

International Journal of Euroasian Research

E Journal With International Referee
E Issn 2147-2610

100
TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN YÜZÜNCÜ YILI

**Avrasya Uluslararası
Araştırmalar Dergisi**
Uluslararası Hakemli E Dergi
E Issn 2147-2610

**CUMHURİYETİN 100. YILINDA
TÜRKİYE**

2023 YILIN ÖZEL SAYISI, TÜRKİYE

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

AVRASYA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Hakemli, Uluslararası Bilimsel E-Dergi

Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi üç ayda bir yayınlanan çift kör hakemli uluslararası dergidir. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi'ne aittir.

Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi'ndeki makaleler, Creative Commons Alıntı-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracığı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır.

. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM, MLA, DRJİ, ISI, ESJI, ADVANCED SCIENCE INDEX tarafından taranmaktadır.

Basım Tarihi: 29 Ekim 2023

e-ISSN:2141-2610

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

International Journal of Euroasian Researches

Refereed International Scientific E-Journal

The Eurasian Journal of International Studies is a double-blind, peer-reviewed international journal published quarterly. All responsibility in terms of language, science and law of all the articles published in the Eurasian Journal of International Studies belong to their authors, and the publishing rights belong to the Eurasian Journal of International Studies.

Articles in the Eurasian Journal of International Studies are licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International License. Adopting the principle that providing scientific research to the public free of charge will increase the global sharing of knowledge, the journal provides instant open access to all its content.

International Journal of Euroasian Researches is scanned by TUBITAK ULAKBIM, MLA, DRJI, ISI, ESJI, ADVANCED SCIENCE INDEX.

Print Date: 29 October 2023

e-ISSN:2141-2610

Dergi Kurulları / Journal Boards

Baş Editör/Editor-in-Chief

Prof. Dr. İbrahim ERDAL, Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye
Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler, Atatürk İlkeleri ve Cumhuriyet Tarihi, Türk Dış Politikası

Yazı İşleri Müdürü/Managing Editor

Prof. Dr. Türkan OLCAY, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiye
Rus Dili ve Edebiyatı

Editörler ve Alan Editörleri/ Editors and Field Editors

Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. Türk Halk Bilimi,
Eskişehir/Türkiye

Doç. Dr. Hülya ÇAKIR, Yozgat Bozok Üniversitesi,
Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler, Sosyoloji Bölümü, Yozgat/Türkiye

Doç. Dr. Gazi ÖZDEMİR, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih, Bayburt/Türkiye

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Aleksandr VLADIMIROVİÇ, Moscow State University

Prof. Dr. Ayla KAŞOĞLU, Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşen ÇELEN ÖZTÜRK, Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Elhan Geydarov AZIMOV, PushkinState Russian Lang. Ins

Prof. Dr. Flora Sultankızı NACİEVA, Azerbaijan Devlet Pedg Univ

Prof. Dr. Georges KOUZAS, University of Athens

Prof. Dr. İbrahim ERDAL, Yozgat Bozok Üniversitesi

Prof. Dr. Kadira R. NURGALİEVA, L.N.G.Eurasian National University

Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL, Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. M. Ivanovna SHCHERBAKOVA, Russian Academy of Science

Prof. Dr. Miniral BORAH, University of Ghaygaun

Prof. Dr. Mohammed JAUİLİ, Université La Manouba

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL, Ardahan Üniversitesi

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI, Niğde Ömer Halis Demir Üniv

Prof. Dr. Soner AKPINAR, Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR, Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Sabire ARIK, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfullah YILDIRIM, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Tamara Vladimirovna KUPRINA, "B. N. Yeltsin" Ural Fed. Univ
Prof. Dr. Türkan OLCAY, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Türkan ERDOĞAN, Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ülkü ELIUZ, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ülo VALK, University of Tartu
Prof. Dr. Yılmaz YEŞİL, Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Filiz GÜVEN, Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Mehseti DURGUN, Nakhchevan Institute
Doç. Dr. Emrah AYDEMİR, Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Tuğçe ERDAL, Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Ünsal Yılmaz YEŞİLDAL, Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Hanife ÇAYLAK, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurzhan ABİSHOV, Ahmet Yesevi University
Dr. Öğr. Üyesi Nazlı Memiş BAYTİMUR, Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Işıl Aydın ÖZKAN, Sinop Üniversitesi
Dr. Ganbat LKHUNDEV, Institute of History, Mongolian
Dr. Ahmet AYTAÇ, Selçuk Üniversitesi
Dr. Ahmet ÖZKAN, Medeniyet Üniversitesi

DANIŞMA KURULU/ ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Aleksandr VLADIMIROVİÇ, Moscow State University
Prof. Dr. Ayla KAŞOĞLU, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Elhan Geydarov AZIMOV, Pushkin State Russian Lang. Ins
Prof. Dr. Flora Sultankızı NACIEVA, Azerbaijan Devlet Pedg. University
Prof. Dr. Georges KOUZAS, University of Athens
Prof. Dr. Kadira R. NURGALİEVA, L.N.G.Eurasian National University
Prof. Dr. M. Ivanovna SHCHERBAKOVA, Russian Academy of Science
Prof. Dr. Miniral BORAH, University of Ghaygaun
Prof. Dr. Nedim BAKIRCI, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Sabire ARIK, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. S. Mihaelovna MINASYAN, H. A. Armenian State Pedg. Univ

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi

1. Türkiye-Ortadoğu İlişkileri: 100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

Relations between Turkey and the Middle East: Accounting for 100 Years, 1923-2023

Behçet Kemal YEŞİLBURSA

Sayfa : 1-23

PDF

Araştırma Makalesi

2. Türkiye-Rusya İlişkilerinin Gelişimi (1923-2023)

The Development of The Relations Between Turkey and Russia (1923-2023)

Muzaffer Ercan YILMAZ

Sayfa : 24-45

PDF

Araştırma Makalesi

3. Dilde Sadeleşme Çabaları ve Atatürk'ün Geometri Kitabı

Efforts to Simplify Language and Atatürk's Book of Geometry

Lütfi ARSLAN

Sayfa : 46-73

PDF

Araştırma Makalesi

4. Milli Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği

Foreign Support to the War of Independence and Foreign Soldiers: The Case of Hans Tröbst

Murat KÖYLÜ

Sayfa : 74-88

PDF

Araştırma Makalesi

5. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü
Women's Rights and Status from The Ottoman State to The Republic of Türkiye

Ümmügülsüm CANDEĞER

Sayfa : 89-105

PDF

Araştırma Makalesi

6. Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye
From Concept to Movement: Kuva-y Milliye Special Issue

Funda SELÇUK ŞİRİN

Sayfa : 106-141

PDF

Araştırma Makalesi

7. Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Ordu ve Siyaset
Relationship Between the Military and Politics in the 100th Anniversary of The Republic

Cengiz SUNAY

Sayfa : 142-174

PDF

Araştırma Makalesi

8. Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Eğitim Politikaları (1923-1960)
Educational Policies in Türkiye during the Republican Period (1923-1960)

Tahir KODAL

Sayfa : 175-202

PDF

Araştırma Makalesi

9. Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örnekleri

The Role of Public Houses in The Formation of Turkish Citizen's Identity: Examples of Eastern and Southeastern Anatolia

Güneş ŞAHİN

Sayfa : 230-221

PDF

Araştırma Makalesi

10. Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

Highway Policy in Turkey in 100 Years of the Republic

Nuray ÖZDEMİR TIRYAKI

Sayfa : 222-244

PDF

Araştırma Makalesi

11. Türkiye Cumhuriyeti’nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

Social Evaluation of 100 Years Employment Policy of The Republic of Türkiye

Kürşat TUTAR

Sayfa : 245-269

PDF

Araştırma Makalesi

12. Cumhuriyetin 100.Yılı: Yeni Bir Toplum, Yeni Bir İnsan

100th Years of The Republic: A New Society, A New Person

Hayati BEŞİRLİ

Sayfa : 270-283

PDF

Araştırma Makalesi

13. 1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları
Republic Day Celebrations From 1923 To 2000

Bengül BOLAT

Sayfa : 284-306

PDF

Araştırma Makalesi

14. Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları
Development Policies in Government Programs During Atatürk's Period

Mahmut BOLAT

Sayfa : 307-323

PDF

Araştırma Makalesi

15. Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)
Health Policy and Practices of Republican Turkey (1923-1973)

Fevzi ÇAKMAK

Sayfa : 324-353

PDF

Araştırma Makalesi

16. Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci
Population Policies and Demographic Change Process Implemented in the 100th Anniversary of
the Republic

Hüseyin YADİGAROĞLU

Sayfa : 354-380

PDF

Araştırma Makalesi

17. Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş İdeolojisi,
“Ulus-Devlet” Düşüncesi Bağlamında Okuma

Reading Turkey-Centered Epic Studies in the Context of the Founding Ideology of the Republic
of Turkey and the "Nation-State" Idea

Filiz GÜVEN

Sayfa : 381-399

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

Behçet Kemal YEŞİLBURSA

Profesör, Bursa Uludağ Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı/ Bursa/Türkiye

Professor, Bursa Uludağ University/Faculty of Arts and Sciences/Department of History/Department of History of the Republic of Türkiye/ Bursa/Türkiye

eposta: behcetyesilbursa@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6309-5703> - RorID: <https://ror.org/03tg3eb07>

Atıf/Citation: Yeşilbursa, BK. 2023. Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 1-23.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1250799>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	13 Şubat 2023
Kabul Tarihi/Accepted:	15 Eylül 2023
Yayın Tarihi/Published:	29 Ekim 2023

TÜRKİYE-ORTADOĞU İLİŞKİLERİ:100 YILIN MUHASEBESİ, 1923-2023*

Öz

Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkileri bir dizi paradoks içermektedir. Ortadoğu'daki devletlerle on yıllardır bir arada yaşamasına rağmen Türkiye, bunların hiçbiriyle sağlam, güvenilir, çalışan bir ilişki kuramadı. Bu nedenle Türkiye'nin Ortadoğu'ya ilişkin tarihsel ve çağdaş deneyimi çoğunlukla olumsuz olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini etkileyen temel faktörler genelde tarih, din ve Batı olmuştur. Bu faktörler geçmişten günümüze Türkiye'nin Ortadoğu politikasını derinden etkilemiştir. Türkiye'nin 1923'ten günümüze Ortadoğu ile ilişkileri incelendiğinde ortaya şöyle bir grafik çıkmaktadır: 1923'ten 1950'ye kadar ilişkilerin kurulduğu ve geliştiği; 1950'den 1965'e kadar ilişkilerin sürekli gerilediği; 1965'den itibaren nispi bir düzelmeye yaşandığı; 1970'lerde tekrar gelişmeye başladı; 1980'lerde sadece siyasi alanda değil ekonomik, ticari ve askeri alanda da gelişme gösterdi; 1990'larda gittikçe Ortadoğu sorunlarının içine çekildi; 2000'lerde ise Ortadoğu'daki sorunların bir parçası haline geldiği görülecektir. Ancak Türkiye'nin Arap ülkeleriyle gerçek ve sürekli bir yakınlaşma içinde olması son derece güç görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ortadoğu, Dış Politika, Cumhuriyet, 100. Yıl

* Bu makalenin yazımında kaynakçada belirtilen telif eserlerin dışında Birleşik Krallık Ulusal Arşivlerindeki İngiliz Belgeleri de kullanılmıştır.

RELATIONS BETWEEN TURKEY AND THE MIDDLE EAST: ACCOUNTING FOR 100 YEARS, 1923-2023

Abstract

Turkey's relations with the Middle East contain a series of paradoxes. Despite living together with the states in the Middle East for decades, Turkey has not been able to establish a solid, reliable, working relationship with any of them. Therefore, Turkey's historical and contemporary experience with the Middle East has been mostly negative. The main factors affecting Turkey's relations with Middle Eastern countries have generally been history, religion and the West. These factors have deeply affected Turkey's Middle East policy from past to present. When Turkey's relations with the Middle East from 1923 to the present are examined, the following graphic emerges: From 1923 to 1950, relations were established and developed; From 1950 to 1965, relations were constantly declining; There has been a relative improvement since 1965; It began to flourish again in the 1970s; In the 1980s, it developed not only in the political field, but also in the economic, commercial and military fields; In the 1990s, he was increasingly drawn into Middle Eastern problems; In the 2000s, it will be seen that it has become a part of the problems in the Middle East. However, it seems extremely difficult for Turkey to be in a real and permanent rapprochement with Arab countries. Turkey should be extremely careful in its relations with this region, which is far from peace and stability. It is not right for Turkey to stand by Arab countries unconditionally, as it was in the 1950s, nor against the Arab countries as in the 1960s, 1980s and 2000s. Turkey's place in the Middle East, where it is not possible to predict and determine the direction and time of political developments, such as "the displacement of the sands in the desert", should not be next to or against the Arab countries. Turkey should be on the side of peace and its own national interests, not this or that country.

Key words: Turkey, Middle East, Foreign Policy, Republic, 100th Anniversary

Giriş

Bugün genel bir kabul görmekle birlikte, "Ortadoğu" kavramı ilk defa 1902 yılında Amerikan deniz tarihçisi ve stratejisti Alfred Thayer Mahan'ın *National Review*'de yayınlanan Basra Körfezinin önemini ele aldığı "The Persian Gulf and International Relations" başlıklı yazısında, Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. 20. Yüzyılın başlarında Basra Körfezi'nin stratejik önemi ve bu bölgede Alman imparatorluğu, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelelerini anlatmaya çalışan Mahan, jeostratejik bir konsept dahilinde kullandığı "Ortadoğu" kavramı ile, Süveyş'ten Singapur'a kadar uzanan deniz yolunun bir bölümünü koruyan ve kesin şekilde sınırlarını belirtmediği bir bölgeyi anlatmaktaydı. Mahan'ın ardından İngiliz gazetesi *The Times*'in dış politika editörü Valentine Chirol, Tahran muhabiri imzasıyla Basra Körfezi'nin stratejik önemini, Almanya'nın bölgede inşa etmeye çalıştığı Bağdat demiryolunun Basra'ya kadar uzatılmasının İngiltere'nin bölgede ve Asya'daki çıkarlarına vereceği zararları anlattığı birkaç yazısına "Ortadoğu'nun Problemleri"

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

başlığını -koymuş ve kavramın kamuoyunda benimsenmesine katkıda bulunmuştur (Dursun, 2010: 1231-1274. Davison, 1960: 665-675).

Mahan ve Chirol'un İngiliz diline kazandırdıkları "Ortadoğu" kavramı 20. Yüzyılın başlarında sözlüklere girerken kitap adlarında da görülmeye başlanmıştır. Angus Hamilton *Problems of the Middle East* (London, 1909) adında bir kitap yayınlarken "Ortadoğu" kavramını bilim dünyasına taşırken Hindistan'da Kral naibi olan Lord Curzon, Hindistan'a yakın yerleri ifade etmek için 1911'de bir resmi konuşmasında "Ortadoğu" kavramını kullanarak ona yarı resmi bir nitelik kazandırmıştır. Resmi olarak ilk kez İkinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından Mısır'daki askeri birliklerini "Ortadoğu Komutanlığı" olarak adlandırılmasında kullanıldı. Dolayısıyla bu kavramlaştırmada Avrupa dünyanın merkezi olarak kabul edilmekte ve dünyanın diğer bölgeleri bu merkeze olan uzaklıklarına göre "yakın", "orta" ve "uzak" şeklinde kategorize edilmektedir (Dursun, 2010: 1231-1274. Davison, 1960: 665-675).

Ortadoğu sadece belirli bir coğrafi bölgeyi değil aynı zamanda farklı bir kültürü, medeniyeti, sosyal yapıyı ve ilişkileri de ifade etmektedir. Dar anlamda Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Doğu Akdeniz ve Mısır'ı kapsamına alan Ortadoğu bölgesi tarihsel bakımdan medeniyetlerin geliştiği, semavi dinlerin doğup dünyaya yayıldığı, kıtalararası ticaret yollarının geçtiği, farklı kültürlerin buluştuğu ve başka yerlere intikal ettiği bir kavşak noktasını oluşturmaktadır. Bölge tarihte son derece önemli roller oynadığı gibi modern dönemde de etkinliği sürmektedir. Özellikle semavi dinlerin burada doğmuş olmaları bu din mensuplarının gönüllerinin ve bakışlarının bu bölgeye yönelik olmasında etken olmuştur. Ayrıca modern ekonomilerin en önemli enerji kaynağı olan petrol ve doğal gaz rezervlerinin çoğunun burada olması bölgenin stratejik önemini artırmıştır. Ortadoğu geleneksel yapılarla modern yapıların, kaos ile düzenin, sosyal ve ekonomik alandaki zıtlıkların yaşandığı bir yerdir. Coğrafi ve fiziki çeşitliliği sosyal, ekonomik, kültürel, demografik ve siyasi çeşitlilik ve çoğulculuk izlemektedir (Dursun, 2010: 1231-1274. Davison, 1960: 665-675).

Bölgesel dinamikler açısından bakıldığında Ortadoğu'da en önemli iç unsur petrol, buna bağlı olarak ta en önemli dış unsur İngiltere'dir. Petrolün değerinin gittikçe artması sebebiyle İngiltere'nin Ortadoğu'yu kimselere bırakmak istemediği açıktır. Bu amaçla Sykes-Picot anlaşmasını değiştirerek müttefiki Fransa'yı bile küstürmeyi göze almıştır. Ankara politikasını da Musul'un gölgesinde düzenleyecektir. Nitekim Yunanistan'ı Anadolu'ya sıfır Türkleri meşgul etmek için çıkardığına dair yorumlarda söz konusudur. Ayrıca İngiltere'nin Irak ile imzaladığı manda antlaşmasının (10 Ekim 1922) Mudanya Mütarekesiyle (11 Ekim 1922) çakışmasını rastlantı saymak güçtür (Oran, 2003, C. I: 203).

1. Atatürk Dönemi, 1923-1938

Atatürk döneminde izlenen dış politikanın ilk hedefi kendi kaderine hâkim milli bir devlet kurmak olmuştur. Küçük bir devlet olması, büyük devletlerin yayılma yollarını üzerinde bulunması ve stratejik bakımdan önemli bölgeleri elinde tutması sebebiyle dış politikasını uluslararası sisteme göre ayarlamış ve bağımsızlığını bu gerçekçi dış politikası sayesinde koruyabilmiştir. Atatürk'ün Ortadoğu politikası ise, bütün davranışlarında olduğu gibi, hiçbir zaman gözden kaçırmamış, hayalden ve tehlikeli, lüzumsuz ve faydasız gösterilerden ve eğilimlerden kaçınmasını bilmiştir. (Akşin, 1991: 190-216).

Genç Cumhuriyet'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı ağır miraslar arasında Türk-Arap anlaşmazlığı hatta Arapların Türklere karşı kırgınlığı ve bazı hallerde düşmanlığı önemli bir yer alır. Bunun derin ve geniş tarihsel nedenleri vardır. Bunlardan mutlak surette Osmanlı İmparatorluğu'nu sorumlu tutmak doğru değildir (Akşin, 1991: 201).

Atatürk döneminde Türkiye-Ortadoğu ilişkileri "altın çağını" yaşayacaktır. Hem İran hem de Arap ülkeleriyle sınır sorunları çözülmüş (1926'da Irak, 1932'de İran ve 1938'de Suriye ile) ve ilişkiler 1937'de imzalanan Sadabad Paketi ile taçlanmıştır. Ayrıca bu dönemde Afganistan ile de ilişkiler en üst düzeye çıkmıştır. Bu dönemde Türkiye hem İran hem Afganistan hem de Arap ülkeleri için bir model oluşturdu. Yeni rejimlerin ortak amacı batılı kurum ve normlarıyla modern ve tam bağımsız bir ulus-devlet yaratmaktır. İç ve dış düşmanların benzerliği nedeniyle yeni rejimlerin birbirine bakışı olumluydu. İkili ilişkilerde başlayan hızlı düzelleme Ortadoğu liderlerinin Türkiye ziyaretleriyle doruk noktasına çıkmış ve karşılıklı dostluk ve işbirliği antlaşmaları imzalanmıştır. Bu dönemde izlenen dış politika için "Haysiyetli Dış Politika" deyiimi kullanılmıştır. Türkiye bu dönemde "görelî özerklik" sahibi başarılı bir ülke olarak ortaya çıkmıştır (Oran, 2003, C. I: 256-257, 365-369. Bıyıklı, 2006).

Hilafetin kaldırılması, laik bir devletin kurulması ve yapılan inkılaplar Arap ülkeleri arasında Türkiye'ye karşı kısa süreli bir soğukluk oluşturmuş olsa da Türkiye'nin başarılarını kendi kalkınmaları ve ilerlemeleri için örnek almışlardır. Nihayetinde Türkiye emperyalizme karşı savaşmış ve zafer kazanmış bir devlettir. Misak-ı Milli çerçevesinde hareket eden Türk hükümeti Ortadoğu'daki eski Osmanlı toprakları üzerinde herhangi bir hak iddia etmediği için Türkiye ile Arap devletleri arasında önemli bir çıkar çatışması bulunmuyordu. 1926 yılında Irak ile sınır sorunu çözülmüş ve 1931'de Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Said Paşa Ankara'yı ziyaret etmiştir. 1938'de Hatay sorununun çözülmesiyle Suriye ile de ilişkilerde gelişme kaydedilmiştir. İngiliz mandası altında bulunan Ürdün ile Türkiye arasındaki ilişkiler ise 1930'lu yıllardan itibaren gelişmeye başlamış ve 1931 yılında iki ülke arasında dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın ardından Ürdün Kralı Abdullah 1937 tarihinde 10 gün süren Türkiye ziyaretinde bulunmuştur. Türkiye, Suudi Arabistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerdendir. Ve iki ülke arasında 1929 yılında diplomatik ilişkiler

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

kurulmuştur. Bu dönemde Mısır ile de ilişkiler düzelmeye başlamıştır (Gönlübol ve Sar, 1997: 87-92).

Öte yandan, Türkiye'nin eskiden beri bağımsız olan Afganistan ve İran ile önemli bir çıkar çatışması da yoktu. 1921'de Afganistan ile dostluk antlaşması imzalanmıştı. Lozan'dan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler 1921 antlaşmasının ışığı altında gelişmişti. Mayıs 1928'de Afgan Kralı Amanullah Ankara'yı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında dostluk ve işbirliği antlaşması imzalanmıştır. İran'da iktidarı ele geçiren Rıza Şah Pehlevi Türkiye'yi kendisine rol model olarak almış ve 1932'de yenilenen güvenlik ve dostluk antlaşması sonrasında iki ülke arasındaki ilişkiler hızla gelişmiştir. Nitekim 1934 yılında Rıza Şah uzun bir Türkiye ziyareti gerçekleştirmiştir. Nihayetinde Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında 8 Temmuz 1937'de Sadabad Paketi imzalanmıştır (Gönlübol ve Sar, 1997: 87-92, 107-110).

Atatürk'ün Ortadoğu politikası hayale ve hamasete değil, reel politikaya ve ulusal gerçeklere dayalıydı. Bazı çevreler tarafından iddia edilen aksine Atatürk, hem Milli Mücadele hem de Cumhuriyet döneminde genelde tüm İslam ülkeleriyle özelden ise Ortadoğu ülkeleriyle çok iyi ilişkiler kurmuştur. Bu dönemde Atatürk Türkiye'nin yönünü çağdaş uygarlığa, Batı'ya çevirmiş olmasına rağmen Ortadoğu ülkeleriyle de iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Kısaca Atatürk emperyalizme karşı Ortadoğu ülkelerinin yanında yer almıştır.

2. İnönü Dönemi, 1938-1950

Bu dönemde bir önceki dönemin yani Atatürk döneminin Ortadoğu politikası devam ettirilmiş olduğunu görüyoruz. Bu dönemde Türkiye Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Kuzeyindeki Sovyetler Birliği'nden tehdit algılayan Türkiye, güney sınırlarından tedirgin olmamak için Arap devletleriyle ikili ilişkilerini geliştirmeye özen göstermiştir. Bu bağlamda ilk olarak Eylül 1945'de Irak Kral Naibi Ankara'yı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında Mart 1946'da Türk-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalanmıştır. 1946'da Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığını tanıdı. Haziran 1946'da Lübnan Cumhurbaşkanı Türkiye'yi ziyaret etti ve iki ülke arasındaki ilişkiler sonraki dönemde sınırlı fakat sorunsuz bir şekilde devam etti. Ocak 1947'de ise Ürdün Kralı Ankara'yı ziyaret etti ve iki ülke arasında Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalandı. Ayrıca bu dönemde Filistin konusu Birleşmiş Milletler'in gündemine geldiğine Türkiye Arap devletleriyle birlikte hareket etmiş ve Filistin'in taksimi aleyhinde oy kullanmıştır. Bu tutumu Arap dünyasında son derece olumlu karşılanmıştır (Oran, 2003, C. I: 616-17).

Fakat savaş sonrası ortaya çıkan iki kutuplu dünya Türk dış politikasını etkilemeye ve Türkiye'nin Arap ülkeleriyle yollarının ayrılmasına neden oldu. Batı'yla yakınlaşan Türkiye Arap ülkelerinden uzaklaşmaya başladı. 1948 yılı bu konuda tam bir dönüm noktası oldu. Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun Filistin Uzlaştırma Komisyonu kurulması kararına Batılı ülkelerle birlikte olumlu oy kullandı. Ve 28 Mart 1949'da İsrail'i

tanıdı. İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olarak Arap devletlerinden gelen sert tepkilerle karşılaştı. Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki değişiklik sadece Filistin sorunuyla sınırlı kalmadı. 1950'lerin hemen başında İran'ın İngiltere ile yaşadığı petrol krizinde de İngiltere'nin yanında yer aldı (Oran, 2003, C. I: 616-17. Robins, 1991: 74-86).

3. Demokrat Parti Dönemi, 1950-1960

1950'lerde Türkiye'nin Ortadoğu politikası "aktif" fakat sonuçları açısından "başarısız" olmuştur. Bu dönemde Ankara tüm dış politikasını NATO çerçevesinde belirleyerek, bölgedeki gelişmeleri Soğuk Savaş mantığı ve Batı gözüyle izlemiştir. Yani, Batı'nın Ortadoğu'daki "temsilcisi" gibi hareket etmiştir. Türk dış politikası "Türkiye'nin çıkarı Batı'nın yani ABD'nin çıkarıyla özdeştir" anlayışıyla yönetilmiştir. Bölge ülkeleriyle ilişkilerinde adeta "Batı'nın sözcüsü" gibi hareket etmiştir. Bölge ülkelerinin Batı karşısındaki bağımsızlık mücadelelerini görmezden gelmiştir. Dolayısıyla bölge ülkeleri tarafından "emperyalizmin sözcüsü" olarak algılandı. Nitekim Batı'nın (ABD ve İngiltere'nin) bölgede kendi çıkarlarını korumak için oluşturmak istediği savunma projelerinde (Ortadoğu Komutanlığı, Kuzey Kuşağı Projesi ve Bağdat Paketi gibi) aktif rol üstlenmiştir. 1956 Süveyş Krizi'nde İngiltere'nin yanında yer almış, 1957'de Suriye Krizi'ni tırmandırarak, 1958'deki Irak darbesine müdahale etmek istemiş ve aynı yıl Lübnan'da meydana gelen olaylara müdahale etmek isteyen ABD'nin İncirlik Üssünü kullanmasına izin vermiştir. Ve yine bu dönemde Cezayir'in bağımsızlığı konusunda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan oylamada çekimser kalmıştır. Ayrıca bu dönemde Süveyş Krizi sebebiyle İsrail ile de ilişkileri bozulmuş ve Tel Aviv'deki büyükelçisini geri çekmiştir. İsrail'in de aynı yönde hareket etmesiyle iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler maslahatgüzar düzeyinde sürdürülmüştür. Bu dönemde sorun yaşamadığı tek Ortadoğu ülkesi İran olmuştur (Oran, 2003, C. I: 615-52).

Sonuç olarak bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikası başarısız olmuş ve bölge ülkeleriyle ilişkilerinde uzun vadede onarılması zor yaralar açmıştır. Türkiye, bu dönemde Arap ülkelere karşı izlediği politikanın olumsuz sonuçlarını 1960'larda görmeye başlamış ve bu tarihten itibaren yeni bir politika oluşturma sürecine girmiştir (Oran, 2003, C. I: 615-16).

Genel olarak Türk dış politikası açısından ele alınırsa, bu dönem kendisinden önceki iki dönemin (1923-38 ve 1938-50) antitezi niteliğindedir. Hem görece özerklik sağlayan bu dönemlerin zıddıdır hem de 1939-50 döneminde yaşanan olaylar tarafından yaratılmıştır. Bu açıdan 1980 sonrası döneme benzemektedir. 1950-60 dönemi dış dinamiklerin ağır mirasının sonucu dışa bağımlı hale gelirken, 1980 sonrası dönem 1960-80 döneminde yaşanan iç dinamiklerin sonucunda dışa bağımlı hale gelmiştir (Oran, 2003, C. I: 498).

1950-60 dönemde Türk dış politikasının geleneksel Batıcılık çizgisi izlenmiş ama en az onun kadar geleneksel olan dengencilik ve statükoculuk çizgisi dikkate alınmamıştır. Nitekim Demokrat Parti iktidarı gerek Doğu/Batı arasındaki, gerekse Batı'nın kendi içindeki dengeleri dikkate almamıştır. Her iki açıdan da sadece ABD'ye bağlılık ve bağımlılık göstermiş,

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

uluslararası gelişmeleri dikkate almayarak dış politika seçeneklerini sınırlamıştır. Ayrıca aktif bir dış politika yürütmüş fakat risklerle dolu olduğuna dikkat etmemiştir. Bu açıdan 1950-60 dönemi (Menderes dönemi), ileride benzer niteliklerle ortaya çıkacak olan Özal ve AKP dönemlerinin adeta öncülü olmuştur (Oran, 2003, C. I: 498).

Başbakan Adnan Menderes, 29 Mayıs 1950'de TBMM'de yaptığı açılış konuşmasında, hükümetinin Ortadoğu ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurmaya çalışacağını ve Türkiye'nin müttefiklerinin dikkatini Doğu Akdeniz'in güvenliğinin önemine çekeceğini bildirdi. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise 1 Kasım 1950'de Meclisi'nin açılışında yaptığı konuşmada, Türk hükümetinin Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadabad Paktı'nın yeniden canlanmasını memnuniyetle karşılayacağını belirtti. Ortadoğu'nun güvenliğiyle yakından ilgilenen Türk hükümeti, Süveyş Kanalı Bölgesi'ndeki İngiliz birliklerinin varlığı konusunda Mısır ile aralarındaki anlaşmazlıkta İngiliz hükümetinin yanında yer aldı. Ayrıca İngiltere'nin İran'la petrol konusunda anlaşmazlığa düşmesi, Türk hükümetinin İngiltere'ye yeniden sempati duymasını sağladı. İngiliz davasını desteklemeye istekli olduğunu ilan etti. Ancak Türk hükümetinin Ortadoğu sorunlarına karşı kendi yaklaşımı ki Ortadoğu'yu en iyi kendisinin anladığını iddia etmesine rağmen belirsizdi.

1950'li yıllarda Türkiye'nin Batı komşularıyla ilişkileri tatmin edici bir şekilde gelişirken, Arap devletleriyle olan ilişkileri için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Türkiye, Arapları Batı'nın Ortadoğu savunmasına yönelik önerilerini kabul etmeleri konusunda Batılı güçlerden daha başarılı olabileceğine inanıyordu. Ancak Türkiye'nin kendini Batı'ya sattığını düşünen Arap devletleri, Türkiye'nin daha yakın ilişkiler kurma yaklaşımlarına karşılık verme eğiliminde olmadı. Türkiye, onların tavrından giderek daha fazla hayal kırıklığına uğradı. Özellikle Suriye ile ilişkiler, Suriye'nin Hatay üzerindeki iddiaları sebebiyle, iyice gerginleşti. Türkiye'nin Mısır ile ilişkileri de pekiyi değildi. Türk-Mısır ilişkileri çok düşük bir seviyeye gelmişti. Ancak Ürdün Kralı ile Libya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı'nun Türkiye'ye yaptıkları ziyaretler, Türkiye'nin Arap Devletleri ile ilişkilerini geliştirme politikası bağlamında anlamlıydı. Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki ilk başarısı 24 Şubat 1955'te Irak ile imzaladığı Bağdat Paktı'nın kurulması oldu. Türkiye, Bağdat Paktı'nın güçlendirilmesinin acil ve önemli olduğu konusunda defalarca İngiltere ve ABD'nin dikkatini çekmek için aktif bir rol oynadı. Türkiye, Araplarla olan ilişkilerinde, NATO'nun Doğu kanadında bir Ortadoğu gücü olarak, konumuna uygun bir rol üstlendi. Ortadoğu politikasını Bağdat Paktı'na dayandırmaya devam etti.

Türkiye'nin coğrafi konumu ve özellikle Bağdat Paktı'na üyeliği, Türk hükümetinin bu paktın imzalanmasından sonra izlediği aktif Ortadoğu politikası, Ortadoğu'daki herhangi bir gelişmenin Türkiye'nin hem iç hem de dış politikasında etkili olacağını düşünüyordu. Türkiye, Suriye'nin komünist olduğunu görmek istemiyordu; Nasır'ın otoritesindeki ve prestijindeki herhangi bir artıştan da memnun değildi. Irak'taki darbeyi takip eden birkaç

hafta boyunca Türkiye, Irak'a karşı Türk veya İngiliz askeri harekâtı çağrısını sürdürdü. Türkiye'nin Ortadoğu'daki komşularına yönelik politikası ve yumuşamaya karşı tutumu, Türk dış politikasındaki diğer şeyleri gölgeliyordu. Sovyet tehdidi Türkiye için hâlâ önemliydi. Dahası, Mısır'ın ihtiraslarından şüphe duymasına rağmen, Irak'la ilişkilerinde ve Arap dünyasına karşı tavrında itidal gösterdi. Dolayısıyla, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikası son derece temkinliydi.

4. İki Darbe Arası Dönem, 1960-1980

Bu dönemde iki kutup (ABD ve Sovyetler Birliği-Batı ve Doğu) arasında yaşanan yumuşama (detant) Türkiye gibi ülkelere dış politikada "görelî özerklik" yaratan bir atmosfer sundu. Dolayısıyla 1960-80 dönemi, dış politika kararlarının alınmasında ve uygulanmasında Türkiye gibi ülkelere "görelî özerklik" sağlamıştır. Bu da Türkiye'nin hem doğu bloku hem de Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesine olanak vermiştir. Bu "görelî özerklik" uluslararası ortamdaki değişimlere paralel olarak bir önceki 1950-60 döneminin dışa bağımlılığından kaynaklanmıştır. Ve yine bu paralellığı izleyerek bizzat kendisi bir sonraki dönemin (1980-90) bağımlılığını hazırlamıştır (Oran, 2003, C. I: 657-680).

Gerek iç politikada gerek uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler sonucunda 1960'larda Türkiye Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini gözden geçirmek zorunda kaldı. Böylece 1960'larda Türkiye'nin Ortadoğu politikası 1950'lerden çok farklı bir nitelik kazandı. Bölge ülkeleriyle karşılıklı saygı çerçevesinde ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik bir politikaya geçildi. 1950'lerde izlediği politikanın oluşturduğu olumsuz havayı gidermek için yoğun çaba göstermek durumunda kaldı (Oran, 2003, C. I: 784).

1960'lar Ortadoğu devletlerinde de yapısal değişim yaşanan yıllar oldu. Özellikle Irak ve Suriye'de ordunun yaptığı darbeler geleneksel yapıyı sarstı. 1952'de Mısır'da başlayan bu süreç 1950'lerde Nasır'ı Arap dünyasının lideri konumuna getirmiş ve Nasırcılık bölgedeki yenilikçilerin ideolojisi olmuştu. Fakat 1960'larda sosyalist Arap milliyetçi hareketi (Baas hareketi) güçlenerek Irak ve Suriye'yi Nasır'ın etkisinden kurtardı (Oran, 2003, C. I: 784).

1965'de iktidara gelen Adalet Partisi, 1950'lerde Demokrat Parti'nin Batı'nın sözcüsü olarak Ortadoğu ülkeleriyle kurduğu ilişkinin Türkiye'yi uluslararası platformda ne kadar yalnızlaştırdığını gördü. 1965'deki Demirel hükümetinin programında başta "kardeş" Arap devletleri olmak üzere, Asya ve Afrika ülkeleriyle çok yönlü bir dış politika izleneceği belirtildi. Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik yeni politikasına ilk olumlu yanıt Irak'tan geldi. Şubat 1966'da Irak başbakanı Türkiye'yi ziyaret etti ve iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini vurguladı. Bu ziyaretten sonra Türkiye ile çeşitli Arap ülkeleri arasında ticari ve kültürel yakınlaşma süreci başladı. Karşılıklı ziyaretler birbirini izledi. Fakat buna rağmen laik Türkiye Arap ülkeleriyle siyasal bir örgütlenme içine girmekten kaçındı. Zira Arap ülkeleriyle yakınlaşmasının iki temel hedefi vardı: birincisi ekonomik işbirliğini ve ticareti geliştirmek, ikincisi ise başta Kıbrıs sorunu olmak üzere uluslararası platformlarda

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

yalnızlıktan kurtulmaktı. Buna karşılık Arap ülkelerinin beklentisi Filistin sorununda Türkiye'yi yanlarında görmektir. Nitekim bu durum 1967 Arap-İsrail savaşında açık biçimde ortaya çıktı. Savaş sırasında Ankara sadece Arapları destekleyen demeçler ile yiyecek, giyecek ve ilaç yardımı yapmakla yetinmedi. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan oylama sırasında da ABD ve Batılı ülkelerden ayrılarak Araplarla birlikte İsrail'in savaş öncesi sınırlara geri çekilmesini isteyen 242 sayılı karara oy verdi. Böylece Türkiye artık Batı'nın Ortadoğu'daki sözcüsü olmayacağını, bölgede kendine özgü politikalar izlemek istediğini de göstermiş oldu (Oran, 2003, C. I: 788-90. Robins, 1991: 74-86).

1960'ların başında Arap ülkeleriyle siyasi bir örgütlenmeye gitmekten özenle kaçınan Türkiye 1960'ların sonunda bu politikasında yumuşamaya gitti. Ağustos 1969'da El Aksa camisinin yanması üzerine Ürdün Kralı'nın bu konuda İslam ülkeleri arasında bir zirve toplantısı önermesi ve toplantıya Türkiye'nin de davet edilmesi ülke için de laiklik ilkesi açısından yoğun tartışmalara sebep olmuştur. Sonunda Başbakan Demirel toplantının dini değil, siyasi bir toplantı olduğunu, toplantıya İslam devletlerinin katılacak olmasının Türkiye açısından toplantıya katılmanın laikliğe ve dış politika ilkelerine aykırı olmadığını açıkladı. Bunun üzerine Türkiye Rabat'ta yapılan toplantıya dışişleri bakanı düzeyinde ve gözlemci statüsüyle katılma kararı aldı. Eylül 1970'de Türkiye 1965'den beri izlediği Arap ülkeleriyle yakınlaşma politikasının meyvelerini topladı. Arap ülkeleri ilk kez Makarios'un Kıbrıs'a ilişkin kararlarını kabul etmediler ve Kıbrıs Türk halkının haklarının korunması gerektiğini dile getirdiler (Oran, 2003, C. I: 792-93).

Fakat 12 Mart 1971 darbesi sonrasında yaşanan ara dönemde Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerinde kısa bir süre de olsa bir duraklama oluştu. 12 Mart ara rejimi Adalet Partisi'nin 1965'den beri sürdürmekte olduğu çok yönlü dış politikadan uzaklaştı ve Arap ülkeleriyle arasına da mesafe koydu. Türkiye yüzünü yeniden Washington'a döndü. Mesela 1972'de Cidde'de İslam Konferansı Antlaşma metni imzaya açıldığında Türkiye bunu imzalamadı. Ancak Ekim 1973'de ara dönem sona erince, Türkiye 1971'de terk edilen çok yönlü dış politikaya tekrar dönüş yaptı ve hükümetler Arap ülkeleriyle ilişkileri belli bir düzeyin üzerinde tutmaya çalıştı. 1970'lerde Arap ülkeleriyle ilişkilerin giderek gelişmesine paralel olarak İslam Konferansı Örgütü ile de gelişti. 1975'de Cidde'de yapılan dışişleri bakanları konferansına ilk kez bizzat dışişleri bakanı katıldı. Mayıs 1976'da Konferans İstanbul'da toplandığında 1969'daki Rabat toplantısına katılıp katılmama konusunda tereddüt eden Türkiye'nin gündeminde laiklik ilkesiyle çelişip çelişmediği artık gündem dışı kalmıştı. Artık Türkiye'nin gündemi Arap ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi yönündeydi (Oran, 2003, C. I: 793-95).

Türkiye 1973'teki Arap-İsrail savaşında da Filistinlileri ve Arapları desteklemeye devam etti. ABD'nin İncirlik Üssünü kullanarak İsrail'e yardım etmesine izin vermezken, Araplara yardım götüren Sovyet uçaklarının hava sahasından geçmesine izin verdi. Bunun

üzerine Arap ülkeleri Türkiye'yi petrol ihracatı kısıtlamasından muaf tuttu. Ayrıca Ağustos 1973'de Türkiye ile Irak arasında Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının yapımına ilişkin antlaşma imzalandı. İlişkilerin geliştirilmesinin ikinci olumlu sonucu 1974 Kıbrıs harekâtında görüldü. Savaşın en yoğun olduğu dönemde Libya yakıt ve yedek parça desteğinde bulundu. Filistin Kurtuluş Örgütü'ne (FKÖ) karşı mesafeli olan Türkiye, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren örgütle de ilişkilerini geliştirdi. Ocak 1975'de Ankara FKÖ'yü tanıdı ve Ekim 1979'da Ankara'da büro açmasına izin verildi (Oran, 2003, C. I: 795. Robins, 1991: 74-86).

Bu dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir durgunluk yaşanmasına rağmen iki ülkenin ilişkilerinde radikal değişiklikler yaşanmadı. Bu dönemde Türkiye İsrail ile ilişkilerini en alt düzeyde tutmaya özen gösterdi. İki ülke arasındaki ilişkilerde durgunluk yaşanmasının en önemli nedeni şüphesiz Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ve FKÖ ile yakın ilişkiler kurmasıydı. 1960-80 döneminde önce bir durgunluk sonra da soğukluk dönemine giren Türkiye-İsrail ilişkileri, 1980'lerde bu soğuk mirasın etkinde devam etmiş ancak 1990'ların başından itibaren sıcak bir döneme girmiştir (Oran, 2003, C. I: 796-801. Robins, 1991: 74-86).

Bu dönemde Türk-İrak ilişkileri gelişirken, Türk-İran ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Irak'taki muhalif Kürt grupları desteklemesi, bölgede başat güç olmak istemesi, bölgenin jandarmalığına soyunması, Türkiye'nin CENTO'ya gereken önemi vermediğini düşünmesi ve nihayetinde demokrasi-monarşi uyuşmazlığı Türkiye-İran ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. İran'da Şah'a karşı muhalefet arttıkça, Türkiye'de de Pehlevi hanedanına yönelik eleştiriler de artmıştır. Nitekim 1979'da İran'da monarşinin yıkılmasına Türk kamuoyu fazla tepki göstermemiştir. İran İslam Cumhuriyeti ile olan ilişkiler daha bir yıl geçmeden Kasım 1979'da bozulmuştu. 12 Eylül darbesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da bozulacağı düşünülürken tam aksine daha da iyiye gitmiştir (Oran, 2003, C. I: 801-806).

1960 darbesinin Türkiye'nin Dış İlişkileri üzerindeki etkisi oldukça küçük olmuştur. Devrimci Hükümet'in neredeyse ilk açıklamaları, Batı ile ittifaklarına sadık kaldıkları yönündeydi. Hükümet Birleşik Arap Cumhuriyeti ile ilişkileri düzeltmek için oldukça gönülsüz bazı girişimlerde bulundu. Ancak bu yöndeki gelişme umutları, Suriye'de ve daha sonra Mısır'da Arapların Hatay üzerindeki iddialarının yeniden canlanmasıyla çok geçmeden suya düştü. Bu dönemde Türkiye'nin komşu ülkelerle ilişkileri önemli ölçüde gelişti. Mısır ile diplomatik ilişkiler yeniden başladı. Kasım'ın Irak siyasi sahnesinden kaybolması, Irak ile ilişkileri iyileştirdi ve iki ülke arasında terör sorunu konusunda sınır bölgelerinde işbirliğini kolaylaştırdı. İran ile ilişkiler, CENTO İttifakı içinde dostça kaldı. İran ve Pakistan ile işbirliği hem CENTO'da hem de 1964'te başlayan, çok sayıda komitesi ancak çok az başarısı olan, yeni Bölgesel Kalkınma İşbirliği'nde ilerledi. Türkiye, Keşmir konusunda Pakistan'ı desteklerken, karışmamaya da özen gösterdi. Türkiye, Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme politikasını başarıyla sürdürdü. Sadece Suriye ile, çözülmemiş sınır ve tazminat anlaşmazlıkları, ilişkileri pek gelişmedi. Türk hükümeti Arapların kendi arasındaki ihtilaflarından ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde rahatsız oldu. Sadece Kıbrıs konusunda bir miktar destek toplamak uğruna

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

ılımlı bir şekilde Arap yanlısı bir çizgi izledi. Türkiye, CENTO'nun aşırı hevesli olmasa da sadık bir üyesi olmaya devam etti ve İran'la birlikte, Pakistan'ın ittifakta makul ölçüde aktif bir rol oynaması için elinden gelenin en iyisini yaptı. CENTO faaliyetleri ekonomik tarafta her zamanki gibi devam etti, ancak siyasi veya askeri planlamada bir ilerleme olmadı. Türkiye, CENTO ittifakının en az tartışmalı bölgesel üyesi olmaya devam etti, ancak RCD'de İran ve Pakistan ile olan bağlantılarına kamuoyunda daha fazla vurgu yaptı. 1969'da Türkiye'nin Ortadoğu politikası belirgin bir şekilde Araplara yöneldi ve İsrail'den uzaklaştı.

1970'lerde, Suriye ve Irak ile ikili ilişkiler her zamanki gibi gergindi. Dış görünüşe göre, İran ve Pakistan ile daha da yakın ilişkiler geliştirildi. Pakistan ile ilgili olarak, Türkiye, ulusal bütünlüğüne yönelik tehditlere karşı hiçbir zaman manevi destekten fazlasını sunmamakla birlikte, Doğu Pakistan'daki olaylara karşı orta derecede sempatik bir tavır aldı. 1972'de iç işleriyle meşguliyet göz önüne alındığında, dış politika ulusal düşüncenin ikincil bir konusu olarak kaldı. Türkiye, NATO'ya ve Amerikan ittifakına sıkı sıkıya bağlı kaldı. Türkiye'nin CENTO müttefikleri İran ve Pakistan ile ilişkileri iyi durumda idi. Türkiye, CENTO'da yapıcı bir lider rolü oynamaya devam etti. Güney komşuları Irak ve Suriye ile karşılıklı resmi ziyaretler yapıldı. Kuveyt, Suriye ve Irak dışişleri bakanları ile Pakistan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'ye ziyaretleri oldu. Bu, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini kesmeyi reddetmesine rağmen Arapların en çok kayırdığı ülke olarak kaldığı Ortadoğu savaşında meyvesini verdi. İran ve Arap ülkelerine ziyaret akışı devam etti. Temmuz 1975'te Dışişleri Bakanı'nın başkanlığında bir heyet ilk kez Cidde'de bir İslam Devletleri konferansına katıldı. Türkiye, batı ittifakında sıkı bir şekilde kalmaya devam etti. Fakat aynı zamanda hükümet, batı dışında, özellikle Müslüman ve komünist komşularıyla dış ilişkiler geliştirmeye devam etti. İslam dünyasıyla temaslar, 1970'lerde Türkiye'nin dış ilişkilerinin önemli bir özelliği olmaya devam etti. Mümkün olan en uygun koşullarda petrole ihtiyaç duyan Türkiye, Arap komşularını ve diğer Müslüman ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmeyi daha uygun buldu. Bu amaçla, Türk dışişleri bakanı, Mayıs 1979'da Fas'ta düzenlenen İslam ülkeleri dışişleri bakanları toplantısına katıldı. Türkiye, Arap içi tartışmalara karışmaktan kaçınmaya kararlı olsa da, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ'nün) amacına daha güçlü destek vermeye başladı. Temmuz 1979'da küçük bir Filistinli gerilla grubu Ankara'daki Mısır Büyükelçiliği'ni ele geçirdi. Rehineler için felaket olabilecek askeri saldırı ile teröristlerle müzakere arasında bir seçim yapmak zorunda kalan Ecevit, ikincisini seçti. Beyrut'tan gelen bir FKÖ ekibi, bir Türk askeri mahkemesinde yargılanacakları sözü ile teröristlerin teslim olmasını sağladı. Bu olayı, Eylül ayında diplomatik statü verilen, Ankara'da bir FKÖ ofisinin kurulması ve Ekim ayında Yaser Arafat'ın Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret izledi. Mart 1979'da ittifakın diğer iki bölgesel üyesi CENTO'nun feshedilmesi çağrısında bulunduğu da Türkiye hiçbir itirazda bulunmadı.

5. 12 Eylül Darbesi ve Sonrası: 1980'ler

Türkiye'nin 1980'lerde izlediği Ortadoğu politikasını anlayabilmek için uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikleri anlamak gerekir. 1979'da İran İslam devriminin gerçekleşmesi ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali önemli kırılma noktaları olmuştur. ABD, Ortadoğu'daki en önemli müttefiklerinden (İran) birini kaybetmişti. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ABD'nin kaygılarını oldukça artırmıştır. Stratejik önemi dolayısıyla kendisi için yaşamsal önem taşıyan bölgedeki bu kırılmalar karşısında ABD yeni bir proje geliştirmekte gecikmedi. "Yeşil Kuşak" olarak adlandırdığı projeye göre İran'ın "radikal İslam" anlayışına karşı Suudi Arabistan merkezli "ılımlı İslam" teorisini geliştirdi. Böylece hem Sovyetler Birliği çevrelenmiş olacak hem de radikal İslam'ın Ortadoğu'ya yayılması önlenecekti. Bu çerçevede Türkiye'nin stratejik önemi daha da artmıştı. Çünkü bölgede meydana gelebilecek istikrarsızlıklara karşı ABD Türkiye'deki üsleri kullanmak istiyordu. ABD açısından bölge ülkelerinde kendisine bağlı yönetimlerin olması demokratik yönetimlerin olmasından daha önemliydi. Dolayısıyla 12 Eylül askeri darbesini de iç koşullar kadar uluslararası koşullar açısından da değerlendirmek oldukça önemlidir. Sonuç olarak bu dönemde Türkiye, tıpkı 1950'lerde olduğu gibi Batı'nın Ortadoğu'daki çıkarlarını koruma görevini üstlendi ve bu görevini yerine getirmek için "aktif" politika izlemeye başladı. Böylece giderek Avrupa'dan uzaklaşan Türkiye, Ortadoğu ülkeleriyle özellikle de Körfez ülkeleriyle sadece siyasal alanda değil askeri ve ekonomik alanlarda da ilişkilerini geliştirmeye başladı (Oran, 2003, C. II: 127-148. Robins, 1991: 47-86).

Körfez ülkeleriyle ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak İslam Konferansı Örgütü içindeki faaliyetleri de artmıştır. Türkiye bu örgütü kendi dış politika sorunlarında destek sağlayabileceği bir platform olarak görmüştür. Nitekim Ocak 1981'de Mekke ve Taif'te yapılan 3. İslam Zirve Konferansına Türkiye ilk kez başbakan düzeyinde katılmıştır.

Ancak bu dönemde Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışması İsrail ile ilişkilerinin gerilemesine yol açmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Filistin'e verdiği destek Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler en alt düzeye indirilmiştir. İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhakı ve başkent ilan etmesi üzerine Türkiye Ağustos 1980'de Kudüs başkonsolosluğunu kapatmış ve Aralık 1980'de de Tel Aviv'deki maslahatgüzarlığını ikinci kâtip düzeyine indirmiştir. İsrail'in Haziran 1982'de Lübnan'ı işgali de Ankara tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Türkiye'nin 15 Kasım 1988'de ilan edilen Filistin Devleti'ni aynı gün tanınması da İsrail ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu konuda Türkiye 1990'ların başından itibaren bir denge politikası uygulamaya başlamış ve atılan karşılıklı adımlar ile iki ülke arasındaki ilişkilerde hızlı bir canlanma başlamıştır (Oran, 2003, C. II: 149-152. Robins, 1991: 47-86).

Körfez ülkeleriyle ilişkiler gelişirken İsrail ile olduğu gibi Irak ve Suriye ile de ilişkilerde sorunlar yaşanmıştır. Bu dönemde Irak ve Suriye ile ilişkilere "Kürt Sorunu-PKK terörü" ile Fırat-Dicle sularının paylaşımı damga vurmuştur. Zamanla Irak'la ilişkilerde yakınlaşma sağlanırken Suriye (PKK terörünü desteklemesi sebebiyle) ile ilişkilerde gerilim

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

artmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikasını etkileyen önemli bir olay da İran-İrak savaşı olmuştur. Savaşın başlamasıyla Türkiye tarafsızlığını ilan etti ve sekiz yıl boyunca tarafsızlık politikasında bir değişiklik olmadı. Ancak savaşın bitmesiyle "dondurulmuş veya geçirtilmiş" sorunların gündeme gelmesiyle bu iki ülkeyle olan ilişkiler bozulmaya başladı. İran'la ideolojik, Irak'la güvenlik konularında yaşanan sorunlar ön plana çıkmaya başladı. İran'la yaşanan ideolojik çelişki 1990'larda şiddetlenerek devam etti. İki ülke arasındaki ilişkilerde temel güvensizlik nedeni olmaya devam etti. Benzer bir süreç de Irak ile PKK terörü konusunda yaşandı (Oran, 2003, C. II: 156-157. Robins, 1991: 47-86). Sonuç olarak bu dönemde izlenen dış politika 1950-60 dönemine benzer biçimde çok aktif fakat çok riskli ve ABD'ye ciddi boyutta bağımlı olarak gerçekleşmiştir.

1980'li yıllarda Türkiye, güneydeki komşularıyla ilişkilerini geliştirme çabalarını sürdürdü. Ortadoğu ülkelerine yapılan çok sayıda ziyaret, artan ihracat, Türk müteahhitleri için çalışma ve hatta bazı mütevazı krediler açısından meyvelerini vermeye başladı. Türkiye, güneydoğu Anadolu bölgesinin güvenliği konusunda ciddi endişe duymaktaydı. Ancak, İran ve Irak örneğinde olduğu gibi, bir çözümden doğrudan fayda sağlamayı umsa bile, Ortadoğu ihtilaflarının içine çekilme konusunda çok ihtiyatlı davrandı. Ancak pazarlarını korudu, siyasi bağlantılarını genişletti ve denge politikasına devam etti. Fakat zaman zaman İran/İrak savaşındaki denge politikasını sürdürmekte zorlandı. İran'la pahalı petrol satın alma anlaşmalarını feshetme kararı, Türk-İran ilişkilerini sarstı. Türkiye'nin teröristleri tasfiye etmek için Irak'a sınır ötesi operasyon yapmasından İran rahatsız oldu. Bu dönemde Suriye'nin teröre destek vermesiyle bu ülke ile de ilişkiler bozuldu. Fakat Türk hükümeti olası güvenlik ve ekonomik maliyetlerin farkına vararak doğrudan çatışmadan kaçındı.

Türkiye, İran'daki devrimden doğrudan etkilenmedi, ancak yalnızca bu ülkedeki gelişmelerden değil, aynı zamanda Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinin bölge istikrarına yönelik tehdidinden de endişe duydu. Türkiye, petrol ihtiyacının büyük bölümünü karşıladığı ve ihracatı için değerli pazarlar olan İran ile Irak'ın savaş halinde olması, bu iki ülkeyle iyi ilişkiler arzulanmasına rağmen daha fazla ikileme girdi. Ancak Türkiye, kendisine karşı bir Sovyet tepkisi uyandıracak kadar ileri gitmeden, İslam ülkelerinin Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline karşı muhalefetinin formüle edilmesinde öncü bir rol oynadı. İran/İrak ihtilafında her iki tarafla da temas halinde oldu ancak kamuoyunda tarafsız bir duruş sergilemeye özen gösterdi.

İran ve Irak'la olan ticari bağlarına rağmen güvenlik çıkarları sebebiyle Türkiye İran-İrak savaşının bir an önce sona erdirilmesinden yanaydı. Türkiye'nin istikrarsız komşuları Suriye, Irak ve İran ile olan uzun güneydoğu sınırı konusundaki hassasiyeti giderek daha belirgin hale geldi. Bu bölgede yaşanan terör sorunu sebebiyle huzursuzluğun yeniden canlanmasından endişeliydi. İran-İrak savaşının hemen yanı başında devam etmesi konusunda zaten gergin olan Türkiye, gerçekçi olmayan bir şekilde İran ve Irak arasında arabuluculuk rolü oynamaya çalıştı. Amerika'nın Körfez'deki eylemlerini eleştiriyor, Pakistan

ve Suudi Arabistan'ın bölge içinde artan dayanışma fikirleriyle flört ediyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin dış ilişkilerinin yürütülmesindeki çelişkiler ve zorluklar hiç azalmadı. Sonunda Türkiye, İran-Irak savaşının sona ermesinde önemli bir rol oynamasa da, ateşkes güvenliğine yönelik önemli bir tehdidi ortadan kaldırdı ve ticareti genişletmek için fırsatlar elde etti. Suriye, Irak ve İran ile ilişkiler eskisinden daha çetrefilliydi. Üç ülke de teröre ve teröristlere yardım etmekle suçlandı. İran, bölgede İslami propaganda yapmaya ve Türkiye'nin iç işlerine karışmaya devam etti. Suriye ve Irak ise Fırat suları konusunda Ankara ile ihtilaf halindeydi.

6. Soğuk Savaş Sonrası Dönem: 1990'lar

1990'lar Türkiye'nin gerek kendi iç sorunları gerek uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler sebebiyle giderek Ortadoğu sorunlarının içine çekildiği bir dönem olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte dikkatler bir kez daha Ortadoğu'ya yönelmiştir. Bölgede meydana gelen istikrarsız ve güvensiz ortam sebebiyle zengin petrol kaynaklarını denetlemek isteyen ABD dikkatini bölgeye yöneltmiştir. Türkiye ise Soğuk Savaş süresince ileri sürdüğü kuzeyden tehdit algılamaya iddiasını terk ederek, artık tehdidin güneyden geldiğini vurgulamaya başlamıştır. Dolayısıyla 1990'lar boyunca Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini belirleyen temel öge güvenlik endişesi olmuştur. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte Batı açısından stratejik önemini kaybettiğini düşünen Türkiye'nin endişeleri Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve ABD liderliğinde müttefiklerin Irak'a saldırmasıyla birlikte ortadan kalktı. Özellikle Cumhurbaşkanı Özal bu fırsatı kullanarak Türkiye'nin NATO ve Batı açısından stratejik önemini azalmadığı göstermek için yoğun çaba harcamıştır. Özal'ın amacı sadece Türkiye'nin stratejik önemini arttırdığını göstermek değildi. Sadece Arap ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek değil başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerle de ekonomik, ticari ve askeri ilişkileri geliştirmek ve hatta bunun da ötesinde Musul ve Kerkük'ün alınması olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Körfez Krizi Özal'ın beklentilerinin gerçekleşmesine yol açmadığı gibi uzun vadede olumsuz gelişmelere neden oldu. Her şeyden önce terör sorunu bölgesel düzeyden uluslararası düzeye çıktı. Bölgede meydana gelen güç boşluğu PKK terör örgütünün Kuzey Irak'ta güçlenmesini sağladı. Türkiye milyarlarca dolar maddi zarara uğradı ve kendi toprak bütünlüğü konusunda endişe duymaya başladı. Bu manada 1993 yılı bir dönüm noktası oldu. Cumhurbaşkanı Özal'ın vefatı, yerine Süleyman Demirel'in seçilmesi, Tansu Çiller'in de başbakan olması üzerine PKK silahlı çözüm politikasıyla saldırılarını artırdı. Ancak PKK'ya aktif destek veren Suriye üzerinde baskıların artırılması sonucunda örgüt lideri Öcalan Ekim 1998'de Suriye'yi terk etmek zorunda kaldı. Ardından Haziran 2000'de Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın ölümü iki ülke arasındaki ilişkilerin canlanmasına neden oldu (Oran, 2003, C. II: 551-567).

1990'larda ABD ile ilişkilerin gelişmesine paralel olarak İsrail ile de ilişkiler gelişmeye başladı. 1990'da Türkiye Tel Aviv'deki diplomatik temsilciliğini tekrar büyükelçilik düzeyine yükseltti. 1994-95 yıllarında başbakanlar ve cumhurbaşkanları düzeyinde gerçekleşen üst

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

düzyer resmi ziyaretler iki ÷lke arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağladı. İki ÷lke arasındaki ekonomik, ticari ve askeri alandaki işbirliği giderek arttı. Fakat hızla gelişen işbirliği hem iki ÷lke içinde hem de Arap ÷lkelerinde eleştirilere neden oldu (Oran, 2003, C. II: 571-578).

1989'da Humeyni'nin ölmesinden sonra iki ÷lke arasında kısmi bir yumuşama yaşanmasına rağmen 1990'larda Türkiye-İran ilişkilerinde ideolojik nedenlerle yaşanan gerginlikler devam etti. İki ÷lke arasındaki ideolojik gerginlik 1993'te farklı bir boyut kazandı ve İran'ın Türkiye'deki Kemalist aydınlara yönelik suikastlara karıştığı iddia edildi. Ayrıca bu dönemde iki ÷lke arasındaki ilişkileri etkileyen unsurlardan biri İran'ın PKK'ya verdiği desteğe ilişkin iddialar diğeri ise iki ÷lke arasında Kafkasya'da ve Orta Asya'da yaşanan rekabet oldu. Bu dönemde İran'ın PKK'ya destek verdiği Türk makamlarınca sık sık dile getirildi. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye ile İran Kafkasya'da ve Orta Asya'da "model ÷lke" olma ve nüfuz alanlarını genişletme yarışına girdi. Ancak bu uzun sürmedi, 1993'de Rusya'nın bölgede tekrar ağırlığını koymasıyla Türkiye ve İran geri planda kaldı. Fakat bu dönemde iki ÷lke arasındaki ekonomik ilişkiler artarak devam etti (Oran, 2003, C. II: 579-586).

Türkiye bu dönemde Batı'nın kendisine dayattığı altyapıyı (uluslararası kapitalizm) itirazsız almış fakat üstyapıyı (demokrasi ve insan hakları) almamak için büyük direnç göstermiştir. Bu nedenle ekonomik bakımdan dışa bağımlı hale gelirken, siyasi bakımdan özellikle Avrupa tarafından dışlanan bir ÷lke olmuştur. Buna rağmen bu dönemde Türkiye dış politikasını büyük çöküntüler yaşamadan başarılı bir şekilde sürdürebilmiştir (Oran, 2003, C. II: 239).

7. AKP Dönemi, 2002-2023

AKP iktidara gelmeden önceki iki yıla baktığımızda Türkiye'nin özellikle Suriye ve Irak ile ilişkilerinde önemli gelişmeler sağlanmış, Filistin meselesinde de 1990'lara göre daha dengeli bir politika benimsenmiştir. Türkiye bu dönemde Batı ile ilişkilerini bozmadan bölge ÷lkeleriyle ilişkilerini geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu dönemde "Bölge tabanlı dış politika" stratejisi benimsenmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Hafız Esad'ın cenaze töreni sebebiyle Haziran 2000'de yaptığı Suriye ziyareti iki ÷lke arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Beşar Esad'ın iktidarı devralması sonucunda Suriye'de yaşanan siyasi ve ekonomik değişim havası iki ÷lke arasındaki ilişkilere ivme kazandırmıştır. Öncesinde iki ÷lkeyi savaşın eşiğine getiren terörle mücadele ve su meselesi konularında artık işbirliği sağlanmıştır. Bu dönemde Türkiye, Irak ile ticari ilişkilerini yeniden canlandırma çabasına girmiştir. Ayrıca Irak'a olası bir ABD saldırısını önlemek için çaba göstermiştir. Zira böyle bir müdahale Türkiye'nin ticari ilişkilerini olumsuz etkileyebileceği gibi güvenlik açısından da kuzey Irak'ta güç boşluğuna neden olabilirdi. Eylül 2000'de Filistin'de başlayan ikinci İntifada hareketiyle birlikte bölgede gerilimin artması uluslararası toplumla birlikte Türkiye'nin de

dikkatini Filistin'e yönlendirmesine neden olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin Filistin yanlısı söylemlerinde gözle görülür bir artış olmuştur. Bu söylemlerin en çarpıcı olanı, Başbakan Bülent Ecevit'in 4 Nisan 2002'deki parti grubu toplantısında İsrail'in Filistin'deki operasyonlarını "soykırım" olarak nitelenmesi olmuştur. Türkiye-İsrail ilişkilerinde ve iktidar koalisyonu içinde tepkilere yol açacak bu açıklama bir gün sonra düzeltilmiş olsa da, Türkiye'nin Filistin yanlısı söylemlerinin geldiği noktayı göstermesi bakımından oldukça önemli olmuştur (Oran, 2017, C. III: 401-404).

AKP'nin Kasım 2002'de iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'nin Ortadoğu politikasında önemli bir dönüşüm yaşandı. AKP'nin benimsediği Ortadoğu stratejisi 2002'de başbakanlık başdanışmanı, Mayıs 2009'da dışişleri bakanı ve 2014'de de başbakan olan Ahmet Davutoğlu'nun "Stratejik Derinlik" doktrini çerçevesinde yürütülmüştür. Davutoğlu, Türkiye'nin hem coğrafi hem de tarihsel nedenlerle Ortadoğu'da daha etkin politika izlenmesini gerektiğini düşünüyordu.

Ancak bu dönemde AKP'nin izlediği Ortadoğu politikası tıpkı 1950'ler ve 1980'ler de olduğu gibi aktif fakat sonuçları bakımından olumsuz olmuştur. Tıpkı diğer iki dönemde olduğu gibi bölge ülkeleriyle olan ilişkiler istenilen düzeyde gelişmemiş ve bazı ülkelerle (Mısır, Suriye, İsrail gibi) gerginliklerin yaşanmasına da neden olmuştur. Bu dönemde AKP Türkiye'nin temel dış politika ilkelerinden ve uluslararası reel politika gerçeklerinden oldukça uzaklaşarak dış politikaya din-mezhep üzerinden yaklaşan bir görüntü sergilemiştir. Ancak 2011'de Arap ülkelerinde yükselişe geçen halk ayaklanmaları (Arap Baharı) sırasında birkaç istisna dışında genelde ABD ve AB ile eşgüdüm halinde hareket etmiştir (Oran, 2017, C. III: 404-405. Ayhan, 2012).

2000'lerde Ortadoğu'daki dengeleri değiştiren en önemli iki olay ABD'nin müttefikleriyle birlikte 2001'de Afganistan'ı, 2003'de de Irak'ı işgal etmesi olmuştur. Ekim 2001'de Eylül saldırılarını gerekçe göstererek "terörle mücadele" politikası kapsamında Afganistan'ı işgal eden Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Taliban ve yandaşı terör örgütlerini ortadan kaldırmak ve böylece Afganistan'da iç güvenliği sağlamak isterken bu amaçlarına ulaşmadan 2021'de Afganistan'ı terk edecekti. Irak'a müdahalenin açıklanan gerekçesi ise Irak'ı kitle imha silahlarından arındırmak, Saddam Hüseyin'in terörizme verdiği desteği sona erdirmek ve Irak halkını özgürleştirmektir. Fakat asıl nedenin bölgedeki petrol kaynakları üzerinde hâkimiyet kurmak ve Amerika'nın askeri gücünü diğer ülkelere göstermek olduğu iddia edilmiştir. Bu iki olayın Türkiye'nin bölgedeki konumunda, ABD ve bölge ülkeleriyle olan ilişkilerinde önemli etkileri olmuştur. Mesela Irak işgali sırasında ABD'nin Türkiye topraklarını kullanmak istemesi ve bu isteğin 1 Mart 2003'de TBMM tarafından kabul edilmemesi iki ülke arasındaki ilişkileri oldukça olumsuz etkilemiştir. Nitekim bu olaydan kısa bir süre sonra 4 Temmuz'da Türk askerlerinin başına çuval geçirilmesi hadisesi yaşanmıştır. 1 Mart tezkeresinden sonra Türkiye, genel olarak Ortadoğu'dan özel olarak da Irak'tan ekonomik, siyasi ve askeri bakımdan ABD tarafından dışlanacağı endişesini

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

yaşamıştır. İki ülkenin Irak politikasında ancak 2005'den sonra bir uyum görülmeye başlamıştır (Oran, 2017, C. III: 404-412).

1998 sonrasında gelişmeye başlayan Türkiye-Suriye ilişkileri ABD'nin baskılarına rağmen 2011'e kadar devam etti. Aralık 2009'da Başbakan Erdoğan kalabalık bir heyetle Şam'ı ziyaret etti. Ardından Mayıs 2010'da Esad'ın Türkiye'yi ziyareti tam bir dostluk havasında geçti. 2010 yılında Tunus'ta işsizlik, siyasi yozlaşma, kötü yaşam koşulları, ifade özgürlüğü gibi pek çok sorun sonucunda başlayan "Arap Baharı" kısa sürede benzer sorunlar yaşayan ülkelere de (Mısır, Yemen, Cezayir, Ürdün ve Suriye'ye de) yayıldı. "Arap Baharı"nın Mart 2011'de Suriye'ye sıçraması iki ülke arasındaki ilişkileri derinden etkiledi. Ve iki ülke arasındaki ilişkiler bugüne kadar da düzemedi. Bu dönemde Türkiye gelişmelere seyirci kalmamak ve bölgedeki pozisyonunu güçlendirmek için yoğun çaba sarf etti. Bu kritik dönüşüm sürecinde etkin bir rol oynayarak Ortadoğu'daki nüfuzunu artırmaya çalıştı. Fakat olaylar istediği gibi gelişmedi (Oran, 2017, C. III: 419-420).

2000'lerin başında Suriye ile ilişkilerin düzelmesine paralel olarak Lübnan ile de ilişkiler düzelmeye başladı. 2004 yılında iki ülke arasında karşılıklı üst düzey ziyaretler gerçekleşti. 2005 yılındaki Refik Hariri suikastı ve 2006'daki Hizbullah-İsrail çatışmaları sonrasında Lübnan'da yaşanan karışıklıklar üzerine Birleşmiş Milletler Lübnan Geçici Görev Gücüne Türkiye'nin asker gönderme isteğine muhalefet şiddetle karşı çıktı. Ve bu olayı Türkiye'nin ABD ve İsrail tarafından adım adım Ortadoğu bataklığına çekilmesi olarak yorumladı. Ülke içindeki tüm muhalefete rağmen AKP hükümeti bunu Ortadoğu politikasında Türkiye'nin etkin biçimde yer alma iradesi olarak görüyordu (Oran, 2017, C. III: 415-419).

AKP iktidarının ilk dönemlerinde Türkiye, Ortadoğu'daki siyasi etkinliğini komşu Suriye ve Irak'ın ötesine taşımaya gayretti etti. Bu bağlamda Suudi Arabistan, Mısır, Ürdün, Yemen, Filistin ve Körfez ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Bunu yaparken de bölgedeki geleneksel güç odakları (Mısır, Suudi Arabistan gibi) aleyhine bir izlenim vermemeye özen gösterdi. AKP iktidarının izlediği etkin ama verimsiz Ortadoğu politikasının sadece Türkiye'nin komşularıyla sınırlı kalmadığının en tipik örneği Filistin sorunu oldu. Türkiye Filistin sorununa daha fazla ilgi göstermeye başladı. Türkiye'nin bu tavrı Arap devletlerini ve halklarını ziyadesiyle memnun etti. İsrail'in "devlet terörü" uyguladığı çeşitli platformlarda en üst perdeden ifade edildi ve Hamas ile yakın ilişkiler kuruldu. AKP Hükümetinin 2008-2009 kışındaki Gazze krizine verdiği tepkiler ile Filistin sorununu adeta Türkiye'nin Ortadoğu politikasında merkezi bir konuma getirdi. Gazze kriziyle ilgili asıl önemli olay 29 Ocak 2009'da İsviçre'nin Davos kentinde yaşandı. Başbakan Erdoğan Dünya Ekonomik Forumunun Gazze oturumunda İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'le tartışarak toplantıyı terk etmesi Türkiye-İsrail ilişkilerini derinden etkilerken Başbakan Erdoğan'ın kişisel karizması Arap dünyasında zirve yaptı (Oran, 2017, C. III: 429-450).

2002’de AKP yöneticileri İsrail’e karşı özel bir husumet beslemediklerini ve ilişkileri geliştirmeyi arzu ettiklerini belirtti ve nitekim 2009’da kadar da ilişkilerde herhangi bir gerileme olmadı. Ocak 2005’te Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün, Mayıs’ta da Başbakan Erdoğan’ın İsrail’e yapmış oldukları ziyaretler iki ülke arasındaki ilişkilerdeki yumuşamanın en önemli göstergesi oldu. 2006 yılında yaşanan bazı krizlere rağmen Şubat 2007’de İsrail Başbakanının Ankara ziyareti ilişkilerde tekrar bir yumuşama sağladı. Aralık 2008’de İsrail’in yaptığı Gazze saldırısı, Ocak 2009’da Davos’ta yaşanan kriz ve ardından Mart 2009’da İsrail’de Benyamin Netanyahu’nun başbakanlığında aşırı sağcıların iktidara gelmesi ilişkilerdeki soğukluğu daha da artırdı. Ardından 2010 yılında yaşanan “Alçak Koltuk” krizi ve “Mavi Marmara” krizi ilişkilere damgasını vurdu. Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol’u makamına çağırarak İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon, Çelikkol’u TV kameraları önünde küçük düşürmeye yönelik söz ve davranışlarda bulundu. “Gazze’ye Özgürlük” filusunda yer alan Mavi Marmara gemisine İsrail askerlerini uluslararası sularda yaptığı baskında dokuz eylemcinin ölmesi iki ülke ilişkileri tarihindeki en ciddi krize yol açtı. Türkiye, İsrail’in eylemlerini “devlet terörü” ve “korsanlık” olarak nitelendirdi ve büyükelçisini geri çekti. Bu olaydan sonra İsrail ile Güney Kıbrıs’ın yakınlaşması ve doğu Akdeniz’de petrol ve doğalgaz arama konusunda işbirliği içine girmeleri Türkiye ve İsrail’i bir kez daha karşı karşıya getirdi. Ancak yaşanan siyasi krizlere rağmen iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler devam etti. Hatta 2009’a kadar askeri alandaki ilişkilerin de belli alanlarda devam ettiği görüldü (Oran, 2017, C. III: 438-450).

Bu dönemde ABD’deki Yahudi lobisinin Türkiye’ye karşı tavrı Türkiye-İsrail ilişkilerindeki iniş ve çıkışlara göre değişti. 2005 yılında iki ülke arasındaki yumuşamaya paralel olarak Yahudi lobisinin tavrında da yumuşama görüldü. Mayıs 2005’teki İsrail ziyaretinin ardından Haziran’da ABD’ye giden Başbakan Erdoğan’a bu ziyareti sırasında ABD’deki önde gelen Yahudi kuruluşlarından (Anti-Defamation League-ADL) Üstün Cesaret Ödülü verildi. Ancak 2009 yılında Gazze saldırıları dolayısıyla iki ülke arasında yaşanan kriz ABD’deki Yahudi lobisinin Türkiye’ye karşı tavrını sertleştirmesine neden oldu. Ve “Ermeni Soykırımı” iddiaları konusunda Türkiye’yi destekleme konusunda pasif bir politika izledi (Oran, 2017, C. III: 446-447).

Bu dönemde Türkiye kendisine uzak Arap ülkeleriyle de ekonomik ilişkilerini geliştirmeye özen gösterdi. Bu bağlamda Moritanya, Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Sudan, Mısır, Yemen ve Körfez ülkeleriyle çok sayıda karşılıklı üst düzey ziyaretler gerçekleştirildi ve ticaret, yatırım, enerji ve kültür-turizm alanlarında çeşitli antlaşmalar imzalandı. Ekonomik ilişkilerde en belirgin canlanma Körfez ülkeleriyle yaşandı. Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki karşılıklı olarak gerçekleşen hemen hemen her ziyarette Türk tarafı Körfez sermayesini çekmek için yoğun çaba harcadı. Nitekim bu dönemde Türk ekonomisinin istikrarında Körfez ülkelerinden (Katar vd.) gelen sıcak paranın çok önemli etkisi oldu. İlişkiler ekonomiyle sınırlı kalmadı. Zamanla taraflar arasında siyasi ve askeri alanlarda da ilişkiler gelişmeye başladı.

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

Körfez ülkeleri Türkiye için önemli bir sermaye kaynağı ve ticaret ortağı oldu. Dolayısıyla Türkiye, Arap Baharı sırasında Körfez ülkelerinde meydana gelen olayları görmezden geldi (Oran, 2017, C. III: 434-437).

1990'ların aksine bu dönemde Türkiye-İran ilişkileri istikrarlı bir çizgide ilerledi. Bu istikrarın oluşmasında iki faktör rol oynadı, biri enerji alanındaki diğeri de terörle mücadele konusundaki işbirliği. 2000'lerin başında iki ülkenin bölgesel politikaları arasındaki uyumsuzluklar devam etti. Bu konuda iki ülkeyi birbirinden uzaklaştıran olay 2011'de Suriye'de yaşanan olaylar oldu. Türkiye'nin Batı'nın yanında Esad rejimine karşı tavır alması İran tarafından tepkiyle karşılandı. 1990'larda iki ülke arasında rejim farklılığından dolayı yaşanan birçok kriz bu dönemde pek yaşanmadı. İki rejim birbirlerini antitez olarak görmekten vazgeçerek, içişlerine karışmamaya özen gösterdi. Diğer alanlarda duyulan işbirliği ihtiyacı, rejim farklılıklarını arka plana itti. ABD'nin İran üzerindeki baskısının artması ve İran'ın Iraktan sonra sıradaki hedef ülke haline gelmesi Türkiye için üç sebepten (enerji bağımlılığı, PKK ile mücadele ve ekonomik ilişkiler) dolayı bir felaket senaryosu olarak görüldü. Dolayısıyla Türkiye, ABD'nin tüm ısrarlarına rağmen İran'a uygulanan baskı politikasına katılmadı, sorunların diplomasi yoluyla çözümünü için çaba sarf etti (Oran, 2017, C. III: 451-460).

Sonuç

Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkileri bir dizi paradoks içermektedir. Ortadoğu'daki devletlerle on yıllardır bir arada yaşamasına rağmen Türkiye, bunların hiçbirisiyle sağlam, güvenilir, çalışan bir ilişki kuramadı. Bu nedenle Türkiye'nin Ortadoğu'ya ilişkin tarihsel ve çağdaş deneyimi çoğunlukla olumsuz olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini etkileyen temel faktörler genelde tarih, din ve Batı olmuştur. Bu faktörler geçmişten günümüze Türkiye'nin Ortadoğu politikasını derinden etkilemiştir.

Türkiye'nin 1923'ten günümüze Ortadoğu ile ilişkileri incelendiğinde ortaya şöyle bir grafik çıkmaktadır: 1923'ten 1950'ye kadar ilişkilerin kurulduğu ve geliştiği; 1950'den 1965'e kadar ilişkilerin sürekli gerilediği; 1965'den itibaren nispi bir düzelmeye yaşandığı; 1970'lerde tekrar gelişmeye başladı; 1980'lerde sadece siyasi alanda değil ekonomik, ticari ve askeri alanda da gelişme gösterdi; 1990'larda gittikçe Ortadoğu sorunlarının içine çekildi; 2000'lerde ise Ortadoğu'daki sorunların bir parçası haline geldiği görülecektir. Ancak Türkiye'nin Arap ülkeleriyle gerçek ve sürekli bir yakınlaşma içinde olması son derece güç görünmektedir.

Türkiye, barış ve istikrardan uzak olan bu bölge ile ilişkilerinde son derece dikkatli olmalıdır. Türkiye, ne 1950'lerde olduğu gibi Arap ülkelerinin karşısında ne de 1960'larda, 1980'lerde ve 2000'lerde görüldüğü gibi bu ülkelerin koşulsuz yanında yer alması doğru değildir. Siyasi gelişmelerin yönünü ve zamanını "çöldeki kumların yer değiştirmesi" gibi

önceden tahmin ve tespit etmek mümkün olmayan Ortadoğu'da Türkiye'nin yeri Arap ülkelerinin ne yanı ne de karşısı olmalıdır. Türkiye, şu veya bu ülkenin değil, asıl tutulması gereken tarafın yani barışın ve kendi ulusal çıkarlarının tarafında yer almalıdır.

Uluslararası sistemde meydana gelen hızlı değişiklikler Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerini diğer devletlere göre daha fazla etkilemektedir. Ve neredeyse tamamen olumsuz anlamda etkilemektedir. Türkiye, başta Filistin meselesi olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin kendi içlerinde yaşadığı meselelerden uzak durmalı ve onların sorunlarını kendi meselesi gibi ele alıp içselleştirmemelidir. Ortadoğu'daki sorunların başında gelen Filistin sorunu çözülsün bile (ki gerçekleşme şansı çok az) Ortadoğu'nun barış ve istikrara kavuşması yine de şüphelidir. Arap ülkelerinin kendi içyapılarından ve birbirleriyle ilişkilerinden kaynaklanan sorunlar yok edilmiş olmayacaktır. Dün, ortak düşman saydıkları İsrail karşısında birleşmiş ve aralarındaki çekişme ve çatışmaları unutmış görünen Arap ülkeleri, ileride pek muhtemeldir ki tekrar birbirleriyle mücadeleye girişeceklerdir.

Şu da unutulmamalıdır ki bugün Ortadoğu'da Türkler dışında dört etnik unsur (Farslar, Araplar, Yahudiler ve Kürtler), üç semavi din ve bu dinlerin onlarca farklı mezhebi ve mensubu bulunmaktadır. Dolayısıyla Türk dış politikasını yürütenler tüm bu farklı unsurları dikkate almak durumundadır.

Türkiye genel olarak bölgeye yönelik ilişkilerini aşağıdaki ilkeler doğrultusunda geliştirmelidir: 1) Orta Doğu devletlerinin iç işlerine karışmama; 2) Bölgedeki devletler arasındaki ihtilaflara müdahale edilmemesi; 3) Bölgedeki tüm devletlerle ikili ilişkilerin geliştirilmesi; 4) Arap devlet sisteminin parçalanmaya devam etmesi; 5) Ticari ve ekonomik ilişkilerin maksimize edilmesi; 6) Ortadoğu'nun, Türkiye'nin Batı ittifakındaki rolünden ayrılması; 7) İsrail-Filistin sorununa yaklaşımında titiz bir denge.

Böylesine zor ve kötüleşen bir tablo karşısında Türkiye'nin seçenekleri nelerdir? Açıkçası, İslam ile laiklik arasında kalan belirsiz kimliği, herhangi bir yöne gitmesine izin vermemektedir. Bu nedenle Türkiye'nin, her ne kadar mükemmel olmasa da, uygulanabilir yalnızca üç seçeneği olduğu görülüyor. Birincisi Türk milletidir (milliyetçiliktir). Türkiye, özellikle Orta Asya'daki Türk devletleriyle daha sıkı bağlar geliştirmeye çalışabilir. İkinci seçenek İslam ümmetidir (ümmetçilik). Türkiye, başta Arap ülkeleri olmak üzere Ortadoğu'nun ana merkezleriyle (özellikle Arap ülkeleriyle) daha iyi ilişkiler geliştirmeye çalışabilir. Ancak Türkiye için üçüncü bir seçenek daha var, o da Avrupa odaklı laik sistem (Atatürkçülük). Cumhuriyetin 100. yılında Türkiye'nin hangi yöne gideceğini hep birlikte göreceğiz.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin değerlerinin ve normlarının ne olması gerektiğine dair güçlü bir vizyona sahipti: bağımsız, modern, sanayileşmiş, Avrupa odaklı, laik, Türk ve neredeyse tamamen Anadolu topraklarına dayalı olmalıydı. Dolayısıyla ideal Türkiye

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

vatandaşı, Anadolu'da ikamet eden, Milliyetçi, Avrupalı, laik ve en önemlisi kendini Türk hisseden biri olmalıydı.

Türkiye, barış ve istikrardan uzak olan bu bölge ile ilişkilerinde son derece dikkatli olmalıdır. Türkiye, ne 1950'lerde olduğu gibi Arap ülkelerinin karşısında ne de 1960'larda, 1980'lerde ve 2000'lerde görüldüğü gibi bu ülkelerin koşulsuz yanında yer alması doğru değildir. Siyasi gelişmelerin yönünü ve zamanını “çöldeki kumların yer değiştirmesi” gibi önceden tahmin ve tespit etmek mümkün olmayan Ortadoğu'da Türkiye'nin yeri Arap ülkelerinin ne yanı ne de karşısı olmalıdır. Türkiye, şu veya bu ülkenin değil, asıl tutulması gereken tarafın yani barışın ve kendi ulusal çıkarlarının tarafında yer almalıdır.

Dış politikada Atatürk'ün dışişleri genel sekreterine direktifi ise şu idi: “Arap dünyasına karışmayacaksınız, emperyalist ve kolonialist devletlerin ardında görünmeyeceksiniz, Rusları tahrik etmeyeceksiniz (Dinç, 1998, s. 40). Ne yazık ki Atatürk'ün bu direktiflerine 1945 sonrasında (özellikle de 1950'lerde, 1990'larda ve de 200'lerde) dikkat edilmediğini görüyoruz. Atatürk'ün belirttiği alanlarda Türkiye'nin 1945'den günümüze büyük sorunlar yaşadığı görülüyor.

Son söz, Profesör bir arkadaşımın dediği gibi, Ortadoğu'da yaşananlar “İbrahim oğullarının miras kavgasıdır.” Dolayısıyla Türklerin ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kavgası değildir. Türkiye, Ortadoğu'da yaşanan olaylara tamamen tarafsız bir gözle “yurtta barış, dünyada barış” ilkesi doğrultusunda kendi ulusal çıkarları çerçevesinde yaklaşmalıdır.

Kaynakça

A. Archival Sources

The National Archives, UK (TNA)

FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, 7 January 1955.

FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, 2 January 1952.

FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, 9 January 1953.

FO371/107555/WK1051/16, Internal Affairs, 10 April 1953.

FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, 1 January 1954.

FO371/117717/RK1016/1, Internal Affairs, Annex D, Confidential.

FO371/117717/RK1016/17, Internal political situation in Turkey, 6 September-12 October 1955.

FO371/117717/RK1016/17, Michael Stewart to Macmillan, 6 September 1955.

FO371/117717/RK1016/2, Bowker to Eden, 28 February 1955.

FO371/117717/RK1016/2, Internal political situation in Turkey, 28 February 1955.

FO371/117717/RK1016/2, Minute by G. G. Simpson, 8 March 1955.

FO371/117717/RK1016/45, Minute by W. B. M. Johnston, 13 January 1956.

FO371/117717/RK1016/45, New Turkish Government's Programme, 20 December 1955.

FO371/117717/RK1016/8, Bowker to Macmillan, 19 July 1955.

- FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, 16 January 1956.
FO371/130174/RK1011/1, Minute by C. T. Brant, 7 February 1957.
FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, 5 February 1957.
FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, 4 February 1958.
FO371/136450/RK1011/1, Minute by C. T. Brant, 18 February 1958.
FO371/136452/RK1015/20, Position of Turkish Prime Minister and Democrat Party, 9 July 1958.
FO371/136452/RK1015/25, Turkey: Sir James Bowker's Valedictory Dispatch, 2 September 1958.
FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, 17 February 1959.
FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, 26 January 1960.
FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960, 6 January 1961.
FO371/87933/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1949, 7 January 1950.
FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, 13 January 1951.
FO371/160212/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1960.
FO371/163832/CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1961.
FO371/169514/CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1962.
FO371/174971/CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1963.
FO371/180150CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1964.
FO371/185824/CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1965.
FCO/9/614/CT1/1, Turkey: Annual Review for 1966.
FCO/9/614, Turkey: Annual Review for 1967.
FCO9/1091/WST1/6, Turkey: Annual Review for 1968.
FCO9/1308/WST1/1, Turkey: Annual Review for 1969.
FCO9/1466/WST1/3, Turkey: Annual Review for 1970.
FCO9/1606/WST1/2, Turkey: Annual Review for 1971.
FCO/1831/WST1/1, Turkey: Annual Review for 1972.
FCO9/2112/WST1/3, Turkey: Annual Review for 1973.
FCO9/2339/WST1/4, Turkey: Annual Review for 1974.
FCO9/2442/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1975.
FCO9/2671/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1976.
FCO9/2768/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1977.
FCO9/2885/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1978.
FCO9/3056/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1979.
FCO9/3317/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1980.
FCO9/3668/WST014/3, Turkey: Annual Review for 1981.
FCO9/4279/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1982.
FCO9/4833/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1983.
FCO9/5184/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1984.

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

FCO9/5506/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1985.

FCO9/5813/WST014/1: Turkey: Annual Review for 1986.

FCO9/6180/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1987.

FCO9/6642/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1988.

FCO9/6988/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1989.

FCO9/1508/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1990.

B. Books & Articles

Akşin, Aptülahat, 1991, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: TTK Yayınları.

Arı, Tayyar, 2004, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Ayhan, Veysel, 2012, *Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim*, Bursa: MKM Yayınları.

Bıyıklı, Mustafa, 2006, *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları (Atatürk Dönemi)*, İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları.

Cleveland, William L., 2008, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Davison, Roderic H., "Where is the Middle East", *Foreign Affairs*, Vol. 38, No. 4, (July 1960), s. 665-675.

Dinç, Nihat, 1998, *Gönüllü Diplomat: Bir Diplomatın Meslek Yaşamından Notlar*, İstanbul: İthaki Yayınları.

Dursun, Davut, "Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Yıl: 2005, Sayı: 50, (2010), ss. 1231-1274.

Gönlübol, Mehmet ve Sar, Cem, 1997, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, 1919-1938*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Hale, William, 2013, *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*, çev. Nasuh Uslu, Ankara: Serbest Kitaplar.

Köse, İsmail, 2014, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, İstanbul: Selis Kitaplar.

Kürkçüoğlu, Ömer, 2011, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası, 1945-1970*, Ankara: Barış Kitap.

Oran, Baskın (ed.), 2003, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar, Cilt: I 1919-1980*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Oran, Baskın (ed.), 2003, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar, Cilt: II 1980-2001*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Oran, Baskın (ed.), 2017, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar, Cilt: III 2001-2012*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Öztürk, Hasan (ed.), 2016, *Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi*, İstanbul: Bilgesam Yayınları.

Polat, Gülsüm, 2019, *Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken, 1914-1923*, İstanbul: Kronik Kitap.

Robins, Philip, *Turkey and the Middle East*, (London: Pinter Publishers, 1991).

Tuncer, Hüner, 2017, *Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi (1920-2002, 2. Cilt)*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, 2018, *Türkiye ve Ortadoğu Üzerine Notlar*, Ankara: Astana Yayınları.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, 2019, *Bağdat Paketi, 1950-1959*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, 2020, *Turkey and the Middle East, Selected Articles I-II*, İstanbul: Libra Kitap.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, 2021, *Cold War-Turkey-Middle East*, Bursa: Sentez Yayınları.

Muzaffer Ercan YILMAZ

Profesör, Bursa Uludağ Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Uluslararası İlişkiler Bölümü/Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı/ Bursa/Türkiye
Professor, Bursa Uludağ University / Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of International Relations / Department of International Politics Bursa/Türkiye

eposta:

 <https://orcid.org/> - [RorID: https://ror.org/](https://ror.org/).

Atıf/Citation: Yılmaz ME, 2023. Türkiye-Rusya İlişkilerinin Gelişimi (1923-2023). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 24-45, <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1252032>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	16 Şubat 2023
Kabul Tarihi/Accepted:	22 Eylül 2023
Yayın Tarihi/Published:	29 Ekim 2023

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ (1923-2023)

Öz

Osmanlı Devleti'nin ardından Türkiye Devleti'nin doğuşu ile birlikte, Türkiye-Rusya ilişkileri de yeni bir döneme girmiştir. Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı Devleti ilişkileri genel olarak işbirliğinden çok çatışmanın hakim olduğu ve çok sayıda savaşın yaşandığı bir hasmane ilişkiler ağı şeklindeyken, 1917 Devrimlerinin ardından Sovyet Rusya Türkiye açısından bir tehdit olmaktan çıkmış, hatta Kurtuluş Savaşı yıllarında yeni Türk devletinin en büyük destekçilerinden biri olmuştur. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın ardından durum keskin bir biçimde değişmiş ve Soğuk Savaş dönemi boyunca da iki ülke arası ilişkiler genel olarak gergin ve mesafeli seyretmiştir. Ancak 1990'ların başlarında Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türk-Rus ilişkilerinde de yeni bir dönemi beraberinde getirmiştir. İki kutuplu uluslararası sistemin ortadan kalkmasıyla şekillenen yeni dünya düzeninde Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiler, hem işbirliği, hem de zaman zaman anlaşmazlık içeren inişli çıkışlı bir yapı sergilemeye başlamıştır. Bu makalenin amacı, Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılında, Türk dış politikasında çok önemli bir aktör olan Rusya ile ilişkileri geçmiş yüz yıla dönük olarak özetlemek ve değerlendirmektir. Bu çerçevede Türk-Rus ilişkileri 1923'ten İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan dönem, Soğuk Savaş dönemi ve Soğuk Savaş sonrası dönem olmak üzere üç temel dönemde ele alınacak, ancak daha yakın dönem ilişkileri yansıtması, dolayısıyla güncel dış politikanın bir parçası olması sebebiyle, ağırlık daha çok Soğuk Savaş sonrası döneme verilecektir. Yine bu kapsamda ikili ilişkilerdeki sorunlu alanlar ile olumlu gelişmelere detaylı bir biçimde değinilecek olup, gelecekte ilişkilerin seyrini belirleyebilecek temel bazı dinamikler de tartışma konusu yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk-Rus İlişkileri, Türk Dış Politikası, Rus Dış Politikası, Türkiye, Rusya.

THE DEVELOPMENT OF THE RELATIONS BETWEEN TURKEY AND RUSSIA (1923-2023)

Abstract

With the emergence of the new Turkish state after the collapse of the Ottoman Empire, a new era started in Turkey-Russia relations. The previous conflictual relations left their place in cooperative relations as the two states are in need of themselves in the reconstruction period. As a matter of fact, Soviet Russia was one of the greatest supporters of the Turkish state during the war of independence and afterward. This trend continued in the 1920s and to some extent, in the 1930s. Yet the situation radically changed after the Second World War and during the whole Cold War period, the bilateral relations were characterized, in general, by mutual distrust and hostility, despite few cases of cooperation. After the end of the Cold War and the disintegration of the Soviet Union, on the other hand, another interesting era started in Turkey-Russia relations, characterized by a mix of cooperation and dispute. This article aims to summarize and discuss Turkish-Russian relations, focusing on the previous century, the period between 1923 and 2023. The two country's relations will be handled based on three sub-periods, the 1923-1945 period, the Cold War period, and the post-Cold War period, in that order. Yet the main focus of the study will be the third period, the post-Cold War period, as that period reflects more recent and thus important developments. The strengths and weaknesses in bilateral relations, along with some reasonable projections for future relations, will also be addressed in concluding the study.

Keywords: Turkish-Russian Relations, Turkish Foreign Policy, Russian Foreign Policy, Turkey, Russia

Giriş

23 Nisan 1920'de, Osmanlı Devleti'nin asli ardıl devleti olarak yeni Türkiye Devleti'nin doğuşu ile birlikte (29 Ekim 1923'ten itibaren Türkiye Cumhuriyeti), Türkiye-Rusya ilişkileri de yeni bir döneme girmiştir. Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı Devleti ilişkileri genel olarak işbirliğinden çok çatışmanın hakim olduğu ve çok sayıda savaşın yaşandığı bir hasmane ilişkiler ağını yansıtırken, durum Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru keskin bir biçimde değişmeye başlamıştır. 1917 Devrimlerinin ardından Rus Çarlığı çökerken, yerine ortaya çıkan, ilk resmi adıyla Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC) Türkiye açısından bir tehdit olmaktan çıkmış, hatta Kurtuluş Savaşı yıllarında yeni Türk devletinin en büyük destekçilerinden biri olmuştur. Bu eğilim 1920'li yıllarda, özellikle RSFSC'nin kurucu lideri Vladimir I. Lenin'in 21 Ocak 1924 tarihindeki ölümüne kadar belirgin bir biçimde devam etmiştir. Josef Stalin dönemi ile birlikte ilişkiler biraz durağanlaşmaya doğru evrilse de, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar Sovyet Rusya (1 Ocak 1923'ten itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği- SSCB) Türkiye açısından yine de sorunlu bir komşu ülke değildir.

Ancak İkinci Dünya Savaşı sonlarından, 1990'ların başlarına kadar devam eden Soğuk Savaş dönemi boyunca durum farklıdır. Genel hatlarıyla değerlendirdiğimizde, Soğuk Savaş dönemi boyunca iki ülke arası ilişkilerin esas olarak gergin ve mesafeli olduğu söylenebilir.

Gerçi zaman zaman ülkeler arası ziyaretler ve ekonomik işbirliği türünden bazı antlaşmalar gerçekleşmiştir. Özellikle bu, aşağıda daha ayrıntılı değinileceği üzere, Batı Bloğunda yer almış bulunan Türkiye'nin blok dahilinde hayal kırıklıklarına uğradığı dönemlerde yaşanmıştır. Fakat tüm bunlar, Türk-Rus ilişkilerindeki genel olumsuz çizgiyi değiştirmeye yetmemiştir. Bunun en temel nedeni, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından ağır bir Rus baskı ve tehdidine maruz kalmasıdır. 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nı yenilemek istemeyen, Montrö Boğazlar rejimini değiştirmeye çalışan ve nihayet 1918 Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye geçen Kars ve Ardahan illerini kapsayacak biçimde Doğu Anadolu bölgesinden toprak talebinde bulunan Sovyet Rusya, Türkiye'nin süratle ABD önderliğindeki Batı Bloğuna kaymasına sebep olmuştur. Her ne kadar Stalin'in ölümü (1953) sonrasında Sovyetler Birliği göreceli olarak yumuşamış, barış içinde bir arada yaşama politikası benimsemiş, hatta 1953 yılı itibariyle açıkça Türkiye'ye yönelik herhangi bir toprak istemi olmadığını vurgulamış ise de, Türk yöneticilerin Sovyetlere kuşkulu bakışı değişmemiştir. 1962 Küba Ekim Füzeleri Krizi'nden sonra devreye giren Soğuk Savaş'ın yumuşama evresi dahi bu genel bakış açısını değiştirmemiştir.

Ancak 1990'ların başlarında Sovyetler Birliği'nin aniden ve büyük bir imparatorluğun, belki de 20. yüzyılın son modern imparatorluğunun, çöküşünü simgelercesine dağılması, Türk-Rus ilişkilerinde yeni bir dönemi beraberinde getirmiştir. İki kutuplu uluslararası sistemin ortadan kalkmasıyla şekillenen yeni dünya düzeninde Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiler, hem işbirliği, hem de zaman zaman anlaşmazlık içeren grift bir yapı sergilemeye başlamıştır.

Bu makalenin amacı, Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılında, Türk dış politikasında belirgin bir ağırlığı olan Rusya ile ilişkileri geçmiş yüz yıla dönük olarak irdelemek ve özetlemektir. Bu kapsamda Türk-Rus ilişkileri 1923'ten İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan dönem, Soğuk Savaş dönemi ve Soğuk Savaş sonrası dönem olmak üzere üç temel dönemde ele alınacak, ancak daha yakın dönem ilişkileri yansıtması, dolayısıyla güncel dış politikanın bir parçası olması sebebiyle ağırlık Soğuk Savaş sonrası döneme verilecektir. Yine bu çerçevede ikili ilişkilerdeki sorunlu alanlar ve olumlu gelişmelere detaylı bir biçimde değinilecek olup, gelecekte ilişkilerin seyrini belirleyebilecek temel bazı dinamikler de tartışma konusu yapılacaktır.

1923-1945 Arası Türk-Rus İlişkileri

1917 Devrimlerinin ardından Rusya, Çarlık Rusya'sı taraftarlarıyla devrimciler arasında ülke sathına yayılan ve kimi yerlerde 1922 yılına kadar süren bir iç savaşa sürüklenmiştir. Bu süreçte Sovyet Rusya, yeni rejimi yerleştirme çabası içerisinde olmuş ve dış politikada kendisine sorun oluşturabilecek girişimlerden kaçınmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye de benzer bir konumdadır. Osmanlı Devleti yıkılmış ve onun küllerinden, Mustafa Kemal önderliğinde yeni bir devlet oluşturmak üzere milli bir mücadele

Makale Adı

başlatılmıştır. Dolayısıyla her iki devletin de içeride yeniden yapılanmaya verdikleri öncelik, hem Türkiye ve Rusya'nın birbirlerine tehdit oluşturma konumundan kaçınmalarına, hem de bunun ötesinde birbirlerine destek olmalarına sebep olmuştur. Nitekim Türk Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında Sovyet Rusya desteği inkar edilemez bir boyuttadır. O yıllarda kendi savaş sanayiine sahip olmayan genç Türkiye'nin en önemli askeri malzeme ve ekonomik yardım kaynağı Moskova olmuştur (Oran 2002: 171-175). Üstelik Kafkaslarda Bolşevik yönetimlerin kurulmasına göz yumma karşılığında Türkiye doğu tarafını güvence altına alarak, tüm gücünü batı cephesine aktarabilmiş, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında bunun da önemli bir rolü olmuştur.

1922 sonrasında Sovyet Rusya'da rejimin yerleşmesi, Türkiye'nin de Kurtuluş Savaşı'nı kazanmasının ardından, her iki ülke de kendisini statükocu ve anti-emperyalist bir düzlemde konumlandırmıştır. Bu kapsamda daha 16 Mart 1921 tarihi itibariyle Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Türk-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Muahedesi olarak bilinen antlaşma uyarınca her iki taraf da mevcut sınırlarının değişmezliğini garanti etmişler, iki ülke arasında ilişkilerin geliştirilmesi için var olan ekonomik, mali ve diğer sorunların en kısa sürede çözümü için çaba sarf edilmesini taahhüt etmişlerdir. Nitekim Türkiye bu çerçevede Kars ve Ardahan'ın Türkiye'de kalmasını teyit etmiş, Kafkaslar ve Orta Asya'daki savaş tutsaklarını geri almış, hatta Sovyet Rusya'dan Kurtuluş Savaşı'nda kullanılmak üzere iki tümene yetecek kadar cephe ile on milyon altın ruble almıştır (Oran 2002: 162).

Lenin'in 21 Ocak 1924 tarihindeki ölümü Türk-Rus ilişkilerinde kısa süreli bir belirsizlik yaratsa da, Stalin iktidarı ile belirgin bir gerileme gerçekleşmemiştir. 17 Aralık 1925 tarihinde Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma uyarınca taraflardan biri saldırıya uğrarsa, diğeri tarafsızlığını korumayı, iki taraf da üçüncü devletlerle birbiri aleyhine bir ittifak ya da siyasi içerikli bir antlaşma yapmamayı taahhüt etmişlerdir. Milletler Cemiyeti'nin Musul'u İngiliz idaresindeki Irak'a bırakmasının hemen ardından gerçekleşen bu antlaşma, Türkiye ve Sovyet Rusya'nın Batı merkezli diplomatik izolasyondan kurtulma çabalarının bir yansıması olarak şekillenmiştir. Üç yıl için geçerli olan antlaşma, sonraki yıllarda üçer yıllık protokollerle uzatılmıştır. 7 Kasım 1935 tarihinde on yıl süreyle son kez uzatılmıştır.

Stalin dönemi Sovyet dış politikasının en önemli önceliği Batılı devletlerle ilişkileri normalleştirmek (çünkü devrim sonrasında yeni rejim dışlanmıştı) ve Rusya'ya yönelik ittifaklar kurulmasını önlemektir. Özellikle Stalin, bir Fransız-Alman yakınlaşmasından ve Hitler iktidarından sonra (1933) Almanya'nın doğuya doğru genişlemesinden derin endişe duymaktaydı. Bu sebeple Sovyet Rusya'nın Türkiye ile ilişkileri ne sorunlu, ne de öncelikli bir alandı. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar olan dönemde Türk-Rus ilişkilerinde ciddi bir sorun yaşanmadığı gibi, zaman zaman yeni bir takım işbirliği alanlarının da

oluşturulmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Örneğin 11 Mart 1927 tarihinde Türkiye ve Sovyet Rusya arasında Ankara'da bir Ticaret ve Seyri-sefain Anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma ile iki ülke arasında bazı ticari düzenlemeler yapılmış ve ticaret temsilcilikleri kısmen diplomatik hale getirilmiştir (Topsakal 2016: 46).

1930'ların en önemli gelişmelerinden birisi de, Başbakan İsmet İnönü'nün 1934 yılı başlarında gerçekleştirdiği Moskova ziyaretidir. Bu ziyaret sonucunda SSCB'nin Türkiye'ye sekiz milyon dolarlık kredi açması fikrinde mutabakata varılmış ve buna dair protokol 21 Ocak 1934'de Ankara'da imzalanmıştır.

1930'larda Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz etkileyen neredeyse tek önemli gelişme, Montrö Boğazlar Konferansı esnasında yaşanmıştır. Faşist Almanya ve İtalya'nın revizyonist girişimleri karşısında Türkiye Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin değişmesi gerektiği düşüncesini Milletler Cemiyeti bünyesinde Batılı devletlere kabul ettirmiş, ancak konferans boyunca SSCB ile belirgin görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Sovyet isteklerinin neredeyse hepsinin kabulü ile ancak bir sözleşme ortaya çıkabilmiş ve bu durum Türk tarafında bir tür hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir (Oran 2002: 370-384). İlerleyen yıllarda ise Türk-Sovyet ilişkileri durağan ancak belli bir sorun da yaşanmadan seyretmiştir. Bu şekilde İkinci Dünya Savaşı'na gidilmiştir.

1. Soğuk Savaş Dönemi Türk-Rus İlişkileri

Türk-Rus ilişkilerinde 1920'li 1930'lu yıllarda yaşanan olumlu hava, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından, SSCB kaynaklı keskin bir değişime uğramıştır. Genel hatlarıyla değerlendirdiğimizde, Soğuk Savaş dönemi boyunca iki ülke arası ilişkilerin esas olarak gergin ve mesafeli olduğu söylenebilir. Bunun temel bir sebebi Türkiye'nin, yukarıda da bahsedildiği üzere, ağır bir Rus baskısına maruz kalmasıdır.

Sovyetler Birliği, 19 Mart 1945'de Türkiye'ye bir nota vererek, İkinci Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği köklü değişiklikler çerçevesinde, geçerlilik süresi 7 Kasım 1945'de bitecek olan 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması yenilemeyeceğini bildirmiştir. Yeni bir antlaşma yapılabilmesi için Kars ve Ardahan'ın SSCB'ye verilmesi, Türk Boğazlarında deniz ve kara üssü ile Montrö Boğazlar Sözleşmesinin Sovyetler lehine revizyonu talep edilmiştir. Bağımsız bir devletin kabul edemeyeceği bu talepler, Türkiye tarafından tereddütsüz reddedilmiştir. Sadece Türkiye, Montrö Sözleşmesinin olası revizyonu için, içinde ABD'nin de yer alacağı bir uluslararası konferansın toplanmasına sıcak bakmış, ancak bu da hızla tırmanan Soğuk Savaş ortamında hiç gerçekleşmemiştir (Yılmaz 2010: 31).

Aslında söz konusu bu talepler, yeni bir dünya savaşından galip çıkan SSCB'nin bunun avantajını almak ve Akdeniz'e doğru inme yolunda bir hamlede bulunmak isteğini

Makale Adı

yansıtmaktaydı. Türkiye'nin o dönemdeki savunma sanayisi bağlamındaki göreceli zayıflığı da, SSCB'nin Türkiye'yi kolay lokma görmesine neden olmaktadır.

Ancak SSCB lideri Stalin'in hesaba katmadığı bir şey vardı. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından dünya iki kutuplu yeni bir uluslararası sisteme doğru evrilmiş ve ABD, SSCB'nin karşısına güçlü bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Zaten kuruluşundan itibaren batılılaşma çizgisini takip eden Türkiye, bu yeni dünya düzeninde kendisini süratle Batı Bloğunda ve ABD'nin yanında konumlandırmıştır. 1952 yılında NATO'ya da girmesinin ardından Türkiye, SSCB'nin olası saldırısına karşı güçlü bir savuma kalkanı elde etmiştir.

Gerçekte Stalin SSCB'sinin Türkiye'ye yönelik tehditleri doğrudan reel bir karşılık bulmamıştır ama Sovyet Rusya'ya ve komünist rejimlere karşı derin bir güvensizlik yaratmıştır. Bu güvensizlik, Soğuk Savaş boyunca devam etmiştir. Bunun yanı sıra Avrupa'daki güç boşluğundan yararlanan SSCB'nin, özellikle 1949 yılında NATO kurulana kadar Doğu Avrupa ve Balkanların büyük bir bölümünü etkisi altına alması, Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya yönelik negatif bakış açısını daha da derinleştirici bir etki yapmıştır.

Bununla birlikte, Stalin'in ölümünün ardından (5 Mart 1953) SSCB'nin Türkiye'ye yönelik dış politikasında belirgin bir yumuşama yaşanmıştır. Stalin sonrası Sovyet liderliği farklı rejimlerle barış içinde bir arada yaşama politikasına yönelmiş, bunun yansıması Türkiye-SSCB ilişkilerinde de olumlu yönde görülmüştür. Sovyetlerin bu dönemde ilk yaptıkları işlerden birisi, 30 Mayıs 1953'te bir açıklama yaparak, önceki yönetimin Türkiye'ye verdiği notalardaki görüşlerin kendileri tarafından benimsenmediğini belirtmeleri ve bir çeşit özür dilemeleri olmuştur. Sovyet Rusya, aynı zamanda Boğazlar üzerindeki hak iddialarından vazgeçtiğini de resmen açıklamıştır (Kurban 2014: 258). Böylece İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ortaya çıkan yakın Sovyet tehdidi ortadan kalkmıştır.

Öte yandan Türk dış politikasında 1960'lardan itibaren bir çok-seslilik ve eleştirel bakış açıları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye'nin ABD ve NATO eksenli dış politikası kimi çevrelerce yüksek perdeden eleştirilmeye başlanmış, hatta Türkiye'nin Batı Bloğundan ayrılarak bağlantısızlar hareketine yönelmesi gerektiğini ifade edenler dahi olmuştur (Oran 2002: 681-716). Bir eksen kayması gerçekleşmese de, bu tür eleştiriler ve çok-sesliliğin Türk-Rus ilişkilerine de yumuşatıcı bir etki yaptığı göz ardı edilemez bir gerçektir.

Ayrıca Batı Bloğu ve ABD'nin yanında yer alan Türkiye, 1960'lardan itibaren blok dahilinde ciddi bir takım hayal kırıklıklarına da uğramaya başlamıştır. Örneğin 5 Haziran 1964 Johnson Mektubu, 1960'ların sonlarında Türkiye'ye yönelik afyon ekiminin yasaklanması yönündeki Amerikan baskısı, 1974 Kıbrıs müdahalesinin ardından gelen silah ambargosu gibi gelişmeler, Türk-Amerikan ilişkilerini geriletici etki yaparken, Türk-Sovyet ilişkilerini nispi olarak geliştirmiştir. Bu çerçevede 1975 yılında İskenderun Demir-Çelik fabrikası Rus sermayesi ile ve dönemin Rus başbakanının katılımıyla açılmış, 1978 yılında dostluk, iyi komşuluk ve işbirliğine dayalı bir siyasal belge imzalanmıştır. Yine 1984'de bir

doğalgaz anlaşması, 1989'da ise Sınır ve Kıyı Ticareti Antlaşması imzalanmıştır (Yılmaz 2010: 28).

2. Soğuk Savaş Sonrası Türk-Rus İlişkileri

1990'ların başlarında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Soğuk Savaş dönemine damgasını vuran Türk-Rus ilişkilerindeki gergin hava birkaç yıl süreyle etkisini kaybetmiştir. Çünkü her şeyden önce Rusya, dağılan "son modern çağ imparatorluğunun" ardından kendi içinde çetin sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bir yandan eski birliğini olabildiğince koruma çabası, diğer yandan Kafkaslar ve Orta Asya bölgelerinde peş peşe patlak veren yerel çatışmalar, Rusya'nın ilgi ve enerjisini ister istemez kendi iç meselelerine çekmiştir.

Bunun dışında Mihail Gorbaçov sonrasında iktidara gelen Batı yanlısı reformcular, genel olarak Batı dünyası ve Batı değerlerine daha yakın bir çizgi izleme gayreti içerisinde olmuşlardır. Bunun bir yansıması olarak da, Türkiye'ye yönelik daha pozitif bir bakış açısı benimsemişlerdir. Nitekim bu grup, 1992 yılında Türkiye ile bir Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması imzalamakta tereddüt etmemiştir.

Türkiye açısından da, komünizmin çöküşü ile Rus baskısı belirgin bir biçimde azalmış, Sovyetlerin dağılması, özellikle güvenlik kaygıları bakımından ülkede memnuniyetle karşılanmıştır. Dünya iki kutuplu sistemden, ABD önderliğinde hiyerarşik ya da tek kutuplu bir sisteme doğru evrilirken (en azından askeri/siyasi anlamda), tarihsel olarak Batı Bloğunda yer alan Türkiye'nin Rusya'ya yönelik güvenlik endişesi de belirgin bir biçimde hafiflemiştir. Yeni uluslararası sistemde Rusya'nın global barış ve güvenliğe ilişkin işbirliği örnekleri de (1990-1991 Körfez Krizi'nde, yine etnik çatışmalara ilişkin Birleşmiş Milletler müdahalelerini desteklemesinde olduğu gibi, Yılmaz 2005: 15-18), Türkiye'de olumlu yankı bulmuştur.

Diğer yandan Rusya ile süratle gelişen ticari ilişkiler, Rusya'yı neredeyse Türkiye'nin en önemli ticari partneri konumuna getirmiştir. Resmi ticaret, kayıt dışı "bavul ticareti" ile birlikte ele alındığında, iki ülke arasında yılda yaklaşık 800 milyon dolar ile 1 milyar dolar arasında bir ticaret hacmi gerçekleşmiştir. Bu, Türkiye'nin 1990'lı yıllarda tek bir ülke ile ticarete ulaştığı en yüksek rakamlar olarak gerçekleşmiştir (Tokgöz 2011: 11).

Soğuk Savaş sonrası dönemde doğalgaz alımı konusunda da Rusya, Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı konumunda olmuştur. Özellikle Karadeniz'in tabanına döşenen bir boru hattı aracılığı ile Rus doğalgazının Türkiye'ye aktarılmasını öngören Mavi Akım Projesi'nin 2003 yılında bazı değişikliklerle yaşama geçirilmesinin ardından, Türkiye doğalgaz ihtiyacının yaklaşık %70'ini Rusya'dan sağlar hale gelmiştir.

İşte tüm bu nedenler eşliğinde, 1990'lı yılların ortalarına kadar Türk-Rus ilişkilerinin genel olarak olumlu bir seyir izlediğini, özellikle Soğuk Savaş dönemine kıyasla ikili ilişkilerin önemli ölçüde geliştiğini söylemek mümkündür. Bu dönemdeki en belirgin olumsuzluk,

Makale Adı

aşağıda daha ayrıntılı değinileceği üzere, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri üzerinde nüfuz kurma çabalarının Rusya'yı rahatsız etmesidir. Türkiye'de zaman zaman Cumhurbaşkanı ve Başbakan dahil olmak üzere en üst düzey resmi ağızlarda dolaşan Adriyatik'ten Çin Seddi'ne devasa Türk yurdu ya da 21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağı şeklindeki söylemler, fiili olarak fazla bir sonuç doğurmasa da, Rusya tarafından endişe ile izlenmiştir. Hatta 1992 tarihli Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması dahi Türkiye'nin Sovyet etki alanına karışma niyetinde olmadığını bildirmesi sonucu imzalanabilmiştir (Sönmezoğlu 2006: 692). Yine ilki Ekim 1992'de İstanbul'da düzenlenen Türk zirvelerinin ikincisinin planlandığı şekliyle Ocak 1994'te Azerbaycan'da yapılmasına Rusya karşı çıkmış, neticede bu zirve de İstanbul'da gerçekleşmiştir.

1990'lı yılların ortalarına doğru, özellikle bu yılların ikinci yarısında ise Türk-Rus ilişkilerinde bazı sıkıntılar baş göstermeye başlamış, ya da aslında var olan sıkıntılar daha belirgin bir hal almıştır. Bunlar, her şeyden önce, Rusya'da gerçekleşen yönetim değişikliği ve bunun doğurduğu mantalite değişikliğinin bir sonucudur. Soğuk Savaş'ın hemen ardından iktidara gelen Batı yanlısı reformcuların başarısızlıkları, ülkenin iç savaşlarla çalkalanan bir kaos ortamına sürüklenmesi, kamu otoritesinin ciddi düzeyde sarsılması ve dizginlenemeyen ekonomik krizler gibi etkenler, Yeni Avrasyacılar olarak anılan bir grubu iktidara taşımıştır. Bu grubun yönetimi devralmasıyla Batı'ya olan ilgi azalmış, ilgi odağı daha ziyade Kafkaslar ve Güney Asya bölgelerine kaymıştır. Bu çerçevede Rus dış politikasında 1993 yılı başlarından geçerli olmak üzere Yakın Çevre doktrini kabul edilmiştir. Buna göre Rus güvenliği Rusya Federasyonu'nun sınırlarından değil, eski Sovyetler Birliği sınırlarından başlamaktadır. Yine aynı doktrin çerçevesinde, Kafkaslar ve Güney Asya'ya yönelik olarak, Rusya'nın bu bölgelerde ekonomik yönden diğer ülkelerden daha imtiyazlı olması gerektiği görüşü benimsenmiştir (Tunçer 1998: 445-471).

Rusya, Yakın Çevre doktrinini yaşama geçirebilmek için özellikle Kafkaslardaki etnik çatışmaları kullanmış, bu çatışmalara müdahalede bulunmuş, hatta bazı yeni çatışmaları da teşvik etmiştir. Bu bağlamda Rus askerleri 1993 yılından başlayarak Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve daha birçok yere girmişlerdir. Bu gelişme, aynı bölgede etki alanını genişletme arzusunda olan Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Öte yandan Sovyetlerin dağılmasından sonra Rusya ile sınırı kalmayan Türkiye'nin, bölgeye konuşlanan Rus askerleri sayesinde bu devletle tekrar "sınırdaş" olması, Türkiye açısından bir güvenlik endişesi de doğurmuştur.

Bunun ötesinde Yeni Avrasyacıların Türkiye'nin hasım komşusu Suriye'ye silah desteği sağlamaları, 1995 yılında Kıbrıs Rum Kesimi'ne Türkiye'nin güneyini vurabilecek menzilde S300 füzeleri satmaları, Yunanistan ile yakın ilişki içerisinde olmaları, Türk-Rus ilişkilerinde Türkiye'yi rahatsız eden diğer gelişmeler olarak ortaya çıkmıştır. Ancak ilginç olan, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin bu sorunlardan etkilenmemesi, ya da ciddi düzeyde

etkilenmemesidir. Rusya, 1990'lı yılların ikinci yarısında ve sonrasında da Türkiye'nin en büyük ticari partnerlerinden biri olmaya devam etmiştir (Tokgöz 2011: 11).

2000 yılından itibaren Rusya'da Vladimir Putin'in iş başına gelmesi, temel felsefelerinde bir değişiklik olmamakla birlikte, Yeni Avrasyacıların dış politikalarında bir yöntem değişikliğine gitmeleri sonucunu beraberinde getirmiştir. Putin, iktidara geldiği dönemde hızlarını kaybeden etnik çatışmalar yerine, Rusya'nın etkisini çevre ülkeler üzerindeki ekonomik nüfuzunu kullanarak devam ettirmeye çalışmıştır. Eski Sovyetler Birliği ülkelerinin ekonomik altyapıları zaten pek çok alanda yarım asırdır, hatta kimilerinde daha uzun süredir Rusya'ya bağımlı olduğu için bu politikada çok zorlanmamıştır. Bu çerçevede 2000 yılında, Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın katılımıyla bir Avrasya Ekonomik Topluluğu oluşturulmuştur. Ocak 2006'da Özbekistan da bu topluluğa katılmıştır.

Eski Sovyet ülkeleriyle ekonomik bağları güçlendirme çabası içerisine giren Rusya, Azeri petrollerini Türkiye üzerinden Batı piyasalarına aktarması planlanan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının kurulmasına da şiddetle karşı çıkmıştır. Alternatif olarak, Karadeniz kıyısındaki Novorossisk limanından yüklenecek gemilerin Türk boğazlarından geçerek Batı pazarlarına ulaşması gerektiği görüşünü savunmuştur. Ancak bu yönde Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'ye uygulamaya çalıştığı baskılar başarısız olmuş, Türkiye'nin -birazdan bahsedilecek- değişik nedenlerle çok önem verdiği bu petrol boru hattının 2005 yılında devreye girmesini engelleyememiştir. Hatta bu süreçte ABD de Türkiye'nin yanında yer alarak Rusya'nın "arka bahçesi" Kafkaslar bölgesine girmiş, anılan petrol boru hattının inşa edilmesine tam destek vermiştir. Stratejik kaygıların ötesinde ABD'nin bir kaygısı da, Kafkas ve Orta Asya petrollerinin Batı pazarlarına aktarılması konusunda Rus tekelinin kırılması, Rusya'nın tek alternatif olmaması biçiminde şekillenmiştir. Bu bağlamda enerji nakil hatları konusunda bölgede ABD, Türkiye, Gürcistan ve Ukrayna saflaşmasına karşı, Rusya, İran ve Ermenistan saflaşması dikkat çekmektedir. Fakat bu süreçte Türkiye yine de Rusya ile ilişkilerini iyi tutmaya ve onu doğrudan karşısına almamaya özen göstermiş, özellikle enerji konusunda Rus desteğiyle iç refahını artırma gayreti içerisinde olmuştur.

Bu olumlu süreç, Rusya'nın 2008 yılında ani olarak Gürcistan'a yaptığı askeri müdahaleyle bir süreliğine bozulmuştur. Söz konusu sorun bağlamında Türkiye açık bir biçimde NATO ve Batı ile beraber hareket ederek Gürcistan'ı desteklemiştir. Zaten Rusya ile ilişkiler bağlamında geleneksel Türk dış politikası, Batı ile Rusya'nın arasında sorunların yaşandığı alanlarda sadece kendi çıkarlarını korumaya gayret eden bir politika izleme tarzında şekillenmiştir (Topsakal 2016: 49). Yakın tarihlerdeki Kırım ve Ukrayna sorunlarında da aynı yönde hareket edildiğini söylemek mümkündür.

Makale Adı

13 Ocak 2010'da Moskova'da Vladimir Putin ile Recep Tayyip Erdoğan arasında bir görüşme gerçekleşmiş ve Akkuyu Nükleer Santrali'nin kurulumu için anlaşmaya varılmıştır. Hemen ardından 24 Şubat 2010 tarihinde İstanbul'da Rusya ile Türkiye arasında enerji, ağır sanayi, tekstil ve tarım sektörlerine ilişkin stratejik ortaklık görüşmeleri gerçekleşmiştir. İkili görüşmeler sonradan da devam ederken, Mayıs 2010'da Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Dimitri Medvedev Türkiye'yi ziyaret etmiş ve karşılıklı vize serbestisi ile Üst Düzey İşbirliği Konseyi'nin kurulması dahil çok kapsamlı anlaşmalara imza atılmıştır (Topsakal 2016: 49).

Bununla birlikte 2010'lu yıllarda Türk-Rus ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen gelişme, Rusya'nın Gürcistan ve Ukrayna'ya yönelik yaklaşımı olmuştur. Rusya, bu iki ülkeyi güç yoluyla kontrol altında tutarken ve 18 Mart 2014 tarihinde Kırım'ı ilhak ederken, NATO'nun ciddi tepkisini çekmiştir. NATO'nun bir üyesi olarak Türkiye bu gelişmeler karşısında Rusya'yı eleştirmiş, Kırım'ın ilhakını tanımadığını deklere etmiş, ancak Rusya ile ilişkilerin kötüye gitmemesi için de Batılı ülkelere kıyasla daha yumuşak ve dengeli bir politika izlemeye özen göstermiştir.

24 Kasım 2015 tarihinde bir Rus savaş uçağının Hatay'da, Türk hava sahasında düşürülmesi, 2010'lu yıllarda Türk-Rus ilişkilerine ilişkin en talihsiz olay olarak kayda geçmiştir. Türk tarafı Rus uçağının beş dakika içinde on kez uyarıldığını, ancak ihlale devam ettiğini iddia ederken, Rus tarafı hava sahası ihlali yapmadığını dile getirmiştir (İnce ve Koçak 2018). NATO'da mevcut veriler ışığında Rus uçağının ihlalini teyit etmiştir. Neticede bu olay nedeniyle kısa bir süreliğine ikili ilişkiler oldukça gerilmiş ise de, liderlerin ihtiyatlı davranışları sayesinde kriz büyük bir olumsuz sonuç doğurmadan atlatılabilmektedir.

Türkiye'de 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen darbe girişiminde Rus hükümetinin, Rus medyası ve politikacılarının farklı yaklaşımlarına rağmen (Taşçı 2021: 510-542), açıkça ve tereddütsüz Türk hükümetinin yanında durması, Türkiye tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Darbe girişimi sonrasında Erdoğan, Putin'e muhtelif platformlarda desteklerinden dolayı teşekkürlerini sunmuştur.

İkili ilişkilerin yeniden rayına oturmasının ardından Türkiye ve Rusya, zaman zaman ayrı düştükleri Suriye sorununun çözümü yönünde de adımlar atmaya başlamışlardır. Örneğin 2016 yılı sonlarında, liderler düzeyindeki bir dizi görüşmenin ardından, Türkiye, Rusya ve İran Suriye'de acil ateşkes konusunda mutabakata varmışlardır. 2017 yılının başında ise Astana, Kazakistan'da bir toplantı gerçekleştirilmiş ve bir gözlem mekanizmasının kurulması kararlaştırılmıştır. Bu sayede üç devlet, adeta Suriye'de barış ve istikrarın garantör devletleri konumuna gelmişlerdir. Astana görüşmeleri her ne kadar Suriye sorununu kalıcı bir biçimde çözemese de, ilerleyen yıllarda da devam ettirilerek barış sürecine katkı sağlamıştır.

2019 yılında ABD'nin Suriye'nin kuzeyinden çekilmesinin ardından Türkiye, bir terör örgütü olarak tanımladığı YPG'ye karşı Suriye'nin kuzeyinde Barış Pınarı Harekati

başlatmıştır. Bu esnada Rusya ise Suriye'deki askeri varlığını tahkim etmekteydi. İlerleyen süreçte Türkiye ile Rusya arasında Soçi Mutabakatı gerçekleşmiştir. Söz konusu mutabakat ile iki ülke harekât bölgesinde askeri yönden bazı işbirliği adımları atmaya taahhüt etmişlerdir. Ancak sonrasında zaman zaman varılan mutabakata uyulmadığı yönünde Türkiye'nin eleştirel açıklamaları olmuştur. Yine İblid'de yaşanan çatışmalarda, Türkiye ve Rusya farklı tarafları desteklemişlerdir. Fakat yaşanan bu olumsuzluklar, Türkiye ile Rusya arasında ciddi bir soruna yol açmamıştır. Aynı yıl (2019), ABD ve NATO'nun itirazlarına rağmen Türkiye'nin Rusya'dan S-400 hava savunma sistemlerini satın alması, iki ülke arasında bir yakınlaşma yaratmış, belki de bu atmosfer, Suriye sorunu özelinde yaşanan anlaşmazlıkları gölgede bırakmıştır.

Yakın dönemde Türkiye ile Rusya arasında enerji alanında da etkin bir işbirliği havası gözlenmektedir. 2010 yılında varılan bir anlaşma sonrasında Akkuyu Nükleer Güç Santrali Projesi, ilerleyen yıllarda adım adım yaşama geçirilmeye başlanmıştır. Söz konusu proje, Türkiye ile Rusya arasındaki en büyük ekonomik proje olarak kayıtlara geçmiştir. Yine 2015 yılında başlatılan Türk Akım projesinin Ocak 2020'de tamamlanmasıyla, Rus doğalgazı Karadeniz üzerinden yeni bir hat ile Türkiye'ye ulaştırılmıştır.

24 Şubat 2022 tarihinde Rusya'nın Ukrayna'ya saldırması ve ardından başlayan işgal girişimi, Türkiye-Rusya ilişkilerini test eden son dönemlerin en önemli gelişmesi olarak kendini göstermiştir. 2014 yılında Kırım'ın ilhakını tanımayan ve bir NATO üyesi sıfatıyla da ilerleyen süreçte Ukrayna'ya destek veren Türkiye, işgal girişimi sonrasında Rusya ile bir kez daha Ukrayna sorunu özelinde karşı karşıya gelmiştir. Ancak Türkiye, ABD ve diğer NATO ülkeleri gibi açıkça Rusya'ya karşı tavır almak yerine, son derece temkinli davranarak bir tür arabulucu rolü üstlenmiştir. Türkiye'nin bu rolü sayesinde taraflar zaman zaman bir araya gelerek, kısmi ateşkes dahil önemli sorunları görüşme imkanı bulmuşlardır. Türkiye'nin üstlendiği arabuluculuk rolünün önemli bir yansıması da, 22 Temmuz 2022 tarihinde imzalanan Tahıl Koridoru Anlaşması ile gerçekleşmiştir. Bu anlaşma sayesinde Ukrayna limanlarından, pandemi sonrasında dünyanın ihtiyaç duyduğu tahıl ürünleri güvenli bir şekilde Karadeniz ve Türk Boğazları üzerinden ihtiyaç sahibi ülkelere ulaştırılmaktadır.

3. Türk-Rus İlişkilerinde Spesifik Sorunlar

Yukarıda kısaca bahsedilen bu genel tablonun dışında, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk-Rus ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen bazı spesifik sorunlar da yaşanmıştır. Bunlar arasında şunlar yer almaktadır:

3.1. Türk Boğazlarının Montrö ile Belirlenmiş Statüsüne Yönelik Rus Bakış Açısı Kaynaklı Sorun

Bilindiği üzere Türk Boğazları'nın (Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın) hukuksal statüsü önce 1923 tarihli Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile, sonra da bunun yerini alan 1936 tarihli

Makale Adı

Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile düzenlenmiştir. Lozan Sözleşmesi Boğazları uluslararası bir statüye koyup Türk egemenliğine kısıtlama getirirken, Montrö Sözleşmesi ile Boğazlar üzerinde Türk egemenliği yeniden tesis edilmiştir.

Aslına bakılırsa, Sovyet Rusya Montrö düzenlemelerini hiçbir zaman tam olarak kabullenmemiş, ancak yapılışı sırasında Alman (ve ikinci derecede İtalyan) tehdidi ile daha yakından ilgilenmek zorunda kaldığı için aktif olarak karşı da çıkmamıştır. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı 1943 yılından sonra Sovyetler lehine dönmeye başlayınca, bu tarihten itibaren bir yandan Türkiye üzerinde baskıya başlamış, diğer yandan da Boğazların Montrö ile öngörülen statüsünün değişmesi gerektiği görüşünü müttefiklerine kabul ettirme uğraşı içerisine girmiştir. Nitekim bu görüş, 1945 tarihli Yalta ve Potsdam Konferansları'nda Sovyet Rusya tarafından yeniden dile getirilmiş, ABD ile çoğu Batılı ülkeden de olumlu yankı bulmuştur. Bu baskılar karşısında çok fazla direnemeyen Türkiye, 1945 sonlarında Boğazların statüsünü görüşmek üzere, içinde ABD'nin de yer alacağı bir uluslararası konferansın toplanmasını kabul etmiştir. Ancak 1946 yılından itibaren ABD ve Sovyetler Birliği arasında hızla tırmanan Soğuk Savaş nedeniyle bu konferans hiç toplanmamıştır. Sovyet tehdidi karşısında hemen Batı Bloğunda yerini alan Türkiye'ye karşı Sovyetler Birliği daha fazla ileri gidememiş, hatta Stalin'in ölümünün ardından 1953 yılında Türkiye'den herhangi bir toprak ya da üs talebinin bulunmadığını açıkça deklere etmiştir.

Bununla birlikte Sovyetlerin bu yeni tutumunu salt anlayış değişikliğinden ziyade, uluslararası konjonktürden kaynaklanan bir dış politika değişikliği olarak değerlendirmek daha isabetli olur. Çünkü Soğuk Savaş ortamında Sovyetler Birliği Türkiye yüzünden ABD ile karşı karşıya gelmek istememiştir. Gerçekte yirmi yıllık bir süre için imzalanmış bulunan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni hukuki açıdan değiştirebilme hakkı, Sözleşme ile imzacı devlet statüsüne sahip bulunan Sovyetler Birliği'ne tanınmıştır. Fakat gerek Türkiye üzerinde daha fazla olumsuz bir imaj yaratacağı düşüncesiyle, gerekse Türkiye'nin yer aldığı Batı Bloğu ile bir çatışma içerisine girmemek için, Sovyetler Birliği bu hakkı hiç gündeme getirmemiştir.

Soğuk Savaş sonrasında ise daha çok kendi iç sorunlarıyla uğraşmak ve Sovyetler Birliği mirasını olabildiğince kurtarmak önceliğine sahip bulunan Rusya, Montrö statüsünü yine kabullenmek durumunda kalmıştır. Ancak bu dönemde Montrö'nün Türkiye tarafından yorumlanışına ilişkin Rusya'nın bazı itirazları söz konusu olmuştur. Şöyle ki:

Türkiye, Boğaz trafiğini düzenlemek ve Boğazlar üzerindeki trafik yükünü hafifletmek amacıyla 1994 yılında bir Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük hazırlamış ve yürürlüğe koymuştur. Anılan tüzüğe göre, tüzükte tanımlanan büyük ve tehlikeli yük taşıyan gemilerin -ki petrol gemileri bu kapsamdadır- sırayla geçişine izin verilecek, biri geçiş yaparken diğeri bekletilebilecektir. Ayrıca Boğazlar, yapım-onarım, suç takibi, bilimsel ve sportif faaliyetler, şiddetli hava muhalefeti ve benzeri mücbir sebeplerden

dolayı geçici olarak deniz trafiğine kapatılabilecektir (http://www.shodb.gov.tr/kanunlar/kanun_den_trafik.html).

Bu düzenlemeyi Montrö Sözleşmesine aykırı bulan Rusya, 19 Nisan 1994 tarihinde Türkiye'ye bir nota vermiş, ayrıca Uluslararası Denizcilik Örgütüne (IMO) de uluslararası hukuka aykırılık iddiasıyla şikayette bulunmuştur. Bu noktada Rusya'nın asıl kaygısının petrol taşımacılığına ilişkin olduğunu belirtmek gerekir. Rusya, Novorossisk Limanı'ndan yüklenecek petrolün Karadeniz ve Boğazlardan geçerek Batı piyasalarına aktarılmasını istemektedir. Bu nedenle Boğazlar üzerinde ticaret gemilerine ilişkin herhangi bir sınırlamayı çıkarlarına uygun bulmamaktadır.

Öte yandan Türkiye, gemi taşımacılığındaki hızlı ilerleme karşısında, dar bir su yolu olan Boğazların trafiğini düzenleme ihtiyacı hissetmiştir. Örneğin Montrö Sözleşmesi yapıldığı yıllarda Boğazlardan geçen gemi sayısı yıllık birkaç yüzlü rakamlarla ifade edilirken, bugün bu sayı 50.000'in çok üzerindedir. Yine Boğazların zor bir su yolu olduğu, özellikle İstanbul Boğazı'ndan geçişin gemiler için zaman zaman 45 derecelik sert manevralar gerektirdiği bilinmektedir. Türkiye ayrıca petrol yüklü gemilerin bir kaza halinde çevreye verebileceği zarar karşısında da duyarlı davranma gereği hissetmiştir. Geçmişte kimi zaman yaşanan kazaların İstanbul için ne denli büyük bir tehdit oluşturduğu göz önüne alındığında, Türkiye'nin bu noktadaki hassasiyeti anlamak çok zor değildir.

Bunların dışında Türkiye, bahsi geçen tüzüğü yayımlarken Rusya'yı, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının yapımını kabullenmeye zorlamayı da hedeflemiştir. Yukarıda değinildiği üzere Rusya, kendi bölgeleri dahil Orta Asya ve Kafkas petrollerinin sadece kendi denetiminde, kendi nakil hatları kullanılarak Batı pazarlarına aktarılmasını istemektedir. Bu nedenle alternatif nakil hatlarının tesis edilmesine, avantajlı konumunu kaybetmemek için karşı çıkmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının yapımına da uzun süre direnmiş ve Boğazlardan serbest geçiş konusunda ısrar etmiştir. Geçekte Montrö Sözleşmesinin ticaret gemilerinin savaşta ve barışta Boğazlardan serbest geçişini hükme bağlaması, Rusya'yı bu yönde cesaretlendiren bir öge olmuştur. Ayrıca Rusya, Türkiye'nin 1994 düzenlemelerine kendi başına karşı çıkmakla kalmamış, Karadeniz'e kıyısı olan diğer devletleri de bu yönde teşvik etmiştir.

Türkiye, bu itirazlar karşısında 1994 Tüzüğünü revize etme gereği duymuştur. Yeni tüzük 6 Kasım 1998'de Türk Boğazları Deniz Trafik Tüzüğü adıyla yayımlanmıştır. Bu tüzük, eskisine kıyasla daha esnek ve daha çok geçiş serbestisi tanıyan bir düzenleme getirmiştir (<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/5193.html>). Bu nedenle Rusya ve Karadeniz'e kıyısı olan diğer devletlerin itirazları önemli ölçüde azalmıştır. Yine de Boğazlardan geçişe ilişkin tekil sorunlar hala kimi zaman gündeme gelmektedir.

3.2. Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA) Üzerine Anlaşmazlık

Makale Adı

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk-Rus ilişkilerinde bir diğer önemli sorun da, Rusya'nın Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA) ile öngörülen sınırlamalara uymaması sonucu ortaya çıkmıştır. Avrupa genelinde konvansiyonel silahlarda indirimini amaçlayan söz konusu antlaşma Sovyetler Birliği'nin son döneminde, 19 Kasım 1990 tarihinde imzalanmış, ardından da 1992 Taşkent Antlaşması ile Rusya Federasyonu ve Sovyetlerden kopan diğer devletler AKKA'ya taraf olmuşlardır.

Rusya bunun hemen sonrasında Çeçen ayaklanması, Gürcü-Abhaz çatışması, Azerilerle Ermeniler arasındaki Dağlık Karabağ sorunu ve genel olarak Kafkaslardaki istikrarsızlıkları gerekçe göstererek, bu bölgede yapması gereken indirimlerden kaçınmaya yönelmiştir. 1993 yılında ise Kafkaslarda kendisine tanınan limitlerin yükseltilmesi yönündeki talebini resmi olarak hem Viyana'daki AKKA merkezine, hem de Türkiye'ye iletmıştır. Bu talep henüz resmi bir yanıt bulmadan 1995 sonlarında başlayan Rus-Çeçen savaşını gerekçe gösteren Rusya, AKKA standartlarına uymayacağını açıklamıştır.

Nihayet Rusya'nın talebi Mayıs 1996 AKKA toplantısında ele alınmış ve bu devletin önerisi doğrultusunda Kafkasların bazı bölgelerinde (Krasnodar, Rostov gibi) AKKA limitleri yükseltilmiştir. Ancak Rusya bununla da yetinmeyerek 1998 başında Kafkaslar bölgesindeki tüm limitlerin kaldırılmasını talep etmiştir. Konu, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın Kasım 1999'daki İstanbul zirvesinde yeniden ele alınmış ve Rusya'nın ileri sürdüğü blok yapısı yerine ülkesel bazda limitler sistemi kabul edilmiştir.

Böylece Rusya taleplerini Batılı ülkelere esas olarak kabul ettirirken, Türkiye'yi yakından ilgilendiren bir güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır. Hemen yanı başında, doğu ve kuzeydoğu sınırlarında Rusya'nın silah ve asker sayısını artırması, anlaşılır bir biçimde Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Dahası, Rusya'nın Gürcistan ve Ermenistan ile yaptığı ikili askeri antlaşmalar çerçevesinde Rus askerleri 1993 yılında Gürcistan ve Ermenistan'a girmişlerdir. Böylece Sovyetlerin dağılmasından sonra ortadan kalkan Türk-Rus sınırı de facto yeniden kurulmuş, Rusya Türkiye'nin "dokuzuncu komşusu" haline gelmiştir.

Türkiye, gerçekte Yakın Çevre doktrininin uygulamaya geçmesi anlamına gelen Rusya'nın Kafkaslarda AKKA limitlerini önce yükseltme, sonra da kaldırma girişimine hep itiraz etmiş, ancak bu itirazlar NATO dahilinde çok fazla yankı bulamamıştır. Çünkü Avrupa ülkeleri açısından, her şeyden önce Avrupa'dan çekilen Rus askeri kapasitesinin Ural Dağları'nın gerisine alınıp Türkiye'ye daha yakın olan güney bölgelerine kaydırılması, Avrupa güvenliği için memnuniyet verici bir gelişme olmuştur. Bunun ötesinde NATO ülkelerinin çoğunluğu, Kafkaslarda yoğunlaşan Rus askeri varlığını bölgeye istikrar getirebilecek bir unsur olarak görme eğiliminde olmuşlardır. Nihayet NATO üyesi ülkeler genel olarak Rusya'nın AKKA'yı tamamen terk etmesindense, belli bir bölgede terk etmesinin daha kabul edilebilir bir tercih olduğu görüşünde birleşmişlerdir (Sönmezoğlu 2006: 702-704).

3.3. Çeçenistan ve PKK Sorunu

Soğuk Savaş'ın ardından Türk-Rus ilişkilerindeki üçüncü sorunlu alan, Türkiye'de kimi çevrelerin Rusya'ya karşı Çeçen bağımsızlık mücadelesini desteklemesi, buna karşın Rusya'nın da PKK kartını kullanmasıdır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1 Kasım 1991'de Cehar Budayev önderliğinde Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti Rusya Federasyonu'ndan bağımsızlığını ilan etmiştir. Rusya ise beklendiği üzere bu bağımsızlık ilanını tanımamıştır. Çünkü her şeyden önce Çeçenistan, önemli petrol ve doğalgaz rezervlerine sahiptir. Bu yüzden Rusya, bu ülkenin kendi denetiminden çıkmasını istememiştir. Bunun dışında bölge, Orta Asya'dan Karadeniz'e uzanan petrol boru hatlarının geçiş güzergahındadır ve Rusya enerji nakil hatları üzerindeki kontrolünü hep devam ettirme arzusunda olmuştur. Ayrıca Rusya, Çeçen bağımsızlık hareketinin Rusya Federasyonu içinde bulunan diğer etnik gruplar için de olumsuz bir örnek teşkil edeceğinden endişe etmiştir (Terek 1995).

İşte tüm bu nedenlerden dolayı, Çeçenistan'ı özerk bir bölge olarak tanımakla birlikte, bağımsızlığını tanımaya yanaşmayan Rusya'ya karşı Çeçenistan, 1995 sonbaharında bağımsızlık savaşı başlatmıştır. Rusya'nın iddialarına göre bu savaşta Türkiye açık bir biçimde Çeçenleri desteklemiştir. Bu iddialar Türk resmi makamlarınca sürekli reddedilmiş, sorunun bir Rus iç sorunu olarak görüldüğü bildirilmiştir. Ancak bu açıklamalar Rusya'yı tatmin etmekten uzak kalmıştır. Rusya, Çeçenistan'da kendilerine karşı savaşanlar arasında Türk gönüllülerin olduğunu, bunların Türkiye'nin izni ya da en azından göz yumması sonucu bölgeye gittiklerini iddia etmiştir. Ayrıca Çeçenistan'a silah ve lojistik desteğin de Türkiye kanalı ile geldiği Rus iddiaları arasında yer almıştır. Bunların dışında Rusya, Çeçenistan sorunu ile ilgili olarak Rusya karşıtı eylemlerin Türkiye'de yeterince cezalandırılmadığından şikayetçi olmuştur. Gerçekten de 1996'da Avrupa Feribotu'nu kaçıranlar ve Swissotel baskını yapanlar Türkiye'de az sayılabilecek cezalara çarptırılmışlar. Hatta bunların çoğu cezaevlerinden kaçmışlar ya da kaçırılmışlardır. Rusya bunda Türk istihbaratı ve bazı adli mercilerin parmağı olduğunu iddia etmiştir (Sönmezoğlu 2006: 694).

Birinci Çeçen savaşı 1996 yılı Ocak ayında Rusya'nın Çeçenistan'ın başkenti Grozni'ye girmesiyle son bulmuştur. Ancak Rusya bölgede tam hakimiyeti sağlayamamıştır. Çeçenler bu kez dağlık bölgelerde gerilla savaşı başlatmışlardır. 21 Nisan 1996 tarihinde Çeçen Lider Budayev'in Ruslar tarafından öldürülmesinin ardından aynı yıl Ekim ayında Rus ve Çeçen yetkililer Moskova'da bir araya gelerek çatışmayı sona erdiren bir ortak bildiri yayınlamışlardır. Bunu takiben Rus askerleri Çeçenistan'dan çekilmişlerdir. Ancak bu gelişmeler ülkeye barış getirememiştir. İslami köktendincilikle de beslenen Rus karşıtlığının giderek güçlenmesi sonucunda Rusya, 1999 yazında ikinci Çeçen savaşını başlatmış ve 2000 yılı başlarında tekrar Grozni'yi ele geçirmiştir. Bundan sonra Rus etkisinde Çeçenlerden oluşan yeni bir yönetim iktidara getirilmiştir. Bu da, hem bu yönetime, hem de Rusya'ya karşı bugüne kadar gerilla mücadelesi yürüten bir muhalefeti beraberinde getirmiştir. Zaman zaman hız kaybetse de, Çeçen sorunu günümüzde dahi tam anlamıyla çözülebilmiş değildir.

Makale Adı

Muhafif güçlerin yerel yönetim ve Rusya'ya karşı mücadeleleri gerek Çeçenistan'da, gerekse Rusya Federasyonu dahilinde ve dışında devam etmektedir.

Türkiye, her ne kadar resmi düzeyde Çeçen mücadelesine destek vermediğini defalarca dile getirirse de, Rusya, özellikle 1990'lı yıllarda, bu konuda pek ikna olmamıştır. Buna karşılık oynadığı kart, PKK desteği olmuştur. Türkiye, Rusya'nın düşüncesine göre, Çeçenleri desteklediği sürece, Rusya da PKK'ya aktif destek vermiştir. Nitekim Çeçen bağımsızlık ilanından kısa bir süre sonra, "sürgündeki Kürt Parlamentosu" Rus ulusal meclisi Duma'nın desteğiyle Moskova'da toplanmıştır. 1996 ve 1997 yıllarında Duma, bir dizi PKK toplantısının Moskova'da yapılmasına destek vermiş, hatta Türkiye'yi Kürtlere karşı soykırım uygulamakla suçlamıştır. Yine Abdullah Öcalan 1998 sonbaharında Rusya'ya gittiğinde, Duma kendisine sığınma hakkı verilmesine yeşil ışık yakmıştır (Akgün ve Aydın 1999: 26).

Rusya'da yönetim çevreleri ise PKK konusunda daha temkinli davranmışlar, Türkiye ile 1995 yılında imzaladıkları terörizm ve ayrılıkçılığa karşı antlaşmalara ters düşmemeye çalışmışlardır. Ancak yine de özellikle Duma tarafından PKK'ya verilen desteğin Rus yönetim çevrelerinin onayı dışında gerçekleştiğini söylemek güçtür. Rusya'nın Ankara eski Büyükelçisi Albert Çernişev'in "kendileri camdan evde oturanların etrafa taş atmamaları gerektiği" yönündeki sözleri, Türkiye'nin Çeçen desteğini Rusya'nın PKK desteğiyle ilişkilendirdiğini teyit eder niteliktedir. Nitekim Türkiye Çeçenistan sorunu karşısında daha ihtiyatlı davrandıkça, Rusya'nın da PKK'ya destek konusunda daha pasif bir tavır takındığı görülmektedir. Ancak her iki ülkede de anılan sorunlar tam olarak çözülemediği için, Çeçenistan ve PKK meseleleri Türk-Rus ilişkilerinde pürüzlü bir diğer nokta olmaya devam etmektedir.

4. IV. Kafkaslar ve Orta Asya'ya Yönelik Güç Mücadelesi

Yakın dönem Türk-Rus ilişkilerindeki bir başka sorunlu alan, her iki ülkenin de etki alanını genişletme yönünden Kafkaslar ve Orta Asya bölgelerinde çatışmalarıdır (Mangıtlı 2001). Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra söz konusu bölgelerde bazı Müslüman ve/veya Türk kökenli halklar ve devletler ortaya çıkmıştır. Kafkaslarda çoğunluğu Müslüman Çeçenler, Acarlar, Abhazlar, Dağıstanlılar, Türk ve Müslüman Azeriler, Orta Asya'da ise Türkmenler, Özbekler, Kırgızlar ve Kazaklar bunlar arasındadır. Türkiye, Soğuk Savaş sonrasında bu halklar ve onların yoğunlukta bulunduğu devletler üzerinde etki alanını genişletme arzusunda olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Türkiye'de dış politika konusunda cesur ve atak mizacıyla tanınan Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı olduğu, yeni Osmanlıcılık akımının, Türk birliği, Türk kardeşliği söylemlerinin yoğunlukta olduğu bir dönemdir. Hatta özellikle Soğuk Savaş sonrasında ilk birkaç yılı, söylem düzeyinde de olsa, Türk dış politikasının ana hatlarından olan Lozan statükosuna bağlılık temel çizgisinden radikal bir sapmayı ifade etmiştir.

Böylesi bir ortamda Türk Hava Yolları, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerine tarifeli uçak seferleri başlatma kararı almış, TRT Avrasya kanalını devreye sokmuş, Türk işadamları giderek artan ölçüde bölgeye yatırım yapmaya başlamışlardır.

Türkiye, bölge ülkeleriyle ilişkileri geliştirmek için bazı kurumsal düzenlemelere de gitmiştir. Örneğin 1992 yılında Dışişleri Bakanlığı çerçevesinde Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kurulmuştur. Aynı yıl bölgeye yönelen yatırımları finanse etmek amacıyla Türk Eximbank tesis edilmiştir. Bunu, Milli Eğitim Bakanlığı ve Kültür Bakanlığı'nun ortak işbirliğiyle oluşturulan Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi'nin (TÜRKSOY) kuruluşu izlemiştir. Bu kurumun da amacı, Türk okulları, Latin alfabesi ve Türkiye Türkçe'sinin bölgede yaygınlaşmasını sağlamak olarak saptanmıştır.

Bunun dışında 30-31 Ekim 1992'de tüm Türk Cumhuriyetlerinin katılımıyla ilk Türk Zirvesi İstanbul'da toplanmıştır. Somut anlamda pek başarılı sonuçlar alınmasa da, ilerleyen yıllarda birer ya da ikişer yıl arayla Türk zirveleri yapılmaya devam edilmiştir. Dahası, başta ABD olmak üzere çoğu Batılı ülkeler Türkiye'nin bu girişimlerini açık ya da üstü kapalı bir biçimde desteklemişlerdir. Çünkü Türkiye, bölge ülkeleri için Müslüman ama Batı türü bir siyasal ve ekonomik yapılanmaya sahip model ülke olarak değerlendirilmiştir.

Tüm bu gelişmeler Rusya tarafından ise endişe ile izlenmiştir. Rusya, her ne kadar Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, aralarında Türk ve Müslüman ülkelerin de bulunduğu ardıl devletlerin bağımsızlıklarını tanısa da, eski Sovyet sınırlarını kendi "arka bahçesi" olarak görmeye devam etmiştir. Bu tutum, yukarıda da değinildiği üzere, 1992 sonlarında Yeni Avrasyacıların iktidara gelmesi ve Yakın Çevre doktrininin kabul edilmesiyle daha da belirgin bir hal almıştır.

İşin aslına bakılırsa, Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya bölgelerinde etki alanını genişletme çabaları pek fazla etkili olamamıştır. Türkiye'nin güç kapasitesi açısından kendi zayıflığı, dönemsel olarak ekonomik ve siyasal krizler yaşaması, söylem düzeyinde sapmalar olsa da Türk dış politikasının esas itibarıyla Lozan statükosuna bağlılık çizgisinde kalması, bunun temel nedenleri arasında sayılabilir (Yanar 2002, Karpaz 2003). Öte yandan Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de genel olarak Türkiye ile bütünleşme ya da bir Türk ortak pazarı oluşturma fikrine pek sıcak bakmamışlardır. Sadece Azerbaycan Ebulfeyz Elçibey döneminde (1992-1994) bu konuda biraz daha istekli olmuş, ancak Elçibey sonrasında bu ülke de, sıcak mesajlar vermekle birlikte, Türkiye ile belli bir mesafede kalmayı tercih etmiştir.

Türk devletlerinin bu konudaki isteksizliklerinin bir nedeni, yaklaşık yetmiş yıllık bir ortaklık sonrasında ekonomik altyapılarının büyük ölçüde Rusya'ya bağımlı hale gelmiş olmasıdır. Bunun dışında bu devletlerde hala küçümsenemeyecek oranda bir Rus nüfus yaşamaktadır. Bu nedenle Türk Cumhuriyetleri gerek Rusya ile olan ilişkilerinde, gerekse kendi dış politikalarında ihtiyatlı davranma gereği hissetmektedirler. Ayrıca Türk

Makale Adı

Cumhuriyetleri Türkiye'nin bölgede bir "büyük ağabey" (big brother) rolü üstlenmesini de istememekte, kendi bağımsızlıkları açısından bunu bir risk unsuru olarak değerlendirmektedirler. Örneğin Azerbaycan'da Elçibey iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra, kendisini yeniden iktidara getirmek için düzenlenen Haydar Aliyev karşıtı darbede bazı Türk istihbaratçıların yer almış olması, iki ülke arasında geçici bir krize neden olmuştur. Benzer şekilde, 1995 yılında Özbekistan devlet başkanı İslam Kerimov'a yönelik suikast girişimine bazı Türk diplomatlarının adının karışması, Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde bir süre gerginliğe neden olmuştur. Nihayet Türk Cumhuriyetlerinin büyük bir kısmı, Türkiye'nin yücelttiği demokrasi ve Batı değerlerini ülkelerinin siyasal istikrarını bozacak unsurlar olarak görme eğilimindedirler. Bu ülkelerde hala çok güçlü olan ve komünizm döneminde dahi varlığını koruyan aile, klan ve kavim bağları, toplumsal altyapı bağlamında demokrasiye geçiş sürecini güçleştirmektedir (Sönmezoğlu 2006: 733).

Sonuç itibariyle başlangıçtaki tüm coşkuya rağmen, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nden kopan Türk ve/veya Müslüman ülkeler arasındaki ilişkiler somut anlamda beklenenin çok altında kalmıştır. Türkiye, eğitim (askeri, sivil personel ve öğrenci eğitimi), ulaşım (özellikle hava ulaşımı), telekomünikasyon ve enerji nakil hatları konusunda bazı başarılı çalışmalar yapmış, ancak bunlar da genel dış ilişkiler ağı içerisinde küçük çaplı faaliyetler olarak kalmıştır (Kona 2002). Dolayısıyla aslında Rusya'nın endişe ettiği gibi bir "Türk birliği" ya da "Türk ortak pazarı" gerçekleşmemiştir.

Ancak Türkiye'nin, Rusya'nın aksi yönde çabalarına rağmen gerçekleştirdiği küçümsenemeyecek bir başarı, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının 2005 yılında hizmete açılması olmuştur. Azeri petrolünün büyük bir kısmını Akdeniz üzerinden Batı pazarlarına taşıyan, hatta gelecekte Kazak petroleri ve Türkmen doğalgazını da taşıması muhtemel bu hattın kurulmasına Rusya başlangıçta şiddetle karşı çıkmıştır. Çünkü tek alternatifin kendi nakil hatları olarak varlığını devam ettirmesi ve petrolün Karadeniz ile Boğazlar üzerinden taşınması Rus çıkarıdır. Bu yüzden Rusya, Rus petrol şirketi LUKOIL 1994 yılında Azeri petrollerini işletecek konsorsiyuma dahil olduktan sonra yeni bir hat inşa etmektense, kendi denetimindeki mevcut hatların modifiye edilmesini önermiştir. Bu öneri, maliyet düşüklüğü nedeniyle başlangıçta Türkiye hariç konsorsiyumun diğer üyeleri tarafından da destek görmüştür. Ancak Türkiye, hem yukarıda bahsi geçen Türk Boğazları'na ilişkin 1994 tarihli tüzüğü yayımlayarak, hem de yeni hat konusunda ısrarcı olarak önerisini kabul ettirmeyi başarmıştır. Bu süreçte, enerji nakil hatlarına ilişkin değişik alternatiflerin bulunması gerektiği görüşünü benimseyen ve Rusya'nın bu alandaki tekeli riskli bulan ABD de Türkiye'yi desteklemiştir.

Türkiye'nin, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının kurulmasına ilişkin önemli beklentileri olmuştur. Bunların başında, Orta Doğu petrolü ve Rus doğalgazına olan bağımlılığın azalacağı beklentisi gelmektedir. Diğer yandan bu yeni hat sayesinde Türk

Cumhuriyetlerinin de Rusya'ya bağımlılıklarının azalacağı, Türkiye'ye yönelik bağımlılıklarının ise artacağı ümit edilmiştir. Türkiye, ayrıca bu hat aracılığıyla petrol taşımacılığına ilişkin Boğazlar üzerindeki trafik yükünü azaltmayı hedeflemiştir. Çünkü Akdeniz'e uzanan bir hattın bulunmaması durumunda deniz trafik yükü ister istemez Türk Boğazları üzerinde yoğunlaşacaktır. Nihayet Türkiye bu hattın önemli bir gelir elde etmeyi de ummuştur (Pamir 1999).

Şu an için Türkiye'nin bu beklentilerinin ne oranda gerçekleştiği henüz çok net değildir. Ancak bu hat sayesinde bölgedeki etkinliğinin giderek arttığı da yadsınamaz bir gerçektir. Bölgesel bağlamda Türk-Rus ilişkilerinin geleceğini Balkanlar değil, Kafkaslar ve Orta Asya bölgeleri belirleyecek gözükmemektedir. Bugün her iki ülke de mevcut durumu kabullenmiş görünmektedir. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye Rusya'yı bölgedeki en etkin güç olarak kabullenirken, Rusya'da Türkiye'nin "Rusya'nın yakın çevresinde" bazı ekonomik ayrıcalıklar elde edebileceğini kabullenmiş durumdadır. Bu nedenle bölgeye yönelik güç mücadelesi şu an için pasif seyretmektedir.

5. Suriye Sorunu

Arap Baharı ayaklanmaları çerçevesinde Mart 2011 yılında Suriye'de başlayan ve hala devam eden iç savaş, Türkiye ve Rusya'yı da yakın tarihlerde bir kez daha karşı karşıya getirmiştir. Sorunun yönetimi ve çözüm süreci bağlamında iki ülke zaman zaman işbirliği adımları atsa da (Astana görüşmelerinde ya da Kuzey Suriye'de ortak devriye faaliyetlerinde olduğu gibi), Rusya açıkça rejim yanlısı, yani Esad taraftarı olduğunu ifade ederken ve bunu fiili olarak da sahaya yansıtırken, Türkiye muhalif güçleri destekleme yönünde kendisini konumlandırmıştır. Aynı zamanda Rusya, şiddetin durması noktasında Türkiye ile aynı paralelde hareket eder gözükmemekte, ancak Suriye'ye yönelik bir askeri müdahaleye ya da bu ülkeye yönelik ağır yaptırımlara açık bir biçimde karşı çıkmaktadır.

Rusya'nın Suriye'ye verdiği desteğin değişik nedenleri bulunmaktadır. Öncelikle iki ülke arasında tarihsel bir yakınlık söz konusudur. Daha Soğuk Savaş döneminde Suriye Batılı ülkelerle sorunlar yaşarken, kendisini destekleyen hep Sovyetler Birliği olmuştur. Suriye de, Eisenhower Doktrinine rağmen, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da üzerinde nüfuz kurabildiği nadir ülkelerden biri olmuştur (Yılmaz 2014: 182). İkinci olarak Rusya, Suriye'deki isyanları uluslararası güvenliği tehdit eder bir boyutta görmemekte, böyle bir algıya dayanılarak yapılacak Batılı bir müdahalenin aslında emperyalist kaygılar taşıyacağından endişe etmektedir. Ayrıca Rusya'nın şu anki Suriye yönetimiyle de herhangi bir sorunu ya anlaşmazlığı bulunmamaktadır. Aksine iki ülke arasında, özellikle askeri/siyasi anlamda çok yakın ilişkiler söz konusudur. Durum böyle iken Rusya, yönetim değişikliği doğurabilecek bir risk almaktan da anlaşılır bir biçimde kaçınmaktadır.

Türkiye ise Arap Baharı başladıktan sonra bir süre Esad rejimi ile muhalif güçler arasında arabuluculuk rolüne soyunmuş, o zamana kadar ilişkilerin son derece geliştiği Esad

Makale Adı

rejimini muhaliflerin bazı isteklerini kabul etme noktasında ikna etmeye çalışmıştır. Ancak 2011 yılı sonlarına doğru bu politikanın başarılı olamadığını gözlemleyerek farklı bir politikaya yönelmiştir. Bu yeni politika Özgür Suriye Ordusu başta olmak üzere muhalif güçleri destekleyerek Esad rejimini devirme ve Suriye'yi Türkiye'nin ulusal çıkarlarına uygun bir biçimde yeniden dizayn etme anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Ahmet Davutoğlu'nun dışişleri bakanlığında Türkiye bunu yapabileceğini ummuş, bu çerçevede çok sayıda Suriyeli muhalif göçmeni de Türkiye'ye kabul etmiştir. Arap Baharının başlangıcında Tunus ve Mısır'da rejimin birkaç hafta içinde değişmesi de Türkiye'yi muhtemelen bu yeni politikasında cesaretlendirici bir unsur olmuştur. Fakat zaman içerisinde İran ve özellikle Rusya'nın desteğiyle Esad rejimi devrilmediği gibi, 24 Kasım 2015 tarihinde Lazkiye'den havalanan Rus savaş uçağının Türk hava sahasında düşürülmesi vakasında olduğu gibi, iki ülkenin karşı karşıya gelmesine neden olan problemlerle bir durum oluşmuştur. Son zamanlarda Rusya'nın Türkiye'yi Esad rejimi ile görüşme noktasında ikna etmeye çalıştığı ve Türkiye'nin de buna yeşil ışık yaktığı gözlenmektedir.

Sonuç

Buraya kadar anlatılan geçmiş yüz yıla dönük Türk-Rus ilişkilerini güçlü ve zayıf yönleri itibariyle değerlendirip bir sonuca bağlarken, bunu, biraz da tarihsel bir kontekst temelinde yapmakta, geçmiş ile bugün arasındaki bağı göz ardı etmemek bakımından yarar vardır.

Rusya, III. Ivan ile 15. yüzyıl ortalarında büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıktıktan sonra Türklüğün, yani hem Osmanlı Devleti'nin, hem de Orta Asya Türklerinin en büyük hasımlarından biri olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş dönemlerinde en çok savaştığı ülke Rusya'dır. Orta Asya Türk ve Müslüman halkları da, 16. yüzyıl ortalarında Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından yıkılmasından sonra birer birer Rus yayılmacılığının hedefi haline gelmişlerdir.

Çarlık Rusya'sı dönemindeki amansız rekabet, 1917'deki Bolşevik Devrimi'nin ardından kendini Türk-Rus ilişkilerinde kısa süreli bir dostluğa bırakmıştır. 1921 tarihli Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması ile 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması bu dostluğun simgeleri olmuşlardır. Çünkü 1920'li yıllarda her iki ülkenin de önceliği, kendi iç sorunlarının üstesinden gelmek, rejimi yerleştirmek ve sorunlu olduğu Batılı ülkeler ile bağlarını mesafeli tutmak olarak şekillenmiştir.

Ancak bu durum, İkinci Dünya Savaşı sonrasında radikal bir biçimde değişmiştir. Savaştan iki süper güçten biri olarak çıkan Sovyet Rusya, Doğu Anadolu'daki Türk toprakları ve Boğazlar üzerindeki emellerini yeniden gündeme getirmiştir. Bu emeller, gerek Türkiye'nin Batı Bloğuna girmesi ve gerekse Stalin'in ölümünden sonra Sovyet dış politikasının değişime

uğraması sonucu gerçekleşmese de, Türkiye üzerinde adeta travma yaratıcı bir etki doğurmuş, tarihsel olgular temelinde şekillenen Rus güvensizliğini daha da pekiştirici bir rol oynamıştır.

Fakat Soğuk Savaş sonrasında değişen dünya ile birlikte Türk-Rus ilişkileri de yeni bir döneme girmiştir. İki ülke arasında, özellikle ticari alanda işbirliği potansiyeli son derece artmış, 1990'lı yıllardan itibaren Rusya, Türkiye'nin en önemli ticari partnerlerinden biri konumuna gelmiştir. Bu eğilim, gelecek yıllarda da devam edecek görülmektedir. Turistik ilişkilerde de Rusya'dan Türkiye'ye gelen turist sayısı her yıl artma eğilimindedir. En son 2022 yılı verilerine göre, Türkiye'ye en çok turist gönderen ülkelerin başında, Almanya'nın ardından Rusya ikinci sırada yer almaktadır. Soğuk Savaş sonrasında uluslararası ilişkilerde -deyim yerindeyse- moda trend, uluslar arasında artan karşılıklı bağımlılık ve sosyo-ekonomik ilişkiler ağının çatışma riskini azalttığı ve barışı teşvik ettiği yönündedir. Bu, Türk-Rus ilişkilerinde de bir yerde doğrudur.

Ancak Türk-Rus ilişkilerinde göz ardı edilmemesi gereken nokta, Soğuk Savaş sonrasında ivme kazanan karşılıklı işbirliğinin her iki ülkenin de birbirlerine yönelik dış politikalarında tek belirleyici güç olmadığıdır. Devletlerin dış politikaları yakın dönem işbirliğinin yanı sıra, hatta bundan daha çok, tarihsel olgular ve jeopolitik gerçeklerle şekillenmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında, Türk-Rus ilişkilerinin aslında kırılğan bir yapıya sahip olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Tarihsel olarak Rusya'nın sahip olduğu potansiyel güç, Türkiye için sürekli bir tehdit kaynağı olmuştur. Bu güç zaman zaman kendini yayılcı politikalar şekilde göstermiş, tarihte, özellikle Osmanlı döneminde, pek çok Türk-Rus savaşı gerçekleşmiştir. İki ülke arasında savaş olmadığı zamanlarda da yine Rusya'nın sahip olduğu büyük güç, Türkiye'yi endişelendirmeye devam etmiştir. Bu bağlamda Soğuk Savaş sonrasında görünürde ekonomik anlamda artan işbirliğine rağmen, Rus askerlerinin Gürcistan ve Ermenistan'a girmeleri, Rusya'nın Dağlık Karabağ sorununa ilişkin olarak Türkiye'yi Ermenistan'a müdahale etmeme konusunda tehditle karışık uyarması, Türkiye için hep endişe kaynağı olmuştur. Dolayısıyla konu askeri/güvenlik sorunlarına geldiğinde, Türkiye'nin Rusya'ya karşı tarihsel olgular ve jeopolitik konumundan kaynaklanan güvenlik endişesinin halen devam ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Akgün, Mensur ve Aydın, Turan, 1999, Türkiye-Rusya İlişkilerindeki Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri, İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Büyükkıncı, Erhan, 2004, "Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye-Rusya İlişkileri" Türk Dış Politikası Analizi, Der. Faruk Sönmezoglu, 3. Baskı, İstanbul: Der Yayınları.
- İnce, Mustafa ve Koçak, Mevlüt Can. 2018. "Rus Savaş Uçağının Düşürülmesi ile İlgili yayınlana Haberlerde Söylem ve İdeoloji" İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 7 (3): 1971-1999.
- Karpat, Kemal, 2003, Türkiye ve Orta Asya, Ankara: İmge Yayınları.

Makale Adı

- Kona, Gamze Güngörmüş, 2002, Türkiye-Orta Asya İşbirliği Stratejileri ve Gelecek Senaryoları, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Mangıtlı, Ulaş, 2001, Russia, Turkey and Eurasia, Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Oran, Baskın (Ed.), 2002, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I 1919-1980, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamir, Necdet A. 1999, Bakü-Ceyhan Boru Hattı, Ankara: ASAM.
- Sönmezoğlu, Faruk, 2006, Türk Dış Politikası, İstanbul: Der Yayınları.
- Taşçı, Tekin Aycan. 2021. "Rusya'da Hükümet ve Medyanın Temmuz Darbe Girişimine Yaklaşımları" Erciyes Akademi, 35 (2): 510-542.
- Terek, Argun, 1995, Çeçen Sorunu, İstanbul: Sam Yayınları.
- Tokgöz, Erdiñç. 2011. "Dünden Bugüne Türkiye Rusya İlişkilerinde Üç Büyük Dönem" Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1 (1): 6-14.
- Topsakal, İlyas. 2016. "Tarihi Süreçte Türkiye-Rusya İlişkileri" Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 3 (2): 33-53
- Tunçer, İdil, 1998, "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: Yakın Çevre ve Türkiye" En Uzun On Yıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar, Der. Gencer Özkan ve Şule Kut, İstanbul: Boyut Yayınları.
- Yanar, Savaş, 2002, Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Yılmaz, Muzaffer Ercan. 2005. "UN Peacekeeping in the Post-Cold War Era" International Journal on World Peace, 12 (2): 15-18.
- _____. 2010. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Rus İlişkileri" Balıkesir Üniversitesi, Bandırma İİBF Akademik Fener Dergisi, 13 (1): 27-41.
- _____. 2014. "Suriye'de Barış Nasıl İnşa Edilebilir" Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (2): 177-200.
- http://www.shodb.gov.tr/Kanunlar/kanun_den_trafik.html (Erişim tarihi: 10.01.2023).
- <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/5193.html> (Erişim tarihi: 15.01.2023).

Lütfi ARSLAN

Yozgat Milli Eğitim Müdürlüğü, Yozgat/Türkiye
Yozgat National Education Directorate, Yozgat/Turkiye

eposta: lutfiarслан1979@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5844-7732> - RorID: <https://ror.org/00jga9g46>

Atıf/Citation: Arslan, L. 2023. Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 46-73.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1274136>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	30.03.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	12.06.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

DİLDE SADELEŞME ÇABALARININ ATATÜRK'ÜN GEOMETRİ KİTABINA KATKILARI

Öz

Selçuklulardan Lale Devri'ne kadar Arapça ve Farsça ağırlıklı bir şekilde kullanılmıştır. Türkçe yalnızca halk arasında konuşma dili olarak kalmış, böylece devlet ile halk arasında uzun bir süre dil bağı kurulamamıştır. II. Mahmut ve Tanzimat Dönemi'nde Türkçeye sahip çıkılması için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Osmanlılarda alfabe ve dil meselesi ilk olarak Münif Paşanın "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"de verdiği bir konferansta dile getirilmiştir. I. Ve II. Meşrutiyet ile bu çalışmalar daha da hızlanmıştır. XX. Yüzyıl başında devleti içinde bulunduğu kötü gidişattan kurtarma çabalarında milliyete sahip çıkma anlayışını hâkim kılmanın öncelikli olduğu anlaşılmıştır. Bunun için öncelikle yazı ve konuşma dilinin Türkçeleştirilmesi gerektiği ön görülmüştür. Enver Paşa, Arap harflerinin düzenlenmesiyle dil meselesinin de halledilebileceğini ifade etmiştir. I. Dünya Savaşı bu süreçteki çalışmaların sekteye uğramasına yol açmıştır. Millî Mücadelenin kazanılması ve Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni bir döneme girilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, gençlik yıllarından başlayarak akılcı düşünce, bilim ve teknolojiye büyük önem vermiştir. O'nun tüm faaliyet, çalışma ve yazdığı eserlerin temelinde de akılcı düşünme ve mantık vardır. "Sosyal hayat akıl ve mantıktan uzak, zararlı bir takım inanç ve uygulamalarla dolu olursa felce uğrar" demiştir. Atatürk'e göre ilim ve fennin dışında bir yol aramak gaflettir. İlim ve fen sayesinde Türk dili, sanatı, edebiyatı, şiir ve matematiği gelişme zemini bulabilmiştir. Atatürk'e göre, bir milleti kurtarmak için önce onun dilinin kurtarılması gerektiğini ve yapılması gereken en acil bir iş olduğunu belirtmiştir. Eğitim öğretimde yeni neslin sade bir dille yetişmesi gerektiğini çok iyi anlamıştır. Atatürk, 1932'de Türk Dil Kurumunu kurarak dil çalışmalarını kurumsallaştırmıştır. "Türk Dil Kurultayları"nda Türkçenin günlük kullanımdaki sorunları konuşulmuş yüz seksen binden fazla kelime türetilmiştir. Sadece geometri kitabıyla matematik alanında yüz yirmi dokuz terim dilimize kazandırılmıştır. Türk Dilinde yapılan sadeleşme çalışmaları Atatürk'ün çabaları ve gayretleriyle amacına daha da yaklaşmıştır.

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

Anahtar Kelimeler: Alfabe, Atatürk, Dil Meselesi, Dilde Sadeleşme, Geometri, Türk Dil Kurultayı

THE CONTRIBUTIONS OF STRENGTHS TO SIMPLIFY LANGUAGE TO ATATÜRK'S BOOK OF GEOMETRY

Abstract

It was used predominantly in Arabic and Persian from the Seljuks to the Tulip Era. Turkish remained only as a spoken language among the people, so a language bond could not be established between the state and the people for a long time. II. During the Mahmut and Tanzimat Periods, various studies were carried out to protect the Turkish language. The issue of alphabet and language in the Ottomans was first mentioned in a conference given by Münif Pasha at the "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye". I and II. These works accelerated with the Constitutional Monarchy. XX. It has been understood that in the efforts to save the state from the bad course it was in at the beginning of the century, it was a priority to make the understanding of nationality dominant. For this, it was foreseen that the written and spoken language should be translated into Turkish. Enver Pasha stated that the language issue could be settled by arranging the Arabic letters. World War I caused the work in this process to be interrupted. With the victory of the National Struggle and the proclamation of the Republic, a new era has been entered. Starting from his youth, Mustafa Kemal Atatürk gave great importance to rational thought, science and technology. Rational thinking and logic are the basis of all his activities, studies and works. He said, "Social life will be paralyzed if it is full of harmful beliefs and practices that are far from reason and logic." According to Atatürk, it is heedlessness to seek a way out of science and science. Thanks to science and science, Turkish language, art, literature, poetry and mathematics were able to find the ground for development. According to Atatürk, in order to save a nation, first saving its language is the most urgent task to be done. He understood very well that the new generation should be brought up with a simple language in education. Atatürk institutionalized language studies by establishing the Turkish Language Institution in 1932. In the "Turkish Language Conventions", the problems of daily use of Turkish were discussed and more than one hundred and eighty thousand words were derived. He has brought one hundred and twenty-nine terms in the field of mathematics to our language only with his geometry book. The simplification studies in the Turkish language came closer to its goal with the efforts and efforts of Atatürk.

Keywords: Alphabet, Atatürk, Language Issue, Simplification in Language, Geometry, Turkish Language Congress

Giriş

Dilin yapı, öz ve anlamının korunarak daha yalın hale getirilmesi ve yeniden üretilmesine sadeleşme denilebilir. Burada amaç topluma hizmet ve öğrenimin kolaylaşmasıdır. İnsanlık tarihinde hemen hemen her toplumda zaman zaman özellikle dil alanında düşünselliği kolaylaştırmak için yalınlaştırma çalışmaları yapılmıştır. Hümanizm,

Naturalizm ve Realizm gibi akımların etkisiyle, felsefe, matematik, astronomi, edebiyat, dil vb. alanlarda sadeleşme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Osmanlılarda Tanzimat edebiyatı ile dilde sadeleşme çabaları başlamıştır (Özdemir; Süğümlü 2013: 2272). Burada Milliyetçilik, Batıcılık ve modernleşme kavramlarının da ciddi etkisi olmuştur. Ancak Türkçenin özellikle XIX. yüzyılda Batı dillerinin ve kültürlerinin etkisinde kalması dilin dış saldırılardan korunmasını gündeme getirmiştir. 1876 Kanun-ı esasisinde resmî dil olarak kabul edilen Türkçe, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Yeni Türk Devletinin bir çalışma ve yenileşme alanı olmuştur. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde düşünce ve fikir hayatında milli birlik sağlama gayreti de söz konusudur. Yeni Türk Devletinin temelleri atılırken buna milli bir kimlik ve kültür kazandırılması gereği dil ve edebiyatı da etkilemiştir (Lewis 1993: 434, 473). Türkçenin tüm yabancı dillerin ama özellikle Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtarılması ile öz Türkçeye dönüş sağlanacağı var sayılmıştır. Dilde sadeleşme çalışmalarında Türk kültürü ve tarihi tükenmez bir hazine olarak görülmüştür. Edebi eserlerin sade ve günlük dile uyarlanması amacıyla başlayan sadeleşme çalışmaları, din, felsefe ve matematik alanlarına kadar geniş bir sahada sürmüştür.

Yöntem ve Teknik

Bu çalışmada dilde sadeleşme çabalarının tarihsel gelişimi ve Atatürk'ün geometri kitabı tarama yöntemiyle ele alınmıştır. Araştırmanın hipotezleri ve sorunsalları konunun kronolojik olarak incelenmesiyle ortaya konulmuştur. Büyük Selçuklulardan Erken Cumhuriyet Dönemi'ne kadar dil meselesi ve sadeleşme çabalarında öne çıkan konular örneklem olarak verilmiştir.

1. Dilde Sadeleşme Çabalarının Tarihi Serüveni

XII. Yüzyılın ortalarından itibaren Türkçe konuşma dili olarak Anadolu, Suriye ve Kuzey Irak bölgesinde XV. yüzyıla kadar bir halk dili olarak kullanılmıştır. Bir dilin edebi bir dil olması için o dönemin edebi şahsiyetleri tarafından eserlerinde işlenilmesi gerektiği savunulmuştur. Türkçe uzunca bir müddetçe Anadolu'da halk arasında konuşma dili olmaktan öteye geçememiştir. Çünkü Türk edebiyatı Arapça ve Farsçanın etkisinden uzun bir süre kurtulamamıştır. Dilde sadeleşme çalışmalarının geç dönemlerde başlamasının veya Türk dilinin resmi ve halk dili olarak birlikte kullanılamamasının en önemli sebebi de bu olmuştur.

1.1. Başlangıçtan XV. Yüzyıla Kadar Dil Meselesi

Türkçe Emevîler Dönemi'nde Anadolu'da etkili ve hâkim bir dil olamamıştır. Emevî halifesi Abdülmelik döneminde (685-705) Bizans İmparatorluğunun Güney ve Doğu Anadolu'ya saldırılarının püskürtülmesi ve akabinde Ermeni ve Gürcülerin yaşadıkları bölgelerde hakimiyet tesis edilmesi sonrasında Halep'ten Musul'a ve Harran'dan Bağdat'a kadarki bölgede Emevîlerin siyasi ve kültürel etkisi artmaya başlamıştır. Bu dönemde

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

Arapçanın, Emevî ülkesinin her yerinde resmi ve bilim dili olarak kabul edilmesi bölgede Arapçanın etkinliğinin arttırılmasında önemli bir etken olmuştur. Bu bölgeler uzun bir süre önce Arap ve daha sonra Fars kültürünün etkisinde kalmıştır. Bölgede XII. Yüzyılın ortalarından itibaren Farsça daha etkili bir bilim dalı ve devlet dili olmaya başlamıştır. Türkçe tüm Anadolu, Suriye ve Kuzey Irak coğrafyasında uzun bir süre halk dili olarak yaşamıştır. Türk dilinin bu durumu Aşık P aşa tarafından şu şekilde ifade edilmiştir;

“Gerçi kim söylendi bunda Türk dili İlle ma'lûm oldu ma'nâ menzili
Çün bilesin cümle yol menzillerin Yirmegil sen Türk ü Tacik dillerin
Kamu dilde var idi zabt ü usûl Bunlara düşmüşüdi cümle ukûl
Türk diline kimsene bakmaz idi Türkler'e hergiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi ol dilleri İnce yalı ol ulu menzilleri” (Levend 1960: 8)

Arapça ve Farsçanın etkisi altında gelişen Türk dili ve edebiyatı, ilk dönemlerinde bir olgunluk dönemine geçebilmesi için şair ve edebi şahsiyetler tarafından eserlerinde kullanılması gerekiyordu. Ancak şair ve yazarlar Türkçenin edebi metinler için dar ve yetersizliğinden hatta vezin sıkıntısından yakınmışlardır. Fakat XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmut “*Divan-ı Lüğati't-Türk*” adlı eserinde Türkçenin zenginliğini ortaya koyarak dilde de “Türkçülüğü” ilk kez savunmuştur. Aslında o dönemde yazılan tüm eserlerde aynı durumu görmek mümkündür. Birçok şairin XII. Yüzyılda Türkçeyi hakir görmelerinin nedeni belki de yerel beylere hoş görünme çabasından kaynaklanmıştır. Döneme damgasını vuran ve çok fazla etkisi altında kaldıkları Arap ve Fars şairlerinin iltifatını alma çabası da izaha muhtaç bir konudur. XV. Yüzyılın en büyük şairlerinden birisi olan Ali Şir Nevâî, “Muhakemetül-Lûgateyn” isimli eserinde Türkçe ile Farsçayı kıyaslayarak Türkçenin Farsçadan daha zengin olduğunu göstermiştir (Levend 1960: 10).

Büyük Selçuklu Devleti'nin 1040 Dandanakan Savaşı ile kurulması ve hızlı bir şekilde teşkilatlanmasıyla Arapça bilim ve din dili, Farsça devlet dili yani saray dili olurken Türkçe daha çok halk dili haline gelmiştir. Anadolu'nun Türkleşmesi ile bu durum burada da devam etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte bağımsızlığını ilan eden Karamanoğullarında resmi dil Türkçe olmuştur. Karamanoğlu Mehmet Bey, 1277'de yayınladığı fermanında “*Şimden gerü divanda, dergâhta, bargahta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır*” diyerek Türkçeyi devlet dili haline getirmek istemiştir. Anadolu'da kurulan öteki beyliklerde de Türkçe eser yazılması Arapça ve Farsça eserlerinin Türkçeye çevrilmesinin teşvik edildiği söylenebilir.

1.2. XV-XVIII. Yüzyıl Arası Dönemde Dil Meselesi

XIV. Yüzyıldan itibaren eserlerini halkın okuması için yazan şairler Türkçeye ağırlık vermeye başlamışlardır. Ancak Osmanlılar Döneminde Türkçenin devlet dili olması çalışmaları II. Murat dönemine kadar gecikmiştir. Saray ile medreseler klâsik edebiyatın

gelişmesini desteklerken tekke edebiyatı kendine has bir edebiyat oluşturmuş, yeniçeri ocağı ise halk edebiyatının sürdürülmesini istemiştir. Tekke edebiyatı ile halk edebiyatının dili Türkçe olmuştur. Klâsik edebiyatın diliyse Arap ve Farsçanın etkisi altında gelişen suni bir dil idi. Bu dil XVI. yüzyıldan itibaren konuşma dilinden ayrılmıştır. Sadece Türkçe değil, Arapça ve Farsçayı iyi derecede bilenler bile klasik dili okuma ve anlamada zorluk yaşamışlardır. Türkçenin ilmi ve edebi metinlerde yeterince kullanılmaması ve dolayısıyla yeterince işlenmemesi gelişimine engel olmakla beraber aslında Türkçe hiçbir dönemde varlığını bütünüyle kaybetmemiştir. Ancak birisi konuşulan ve yazılan sade Türkçe, öteki ise sadece okur-yazar kesim için yazılan fakat konuşulmayan bir Türkçe olmak üzere iki ayrı dil belirlemiştir (Sağol y.t.y.: 504).

XIV-XVI. Yüzyıllar arasında memur kesimi ile edebi sanatlarla uğraşan şair ve yazarlar Türkçenin ahenksiz bir dil olduğunu ileri sürerek ilim ve edebi işlerde Türkçeyi kullanmanın zor olduğundan şikâyet etmişlerdir. Bu durumu Aşıkpaşazade'den Gülşehri'ye ve Fuzuli'den Süleyman Çelebiye kadar birçok şair ve yazar dile getirmiştir. II. Murat Türkçe'nin giderek varlığını kaybettiğini anlamış, Farsçadan Türkçeye çevrilen ve Mercimek Ahmet tarafından kaleme alınan "*Kabusname*" adlı eseri Mercimek Ahmet'ten yeniden açık bir Türkçe ile çevirmesini isteyerek dilde sadeleşmenin önünü açmıştır. Türkçenin Farsça ve Arapçanın etkisinde olduğu XV ve XVI. yüzyıllarda sade bir dil ile kaleme alınan bazı manzum eserler "(Tatavlı Mahremi ile Edirneli Nazmi'nin *Türkî-i Basit*)" de yer almıştır. Bu eserler aslında divan edebiyatına bir tepki olarak yazılmıştır (Levend 1960: 76). XVI ve XVII yüzyıllarda yine Farsça ve Arapçanın hâkim olduğu görülmektedir. Ancak XVIII. Yüzyıl başlarında kasidelerinde Divan dilini kullanan Nedim şiiirlerinde günlük yaşamdan örnekler vererek sade bir dille yazdığı şarkılarıyla dilde sadeleşmenin gerekliliğini ciddi bir şekilde ortaya koymuştur. Nedim'e çağdaşı Fazıl ve Vasıf gibi şairler destek olmuştur. "*Ey şî'r miyânında satan lâfz-ı garibi Divân-ı gazel nüsha-i kamûs degüldür*" beyiti ile Nabi bir divan şairi olmasına karşın yapmacık-süslü dil kullananları eleştirmiştir. Şeyh Galip "*Hüsn ü aşk*" ında Nabi'nin "*Hayrabat*" ını eleştirerek, dilin nasıl olması gerektiğini ifade etmiştir. "*Farsçaya benzeyen uzun ve zincirleme tamlamalar nesirde süs olsa da Türkçe şiiire ağırlık verir*"¹ (Doğan 2017: 14) Yine Sadi Çelebi de Türkçe şiiir yazmak isteyenlere yol göstermiştir, Eğer Türkçe şiiir söylemek makbul sayılacak bir durum ise bunun dinleyenlerce anlaşılır olması için açık ve akıcı bir söyleyişle söylenmesi gerektiğini ifade etmiştir² (Banarlı 1987: 745; Levend 1960: 77,78).

XVIII. yüzyılda Mustafa Naima Efendi de eserlerinde yine sadelikten yana olmuştur. Mütercim Asım, XVIII yüzyıldan XIX yüzyılın ilk yarısına kadar kullanılan Türkçenin

¹ "*Manzume-i Farisî veş ebyat / Bilcümle tetâbü-i izâfat / İnşaya virür eğerci zinet / Türki söz içinde ayn-ı sıklet / Az olsa eğer degüldi mâni / Dirdük ana belki de sanâyi*"

² "*Eğer memduh ise Türk lisanda nazm-perverlik / Selis ü vâzih ister dinleyen fehmeyleye anı / Nice Türk dinür ol şî're kim her lâfzınun halli / Lügatler bakmağa muhtaç ide meclisde yârânı*"

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

anlaşılmasında kaleme aldığı sözlükler ile dilde sadeleşme amacına hizmet etmiştir (Sağol y.t.y.: 505). XIX. yüzyılda Mehmet Esad Efendi dilde sadeleşmenin önderi olmuştur. Osmanlıların Avrupa devletleriyle siyasî ilişkilerinin hızlanmasıyla yabancı sözcüklerin yavaş yavaş Türkçeye girmeye başladığı görülmektedir. Avrupa'dan alınan kelimelerin ilki "statusquo" olmuştur. Said Paşa, "Gazeteci lisanı" adlı kitabında diller arasındaki geçişlerden bahsetmiştir. Buna göre 1789 sonrasında Avrupa devletleriyle yapılacak barış görüşmelerine memur edilen Kazasker Tatarcık Abdullah Efendi, bu kelimeyi "Meclis-i vükelâ" da ilk kez kullanmış ve "reisü'l-küttab" a yazdığı tezkirede de yer vermiştir (Mehmed Said Paşa 2008: 39,40). 1830'larda "politique" ve "diplomatiqe" kelimeleri ile iktisadi alanda kullanılan "empirant" ve "avance" gibi kelimeler dilimize girmiştir. Farsça kelimeler ile Fransızca kelimelerden birçok tamlamalar üretilmeye başlamıştır. Örneğin "hulâsa-i politikkiye". Yine XVIII. Yüzyılda özellikle tıp ve kimya alanında yabancı dillerden Türkçeye birçok kelime ve tamlamalar girmiştir. Burada Latince kelimelerin bütünüyle alınması, Arapça köklerden yeni kelimeler üretme yoluna gidilmesi veya Türkçe yeni kelimeler türetme yolunun tercih edilmesi şeklinde değişik yollara başvurulmuştur. Şânizade Atâullah Efendi, "Teşrih-i insani, Usûlü't-tabîa (Fiziyoloji, Etiyoloji, Semptomatoloji), Mi'yârü'l-Etibba, Müfredât-ı Eczâ-yi Sıhhiyye, Mürekkebat-ı Eczâ-yi Tıbbiyye ve Terminoloji, Kavanin-i Ceiralire" isimli eserlerinde bu yöntemlerle tıp alanında birçok kelimeye Türkçe karşılıklar bulmuştur (Levend 1960: 73-76).

XIX. Yüzyılda dilde sadeleşme çalışmalarında görsel ve yazılı basın rolü büyük olmuştur. II. Mahmut Dönemi'nde devlet işlerinin sahadaki uygulamalarında sıklıkla halka müracaat edildiği için kolay anlaşılır bir yazı dili kullanmak durumunda kalınmıştır. Memuriyette sade ifade şekli meziyet olarak görülmüştür. "Takovim-i Vekayi" nin çıkarılması ve II. Mahmut'un da tavsiyesi ile zamanla gazetenin dilindeki değişiklik sadeleştirme hareketinin yaygın hale gelmesini sağlamıştır.

1.3. Tanzimat Dönemi'nde Dil Meselesi ve Sadeleşme Çabaları

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nde modern okulların açılmaya başlaması ile eğitim seferberliğinin en önemli adımı atılmıştır. Zamanla yüksek okulların açılması, öğretim ve eğitim faaliyetlerinin bir düzene sokulması amacıyla "Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi, Encümen-i Dâniş, Cemiyet-i İbniye-i Osmaniye, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye" gibi resmî ve özel birçok kurum açılmış, aynı hedef doğrultusunda "Vekayi-i Tıbbiye, Sıhhatnüma ve Mecmua-i fünun" gibi dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. Bu sayede bilim dilinin Türkçeleşmesinde ciddi bir aşamaya geçilmiştir. XIX. yüzyıla gelene kadar matematik biliminde Arapça yine hâkim dil olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa dillerinden Türkçeye eserler çevrilmeye başlanmıştır. Tıp alanındaki eserler dışında ilk fen kitabını Hoca İshak Efendi (ö. 1885) Türkçeye çevirmiştir. Onun ürettiği çoğu matematiksel terimler ondan sonra gelenler tarafından aynen kabul edilerek kullanılmıştır. Ünlü

matematikçi Salih Zeki, “*Kamus-ı Riyâziyyat*” adlı eserinde bundan bahsetmiştir (Salih Zeki 1315: 299,300). Yine Şânizade Atâullah Efendi, Farsça yazılmış ve daha sonra İtalyancaya çevrilmiş olan bir matematik kitabını “*Terceme-i Cedide-i Usûl-i Talimiyye*” adıyla Türkçeye çevirmiştir.

Tanzimatın ilanı ile dilde sadeleşme isteği daha açık bir şekilde ortaya çıkmış ve güçlü bir akım halini almıştır. Dönemin şair ve yazarları dili yabancı kelimelerden temizlemeden veya Türkçe karşılıklar bulunmadan Tanzimat ideolojisinin tesisinin kolay olmayacağını savunmuşlardır. Reşid Paşanın isteği üzerine Ahmet Cevdet Paşa tarafından “*Meclis-i Maârif-i Umûmiyye*” adına resmi bir yazı yazılmış, burada eser verecek olanların Türkçeyi kullanmaları istenmiştir (Fatma Aliye Hanım 2018: 61). Bundan böyle fikir hayatının gelişmesinde ve milli eğitim işlerinde ancak sade dil ile amaca ulaşılabilceği daha net olarak ortaya konulmuştur. Bu arada Avrupa ile ilişkilerin hızlanması, sosyal sorunların gazete ve dergilerde yer bulması, çok fazla yeni kavram ve terimin Türkçeye girmesine olanak sağlamıştır. Bu kavramlara Türkçe karşılık bulma ihtiyacı gündem güne artmıştır. Fransızlarla olan kültürel ilişkiler onların dil ve kültürlerinin öğrenilmesi lüzumunu doğurmuş ve bunun için tercüme ve kalem odaları kurulmuştur. Tiyatro oyunları bile sergilenmeye başlamıştır. Fakat bu esnada Batı ile olan kültürel ve ekonomik ilişkiler sonucunda Türkçe ciddi bir dil tehdidi altına da girmiştir. 1854'te İstanbul'da Piri Paşa'da açılan ilk Musevi okulunda Türkçenin öğretilmeye başlanması olayı, dil çalışmalarında ne kadar mesafe katedildiğini göstermektedir (Sağol y.t.y.:507).

Şinasi, 1860'da Agâh Efendi ile birlikte çıkardığı “*Tercemân-ı ahval*” gazetesinin ilk sayısına yazdığı önsözde, yazılarını herkesin anlayacağı bir dille yazacağını dile getirmiştir. Yine 1860'da “*Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*” adıyla kurulan bir dernek tarafından 1862 de çıkarılan “*Mecmuaifünun*”un ilk sayısında Münif Paşa, mecmuasının herkesin anlayacağı şekilde yayınlanacağını söylemiştir. Alfabe meselesini “*Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*”de 1862'de ilk kez gündeme getiren kişi de o'dur (Mecmuaifünun, M. 1868-R. 1280: 74-77).

Dilde sadeleşme hareketi bu dönemde “*Tercemâniahval*” ve “*Mecmuaifünun*” un açtığı yolda gelişmiştir. Ethem Pertev ve Sadullah Paşa eserlerinde yine sadeliği tercih etmişlerdir. Sadrazam Fuad Paşa, çevirisi yapılacak eserlerin Bâbîâlî'deki kalem memurlarınca gözden geçirilmesini istemiş, bunların dil ve anlatımlarının düzenlenmesini söylemiştir. Ahmet Vefik Paşa, “*Şecere-i Türki*”yi Anadolu Türkçesine dönüştürmüş (1863-1864), 27 adet Türk atasözünü toplayarak “*Türki Durub-ı Emsal*” ismiyle 1871'de yayımlamıştır. Türk lügat çalışmalarında bir dönüm noktası olan ve Türkçe ile yabancı kelimeleri ayrı ayrı veren “*Lehçe-i Osmani*”yi kaleme alınmıştır. “*Encümen-i Daniş*”in kurucularından Ahmet Cevdet Paşa'nın daha sonra yazdığı “*Kavaid-i Türkiye*” adlı dil bilgisi eserinde “Osmaniye” sözünü Türkiye'ye çevirmesi de çalışmaların yönünü ve özünü göstermesi açısından dikkate şayandır. Dil hususunda çok dikkatli hareket eden Şinasi “*Şair Evlenmesi*”, Ziya Paşa “*Şiir ve İnşa*” makalesiyle, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi ve Namık

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

Kemal' eserleriyle sade bir Türkçenin kullanımında en ciddi temsilcilerinden olmuşlardır (Levend 1960: 80-100). Namık Kemal, o günün ihtiyacına uygun yepyeni bir edebiyatın kurulması için uğraşmıştır. “*Tasviriefkâr*” da dilin sadeliği hakkındaki görüşünü beş maddede sıralamıştır (Namık Kemal 1866: 416). Londra’ da yayınlanan “*Hürriyet*” gazetesinde Ziya Paşa sade dil konusundaki fikrini “*Ş’ir ü inşâ*” isimli makalesinde (1868) ortaya koymuştur;

“Çünkü mahsûl-i tahsil bizim memâlike göre yalnız şî’r ü inşâ cihetindedir. Bunlardan bir nebze bahsedilmek faideden hâli değildir. Şî’rin ta’rif-i umumîsi kelâm-ı mevzundur. Ya’ni iki satır sözün her birinde sükûn ve harekâtın müsavi olmasından ibarettir. Hattâ kafiye usûlü milel-i müteahhire beyninde âdet olmuştur. Eski Yunanlılar yalnız vezne riayetle kafiye iltizam etmezlerdi” (Ziya Paşa 1868: 11).

1.4. Meşrutiyet Dönemi’nde Dil ve Edebiyatta Sadeleşme

1876’da Meşrutiyet’in kabulü ile birlikte yazı dili ve edebiyatta Tanzimat döneminin usul ve esasları bir süre daha hüküm sürmüştür. Osmanlının bir unvan olduğunu, dilin devletten önce de var olduğunu, Osmanlı lisanı tabiri yerine doğrusunun “*Lisan-ı Türk*” olduğunu ifade eden Şemseddin Sami, Türkçenin Arapça ve Farsçadan mürekkep olduğu düşüncesinin doğru bir yargı olmadığını söylemiştir. “*Hafta*” dergisinde “*Lisan-ı Türkî ‘Osmani’*” isimli makalesinde;

“Asıl bu lisanla mütekellim olan kavmin ismi Türk’ ve söyledikleri lisanın ismi dahi lisan-ı Türkîdir. Cühelâ-yı avam indinde mezmum addolunan ve yalnız Anadolu köylülerine ıtlak edilmek istenilen bu isim intisabiyle iftihar olunacak bir büyük ümmetin ismidir. Osmanlı ile Türk” isimleri beynindeki nisbet, tıpkı Avusturyalı ile Alman isimleri beynindeki nisbet gibidir” (Şemsettin Sami 1298: 177-181).

1900 yılında bastırıldığı “*Kamus-ı Türki*” adlı eseriyle Türkçeye çok büyük bir hizmette bulunmuştur. Sami, Türk Dilinde kullanılan sözcüklerin hangi dilden alınırsa alınsın Türkçe olduklarının varsayılması gerektiğini ifade edip “*Güneş Dil Teorisi*”ndeki mantık ile aslında aynı fikirleri savunmuştur. Osmanlıca için “Bizim garp Türkçemiz” diyen Sami, “*Sabah*” gazetesinde açık bir dil ile yazmanın önemini anlatmıştır;

“Şûrut-ı lâzimeyi câmi olan bir gazeteden olunacak istifadenin umumi olması iki şey’e mütevakıftır: Birincisi herkesin anlayabileceği bir lisanla ve usaç vermeyecek surette muhtasar yazılmak; İkincisi herkes sühûletle alacak kadar ucuz olmak” (Sabah 1876: 1).

“Türkçeyi doğru yazmak için öncelikle Türkçenin çok iyi bilinmesi gerektiğini” ifade eden Muallim Naci ise dilin sadeleştirilmesi için çalışanlardan bir diğeri olmuştur. Beşir Fuat’a yazdığı ve “*İntikad*” ismiyle yayınlanan kitapta mektupta dilde sadeleşmeye önem vermesini Türk olduğuna dayandırır;

“Osmanlı lisanına dair söz söylemeğe cesaret edişim, bir Türk olduğumdandır. Yok0sa meselâ bir Arab olsaydım, bu lisana müteallik olan mesailde öyle ahrârane idare-i lisan edemezdim. Mamafih lisan-ı Osmani hakkında bahse girişmekten maksadım, bu lisanın te’sis-i kavaidine iktidarım var, demek olmayacağı bedihîdir” (Muallim Naci, R.1304-M.1888): 46-48).

Recaizade Mahmut Ekrem ise 1878 de yayınladığı “*Talim-i edebiyat*” ın sonundaki yazısında dilimizdeki kelimelerin bilim ve edebiyat dili için yetersiz olduğunu, imlâ kurallarında Arap ve Farsça kuralların Türkçe gramer kurallarına göre nasıl kabul edilip edilmeyeceğini sorgulamıştır (Recaizade Ekrem 1330 (M. 1884): 386). “*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cem’iyyeti*” ile “Cevdet Paşa tarafından yazılan “*Mecelle*” gibi çalışmalar hukuk dilinin Türkçeleşmesi ve sadeleşmesi yönünde önemli olmuştur. Hilmi’nin 1888’de yazdığı “*Istilâhat-ı Adliyye*” kitabı Fransızcadan çevrilmiş olup hukuk terimlerinin Türkçe karşılıklarını bulmada kullanmıştır. Halkın kullandığı kelime ve deyimlerden de faydalanılmıştır. 1886’da Kırkor Sinabyan tarafından yazılan “*Istilâhat-ı Resmîyye ve Adliyye*” bir hukuk sözlüğü niteliğindedir. Toma Andonyadi tarafından 1892’de yayınlanan “*Kamus-ı kavânin*” de ise kanun ve nizamlar ile temyiz ilâmları hükümleri alfabetik sıra ile verilerek bir hukuk ansiklopedisi oluşturulmuştur. Ali Suavi’nin Paris’te çıkardığı “*Ulûm*” gazetesinde hazırladığı “*Kamusü’l-ulûmı ve’l maariif*” isimli ansiklopedisinde sade bir dile yer verilmiştir (Bkz. Ali Suavi 1870). “*Muhbir*” gazetesinin ilk sayısına yazdığı önsözünde “*Tasrihi câiz olan her şey’i, Âsitâne’de kullanılan âdi lisan ile ya’ni herkesin anlayabileceği ifade ile yazacaktır*” demiştir (Muhbir 1867: 1).

XIX. yüzyılda eğitim-öğretim alanında ve devlet kurumlarında Türkçe kullanma isteği ve çalışmaları daha belirgin bir şekil almıştır. 1866’da kurulan “*Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*”de eğitim dili Türkçe olmuştur. 1870’de “*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*” deki Fransızca eğitim dili yerini Türkçeye bırakmıştır. 1876’da anayasasınının 18. maddesinde resmi dilin Türkçe olduğu ve devlet kurumlarında çalışacak kişilerin Türkçeyi çok iyi bilmeleri gerektiği belirtilmiştir. 1894’te yerel okullarda ve yabancı okullarda Türkçe eğitim-öğretim yapılması zorunlu kılınmıştır. XX. Yüzyıl başında devlet ve milleti her tür sıkıntılardan koruyabilmek için devlet adamları arasında dilin öncelikli olarak “Türkçe” olması gerektiğinin vurgulanması önemli bir gelişmedir. II. Meşrutiyet Dönemi’nde ülke genelinde Türkçe’nin zorunlu olduğu vurgulanmıştır. Ne var ki 1895-1901 arası dönemde “*Servet-i Fünun Dönemi*”nde (Edebiyat-ı cedide) dilde sadeleşmeye karşı çıkılmıştır. Servet-i fünuncuların Türk edebiyatına getirdiği kelime ve tamlamalar bir ihtiyaçtan ziyade bir hevesin ürünü olmuştur. Toplumun ümmet halinde yaşadığı eski çağlarda insanların “*havas ve avam*” olarak ikiye ayrıldığını, havasın okuyup yazan aydın kimseler olduğunu, avamın ise ancak okuma-yazma öğrenmiş olan fakat ilerisinden yoksun kalmış insanlar olduğunu savunmuşlardır. Halk tabakası için edebiyat yapılamayacağına işaret etmişlerdir. Bu akımın temsilcilerinin Fransız edebiyatı ve dilinin etkisinde kalmaları bunun en önemli sebebidir. “*Fecr-i Aticiler*” de onları maalesef izlemişlerdir. Dilde güzelleşme konusunda Refik Halid Karay’ın çalışmaları istisna olmuştur.

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

Ancak 1908'de Fuat Köse Raif'in başkanlığında kurulan "Türk Derneği"nin Türkçe hakkındaki düşünceleri sıradışı önemli bir yere sahiptir.³ Halit Ziya Uşaklıgil nesir alanında, Tefik Fikret ise nazım alanında ön plana çıkmıştır. Ahmet Rasim sadeliğe karşı çıkmıştır. "Her lisan için sadelik bir meziyettir. Bir meziyet-i makbuledir. Fakat sadelikten maksad lisanları teşkil eden kelimatın avam ağzında yıpranmış olanlarını vâsıta-i ifade etmek değildir." Cümleleriyle bu konudaki düşüncelerini açıklamıştır (Uşaklıgil 1898: 1)

Manastırlı Rifat ona destek olmuştur. "Hüseyin Cahid Yalçın, Cenab Şehabeddin, Ahmet Mithat ve Şemseddin Sami" bu akım içinde sadelikten yana olan nadir isimlerdir. Şemseddin Sami bu konuda "Hiçbir Türk ağzında şeftali-i olmuş 'elma-yı kızı' 'kavun-ı tatlı' işidilmiş midir?" diyerek sadeliği savunmuştur. Halit Ziya Uşaklıgil "Ma'i ve Siyah" adlı romanında dilde farklı bir yol izlenmesi gerektiğini anlatmış ancak kendilerinin Batı edebiyatı etkisinden kurtulamadıklarını da itiraf etmiştir;

"Bilseniz, şi'r'in nasıl bir lisana muhtaç olduğunu bilseniz, öyle bir lisan ki, Niye teşbih edeyim bilmem. Bir ruh-ı mütekellim kadar belîğ olsun, bütün kederlerimize, neşelerimize, düşüncelerimize, o kalbin bin türlü inceliklerine, fikrin bin çeşit derinliklerine, heyecanlara, tahavvüllere tercüman olsun; bir dil ki bizimle beraber güneşin batışının üzüntülü renklerine dalsın, düşünsün;" (Uşaklıgil 1936: 141; 1942: 10)

Mehmet Emin Yurdakul, Arapça ve Farsça'dan uzak bir edebiyatın mümkün olmadığını her ne kadar söylese de Türkçe şiirlerinde doğal olarak kolayca yazılabileceğini itiraf etmiştir. Selânik'te yayınlanan "Asır" gazetesinde Rüşumat Emaneti Evrak Müdürü Mehmed Emin Yurdakul "Cenge Giderken" isimli şiirinde bu duruma dikkat çekmiştir; "Ben bir Türküm dinim cinsim uludur /Sinem özüm ateş ile doludur / İnsan olan vatanın kuludur / Türk evlâdı evde durmaz, giderim" (Levend 1960: 264)

Ancak dilde sadeleşmenin şuur kazanmasına ve yeni bir atılım ile ortaya çıkmasına II. Meşrutiyetle zemin hazırlanmıştır. İstanbul'da bir "Türk Derneği"nin açılması, Selânik'te "Genç kalemler" dergisinin çıkarılmaya başlanmasıyla ortaya konulan fikirler ve uyandırdığı tepkiler, İstanbul'da "Türk Yurdu" dergisindeki faaliyetler, İstanbul'da "Halka Doğru ve Türk Sözü" dergilerinin çalışmaları Türkçenin bir devlet ve edebi dil haline gelmesinde gerçekten ciddi adımlar atılmıştır. "Türk Derneği"nde (1909) Ahmed Mithat, Emrullah, Agop Boyacıyan, Celâl Korkmazof, Ahmed Hikmet, Ispartalı Hakkı, Rıza Tefik, Bursalı Tahir, Ferid, Fuad Köse Raif, Musa (Rusça öğretmeni), Veled Çelebi, Yusuf (Vakit gazetesi muhabiri), gibi edebiyatçıların çalışmaları dil ve edebiyata yeni ufukların kazandırılmasında çığır

³ Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp tanıtmak ayrıca da dilimizin açık, sade, güzel, ilim lisanı olabilecek surette geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlasını, ana göre tetkik etmektir.

açmışlardır. Bu yazar ve şairler, Osmanlı Türkçesinin tüm Osmanlı halkı arasında millî bir konuşma dili olmasında ve bu dilin gönül ve hissiyatları ortak tüm Osmanlı vatandaşını aynı kutlu amaç etrafında toplaması için çalışmışlardır. Bunun için öncelikle Türkçenin öğrenilmesinin kolaylaştırılması gerektiğini savunmuşlardır (Levend 1960: 300,3001). Ahmet Mithat Efendi "*Tercüman-ı hakikat*" de Türk dilinin yabancı diller yanında acz içinde olduğunu ifade etmiştir;

"Vâ esefâ ki, biz şimdiki halde bir lisan dilencisiyiz. Gâh Arabların gâh Acemlerin ve hele şimdi de frenklerin kapılarını çalarak lâfızca kavaidce sadaka-i marifetini dileniyoruz. İşte bu dilencilik rezaletinden kurtulmak için, kendi lisanımızın ıslâhını yine kendi lisanımız dahilinde aramağı istid'a ediyoruz" (Tercümeihakikat R.1299-M.1881:112)

Mehmed Emin Yurdakul, Ahmed Hikmet ve Celal Sahir dilde sadeleşmede yetersiz kaldığını, daha büyük gayretlerin sarf edilmesi gerektiği cesaretinde bulunabilmişlerdir. 1911-1923 arası dönem Türk edebiyatında "*Milli Edebiyat Dönemi*" olarak bilinmektedir. 1911 Nisan'ında Selanik'te çıkarılmaya başlanan "*Genç Kalemler (1911)*" dergisinde Ömer Seyfettin tarafından yazılan "*Lisan-ı Türki*" isimli yazıyla önemli bir aşamaya daha girilmiştir. "Servet-i fünûn ve Fecr-i aticiler" e ciddi şekilde karşı çıkmıştır. Ömer Seyfettin Balkan Savaşları esnasında düşüncelerini Celal Sahir'in sahibi olduğu "*Türk Sözü*" dergisinde dile getirmeyi sürdürmüştür. Ziya Gökalp, 1909'da bir gramer ve sözlük çalışmasına başlamıştır. "*Türkçülüğün Esasları*" kitabında dil konusundaki düşünceleri ayrıca bilinmektedir. Yahya Kemal mecmuada İstanbul Türkçesinin en güzel örneklerini vermiştir. Orhan Seyfi, Faruk Nafiz, Halit Fahri, Enis Behiç, Yusuf Ziya, Şükûfe Nihai Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Refik Halid, Yakup Kadri, Halide Edip, Peyami Safa, Reşat Nuri ve Halide Nusret'in yazdıkları şiirlerle dilin sadeleşmesi hareketi daha da güçlenmiştir. Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Akil Muhtar ve Yusuf Akçura tarafından kurulan "*Türk Yurdu Cemiyeti*"nin yayın organı olarak ilk sayısı 17 Teşrinisani 1911' de çıkan "*Türk Yurdu*" dergisinin amacı her ne kadar dilde sadeleşme olmasa da Türk milliyeti kavramını hedef almasından dolayı dilde sadeliğe hizmet etmiştir. Şemşeddin Sami'nin "*Lisan ve Edebiyatımız*" isimli makalesi onun "Genç kalemlere" alınmasını sağlamıştır (Genç kalemler M.1912-R.1328)

"Genç Kalemler" den cesaretle "*Rumeli ve Yeni Asır*" gazetelerinde bazı makaleler sade bir dil ile yazılmaya başlanmıştır. Abdullah Feyzi "Muhit-i mesai" dergisinin adını "*Yeni Felsefe*" olarak değiştirip sade yazılarla yoluna devam etmiş, Ziya Gökalp'in etkisinde kalmıştır. Ancak Fuad Köprülü ve Yakup Kadri "*Genç Kalemler*"i ve Milli edebiyatçıları önceleri ciddi şekilde eleştirmişlerdir. Dilde yüzyıllarca süre gelen ve çok geniş bir Osmanlı coğrafyasına tesir eden etkisinin kolayca silinemeyeceğini düşünüp onları hayalperestlikle suçlamıştır (Bübab M.1912-R.1328; Genç Kalemler M.1912-R1328). Selanik'te İttihat ve Terakkinin 1910'daki kongresinde "Merkez-i umumî" üyeliğine seçilen Ziya Gökalp, "yeni lisan" hareketini "*Ömer Seyfeddin bu mücahedede pişvâ olduğunu anlattı. Ömer Seyfeddin'in lisan*

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

hakkındaki bu fikirleri tamamiyle benim kanaatlerime tevafuk ediyordu” diyerek övmüştür. Gökalp Türkçeleşme konusunda *“Her sözün Türkçesi var, komşunun bağından hurma alma”* diyerek konuyu özetlemiştir (Gökalp R.1339: 10-12).

1911’de yayın hayatına başlayan *“Türk Yurdu”* dergisi dilde sadeleşme konusunu gençlerin Türk tarihi ve meselelerine dikkat çekmek için önemli görmüştür. Celâl Nuri İleri, Mithat Cemal Kuntay, Nedim Efendi, Yusuf Akçura, Rıza Tevfik derginin değişik sayılarında fikirlerini beyan etmişlerdir. Balkan Savaşlarından dolayı dergide daha milli konulara yönelinmiştir. Fuad Köprülü’nün; *“İssiz dağ başını duman bürümüş / Yine Rumeli’ne düşman yürümüş / Kervan gelmiş, yel küllerin sürümüş / Dertli Meriç akar ‘kervanım’ diye / Aceb nerde kaldı arslanım? diye”*, dizeleri buna en güzel örnek olmuştur (Türk Yurdu 1911: 475,477).

1.5. Dil Meselesinde Durgunluk Dönemi

Birinci Dünya savaşı ve Millî Mücadele Dönemleri milliyetçiliğin dilde, edebiyatta ağır bastığı bir dönem olmuştur. Türkçülük akımında ayrışmalar başlamıştır. Turancılar veya Türkçü yazar ve şairler Osmanlı edebiyatını yok etmeye çalışmakla suçlanmıştır. Rıfat Celâl Bey, Ahmet Cevat Emre en çok eleştirilenlerdir. Dili sadeleştirmede bu dönemde 3 görüş ortaya atılmıştır; 1. Dilin sadeleşmesini doğal haliyle yaparak herhangi bir müdahaleye yer vermemek 2. Halkın kullandığı yabancı dildeki kelimelerin Türkçeleşmiş sayılması ile sadeleştirmeyi dilin kendi bünyesine uygun yöntemlerle hızlandırmak, yeni kelime ve terimleri yaşayan dil üzerinden türetmek. 3. Dildeki yabancı kökenli tüm kelime ve terimleri atarak bunların yerine yenilerini türetmek. Mithat Cemal, Rıza Tevfik Mehmet Akif ile İbrahim Alaeddin’in şiirleri dönemin Türkçesinin en güzel örnekleri olmuştur. Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından 1917’de yayınlanan *“Yeni Mecmua”* sade Türkçe düşüncesinin kuvvetlenmesinde ciddi boyutta bir rol üstlenmiştir. Mehmet Akif Ersoy, *“Sade yazmak bizim için asıldır ... Evet, eskiler gibi Arapça, Acemce düşünülüp; yahud yeniler gibi Fransızca, Almanca tertip eyleyip Türkçeye ondan sonra nakl olunan yazılara karşı gücümüz yettiği kadar hücum edeceğiz”* demiştir. *“Türk yurdu”* ile *“Yeni Mecmua”* dergileri kapatılmış, 1918-1922 arasında birçok yeni gazete ve dergi ortaya çıkmıştır. *“İkdam, Tasvir-i efkâr, Peyam-ı sabah. Alemdar, Atı, Akşam, İfham, Türk Dünyası. Tarik, Memleket, Yirminci Asır. Vakit, Yeni Gün. Yeni İstanbul, Yeni Gazete, Dersaadet, Servet-i fûnun, Sebilürreşad, İctihad, Düşünce, Şair, Müşahede Utarid, Nedim, İnci, Mesleki İctimai, Büyük Mecmua, Kurtuluş, Genç yolcular, Ümid, Mahfil, Şebab, Dergâh, Yarım, Yeni nesil, Diken, Alay, Ayine”* bunlardan bazılarıdır. Mütareke döneminin siyasi havası bu dergilerle halka aksettirilmeye çalışılmıştır. Millî Mücadelenin başlaması başta *“Dergâh”* dergisi olmak üzere Türk milliyetçiliği yönündeki akımı yeniden alevlendirmiştir (Levend 1960: 377,378). *“İctihad”, “Servet-i fûnun”* ve *“Dergâh”* dergilerinde *“hece-aruz”* konularında birkaç yazı haricinde dilde sadeleşme konusu yavaşlamıştır. Edebi dil çok değişik ve çeşitlidir. Birbirleriyle aynı yolda ve fikirde olmayan kişilerin yazılarının aynı dergi veya gazetede yayınlanması ilginçtir. Edebi akımların birbirlerine karışması toplumdaki fikir akımlarını da

etkilemiştir. Aruz yerine hecenin kullanılmasının sağlanmasıyla Türkçenin kendi içinde işlerliğinin sağlanmaya çalışılması kayda değerdir. Nesirde Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfki Atay, Roman ve hikâyede ise Refik Halid, Ömer Seyfeddin, Yakub Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edib Adıvar, Reşat Nuri Güntekin ve Peyami Safa önde gelen yazar ve şairlerdendir. Ziya Gökalp, “*Küçük Mecmua*” yı çıkarırken Ömer Seyfettin için “*Edebi dilimizin Kristof Kolomb’u*” tabirini kullanmıştır (Küçük Mecmua 1922). Millî Mücadele döneminde Türkçede var olan tamlamaların atılarak yerlerine Anadolu ve İstanbul’da kullanılan terimlerin yerleştirilmesi veya milletler arası kullanılan kelimelerin alınması yönündeki çalışmalar “*Dilde tasviye*” olarak nitelendirilmiştir. 1919’da “*Sarf ve İmlâ Encümeni*” tarafından “*Usül-i imlâ*” adıyla bir kitap yazılmıştır. Burada yeni harfler, şekiller ve sesli harflerle türetilcek kelimelerin nitelikleri belirlenmiştir. Mehmet Fuat ve Süleyman Saib’in “*Türk Dilinin Sarf ve Nahvi*”, Nüzhet Sabit’in, “*Ana Dili*”, Ahmet Cevat Emre’nin “*Türkçe Sarf ve Nahiv*” adlı eserleri de 1917 ve 1919 arasında dilde yeni çabalara ışık tutmuştur (Levend 1960: 389).

2. Cumhuriyet Dönemi’nin İlk Yıllarında Alfabe Meselesi

Millî Mücadelenin kazanılması için yoğun bir çaba sarf edilirken öte yandan da çağdaş ve modern bir eğitim sisteminin tesisi konusunda gerekli çalışmalardan geri kalınmamıştır. Çünkü Mustafa Kemal Paşanın kurtuluş mücadelesinin bir parçası da eğitim ve kültür meselesidir. Millî Mücadelenin sıkıntılı günlerinde 16 Temmuz 1921 ‘de Ankara’da “*Maarif Kongresi*” toplanmıştır. Paşaya göre o güne kadar eğitim-öğretimde takip edilen yöntemler Türk milletinin geride kalmış olmasının en önemli sebebiydi. Millî Mücadelenin savaş aşaması başarıyla tamamlansa bile kültürel ve eğitim işlerinde alışılmış yöntemlerle devam edilmesi askeri başarıyı sekteye uğratabilirdi. Verilen askeri mücadelenin bir anlamı kalmayacaktı (Uğurlu 1998: Önsöz). 1921 Teşkilat-ı Esasiye’de devletin resmi dilinden bahsedilmemiştir. 1924 Anayasasının 2. maddesinde Türkiye Devletinin resmi dilinin Türkçe olduğu belirtilmiştir.

1923’den 1928’ e kadar, dil meselesiyle ilgili olarak üzerinde durulan husus “imlâ ve alfabe” konusu olmuştur. Bu dönemde “dilde sadeleşme” konusundaki yazılar da yazılmaya devam ederken, buna karşı çıkanların sayısı giderek azalmıştır. Muhafazakâr kesim susmuş veya yumuşamış ancak tartışmalar devam etmiştir. Osmanlıca yazılarında hâlâ yaşatmaya çalışanlara karşı tepkiler artmıştır. Çetrefilli dilden şikâyet edenler arasında Hüseyin Rahmi en başta gelmiştir. “İkdam” gazetesinde yazdığı “Türkçemiz yine çetrefilleşiyor” isimli makaleleri dikkat çekmiştir (İkdam, R. 1340-M. 1924). Tunalı Hilmi Cumhuriyet’in ilk aylarında “Öz Türkçe” ye dönülmesini savunanların başında gelip TBMM’ye bir “Türkçe Kanun” teklifinde bile bulunmuştur (TBMMZC 1924: 295; Hâkimiyet-i milliye 1924: 1). 1924’te İstanbul’da Türkiyat Enstitüsü bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa Dilde sadeleşme ve Latin Alfabesine geçme hakkındaki görüşünü ilk kez 1918’de tedavi olmak için gittiği Avusturya’nın Karslbad şehrinde açıklamıştır. Halkın eğitim durumunu yükseltmek için aydın kimselerin öncelikle halkı kendi seviyelerine yükseltmesi

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

gerektiğini söyleyerek bunun da dil ve alfabede yeni ve daha kolay usullere geçmekle sağlanabileceğini ileri sürmüştür;

“Benim elime büyük salâhiyet ve kudret geçerse ben içtimaî hayatımızda istenilen inkılâbı bir anda bir tahakkuk edeceğimi zannederim... Halkı yeni fikirlerle eğitmek ve öğrenim durumunu yükseltmek gerekir. Aydınlar halkı kendi seviyelerine çıkarmalıdır. Bunun anlamı toplumun öğrenimini yeni ve kolay usullerle sağlamaktır” (İnan 1983: 43).

Erzurum Kongresi'ne giderken 7-8 Ağustos 1919 günü Mustafa Kemal, Mazhar Müfit Kansu'ya yapmak istediği yeniliklerle ilgili düşüncelerini anlatmış, Latin alfabesinin kabul edileceğini söylemiştir. Kansu buna çok şaşırılmış ve gerçekleşeceğine ihtimal vermemiştir (Kansu 1997: 131). Latin alfabesine geçilerek Türkçeye en uygun bir alfabe oluşturmada önemli bir aşamaya girilmiştir. Bu konuda ilk teşebbüs İzmir İktisat Kongresinde İzmirli Nazmi tarafından dile getirilmiş, ancak onun teklifi kongrede ilgi çekmemiş hatta okunmamıştır. Kongre başkanı Kâzım Karabekir Paşa, alfabe tartışmalarının bitmemesi üzerine “Hakimiyet-i milliye” ye bir demec vermiş ve Latin alfabesinin kabul edilemeyecek bir teklif olduğunu ısrarla belirtmiştir; (Hakimiyet-i milliye 1923:1)

“Latin harflerini savunanlar yabancıların propagandalarından etkilenmekte ve ülkeye zararlı bir fikir sokmaya çalışmaktadırlar. Türk dilini ifade edecek hiçbir Latin harfi yoktur. Bu fikirler Türk toplumunu etkilerse bütün İslâm âlemi üzerimize hücum eder ve birbirimizi yeriz.” (Biçici; Özlü 2020: 185).

Hüseyin Cahit, Latin harflerine geçişle birlikte çocukların Kur'an öğrenmelerinin zora gireceğini ancak Arap ve Latin harflerinin aynı kökten geldiğini söylemiştir. Hatta 22 Eylül 1922'de bizzat Mustafa Kemal Paşaya İzmir'de “Paşam neden Latin alfabesine geçmiyoruz” diyen de o olmuştur (Şimşir 1992: 59-61). TBMM'de konuyu ilk kez kürsüye taşıyan kişi İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu olmuştur;

“Benim kanaatimce bu büyük derdin en vahim noktası harflerdir. Eğer ben Arab harfi diyecek olursam burada da acaba benim fikrime tuğyan ve isyan edecek var mı? Efendiler, Bunun yegâne kabahati harflerdir, Arab hurufatı, Türk lisanını yazmağa müsaide değildir. Hacıımızın, hocamızın, âmirimizin, memurumuzun gayretine, yıllardan, asırlardan beri yapılan bunca fedakârlıklara rağmen halkımızın ancak yüzde ikisi veya üçü okumuştur” (Biçer; Özlü 2020: 186).

Türkiye'de “Lâtin alfabesi” ile ilgili tartışmalar 26 Şubat-6 Mart 1926'da Bakü'de toplanan “I. Türkoloji Kongresi” münasebetiyle yeniden başlamıştır. Kongreye Türkiye'den Fuat Köprülü başkanlığında bir heyet katılmıştır. Kongrede alınan kararları Falih Rıfkı, “Lâtin harfleri” makalesinde “Cok önemli bir hadise” olarak değerlendirmiştir (Dönmez 2011:41). 1926'da Alman Eğitim Bilimci Alfred Kühne Latin alfabesi ile ilgili bir rapor hazırlamış ve bu

rapor Mustafa Kemal Paşayı çok etkilemiştir. Yine 22 Mart 1926'da TBMM' de "Maarif Teşkilatı Kanunu" görüşmelerinde Maarif Vekili Mustafa Necati Bey Latin harflerine geçilmesinin nedenlerini anlatmıştır;

"Latin harf meselesi doğrudan doğruya Devletin siyasi meselesidir. Deruhte ettiğim meselenin başından sonuna kadar ihtiyacımıza mutabık olduğuna kanaat etmezsem ve onun etrafında tetkikatımı yapmazsam o meseleyi kabul etmem. Herhangi bir meseleyi tetkik etmeden kabul edecek arkadaşımız değilim..." (TBMMZC 1926: 270-273).

Alfabe tartışmalarında en yoğun tartışmalar 1928 yılında olmuştur. "Erzincan Mebusu Saffet Arıkan, Çorum Mebusu Mustafa Cantekin, Kocaeli Mebusu Reşit Saffet Atabinen ve Balıkesir Mebusu Sadık Deniz" tarafından "8 Mayıs 1928 günü Uluslararası Rakamların kabulü" için kanun teklifi sunmuşlardır. 20 Mayıs 1928'de toplanan Bakanlar Kurulunda ise alfabe konusu ele alınmıştır. Bu konuda araştırma yapılması için "Dil Encümeni" adıyla bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. "Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Yakup Kadri, Mehmet Emin Erişirgil, İhsan Sungu, Avni Başman, Ragıp Hulusi Özden, İbrahim Grandi, Ahmet Cevat Emre'dir. Daha sonra Fazıl Ahmet, İbrahim Necmi, Ahmet Rasim, Celal Sahir ve İsmail Hikmet" gibi kişiler komisyonda görevlendirilmiştir (Biçici; Özlü 2020: 191). 9 Ağustos 1928 günü CHP'nin Sarayburnu Parkı'nda düzenlenen eğlencesinde harf inkılabının yapılacağını halka bizzat Mustafa Kemal Paşa kendisi duyurmuştur (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 2006:373). Burada; "Yeni Türk harfleri çabuk öğrenilmelidir, vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalciya öğretiniz. Bunu vatanseverlik ve milli seferberlik olarak biliniz" diye konuşmuştur. TBMM'de 1 Kasım 1928'de 11 maddelik kanun oy birliğiyle kabul edilmiş, 3 Kasım 1928 günü Cumhurbaşkanı tarafından imzalanarak Resmî Gazetede yayınlanmıştır (TBMM 1928: 6,7). Latin alfabesine geçilmesi ile dilde sadeleşme çalışmalarından çok önemli bir eşik geçilmiş oldu. Dilde sadeleşmeyi Latin alfabesine geçiş temelinde kurgulayan Mustafa Kemal Paşa o gün konuşulan Türkçenin sadeleşmesiyle ilgili olarak;

"Türk dilinin sadeleştirilmesi ve kamuoyuna bunların benimsetilmesi için her yayın aracından faydalanmalıyız. Her aydın, hangi konuda olursa olsun buna dikkat etmeli, konuşma dilimizi ise ahenkli, güzel bir hale getirmeliyiz." Demıştır (Kocatürk 1999: 262).

2.1. Atatürk'ün Dil Meselesi ve Dilde Sadeleşmeye Verdiği Önem

1928'in son aylarında dilde sadeleşme çalışmalarını yürütmesi için bir "Dil Heyeti" oluşturulmuştur. Dil çalışmalarının bir an önce başlatılması için Atatürk'ün imzaladığı kararname ile 05.12.1928 günü yürürlüğü girmiştir (BCA, 1928: 1-7-7-). Bu heyete Mehmet Emin Bey başkanlık ederken Ragıp Hulusi, Ahmet Cevat, Avni Bey ve Hasan Fehmi Bey üye tayin edilmişlerdir (BCA, 1928: 30-18-1-2-, 1-11-3). Reşat Nuri Bey bu heyetin üyeliğine 1929'da tayin edilmiştir (BCA, 30-18-1-2-, 2-16-7). Dil meselesinde en yoğun tartışmalara girildiği bir

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

dönemde 1930'da Sadri Maksudî Arsal tarafından "*Türk Dili İçin*" adıyla bir kitap yayınlandı. Arsal eserinin henüz başında "dili değiştirme meselesi ile dili düzeltme işinin aynı şey olmadığını söyleyerek konuyu başka bir yere taşımıştır. Arap ve Farsçanın etkisi altında kalmanın "dili değiştirme" demek olduğuna dikkat çekerek, "dili düzeltme" işinin başka dillerden Türkçeye geçen kelime ve yapıların yerine yine Türkçeye uygun karşılıklar üretmek olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu kitabı ve burada dili değiştirme mantığını takdirle karşılamış ve "*Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır*" sözlerini söylemiştir. Yine Paşa buradan hareketle dil çalışmalarına hız vermiştir (Levend 1960: 408).

1929'da Maarif Vekilliğine bağlı "Dil Encümeni" tarafından başlatılan önemli bir çalışma 1932'de tamamlanmıştır. Günlük konuşma dilindeki birçok sözcük ve yapılar Hâmid Zübeyr Koşay ile İshak Refet İştî tarafından bir düzene konularak "*Ana Dilden Derlemeler*" adıyla 1932'de yayınlanmıştır (Levend 1960: 407,408). Atatürk Türk dilinin sadeleşmesi çalışmalarının Türk tarihinin bütüncül bir şekilde ele alınması çalışmalarıyla birlikte sürdürülmesine de önem vererek bunun için 15 Nisan 1931'de "*Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*"ni kurmuştur. Dil Encümenince dilde sadeleşme ve kelime türetilmesi konusunda yetersiz kalınacağını düşünen Mustafa Kemal Paşa, "Türk Dili Tetkik Cemiyeti"nin kurulmasını istemiştir. 12 Temmuz 1932'de kurulan "Türk Dili Tetkik Cemiyeti"nde dil çalışmalarında çalışmak üzere Başkan Samih Rifat, Umumi kâtip Ruşen Eşref, üyeler Celâl Sahir ve Yakup Kadri görevlendirilmiştir (Levend 1960: 409).

26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayında Türkçenin geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi amacıyla I. Türk Dil Kurultayı yapılmıştır. Kurultayda uzmanlar ve akademisyenlerce kırk adet bildiri sunulmuştur. Bu kurultaydan sonra yabancı dillerden Türkçeye geçen kelimelere bir Türkçe karşılık bulunması çalışmasına hemen başlanmıştır. Birçok kelimenin Türkçe karşılığının bulunmasında ciddi mesailer harcanmıştır. Hüseyin Cahit dildeki gelişmelerin doğal seyrine bırakılması gerektiğini söyleyerek dili bir anda değiştirmeye veya düzeltmeye zorlamanın ileride sorunlara yol açabileceğini iddia ederek yapılacak çalışmalara karşı olduğunu göstermiştir. Hüseyin Cahit Yalçın'a Hasan Ali Yücel, Ali Canip Yöntem, Fazıl Ahmet Aykaç, Şükrü Bey, Sadri Ertem, Namdar Rahmi, Samih Rifat ve Fuat Köprülü karşı çıkmışlar ve bir tartışma olmuştur (Levend 1960: 409-415). "I. Dil Kurultayı"nın 26 Eylül'de yapılmasından dolayı her yıl 26 Eylül günü "Dil Bayramı" olarak kutlanmaktadır (BCA, 1932: 490-1-0-0, 4-18-24).

"Türk Dili Tetkik Cemiyet"i bünyesinde bir kurul oluşturularak kelime türetme çalışmasına hemen başlamıştır. "Halk ağzından söz derleme" çalışması ilk olarak yapılan çalışma olmuş, bu çalışma 19 ay sürmüştür ve 130 bin kelime toplanmıştır. Yerli ve yabancı dilde yayınlanan kitaplardan ise 125 bin kelime bulunup türetilmiştir. "Hakimiyet-i milliye"de yayınlanan kelime listesinde "*âdab, aferin, âfet, âğâh, âhenk, alayış, âlet, âmade, âmir, âsayış, âsude,*

âyin, âyine, âzade” kelimeleri dikkat çekmektedir. Mustafa Kemal Paşa Cemiyet üyelerini Çankaya’da toplamış ve yapılan işleri kontrol ettikten sonra “*Osmanlıcadan Türkçeye karşılık arama programı*”nın hazırlanmasına karar vermiştir (Hâkimiyet-i milliye 1933:1).

Bu program sonunda 848 sayfadan oluşan derginin I. cildinde 7572 fiş yer almış, II. cilt olarak bir de Türkçeden Osmanlıcaya bir indeks ilave edilmiştir (Levend 1960: 418). Bulunan kelimelerin halk arasında kabul edilmesi ve benimsenmesinde “CHP, Halkevleri ve Başvekalet” görevli kılınmıştır. “Türk Dili Tetkik Cemiyeti” bünyesinde kurulan komisyonlardan biri de “Lügat-Istılah” dır. Komisyonun çalışmaları sonunda “Yeni Türk sözlüğü” hazırlanmasına karar verilmiştir. Cemiyetin “gramer-sentaks” komisyonu Türkçede söz türetme yollarının tespiti için “Türkçede kelime teşkili” adı altında bir anket çalışması yaptırmıştır. Sonuçlar iki kitap halinde “Ekler lügatçesi” adıyla yayınlanmıştır. Ayrıca akademik çalışmalar ve Şeyh Süleyman tarafından yazılmış olan “Çağatay Sözlüğü” Abdülkadir İnan, Celâl Sahir ve Besim Atalay tarafından yeniden düzenlenerek basılmıştır (Levend 1960: 419,420).

Bulunan kelimelere halkın tepkisi ilk başlarda mesafeli olmuştur. Örneğin “Tayyare” kelimesine Türkçe karşılık için “Uçkan” kelimesi türetilmiş, fakat bu beğenilmeyince onun yerine bu sefer ‘Uçak’ kelimesi türetilmiştir. Bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak bir süre sonra kelime türetme işinde ciddi bir çıkmaza girilince Avusturyalı Dr. Hermann F. Kvergitsch’in kitabından faydalanarak, Moğol, Mançu, Tunguz, Fin, Macar, Japon ve Hitit dillerinden Türkçeye en yakın kelimelerin araştırılması işine girişilmiştir (Kocatürk 1999: 262).

“II. Türk Dili Kurultayı”, 18 Ağustos 1934 Cumartesi günü Dolmabahçe Sarayında toplanmış, çalışmalarını altı günde tamamlamıştır (BCA, 1934: 180-9-0-0, 4-24-7). “Sovyet İlimler Akademisi” üyelerinden Meşçaninof, dillerin tarihi gelişme evreleri hakkında, Samoiloviç Cuci ise Rus Milletinin edebî dili hakkında sunumlar yapmıştır. Breslav Üniversitesi Türkoloji hocası Doktor Giese, “Türkçenin bitişken dillerden geldiği fikrinin yanlış olduğunu, eski Türk dilinde isim karakterinin var olduğunu, o gün ki Türkçenin Hint ve Cermen dillerinin fiil karakterinde olan bir dili temsil ettiğini” açıklamıştır. II. Toplantıda alınan en önemli karar, bulunan kelimelerin ders kitaplarına hemen geçirilmesine başlanması olmuştur. Atatürk, türetilen yeni kelimeleri İsveç Veliâhdının Ankara’ya ziyaretinde Çankaya’da verdiği akşam yemeğinde kullanarak bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada geçen bazı kelimeler şu şekildedir (Levend 1960: 420, 422, 424);

Tablo 1- “II. Türk Dil Kurultayı Sonunda Türetilen ve Atatürk’ün Konuşmasında Kullandığı İlk Kelimeler”

Kelime	Yeni Karşılığı	Kelime	Yeni Karşılığı
Tükel	Tam	Önürme	Terakki
Özgü	Hususî	Uygunluk	Ahenk, Vıfak
Kıvanç	Zevk	Kıldacı	Âmil
Uz, Uzca	Müddet, Müddetçe	Anıklanmak	Hazırlanmak

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

Yanku	Aksisada	Baysal	Sulh
Utku	Zafer	Oğuz	Mübarek
Süerdemlik	Askerî Fazilet ve Hüner	Söyüncü	Nişane-İ Muhabbet
Alan	Saha	Genlik	Refah, Genişlik
Erdem	Fazilet	Erk Sürmek	Hükümet İcra Etmek
Denlü	Kadar	Güç	Kuvvet
Yaltırlık	Nurlu	Ünlü	Şanlı
Yöndem	Usûl, Tarz	Göneç	Saadet
Özenç	Gıpta	Isı	Har, Sıcak
Bitim Ucu	Nihayet	Esenlik	Sihhat
Berkiten	Tesbit Eden	Tüzün	Asîl
Ataç	Ceddanî		
Özlük	Vasîf		
Tüm	Tamam		
Issı	Sahip		
Baysak	Huzur		

Hakimiyetimilliyeye, 1 Kasım Perşembe 1934, s. 4.

İkinci kurultayda yabancı uzmanlardan başka yerli akademisyenler de sunum yapmışlardır. Ahmed Cevat Emre, “*Türk yapılış karakterleri ve Türkçenin Hind-Avrupa dilleriyle mukayesesi*”, Naim Hazım Onat, “*Türk dilinin Sâmi dillerle münasebeti*”, Yusuf Ziya Özer, “*Ural-Altay dilleriyle Türkçenin münasebeti*” isimleriyle birer sunum yapmışlardır. Bu sunumlarda yabancı dillerle Türkçenin akrabalıkları tartışılmıştır.

2.2. Güneş Dil Teorisinin Dilde Sadeleşmeye Katkısı

1935'te “*Türk Dil Kurumu TDK*” yöneticileri ile bir toplantı yapılmış ve Mustafa Kemal Atatürk Dr. Kvergitsch'in eserinden çok etkilendiğini dile getirmiştir. “Etimoloji ve Fonetik” bakımından “*Türk Dili*” adlı bir kitap yazmaya karar vermiştir. Fakat Atatürk, kendi adını kitaba vermemiştir. “Güneş Dil Teorisi” çalışmasının adı da bizzat Dr. Kvergitsch'in dünya dillerini güneşe benzetmesinden ilhamla belirlenmiştir. Başka dillerden Türkçeye geçen kelimelere Türkçe karşılık bulma çalışması ilerleyen zamanda tüm kelimelerin Türkçeye dayandığı “*Güneş Dil Teorisi*” ile ispatlanmaya çalışılmıştır. Teorinin isimlendirilmesinde “güneş” in kullanılmasının nedeni insanoğlunun hayatta karşılaştığı ilk objenin güneş olduğu varsayımdır. Güneş birçok şeyin keşfinde kılavuz olmuştur. Güneşin kendisi,“ saçıdığı ışık, aydınlık, parlaklık; Yükseklik, büyüklük, çokluk, kuvvet, kudret, esas, sahip, Allah, efendi; Hareket, imdat, zaman, mesafe, hayat, gıda, büyüme, çoğalma; Yer, kara, toprak, su; Ses, söz” ve daha birçok olgusal çıkarımlar güneş ile anlaşılmuştur. Türk dilinde ana ve esas kök şekli ‘V.-K’dir. “Ağ ak, ah, ay, ah ...” olan sesler güneş ve güneşten alınan şeylerin ispatıdır (Levend 1960: 423,434). Fakat bazı çevrelere göre bu durum dilde sadeleşme düşüncesini pratikte çok olumsuz etkilemiştir (İmer 1976: 91; Korkmaz 1982: 26). Yine de bu teoriye destek olunması bakımından “*İbrahim Necmi Dilmen, Hasan Reşit Tankut, Naim Onat, Agop Dilâçar, İsmail Hami*

Danışment, Muzaffer Muhittin Dalkılıç, Abdülkadir İnan, Şemseddin Günaltay” gibi yazarlar tarafından birçok eser kaleme alınmıştır.⁴ Atatürk “*Güneş Dil Teorisi*” ile belli ki bu alandaki çalışmaların ufkunu genişletmek istemiştir. Türkçeye başka dillerden geçene ve Türkçe karşılığı bulunamayan kelimelerin tamamen dilden atılması ve dilin böylece fakir bırakılmasının da önüne geçilmiş oldu. Ancak bu teori ile dil çalışmaları bir süre sonra çıkmaza girmiştir.

Dolmabahçe’de 24-31 Ağustos 1936’da yapılan ve 1 hafta süren “III. Türk Dil Kurultayı”nda gündem “*Güneş-Dil Teorisi*” olmuştur. Toplantıda yerli ve yabancı birçok dil uzmanı görüşlerini açıklamıştır. “Türk Dili Tetkik Cemiyeti”, “Türk Dil Kurumu” ismini almıştır. Dil kurultaylarına bundan böyle halkevlerinin de birer temsilci göndermelerine ve dil çalışmalarına ağırlık vermelerine karar verilmiştir (BCA, 490-1-0-0,3-12-39; 490-1-0-0, 3-12-38). “*Güneş-Dil Teorisi*” çerçevesinde Türk dilinin tarih öncesi devirlerdeki durumu hakkında çalışmalara devam edilmesine karar verilmiştir. Ebülğazi Bahadır Han, Kaşgarlı Mahmut, Ali Şir Nevai başta olmak üzere dil alanındaki eski eserler yeniden basılmıştır. Sözlük, terim, gramer, biyografi, coğrafi terimler, felsefi terimler ve birçok alanda kitaplar kaleme alınmıştır. Dil kurultaylarından hemen sonra tarih kurultayları yapılarak dil alanındaki çalışmalar desteklenmiştir. 1937’de toplanan “II. Tarih Kongresi”nde Türk Dil Kurumu üyesi İbrahim Necmi Dilmen bir sunum yaparak Türk tarih tezini “*Güneş Dil Teorisi*”nin yöntemiyle açıklamaya çalışmıştır. 1942’de Ankara’da “*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*”nde toplanan “IV. Dil Kurultayı”nın çalışmaları 10-15 Ağustos 1942 arasında yapılmıştır. Sözlük, terim, gramer alanında yayınlanacak kitapların üniversitelerdeki hocaların kontrolünden geçmesinden sonra kurum tarafından yayınlanmasına karar verilmiştir. “V. Türk Dil Kurultayı” 26-30 Kasım 1945’te aynı fakültede yapılmıştır. Kelimelerin Türkçe kökünden yeni kelimelerin türetilmesi kabul edilmiştir. 1945 sonrasında iç ve dış siyasi gelişmelere bağlı olarak değişik bir döneme girilmiştir. Dil ve tarih alanında yapılmaya çalışılan faaliyetler birçok kesim tarafından sert bir şekilde eleştirilmeye başlanmıştır. Örneğin 23 Ekim 1948’de İstanbul’da yapılan “İstanbul Muallimler Birliği Dil Kongresi”nde yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Atatürk döneminde yapılan çalışmaların küçümsendiği eleştirilerine CHP çevresinden büyük katılımlar olmuştur. Öte yandan kongreyi düzenleyenler dil ve tarihin siyasete alet edildiğini ifade etmişlerdir (Levend 1960: 444-452).

Dil kurultaylarında alınan kararlar ve basılan eserler 1942’den sonra devlet dilinin de sadeleşmesi ve öz Türkçeleşmesini sağlamıştır. Mahkemelerde, hastanelerde, belediyelerde artık halk dili ile devlet dili arasındaki kargaşa son bulmaya başlamıştır. Ancak 1946 sonrasında Türkiye’nin yeni siyasi ortamında dilde sadeleşme çalışmalarında da ciddi

⁴ “*Güneş-Dil Teorisinin Ana Hatları, Les Lingnes Meres Et Essentielles De La Theorie Güneş-Dil, Türk Dil Bilgisi Dersleri, Güneş-Dil Teorisine Göre Pankronik Usülle Paleo-Sosyolojik Dil Tetkikleri Adlı Tezinde Geçen Örnekler, Güneş-Dil Teorisine Göre Toponimik Tetkikler, Etüde Sur Le Langage Mime De Rhomme Primitif Et Sur Les Verbes Sans Conjugaison*” vb.

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

değişiklikler olmuştur. Yabancı kelimelerin tamamının dilden atılması, dile hiçbir şekilde dokunulmaması gerektiği ve yabancı kurallar ile birlikte yabancı kelimelerinde atılması, ancak halkın günlük konuşma dilinde kullandığı yaşayan kelime ve kavramlara dokunulmaması şeklinde üç ayrı fikir grupları ortaya çıkmıştır. Nurullah Ataç gibi edebiyatçılar dilin tamamen yabancı kelimelerden temizlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. 19-23 Aralık 1949'da yapılan "VI. Türk Dil Kurultayı" bu tartışmaların odağında geçmiştir. "Türk Dil Kurumu" içerisindeki görüş ayrılıkları yönetim kurulu üyelerinin çoğunun kurultaya katılmaması, kurumu çalışamaz hale getirmiştir. 1950 sonrasında "Demokrat Parti" iktidarında Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin uğraşı ve gayretleriyle kuruma yeniden çeki düzen verilerek çalışma esasları ve yönetim yapısı yeniden düzenlenmiştir. 1951'den itibaren devlet bütçesinden kuruma yapılan destek ödemesi kaldırılmıştır (Levend 1960: 465,466).

1952'de yapılan yeni düzenlemeler ile Anayasa metninde yabancı kelimelerin öz Türkçe karşılıklarıyla yeniden yazılması çalışması dilde sadeleşmede diğer önemli bir gelişme olmuştur. Ayrıca "*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı / Belleten*" ismiyle 1953'te yayınlanmaya başlanan yıllık dergi, bilimsel çalışmaları devam ettirmek için önceki "*Belleten*"in yerini almıştır (Dilaçar 1981: V).

2.3. Geometri Kitabının Dilde Sadeleşme Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi

Eski dilde kullanılan geometri terimlerinin çoğu ağırdalı bir durumdaydı. Osmanlıca Arapçadan alınan çok sayıdaki kelime ve yapılarla doldurulmuştu. Önüne, ortasına, arkasına birtakım heceler eklenmiş, bunların asıllarının bulunabilmesi Arapça gramer meselesi durumundaydı. Okullardan o günlerde Arapça ve Farsçanın kaldırılmış olması, birçok kelimenin öğrenilmesini güçleştirmişti. Örneğin asıl anlamı "üçleme" olan veya kendinden üç adet bulunan anlamına gelen "müselles" kelimesinin öğrencilerce "üç" olarak algılanması büyük bir zorluktu. "Müselles" yerine "üçgen" denildiğinde bunun bir "üç" olduğu ancak algılanıyordu. Bugün matematik ve geometri alanlarında kullanılan matematiksel terimlerin birçoğu Atatürk tarafından icat edilmiştir. O'nun vefatından bir buçuk sene öncesine kadar matematik ile ne ölçüde haşır neşir olduğu bilinmemektedir. Bu konuda, "Türk Dil Kurumu Başuzmanı" Agop Dilaçar 10.11.1971 tarihli bir yazısında çok ilginç bilgiler vermektedir. Bu yazıdan anlaşıldığına göre Atatürk, "III. Türk Dil Kurultayı"ndan (24-31 Ağustos 1936) hemen sonra 1936-1937 yılının sonbaharında Özel Kalem Müdürü Süreyya Anderiman ve Agop Dilaçar'dan İstanbul Beyoğluna giderek buradaki sahafları dolaşmalarını ve dil ile ilgili ilginç buldukları eserleri araştırarak getirmelerini istemiştir. "Haşet Kitabevi"nde Fransızca bir geometri kitabı buradan alınarak Atatürk'e sunulmuştur. Atatürk bu kitaptan esinlenerek eski Türkçede "Hendese" olarak tabir edilen geometrinin Türkiye'de okullarda okutulması gerektiğine karar vermiştir. Fakat ders kitabı olması bakımından öncelikle dilimize uygun ve anlaşılabilir bir şekilde yazılmış bir kitaba ihtiyaç bulunmaktadır. İşte buradan hareketle Atatürk "*Geometri Kulavuzu*" adlı bir kitabı o sene kaleme almaya başlamıştır.

Tamamlanmış olan "Geometri" kitabı ilk defa 1937'de Kültür Bakanlığınca (Millî Eğitim Bakanlığı) yayınlanmıştır. 44 sayfadan oluşan bu eserde; "boyut, uzay, yüzey, düzey, çap, yarıçap, kesik kesit, yay, çember, teğet, açı, açıortay, içters açı, dışters açı, taban, eğik, kırık, çekül, yatay, düşey, yöndeş, konum, üçgen, dörtgen, beşgen, köşegen, eşkenar, ikizkenar, paralelkenar, yanal, yamuk, artı, eksi, çarp, bölü, eşit, toplam, oran, orantı, türev, alan, varsayı, gerekçe" gibi terimler Atatürk tarafından bizzat türetilmiştir (Geometri 1971: v-vii). Konuyla ilgili araştırmalarda bu eserde mevcut yeni tanımların hepsinin Atatürk tarafından yapıldığı sonucuna varılmıştır. Her bir tanım, ilgili kavramı her şeyiyle eksiksiz ve açık bir şekilde anlatmış, özel ve kesin denilebilecek ölçüdeki nitelikleri kapsamaktadır. Lüzumlu ve yeterli örnekler de yer verilmiştir. Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı bu kitabı "Küçük Fakat Anıtsal Bir Eserdir" diye tarif etmiştir (Sayılı 1978: 424).

Atatürk, ömrü boyunca dil ile matematik kültürü arasında ciddi bir bağlantı olduğunu biliyordu. O'nun dil ve matematik gibi disiplinleri olumlu yönde bir araya getirmesi ve aradaki bağlantıyı geliştirmek için uğraşması, dilin sadeliği çabasında önemli bir adım olmuştur. Atatürk, "Fen terimleri o suretle yapılmalı ki anlamları ancak istenilen şeyi ifade edebilsin" demesi ve bunu Osmanlıcada kullanılan çok sayıdaki terimin yerine öz Türkçe karşılıklarını türetmesi onun üstün bir başarısının teyidi olmuştur. Mesela "Gen". Atatürk'e göre "genişlikten" gelmekte olan bir kelimeydi. "Dörtgen" de "dörtten" gelmiştir. Kelimelerin anlamlarının algılanması için pratik bir şekilde bir ipucu aranmalıdır. Örneğin "Eşit", kelimesi denk anlamında olan "es"ten gelmiştir. Ama onun yerine kullanılan "müsavi" Arapça kökenli bir kelimedir.

Prof. Dr. Vecibe Latipoğlu'na göre Atatürk, matematiği iyi derece bildiği ve sevdiğinden dolayı Türkçeye kelime türetme işine matematikten başlamıştır. Çünkü Türk Dili (Belleten)'in Şubat 1937 tarihli sayısından bir ay sonra Atatürk, "ceyb (sinüs) ve teceb (koşmuş)" kelimelerinin Türkçe karşılıklarının bulunması için 29 Mart 1937 tarihli Ulus Gazetesine bir ilan bile verdirerek bir yarışma açtırmıştır. Bu yarışma sonucunda elde edilen terimlere, "Türk Dili (Belleten)" dergisinin Ekim 1937 tarihli sayısında yer verilmiştir. Terimler, Türkçe-Osmanlıca, Osmanlıca-Türkçe, Fransızca-Türkçe olmak üzere sıralanmış ve ön sıra matematiksel terimlere ayrılmıştır.

Atatürk, terim çalışmalarının sonuçlarını ve halk üzerindeki etkisini görebilmek için, 1937 sonbaharında, Sivas'a giderek Sivas Kongresini yaptığı lise binasında lise 9. sınıfın geometri dersine katılmıştır. Bu derste eski dildeki terimlerle geometri öğrenmenin zorluğunu bir kez daha görmüştür. Atatürk, "Bu anlaşılmaz terimlerle, öğrencilere bilgi verilemez" diyerek ders kitabını bir tarafa atmış ve daha sonra tahtaya geçip "dili" yerine "kenar", "müselles" yerine "üçgen", "müselles mütesaviyül adla" yerine "eşkenar üçgen", "zaviye" yerine "açı" terimlerini kullanarak Pisagor bağıntısını o esnada öğrencilere kendisi anlatmıştır. Atatürk, bu gezisinde yanında bulunan Kültür Bakanı Saffet Arıkan'a tüm ders kitaplarının yeni terimlerle hemen yazılması emrini vermiş ve Türkçeleştirilmiş terimlerle iki ayda yeniden

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

yazılan kitaplar ülkedeki okullara Kültür Bakanlığınca gönderilmiştir. Atatürk'ün türettiği matematik terimleri ve yaptığı geometri tanımlarının hemen hemen tümü bugüne kadar değişmeden kullanılmaktadır. O'nun türettiklerinden sadece birkaçı daha sonra küçük ölçülerle değiştirilmiştir. Örneğin Fransızca "hypothese"nin karşılığı olan Osmanlıdaki "faraziye"nin yerine Atatürk, Türkçe "varsayı" terimini türetmiş ve sonradan bu terim "varsayım" şeklini almıştır. Yine O'nun "tümeç aç", "büteç aç" terimlerinin yerini "tümler aç", "bütümler aç" terimleri almıştır. Çok az ve sınırlı sayıda olan bu terim değişikliklerini, Atatürk'ün dilde sadeleşmedeki temel ilkesinin doğruluğunun birer kanıtı olarak görmek gerekir (http://bilgiyelpazesi.com/egitim_ogretim/konu).

Matematik bilgisi Atatürk için en temel konular arasında olmuştur. Özellikle Latin alfabesinin kullanımı ve okuma yazma oranında kısa sürede kayda değer yükselişler olmasında matematiksel kavramlardaki Türkçe dönüşümler yapılması ciddi sonuçlar getirmiştir. Afet İnan O'nun matematik öğreniminin kolaylaşması için verdiği çaba ve çalışmaları milli mücadelenin eğitim ayağı olarak değerlendirmiştir (İnan 1966:91). Muzaffer Uyguner'e göre Atatürk'ü terimleri Türkçeleştirme çalışmasına götüren olgu onun Türkçe sevgisinden kaynaklanmaktadır. Genç bir subay iken dil ve yazı meselelerine ilgi duymaya başlayan Mustafa Kemal, 1905'te Selanikli Bulgar Türkolog Monolof'a "Latin alfabesi"nin kabulünün gerekliliğini anlatmıştır (Uyguner 1968: 122-127). Erzurum Kongresinin son gününde Mazhar Müfit Kansu'ya "Latin harflerini kabul edeceğiz" demiştir (Kansu 1968: 131). Atatürk'ün, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli Kültürdür ve Yüksek Türk Kültürü Temelinde Yükselcektir." İfadesi onun aynı zamanda dilde sadeleşmeye verdiği önemi ve eğitim işlerinde bunun ne kadar önemli olduğu hususunu göstermektedir. Dilde sadeleşmeyi Latin alfabesi temelinde düşünmüştür.

Tablo-1 "Geometri Kitabında Bazı Arapça Matematik Terimlerin Türkçe Karşılıkları"

TÜRKÇE	ARAPÇA
Bölen	Maksumunaleyh
Bölme	Taksim
Bölüm	Hariç-i Kismet
Bölünebilme	Kabiliyet-i Taksim
Çarpı	Zarb
Çarpan	Mazrup
Çarpanlara Ayırma	Mazrubata Tefrik
Çember	Muhit-i Daire
Çıkarma	Tarh

Dikey	Amudi
Limit	Gaye
Ondalık	Aşar'ı
Parabol	Kat'ı Mukaftı
Piramit	Ehram
Prizma	Menşur
Sadeleştirme	İhtisar
Pay	Suret
Payda	Mahrec
Teğet	Hatt-ı Mübas

“Geometri” kitabıyla Atatürk, Türkçe kelime köklerinden yine Türkçe eklerle 129 matematik terimi türetmiştir.⁵ “Bir müsellesin mesaba-i sathiyyesi kaidesiyle irtifanın hasil-ı darbinın nısfına müsavidir” cümlesi Türkçeye sadeleşerek, “Bir üçgenin alanı, tabanı ile yüksekliğinin çarpımının yarısına eşittir” şekline dönüşmüş ve daha anlaşılır hale getirilmiştir. “Geometri” kitabıyla, “altıgen, ayırt, bitişik açılar, bütey (bütünler), bütey açılar (bütünler açılar), çizgi, dar açı, dar üçgen, değme, dış tersaçı, dikey açı, dikey üçgen, dikey yamuk, direget, doğru, doğru çizgisi, düzgün, eğik, eğik çizgi, eğri yüzey, eşkenar dörtgen, eşkenar üçgen, iç tersaçı, ikiz kenar yamuk, karşıtilgin, kesek, ok, ortakoran, sekizgen, teğet, tümey (tümeler), varsayı, yamuk, yanal alanı, yay, yedigen, yöndeş vb.” terimlerin yanı sıra bugün de kullanılan “artı, eksi, bölü ve çarpım” gibi terimler Türkçeye kazandırılarak, geometri eğitiminde ve geometri dersinin anlaşılmasında büyük kolaylıklar sağlanmıştır. TDK Atatürk’ün Türkçeye kazandırdığı bu ilk terimler ile birlikte bugün yüz seksen bin terimi veri tabanına eklemiş bulunmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Büyük Selçuklulardan Lale Devri’ne kadar Türkçenin halk arasında yalnızca bir konuşma dili olarak kalması uzun bir süre halk ile devlet arasında yazılı kültür bağının oluşmasını olumsuz etkilemiştir. Türkçenin devlet dili olması çalışmaları da II. Murat dönemine kadar gecikmiştir. XVI ve XVII. yüzyılda edebi işlerde her ne kadar Farsça ve Arapçanın etkisi devam etse de dilde halka yaklaşma ve daha anlaşılır olma çabaları önem kazanmıştır. XVIII. Yüzyıl başlarında ise birçok şair ve yazar eserlerinde günlük yaşamdan

⁵ TDK 2017 baskısında bu terimler tanımları ile birlikte verilmiştir.

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

örnekler vererek sade bir dil kullanmanın gerekliliğini daha açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. XIX. yüzyılda Osmanlıların Batı ile siyasi ve kültürel yakınlaşması Türk Dilinin Batılı dillerin etkisine girmesine neden olmuş, böylece bundan kurtulmanın yolları aranmaya çalışılırken dönemin edebi şahsiyetleri dil meselesi üzerinde hassasiyet göstermek durumunda kalmıştır. II. Mahmut yaptığı yenilikleri halka benimsetmek için halkın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmuş bunun için devlet işlerinde daha kolay anlaşılır bir dil kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır.

Tanzimat Döneminde Türkiye'de dilde sadeleşme konusunun ana temasını konuşma ve yazı dili arasındaki uyumsuzlukları halletme çalışmaları oluşturmuştur. Devlet dairelerinde memurlar arasında sade ifade şekli önemli bir özellik olarak görülmüştür. Eğitim ve öğretimde öğrencilere anlaşılır bir dil ile ders anlatılması için 1890'dan sonra ciddi çalışmalara başlanmıştır. Anadolu'nun değişik yerlerinde kullanılan ancak başka yerlerde bilinmeyen birçok Türkçe kelimenin öğretmenlerce tespit edilerek devlete bildirilmesinin istenmesi dil meselesine daha genel yaklaşıldığının göstergesi olmuştur.

XIX ve XX. yüzyıl başında Osmanlı'nın dağılmasını engellemek için milli ve kültürel değerleri ön plana çıkarmanın önemi anlaşılmış olacak ki I. Dünya Savaşı ile Millî Mücadele Dönemi'nde bu değerler halkı bir arada tutmada en önemli argüman olmuştur. Edebi kişilerin eserlerinde bu konuya dikkat edilerek hareket edildiği görülmektedir. "Servet-i Fünun" ve "Fecr-i Aticiler" in nostaljik öykünmeleri genel gidişatı değiştirmemiştir. XX. yüzyıl başlarında Türk milliyetçiliği akımı edebiyatta da milli bir akım doğurmuştur. Bundan sonraki sürecin temellenmesinde bu birikimlerin değeri yüksek olmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında sadece Arap harflerinin yeniden düzenlenmesi ile dil meselesinin halledilemeyeceği her kesimin ortak yargısı olmuştur. Yüzyıllardır dilde sadeleşme meselesinde elde edilen kazanımlar Cumhuriyetin ilk yıllarında bu alanda yapılan yeniliklerin halka anlatılması ve bunların kabul görmesini kolaylaştırmıştır. Atatürk Millî Mücadeleyi kazandıktan hemen sonra asıl meselenin dil ve kültürel alanda olması gerektiğini, eski ile devam etmenin halkı bir arada tutmada yeterli olamayacağını çok iyi düşünmüştür. Atatürk dil meselesini sadece Latin alfabesine geçmekten ibaret görmemiş, o zamana kadar dil, alfabe ve kültürel alandaki çalışmaların ortaya çıkardığı kazanımları da çok iyi değerlendirip uygulamaya koyarak milli değerlerini her alanda yaşayan yepyeni bir Türk halkı oluşturmayı hedeflemiştir. Bunun için yeni neslin sade bir dil ile eğitim öğretim görmesi gerekti. Öncelikli husus "imlâ ve alfabe" konusu olmuştur. Sade bir dilin kullanılması ilim ve fen işlerini de kolaylaştırmış ve ayrıca Türk dili, sanatı, edebiyatı, şiir ve matematiği de gelişme zeminini daha rahat bulabilmiştir. Türk Dil Kurumunun kurulması, dil kurultaylarının yapılması, geometri kitabıyla matematik terimlerinin öğrenilmesinin kolaylaşması modern eğitim sistemine geçilerek daha uygar bir Türkiye'nin kurulması ve yaşatılmasında büyük katkılar sağlamıştır. Atatürk'ün 1937'de tamamladığı "Geometri" kitabı

dilde yapılan yeniliğin önemli bir safhasını oluşturmuştur. Matematik ve geometri alanına büyük hizmet eden çok önemli bir kaynak eser olmuştur. Böylece Türk dilinde öteden beri yapılmak istenilen yenileşme Atatürk'ün çaba ve çalışmalarıyla amacına ulaşmıştır. Atatürk'ün vefatına kadar dil meselesinde yapılan çalışmalar 1940 sonrasında devlet dilinin ve yasaların da sadeleşmesi ve öz Türkçeleşmesine önyak olmuştur.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, BCA;

BCA Yer Bilgisi: 1-7-7-, 05.12.1928.

BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2-, 1-11-3, 26.12.1928;

BCA, Yer Bilgisi: 490-3-12-38 ve 490-3-12-39; 1932

BCA, Yer Bilgisi: 490-1-0-0, 4-18-24; 1932

BCA, Yer Bilgisi: 180-9-0-0, 4-24-7, 1934

TBMMZC. 1924. Devre II, İçtima I, 295.

TBMMZC.1926. Devre, II. İçtima III, Cilt 23, 270-273.

TBMMZC. 1928. Devre III, İçtima II, Cilt 5, 6-7.

Eser ve Makaleler

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III. 2006. (Açıklamalı Dizin ile), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Divan Yayıncılık.

Banarlı, Nihat sami.1948. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt I-II, Ankara: MEB Yayınları.

Biçici, Mehmet Biçici; Özlü, Zeynep Yıldız.2020. "Harf İnkılâbı Üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Çıkan Tartışmalar ve Karşıt Görüşler". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6 (1): 180-197.

Dilaçar, Agop. 1981. *Atatürk'ün Geometri Kitabı*, Atatürk Dizisi, Meteksan, Ankara: TDK.

Doğan, Muhammet Nur.2017. *Şeyh Galip: Hüsn ü Aşk*, İstanbul: Yelkenli Yayınevi.

Dönmez, Cengiz.2011. "Atatürk ve Harf İnkılabı". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 27 (79): 37-70.

Fatma Aliye Hanım. 2018. *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Pınar.

Genç kalemler. M.1912-R. Nisan 1328. III (17,18, 19).

Gökalp, Ziya. R.1339. *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası.

Hâkimiyet-i milliye. 1923- 27 Ağustos.

Hâkimiyet-i milliye.1923-5 Mart.

Hâkimiyet-i milliye. 1933-9 Mart.

Hakimiyet-i milliye. 1934- 1 Kasım.

İkdam. R. Şubat 1340-M. 1924 sayısı

İmer, Kamile.1976. *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*, Ankara: TDK

İnan, Afet.1966. "Milliyetin Temeli Olan Dil Birliği", *Türk dili Dergisi* XVI (182): 90.

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

- İnan, Afet. 1983. *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Ankara: TTK Yayınları.
- Kansu, Mazhar Müfid.1968. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt I, Ankara: TTK.
- Kansu, Mazhar Müfid.1997. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara: TTK.
- Kocatürk, Utkan. 1999. *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Anakara: ATAM.
- Korkmaz, Zeynep. 1982. "Güneş Dil Teorisi ve Yöneldiği Hedefler". *Meydan Dergisi*, (83): 23-36.
- Küçük Mecmua*. 5 Haziren 1922. (1).
- Levend, Agah Sırrı. 1960. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. Basım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Lewis, Bernard. 1993. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren Metin Kırathı, V. Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- Mecmuaifinun*. M. 1868 (H. 1280). (14), 74-77.
- Mehmed Said Paşa. 2008. *Gazeteci Lisanı*. Yayına Hazırlayan: Ersin Özarslan, İstanbul: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Muallim Naci. 1304 (M 1888). *İntikad*. İstanbul, 46-48.
- Muhbir*. M.2 Ocak 1867- R. 1. kânunusani-i H. 25 şaban 1283. 1.
- Namık Kemal. M.1866-R. 16 Rebiülâhir 1283. "Lisanın Islahı". *Tasviriefkâr*.
- Özdemir, Mehmet; Süğümlü, Üzeyir. 2013. "Dilde Sadeleşme ve Dil Akademisi Tartışmaları: Türk Dili Dergisi (1976)". *Turkish Studies* 8 (9).
- Recaizade Ekrem. M. 1884-R. 1330. *Ta'lim-i Edebiyyat*.
- Rubab*. M.1912- R.1328. (14)
- Sabah*. M.9 Mart 1876-R. 12 safer 1293.
- Sağol, Gülden. "Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme", *Osmanlı Kültür ve Sanat Dergisi*, Yeni Türkiye Yayınları 9, İstanbul, 503-517.
- Salih Zeki.1315. *Kamus-ı Riyaziyyat*. Cilt I, İstanbul: Karabet Matbaası.
- Sayılı, Aydın.1978. *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçeden ayrı basım, Ankara: TTK.
- Şemsettin Sami. M.1881-R. 1298. "Lisân-ı Türkî (Osmanî)". *Hafta* 1: 177-181.
- Şimşir, Bilal N. 1992. *Türk Yazı Devrimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tercemanuhakikat*. M.2 Aralık 1881-10 Muharrem 1299.
- Türk yurdu*. 1911. cilt IV.
- Uğurlu, Nurer. 1998. *Atatürk'ün Yazdığı Geometri Kılavuzu*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi.
- Uşaklıgil, Halid Ziya.1936. *Kırk Yıl*, Cilt IV.
- Uşaklıgil, Halit Ziya.1942. *Ma'i ve Siyah*, İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. 1898. *Mecmua-i Ebüzziya*, 82.
- Uyguner, Muzaffer. 1968. "Türk Dil Kurumu Kuruluncaya Kadar Atatürk'ün Dille İlgilenmesi", *Türk Dili Dergisi* XIX (6): 122-127.

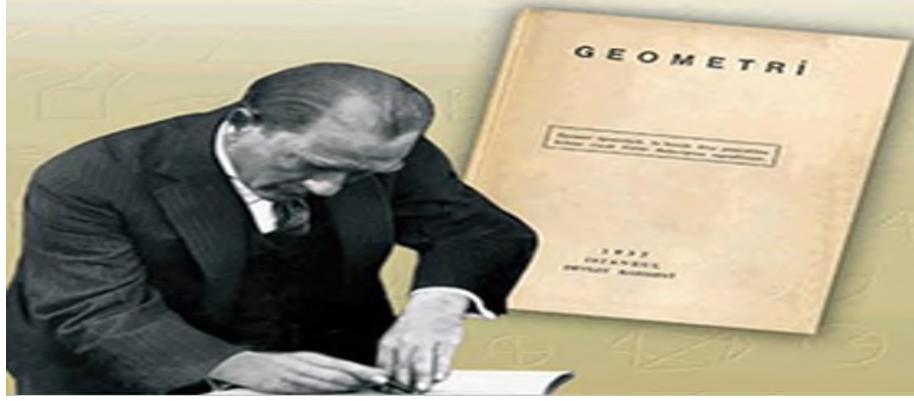

Lütfü ASLAN

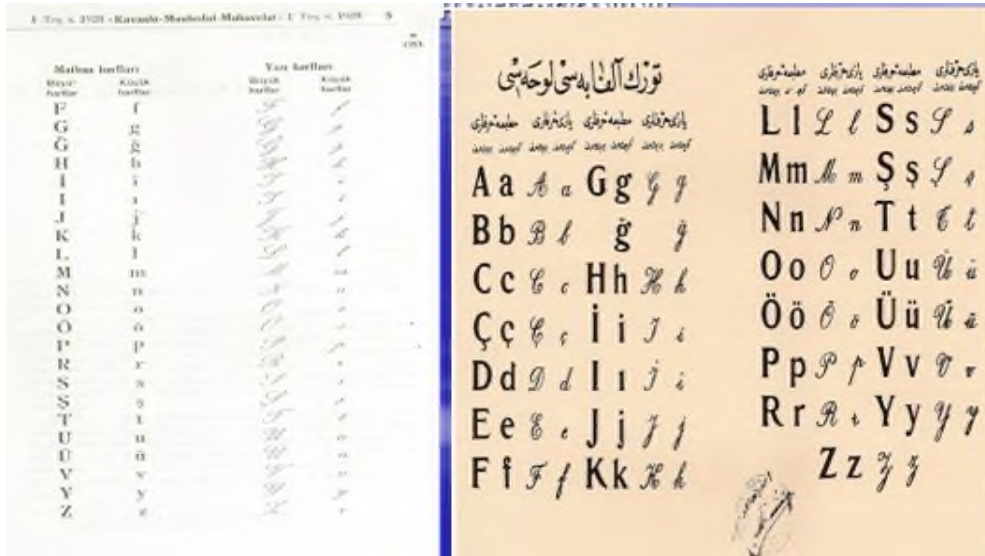
Ziya Paşa. M. 1868-R.1285. "Ş'ir ü inşâ", *Hürriyet*, 7 Eylül, Londra.

EKLER

Ek-1 Geometri Kitabı ve Atatürk

Ek-2 Türk Elifbası Levhası

Ek-3 I. Türk Dil Kurultayı, 26 Eylül 1932

Dilde Sadeleşme Çabalarının Atatürk'ün Geometri Kitabına Katkıları

Ek-4 II. Türk Dil Kurultayı, *Hakimiyet-i milliye* 1 Kasım Perşembe 1934

Murat KÖYLÜ

Doçent, Çağ Üniversitesi/Meslek Yüksekokulu/Hukuk Bölümü/Adalet Pr. Mersin/Türkiye
Associate Professor, Çağ University / Vocational School / Department of Law / Justice Pr.
Mersin/Turkiye

eposta: murat.koylu86@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7759-7675>

RorID: <https://ror.org/00nt6ka44>

Atıf/Citation: Köylü, M. 2023. Milli Mücadele`ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği .*Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 74-88. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1280649>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi /Received:	10.04.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	12.07.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

MİLLİ MÜCADELE`YE VERİLEN DIŞ DESTEK VE YABANCI ASKERLER: HANS TRÖBST ÖRNEĞİ

Öz

Bir milleti başka bir ülkenin savaşına katkıda bulunması veya bir kişinin kendi ülkesinden farklı bir ülkenin savaşına katılması, tarihin başlangıcından günümüze kadar süregelen bir olgudur. Bu olgunun birçok nedeni vardır: Ülkeler arasındaki, köken, din ve amaç birlikteliği olduğu gibi, bireysel katılımlarda çoğunlukla paralı asker olanlar, maceracılar, insanlığa karşı işlenen suçlara karşı kendine vazife çıkaranlar, adalet ve hukuk savunucuları, inanç ve ırk koruyucuları v.s. gibi kendini göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı`nda Almanya ile aynı ittifakta bulunan Osmanlı Devleti ordusu içinde Alman subayları da görev yapıyordu. Ancak savaş sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi gereği Alman subaylarının tamamı ülkelerine dönmüşlerdi. Türk milleti, 19 Mayıs 1919`da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlattığı “bağımsızlık” mücadelesinde I. Dünya Savaşı`nın galipleri karşısında tek başına kalmıştı. Kısa zamanda teşkilatlanan Türk milleti gösterdiği mücadele ruhu, dünyadaki diğer mazlum ve sömürge olan milletlere örnek olduğu gibi birçok devletin saygısını ve desteğini de almayı başarmıştı. Diğer taraftan Versay Antlaşması altında ezilen Almanya`nın hiçbir direnme göstermemesi, ordusundaki savaşmış, damarlarında asker kanı taşıyan gazileri incitiyordu. Bu bağlamda çalışma; Türk milletinin askerlik anlayışının ve Milli Mücadele`ye katkısıyla diğer milletlere örnek olmasını, Milli Mücadele döneminde oluşturulan ruhu ve benzer kaderi paylaşan milletlerin bu süreçte vermiş olduğu desteği; Birinci Dünya Savaşı`nda Baltık Cephesi`nde savaşmış Alman Piyade Yüzbaşı Hans Tröbst`ün, 1920`den 1923`e kadar Türk Kurtuluş Savaşı`na katılmasının nedenlerini kapsamaktadır. Çalışmanın amacı ise Milli Mücadeleye maddi ve manevi destek veren milletler ile Hans Tröbst özelinde İstiklal Harbi`ne katılan yabancı kökenli askerlerin katkılarını araştırmaktır.

Milli Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği

Anahtar Kelimeler: Askerler, Destek, Hans Tröbst, Milli Mücadele, Yabancı.

FOREIGN SUPPORT TO THE NATIONAL STRUGGLE AND FOREIGN SOLDIERS: THE EXAMPLE OF HANS TRÖBST

Abstract

Contributing to a national war in another country's war or a person's participation in a war of a country other than his own is a phenomenon that has continued from the beginning of history to the present day. There are many reasons for this phenomenon: As there is a unity of origin, religion, and purpose between countries, individual participations are mostly mercenaries, adventurers, self-serving against crimes against humanity, defenders of justice and law, defenders of faith and race, etc. as it manifests itself. During the First World War, German officers were also serving in the army of the Ottoman Empire, which was in the same alliance with Germany. However, due to the Armistice of Mudros being signed at the end of the war, all of the German officers returned to their countries. The Turkish Nation was left alone against the victors of the 1914 War in the "independence" struggle that it started on May 19, 1919, under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. The fighting spirit that the Turkish Nation showed to its organizations in a short time was an example to other oppressed and colonial nations in the world, and it also managed to gain the respect and support of many states. On the other hand, the fact that Germany, crushed under the Treaty of Versailles, did not show any resistance, was hurting the veterans who had fought in their army and had the blood of soldiers in their veins. Working in this context; To set an example for other nations with the Turkish nation's understanding of military service and its contribution to the National Struggle; The support given by the nations that shared the spirit and similar fate created during the National Struggle period; It covers the reasons why German Infantry Captain Hans Tröbst, who fought on the Baltic Front in the First World War, participated in the Turkish War of Independence from 1920 to 1923. The aim of the study is to investigate the contributions of the nations that gave material and moral support to the National Struggle and the foreign soldiers who participated in the War of Independence, in particular Hans Tröbst.

Keywords: Soldiers, Support, Hans Trobst, National Struggle, Foreign,

Giriş

Tarih, milletlerin kendi istiklalleri için vermiş olduğu mücadelelere çokça tanık olmuştur. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde, tüm yokluk ve zorluklara rağmen organize bir teşkilatlanmayla, eksiklerini tamamlayarak, henüz birkaç yıl önce, yanında güçlü müttefikleri olduğu halde mağlup olduğu ülkelere karşı tek başına zafer kazandığını tarih neredeyse hiç yazmamıştır.

Türk milleti mücadelesinin başlangıcından itibaren önce kendi iç dinamiklerini harekete geçirmekle birlikte, uğradığı haksızlığı ve hukuksuzluğu uluslararası kamuoyuna da doğru anlatılması konusunda yoğun çaba göstermiş, kısa sürede de olumlu dönüşler almıştır.

Bunun sonucu olarak da mücadelesi süresince birçok milletten maddi ve manevi destek ile birlikte, kendiliğinden “gönüllü” olarak savaşına katılan farklı milliyetlerde askerlerde olmuştur. Çünkü askerlik, her millet için farklı yorumlansa da özünde “koruma ve kollama” duygusu olan bir vazifedir.

Türkiye’de, askerliği bir meslek olarak seçip subay olmak için harp okullarına giren adaylara Atatürk’ün şu sözü hatırlatılır: “Subaylık demek, kendi canını feda etmeyi katiyen göze almış olmak demektir” (Atatürk, 2006:344). Bir subay için askerlik, bir meslek olmaktan ziyade “fedakârlık” duygusunun en üst düzeyde hissedildiği bir yaşam tarzıdır. Vazife, millet olarak sahip olunan “kutsalların” korunması ve görevin sadakatle ifasıdır. Askerlik onuru ise, sahip olunan bu kutsallarının korunmasındaki mücadele ve direnme ruhudur. Her asker zaferin, ancak ve ancak yaşamını seve seve feda edebilecek cesurca yapılan mücadele ile kazanılacağına inanır. Başta vatan, millet ve bayrağa olan bağlılık ve sadakat ile emir ve amirlere mutlak itaati gerektiren yüksek bir disiplin anlayışı, askerlik ruhunun esasını oluşturur. Diğer ülkelerde ise askerlik anlayışı benzer özellikler gösterebildiği gibi, jeopolitik konumu göre dış tehdit düzeyi düşük olanlarda askerlik, diğer mesleklere benzer bir meslek gibi de kabul edilir. Bu durum tamamen, ülkenin tarihsel kökleri, kültürü, konumu ve askerlik düşüncesine içinde bulunduğu toplumun bakış açısı ile ilgilidir.

Askerliğin diğer uygulama şekillerinden biri de “Paralı (ücreti) Askerlik” tir. Bu tür askerlik te milliyet, köken ve kutsalların hiçbir önemi yoktur. Farklı milliyetlerden askerlik deneyimi olan kimselerin, bireysel veya kendi aralarında kurdukları askeri örgütlerin, herhangi bir savaşta, savaşan ülkeler ile yapacakları kontrat karşılığı maddi kazanım elde etmek için yapılan askerliktir. Paralı askerler, girildikleri çatışmaların siyasi ve/veya ekonomik sonuçlarıyla ilgilenmezler, sadece kendilerine verilen görevin ifası ve yaptıkları anlaşma gereği kendilerine vaat edilen ganimet ya da maddi getiri ile ilgilenirler. Kısacası onlar için paralı askerlik, sadece kazançlı bir meslektir. Ancak bu tanım vatandaşı olduğu ülkenin ordusunda görevliyken, kendi ülkesinin izni ve bilgisi dahilinde yandaş bir ülkenin savaşına katılanlar için geçerli değildir. Bu durum iki yakın dost ülkenin birbirine olan örtülü desteğinden başka bir şey değildir.

Paralı asker kavramı tarih boyunca farklı şekillerde kendini göstermiştir. Genellikle din ve kabile savaşlarında ganimet vaadiyle farklı milliyetten savaşçılar kendilerine ait olmayan savaşlara katılım sağlamışlardı. Ancak bu tanımın tam karşılığı, (tartışmalı olsa da) 1830`dan sonra Napolyon Savaşları ile zayıflayan Fransız ordusunu takviye amacıyla Orléans Dükü Louis-Philippe tarafında kurulmuş olan “Fransız Yabancı Lejyonu”(www.legion-etrangere.com) olarak tarihe geçmiştir. Paralı asker tanımı zamanla tüm ülkeler tarafından kabul edilen yasal bir çerçeveye kavuşturularak 1977 yılında Cenevre Sözleşmesine protokol olarak eklenmiştir (1 No.lu Ek Protokol Md. 47).

Milli Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği

Askerliğin farklı bir anlayışı ise “Gönüllü Askerliktir”. Gönüllülük kavramı, kişinin kendi ilkeleri ve inançlarıyla ilgilidir. Vazife, herhangi bir karşılık beklenmeksizin ifa edilir. Kişiyi gönüllü askerliğe iten en büyük neden, genellikle mensup olduğu “inanç” sistemini koruma ve yayma duygusudur. 1090`yıllardan itibaren Katolik Papalar tarafından Avrupa`dan doğuya doğru, kutsal yerleri kurtarma ve koruma amaçlı başlatılan ve ismine “Haçlı Seferleri” denilen savaflara, farklı milliyet, köken ve milletlerden on binlerce gönüllü katılmıştır. Bu savaflara katılanların bir kısmı, doğunun zenginlikleri yağmalama hayalini kursalar da büyük bir kısmı ise inançlarının temelini oluşturan coğrafyalara ulaşmanın, kurtarmanın ve korumanın heyecanına kapılmışlardır.

Kişiyi gönüllü olmaya yönlendiren diğer bir sebep ise, kişinin ilkelerine olan bağlılığıdır. Genel anlamda zorbalara, tiranlara ve emperyalistlere karşı duyulan öfke ve temel insan haklarını, zayıf olanı koruma içgüdü, gönüllülük duygusunu tetikleyen önemli dürtülerdir.

Gönüllülük duygusunu kendi ülke çıkarları için kullanılmasına, İngiltere`nin Birinci Dünya Savaşı`ndaki bu konudaki taktiği gösterilebilir. Birinci Dünya Savaşı, İngiltere için şartlar ne olursa olsun kazanılması gereken bir savaftı. Çünkü bu savaş onun için sadece sömürgeleri üzerindeki hakimiyetini ve ticaretini koruması anlamına gelmiyordu. Aynı zamanda dünya üzerindeki prestiji ve psikolojik üstünlüğüydü. 1914`de Avrupa`da başlayan savaşta Alman orduları durdurulmuş ve denge sağlanmıştı. Ancak müttefiki Rusya Tannanberk`de büyük bir yenilgiye uğramıştı (Türkmen, 2014). Acil yardım ve destek beklemekteydi. Doğuya yapılacak bir askeri hareketle Alman ordularının Rusya üzerindeki baskısını azaltmak ve Almanya`yı savaş dışı bırakmak için büyük bir askeri gücü oluşturacak insan kaynağına ihtiyacı vardı. Askeri gücünü yeterli seviyeye çıkarma için dominyonlarında bulunan gönüllülere ihtiyacı vardı. Savaş öncesi Avrupa`daki gerilimin çok uzağında bulunan Avusturalya ve Yeni Zelenda`nın kıtalar arası büyük bir savaşa katılabilecek güçte orduları olmadığı gibi, elde mevcut kısıtlı askeri yapısıyla bölgelerinin asayiş ve güvenliğini sağlayabiliyorlardı. Ancak Avusturalya ve Yeni Zelenda`da İngiliz kökenli vatandaşlarının desteklediği bir kısım basın ve yayın organları, savaşa karşı olanların aksine, “Japon ve Alman tehdidine dikkatleri çekerek savaşta, son adam ve son şilini feda edene kadar, Anavatan, İngiltere`nin yanında yer alınması gerektiğini” savunuyorlardı (Özkan, 2015). Her iki ülke de İngiltere`den 1907`de dominyon statüsü hakkını almış, sömürgeler yasası savaşta tarafsız olma hakkı tanınmasına ve dışişlerinde bağımsız görünmelerine rağmen ülke hükümetleri gönüllü asker toplama faaliyetlerine başlamışlardı.

Savaş taraftarı Avusturalya Hükümeti, 1915 Ocak ayının ilk günlerinde, gönüllüleri ikna etmek ve savaşa gitmelerini sağlamak için Avusturalya`nın güneyinde madenci kasabalarından biri olan “Broken Hill”de yaşanan bir saldırı olayını, Türklerden nefret

uyandıracak şekilde kurgulayarak basın yoluyla kamuoyuna servis etmiştir. Sözde içinde tamamen siviller olan bir piknik trenine Osmanlı asker üniforması giyen ve beraberindeki dondurma arabasına Türk bayrağı asan iki saldırganın ateş açtığı, çıkan çatışmada saldırganların öldürüldüğü yaşlı bir görgü tanığın ifadesiyle manşetlere taşınmıştı. Ocak ayı boyunca Türk nefretini pompalayan yazılar her iki ülkedeki gönüllülerin Çanakkale'ye gidişini hızlandırmıştır. "Barbar Türkler" algısı ve intikam duygusu Avusturalya ve Yeni Zelanda vatandaşları arasında gittikçe yayılmaya başladıkça, yaşı tutmayan gençlerin bile savaşa katılmak için istekli ve gönüllü oldukları, sahte belgelerle askere yazıldıkları görülmeye başlandı. Oysa gerçek çok farklıydı. Aradan geçen zaman Broken Hill saldırısının Türkler ile hiçbir ilgisi olmadığı, saldırının birkaç Afgan deveci tarafından yapıldığı ortaya çıkmıştı. Sonra da Gelibolu muharebelerinde İngiliz kuvvetlerinin yarımadanın kuzey kesimindeki en önemli taarruz gücü olan Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri "Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu" (The Australian and New Zealand Army Corps [A & NZAC]) askerleri, kolordunun adından dolayı "Anzaklar" olarak tarihe geçtiler (Robertson, 1990:33-38). Gelibolu muharebelerine katılan askerlerin cepheden yazdıkları mektupları ve dönenlerin anlatımları da eklenince bu algı "Kahraman Türk" algısına dönüşecektir. İsmi belli olmayan bir Anzak askerinin yazdığı mektup:

16 Nisan 1915, "İngilizlerin kötü tavırlarına bir örnek olmak üzere şunu ifade edelim ki İngilizler Türklerin esirleri kesip yediklerini yaymışlar. Bu askerler esir düşer düşmez, 'Bizi ne zaman yiyeceksiniz? Ne zaman keseceksiniz?' gibi sorular sormuşlardır. Kendilerine yapılan muameleyi görünce ve yapılacak muamelelerin ne olduğunu anlayınca 'Vah! Arkadaşlarımız da keşke bu gerçeği bir kere görseler!..' demişlerdir (Tetik vd, 2009: 1213).

Günümüz savaşlarında da ilkesel olarak savaşan devletlerle bir milliyet bağı olmadığı halde onların safında savaşan gönüllüleri görmek de mümkündür. 25 Şubat 2022 yılından beri süregelen Ukrayna- Rusya savaşında, Rusya ya karşı birçok Avrupa ve Amerikan vatandaşı Ukrayna ordusunda savaşmak için ülkelerini terk etmişlerdir (www.ntv.com.tr). Askerliğe farklı bir anlayışla bakan bir kesim de "maceracılar" dır. Maceraperest olarak dünyayı dolaşmak, yaşamlarına heyecan katmak için farklı ülkelerin savaşlarına katılırlar. Onlar için yapılan savaş, taraflar ve savaşanların amacı önemli değildir, önemli olan sadece yaşadıkları deneyimlerden aldıkları duygudur.

Birinci Dünya Savaşı`ndaki mağlubiyet ve sonrasındaki Mondros Mütarekesi`nin ağır şartları altında istiklalini ve istikbalini kaybedecek olma düşüncesi en çok savaş meydanlarında yaşamlarını vatan savunmasında feda etmekten çekinmeyen askerleri etkilemişti. Terhis edilen Osmanlı ordusu subayları, dayatılan şartlarını ve vatanın adım adım işgalini içlerine sindiremiyorlardı. Askerlik onuru, bu durumu sessizce kabullenilmesini reddediyordu. Umut, Mustafa Kemal Paşa`nın Samsun`a ayak basması ve sonrasında ihtilal ve direnme ruhunu tüm vatana yayınladığı Amasya Genelgesi ile yeşermeye başlamıştı.

Milli Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği

Damarlarında asker kanı dolaşan, direnme ruhunu taşıyan her asker, “vatanın kurtuluşu ve milletin bağımsızlığı” için umudun etrafında toplanmaya başlamıştı. Büyük savaşta aynı kaderi taşıyan Almanya, Versay Antlaşması'nın ağır şartlarını sessizce kabullenilmesi Alman askerlerinin onurunu incitmişti. Onlardan biri olan ve Alman ordusunda Baltık cephesinde savaşan Piyade Yüzbaşı Hans Tröbst, Almanya'nın Versay diktasına karşı hiçbir direnmenin kıpırdamamasından hicap (utanç) duyduğu için 1920 yılında uzun bir yolculukla geçtiği Anadolu'da Kurtuluş Savaşı'na katılmıştı. Tröbst, Mustafa Kemal Paşa'yı “Mustafa Kemal'in Ordusunda Bir Alman Yüzbaşı” kitabının ön sözünde şöyle anlatıyordu:

Türkiye'nin kurtarıcısını bugün her çocuk tanıyor. Mustafa Kemal Paşa, kaderin adamı olduğunu duyumsadı, halkını ölüm uykusundan kaldırdı ve onun yerine kendine güvenini sağladı. Üç yıllık yıpratıcı bir savaştan sonra muazzam hedefine erişti: Türk topraklarında hiçbir düşman kalmadı, milletler topluluğu içinde saygın ve çekinilen bir güç olarak hakkı olan yeri aldı (Tröbst, 2018: 13).

Bu bağlamda çalışma; öncelikle Milli Mücadele başlangıcından itibaren, emperyalizme karşı benzer kaderi paylaşan milletlerin ve Türk Kurtuluş Savaşı'nı içselleştirerek uzun ve zahmetli bir yolculukla Türkiye'ye gelen Alman Subayı Hans Tröbst'ün önek yolculuğunu kapsamaktadır. Çalışma hazırlanırken Hans Tröbst tarafından Türkiye yolculuğu anılarını kaleme aldığı “Mustafa Kemal'in Ordusunda Bir Alman Yüzbaşı” kitabının incelenmesi yöntem olarak kullanılmıştır. Çalışma ile “Kurtuluş Savaşı” dönemi, Türk Milli Mücadelesi'ne maddi ve manevi olarak katkıda bulunan milletler ile askerlik onuru ve inancını büyük bir mücadele ruhuyla hayata geçiren Türk askeriyle aynı ruhu taşıyan Piyade Yüzbaşı Hans Tröbst Kurtuluş Savaşı'na katılması konusunda değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Milli Mücadele'ye Verilen Yabancı Milletlerin Maddi ve Manevi Destekleri.

Mustafa Kemal Paşa ve başkanlığını yaptığı Büyük Millet Meclisi, aldıkları her kararın, yaptıkları her hamlenin altında usta bir satranç oyuncusu gibi sadece askeri cephelerdeki başarılarıyla zafere ulaşamayacaklarını bildiklerinden, yapılan mücadelenin haklılığını usta bir diplomasiyle dünyaya anlatmaları ile de haksızlığa karşı güç birliği yapabilecek ülkelerin de desteğini almalarının çok büyük faydasını da görmüşlerdir.

Çarlık döneminde ve özellikle 19. Yüzyılda sürekli savaş içinde olan, Birinci Dünya Savaşı'nda da karşı ittifakta bulunan Rusya ile Milli Mücadele'yi başlatan Ankara Hükümeti arasındaki diplomasi, 1917 Bolşevik Devrimi ile siyasal yönetim sisteminin değişmesiyle farklı bir anlayışa verilmiştir. Bu verilme Bolşevik Ruslar için görünürde kapitalist ve emperyalist Batı'ya karşı güç birliği ve desteği gibi görülse de gerçekte ise yeni Türkiye'nin zaferden sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin bir üyesi yapılması düşüncesi idi. Ruslara göre, Türk-Rus iş birliği gerçekleşirse Sovyet Rusya Türkiye'ye yardım edebilecektir. Ayrıca güneyde Türkiye'nin bir tampon devlet olarak bulunması, Sovyet Rusya'nın hem güvenliğini

sağlama hem de bolşevikleştirilerek İslam Dünyası'nı kazanma imkânı sunacaktır (Doğanay, 2001:37). Eğer Bolşevikler başarılı olmak isitiyorlarsa Müslümanları memnun etmek zorundadırlar, bu da emperyalist devletlere karşı Türkiye'ye destek sağlamakla mümkün olabilecek, dolayısıyla Lenin ve arkadaşları Türk dostluğuna her şeye tercih edeceklerdir (Tansel, 1991:226).

Sovyet Rusya'nın Türkiye ile ilişkileri başlangıçta Ruslara iyi niyetle yaklaşan İttihat ve Terakki kadrosu ve bunun bir uzantısı olan Karakol Grubu (Aydın, 1992:23-47) tarafından yürütülmüştür (Erdaş, 1994:26). 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geçen Mustafa Kemal Paşa Haziran 1919'un başında burada, Albay Semen Mihailoviç Budienni başkanlığında Rus Heyeti ile görüşmüştür. Budienni bu görüşmede, Türkiye'nin bolşevikleştirilmesi karşılığında para ve silah yardımı önerisi Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmemiştir. Olumsuz geçen bu görüşmeye rağmen Budienni Moskova'ya döndüğünde Sovyet Rusya ile Mustafa Kemal Paşa arasında ilişki kurulması ve yardım sağlanması önerisini iletmiş ve Rus Komünist Partisi de bu öneriyi kabul etmiştir (Kutlu, 2004:22). Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin, 13 Eylül 1919'da Sovyet Dışişleri Yakınoğu dairesi başkanı Neriman Nerimanov imzasıyla yayınlanan bildiride İngiliz Emperyalizmi ile Osmanlı Hükümeti eleştirilerek "... Anadolu Milli Mücadelesi'ne Rus İşçileri ve Köylüler Hükümeti'nin kardeşlik elini uzatacağı" belirtilmiştir (Armaoğlu, 1983:47). Genel anlamda Milli Mücadele dönemi Sovyet Rusya'nın maddi yardımı şöyledir:

Toplam mali yardım olarak 14.260.400 Altın Ruble (9.270.000 TL) dir. Bu miktar 1920 ve 1921 savunma bütçesinin % 11,3 ü kadardır. Muzaffer Erendil'e göre, silah, mühimmat, araç- gereç ve askeri malzeme olarak; 43.374 tüfek, 318 makineli tüfek, 81 top, 13 bomba, 56.042 sandık mühimmat, 159.043 top mermisi, 2 telsiz, 19.359 gaz maskesi; Ali Fuat Cebesoy'un 1958'de yaptığı bir açıklamada ise bu sayılar 30.000 tüfek ve her tüfek için 1000 mermi, 30.000 süngü, 300 makineli tüfek ve makineli tüfek için 10.000 mermi, 1.500 kılıç, 54 top, 20.000 top mermisi, 20.000 gaz maskesi (Erendil, 1988:110-111); Fahir Armaoğlu'na göre ise 39.275 tüfek, 62.986.000 tüfek mermisi, 147.079 top mermisi, 1000 atımlık top barutu, 4.000 el bombası, 327 makineli tüfek, 54 top, 1.500 kılıç, 20.000 gaz maskesidir (Armaoğlu, 1983: 313-314) olarak belirtilmiştir (Kutlu, 2004: 55-56).

Milli Mücadele'ye maddi ve manevi destek veren diğer bir millet Hintli Müslümanlar olmuştur. Ocak 1919'da toplanan Hindistan Milli Kongresi'nde Türkiye'nin toprak bütünlüğü savunulmuş, Türkiye'nin parçalanmasından ve Saltanat Makamı'nın küçük bir hükümdarlık makamı düzeyine indirilmesinden duyulan endişe belirtilmiştir (Kutlu, 2004:58). Hint Müslümanlarının lideri Muhammed Ali Cinnah, Türk topraklarının Yunanistan'a verilmesini kınamış ve bunun kabul edilemeyeceğini İngiltere'ye bildirmiştir; ünlü Hintli şair ve düşünür Dr. Muhammed İkbâl ise eserlerinde Milli Mücadele'yi öven temaları işleyerek destek

Milli Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği

vermiştir (Keskin, 1991:79-81). Hintli Müslümanların da bir kısmı gönüllü gruplar oluşturarak Kafkasya yoluyla Anadolu'ya geçip Türk Kurtuluş savaşına katılmışlardır (Akgönenc, 1993:19). Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa imzasıyla Felah Grubu'na çekilen bir telgrafla da Diyarbakır'da ordumuz adına çalışan Hintli Müslüman subaylardan bahsetmiş, örnek olarak da Hintli Yedeksubay Abdurrahman Bey'i vermiştir (Tansel, 1991:5).

Hintli Müslümanlar tarafından Milli Mücadele'ye yapılan maddi destek nakdi olarak; 329.774 İngiliz Lirası (ancak bu miktarın sadece 122.000 İngiliz Lirası kadar ulaşmıştır) (Trk İstiklal Harbi, 1975:75). Keskin'e göre ise bu yardım 781.570 Türk Lirası Hindistan Hilafet Komitesi'nden, 231.203 Türk Lirası da diğer yerlerden olmak üzere toplam 1.012.773 Türk Lirası (156.632 İngiliz Lirası) (Keskin, 1991:103) kadar olarak belirtmiştir (Kutlu, 2004:66).

Milli Mücadele'ye yapılan dış yardımların belki de en anlamlı olanları, birkaç yıl önce savaştığı ve ağır şartları ile antlaşmalar imzaladığı İtilaf devletlerinden İtalya ve Fransa'nın vermiş olduğu desteklerdir.

Mondros Mütarekesi sonrası Paris'te toplanan konferans masasındaki paylaşımdan istediğini alamayan İtalya, Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Milli Mücadele'ye karşı cephe almadığı gibi siyasi ve lojistik destek vermiştir. Bu destekler özetle şöyledir;

Türklerin işine yarayacak ve önceden tedbir alarak zarar görmesini önleyecek gizli bilgilerin Türk tarafına iletilmesi ve Türklerin İtalyan diplomatik kuryelerin yararlandırılması; Türk-İtalyan Dostluk Derneği'nin desteklenmesi ve himaye edilmesi; işgale yönelik Türk protestolarının Antalya'daki telsiz-telgraf merkezi vasıtasıyla dünya kamuoyuna iletilmesi; işgal edilen bölgelerde Türk Halkı'na insani yardım yapılması, ılımlı ve merhametli yaklaşılması, Hillal-i Ahmer Cemiyeti'ne 300.000 Türk Lirası bağışta bulunulması; İstanbul ve civarında işgal altında bulunan askeri depolardan kaçırılan harp malzemeleri ile Anadolu'ya geçmek isteyen subay, asker ve sivillerin deniz yolu ile taşınmasında denizcilik şirketleri vasıtasıyla yardımcı olunması; Türk tarafına çeşitli harp malzemesi satılması ve satılmasına aracılık edilmesi ve İtalyan kontrolündeki işgal bölgelerinde bulunan Anadolu'daki askeri depolardan Türk milliyetçilerine harp malzemesi kaçırılmasına göz yumulması, sayılabilir (Kutlu, 2004:91-92).

Güney Cephesi'nde Kuvva-yı Milliye teşkilatlarınca yürütülen etkin mücadele, Sakarya muhabereleleri ile Yunan ordusunun taarruz durumundan savunma durumuna geçmesi Fransız Hükümeti'nin artık Anadolu'da tutunamayacağını göstermiştir. Ankara Hükümeti ile 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara İtilafnamesi ile 4 Kasım 1921-4 Ocak 1922 arasında Çukurova, Antep, Maraş, Urfa bölgelerini terk etmiş, 5 Ocak 1922'de Adana ve çevresi tamamen işgalden kurtarılmıştır (Tansel, 1991:52-53). Fransa tarafından Milli Mücadele'ye yapılan askeri yardımlar şöyledir:

General Kazım Özalp'a göre; Fransızlardan 10.089 adet tüfek, 1.505 sandık mermi, 10 adet uçak hibe olarak; 1.500 makineli tüfek ile 2.735 sandık mermisi, 1 adet kompresör, 11 adet top beşik ve kaması, 2 ton şaplı kösele, 35 adet hava tulumbası, 2 sandık top edevatı, 10 adet hangar, 4 adet uçak motoru ve 3 adet telsiz istasyonu satın alma yolu ile alınmıştır (Özalp, 1971: 220-221). Maddi desteğin yanında Fransa, Londra ve Mudanya Konferansı'ndaki diplomasi platformlarında destek vermesi; İstanbul'da Zeytinburnu ve Maçka kışlalarında bulunan askeri depolardan Türk Milliyetçilerinin harp malzemesi kaçırlmasına yardım edilmesi; destek vermek için Türk deniz taşımacılığına destek vermesi, sayılabilir (Kutlu, 2004: 116-117).

Milli Mücadele süresince Suriye, Filistin ve Irak'tan da maddi ve manevi yardımlar ile Kurtuluş Savaşı'na bizzat katılan eski Osmanlı askeri olan Araplar da olmuştur. Suriye'de Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel bağlantıları sayesinde kurulan Türk taraftarlığını savunan kişiler Şam ve Beyrut'ta yardım toplamaya başlamışlar ve toplanan yaklaşık 10.000 Altın Lira (65.000 Türk Lirası) Anadolu'ya göndermişlerdir (Umar, 2003: 147-153). Maddi yardımların dışında özellikle Şam'daki Arap Hükümeti'nin Temmuz 1920'de iktidardan düşmesi ile bazı Iraklı subaylar Kurtuluş Savaşı'na katılarak Yunan ordusuna karşı savaşmışlardır. Bunlardan bazıları; İsmail Safvet Bey, Sakarya ve Dumlupınar'da Bekir Sıdkı ve Tevfik Hüseyin birçok cephede Türk askeriyle birlikte savaşmış ve onlardan biri olan Yüzbaşı Cemil Mehmet Nuri Haliloğlu, göstermiş olduğu üşütün cesaretinden dolayı "Çelik El" olarak adlandırılmıştır (Kutlu, 2004:119).

Arap aşiret reislerinden Sünusi ve Muntafik Şeyhi Acemi Paşa Es-Sadun Milli Mücadele'nin yanında yer almış ve Ankara Hükümeti, Irak aşiretlerini İngilizler ve onların kuklası Kral Faysal'a karşı birleştirmek için Şeyh Ahmed El Sünusi'den faydalanmıştır (Sonyer, 1991:232).

Türkiye Cumhuriyeti Roma Büyükelçiliği arşiv kayıtlarına göre Cami Bey, Roma Temsilcisi olarak atandıktan sonra Bingazi Halkı adına Ömer Mansur Paşa tarafından Ankara Hükümeti'ne yardım amacıyla 94.000 İtalyan Frankı (6.300 Türk Lirası) yardım Cami Bey'e teslim edilmiştir (Çelebi, 1999:213). Yine aynı belgelere göre Roma'dan Hariciye vekaleti ve Başkumandanlık Makamı'na 19 Ekim 1921'de gönderilen raporda;

"... 10 adet savaş uçağı alınmakta olduğu, bunların Antalya'ya kadar vapurla gönderileceği ve bedelinin teslimattan sonra ödeneceği; bir adet uçak fiyatının 15.000 Frank (1000 Türk Lirası) olduğu ve emsallerine göre ucuz olduğu, uçaklardan birinin bedelini Mısır Prensesi Kadriye Hanım tarafından verildiği ve kendi adına bir uçağın verilmesini istediği" belirtilmiştir (Çelebi, 1999:289).

Milli Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği

Yine aynı dönemde Mısır Ordusu'nda görevli Yarbay Hayri, Türk ordusu adına çalışmış ve Mustafa Kemal Paşa tarafından Paris'e gönderilerek Fransızlarla anlaşma ortamının yaratılmasına katkıda bulunmuştur (Adıvar, 1975:167-168).

Milli Mücadele'ye maddi ve manevi desteğin önemli bir kısmı da Azerbaycan Şuralar (Sovyetler) Cumhuriyeti'nden gelmiştir.

15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın kendisine teslim edilen 100.000 Osmanlı Altını (590.000 Türk Lirası) 1 Aralık 1920'de Milli Savunma Bakanlığı'na iletmiştir. Ayrıca Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri D. Hüseyinov TBMM'ne bir telgraf çekerek, "Sovyet Gürcistan'ın yardımıyla Bakü'den, Kars'a 30 sarnıç ham petrol ve 2 sarnıç benzin getiren bir katarın yola çıktığını, bu katarı Tiflis'te ayrıca 8 sarnıç gazyığı da ekleneceği" bildirmiştir (Kutlu, 2004:122).

Birinci Dünya Savaşı'nda müttefikimiz ve sonrasında aynı kaderi paylaştığımız Almanya Versay Antlaşması'nın ağır koşullarında ezilirken, yapılan diplomatik girişimlerle de Milli Mücadele'ye maddi ve manevi destek vermiştir. Büyük Taaruz'a hazırlık döneminde Almanya'ya gönderilen Saffet Arıkan Bey ve Nuri Conker Bey 29 av ve keşif uçağı satın almışlardır (Müderisoğlu, 1981:479-480). Bu uçaklar, diğer malzeme ve teçhizatla birlikte önce St. Petersburg'a buradan da 40 vagonlu bir trenle Novorosisk Limanı'na getirilmiştir. Uçaklardan 22 adedi ve 245,5 tonluk uçak malzemesi şahin vapuru ile Trabzon'a getirilmiş oradan da Trabzon vapuru ile Samsun'a gönderilmiştir (Türk İstiklal Harbi, 1964:83). Kesin zamanı belli olamamakla beraber Almanya'dan ayrıca 3.000 adet piyade tüfeği, 1.335.000 adet piyade tüfeği mermisi, 10.000 takım elbise ve 10.000 adet bot (Kutlu, 2004:128) satın alınmıştır

2. Alman Askerlerinin Milli Mücadele'ye Bakışı ve Piyade Yüzbaşı Hans Tröbst'ün Anadolu'ya Geçmesi ve Kurtuluş Savaşı'na Katılması

Versay Antlaşması ile ağır şartlarına mahkûm olan Birinci Dünya Savaşı'nda askerlik görevi gereği her türlü fedakarlıktan çekinmeyen, silah arkadaşlarının ölümünü gören Alman ordusunda görevli subaylar için, devlet yetkililerinin bu koşulları direnmeden kabul edilmesi onur kırıcı olarak görülüyordu. Hitler bu durumu şöyle açıklıyordu:

Ölçsüz zulüm, baskı ve utandırıcı bir alçaklık aracı olan bu antlaşma, ondan yararlanmak isteyen bir hükümetin elinde, milli uzmanlıkları en yüksek seviyesine çıkarmak için bir çare olurdu. Büyük çapta bir propaganda ile, vahşi bir zevkle yapılmış olan zulüm ve baskılardan yararlanılmış olunsaydı, bütün bir millette görülen ilgisizlik, isyan dolu bir nefrete dönüşebilirdi. Bu nefret ve galeyanın en büyük bir hiddet ve azgınlık derecesine yükselmesi mümkün olurdu (Hitler, 2017:645).

Murat KÖYLÜ

Alman ordusunda Baltık Cephesi`nde piyade yüzbaşı olarak görev yapan Hans Tröbst, Versay Antlaşması`ndan sonra askerlerin içinde bulunduğu durumunu şöyle ifade ediyordu:

...Sınırları Polonya`ya ve Bolşeviklere karşı koruyan, içerideki hükümetten yana ya da hükümete karşı savaşılan gönüllü birliklerin benim gibi neferlerin, 1920 Ağustos`unda ordunun küçülmesi kendilerine yeni bir meslek aramayı zorunlu kılınca kadar askeri bir gölge yaşamı sürdürebiliyorlardı. Çoğumuzu gül kokulu döşekler beklemiyordu ve herkesin bir genel müdür dayısı yoktu. Ve iyi rütbelere veda eden subaylar için Rano ve diğer gazetelerde çıkan ilanlar, 150 Mark cep harçlığı karşılığında “çiftlik bekçiliği” ya da bankalarda özel kişiler yanında ya da resmi dairelerde sıradan bir yazıcı olmak yeğlenmezse, her şeyden önce bilgi ve beceri gerektiriyordu (Tröbst, 2018:17).

Diğer taraftan aynı şartlarda olan Türk askerlerinin, kendi hükümetlerinin antlaşma şartlarını kabullenişine rağmen Anadolu da başlattıkları direnme ve mücadele ruhu, silahları elinden alınmış, terhis edilmiş Alman subayları arasında hayranlık uyandırmaya başlamıştı. Özellikle Gelibolu muharebelerinde bir Alman generalin emrinde olmasına rağmen kahramanlığı ile Türk ve Alman subayları arasında ismini duyuran Mustafa Kemal Paşa`nın işgallere karşı başlattığı mücadele bu hayranlığı iyice artırıyordu:

Gelibolu`nun savunması ile şöhret kazandı, savaştan meşhur bir general olarak çıktı. Şu üç özellik Kemal Atatürk`ün, yok olmaya mahkûm bir milleti kurtarma ve yeniden yaratma mucizesi göstermesini, son noktasına kadar her şeyi elinden alınmış bir halkta sarsılmaz ve inançlı bir direnç gücü oluşturmasını ve tüm dünyaya rağmen bu imkânsız, hatta cüretkâr görünen bir görevi cesaret etmeyi düşünmesini sağlamıştır: Bir matematikçinin ince ve kesin hesaplama gücü, bir komutanın cesur atılganlığı ve bir hayat filozofunun bilge sınırlılıkları. Bu üç özelliikle birlikte, kâhin bilgeliği ve tüm bunları takip eden ve sadece bunlarla bağlantılı olarak izah edilebilen olaylar, Onu bugünkü olduğu kişi yapmıştır: Bir milletin yaratıcısı, yenilikçisi ve lideri...(Kılıç, 2013:472-473).

Mustafa Kemal Paşa`nın kahramanlığı, diğer Alman subayları gibi işiten Tröbst de kararını vermişti: “...kaderini kılıcın ucuna takıp, yabancı orduda şansını arayıp denemek için günlerden bir gün emektar paramı koyup cebime, kara verdim çıkınımı bağlamaya ve sürdürdüm atımı Kemalçiler yönüne, duydum ki seferber olmuş İzmir`e... (Tröbst, 2018:18)”

Türk Milli Mücadelesi`ne gönüllü olarak katılmaya karar veren Tröbst, 1920 yılının belirsiz koşullarında, sonbahar aylarında başında başlayan ve kış boyunca devam eden maceralarla dolu bir yolculuğa başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa`nın direniş hareketine katılmak için Fransızların denetiminde bulunan Varna`dan kaçak olarak bindiği bir gemiyle İstanbul`a gelmişti. Eski bir Alman subayı olması İstanbul`daki varlığını tehlikeye sokuyordu, müttefik askerler tarafından her an yakalanabilir ve en iyi durumda hapsedilebilirdi.

Milli Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği

Tröbst için İstanbul'dan tesadüfen Türk ordusundan emekli edilen Yüzbaşı İhsan'la tanışması, Anadolu'ya geçmek için bir fırsat olmuştu. Yüzbaşı İhsan Anadolu'ya geçiş konusunda şu uyarıyı yapıyordu:

...Anadolu'ya gitmek mümkün ama bunun güçlükleri var. Mustafa Kemal'in burada, şehirde Türkler arasında da müthiş düşmanları var, bu yüzden burada hiç kimseye güven olmaz. Hatta buna karşı İngilizler burada çağrı büroları açtılar, kim bu tuzağa gelirse yakalayıp Malta'ya sürüyorlar. Pek tabii millicilerin de buralarda büroları var; ama onlarla bağ kurmak Türkler için bile zor... (Tröbst, 2018:44)

Tröbst, Yüzbaşı İhsan tarafından hazırlana Ahmet Mustafa Bey ismine düzenlenmiş sahte pasaportla Standart Oil Company adlı bir petrol şirketinin saklı bir kabininde başlayan yolculuğu İnebolu'da son bulmuştu. Tröbst bu yolculuk için; *"Uzun ve meşakkatliydi yol, bizi menzile götürdü..."* (Tröbst, 2018:56-63) diyordu.

Aslında Tröbst henüz hedeflediği menzile ulaşamamıştı. Önünde, Ankara'nın güvenlik soruşturmasından geçtikten sonra Ankara'ya kadar uzanan zor bir yolculuk daha vardı. Kırk gün süren, kendi ifadesiyle *"çölde bir peygamber gibi yaşamak zorunda kaldığı"* (Tröbst, 2018:87) İnebolu'daki zorunlu misafirliği 10 Mart 1921 günü son bulmuş ve Ankara yolculuğu başlamıştı.

Ankara'da oldukça iyi karşılanan Tröbst, görev almak için sabırsızca bekliyordu. Beklenen görev haberi İnönü savaşlarından sonra gelmiş, İsmet Paşa Batı Cephesi Komutanlığı'nda çok az istihkam subayı olması nedeniyle Tröbst'in istihkam denetiminin görevlendirilmesine karar verilmişti. Tröbst anılarında İsmet Paşa ile tanışmasını ve sonrasında izlenimlerini şöyle anlatıyordu:

Eskişehir'de bulunan Başkumandanlığa geldiğimde Personel Başkanı bana istihkâm subayı az olması nedeniyle istihkam denetiminde görevlendirildiğimi söyledi. Bu nedenle İsmet Paşa'ya bizzat tekmil vermem gerekti. Paşa, bütün Anadolu'da olağanüstü bir saygınlığa sahipti. General beni çok dostça karşıladı ve uzun uzun Almanya, yaşantılarım ve gelecekteki tasarımlarım üzerinde konuştuk. Sonraki günler şehri dolaştım. Bir vagon fabrikası büyük bir beceriyle askeri bir tamirhaneye çevrilmişti. Yetenekli montajcılar burada İngilizlerden ele geçirdikleri iki bozuk uçaktan bir sağlam uçak yapıyorlardı; demir tornacılar, İtilaf devletlerinin işgal sırasında ülkede bıraktıkları topları kullanılmaz hale getirmek için çıkardıkları top kamalarını vagon akslarından yeniden imal ediyorlardı. Bu atölyelerde akıl almaz şeyler görmek mümkündü, bunların birçoğu, ne kadar yetersiz araçlarla yaratıldıklarını düşününce, mucize sınırındaydı (Tröbst, 2018:130).

Milli Mücadele'nin her aşamasına tanık olan, yaşadığı her anı çok detaylı bir şekilde kaleme alan Tröbst, derin dostluklar kurduğu Anadolu'dan 2 Temmuz 1923 günü eşiyile

birlikte ülkesine dönüş yoluna girmişti. Yaşadıklarını kitabının son sözünde şöyle ifade ediyordu:

Sevr Antlaşması'ndan sonra Türkiye ile Versay Antlaşması'ndan sonra bugün vatanımızın içinde bulunduğu durumun aynısıydı. Bu antlaşmaların üzerinden beş yıl geçti, bir zamanlar ölümcül yaralı Türkiye şimdi güçlü bir yükselişte; Almanya ise köleleştirilmiş ve hakları elinden alınmış, düşmanlarının keyfine terk edilmiş! Dünya Türk Kurtuluş Savaşı'nı şaşkınlıkla izledi ve gurur veren binanın Lozan'da son yapıtaşı yerleştirildiğinde, dünya kendi kendine soruyordu: Bu nasıl mümkün oldu? Bu Türk kahramanlık savaşı bugün biz Almanlar için çok özel bir anlam taşıyor. Biz de ne pahasına olursa olsun, güneşteki yerimizi yeniden almak için savaşmalıyız. Bütün iyi niyetlilerden birlik cephesi kurmak, milli temizlik ve gerçek bir orduyu oluşturmak, Kemal Paşa'nın izlediği ilkeler bunlardı, bunlar her halk için ulusun yeniden doğuşun temelleridir (Tröbst, 2018:344-345).

Tröbst'ün Anadolu yolculuğu ve deneyimindeki izlenimleri ve imrendiği Türk Kurtuluş Savaşı, Almanya'daki askerler tarafından da izleniyor ve takdir ediliyordu. Berlin Üniversitesi Türkoloji Bölümünde 2005-2007 yılları arasında öğretim görevlisi olarak ders veren Stefan Ihrig adlı bir doktora öğrencisi Cambridge Üniversite Tarih Bölümünde "Nazi Perceptions of the New Turkey, 1919-1945" isimli doktora teziyle PhD unvanını aldıktan sonra tezini, 2014 yılında "Atatürk In The Nazi Imagination" adıyla kitabında Hitler'in ve Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi (NAZI)'ni kuran askerlerin Atatürk'e olan hayranlıklarını ve rol model aldıklarını iddia ediyordu. Ihrig, Hitler'e ait olduğunu söylediği; "Atatürk, bir ülkenin kaybettiği kaynakları harekete geçirmenin ve yeniden canlandırmanın olanaklı olduğunu gösteren ilk kişiydi. Bu bakımdan Atatürk bir öğretmendi; Mussolini onun ilk, ben ikinci öğrencisiydim..."(Ihrig, 2015:162) sözüne atfen iddiasını tezinde genişletiyordu.

Sonuç ve Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı, nedenlerinden çok sonuçlarıyla öne çıkan ve o güne kadar dünyanın gördüğü en büyük felaketlerden biridir. Galipler, savaş sonunda yapılan, sömürgeci ve ağır ekonomik şartları içeren anlaşmalar ile mağlupların istiklallerini, istikballerini ve toprak bütünlüğünü gasp ederek mağluplar için yeni bir mücadelenin işaret fişğini ateşlemişlerdi. Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin dönemin yöneticileri tarafından imzalanan Mondros Mütarekesi, galip devletlerin insafına bırakılan Türk milletinin geleceğinin büyük bir yokluk ve belirsizlik içine sürüklendiğini göstermiştir.

Tüm bu imkansızlıklar ve yokluklar içinde zafere ulaşılacağına olan inancın ve zafere ulaşmanın altındaki sır; Türk askerinin vatan sevgisi, istiklal ve istikbaline olan bağlılığı, en önemlisi tüm bu kutsalları korumak için tereddütsüz "fedakârlık" duygusunda gizlidir. "Ya istiklal ya ölüm!" parolasına inanmış her asker için; imkânsızlık, yokluk, çaresizlik vs. gibi kavramlar hiçbir anlam ifade etmemektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki başarısı,

Milli Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği

Türk askerinin mücadele ruhunu, fedakârlık duygusunu, Gelibolu muharebelerinde olduğu gibi tekrar harekete geçirmek olmuştur.

Milli Mücadele'de zafere ulaşma ümidi, beklentisi ve inancı sadece Türk milleti için geçerli olmamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonunda aynı kadere mahkûm olmuş milletler için içlerine düştükleri çaresizlikten kurtulmanın bir örneği olması ve Türk milletini bu mücadelesinde yalnız bırakmamak için maddi ve manevi her türlü desteği vermesidir. Bu destek; bazen Milli Mücadele'nin başarısını destekleyen ve cesaret veren yazılar, haberler, bazen farklı milletler olsa da kendilerini Türk milletinin mücadelesi ile özdeşiren sivil toplum kuruluşlarının maddi destek için seferber olması, bazen emperyalizme karşı olan hükümetlerin hem mali hem de harp silah araçları desteği şeklinde ve bazen de Hans Tröbst gibi "damarlarında asker kanı" taşıyan ve askerlik onuru ve ruhunun gereği olarak "emektar parasını cebine koyup" fedakarca bir yolculukla gönüllü olarak Türk milletinin haklı savaşına katılmasıdır

Türk Milli Mücadelesi, sadece Türk milletini modern bir cumhuriyetin inşasıyla kalmamış, aynı zamanda dün olduğu gibi bugünde dünyayı zalimlerin, zorbaların, tiranların ve emperyalistlerin haksız ve hukuksuz eylemlerine karşı birleşerek yapılan başkaldırının zafere ulaşacağını göstermesi bakımından önemli bir başarısı olarak tarihte yerini almıştır.

Kaynakça

- Adivar, Halide Edip. 1975. Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul: Özgür Yayınları
- Akgönenç, Oya. Şubat 1993. "Türkiye-Pakistan İlişkilerinin Tarihi Temelleri ve Geleceği", Askeri Tarih Bülteni, S.34. Ankara.
- Armaoğlu, Fahri. 1983. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Ankara: Kronik Kitap.
- Atatürk, Mustafa Kemal. 2006. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Aydın, Mesut. 1992. Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Çelebi, Mevlüt. 1999. Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Doğanay, Rahmi. 2001. Milli Mücadele'de Karadeniz (1919-1922), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Erdaş, Nilgün. 1994. Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921), Ankara: Gen.Kur. Basımevi.
- Erendil, Muzaffer. 1988. Topçuluk Tarihi, Ankara: Gen. Kur. Bşk.lığı Yayınları.
- Hitler, Adolf. 2017. Kavgam (Mein Kampf), Ankara: Parga Yayınları.
- Ihrig, Stephan 2015. Naziler ve Atatürk, İstanbul: Alfa Tarih Yayınları.

Murat KÖYLÜ

- Keskin, Mustafa. 1991.Hindistan Müslümanlarının Milli Mücadele`de Türkiye`ye Yardımları (1919-1922), Kayseri: Erciyes Ün. Yayınları.
- Kutlu, Mesut. 2004. "Milli Mücadele de Dış Yardımlar (1919-1922)", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elâzığ.
- Müderisoğlu, Alptekin. 1981. Kurtuluş Savaşı`nın Mali Kaynakları, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Robertson, Jhon. 1990.The Tragedy and Glory of Gallipoli: Anzac and Empire, London: Leo Cooper.
- Sonyer, Salahi R. 1991. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C.II., Ankara: TTK Yayınları.
- Özalp, Kazım. 1971. Milli Mücadele (1919-1922), Ankara: TTK Yayınları.
- Tansel, Selahattin. 1991. Mondros`tan Mudanya`ya Kadar, C.II, İstanbul: MEB Basımevi.
- Tetik, Ahmet; Demirtaş, Serdar; Demirtaş, Sema. 2009. Çanakkale Muharebelerinin Esirleri-İfadeler ve Mektuplar, Cilt II, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Tröbst, Hans. 2018. Mustafa Kemal`in Ordusunda Bir Alman Yüzbaşı, (Çev: Yüksel Pazarkaya), İstanbul: Kırmızıkeci Yayınları.
- Türk İstiklal Harbi. 1964. C.V. Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı, Ankara: Gen.Kur Bşk.lığı Yayınları.
- Türk İstiklal Harbi. 1975. CVII, İdari Faaliyetler, Ankara: Gen.Kur. Basımevi.
- Türkmen, Zekeriya (Ed). 2014. "1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak", Uluslararası Sempozyum, 20-21 Kasım" İstanbul.
- Umar, Ömer Osman. 2003. Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940), Elâzığ: Fırat Ün. Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Özkan, Mustafa, "Anzaklar Neden Geldi?", *Tr Dergisi*, 1, 42-47. <https://trdergisi.com/anzaklar-neden-geldi/> Erişim:24.02.2023.
- <https://www.legion-etrangere.com/> Erişim: 22.02.2023.
- https://www.ntv.com.tr/ukrayna-savasi/ukrayna-rusyaya-karsi-savasan-yabanci-gonullulere-vatandaslik-verecegini-acikladi,_yknzKHDoU2JRoEQNS1XYA, Erişim.: 25.02.2023

Ümmüğülsüm CANDEĞER

Doçent, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı/ Osmaniye/Türkiye
Associate Professor, Osmaniye Korkut Ata University/Faculty of Arts and Sciences/Department of History/Department of History of the Republic of Turkey/ Osmaniye/Türkiye

eposta: gcandeger@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6717-9311> - RorID: <https://ror.org/03h8sa373>

Atıf/Citation: Candeger, Ü. 2023. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü. *Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye*, 89-105.

<https://doi.org/10.33692/avasyad.1314972>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	15.06.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	14.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

OSMANLI DEVLETİ'NDEN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE KADIN HAKLARI VE STATÜSÜ

Öz

Eski Türklerde hayatın zor koşulları ve doğaya olan saygının da gereği olarak kadın ve erkek arasında büyük bir ayırım yapılmamış insanoğlunun iki cinsi de kişisel haklarına sahip olmuştur. Yönetim kademesinde de hakanın eşi hatun unvanıyla devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Çağdaşı olan diğer toplumlarda ise kadın genellikle ikinci sınıf vatandaş konumunda olup ya öldürülmüş ya da satılmıştır. Diğer toplumlarda aile kurumunun içinde de kadına insan olmanın gereği olan haklarının verilmediği görülmüştür.

Türklerin İslamiyet'i kabulünden ve Anadolu'ya gelişinden sonraki dönemde ise hem çevredeki kültürlerle olan etkileşimleri hem de dinin yorumlanması neticesinde kadınlar özellikle şehirlerde evlerinin içine hapsedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki yenileşme ve batılılaşma döneminde kadınlar toplum içinde daha görünür hale gelmeye başlamış, özellikle savaşlardaki kayıplar nedeniyle kadınlar çalışma yaşamında daha çok yer almaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında eğitim alanında haklara sahip olmayı başaran kadınlar Cumhuriyet'in ilanından sonra önce eğitim ardından medeni kanun ile kişisel haklarına ve daha sonra da siyasi haklarına sahip olmuşlardır. Siyasi haklarının kazanılmasında önce belediye seçimleri ardından muhtarlık seçimleri ve son olarak da milletvekili seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne giden süreçte kadın haklarındaki değişim ve dönüşüm ele alınmıştır. Çalışmada birinci el kaynaklar ve ikinci el kaynaklardan yararlanılarak kadın haklarındaki gelişimin daha iyi açıklanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın hakları, Seçme ve seçilme hakkı, Medeni Kanun

Abstract

In the old Turks, there was no great distinction between men and women as a requirement of the difficult conditions of life and the respect for nature, and both sexes of human beings had their personal rights. At the administrative level, the wife of the Khan, with the title of Hatun, took a role in the state administration. In other contemporary societies, women are generally second-class citizens, either killed or sold. In other societies, it has been observed that women are not given the right of being human in the family.

In the period after the Turks accepted Islam and came to Anatolia, women were imprisoned in their homes, especially in cities, as a result of their interaction with the surrounding cultures and the interpretation of religion. In the 19th century, during the modernization and westernization period of the Ottoman Empire, women began to become more visible in society, especially due to the losses in the wars, women began to take a more part in working life. Women who succeeded to have rights in the field of education in the last years of the Ottoman Empire, after the proclamation of the Republic, first gained their personal rights through education, then civil law, and then their political rights. In gaining their political rights, they had the right to elect and be elected, first in the municipal elections, then in the mukhtar elections, and finally in the parliamentary elections.

In this study, the change and transformation in women's rights in the process from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey are discussed. The aim of the study is to better explain the development of women's rights by making use of primary and secondary sources.

Keywords: Women's rights, right to vote and be elected, Civil Law

Giriş

Eski Türk devletlerinde konar-göçer yaşam nedeniyle hayatın devamlılığı hem kadın hem de erkeğin yapılacak işleri paylaşması şeklinde olmuştur. Doğa ve düşmanları ile başa çıkabilmek için sosyal hayattaki paylaşım nedeniyle kadın hem silah kullanabilmek hem de ata binebilmek durumundadır. Toplumsal hayatın paylaşımı doğal olarak yönetimin de paylaşımını kaçınılmaz hale getirmiştir. Eski Türklerde "Hakan"ın yanında yer alan ve siyasi kararlarda da önemli bir yere sahip olan hakanın eşi "Hatun" olarak adlandırılmıştır (Kılıç 2013: 121-142). Kadına Türk toplumunda böyle bir hak verilirken Çin, Hint, İran, Roma ve Arap toplumlarında kadın daha çok satılabilecek bir mal olarak görülmüştür (Donuk, 1981: 148-161). Türk aile yapısında ezogaminin (aile dışından evlilik) ve monogaminin (tek eşlilik) hâkim olduğu, yine de babanın etkin olduğu patriyarkal (ataerkil) bir sistem mevcuttur¹. Aynı

¹ Ziya Gökalp bunu pederî aile olarak tanımlamaktadır. Pederî aile ile pederşahî aile arasında da bir ayrıma giden Gökalp'e göre *pederî ailede babanın zevcesi ve çocukları üzerinde yalnız demokratik bir velâyeti vardır ki, buna pederâne velâyet ve zevci velâyet adları vardır. Pederşahî ailede ise aile reisinin gerek evlatları gerek zevcesi üzerine sultas, yani sultanlık hakkı vardır. Evlatlarıyla beraber zevcesi de aileye dahil bulunan sair fertler aile reisinin adi malları ve mülkleri mahiyetinde idi. Bunları isterse satar, isterse öldürürdü; isterse bir başkasına hibe ederdi.*

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü

zamanda diğer toplumlarda görülen babanın ya da en yaşlı erkek aile bireyinin hâkim olduğu geniş aile yerine daha çok küçük aile ya da dar aile tipindedir. Burada bahsi geçen küçük aileden kasıt anne- baba, varsa erkek çocuklardan en küçük olanın eşi ve çocukları ile birlikte ebeveynin yanında yaşadığı aile tipidir (Donuk, 1981: 162-164; Kafesoğlu, 1994: 215-217; Sümer, 1999: 388-390).

Donuk'a göre eski Türk ailesinde kadının yeri diğer topluluklara göre daha üstün bir seviyededir. Şöyle ki;

Eski Türk ailesinde özel mülkiyet var idi. Halbuki diğer topluluklarda ailede mülkiyetin ortaklık esasına dayalı olduğu anlaşılmaktadır. Eski Türklerde aile içerisinde kadının hür olması durumu diğer topluluklarda hemen hiç görülmemektedir. Kadının korunmasını hedef alan leviratus sistemi² (Moğollar hariç) diğer topluluklarda yoktur. Diğer topluluklarda görülen yakın akraba ile evlenme (Yunan, Roma, İran) kardeşi ve kızları ile evlenme (Hind, İran) birbirlerinin karılarını satın alma, karısını çocuk yapması için başkasına takdim etme (Yunan, Hind, Arap) kadınları yakma (Hind) vb. adetlere Türk ailesinde rastlanmaz (1981: 167-168), (Gördeğir, 2019: 1326).

Kendi dönemi içinde diğer topluluklar ile Eski Türk toplumu arasında yapılan karşılaştırma sonucunda Türk ailesi içinde kadının daha geniş haklara sahip olduğu ve hür bir insan olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür. "Kocasını ölen kadının evinde ve arazisinde küçük çocuğuyla beraber kalıp diğer milletlerin kadınları gibi kapı dışarı edilmemesi Türklerde kadının yüksek mevkiini gösterir" (Ergin, 1977: 1885).

İslamiyet'in kabulü ile evlilik müessesesinde bazı değişiklikler olmuştur. Monogaminin hâkim olduğu eski Türklerde İslamiyet'in kabulü sonrası kadının hasta olması, çocuk sahibi olamaması vb. durumlarda erkeğe ikinci bir kadınla evlenme hakkı da verilmiştir. Gerçi poligaminin gerçekleşmesi için eşler arasında eşit davranılması şartı getirilmiş olmakla birlikte tek eşlilik tavsiye edilmiştir (Nisâ, 3). Eski Türklerde var olan *kaling*³ geleneği kadına *mehr*⁴ verilmesi haline dönüşmüştür (Kafesoğlu, 1994: 126-132; Kurnaz, 1991: XII; Diyanet, 2017). Kadınlar eşlerinin ölümü durumunda mirastan 1/3 hak alabilirler. Boşanma hakkı ise genelde erkeğe verilmiş bir hak olarak görülmektedir (Kurnaz, 1991: XII). Ancak Osmanlı Devleti döneminde Şeriyeye Sicilleri üzerinde yapılan incelemeler sonucunda

² Leviratus geleneği Moğollar arasında yaygın olarak uygulanmakla birlikte Moğollara özgü bir gelenek değildi. Moğollar dışında birçok millet tarafından uygulanan bu geleneğin kökeni Babil ve Asur hukukuna kadar dayanmakta ve kutsal kitap Tevrat'ta bile bu gelenekten bahsedilmektedir. Anadolu'da kurulan devletlerden Hititlerin de leviratusu uyguladıkları bilinmektedir.

³ Kaling: Eski Türklerde evlenmeden önce erkek tarafının kadına verdiği para ve mal.

⁴ Mehr: Erkeğin evlenirken eşine verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para veya başka bir mala mehir denir. Kur'an-ı Kerim'de, evlenen erkeğin kadına mehir vermek zorunda olduğu ve bunu zorla geri almasının caiz olmadığı konusunda ayetler bulunmaktadır Bakara, 2/237; Nisâ, 4/4, 20, 24, 25; Mâide, 5/5 gibi.

boşanma davalarının büyük çoğunluğunun kadınlar tarafından açıldığı tespit edilmiştir (Kütükoğlu: 2020: 6).

İslamiyet'in kabulü sonrasında Türklerin Anadolu'yu yurt tutmalarıyla birlikte diğer toplumlarla ilişkiler de artmıştır. Bu ilişkiler toplumların birbirini tanımalarının yanında kültürel olarak da etkileşime girmesine sebep olmuştur. Özellikle Arap, İran, Bizans toplulukları ile yapılan savaşlar ve ticaret haliyle toplumsal değişimlere ve kültürel aktarıma da sebep olmuştur. Ancak yine de bu kültürel etkilenme Selçuklular döneminde Türk kadınının sosyal ve iktisadi hayattan alıkoymamıştır (Turan, 1994: 131; Kaplan, 1998:1). Vakıf kurucusu hatunlar olduğu gibi yine yönetimde söz sahibi olan hatunlar da olmuştur. Hatta Anadolu'nun İslamlaşmasında etkili olan Bacıyân-ı Rûm⁵ teşkilatının varlığı da kadının sosyal hayattaki statüsünü göstermesi açısından önemlidir (Turan, 1994: 126-132; Köken ve Büken, 2018: 113-119).

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına kadar kadının sosyal hayatta değişimi, dönüşümü ve çağdaşlaşması ele alınmıştır. Çağdaşlaşma meselesi hem öğretim hem çalışma hem de hukuk alanlarını kapsamaktadır. Afet İnan'ın da dediği gibi kadınların okullaşması ve meslek sahibi olabilmeleri, hukuki süreçte ise hem özel hukuk (aile hukuku) hem de amme hukuku (siyasi haklar) alanındaki gelişmeleri çağdaşlaşmanın ana konuları olmuştur (İnan 1985: 332-333). Bu minvalde çalışmada Türk kadınının eski Türk devletlerinden, Türkiye Cumhuriyeti döneminde siyasal haklarını kazanmasına kadar olan serencamı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili yapılan literatür taramasında "Türklerde Kadın" teması üzerine farklı disiplinlerde çok sayıda eser tespit edilmiştir. Özellikle Üniversitelerde Sosyal Bilimler Enstitüsü çatısı altında Kadın Çalışmaları Bilim Dalı'nın açılmış olması bundan sonraki yıllarda "Kadın" konusunun daha çok çalışılacağına da bir göstergesidir.

1. Osmanlı Devleti'nde Kadın Olmak

Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında da kadının sosyal statüsünde -Eski Türk Devletleri'ndeki ve İlk Müslüman Türk Devletleri'ndeki durumdan- büyük bir değişiklik olmadığı düşünülmektedir. Hatta XIV. yüzyılda Batı Anadolu'ya gelen İbn'i Batuta Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun tarafından kabul edilmiştir. Buna istinaden "Bu ülkede gördüğüm ve beni epeyce şaşırtan tutumlardan biri de erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır. Bu memlekette kadınlar erkeklerden daha üstün sayılırlar" şeklindeki ifadeleri ise Türk kadınının o dönemde siyasal ve sosyal yaşamda ön planda olduğunu göstermektedir (Konan, 2011: 162). Özellikle İstanbul'un fethinden sonraki süreçte Bizanslı kadınların yüzlerini peçe ile örtmelerinin de etkisi olsa gerek kadınların kıyafetlerinde bir dönüşüm yaşanmaya

⁵ Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı), XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları döneminde Ahilik teşkilatının kadın örgütü olarak kurulan ve İslamiyet'in Anadolu'da yayılmasında etkili olan bir teşkilattir.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü

başlanmıştır. Bu dönemde gerek Bizans ve İran kültürünün etkileri gerekse Halifelik kurumunun Osmanlı Devleti'ne geçmesi kadınların sosyal yaşamında değişiklikleri artırmıştır. Özellikle şehirlerdeki kadınlar arasında çarşaf ve peçe yaygın hale gelmiştir. Kadınların dışarı çıkarken giyinebileceği kıyafetler ve sokağa nasıl çıkabileceklerine dair fermanların çıkarılması ise III. Ahmet döneminde 1725'te başlamış ve çıkarılan fermanla "Müslüman kadınların Hristiyan kadınlara özenmemesi ve ölçülü giysilerle dolaşılması" emrolunmuştur (Yanıkoğlu, 2014: 34). Bu fermanı 11 Haziran 1726⁶ ve 1751'de I. Mahmut'un fermanları, 1797'de III. Selim'in fermanı⁷, 1819'da II. Mahmut'un fermanı izlemiştir. Yani kadının kıyafeti fermanlara konu olmuş ve bu fermanlarda genel olarak "kadınların açık giyinmesi yasaktır" ibaresi yer almıştır (Argıt, 2015: 250). Kadının şehir yaşantısı bu şekilde kurallara göre belirlenmekle birlikte kırsaldaki kadın görece daha özgür bir şekilde sosyal ve iktisadi hayatın içinde yer almıştır (Kurnaz, 1991: XIV; Osmanlı'da Kadın, 2015: 80-81 ve 86-87).

Osmanlı Devleti'nde XVII.- XVIII. yüzyılda kadının giyim kuşamı, sokağa nasıl çıkacağı gibi konularda fermanların çıktığı dönemde Avrupa'da Sanayi İnkılabı ve sonrasında Aydınlanma Çağı yaşanmıştır. Sanayi İnkılabı XVII. yüzyılda İngiltere'de kadın-erkek eşitliği kavramının tartışmaya açılmasına vesile olmuş, XVIII. yüzyılda yaşanan Aydınlanma Çağı'nda ve Fransız İhtilali sonrasında tartışma daha da büyümüştür. Bu dönemde kadın - erkek eşitliği tartışmasında evlilikte hak eşitliği, kadının eğitimi ve siyasal haklar konuları ön plana çıkmıştır (Avcı, 2016: 227). Kadın haklarının gelişiminde tartışmaları başlatanlar erkekler olmasına rağmen tartışmanın savunucuları arasında kadınları da görmek mümkündür. 1793 yılında Fransız Parlamentosunda Madam La Cambe, Olympe de Gouges ve Roland kadın hakları konusunda ciddi tartışmalar yapmışlar ve neticesinde giyotinle idam edilmişlerdir (Göksel, 1988: 21-23; Karadaş, 2019). Mücadele veren bu kadınlardan Olympe de Gouges 1791'de İnsan Hakları Bildirgesi'ndeki "insan" ile kastedilenin erkekler olmasından dolayı karşı tez olarak ilan ettiği "Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi" ile kadın hakları ile ilgili ilk bildirgeyi yayınlamıştır (Gerdhard, 1990). 1789 Fransız İhtilali ile ortaya çıkan eşitlik,

⁶ Bu fermanla ilgili olarak Şeriye sicillerine yansıyan durumlar olmuştur. İstanbul Şeriye Sicilli d. 24, Varak No: 12a Hüküm1'de.

⁷ "Kaymakam Paşa, İslambol avretlerini tebdillerde görüyorum. Ferace ve hotozları gayet beddir. Cümle mahall imamlarına mahalle mahalle emir gönderesin. Feracelerin yakalarını kıt eylesünler. Açık renkler, hazanî rengi ve o makule ferace giymesünler ve yaşmakları öyle etmesünler. Mücevherâtları ve yemeni rengi görünüyor. Ve zâbitâna tenbih edesin öyle karılara rast geldikde hotozunu ve yakasını kessünler. Sen de rast gelürsen kesesin. Ben de eğer tebdilde rast gelürsem kestiririm"; 21 Ramazan 211 (M. 20 Mart 1797) tarihli hatt-ı hümayunda "Benim Vezirim, Nisâ tafesi çarşu pazarda açık renk feraceler ile gezüb edepsizlik etdikleri mesmû'um ve mazurum oldu. Fimâ-ba'd açık renk ferace ve hadden ziyade yaka giymeyüb herkes ırz u edebiyile olmasını iktizâ edenlere tenbih ve terzilere dahi bu makule edepsiz esvabları diktirmeyüb şedid men ve yasağ idesin. Bu makule şeylere aralık aralık bakılmak ve yakalar kesilmek ve bazı edepsizlikleri nefy-i bilâd eylemek lazım iken niçin bakmıyorsun. Her kim olur ise olsun men' ve elbette def eyleyüb hakkı edebiyile gezdiresin" (Hat 191/9273- AE. SSLM. III, 24208).

özgürlük gibi kavramların kadınlara etkisi olarak görülebilecek olan bu hareketin devamında ise kadınlar haklarını alabilmek için daima mücadele etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde değişim ve dönüşümün yaşandığı, yenileşme ve batılılaşmanın hız kazandığı dönem şüphesiz XIX. yüzyıl olmuştur. Bu durum Osmanlı toplumunda kadının statüsünü ve konumunu da etkilemiştir. Tanzimat (1839-1876) döneminden itibaren Osmanlı toplumunda kadın daha görünür olmaya başlamış, I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Meşrutiyet (1908-1918) dönemleri itibarıyla da kadınlarla ilgili çalışmalar artmaya başlamıştır. Genel olarak Osmanlı Devleti'nde batılılaşma hareketlerinin başladığı dönem olarak ifade edilen Tanzimat dönemi öncesinde kadının statüsüne bakıldığında özellikle şehirlerde ev içinde olduğu görülmektedir. Sosyal hayatın dışında olan kadın Tanzimat'tan sonraki dönem içinde kadın dergilerinin⁸ çıkması, kadın derneklerinin⁹ kurulması ve savaşlar nedeniyle çalışma hayatına katılmaları kadınların toplum içinde görünmeleri sürecini hızlandırmıştır (Sezer, 1998: 890).

Kadınların toplum içinde görünür hale gelmesi sonucunda öğretimle ilgili hakları da gündeme gelmiştir. Daha önce genellikle varlıklı ailelerin kızlarına evde özel hocalardan alabildiği eğitim, bu dönemde devlet eliyle kızların da eğitim ve öğretime dahil edilmesi şekline dönüşmüştür. Sıbyan¹⁰ mekteplerinden sonra rüştiye ve idadilere gitmeye hak kazanan kızların eğitimi 1869 tarihli "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ile yasal bir zemine oturtulmuştur (Kodaman, 1991: 25-26). Kızlara verilen bu haklara bağlı olarak bu okullarda görev yapacak kadın öğretmenlerin eğitilmesi için de bu dönemde Dar'ül-Muallimat (1870) açılmıştır. 1876 yılında ilan edilen Kanun-u Esasi'de ilk öğretim meselesi de ele alınmış ve zorunlu eğitimin bütün Osmanlı vatandaşları için geçerli olduğuna dair bir ibare ile kızların ilköğretime katılması zorunlu hale getirilmiştir. 1913 yılında çıkarılan "Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkiti'nin" yürürlüğe girmesiyle iptidâî okulları ile rüştiyeler birleştirilerek eğitim süresi altı yıla çıkarılmıştır. Böylece kızların zorunlu eğitim süresi altı yıl olmuştur. Yine aynı dönemde lise düzeyinde eğitim verilen kız idadileri de açılmış ancak bu uzun ömürlü olmamış, Maarif Nezareti'nin vilayet merkezlerindeki yedi yıllık idadileri sultaniye çevrilmesi kararıyla kızların okulları da sultaniye çevrilmiştir. Daha önce ortaöğretim hakkını elde eden kadınlara 1914 yılına gelindiğinde İnâs Darülfünun'a gitme hakkı verilerek yükseköğretim almaları imkânı verilmiştir (Sezer, 1998: 889-890; Arıç 2023; Tümer Erdem, 2013; Kodaman: 1991). İnâs Darülfünü'nunun açılmasıyla aynı zamanda İnâs Sanayi-i Nefise Mektebi açılarak kız öğrencilerin okullarında çalışacak kadın resim öğretmenleri yetiştirilmek

⁸ Kadınlar Dünyası, Hanımlar Âlemi, Kadın, Genç Kadın ve Türk Kadını.

⁹ Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi (1324- 1908). Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye (1325-1909), Esirgeme Derneği (1325-1909), Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti (1331-1915).

¹⁰ "Sıbyan mektepleri 1862'den sonra İptidâî okulu olarak usûl-ü cedîd üzere açılıp Maarif Nezaretine bağlanmıştır" (Kodaman, 1991: 145). Buna göre Sıbyan mektebi ibaresi yerine aslında iptidâî okul denmesi gerekmele birlikte literatürde bu iki ismin bazen birbiri yerine bazen de ayrılmak suretiyle kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü

hedeflenmiştir. İnâs Darülfünunu'nun 1918-1919 öğretim yılının ortasında kapatılarak Darülfünun'a aktarılmasıyla Darülfünunun tek çatı altında karma eğitimin verildiği bir kurum haline dönüşmüş ve kızların edebiyat, tabiiyat ve riyaziyyat şubeleri dışındaki birimlerde özellikle tıp şubesine katılmalarına imkân sağlanmıştır. Darülfünun'da karma eğitime geçilmesi inâs sultanilerinin eğitim müfredatının da yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur. İnâs sultanilerindeki eğitim programı kızların iyi bir eş, anne ve ev idarecisi olmasını sağlamak üzere planlandığı için erkeklerin programlarından farklıdır. Darülfünun'da karma eğitim bu programların birbiriyle eşitlenmesine vesile olmuştur (Tümer Erdem, 2013: 424). II. Meşrutiyet dönemindeki bu gelişmeler Cumhuriyet döneminde kızların okullaşmasının zeminini hazırlaması açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti'nde hukuki alanda kadın ise başlı başına ayrı bir konu olarak ele alınması gereken bir mevzudur. Osmanlı Devleti'nde kişilerin hukuku daha çok düalist yapı içinde Şer'i hukuk kapsamında ele alınmıştır. XVI. yüzyılın ortalarına kadar mezhepler arasında daha esnek değerlendirilen aile hukukunun temeli olan evlenme akdi 1544'ten sonra katılmıştır. Bu tarihten XX. yüzyıl başına kadar Hanefi mezhebi devletin resmî mezhebi olarak benimsenmiştir. Tanzimat döneminde Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında hazırlanan Mecelle-i Ahkam-ı Adliye 1869-1876 yılları arasında yürürlüğe girmiştir. Osmanlı Devleti'nin hatta İslam dünyasının ilk medeni hukuk metni olarak kabul edilen Mecelle'de özel hukuk alanlarından aile ve miras konuları tam olarak ele alınmamıştır. Aile ve miras hukukunun ele alınmamasının özünde Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı etkili olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın etkisi ile kadınların toplum içinde özellikle iş hayatında daha görünür hale gelmesi kadınların hukuki haklarının da tartışılmasında etkili olmuştur. Dönemin aydınlarının da konuya el atmasıyla kadınların haklarıyla ilgili çalışmalar zaruri hale gelmiştir. 1917 yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin kabul edilmesi hem Osmanlı Devleti'nde hem de İslam dünyasında kadının haklarının hukuki metinlerde ilk kez yer alması bakımından önemlidir. Hukuk-ı Aile Kararnamesi evlenme ve boşanma konusunu ele alan düzenlemeler ihtiva etmektedir. Kararnamede nişanlanma, evlenme yaşı, akıl hastalarına evlenme ehliyeti tanınmaması, evlenmenin ilanının zorunlu hale getirilmesi, evlilik akdine kadının "evlilik sırasında kocasının başka bir kadınla evlenmemesi, eğer evlenirse kendisinin veya ikinci kadının boş olması şartını" koyabilmesi gibi maddeler bulunmaktadır. Bu haliyle poligaminin önlenmesi de sağlanmaya çalışılmıştır (Yurtseven 2003: 202-220; Küçükçiryaki 2014: 177-201).

2. Türkiye Cumhuriyeti'nde Kadın Hakları ve Statüsü

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri incelendiğinde daha Cumhuriyet'in ilanından önce İzmir İktisat Kongresi öncesi İzmir'de eski gümrük binasında halk ile yaptığı toplantıda halktan gelen sorulardan "kadınların hayatı içtimaiyemizdeki mevkiinin ne olmak lâzım geleceği" şeklindeki soruya verdiği cevabında kadınların

yüceliğini ve anne olarak toplumun yetiştirilmesi ve aydın olmasını sağlayacak memban da kadın olduğunu dile getirdiğini görmek mümkündür (Ek-1) (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2006 (31.01.1923), 286-287).

Atatürk'ün Türk kadını hakkındaki sözlerinin arkasında içinde yaşadığı toplumu iyi değerlendirmesi ve ayrıca Osmanlı Devleti'nin son yıllarında toplumsal alanda görülür hale gelen kadının Millî Mücadele döneminde vatanın kurtuluşunda "ben de varım" diyebilmiş ve işgale karşı Türk ordusunun bir ferdi olarak görev almış olmasının etkisini görmek mümkündür. Bu süreç Cumhuriyet'in ilanından sonra daha da hız kazanmış öncelikle 17 Şubat 1926'da İsviçre Medeni Kanun'u örnek alınarak Türk Kanunu Medenisi¹¹ hazırlanmıştır (Kanun No: 743 ve Kanun: 4721). Türk Kanunu Medenisi ile kadınlara kişi hak ve özgürlükleri verilmiştir. Bu kişi hak ve özgürlükleri evlenme, boşanma, mirastan eşit pay alma, çalışma hakkı gibi hakları kapsamaktadır.

Cumhuriyet döneminde kızların okullaşması yukarıda da ifade edildiği gibi II. Meşrutiyet dönemindeki gelişmelerin üzerine şekillenmiştir. İnâs Darülfünun'u 1919 yılında Darülfünun ile birleşmesi karma eğitimin üniversite seviyesinden başlamasına da vesile olmuştur. 1921-1922 eğitim- öğretim yılında Hukuk Fakültesi, 1922-1923 öğretim yılında da Tıp Fakültesi kız öğrencilere de kapılarını açmıştır (Akyüz, 2019: 398). Karma eğitimin yaygınlaşması ise ortaokul seviyesinde kızların gidebileceği okulların olmadığı yerlerde mecburiyet ile başlamıştır. 1927-1928 öğretim yılı başında 23 karma, 12 kız ve 34 erkek ortaokulu varken, bu sayılar 1935-1936 öğretim yılına gelindiğinde 85 karma, 10 kız ve 5 erkek ortaokulu olmuştur. 1924 yılında ilkokulların da karma eğitime geçmesiyle ilgili karar alınmıştır. Liselerde karma eğitim konusu ise 1930'lardan sonra gündeme gelmiştir. 1923'te Türkiye'de 9 kız ve 14 erkek lisesi mevcuttur. 1934-1935 öğretim yılından itibaren tek lisesi bulunan illerde karma eğitime geçilmesi zaruri hal almış ve 19 lise de karma eğitime geçilmiştir (Akyüz, 2019:398-399).

Her ne kadar önce üniversite sonrasında ise sırasıyla ortaokul, ilkokul ve liselerde karma eğitime geçilmişse de Heyet-i İlmiye ve Milli Eğitim Bakanlığı Şura kararlarında kadına biçilen görev ağırlıklı olarak toplumu daha iyi yetiştirmek, iyi bir anne ve iyi bir eş olmak olduğu için genellikle ayrı kurumlar açılarak, farklı eğitim programları hazırlanması tavsiyesi yapılmıştır (Candeğer, 2015).

İş gücü alanında kadınlara Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonrası ihtiyaç artmış ve bu şekilde kamusal alanda kadınlar işçi statüsünde görülmeye başlanmıştır. Özellikle gıda ve silah fabrikalarında çalışmaya başlayan kadınlar Türkiye'de kadın işçi sınıfının genişlemesinde rol oynamışlardır. Millî Mücadele döneminde kadın işçilere olan ihtiyaç daha

¹¹ Türk Kanunu Medenisi'nde bulunan bazı maddeler daha sonraki yıllarda kaldırılmış ya da eklenmiştir. Son olarak 22.11.2001 tarihinde 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu olarak güncellenmiştir.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü

da artmış ve sonrasındaki dönemde sanayi işletmelerinde kadın ve genç işçilerin sayısında önemli oranda artış yaşanmıştır. Kadın ve gençlerin korunmasına yönelik ilk düzenlemeler 24 Nisan 1930 tarihinde çıkarılan “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” çerçevesinde yapılmıştır. Bununla birlikte 1924'te çıkarılan 394 (Kanun No: 394) sayılı yasa ve 1935 yılında çıkarılan 2739 (Kanun No: 2739) sayılı yasa ile başta kadınlar olmak üzere bütün çalışanların hakları yasal güvence altına alınmıştır. Kadınların çalışma hayatının düzenlenmesi ile ilgili en önemli yasa ise 1936 tarihli “İş Kanunu”dur (Kanun No: 3008)¹². 8 Haziran 1936'da kabul edilen kanuna göre çalışanların çalışma koşulları yeniden düzenlenmiştir. 1937 ve 1943 yıllarında yapılan işçi istatistiklerine göre 1937'de 50.131 olan kadın işçi sayısı 1943'te 56.937'ye çıkmıştır. 1955'te kadınların çalışma hayatında varlığı %70 oranına ulaşmışken 1990'larda bu oran %30'lara düşmüştür (Ağlı ve Tor, 2016: 94-95; Belenli, 2017: 103-131).

Siyasal haklar konusunda Avrupa'da Fransız İhtilali'nden sonraki dönemde kadınlar varlıklarını ortaya koymaya çalışmışsa da XX. yüzyıl başına kadar maalesef başarılı olamamışlardır. XX. yüzyılın başından itibaren ise Kuzey Avrupa ülkeleri olan Finlandiya, Norveç, İsveç gibi ülkelerde kadınlar siyasal yaşama dahil olmayı başarmışlardır. İngiltere'de I. Dünya Savaşı döneminde, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise 1919'da kadınlar seçme seçilme hakkına sahip olmuşlardır (Konan 2011: 160). İslam ülkeleri arasında ise kadınlara ilk oy verme hakkını Azerbaycan 1918'de vermiştir (<https://scwra.gov.az/az/view/articles/334/azerbaycan-xalq-cumhuriyyetinin-qadin-siyaseti>, Erişim Tarihi: 31.05.2023).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kadınların seçime katılmasıyla ilgili konu Meclis-i Mebusan'da bir kez gündeme gelmiş olmakla birlikte bu öneri kabul görmemiştir (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 14 Haziran 1909; Olgun, 2014: 191-193). 1913 yılında kurulan “Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti” (Osmanlı Kadınının Hakkını Savunma Derneği) Kadınlar Dünyası isimli dergide kadın sorunlarına değinerek Osmanlı kadınının toplumsal hayatta etkin rol oynaması için çaba göstermiş ve 1921 yılında kadınların seçme ve seçilme hakkını gündemine almıştır (Konan, 2011: 165).

TBMM'nin açılmasından sonraki dönemde 16 Haziran 1923'te “Kadınlar Halk Fırkası” kurulmuştur. Parti Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin devamı niteliğinde olsa da herhangi bir faaliyet göstermeden kapanmıştır (Kaplan, 1996: 271-272). Bu partiyi 1924 yılında açılan “Türk Kadınlar Birliği” derneği takip etmiştir. Hem partinin hem de derneğin hedefi Türk kadınının siyasal alanda seçme ve seçilme hakkını elde edebilmesi olmuştur. Türk Kadınlar Birliği 1935 yılında Türk kadınının seçme ve seçilme hakkını alması sonrasında kendini feshetmiştir (Toprak, 1994: 5-12; Konan, 2011: 166; Kaçar, 2020). 1923 yılında TBMM'de Milletvekili Seçimi Kanunu görüşmelerinde tasarıdaki “her 20.000 erkek nüfusa bir

¹² Bu kanunla kadınların çalışma hayatında doğum ya da emziliklik gibi durumlarına ait maddelerin bulunması ise kadınların haklarının iş hayatında korunmasına yönelik önemli adımlardır.

milletvekili seçilecektir” ibaresindeki “nüfusa” sadece erkek nüfus mu, kadınlar da dahil edilecek mi şeklinde gündeme gelmiştir. 1924 anayasası hazırlığında kadına seçme seçilme hakkı meselesi yine gündeme gelmiş, “18 yaşını bitiren her Türk’ün milletvekili seçimlerine katılabileceği” cümlesi tepkilere neden olmuştur. Celal Nuri Bey’in bu cümledeki “her Türk” ibaresinden “sadece erkeklerin anlaşılması” gerektiğini söylemesi üzerine Recep Bey “Kadınlar Türk değil mi beyefendi?” şeklinde bir soru sorar. Celal Nuri Bey’in “Türk’tür.” cevabına binaen Recep Bey, “Mademki Türk dediniz, maddenin şümulü içinde Türk kadını da vardır” der. Bu sırada Urfa Milletvekili Yahya Mehmet Bey “30 yaşını bitiren kadın erkek her Türk, milletvekili seçilmek salâhiyetine sahiptir” şeklinde bir önerge vermiş ancak bu önerge kabul edilmemiştir (Konan, 2011: 166).

Türkiye Cumhuriyeti’nde 1930 yılına gelindiğinde kadınların belediye seçimlerine katılmaları meselesi gündeme geldiğinde mecliste konu tartışılırken dönemin Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey’in;

“Türk tarihinin her sahasında ve her safhasında erkeğiyle yan yana her fedakarlığı yapan millet ve vatan işlerinde büyük feragatle her mahrumiyete her cefaya ve her acıya katlanan milletin, vatanın felaket ve saadetlerine aynı hisle iştirak eden büyük kalpli ve yüksek faziletli Türk kadını müşterek eseri olan Cumhuriyetle elbette kendi evinin işlerinde olduğu gibi belediye işlerinde de temiz ve ciddi yerini alacaktır.”

şeklinde görüşünü belirtmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1930:22-23). Meclisteki tartışmaların neticesinde 14 Nisan 1930 tarihinde çıkarılan Belediye Kanunu ile kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı verilmiştir (Kanun No: 1580¹³).

1930 yılında kadınların belediye seçimlerine katılması deneyimin ardından, 1933 yılında 442 Sayılı Köy Kanunu’nun 20. ve 30. maddelerinin değiştirilmesi ile ilgili meclis görüşmeleri esnasında Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey’in aşağıdaki konuşması önemlidir (TBMM Zabıt Ceridesi 1933: 48-50).

“Türk kadını, tarihin ilk devirlerinden beri daima faziletin, cesaretin, şecaatin ve aynı zamanda yurt sevgisinin sıcak bir kaynağı olmuştur. Eğer Türk çocukları tarihte büyük şerefler kazanmışlarsa ve diğer milletler arasında şerefraz olmuşlarsa emin olunuz ki bu ana kucağında aldığı terbiye sayesinde olmuştur. Eğer Türk çocuğu zinde ve sıhhatli ise güçlü ve kuvvetli ise emin olunuz ki bu anasının damarlarında cevelan eden kanın temizliği ve terbiyesinin sağlamlığındandır. Eğer Türk çocuğu tarihte en yüksek seciyeli bir insan olarak tanınmışsa eğer Türk çocuğu dünya da en yüksek insanıyetperver olarak tanınmışsa emin olunuz ki ana kucağında aldığı şefkatten mülhem olmuştur. Türk kadınının mazisini saymak malumu ilam

¹³ 1580 sayılı Belediye Kanunu’nun 23 ve 24. maddelerinde Belediye Meclisi İntihabına katılma ile ilgili şartlarda kadın ya da erkek ayrımı yapılmamıştır.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü

kabilinden bir şey olur. Kendisi evimizin müdürüdür. Köy de de köy iktisadiyatının müdürü odur. Herhangi bir köye giderseniz en evvel karşınıza köyün iktisadiyatını idare edenin kadın olduğunu görürsünüz. Kadına evinde olduğu gibi belediyelerde olduğu gibi, köylerde de idare hakkını vermek bir vazifedir. Ona köyde muhtar olmak ve muhtar intihap etmek hakkını vermekle kendisine karşı bir şükran eseri göstermiyoruz. Kendisinin zaten ve tabiaten haiz olduğu hakkını kanunen ifade etmiş oluyoruz. Bu köy kanunu hakkında göstereceğimiz alaka Türk kadını için şurada diktiğimiz abideden daha güzel, daha insani bir abide olacaktır. Kanunun heyet-i umumiyesi Türk kadınına köylerde de haklarını veren bir kanundur.”

Bu konuşmanın ardından 26 Ekim 1933'te kabul edilen 442 sayılı Köy Kanunu'nun 20. ve 30. maddelerinde değişiklik yapılmak suretiyle kadınlara köy muhtarlığı ve ihtiyar heyeti seçimlerine katılma hakkı verilmiştir (Kanun No: 2329). Kanunun çıkmasından sonrasında 12 Kasım 1933'te yapılan muhtarlık seçimlerinde ilk kadın muhtar Aydın'dan seçilmiştir (Güneş 2010: 176).

1934 yılında ise kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilerek kadınların siyasi hakları peyderpey kanunlar ile garanti altına alınmıştır (Kanun No: 2598). 5 Aralık 1934'te TBMM'de kabul edilen kanun layihası¹⁴ ile kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilerek 1935 yılında yapılan seçimlerde kadın adaylar da yer almıştır (TBMM Zabıt Ceridesi 1934: 85; BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer: 2-9-15, 18.12.1934). 8 Şubat 1935'te yapılan milletvekili seçimlerinde 17 kadın milletvekili seçilerek mecliste Türk kadını temsil hakkını elde etmişlerdir (Özer, 2013: 158; Mumyalmaz, 2023). 1936 yılında yapılan ara seçimlerde Çankırı milletvekili olarak Hatice Özgener'in TBMM'ye girmesiyle birlikte mecliste kadın milletvekili sayısı 18'e yükselmiştir. 1936'da Hatice Özgener'in milletvekili olmasıyla birlikte TBMM'de kadının temsil oranı % 4,5 olmuştur. 1939 ve 1943 seçimlerinde 16 kadın milletvekili ile bu oran % 3,7'ye düşmüştür. Düşüş sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1946'da dokuz, 1950'de üç, 1954'te dört, 1957'de sekiz, 1961'de üç, 1965'te sekiz, 1969'da beş, 1973'te altı, 1977'de dört, 1983'te 12, 1987'de altı, 1991'de sekiz, 1995'te 13, 1999'da 23, 2002'de 24, 2007'de 50, 2011'de 79, 7 Haziran 2015'te 98, 1 Kasım 2015'te 81, 2018'de 104 ve 2023'te ise 119 kadın milletvekili TBMM'de görev almıştır (Emiroğlu, 2022:1191; Doğramacı, 1988; *Seçim İstatistikleri (2009-2019); Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011: 5; TBMM Sandalye Dağılımı*). 1935 yılında mecliste 18 kadın ve %4,5 oranıyla başlanılan kadınların milletvekilliği süreci 1961 yılında %0,7 oranına kadar düşmüştür. 1999 yılından sonra tekrar yükselişe geçen kadın milletvekili oranı 2023 yılında yapılan seçim ile %19,8'lere ulaşmıştır. XXI. yüzyıl başında dünya genelindeki kadın milletvekili oranlarıyla karşılaştırıldığında Türkiye'deki kadın milletvekili

¹⁴ Teşkilâtı esasiye kanununun 10 ve 11'inci maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun;
Madde1- Teşkilâtı esasiye kanununun onuncu ve on birinci maddeleri aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:
Madde10- Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir.
Madde 11- Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir.

oranlarının çok düşük olduğu da görülmektedir. Kadınların parlamentolarda en yüksek oranda temsil edildiği ülke %44,7 ile İsveç olurken en düşük temsil edildiği ülke Malta %8,7 oranındadır. Bu dönemde 2011 yılında Türkiye'deki oran ise %14,4 olmuştur (*Milletvekilliği Genel Seçimleri 1923-2011*: 6).

Milletvekili seçme ve seçilme hakkını alan Türk kadını 1950 yılında ilk Şehir Belediye Başkanı'nı Mersin'de seçmiştir. 1971 yılına gelindiğinde ise TBMM başkanvekilliği görevinde yine bir kadın görmek mümkün olacaktır (Doğramacı, 1988: 103). 1993 yılında ise Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı görevinde yine bir kadın görmek mümkün olabilmektedir.

22 Nisan 1935'te İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'nda Atatürk tarafından himaye edilen "Milletlerarası Kadın Kongresi'ne" dünya çapında ünlü kadınlar ve yazarlar katılmıştır. Kongreye gönderdiği telgrafta "Siyasî ve İçtimâî hakların kadın tarafından kullanılmasının, beşeriyetin saadeti ve prestiji bakımından elzem olduğuna eminim" diyen Atatürk Türk kadınının dünya kadınlarıyla ilişkilerinin alacağı şekli de "Türk kadınlığının dünya kadınlarıyla el ele vererek dünya barışı ve güvenliği için çalışacağına" da işaret etmiştir (Göksel 1984:219). 1935 yılında kadınların TBMM'de temsil hakkını elde etmesi aslında onun dünya kadınlarıyla benzer şekilde yükselişi için bir yol olarak açılıp uluslararası arenada da kadınların önü açılmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk Türk kadınının eski Türklerdeki gibi toplumsal ve siyasal alanda hak ettiği yere ulaşması için desteklemişse de sonraki yıllardaki gelişmeler kadının yükselişini önlemiştir. Özellikle siyasal alanda kadınların yeterince temsil edilememiş olması Türk kadınının istenilen seviyelerde haklarını kullanamadığını da göstermektedir.

3. Değerlendirme ve Sonuç/Sonuç

Eski Türk Devletlerinde yönetimde hakan ile eşit statüde olan kadın, aile yaşantısı içinde de çağdaşı diğer toplumlardaki hemcinslerine göre daha özgürdür. İslamiyet'in kabulü sonrasında uzun bir süre sosyal hayattaki yerini koruyan kadın Türklerin Anadolu'yu yurt tutması ve diğer medeniyetlerle karşılaşması sonucunda bu medeniyetlerden de etkilenecek kadını özellikle şehir yaşamında evin içine sokmuştur. XVIII. yüzyıl Avrupa'da kadın-erkek eşitliği tartışmalarının yapıldığı dönem iken, Osmanlı Devleti'nde kadının sokağa nasıl çıkacağı ile ilgili fermanların yayınlandığı dönemdir. XIX. yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nde de bir değişim ve dönüşüm yaşanmaya başlamış ve bundan kadınlar da nasibini alabilmişlerdir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde kadınların eğitimi, çalışma hayatında kadının varlığı gibi konular gündeme gelmeye başlamıştır. XX. yüzyıla kadar olan gelişmeler sonraki yıllarda meyvesini vermeye başlamış ve kadınlar öncelikle eğitim hayatında karma eğitime dahil olmuşlardır. 1917 yılında çıkarılan Aile Hukuku Kararnamesi ile kadının bireysel hak ve özgürlükleri kanuni temele dayandırılmıştır.

Millî Mücadele döneminde Türk kadını elinin hamuruna bakmadan erkekleriyle birlikte omuz omuza vatan müdafaasında rol almış ve sonraki dönemde de daha insani yaşam

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü

koşullarına giden sürece bizzat dahil olmuştur. TBMM'nin açılması sonrası ise Türk kadını çağdaşlaşma yolunda daha akılcı ve yere basan adımlarla haklarını almıştır. Öncelikle eğitimin her kademesinde okuma hakkını alan kadın 1926 yılında Medeni Kanun'un kabulüyle özel hukuk alanında bireysel haklarına kavuşmuştur. 1930-1933 ve 1934 yılında siyasal haklarına kavuşan Türk kadını 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu ile de çalışma hayatındaki hak ve özgürlüklerine kavuşabilmiştir.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinde daha Cumhuriyet'in ilanından önce mevzubahis olan "Kadın'ın içtimai hayattaki yeri" meselesi sonraki yıllarda istenilen seviyelerde olamamıştır. Günümüz kadınlarına bırakılan miras maalesef korunamamıştır.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer: 2-9-15, 18.12.1934.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın, 2015. Yay. Haz. Ersin Kırca, Kevser Şeker, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.

İstanbul Şeriye Sicilli d. 24, Varak No: 12a Hüküm1.

Kanun No: 394; Hafta Tatili Hakkında Kanun, *Resmî Gazete*: 21.01.1924, 54, *Düstur*: Tertip: 3, C. 5:226.

Kanun No: 743; Türk Kanunu Medenisi, *Resmî Gazete*: 04.04.1926, 339, *Düstur*: Tertip: 3, C. 7: 237.

Kanun No: 1580; Belediye Kanunu, *Resmî Gazete*: 14.04.1930, 1471, *Düstur*: Tertip: 3, C. 11, 80.

Kanun No: 2329; 442 Sayılı Köy Kanunu'nun 20'nci ve 30'uncu maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, *Resmî Gazete*: 28.10.1933, 2540.

Kanun No: 2598; İntihabı Mebusan Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve kanuna bir madde ilavesine dair kanun, *Resmî Gazete*: 11.12.1934, 2877, *Düstur*: Tertip: 3, C. 16.

Kanun No: 2739; Ulusal Bayram ve genel tatiller hakkında kanun, *Resmî Gazete*: 27.05.1935.

Kanun No: 3008; İş Kanunu, *Resmî Gazete*: 15.06.1936 (Kabul Tarihi: 08.06.1936), 3330: 6621-6639.

Kanun No: 4721; Türk Medeni Kanunu, *Resmî Gazete*: 08.12.2001, 24607, *Düstur*: Tertip: 5, C. 41.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. 1909. Devre 1, C.4, İçtima: 92, 1 Haziran 1325, (M. 14 Haziran 1909).

TBMM Zabıt Ceridesi. 1930. Devre 3, C.17, Birleşim: 37, 20.03.1930 :22-23.

TBMM Zabıt Ceridesi. 1933. Devre 4, C. 17, Birleşim: 26, 26.10.1933: 48-50.

TBMM Zabıt Ceridesi. 1934. Devre 4, C. 25, Birleşim: 12, 5.12.1934: 85.

TBMM Sandalye Dağılımı. <https://www.tbmm.gov.tr/sandalyedagilimi>, Erişim Tarihi: 15.06.2023.

Ağlı, Esra; Tor, Hacer, 2016. "Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türk Kadınlarının Eğitim, Sosyal ve Siyasal Hayattaki Durumlarının Değerlendirilmesi". *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1 (2): 92-105.

Akyüz, Yahya. 2019. *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000- M.S. 2019)*, 31. bs. Ankara: Pegem Akademi.

Argıt, Fatma Betül İpşirli. 2015. "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam". *İstanbul Tarihi*, İstanbul: İSAM Yayınları: 230-263.

- Arıĝ, Ayten Sezer. 2023. "Atatürk Dönemi Kadın Hakları". *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-kadin-haklari/> Erişim Tarihi: 09.05.2023.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*. 2006, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Avcı, Müşerref. 2016. "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 55: 225-254.
- Belenli, Tuĝba. 2017. *Türklerde Sosyal Devlet ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde Uygulanan Sosyal Politikalar (1938'e kadar)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Candeğer, Ümmügülsüm. 2015. "Milli Eğitim Şura Kararlarında Kadının Yeri (1939-2014)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu (26-28. 11.2015)*, II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi: 523-527.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. 2017. "Mehir ne demektir?". Din İşleri Yüksek Kurulu, <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/808/mehir-ne-demektir> Erişim Tarihi: 27.05.2023.
- Doğramacı, Emel. 1988. "Atatürk ve Türk Kadını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5(13): 91-106
- Donuk, Abdulkadir. 1982. "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXIII (33), Mart (1980-1981): 149-160.
- Emiroğlu, Atiye. 2022. "1923 ve 1960 Arası Türkiye'de Kadın Hakları ve Türk Kadınının Edindiği Hakları Kullanmaları". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (3): 1186-1198.
- Ergin, Osman Nuri. 1977. *Türk Maarif Tarihi*. V. İstanbul: Eser Matbaası.
- Gerdhard, Ute. 1990. *Gleichheit ohne Angleichung*. München, Verlag C.H. Beck :263-269'dan çev. Ece Göztepe, 1996. "Kadın ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi Olympe de Gouges (7 Eylül 1791)". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 45: 185-193.
- Gökalp, Ziya. 1968. *Türkçülüğün Esasları*, 7. bs. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Göksel, Burhan. 1984. "Atatürk ve Kadın Hakları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 1 (1): 213-235.
- Göksel, Burhan. 1988. *Çağlar boyunca Türk kadını ve Atatürk*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Gördeğir, Ercan. 2019. "İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri". *Journal of History School*, 43, 1324-1340.
- Güneş, Günver. 2010. "Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin Hanım". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IX (20-21): 171-190.
- İnan, Ayşe Afet. 1985. "Çağdaşlaşmada Kadın Hakları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1 (2): 331-334.
- Kaçar, Aliye. 2020. *Kadınlar Halk Fırkasından Türk Kadınlar Birliğine Kadın Hareketi ve Basına Yansımaları (1923-1935)*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa.
- Kafesoğlu, İbrahim. 1994. *Türk Millî Kültürü*. 11. bs. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kaplan, Leyla. 1996. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kadın Milletvekilleri". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12 (34): 269-276.
- Kaplan, Leyla. 1998. *Cemiyetlerde ve Siyasal Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü

- Karadaş, Sarin. 2019. *Kadınların Fransız Devrimi'ndeki Rolü: Oyuncu Claire Lacombe, Oyun Yazarı Olympe de Gouges Örneği*. İstanbul Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Kılıç, Latife Kırbasoğlu. (2013). "Başlangıçtan Günümüze Türklerde Kadın ve Kadın Eğitimi". *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 4 (20), 121-142.
- Kodaman, Bayram. 1991. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Konan, Belkıs. 2011. "Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 60 (1), 157-174.
- Köken, Arif Hüdayi; Büken, Nükhet Örneç. 2018. XIII. Yüzyılda Güçlü Bir Toplumun Gelişmesine Katkı Sunan Fatma Bacı ve Dünyanın İlk Kadın Örgütlerinden: Bacıyan-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı). *Lokman Hekim Dergisi*, 8 (2), 113-119.
- Kurnaz, Şefika. 1991. *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. 2. bs. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayını.
- Küçüktiryaki, Ahmet Yasin. 2014. "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (26): 177-201.
- Kütükoğlu, Mübahat S. 2020. *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*. 2012. Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.
- Mumyaz, Hatice Güzel. 2023. "Kadın Temsiliyeti ve 1935 Seçimleri". *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kadin-temsiliyeti-ve-1935-secimleri/?pdf=3549> Erişim Tarihi: 26.05.2023.
- Nisa, 3: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/496/3-ayet-tefsiri>, Erişim Tarihi: 08.06.2023.
- Olgun, Kenan. 2014. *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Özer, Sevilay. 2013. "Kadınlara Seçme Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyuna Yankıları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 49 (85), 131-168.
- Sezer, Ayten. 1998. "Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14 (42): 889-905.
- Seçim İstatistikleri 2009-2019*. 2022. Seçmen Kütüğü Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Sümer, Faruk. 1999. *Oğuzlar (Türkmenler)- Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*. 5. bs. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Toprak, Zafer. 1994. "Türkiye'de Siyaset ve Kadın: Kadınlar Halk Fırkası'ndan (Arşulusal Kadınlar Birliği Kongresine (1923-1935))". *Kadın Araştırmaları Dergisi*. 2: 5-12.
- Turan, Osman, 1994. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi-I*. 7. bs. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Tümer, Erdem, Yasemin. 2013. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*. Ankara: TTK
- Yanıkoglu, Kübra. 2014. *Modernleşme ve Kadın Bedeni Bağlamında Türkiye'de Başörtüsü Sorunu*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Yurtseven, Yılmaz. 2003. "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11 (1-2): 199-250.

İnternet Kaynakları

<https://scwra.gov.az/az/view/articles/334/azerbaycan-xalq-cumhuriyyetinin-qadin-siyaseti>

Erişim

Tarihi: 31.05.2023.

Ekler

Ek-1 Atatürk'ün 31 Ocak 1923 tarihinde İzmir'de halk ile yaptığı toplantıda kadınlar ile ilgili sözleri.

"Kudreti fatıra insanları iki cins olarak yaratmıştır. Bunlar yekdiğerlerinin lâzım ve melzumudur. Hazreti Âdem'le Hazreti Havva'nın nasıl yaratıldığına dair olan nazariyat mütehaliftir, bunlardan bahsetmiyeceğim. Ondan sonraki devirlerden iptida edeceğim. Şuna kani olmak lâzımdır ki, dünya yüzünde gördüğümüz her şey kadının eseridir. Nitekim hepimiz padişahlar hakkında mevhum telâkkiler besliyorduk, bunlar validelerimizin verdiği sakim telkinatın neticesi idi. Bir heyeti içtimaiye, cinsinden yalnız birinin icabatı asriyeyi iktisap etmesiyle iktifa ederse o heyeti içtimaiye yarıdan fazla zaaf içinde kalır. Bir millet terakki ve temeddün etmek isterse bilhassa bu noktayı esas olarak kabul etmek mecburiyetindedir. Bizim heyeti içtimaiyemizin ademi muvaffakiyetinin sebebi kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz tekâsül ve kusurdan neşet etmektedir. İnsanlar dünyaya mukadder oldukları kadar yaşamak için gelmişlerdir. Yaşamak demek faaliyet demektir. Binaenaleyh bir heyeti içtimaiyenin bir uzvu faaliyette bulunurken diğher uzvu atalette olursa o heyeti içtimaiye mefluçtur. Bir heyeti içtimaiyenin hayatta çalışması ve muvaffak olması için çalışmanın ve muvaffak olabilmenin mütevakkıf olduğu bütün esbab ve şeraiti tekabbül etmesi icabeder. Binaenaleyh bizim heyeti içtimaiyemiz için ilim ve fen lâzım ise bunları aynı derecede hem erkek ve hem de kadınlarımızın iktisap etmeleri lâzımdır. Malûmdur ki, her safhada olduğu gibi hayatı içtimaiyede dahi taksimi vezaif vardır. Bu umumî taksimi vezaif arasında kadınlar kendilerine ait olan vezaifi yapacakları gibi aynı zamanda heyeti içtimaiyenin refahı, saadeti için elzem olan mesaii umumiyeye dahi dahil olacaklardır. Kadının vezaifi beytiyesi en ufak ve ehemmiyetsiz vazifesidir. Kadının en büyük vazifesi analıktır. İlk terbiye verilen yerin ana kucağı olduğu düşünülürse bu vazifenin ehemmiyeti lâyıkiyle anlaşılır. Milletiniz kuvvetli bir millet olmaya azmetmiştir. Bugünün levazımından biri de kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir. Binaenaleyh kadınlarımız da âlim ve mütefennin olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün derecatı tahsilden geçeceklerdir. Sonra kadınlar hayatı içtimaiyede erkeklerle beraber yürüyerek birbirinin muin ve müzahiri olacaklardır. Efendiler, affedersiniz, bir noktayı izah için bir ân tevakkuf edeceğim. Efendiler, dediğim zaman hanımefendiler ve beyefendiler demektir. Mucibi suhulet ve hanımlarla efendilerin vahdeti tamamını ifade etmek için bu tarzı hitabı münasip gördüm. Düşmanlarımız bizi dinin tahtı tesirinde kalmış olmakla itham ve

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadın Hakları ve Statüsü

tevakuf ve inhitatımızı buna atfediyorlar. Bu hatadır. Bizim dinimiz hiçbir vakit kadınların erkeklerden geri kalmasını talep etmemiştir. Allah'ın emrettiği şey, müslim ve müslimenin beraber olarak iktisabı ilmü irfan eylesidir. Kadın ve erkek bu ilmü irfanı aramak ve nerede bulursa oraya gitmek ve onunla mücehhez olmak mecburiyetindedir. İslam ve Türk tarihi tetkik edilirse görülür ki, bugün kendimizi bin türlü kayıtlarla mukayyet zannettiğimiz şeyler yoktur. Türk hayatı içtimaiyesinde kadınlar ilmen, irfanen ve diğer hususlarda erkeklerden katiyen geri kalmamışlardır. Belki daha ileri gitmişlerdir. Bugün bu memleketi nazarı tetkikten geçirelim. Göreceğimiz iki safha vardır. Birisi tarlalarda erkeklerle beraber çalışan merkeplerine binerek öteberi satmak için kasabalardaki pazar yerine giden oralarda bizzat yumurta ve tavuğunu, buğdayını satan ve ondan sonra levazimatını bizzat mubayaa eden, köyüne dönen ve mesaii umumiyesinde kocalarına, kardeşlerine yardım eden kadınlar... Ben bu kadınlar arasında kocalarından daha iyi iş anlıyanlara ve hesap yapanlara tesadüf ettim.

Bir gün Akşehir civarında bir köye gittim. Çok yağmur yağıyordu ve soğuk vardı. Kendimi belli etmiyerek bir evin önünde duran bir kadına : "Hemşire yağmur var, soğuk var, beni kabul eder misiniz?" dedim. Hiç tereddüt etmiyerek ; " Buyurun" dedi ve beni bir odaya aldı. Odada ateş olmadığı-ve yeni bir ateşin yakılması uzun bir zamana mütevakıf olduğu için : "İsterseniz bizim odaya gidelim. Orada hazır ateş var" dedi. Gittik, müteakiben komşulardan birkaç kadın ve birkaç erkek geldi. Beraber konuşmaya başladık. Konuşurken bana en mühim sualleri soran kadınlar oldu. Askerin vaziyetini, düşmanın halini, en mühim düşmanın hangisi olduğunu sordular ve bunları sorarken hiçbir telâş ve tekayyüde lüzum görmediler. İnsanca konuştular. Fakat bilâhare benim kim olduğumu anlayınca, telâş gösterdiler ve söyledikleri şeylerden kendilerine bir zarar geleceğini zannederek korktular. Çünkü şimdiye kadar resmî bir adamla açıkça konuşmayı büyük bir kabahat telâkki etmişlerdi. Efendiler, memleketimizde cehil varsa umumidir, yalnız kadınlarımıza değil, erkeklerimize de şamildir. Diğer bir manzaraya kasabalarda, şehirlerde tesadüf ediyoruz. Bu da ekseriya ecnebi romanlarında okunan kafes efsaneleridir. Şüphe yok ki bu sakim âdatı tamim eden saraylar olmuştur. Kasaba ve şehirlerde ecanibin nazarı dikkati en çok şekli tesettür üzerinde tesebbüt ediyor. Buna bakanlar kadınlarımızın hiçbir şey görmediklerini zannediyor. Mamafih icabı din olan tesettür, kısaca ifade etmek lâzım gelirse, denebilir ki kadınların külfetini mucip ve muhalifi adap olmayacak şekli basitte olmalıdır. Seldi tesettür kadını hayatından, mevcudiyetinden tecrit edecek bir şekilde olmamalıdır. Bu sadette son söz olarak diyorum ki, bizi analarımızın adam etmesi lâzım idi. Onlar edebildikleri kadar etmişlerdir. Fakat bugünkü seviyemiz, bugünkü icabat ve ihtiyacı esasiyeye gayri kâfidir. Başka zihniyette, başka kemalde adamlara muhtacız. Bunları yetiştirecek olan bundan sonraki validelerdir. Bu maruzatımın istiklâlini, şerefini, hayat ve mevcudiyetini temin ve idame etmeyi umde ittihaz eden yeni Türkiye devletinin esaslarından birini teşkil etmesi lâzımdır ve inşallah edecektir".

Funda SELÇUK ŞİRİN

Profesör, Kocaeli Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Türkiye Cumhuriyeti
Tarihi Anabilim Dalı, İzmit /Türkiye

Professor, Kocaeli University/Faculty of Arts and Sciences/Department of
History/Department of History of the Turkish Republic, İzmit/Turkiye

eposta: fundaselcuksirin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4125-5168> - RorID: <https://ror.org/0411seq30>

Atıf/Citation: Selçuk Şirin, F. 2023. Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye. *Avrasya Uluslararası
Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 106-141

<https://doi.org/0.33692/avrasyad.1334875>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	30.07.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	19.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10 .2023

KAVRAMDAN HAREKETE KUVA-YI MİLLİYE*

Öz

İmparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinin en temel özelliklerinden biri uzun soluklu savaşlardı. Kaybedilen savaşlar sonucunda giderek daralan ülke sınırları, siyasi, sosyal, ekonomik ve toplumsal pek çok ve önemli değişime zemin hazırladı. Ancak bu uzun soluklu savaşlar aynı zamanda ulus devlet inşa sürecinin önemli dinamiklerinden biri de oldu. Savaşlarla şekillenen bu kaotik ortamın, Türkler açısından en belirgin özelliği var olmak ve yaşamak için savaşmak zorunluluğu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin paylaşım planlarının uygulandığı I. Dünya Savaşı, imparatorluğun sonunu getirirken mütareke dönemi ve Kurtuluş Savaşı, Anadolu'da bir ulus devletin temellerini attı. Kuva-yı Milliye, bu süreçte kullanılan temel ve baskın kavramlardan biridir. Dar anlamıyla bir teşkilat geniş anlamıyla ise bir zihniyeti ifaden Kuva-yı Milliye, özellikle Balkan Savaşları'ndaki kullanımıyla Milli Mücadele yıllarındaki Kuva-yı Milliye teşkilat ve zihniyetine temel olmuştur. Kuva-yı Milliye kavramını ele aldığımız çalışmamızda tarihsel süreç içinde kavramın ortaya çıkışı, kavrama yüklenen farklı anlamlar üzerine odaklanacağız. Özellikle Milli Mücadele yıllarındaki Kuva-yı Milliye yapısı üzerinde durarak hem teşkilat hem de bir zihniyet olarak hangi anlam ve içerik ile kullanıldığını tespit edeceğiz. Bu bağlamda Kuva-yı Milliye'nin İstanbul ve Ankara hükümetleri tarafından nasıl, hangi anlam ve kavramlarla birlikte kullanıldığını da belirteceğiz. Çalışmanın devamında Kuva-yı Milliye'nin sadece savaş yıllarında değil sonraki

* Bu çalışma "Kelime, Kavram ve Terimler Üzerinden Osmanlı Türk Modernitesini Okumak" (OT2KT) isimli ve 121K982 numaralı TÜBİTAK projesi tarafından desteklenmiştir.

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

dönemlerdeki kullanım şeklide ele alınacaktır. Bu bağlamda konuyla ilgili birinci el kaynaklar, dönem basını, hatıralar yanında ele alınan dönemin edebi literatürü de kullanılarak bir içerik analizi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kuva-yı Milliye, Milli Mücadele, Müdafaa-ı Hukuk, Misak-ı Milli, Milli Mücadele

FROM CONCEPT TO MOVEMENT: KUVA-YI MİLLİYE

Abstract

One of the fundamental features of the process from Empire to national state was the long-termed wars. The country's boundaries, which were gradually contracted as to lost wars, paved way to many social, political and economic changes. However, these long-termed wars became significant dynamic of the process of nation-state's foundation. The most prominent feature of this chaotic environment shaped by wars for the Turks was the obligation to exist and to wage war to live. In the time of First World War, when the division plans were fostered for the Ottoman Empire, brought to an end to the Empire, also, Armistice Period and the War of Independence laid the foundation of a new nation-state in Anatolia. National Forces was among the main and dominant concepts of that time. National Forces means an organization in the strict sense while it indicates a mentality in broad terms. Particularly with its use in Balkan Wars, it became base for National Forces' organization and mentality in the years of National Struggle. This study deals with the emergence of the concept in the historical process and the meaning it gained over time.

Keywords: National Forces, National Struggle, Defence of National Rights, National Pact

Giriş

“İstiklal Savaşı'nın adsızları...muharebelerin mihnetlerine alın terleri ve gözyaşları ile katılmış yarı aç, yarı tok, lime lime kıyafetli analar, gelinler, kızlar, çocuklar ve ihtiyarlardı. Hep birbirlerine sokularak, hep birbirlerini kendilerine siper ederek, önlerinde hayal meyal kağnıları, böğürleri birbirlerine geçmiş öküzleri, inekleri ve ellerinde üvendireleri ile uçsuz bucaksız bir kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar ordusu... işte asıl Kuva-yı Milliye buydu.” (Aydemir 1981:466)

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılmış, ardından imzalanan Mondros Mütarekesi ile savaşın ilk perdesi kapanmıştı. Ancak mütareke döneminde yaşananlar, mütareke koşullarına aykırı olarak devam eden işgaller ve savaşı bitirmek için yapılan uluslararası konferanslarda Osmanlı Devleti için öngörülen ve dayatılmak istenen koşullar ikinci perdede de Türkler için savaşmaktan başka bir yol olmadığını ortaya koymuştu. Ülkenin tüm imkansızlıklara ve zorlayıcı koşullara rağmen topyekün yeniden bir mücadeleye girmesini zorunlu kılan durum buydu. Tarihin dışına atılmaya çalışılan, özgüveni kaybedilen savaşlar ve toprak kayıplarıyla örselenmiş bir millet, vatan kaybetmenin tüm

kanırtıcı etkisini iliklerine kadar hissetmiş sivil ve askeri pek çok yönetici yaşamak için “vatan müdafaası” için savaşmaktan başka bir yol olmadığını farkında idi. Milli Mücadeleyi başlatan işte bu yaşam hakkına dayanan “meşru müdafaadır.”

Milli Mücadele döneminin tüm metinlerinde adeta haykırırcasına yükselen ses; vatan müdafaası, bağımsızlık ve Türk milletinin yaşam hakkıdır. Bu noktada kaçınılmaz olan ise halkın kendi kaderine sahip çıkması, mücadele azim ve kararlılığını göstermesidir. Milli Mücadele dönemine ait farklı metin ve belgelerde başta Kuva-yı Milliye, olmak üzere İrade-i Milliye, Vicdanı Milliye, Hakimiyet-i Milliye, Harekat-ı Milliye, Misak-ı Milli, Müdafaası Hukuk gibi kavramlar verilen mücadelenin halka ait olduğunu ve halkın vicdanının ürünü olduğu gerçeğine vurgu yapmak için sık sık kullanılır. Milli kurtuluş mücadelesinin kaynağı ve kahramanı millettir. Nitekim Sivas Kongresi’nden üç gün sonra çıkarılmaya başlanan İrade-i Milliye gazetesindeki “Hareket-i Milliye En Muazzam Hareket-i Medeniyedir” yazısı milli hareketin amacını, hedefini oldukça net bir şekilde ortaya koyar. Buna göre milli hareket; “tahrik, tazyik, teşvik” ile değil milletin istiklalini tehlikede görerek içine düştüğü “elem ve heyecandan” kaynaklanmıştır. Bu noktada nihayi hedef de “irade-i milliyeyi hakim ve milleti amel kılarak” hariçten milletin varlığına yapılan “tecavüz ve taarruzların red ve iptal ve ebediyen hakimiyeti avamı temin eylemek” olarak belirtilir.(İrade-i Milliye 1335/1919a; İrade-i Milliye 1335/1919b) Milli Mücadele yıllarının önemli gazetelerinden biri olan Albayrak gazetesinde ise; verilen mücadele “gayr-i tabii ve gayr-i hukuki” olarak “vatani haklara” yapılan tecavüzlere karşı koyuş şeklinde değerlendirilir. Zira Milli Mücadele, milleti “... müştak bulunduğu hürriyet, istiklâl, refah âlemine götürme” amacına sahiptir. (Albayrak, 4 Ekim 1335/1919a) Hakları alenen gasp edilen, uluslararası ilkelerin bahaneler ve gerçek dışı gerekçelerle yok sayıldığı bir milletin tüm bunlara cevabı, elde kalan vatan toprağının ne bahasına olursa olsun savunulması ve bunun için mücadele etmek olur.

Savaş ve işgal gibi toplumsal kriz dönemlerinde toplumsal kurumlar birbirleriyle temasa geçerek yeni bağlantı türleri ve “uzlaşım dizileri” yaratırlar. Milli Mücadele böylesi bir toplumsal kriz döneminin saldırılar ve işgaller karşısında “yok olmama iç güdüsüyle” hareket eden toplumsal güçlerin yeni ilişki ağları kurarak, bütünleşerek milli birliğin oluşum örneğidir. Sosyal kurumlar, gruplar ve aktörlerin ortaya koyduğu bu toplumsal bütünleşme topyekün mücadeleyi içeren bir savunmadır. (Avcıoğlu 2013:155-160) Bu bağlamda en önemli teşkilatlardan biri silahlı mücadele için Kuva-yı Milliye, hukuki mücadele için de Müdafaası Hukuk Cemiyetidir. Her iki teşkilat da toplumsal bütünleşmenin esas kanalı olmuştur.

TBMM açılıncaya ve düzenli ordu kuruluncaya kadar Kuva-yı Milliye ve Müdafaayı Hukuk Cemiyetleri, Milli Mücadelenin omurgasını oluşturdu. Bu iki temel teşkilat, oldukça etkin bir şekilde çalışmış TBMM açıldıktan sonra da meclisle birlikte düşman işgaline karşı “vatanın müdafaasını” sağlamak için mücadeleye devam etmişti. Her iki teşkilat da Türk Kurtuluş Savaşı’nın ilk evresinde etkin bir şekilde görev almıştır. 1918-1922 yıllarını kapsayan bu ilk evrede hem kendi içinde hem de işgalci güçlere karşı verilen aktif savaş döneminde Kuva-yı Milliye ve Müfadaası Hukuk Cemiyetleri hayati bir konuma sahiptir. Bu ilk evrede temel hedef vatanın korunması ve düşmanın kovulmasıdır. (Kaymaz 1976:607) Bu evre, her bakımdan tam bağımsız bir ulus devlete ulaşmak için aktif savaşla geçen hazırlık dönemidir.

Kuva-yı Milliye Kavramının Tarihsel Arka Planı

Kuva-yı Milliye kavramı, Türk tarihyazımında üç farklı ancak birbirini tamamlayan anlamda ele alınmış ve kullanılmıştır. Bu çerçevede, hem bizzat Milli Mücadele döneminde henüz gelişmeler yaşanırken yapılan tanımlama ve değerlendirmelerde hem de konuya dair sonraki dönemlerde yapılan farklı türden çalışmalarda ortaya çıkar. Kuva-yı Milliye kavramı, öncelikli olarak düzenli olmayan silahlı birlikler, milis kuvvetler için kullanılmıştır. Teşkilat anlamıyla aynı isimle ve aynı bağlamla olmamasına karşın Türk ordu yapısı içinde köklü bir geçmişi bulunur.

Kuva-yı Milliye kavramına yüklenen ikinci anlam ise, daha ziyade “Kuva-yı Milliye ruhu” şeklinde de ifade edilen elde kalan vatan topraklarının ne bahasına olursa olsun müdafaasını merkeze alan zihniyettir. Başta “milli”, olmak üzere “Misak-ı Milli”, “İrade-i Milliye”, “hakimiyeti milliye”, “milli istiklal” gibi kavramlar ile “vatanın muhafaza ve müdafaası”, “milletin kurtuluşu”, “istiklal-i tam” gibi ifadeler bu zihniyetin en önemli ve sık sık karşımıza çıkan kavram ve yaklaşımlarıdır. Aslında bu anlamı ile de Kuva-yı Milliye zihniyetinin Osmanlı’dan Cumhuriyet’e bir birikimi mevcuttur. İmparatorluğu kurtarmak meselesinde yahut imparatorluğu nasıl kurtarıyoruz? sorusunda beliren “beka sorunu”, I. Dünya Savaşı sonrasında daralan sınırlar içinde bir ulus devlete evrilen süreçte devleti ve milleti kurtarmak ve yaşatmak şeklinde mevcudiyetini korumuştur.

Kavrama yüklenen üçüncü anlam ise; Milli Mücadele döneminde askeri ve sivil tüm unsurlarca verilen mücadelenin tamamıdır. Kuva-yı Milliye bu anlamıyla Müdafaa-ı Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetleri, kongreler, Heyeti Temsiliye, TBMM ve hatta ordu da dahil olacak şekilde topyekun bütün unsurları ve mücadeleyi kapsayacak şekilde geniş bir anlamla kullanılmıştır.

1. Zihniyet Olarak Kuva-yı Milliye/Kuva-yı Milliye Ruhü

Kuva-yı Milliye kavramının bir zihniyeti ifade eden anlam ve kullanımına yoğunlaştığımızda “vatan, müdafa, millet ve milli” kavramlarının ön plana çıktığını ve bu kullanımda başat kavramlar olduğu anlaşılır. Kuva-yı Milliye zihniyetinin temel kavramı “müdafaadır.” Sözlük anlamı “defetmek, düşmanın hücumunu menetmek, düşmana mukabele etmek”(Kamus-i Türki 1899: 1311;Lugat-i Naci 1900:738) olan kavramın “vatan” ve “beka kavramı” ile birlikte ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda aslında 19. Yüzyıldaki uzun soluklu ve ardı ardına yaşanan savaşlar sonunda “müdafaanın/eldeki toprakların müdafaasının” asker ve sivil Osmanlı aydın ve bürokratları için öncelikli ve ana mesele olduğu anlaşılmaktadır. “Direnme, karşı koyma, saldırıya karşı savunma”(Türkçe Sözlük 2011:645) anlamına da gelen müdafa, Osmanlı’dan Cumhuriyete geçiş sürecinin baskın kavramlardan biridir. 19. ve 20. Yüzyıldaki savaşlar sonucunda yaşanan daralma ve toprak kayıpları ile ortaya çıkan durum, “müdafa” kavramının yaygın kullanımında ana etken oldu. Bu durumun nedeni, sürecin aynı zamanda bir ulus devletleşme süreci olması bunun da “coğrafi bağlamı sınırlanması” ve “beşeri ve fiziki zemin üzerinde homojenleşmenin” ortaya çıkmasına neden olmasıydı. Dolayısıyla aslında “müdafa” kavramının yoğun bir şekilde

kullanımı değişen “vatan” algısı ile de ilgiliydi. Zira ulus devlet inşa süreci, “ulusal tarih ve coğrafya kurgularını” ortaya çıkarırken sadece “fiziksel anlamda değil toplumsal kimlik anlamında da içerisi ve dışarısının tanımlanmasını” sağladı. Bu noktada “fiziki bir veri olarak coğrafya (iklim jeoloji yer şekilleri doğal sınırlar), tarihsel bellek çerçevesi olarak mekan (atalardan kalan miras) ve ulusun mekanı olarak vatan (siyasi sınır, kimlik, vatan sevgisi ve bilgisi)” (Durgun 2018:14-15) yeniden tanımlanmıştır. Bu çerçevede “vatan müdafaası” da kutsal bir amaç ve eylem olarak ortaya çıkar.

1841 tarihli Hançerî'nin Fransızca-Türkçe sözlüğünde vatan kavramının karşılığında “patrie” kullanılırken; Eğribozlu Mehmet Arif Bey, 1866 yılında çıkardığı Ayine-i Vatan Gazetesi'nde ise “vatan” kavramının siyasal içeriğini Avrupaî bir anlamda kullanmıştır.(Ulucutsoy 2019:195)

Kırım Harbi'nden (1853-56) başlamak üzere hem edebi literatürde hem de süreli yayınlarda toprak kayıplarının yarattığı durum “vatanın elden gitmesi” (Ulucutsoy 2019: 137) vurgusu ile işlenir. Bu yıllarda kullanılan “vatan” kavramı daha çok “kişinin köyü veya doğup büyüdüğü yer” (Heinzelmann 2009:248) anlamında olsa da Rusya'nın tavrı karşısında Osmanlı'nın durumu için “meşru müdafaa” ifadesinin kullanılması ayrıca “devlet”, “millet”, “vatan” kavramlarının Türkçe literatürde kullanılmaya başlanması son derece önemlidir. Nitekim Yusuf Halis Efendi'nin Şehname-i Osmanî (1855) adlı şiir kitapçığında da vatan kavramının bölgesel anlamdan çıkarak Batılı “patrie” kavramına doğru bir anlam genişlemesi ile kullanılmaya başlandığını gösterir. (Ulucutsoy 2019:111) Devam eden savaşlar ve kayıplar bu anlam giderek daha siyasal bir boyut ve içerik kazanacaktı.

Vatanın uğruna ölünecek bir değer olarak algılanması, vatan ve vatan müdafaasının duygusal içeriğini kazanmasında en etkili isim hiç şüphesiz ki Namık Kemal'dir. Onun “Hilâl-i Osmanî”, “Bir Muhacir Kızın İstimdâdı”, “Vaveylâ”, “Vatan Yahut Silistire” gibi metinleri bu bağlamdaki önemli eserlerdir. Namık Kemal'in, 1868'de Hürriyet Gazetesi'nde yayınladığı Hubbu'l Vatan Mine'l-İman” (Namık Kemal 2018:2) yazısı vatan kavramının ilk sistematik temsillerinden biridir. Ancak Vatan Yahut Silistire (1873) vatan algısının değişimi noktasında başyapıttır. Buradaki kullanımında “vatan”, Fransız İhtilali sonrasında yaygınlık kazanan “siyasi ulusçuluk” anlayışını vermez. Namık Kemal'in vatan anlayışı daha çok “askeri anlamda savunulacak bir yaşam alanı bir varoluş mücadelesinin nesnesidir.” (Durgun 2018:90)

Osman Nerves Efendi, 1290 (1873-74) yılında yayınlayan Divan'ında “modern/ülkesel vatan anlayışını” kullanır. Şair “vatan”, “vatanperver”, “vatandaş” gibi kavramları siyasal içerikleriyle gazellerine yerleştirir. (Ulucutsoy 2019:195) 93 harbi öncesinde (1877) Zehra Hanım'ın Aşk-ı Vatan başlıklı romanı ise “vatan” kavramının modern anlamdaki kullanımı bakımından dikkate değer bir örnektir.

1877-78 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi) “vatan” ve “vatan müdafaası” kavramlarının yeni anlamlar kazanması ve kullanım sıklığı noktasında bir dönüm noktasıdır. Nitekim dönem edebi literatüründe ve basınında en sık kullanılan kavramlardan ikisi vatan ve vatan müdafaası olur. (Duman ve Güreşir 2009:43-58) “Her yeri yıkılan vatan”, “can veren vatan”, “hakir olan vatan”, “şanlı vatan”, “uğruna can verilen kan dökülen vatan”, “kana boyanan,

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

ateşe atılan, düşmana teslim edilen vatan” ifadeleri bu üretimin ortaya koyduğu ifadelerdendir. Bu metinlerde ortaya çıkan ise, “vatan muhafaza ve müdafaasının” en kutsal amaç olduğudur. Bununla birlikte düşmanla mücadele için bir seferberlik çağrısı da hem şiirlerde hem de süreli yayınlarda sıklıkla dile getirilir. (Kırzioğlu 1958: 21-31; Ülkütaşır 1979:326; Uçak 1997:483-500; Şirin 2019)

Trablusgarp ve Balkan Savaşları vatan algısının değişimi üzerinde önemli ve derin bir etki yarattı. Giderek daralan sınırlar içinde değişen demografik yapının da etkisiyle her alanda Türk milliyetçiliğine yönelik artmış, Türkçülük “beka sorunu” için bir reçete olarak görülmeye başlanmıştır. Balkanların kaybının yarattığı travma ve özgüven kaybı, toplumu yitirdiği toprakların telafisini sağlayacak şekilde sınırları muğlak bir Turan’a yahut daha “mutedil bir vatan olarak görülen” Anadolu’ya yönlendirmiştir. Balkanların kaybı ile “devleti ve vatani yeniden inşa etmek zorunda kalan Türkler, imparatorluğun gerçek sahiplerinin kimler ve vatan denilen kutsal toprakların nereler” olduğunu tanımlamak zorunda kaldı. Bu süreç sonunda “vatan” “dini ve imperyal tanımını terk ederek giderek daha seküler bir anlam kazanmaya başladı.” (Taştan 2017:42-43)

I. Dünya Savaşı’nın yenilgi ile sonuçlanması Türkler için bir “devlet ve iktidar paylaşımı sorununu” ortaya çıkardı. Bu sürecin aktörleri ise, başta İtilaf Devletleri olmak üzere Osmanlı Saltanatı, yerel kongreler ve Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğindeki ulusal harekettir. Bu aktörlerin de “üç farklı vatan ön görüşü” mevcuttu. 19. Yüzyıldan itibaren gündemde olan Şark Meselesi’nin geldiği son noktayı gösterecek şekilde Sevr Antlaşması ile İtilaf devletlerinin ortaya koyduğu Anadolu’daki küçük devlet (Mini yurt/iç Anadolu devleti), Osmanlı Devleti yöneticilerinin Osmanlı birliği ve kongreler dönemindeki “mahalli vatançılık”. (Durgun 2018:116-117) Bu noktada Sevr antlaşması, “kaybedilen toprakların kaybedilirken vatan olduğunun” (Nalçaoğlu 2002:300) anlaşılmasına etki ettiğinden oldukça önemli ve merkezi bir yerde durur. Bu çerçevede en büyük değişim, gitgide “bölgesel kurtuluş” ve “mahalli vatan” anlayışından Misak-ı Milli sınırlarına yayılan bir vatan anlayışına ve devletleşme sürecine geçiş olmuştur. Milli Mücadele yıllarında gittikçe bu yönde değişime uğrayan vatan anlayışı, Turan, Osmanlı ve İslam birliğine odaklanmayan siyasi bir vatan tanımı ortaya koymaya başlamıştır. Misak-ı Milli ile şekillenen yeni vatan tasavvuru ile Sevr Antlaşması’nın temsil ettiği vatan tasavvuru birbirine karşıt iki yaklaşımdı. Sevr Antlaşması, “teritoryal perspektifin millileşmesi bakımından bir dönüm noktasıdır. (Durgun 2018:130; Özkan 2002:143-174) Toprak bütünlüğünün ihlali, Anadolu’nun paylaşılması temaları bu dönemde ulusal mücadelenin keskinleşmesine yardımcı olmuştur. Sevr’in dayattığı sınırlar bir bölünmeyi öngörüyordu ve bu duruma karşı Milli Mücadele önderleri belli bir toprak bütünlüğü vurgusunu yani “Misak-ı Milli’yi” ve yek pare bir kimlik olarak “Müslüman-Türk kimliğini” öne çıkararak hedef olarak belirlemiştir. Zira Misak-ı Milli ile savunulan vatan hem İtilaf Devletleri hem de azınlıklara (Rum ve Ermeni) karşı cevaptır. (Durgun 2018: 134) Kuva-yı Milliye zihniyetinin temelinde Misak-ı Milli sınırları içinde “Müslüman-Türk” milletin bağımsızlığı fikri bulunur.

Mustafa Kemal Paşa’nın bağımsızlık konusundaki açıklaması bu yaklaşımın özeti niteliğindedir. “Biz, yaşamak isteyen, onur ve şerefi ile yaşamak isteyen bir milletiz... Bilgin,

cahil, istisnasız bütün millet fertleri, belki içinde buldukları güçlükleri tamamen anlamaksızın, bugün yalnız bir nokta etrafında toplanmış ve kanını sonuna kadar akıtmaya karar vermiştir. O nokta: tam bağımsızlığımızın sağlanması ve devam ettirilmesidir. Tam bağımsızlık denildiği zaman, elbette siyasî, malî, ekonomik, adlî, askerî, kültürel vs. her hususta tam bağımsızlık ve tam serbestlik demektir. Bu saydıklarımızın herhangi birinde bağımsızlıktan yoksunluk, millet ve memleketin gerçek manası ile bütün bağımsızlığından yoksunluğu demektir” (Nutuk 2002:423)

Milli kavram ise, Milli Mücadele döneminin en kapsayıcı ve aynı zamanda da dönem zihniyetini yansıtan ana kavramdır. En genel anlamı ile “bir milletin bütününe ait olma, millete özgü” anlamına gelen milli kavramı, Türkçe’de 1880’li yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu ilk kullanımda kavram “yerli” anlamındadır. Milli Mücadele yıllarında ise, kavram “Türklüğe” yahut “dine” karşılık gelmemekte daha yoğunluklu olarak “ülke çıkarlarını koruyan” (Okay 2020: 72-74) anlamında kullanılmıştır.

Milli kavramı da müdafaa kavramı gibi Milli Mücadele dönemi öncesinde kullanılmış bir kavramdır. Kavramın ortaya çıkışı İmparatorluktan ulus devlete doğru gelişen bir dizi siyasi ve ideolojik gelişmeler sonucunda olmuştur. Kavramın ilk kullanımı edebiyatta olmuştur. Siyasi ve ideolojik gelişmelerin edebiyata yansması sonucu ulus inşa sürecinin edebi literatürdeki etkisi de ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede pek çok yeni kavram ve yaklaşım edebiyattaki yerini almıştır. Zira edebiyat ulus inşa sürecinde yeni kavramların yansıdığı en önemli araçlardan biri olduğu gibi bizzat ulus inşasının da en etkili enstrümanlarından biri de olmuştur. Kökenleri 1897’deki Teselya Savaşı’na kadar götürülen Milli edebiyat anlayışının sistemli bir şekilde işlenmesi 1911’de Selanik’te çıkarılan Genç Kalemler Dergisi ile olmuştur. Milli kavramı “milli edebiyat” şeklinde ilk kez “Ati-i Edebimi” başlıklı yazıda Ali Canip (Yöntem) tarafından kullanılmıştır. Yeni Lisan ve Ziya Gökalp’ın katılımı ile Yeni Hayat yaklaşımı da özünde milli bir vezin ve her açıdan milli ve birlik esasına dayalı yeni bir hayat söylemini gündeme getirdi. (Genç Kalemler 1999:26-27; Levent 1972:548; Tanpınar 1977:83-103; Öksüz 1995:240) Yakup Kadri’nin (Karaosmanoğlu) belirttiği gibi “milli edebiyatın” ortaya çıkışı “milli bir felaket” ile alakalıdır. Bu edebiyat, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Savaşı ve ardından I. Dünya Savaşı ile mütemediyen küçülen ve toprak kaybeden imparatorluğun giderek ulus devlete dönüşüm sürecinde gelişmiş ve şekillenmiştir. Muallim Naci’nin 1891’de Gazi Ertuğrul Bey” başlıklı şiirinde Türk kavramını milli bilince gönderme yapacak şekilde kullanması (Dayanç 2012: 91-103), Mehmet Emin (Yurdakul)’un 1897’de Teselya Savaşı yıllarında “Anadolu’dan Bir Ses Yahud Cenge Giderken” başlıklı şiirinde “Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur” (Tansel 1989: 21-36) dizesi ve burada kullanılan kavram ve ifadeler özellikle Türk kavramı ve bunun etnik bir anlamda kullanımı oldukça önemlidir. Benzer şekilde 1900’de Necip Türkçü’nün İzmir’deki faaliyetleri de (Huyugüzel 1998: 224, Duman 2019:544; Acaroğlu 1941:440-444) edebiyat-millî kimlik ve millî bilinç ilişki bağlamında önemli örneklerdir. (Okay 2020: 72-74) 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra “millî” kavramı daha yoğun bir kullanımla karşımıza çıkar. Dönem içinde yayınlanan pek çok dergide “millî” kavramından hareketle yapılan “millî terbiye, millî edebiyat, millî dil, millî

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

ahlak, milli ruh, milli istiklal, milli hakimiyet” (Dayanç 1997:120-145; Çetişli 2007) gibi tamlamalar yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Milli kavramı ile ilgili bu gelişim özünde siyasi bir durumun edebiyat üzerinde yarattığı etkinin örneğidir. Siyaset arenasında Türkçülüğün giderek kendine daha güçlü bir konum edinmesi ve 1913’den sonra iktidarın resmi ideolojisi olarak tescillenmesinin edebiyata etkisi yahut yansımalarının sonuçlarından biri de milli kavramının yaygın kullanım alanı kazanması olmuştur. Genel olarak 1911-1923 yılları arası dönem “milli edebiyat dönemi” olarak değerlendirilmiştir. Bu edebiyatın en önemli özelliği ise, “milli dil, milli vezin ve milli konular”ın merkeze alınmasıdır. (Dayanç 2012: 97; Okay 1999; Ercilasun 1997; Okay 2005; Argunşah 2000) Bu tarih aralığı aynı zamanda savaşlarla geçen bir döneme de işaret etmektedir. Savaşlar, milli kimliğin oluşumunda ya da içeriğinin belirlenmesinde oldukça büyük bir etkiye sahiptir. Savaş özellikle de seferberlik dönemleri etnik bilinçlenmeyi beslemektedir. (Taştan 2017:29 ve 47-99) Savaş, müdafaa kavramında olduğu gibi milli kavramının ortaya çıkması ve gelişmesinde de en başat etkindir. Kırım Harbi’nden itibaren “vatan, millet, milliyet Türk, müdafaa, milli” kavramlarının giderek yoğunlaşan bir kullanım alanına erişmiştir. (Özgül 2008:71-88). Milli Mücadele dönemi ise bu uzun soluklu savaş sürecinin son halkası olarak süreç içindeki bu birikimin bir ulus devlet inşasına zemin hazırlayacak şekilde dönüştüğü dönemdir.

Milli Mücadele döneminin “milli” kavramı ağırlıklı olarak “Müslümanlık-Türklük temelinde” tanımlanmıştır. Zira Milli Mücadele döneminin tüm örgüt, cemiyet ve teşkilatlarına yansıyan ana bileşen “Türk ve İslam”dır. Örneğin, Batı Anadolu’daki Balıkesir Kongresi’nin devamı olarak gerçekleşen Harekatı Milliye ve Reddi İlhak Büyük Kongresi’nin (16-25 Ağustos 1919) sonuç beyannamesinde amaç ifade edilirken Anadolu coğrafyası yaklaşık beşyüz yıllık “Türk ve İslam” (Göktürk 2008:106; İlgürel 1999:225-228) yurdu olarak ele alınmış Yunanlılar ise “Türk ırkının düşmanı” şeklinde tanımlanmıştır. Anadolu’nun mevcut halkı, Türk ve Müslüman olarak tanımlanır ve bu iki yapı birbirinden ayıramayacak bir bütün olarak ele alınır. Bu yaklaşım, Milli Mücadele döneminin “milli” kavramının içeriğini yansıtmaması bakımından önemlidir. Benzer şekilde İstanbul ve İzmir’in işgali sonrasında yapılan mitinglerde, protesto için çekilen telgraflarda ve beyannamelerde vatanın bağımsızlığı uğrunda “Türk, Türk Milleti, Türk ve Müslüman halk”, “Türk’ün bütün mevcudiyetini” fedaya hazır olduğu ifadeleri yoğun bir şekilde kullanılmıştır. (Güneri, 1990; Selvi 2007; Yıldırım 2009) Geline nokta vatanın bağımsızlığı için canının feda edecek olan dolayısıyla “vatanın asli unsuru da” Türk olarak öne çıkar. Bu ulus devlete giden sürecin savaşla şekillenen son evresidir. Bu evrede Türk kimliği ile Müslüman kimliği henüz ayrılmamış ve bu ortak kimlik Yunan kimliği karşısında bir ırk olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Milli Mücadele döneminin bu zorunlu milliyetçilik yaklaşımı özünde bir “Müslüman Milliyetçiliği” yaklaşımı idi. (Göktürk 2008:106; Yıldız 2013:96-107) Tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin ve kongrelerin temel argümanı da Trakya ve Anadolu’nun etnik bakımdan “Türk” çoğunluğa sahip olduğu ve Türklerde kalması gerektiğidir.

Buradan hareketle “vatan müdafaa” “meşru bir hak olarak” ön plana çıkar. Bu yaklaşım Kuva-yı Milliye’nin hem zihniyet hem de teşkilat olarak zeminini meşruiyet

kaynağını oluşturur. Farklı etnik kökene mensup ancak Türk üst kimliği altında birleşmiş olmak, hareketin itici gücü olmuştur. Mustafa Necati Bey'in, Balkan Savaşları'ndan itibaren verilen mücadelenin anlamına dair yaptığı açıklama şüphesiz ki Kuva-yı Milliye zihniyetinin yahut ruhunun en açık ifadesidir:

“Bulgar süngüsü, Yunan bıçağı Türk'ün kalbinde cerihalar açarken Rumeli'nin Müslüman olan sakinleri ihtiyar babalar, genç anneler çocukları ile birlikte Balkanları aşarak ovaları geçerek aylarca buzlu çamurlu yollarda ölümler sürünerek Türk'ün tarihi yuvasına sevgili ülkesi olan Anadolu'ya sığındılar. Kafkas'ın yalçın kayaları üzerinde düşman mermileri Türk'ün başına yağarken, Türk yine çoluğuyla çocuğuyla müebbet yurduna geldi. Rumeli'den, Kırım'dan Kafkas'tan cihanın her köşesinden kopan Türkler, hep bu ata evinde toplandılar. (...) Eğer Türk öldürülmek isteniyorsa şunu kat'i bir lisanla iddia ederiz ki, Türk için lâyemut [ölümsüz] bir hayat mukadderdir. İşte Balkan Harbi ve sonrası vekayii. Balkanlar harbinden mağlup çıkan Türk, hasta adam ilan edilip ölüme mahkûm edilmişken, o ölü bütün varlıklar karşısında yalnız imanıyla bir Çanakkale yarattı.(...) Milletlere hakk-ı hayat bahşeden bu asrın zihni karşısında Türk öldürülmek istenilirse bu kabil olmayacaktır; çünkü mukadderat-ı cihana hâkim bir kuvvet vardır, o da kuvve-yi hakikiye-i ilâhiyedir.(...) Onun için tekrar ederiz ki, Türk'ün hayatı lâyemuttur.” (Bayratkar 2020:28-29)

Balıkesi Kongre Heyeti tarafından kongre kararlarının halka duyurularak Kuva-yı Milliye bilinci yaratmak amacıyla çıkarılan İzmir'e Doğru Gazetesi'nin Kuva-yı Milliye için kullandığı ifade ve açıklamalar “Kuva-yı Milli'ye bilinci” ile neyin kastedildiğini göstermesi bakımından öne çıkan bir örnektir. Gazetede Kuva-yı Milliye “milletin hak-ı hayati mücadelesi”, “Türk milliyetperverlerin hareket-i millisi”, “Müslüman Türk vatanseverlerin hareketi” gibi ifadeler kullanılarak tanımlanır. Dikkat çeken bir yaklaşım da tüm işgal ve toprak taleplerine karşı selfdeterminasyon açılımına gönderme yapan “Türkiye Türktür” (Keleşyılmaz 1992:47) yaklaşımıdır. Bu tanımlamalarda öne çıkan “milliliktir”. Bu millilik, “Müslüman ve Türk” unsurun aynı potada eritildiği bir millet yaklaşımı üzerinden yapılmıştır.

Ziya Gökalp de 1922-1923 yılları arasında çıkardığı Küçük Mecmua'daki “Kara Destan”(Gökalp 1338/1922a) “Büyük Farz”(Gökalp 1338/1922b “İngiliz'den Sakın” (Gökalp 1338/1922c) ve “İngiliz'e” (Gökalp 1338/1922d) başlıklı şiirlerinde Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye'yi ele alır. Gökalp, bu şiirlerinde genel olarak Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye'yi, Türk ve İslam yurduna göz dikmiş olan emperyalistlere karşı milli bir hareket olarak değerlendirir. Bu noktada kullandığı kavramlar “milli irade”, “milli egemenlik” “milli” “Türk” “Müslüman”dır. Gökalp, Türk ve Müslüman kimliklerini aynı pota içinde ele alır. Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye'nin ana karakterini de bu temele dayanan millilik ve Türklük olarak ortaya koyar. Şiirlerde, verilen mücadele üzerinden milli bilinç olarak Türklüğün yüceltilmesi söz konusudur. Gökalp'a göre; Kuva-yı Milliye ruhu, işgali sonlandıracak ve emperyalizmle mücadele edecek azim ve kararlılığı ifade eder. Kuva-yı Milliye ruhunun en belirgin vasfı ise bağımsızlık tutkusudur.

2. Teşkilat Olarak Kuva-yı Milliye/Milis Kuvvetler

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

Kuva-yı Milliye dar anlamıyla; 1919 yılının ortasından 1920’de düzenli ordu kuruluncaya kadar geçen dönem içindeki temel silahlı teşkilata ve döneme verilen isimdir. (Selek 1981: 5, 65,13) Kuva; kuvvet, güç, takat, anlamındadır. (Şemsettin Sami 1899:1086) Kuva-yı Milliye ise milli kuvvetler anlamına gelir. Ferit Develioğlu sözlüğünde; Kuva-yı Milliye “İstiklâl Savaşı boyunca Anadolu’da kurulan hükümet ve bu hükümetin milli askerî kuvveti” şeklinde tanımlanır. (Develioğlu 2002:531) Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe sözlükte; Kuva-yı Milliye; “Birinci Cihan Harbi’nden sonra İzmir’den başlayarak Anadolu’yu işgal etmeye başlayan Yunan ordusuna karşı mücadele eden milli teşkilat” şeklinde tanımlanmıştır.(Levent 2019:210)¹ Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Tarih Terimleri Sözlüğün de ise; “Türk bağımsızlık savaşı boyunca iç ve dış düşmanlara karşı çalışkan ve çarpışan örgütlenmiş sivil ve askeri güçlere verilen ad” (Baykal 1974:144) şeklinde tanımlanmıştır. Timur Bilgiç tarafından hazırlanan Tarih Terimleri Sözlüğün’de Kuva-yı Milliye “Anadolu’yu işgale başlayan İtilaf Devletleri ve içerideki azınlıkların yıkıcı faaliyetleriyle mücadele etmek üzere teşkil edilen silahlı halk kuvveti” (Bilgiç 2012:244) olarak tanımlanmıştır. Kuva-yı Milliye için farklı bölgelerde farklı isimler de kullanılmıştır. Güney Cephesinde “çete”, Batı Cephesinde “Kuvvacı”, Doğu Cephesinde ise “milli” (Levent 2019:223) adı verilmiştir.

Milli Mücadele yıllarında kavramı ilk kez kullanan kişi, Hamdi Şevket (İnce) Bey (Levenet 2019: 211) olmasına karşın Kuva-yı Milliye kavramının ilk kez ne zaman kullanıldığı bilinmemektedir. Ancak Tefik Bıyıklıoğlu, Balkan Savaşı yıllarında “Kuvayı Milliye, Kuvayı Milliye Kumandanı” (Bıyıklıoğlu 1992:81) ifadelerinin kullanıldığını yazar. Aynı isimle olmamakla birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında da benzer teşkilatların olduğu bilinmektedir. Düzenli ordu birlikleri dışında “milis kuvvetler” ve bu yapıların en temel özelliği olan “gayrinizami harp” tekniğinin kullanımı noktasında benzer teşkilatların Türk Ordusunda köklü bir geçmişi vardır.

Gayrinizami harp yöntemi kullanan birlikler Hunlar’da Selçuklular ve Anadolu Selçuklular’da mevcuttur. (Özdal 2008:110) Osmanlı Devleti döneminde gayrinizami harp yöntemlerini kullanan grup Akıncılardır. II. Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye Aşiret Alayları da bu bağlamda değerlendirilebilir. Aslında Osmanlı kara ordusu 1826’dan başlamak üzere 1918’e kadar tamamı hiçbir zaman düzenli (nizami) askerlerden oluşmamıştır. Osmanlı ordusu hep melez bir nitelik taşımıştır. (Gültekin 2013:74)

1877-78 Osmanlı Rus Harbi teşkilatlanma noktasında olduğu gibi gayrinizami harp teknikleri bakımından da önemlidir. Özellikle iç güvenlik, isyan ve ayaklanmaları bastırmak amacıyla Balkanlardaki çete savaşlarına karşı gayrinizami yöntemler ve birlikler bu tarihlerden sonra yaygınlaşmaya başladı. Osmanlı Devleti seferberlik ilan ettiğinde “gönüllü” adı altında ancak daha çok “başibozuk” ya da “çete” olarak bilinen gayrinizami birlikleri kullanmıştır. Osmanlı ordusundaki başibozuk birlikleri 93 Harbi’ne kadar ağırlıklı olarak

¹ Bu sözlük Türk Dil Kurumu tarafında ilk baskısı 1945’te yayına hazırlanmıştır. Ancak 1945’ten 1998 yılına kadar Kuva-yı Milliye tanımı bu sözlükte yer almamıştır. Kuvayı Milliye ancak 2005 yılındaki onuncu baskıda tanımlanmıştır. Bu sözlükte kavram “Kuvayımiliye” şeklinde yazılmıştır. (Levent 2019:210)

Kürt, Laz, Arnavut, Boşnak, Tatar, Türkmen ve Arap unsurlardan oluşuyorken bu tarihten sonra Çerkez muhacirlerden oluşturulmuştur. 93 Harbi yıllarında ise, Çerkez muhacirlerden oluşturulan gayrinizami ve destek amaçlı (asakir-i muavine) birlikleri önemlidir. (Beşikçi 2015: 90-91; Türk Silahlı Kuvvetleri 1985) 1897 Teselya Savaşı, sırasında da Osmanlı ordusu nizamiye, redif ve müstahfız sınıflarının dışında, gönüllü askerlerden oluşmuştur. (Sezer 2023:139-155)

Gayrinizami harbin en yoğun şekilde kullanıldığı dönem ise Makedonya sorunu döneminde. Bu yıllarda iyi silahlanmış olan Bulgar-Makedon çetelerine karşı Osmanlı ordusu gayrinizami harp taktikleriyle mücadele etmiştir. Balkanlardaki bu tecrübe başta Teşkilatı Mahsusa olmak üzere Osmanlı askeri üzerinde kalıcı etki bırakan bir gelişme oldu. Trablusgarp ve Balkan Savaşı yıllarında olduğu gibi I. Dünya Savaşı yıllarında da Teşkilatı Mahsusa üyeleri ve çeteler üzerinden farklı bölgelerde gayrinizami harp yöntemleri kullanılmıştır. (Levenet 2019: 80-88) I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında da düşman devletlere ve başta Ermeniler olmak üzere Rum çetelere karşı gayrinizami yöntemle mücadele sürdürülmüştür. (Çatalbaş ve Aksu 2020:65-66; Yorulmaz 2005:347-348)

Ana hatlarıyla verdiğimiz bu süreçte Milli Mücadele dönemine aktarılan tecrübelerden biri de işgal ve bölünmeye karşı gelişen geçici hükümet yapıları olur. Bu bağlamda 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nden (93 Harbi) itibaren gayrinizami harp yöntemleri kullanılarak "vatan muhafaza ve müdafaası" amacıyla geçici hükümet yapıları ortaya çıkmıştır. İlk kez 1878'de Garbi Trakya'da ilk Türk Muvakkat Hükümeti (Bıyıklıoğlu 1992:21-23) Balkan Savaşı döneminde Batı Trakya Geçici Hükümeti (Bıyıklıoğlu:1992:66-88) ve Milli Mücadele döneminde ise 1919'da Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti (Gökdemir 1998) kurulmuştur. Bu süreçte edinilen tecrübe Milli Mücadele için oldukça önemlidir. (Şirin 2014) Zira Balkan Savaşı yıllarında kurulan Batı Trakya Hükümeti'nde Teşkilat-ı Mahsusa'nın etkin üyelerinden Süleyman Askeri Bey, Kuva-yı Milliye Kumandanı olarak bütün Batı Trakya'nın savunmasından sorumlu, Eşref Kuşçubaşı ise Kuva-yı Milliye Müfettişi olmuştur. (Bıyıklıoğlu 1992:66-88; Güneş 2020; Tekir 2022)

Milli Mücadele dönemindeki hem Kuva-yı Milliye hem de Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyetleri'nin benzerlerine Balkan Savaşı yıllarında rastlıyoruz. Özellikle 1913-1919 yılları arasında faaliyet göstermiş olan "Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti" hem fikir hem de isim olarak öncüdür. Özellikle I. Dünya Savaşı döneminde cemiyet oldukça aktif bir rol almış ve yaklaşık 53 şubesiyle gönüllü asker toplamak, malzeme ve cephane temini, aşevi, hastane kurmak gibi faaliyetlerde bulunmuştur. (Polat 1991:131-135; Bıyıklıoğlu 1992:66) Savaş yıllarında Türkçü Milli Türk Cemiyeti, Mütareke yıllarında ise 29 Kasım 1918'deki Milli Kongre önemli yapılarıdır. Özellikle Milli Kongre, Müdafaai Milliye, Milli Türk Cemiyeti, Donanma Cemiyeti, Kadıköy Hanımları Müdafaai Milliye merkezini bünyesinde toplayarak daha organize bir yapıya da dönüşmüştür. (Banoğlu 1986; Tunaya 1986:144-145; Polat 1991:131) 7 Aralık 1918'de yayınlanan bildirisinde kongrenin amacını, "milli birliği sağlamak, milli kuvvetleri birleştirmek ve hukuk yoluyla mücadele etmek" şeklinde özetlenmiştir. Benzer bir örnek Vahdet-i Milliye Cemiyeti'dir. (Yıldırım 2019:40)

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

Teşkilatlanma konusunda edinilen bu tecrübe Milli Mücadele yıllarında aktif olarak devreye sokulmuştur. “vatan müdafaası” noktasında uzun soluklu savaş dönemlerinde edinilen eylem ve düşünsel tecrübe özellikle Balkan Savaşları dönemindeki teşkilat ve kadrolar aracılığıyla Milli Mücadeleye aktarılmıştır. Nitekim Mondros Mütarekesi’nden sonra yaşanan gelişmeler ve devam eden işgaller karşısında ülkenin pek çok yerinde özellikle de toprak iddialarının yoğunlaştığı yerlerde, örneklerine Balkan Savaşı yıllarında rastlanılan, birbirine benzeyen “Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri” kuruldu. (Selek 1981:99) Milli Mücadele döneminde kurulan cemiyetlere konulan isimlerde Bülent Tanör’ün belirttiği gibi özellikle Müdafaa-ı Hukuk ibaresinin bilinçli olarak konulmasının nedeni de cemiyetlere “hukuki bir meşruiyet kazandırmak” (Tanör 2004:194) olduğu gibi işgal bölgelerinin uluslararası statüye de sahip olan haklar çerçevesinde “savunulmasını” (Sakallı 1997) hedeflemektir. Bu yaklaşım meşruiyetini Wilson İlkeleri’nin (Manela 2020) 12. maddesine dayandırmaktadır. Milli Mücadele dönemi metinlerinde sıklıkla referans verilen Wilson Prensipleri’nin Türklere uygulanmak istenmemesi “vatan müdafaası yapanlarda” hayal kırıklığı yaratmıştır. Ana hatlarıyla ele aldığımız bu tarihsel arka planda “vatan müdafaası” ve “milletin bağımsızlığı” vurgusu dikkat çekici olduğu gibi her iki hedef verilen mücadelenin ana motivasyon kaynağı da olmuştur. “Vatan müdafaası” Kuva-yı Milliye’nin hem zihniyet hem de bir teşkilat olarak temelidir.

Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi’nin açılış konuşmasında vurguladığı durum, mütareke sonrası Anadolu’sunun panoramasını ortaya koyar. Mustafa Kemal Paşa hayli zorlu ve zorlayıcı koşullarda “milli vicdanın uyanış ve haykırışını yükselttiğini” ve “müdâfaa-ı hukuk-ı milliye, muhafaza-i hukuk-ı milliye, müdâfaa-i vatan ve redd-i ilhak” gibi farklı isimler altında vatanın korunması amacına hizmet için vatanın her tarafında “bir elektrik şebekesi halinde” (Söylev ve Demeçler 1989:2) ortaya çıkan direnişe değinir. Tunaya da aynı durumu Anadolu’nun her yerinde “yer yer ışıldayan yanan çoban ateşlerine” benzeterek dile getirir. (Tunaya 1986:475)

Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin amacı, hukuk yolu ile vatanın müdafaası olmakla birlikte en önemli faaliyetlerden biri cepheye göndermek amacıyla asker toplayarak askeri birlikler oluşturmaktır. Bu esnada yapılan tüm işlemler hakkında askerlik şubeleri başkanlarına da düzenli bilgi verilmiştir. Bunun yanında özellikle İzmir’in işgali sonrasında Denizli Heyet-i Milliyesi’nin yaptığı gibi silahlı direniş için milli milis kuvvetleri oluşumuna da destek olunmuştur. (Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri 1967; Miralay Mehmet Arif Bey 1992:19-22; Levent 2019:268-269) Hatta Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tarafından oluşturulan gerilla gruplarıyla zaman zaman işgal kuvvetlerine baskınlar da yapılmıştır. (Türk İstiklal Harbi 1992:172) Dolayısıyla aslında silahlı direniş yapıları olarak değerlendirmedığımız Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri de vatan müdafaası noktasında silahlı mücadele için temel oluşturacak girişimlerde bulunmaktan kaçınmamıştır. Bu bakımdan da aslında Kuva-yı Milliye bir teşkilat olarak tam da bu noktada Müdafaa-ı Hukuk hareketi içinde de değerlendirilebilir.

Bu ilk dönemde Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri’nin emri altında bulunan ve ülkenin farklı bölgelerinde oluşturulmuş olan Kuva-yı Milliye teşkilatlarının eksiklerinin giderilerek

teşkilatlanması ve koordine edilmesi için bazı düzenlemeler de yapılmıştır. Batı Anadolu'dakiler için 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapılan Alaşehir Kongresi bu noktada oldukça önemli bir gelişmeydi. (Albayrak 1998:139-153) TBMM tarafından 23 Temmuz 1920'de Müdafaa-ı Milliye Teşkilatı'nın kurulmasından sonra Kuva-yı Milliye bu teşkilata bağlanmış ve teşkilatın askeri kanadı olmuştur. Düzenli ordu kuruluncaya kadar da bu şekilde devam edilmiştir. Böylece belli bir düzen sağlanmış olsa da Kuva-yı Milliye teşkilatları özerk halini korumakta ısrarcı da olmuştur. (Akın 2008:328-330)

Kuva-yı Milliye yukarıda da belirttiğimiz gibi bir teşkilat olarak Müdafaa-ı Hukuk içinde düzenli ordu kuruluncaya kadar askeri gücü temsil etmiştir. Ahmet Emin Yalman bu noktada "ordu ile milli kuvvetler arasındaki ilişkinin milli ordu" adı altında şekillendiğini belirtir. Yalman, "Milli Ordu'nun" Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti tarafından 11 Eylül 1919'da ilk kez güney bölgelerimizde kurulmasına karar verilmesine karşın "milli ordu" kavram ve yaklaşımının Amasya Genelgesi'nden hemen sonra ortaya çıktığını yazar. Ancak Yalman, daha sonraki yıllarda "milli ordu" kavramı ile pek karşılaşmadığına bunun nedeninin mevcut şartların değişmesi olduğunu yazarken "milli ordu" kavramı kullanılmamış olsa da bunu karşılayacak şekilde "milli müfreze", "gönüllü müfrezeler" ya da Müdafaa-ı Hukuk Hareketi içinde örgütlenen Kuva-yı Milliye adının "milli ordu" dan farklı olmadığını iddia eder. (Yaman 2014a:377; Yaman 2014b)

Kuva-yı Milliye, Milli Mücadele için oldukça önemli bir yapı idi. Hatta düzenli ordu kuruluncaya kadar silahlı mücadelede tek güç bu birliklerdir. Zira 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'nde "Kuva-yı Milliye'yi âmil ve milli iradeyi hâkim kılmak esastır" (Kırzioğlu 1993; Bulut 2009:332) maddesi verilen önemi gösterdiği gibi bir zorunluluğu da ortaya koyuyordu. Kuva-yı Milliye'nin buradaki kullanımı "silahlı güçler" şeklindedir. İlerleyen dönemde ise "topyekün Milli Mücadelenin tümüne verilen bir niteleme" olarak da geniş anlamda kullanılmıştır.

Milli Mücadele döneminde Kuva-yı Milliye teşkilatına dair I. TBMM'de yapılan tanımlama ve kullanılan kavramlar teşkilatın yapı ve dinamiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Fevzi (Çakmak) Paşa'nın şu tanımı hayli dikkat çekicidir. "..Bu teşekkülden maksat, milletin bigayrihak duçar olduğu tecavüzlere karşı ırz ve namusunu meşru bir surette müdafaa ve muhafaza etmek, ordunun mütareke mucibince kolları bağlanmış olduğundan millet kendi kollarıyla müdafaa etmek istiyor" (TBMMZC 1981:237-246) Konuşmalarda bir teşkilat olarak Kuva-yı Milliye "hürriyetine, malına, canına ve en nihayet ırzına tecavüz" edilen "eli bağlanmış ordusu yok olan" bir milletin "meşru müdafaası" (TBMMGZC 1985: 262, 265) olarak değerlendirilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa Kuva-yı Milliye'nin oluşumunda ana etkenin Mondros Mütarekesi sonrasında İtilaf Devletleri'nin paylaşım planları, işgalleri ve bu doğrultuda yaptıkları girişimler olduğunu belirtir. (Söylev ve Demeçler 1989: 2-3)

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mayıs 1920 tarihli gizli oturumda ise Kuva-yı Milli'ye teşkilatı dair değerlendirmelerine İstanbul Hükümeti'nin vatani ve milleti korumak görevini yerine getirmediğini belirterek başlar ve "Vatani müdafaa ve muhafazadan ibaret olan vazife-i asliye, doğrudan doğruya milletin kendisine teveccüh etmiş bulunuyordu." diyerek Kuva-yı

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

Milliye'yi ortaya çıkaran zorunluluğa açıklık getirir: "Millet orduya; kendi içinden teslim etmiş evladını, düşman tecavüzüne maruz kalan mıntıkların müdafaasına, düşman tasallutuna uğrayan kardeşlerinin hayatının muhafazasına memur etmeğe mecbur olmuştu. İşte buna kuvayi milliye diyoruz ve bütün kâinat böyle diyor" (TBMMGZC 1985: 262) Mustafa Kemal Paşa, 29 Aralık 1920 tarihli oturumda ise, Garp Cephesi'nin hayati önemi haiz olduğunu belirtirken "garp cephesinde işte kuvayı milliye diyoruz, hâlbuki hepimiz kuvayı milliyeyiz. Malumu aliniz ordu kuvayı milliye'dir..." (TBMMGZC 1985: 276; Özüçetin ve Dağıstanlı 2010) açıklamasını yaparken Kuva-yı Milliye kavramını genişleterek tüm orduyu ve asker sivil tüm mücadeleyi içine alacak şekilde genişletir. Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda Kuva-yı Milliye'yi milis kuvvetler olarak dar anlamıyla da kullanır. Bu çerçevede Kuva-yı Milliye, Müdafaa-ı Hukuk hareketi içinde ele alınır. Mustafa Kemal Paşa, bu kullanımında Müdafaa-ı Hukuk'u daha genel ve kapsayıcı bir anlam ile kullanır.(TBMMGZC 1985:4-5) TBMM'nde Kuvayı Milliye teşkilatı ile ilgili olarak yapılan tanım ve değerlendirmeler incelendiğinde; "müdafaa", "muhafaza", "istiklal", "istihlas", "halas", "milli vicdan" "milletin sine-i intibahından gelen hareket" gibi kavram ve ifadeler öne çıkmaktadır.

İstanbul Hükümeti de Kuva-yı Milliye teşkilatına dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bağlamda "çete", "asi", "hain", "vatan haini", "başbozuk" "Kuva-yı Bagıye" gibi kavramlar kullanılarak Kuva-yı Milliye; "isyancı", "sergerde", "dinsiz", "İttihatçı", "Bolşevik" (Belen 1983:77-78) gibi ifadeler kullanılarak da lider kadro eleştirilmiştir. Milli Mücadele karşıtı basın da bu eleştiri sürecine katılarak bir "kara bir propaganda" (Doğanay ve Yılmaz 2022) yapmıştır. Muhalif basından özellikle Ali Kemal ve Refi Cevat bu noktada öne çıkan iki isimdir. Her iki muhalif ismin yazılarında Kuva-yı Milliye için kullanılan ortak vurgu, "ittihatçı artığı olmak", "sahte millici", "asi", "bağı", "eşkiya", "serseri", "Kemaliler", "celaliler"dir.² Bu son ifade Celali isyanına gönderme yapmak amacıyla kullanılmıştır. Kuva-yı Milliye'nin halktan destek görmemesi için çok yoğun bir şekilde kullanılan söylem, Kuva-yı Milliye'nin bir "ittihatçı oyunu, dolabı" olduğudur. Bu eleştiri, savaşın etkisinin devam ettiği, ülkenin işgale uğradığı bir dönemde halkın içinde bulunduğu psikolojik durum kullanılarak milli hareketin desteklenmemesi amacıyla geliştirilmişti. Refi Cevat'ın "Kuvayı milliye yılanı zehrini kertenkeleden aldığı gibi kuvvetini de İttihat ve Terakki'den aldığı için Kuvayı milliye olamazdı. Olsa olsa Kuvayı İttihadiye olabilirdi" (Refi Cevat 1920) ifadesi bu eleştirinin en karakteristik örneklerinden biridir.

Muhalif İstanbul basınında Mustafa Kemal Paşa, Rauf (Orbay) ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa en çok eleştirilen isimlerdir. Liderlere yöneltilen temel eleştiri; resmi görevleri dışında faaliyetlerde bulunarak yeni teşkilatlar oluşturmak ve bunlara dahil olmaktır. Özellikle

² Bazı örnekler için bkz., Ali Kemal, "Fena Fena", Peyam-Sabah, 13 Kasım 1920, Ali Kemal "Bolşeviklik ve Türklük", Peyam-Sabah, 10 Aralık 1920; Ali Kemal, "Ankara ve Muhalefet", Peyam-Sabah, 15 Mart 1921; Peyam-Sabah "Mustafa Kemal ve Hempalarının İdam Kararı", 13 Mayıs 1920; Peyam-Sabah, "Kuvayı Milliye Neler Yapıyor, 12 Haziran 1920; Refi Cevat "Yine Hayır, Hayır, Hayır", Alemdar, 1 Şubat, 1920; Refi Cevat "Korktuğumuz Başımıza Geldi", Alemdar, 28 Haziran, 1920; Refi Cevat "Anadolu-İstanbul", Alemdar, 8 Şubat 1921; Refik Halit, "Kuvayı Milliye'nin İç Yüzü", Peyam-Sabah, 1 Ocak 1920

Mustafa Kemal Paşa en çok eleştirilen isimdir. (Tuna 2005) Liderlerle ilgili olarak yapılan eleştirilerde de “zorbalar”, “asiler”, “celaliler”, “ittihatçı” “Yeniçeri hareketi” gibi ifadeler kullanılırken liderlerin faaliyetleri ise “oyun”, “dolap”, “hırs”, “heva”, “ihtiras” ve “gaflet”³ olarak değerlendirilmiştir.

Milli Mücadeleyi destekleyen basın ise, muhalif basının bu “kara propagandasına” karşı bir propaganda başlatmıştır. Muhalif basına karşı, mücadeleyi destekleyen basında Kuva-yı Milliye “milleti kurtarmak için” mücadele eden “Milletin kalbinden ve ruhundan doğmuş” bir hareket olarak değerlendirilirken “şekavet mahsulü” ve “isyankar”⁴ olmadığı sıkça belirtilmiştir.

Kuva-yı Milliye teşkilatı, Milli Mücadele yıllarında hem basında hem de bizzat hareketin içinde yer alan farklı isimlerce tanımlanmıştır. İrade-i Milliye Gazetesi Kuva-yı Milliye’yi; “Kuvayı Milliye la-yemüt bir milletin ve yedi yüz senelik bir imparatorluğun tehlike-i inhilal ve inkırazına karşı mevcudiyetini, hakk-ı hayat ve bekasını bizzat temin ve müdafaa edebilmek için pek tabii pek mantıki ve pek zaruri bir şekilde vücuda gelmiş bir vahdetten ibarettir. Bu itibarla Kuvayı Milliye ayine-i millettir.” (İrade-i Milliye 1335/1919a) diyerek tanımlarken Albayrak Gazetesi ise, Kuva-yı Milliye için “Harekat-ı Milliye” ifadesini kullanılır ve teşkilatın “milletin bağrından çıkan” ve “meşru müdafaa” hakkına dayanan bir oluşum olarak tanımlar. Albayrak Gazetesi, Kuva-yı Milliye’yi bir teşkilat olarak “Müdafaa-ı Hukuk” içinde değerlendirir.⁵ İzmir’e Doğru Gazetesi’nde Mustafa Necati Bey ise, Kuva-yı Milliye için “milli kuvvetler” ifadesini kullanır ve “Bizi kurtaracak bir kuvvet vardır, o da kuvve-yi milliyedir; çünkü kuvve-yi milliyeye demek vahdet-i fikir ve emel, vahdet-i gaye demektir” (Keleşyılmaz 1992:48) şeklinde tanımlar. Bu tanımda Kuva-yı Milliye millet ile özdeşleştirildiği gibi kullanılan “inhilal”, “inkıraz”, “hakk-ı hayat”, “beka”, “müdafaa” kavramları ise devletin geleceğine dair yaşanan kriz/buhran döneminin kavramları olarak karşımıza çıkar. Kuva-yı Milliye bu noktada aslında bu krize bir çare olarak görülen işgale yok oluşa direnişin önemli araçlarından biri olarak görülmektedir.

Düzenli orduya geçiş süreci Kuvayı Milliye ile ilgili yorum ve değerlendirmelerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Bu süreçte teşkilata yönelik bazı eleştiriler de güdeme getirildiği gibi farklı kavramlar da kullanılır. Ekim 1920’den itibaren Kuvayı Milliye birlikleri tasfiyesi edilerek düzenli orduya geçilmeye başlanmıştır. 9 Kasım’da Batı Cephesi; Batı ve Güney

³ Konu ile ilgili önemli örnekler için bkz Ali Kemal, “Son Saat, Hatta Son Dakika”, Peyam, 21 Kânun-ı evvel 1335/1919; Ali Kemal, “Hükümet İçinde Hükümet”, Peyam-ı Sabah, 17 Şubat 1336/1920, Ali Kemal, “Kuva-yı Milliye Ne İdi? Ne Yaptı?”, Peyam-ı Sabah, 19 Şubat 1336/1920; Ali Kemal, “Hükümet İçin Kabiliyet İster”, Peyam-ı Sabah, 1 Şubat 1336/1920; Harekât-ı Milliye’nin İcraatından”, Alemdar, 25 Mart 1336/1920; “Teşkilât-ı Milliye-2”, Sabah, 12 Ağustos 1335/1919

⁴ Konuyla ilgili yazılar için bkz Yunus Nadi, “İttihatçılık Manevrası” Yenigün, 21 Teşrin-i evvel 1335/1919, Celal Nuri, “Kuva-yı Milliye Tereddü Etmemelidir”, Celal Nuri, “Kuva-yı Milliye Tereddü Etmemelidir”, İleri, 4 Teşrin-i sani 1335/1919; Celal Nuri, “Milletin Kuvveti”, İleri, 5 Kânun-ı sani 1336/1920 “Anadolu Ahvâli”, Zaman, 30 Temmuz 1335/1919. Farklı açılardan Kuva-yı Milliye ve Milli hareketin liderlerine dair ve İstanbul hükümeti ile ilişkiler bağlamında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz.Tuna, İstanbul Basınında Kuva-yı Milliye Algılamaları (1918-1922).

⁵ “Millet Müdafaa-ı Hukuk Yolunda”, Albayrak, 18 Ağustos 1335/1919; “Açık Hesap”, Albayrak, 21 Ağustos 1335/1919; Vazife Karşısında Hükümet-i Hâzıra, 8 Ağustos 1335/1919; “Millet Karşısında Hükümet”, Albayrak, 14 Eylül 1335/1919; “Türkçe İstanbul’a Cevabım”, Albayrak 28 Ağustos 1335/1919; “Hala O Kabus”, Albayrak, 25 Mart 1336/1920; “İntikam”, Albayrak, 22 Mart 1336/1920.

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

Cephesi olmak üzere ikiye ayrılarak 10 Kasım'da Albay İsmet Bey (İnönü) Batı Cephesi, 11 Kasım'da ise Albay Refet Bey (Bele) Güney Cephesi Komutanlığı'na atanmışlardı. (Öztoprak 1985; Ercan 1985; Göyünç 1985) Tasfiye sürecinde Çerkez Ethem ve Demirci Mehmet Efe birliklerinin düzenli orduya katılmak istememeleri nedeniyle sorunlar da yaşanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, yaşanan sorunlar karşısında Çerkez Ethem ve kardeşlerinin içinde bulunduğu durum için "kumandalarında buldurmağa muvaffak oldukları kuvvetlere istinad ederek bir takım hayalâta saptılar" (TBMMZC 1981: 224) tespitini yapar. Konuyla ilgili meclis konuşmalarını incelediğimizde Ethem ve Demirci Mehmet Efe birlikleri için, "eşkîya", "şekavet Ocağı", "çapulcu", "sersem olmak", "başı dönmek", "delalet düşmek", "hain düşüncelerin eline düşmek" (TBMMZC 1981: 87-88) gibi ifadelerin kullanıldığını görürüz.

Bu bağlamda dikkat çeken ifadelerden biri; "Eşkîya"dır. Kavram, özellikle İstanbul Hükümeti ve muhalif basın tarafından Kuva-yı Milliye teşkilatı için sıklıkla kullanılan bir ifadedir. Eşkîya; şakinin çoğuludur. Her iki kelime de "Bed-baht, bed-faal, bed-girdar, haylaz, habis, haydut, kutta-i tarik" anlamlarında kullanılır. Eşkîya aynı zamanda "dağ hırsızı, haydut" anlamına da gelir. Bu noktada her iki kavramın temel vurgusu "itaatsizlik ve başkaldırı" (Yetkin 2019:5) Dikkat çekici olan durum ise düzenli orduya geçiş döneminde yaşanan bu sorunlar karşısında "eşkîya" kavramının emirlere itaat etmeyen milis birlikler için de zaman zaman kullanılmış olmasıdır.

Kuva-yı Milliye ile özdeşleşmiş ifadelerden biri de "çete"dir. Çete, kavramının sözlük karşılığı; "ordu birliklerinden olmayan silahlı küçük birlik" şeklindedir. (Türkçe Sözlük 2011:524) Özellikle Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye ile özdeşleştirilmiş olan "Çete" hem Kuva-yı Milliye gerçeğini yansıtmak hem de muhalif kesimlerce Kuva-yı Milliye teşkilatını eleştirmek için kullanılır. Çete ifadesi genel olarak farklı bölgelerde kullanılmış olmasına rağmen yoğun olarak Batı Anadolu'da kullanılmıştır. Kuva-yı Milliye'nin milis teşkilatı olarak aktif olduğu Batı Anadolu'da bu durumun zeminin oluşturan, bölgede I. Dünya Savaşı öncesinde de aktif olan Müslüman çeteleriydi. Mütareke döneminde Batı Anadolu'da Rum/Yunan çetelerinin de faaliyete geçmesiyle burası çetecilik faaliyetlerinin merkezinde bir bölge oldu. (Güneş 2019:59) Ancak ülkenin işgale uğrayan ve azınlık faaliyetlerinin yoğun olduğu pek çok yerde çeteler oluşturularak ya da mevcut çeteler devreye sokularak bir kontrgerilla tarzı mücadele de yapılmıştır. Osmanlı'nın son yıllarında ve Milli Mücadele döneminde genel olarak üç farklı çete oluşumundan bahsedilebilir. Bunlardan ilki; gayrimüslimlerin çeşitli bölgeleri ele geçirmek amacıyla faaliyete geçerek bölge halkına zulmetmesine karşılık ortaya çıkanlar, ikinci olarak; vatansever aydınların ve subayların oluşturduğu siyasal kökenli milli direniş grupları ve üçüncüler ise zaten silahlanmış olan geleneksel Anadolu çetelerinin yurt savunmasına yönelmesiyle ortaya çıkanlardır. (Stenhaus 1999:94-95) Bunlardan özellikle son ikisi Kuva-yı Milliye teşkilatı bağlamında önemli yapılardır. Batı ve Güney'de oluşan bu yapılar, İngiliz, Fransız, Rum ve Ermeni işgalcilere karşı bir direniş hattı oluşturdu. Bu birlikler asker ve sivil katılımcıları, gönüllüleri olan birliklerdi ve Kuva-yı Milliye olarak adlandırılan milis kuvvetler de bunlardı. (Yaşar 2015)

Milis kuvvetler olarak Kuva-yı Milliye teşkilatının ordu düzenine sahip olmasa da belli bir yapısı mevcuttur. Her Kuva-yı Milliye birliğinin bir Umumi Kumandanı ve bir de Çete Kumandanı bulunuyordu. Çeteler; 50 kişiden oluşan ve “müfreze kumandanı” tarafından idare edilen “müfreze” ile “Postalar” adı verilen 15 kişiden oluşan ve “posta başı” tarafından idare edilen oymaklardan oluşuyordu. Bu oymakların tamamı “Umumi Kumandana” bağlıydı. Mevcut bütün çeteler ise birer “Akıncı Müfrezesi” olarak bağımsız hareket ediyordu. (Levent 2019:248) Bu genel yapı çerçevesinde Kuva-yı Milliye’nin insan kaynağı ise öncelikli olarak bölge insanı olmuştur. Bu gruplar içinde Muvazzaf ve yedek subaylar, askerler, asker kaçakları, hapisneden kaçırılanlar mahkum ve zanlılar, öğretmenler, milli duygularla hareket eden gönüllüler, efeler/zeybekler, aşiret mensupları gibi her kesimden insan bulunuyordu. (Bayar 1997:120-123; Müderrisoğlu 2013:159-160; Çoşkun 2014:17; Özdemir 1990: 333) Kuva-yı Milliye birliklerinin komuta kademelerinden ise; genellikle subaylar bulunmaktaydı. Bazı subaylar Kuva-yı Milliye komutanları yanında danışman olarak da görev yapmıştır. Ordu mensuplarından istifa yolu ile Kuva-yı Milliye’ye katılanlar olduğu gibi pek çok subayın firar ederek birliklere katıldığı da bilinmektedir. Hatta bazı stratejik bölgelerde, Albay Şefik (Aker) Bey’in, 57’nci Fırka’nın nizamiye birliklerini yaptığı gibi, bazı ordu birlikleri tamamen Kuva-yı Milliye kimliğine büründürülmüştür. (Levent 2019:249-253; Aker 2006:125-126) Batı Anadolu’da Kuva-yı Milliye teşkilatı bağlamında dikkat çeken önemli noktalardan biri askeri komutanlık ile Kuva-yı Milliye Komutanlığının ayrı ayrı belirtilerek hareket edilmiş olmasıdır. Örneğin 14’üncü Kolordu Komutanı’na bağlı Albay Mehmet Şefik (Aker) komutasındaki 57’nci Fırkada Mehmet Şefik Bey’in altında “Kuva-yı Milliye Komutanı” unvanıyla Binbaşı Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey bulunuyordu. (Türk İstiklal Harbi 1992:53)

3. Literatürde Kuva-yı Milliye

Kuva-yı Milliye ile ilgili hayli geniş bir literatür mevcuttur. Ana hatlarıyla bu literatüre değinmek kavrama yüklenen anlamları ve bu bağlamdaki değişim ve yaklaşım farklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk’ta Kuva-yı Milliye kavramını hem dar anlamda hem de geniş anlamda kullanır. Bir teşkilat olarak Kuva-yı Milliye “meşru olan cereyanı milliyenin” bir ürünü olan bir teşkilat olarak değerlendirildiği gibi “...Bizim de dahil olduğumuz Kuvayı Milliyenin, iki kişinin eseri tahrikatı olmayıp tamamen milli ve umumi bir şekil ve mahiyette olduğunu...” ifadesinin ortaya koyduğu gibi geniş anlamıyla tüm mücadeleyi ifade edecek bir çerçevede de kullanılır. Kuva-yı Milliye ile ilgili olarak kullanılan en baskın ifadeler ise; “çare-i necat”, “umde-i hayat”, “irade-i katiye-i millet”, “amal-i milliye” “milli gaye” dir. (Atatürk, 1970) Nutuk’ta zaman zaman “Kuvayı Milliye ruhuyla” ifadesine de rastlanmaktadır. Bu da aslında kavramın zihniyet anlamıyla da kullanımına denk gelmektedir. Nutuk’ta Kuva-yı Milliye bu anlamlarıyla hem düşmana hem de içindeki düşmanlara azınlıklara, işbirlikçilere ve İstanbul Hükümetine karşı mücadele eden teşkilat, zihniyet ve aslında topyekun olarak Milli Mücadele için de kullanılır. Bu bağlamda hedef ise, tam bağımsızlıktır. Kuva-yı Milliye’yi ortaya çıkaran durumda Türk milletinin hakk-ı hayatına kastedilmiş olunmasıdır.

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

Kazım Karabekir de Kuva-yı Milliye'nin ortaya çıkmasında özellikle işgallere dikkat çekerek kavramı hem dar hem de geniş anlamda kullanır. (Karabekir 1960) Karabekir kavramı Milli Mücadele'nin tamamı ile özdeş bir şekilde kullanır. Hem Nutuk'ta hem de İstiklal Harbimiz'de Kuva-yı Milliye askeri ve de sivil tüm yapıları içine alacak bir anlamla kullanılır. Karabekir, İstiklal Harbimizin Esasları (Karabekir 1952: 147, 158) başlıklı eserinde ise "Şark Kuvayı Milliyesi", "Garp Kuvayı Milliyesi" ifadesini kullanır. Kuva-yı Milliye'nin bu kullanımı yukarıdaki tespitimize uygun bir şekilde doğu ve batıdaki askeri ve sivil tüm yapıları ifade etmektedir. Sadece milis kuvvetler değil, Müdafaa-ı Hukuk, Kongreler, Heyet-i Temsiliye gibi yapıları da barındırmaktadır.

Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele isimli hatıralarında Kuva-yı Milliye'nin kuruluş amacının "muhafaza-ı vatan ve istiklal" "düçar-ı taarruz olan vatan ve mukaddesatı müdafaa" (Cebesoy 1953:82, 137, 156) olduğunu belirtirken kavramı hem milis kuvvetler hem de tüm mücadeleyi ifade edecek şekilde kullanır. Cebesoy'da da Karabekir'deki kullanım ile Alaşehir Kuvayı Milliyesi, İzmir Kuvayı Milliyesi, gibi kullanımlar silahlı ve sivil oluşumları içine alacak şekildeki bölgesel yapılanmaları ifade etmek için kullanılmıştır.

Kavramın Rauf Orbay tarafından kullanımı da yukarıdaki gibi her iki anlama gönderme yapacak şekildedir. Rauf Orbay, diğer liderler gibi Kuva-yı Milliye'yi bir zihniyet anlamıyla Kuva-yı Milliye Ruhu şeklinde kullanır. "Gerçi o günlerde henüz bu tabir bilinmezdi, yoktu. Lâkin, henüz adı konmamış olmakla beraber, insana iman ederek inanadığı bir millî dava uğruna, tereddütsüz feda olmağı göze aldırın bu ruh olmasaydı, bırak, şunu bunu hiç, hiç bir şey yapamazdık. İşte bütün mesele buradadır...Biz, yani Mustafa Kemal, Ali Fuat, Kâzım Karabekir Paşalar Millî Mücadeleye Kuvayı Milliye Ruhu ile atıldık."(Kandemir 1965:84-185)

İsmet İnönü de hatıralarında Kuva-yı Milliye'yi silahlı mücadelenin temel gücü olan milis kuvvetleri anlamıyla kullanır. İnönü, işgaller karşısında Kuva-yı Milliye'nin bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını yazar. İnönü'ye göre Kuva-yı Milliye'nin en güçlü tarafı "bir halk hareketi olmasıdır." (İnönü 1985:209, 179, 193-194)

Tarik Zafer Tunaya, Kuva-yı Milliye'yi hem bir zihniyet "yeni ruh" ve bir teşkilat "milis teşkilatı, "milletin kuvvetleri" anlamıyla kullanır. Tunaya, Kuva-yı Milliye'nin her iki anlamda da ortaya çıkışında Türk milletinin işgal ve yok olmaya karşı mücadele azmi olduğunu belirtir. "Bu yepyeni bir zihniyet, zinde bir ruhtu. Esirliği medeniyetsizliği, vahşilik ithamlarını reddeden taptaze ruhun adı Kuvayı Milliye Ruhuydu. Müdafaa-ı Hukuk ruhudur." Tunaya'nın bu bağlamda kullandığı çatı kavram Müdafaa-ı Hukuk'tur. O Kuva-yı Milliye'yi de bunun içinde değerlendirir. Bu bağlamda İzmir'in işgalinin ana motivasyon kaynağı olduğunu belirtir. (Tunaya 1964:31-33)

Gotthard Jaeschke, genel olarak teşkilat anlamı ile Kuva-yı Milliye'yi kullanır ve bir halk hareketinden ziyade Kazım (Özalp) gibi genç subayların böyle bir teşkilatın kurulması noktasında hem teşvik ettiklerini hem de desteklediklerine vurgu yapar. (Jaeschke 1971:78-79) Kazım Özalp da hatıralarında Kuva-yı Milliye'nin kuruluşunda "genç ve vatansever subayların" olduğu gibi Harbiye Nezareti'nin katkı ve desteği üzerinde durur. Bu unsurların

halk ile buluşması halkı yönlendirmesi teşkilatın temel özelliği olarak öne çıkarılır. (Özalp 1988, 15)

Şerafettin Turan da benzer bir yaklaşımı ile Kuva-yı Milliye bir teşkilatın kurulması konusundaki ilk yazılı önerinin Burdur Ahz-ı Asker Şubesi Reisi İsmail Hakkı Bey tarafından yapıldığını ve Harbiye Nezareti tarafından onay ve destek alındığını belirtir. (Turan 1992:224) Genel olarak en yaygın ve geniş kabul gören yaklaşım ise, Yunan işgali ve yayılmasının olduğu kadar yerli işbirlikçilere karşı Kuva-yı Milliye teşkilatının bölge yerel yapılarının kullanılarak askeri ve mülki yetkililerin destek ve yönlendirmesi ile hayata geçirildiğidir. Bu çalışmalarda Kuva-yı Milliye dar anlamı ile bir teşkilat olarak ele alınmıştır. (Türk İstiklal Harbi 1992:99-100; Türkmen 2001; Arı, 2014, Türkmen 2010:202) Kuva-yı Milliye'nin oluşumuna dair diğer bir bakış açısı ise; işgale karşı Kuva-yı Milliye'nin kendiliğinden ve toplumsal bir refleksle ortaya çıktığıdır. (Köylü 2016:68-69; Aralov 1967:36-37) Oral Sander ise, kendiliğinden değerlendirmesine pek katılmayarak "örgütsü, plansız ve bağnazca" bir başkaldırıdan çok "hukuka bağlı ve düzenli bir" (Sander 1993:300) mücadele vermek amacıyla ortaya çıktığı ve bu noktada da Anadolu'daki devlet ve örgütlenme pratik ve geleneğinin etkili olduğunu yazar.

Nejat Kaymaz genel olarak Kurtuluş Savaşı'na dair yaptığı değerlendirmesinde bir teşkilat olarak Kuva-yı Milliye'nin ne olduğuna ve nasıl oluştuğuna da açıklık getirir. "Kurtuluş Savaşı ne başlarken bir halk hareketi olarak başlamıştır ne sonradan böyle bir harekete dönüşmüştür. Kuşkusuz bu olay salt bir halk savaşı değildir.....Sivil ve asker (özellikle memur) aydınların, işgalleri protesto amacıyla yerel hak savunma örgütleri kurmaları biçiminde başlayıp, arkasından kent ve kasabalarda yaşayan bazı eşraf (tüccar, zanaatkar, serbest meslek erbabı), toprak ağaları, din adamları ve şeyhlerin katılması ve çeşitli halk kesimlerinden (köylü-kentli gönüllüler, aşiret grupları ve özellikle eşkiya çetelerinden) derlenen silahlı milis birliklerinin gerilla eylemlerine geçirilmeleri suretiyle gelişen direniş hareketi, ancak ordunun yüksek kumanda düzeyinde görevli bir asker kişinin önderliği ele almasından ve bilinçli bir örgütlenme planlama ve propaganda çalışmasına girişmesinden sonra, gerçek kapsamına ve bir Ulusal Kurtuluş Savaşı niteliğine kavuşmuştur." (Kaymaz:1976:607)

İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanlar tarafından işgalinden sonra bu duruma bir tepki olarak Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye teşkilatının ortaya çıktığı değerlendirilmesi de sıkça yapılanlar arasındadır. (Kansu, 1968, Morali 2009; Tekeli ve İlkin 1989; Yılmaz 2018) İstanbul Hükümeti'nin özellikle Damat Ferit Dönemi'nde Anadolu'yu savunmasız bırakması ülkenin pek çok bölgesinde halkı kendini korumak ve işgale karşı mücadele etmek zorunda bırakmıştır. Bu durumu Batı'da, (Jaeschke 1968; Apak:1990; İstiklal Harbi 1992; Kurat 1986; Bayar:1997) Güney'de (Ener 1970; Öztoprak 1991; Yavuz 1994; Akalın 2008) Doğu'da (Karabekir 1969; Kırzioğlu 1984; Dayı 2013; Çay ve Kalafat 1990) Kuzey'de (Goloğlu 1973; Okur 2006; Bilgin 2008; Beyoğlu 2009) milis teşkilatı olarak Kuva-yı Milliye'nin ortaya çıkışında ana etkenlerden biri olarak değerlendirildiği çalışmalar da hayli yaygındır.

Sina Akşin, "önce Yunan istilası ve sonra da Güneydoğu'da Fransız işgaline karşı oluşan milis kuvvetleridir" (Akşin 1992:138) şeklinde tanımlarken, Ergün Aybars, Kuva-yı

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

Milliye'nin ortak noktasının "vatan savunması ve Türklük duygusuna"(Aybars 2000:131) dayandığını ve halkın her kesiminin birlikte ortaya koyduğu bir direniş hareketi olarak tanımlar.

Utkan Kocatürk, Erzurum Kongresi kararlarını değerlendirdiğinde Kuva-yı Milliye ile kast edilen şeyin "milli kuvvetler ve milletin bağrından çıkacak olan ordu"(Kocatürk 1987:27) anlamında kullanıldığını yazar. Kocatürk, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde belirlenen esaslar doğrultusunda Kuva-yı Milliye'nin memleketi kurtaracak tek kuvvet olduğu gibi milletin iradesi ve eğilimi yönünde savaşacak ordu olduğunu belirtir.

Zafer Toprak, Milli Mücadele'yi 1912'de başlatır. (Toprak 1984 ve 1995 ve 2017) 1912-1922 yani 10 yıllık evre her bakımdan ulus devletin savaşlarla geçen hazırlık evresidir. Bu bağlamda Toprak, zihniyet ve teşkilat bakımından Balkan Savaşları'nın Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye için bir altyapı oluşturduğunu vurgular.

Taner Timur, Milli Kurtuluş Savaşı'nın başlangıçta Kuva-yı Milliye müfrezelerinin yürüttüğü bir gerilla savaşı olduğunu belirtirken Kuva-yı Milliye kavramını da "milis kuvvetler" şeklinde dar anlamı ile kullanır. Bu noktada Milli Mücadeleyi "küçük burjuvazi ve yarı feodal ağalar öncülüğünde bir savaş olarak" (Timur 1993:18) tanımlayan Timur, Kuva-yı Milliye'nin ve sonrasında da düzenli ordunun hem düşmana hem de içerideki işbirlikçilere karşı da savaştığını belirtir. Timur'un konuya dair genel yaklaşımını Kuva-yı Milliye'nin özünde emperyalizme karşı verilen bir mücadele olarak değerlendirilmesi oluşturur.

Sabahattin Selek ise, Kuva-yı Milliye'yi iki anlamda kullanmıştır. İlki; "milli kuvvetler" "milis kuvvetler" ikincisi ise, geniş anlamda topyekun Milli Mücadele döneminin tamamıdır. Selek, bu noktada Kuva-yı Milliye'nin devletin kuvveti olmaktan çıkarak millete mal olmasına dikkat çekerek bu geniş tanımı ortaya çıkarır. Bu noktada da Milli Mücadeleye katılan herkesin topyekun "Kuva-yı Milliyeci", "Kuvvacı", "millici" olduğunu yazar. (Selek 1987:114)

Bülent Tanör ise, silahlı kuvvet yaratma ve kullanmanın devlete ait bir durum olmasından hareketle Kuva-yı Milliye'nin devletleşme yolunda önemli bir adım olduğuna dikkat çeker. Tanör de bu bağlamda Kuva-yı Milliye'yi milis güçler şeklinde ele alır. (Tanör 1992:76-83)

Mim Kemal Öke ise; Kurtuluş Savaşı'nın "manevi yönünün Kuva-yı Milliye ruhu" olduğunu yazar. Genel anlamda Kuva-yı Milliye ruhunu da "Müslüman Türk'ün mücadele ruhu" (Öke 1988:54) olarak bağımsızlık tutkusuna ve Türk kimliği bağlamında ise İslam vurgusunu merkeze hatta kimliğin asli unsuru olarak yapar.

İlber Ortaylı hem Milli Mücadele hem de Kuva-yı Milliye bağlamında özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele yıllarındaki teşkilatlanma ve mücadele strateji ve yöntemleri üzerinde Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının etkisini "adete birer staj yeri" (Ortaylı 2018: 61-75) ifadesi ile vurgular. Ortaylı da bu bağlamda birikime dikkat çeker.

Günver Güneş, Atatürk Ansiklopedisi için hazırladığı Kuva-yı Milliye maddesinde Kuvâ-yı Milliye tabirinin "millî kuvvetler düzenli olmayan silahlı birlikler ve kuvvetler için kullanılan bir tanımlama" olduğunu ve Milli Mücadele öncesinde bu kavramın, "Türk Milleti'nin kurtuluşunu sağlayacak bir örgütün adı olmanın da ötesinde, bir simge, bir slogan"(Güneş <https://ataturkansiklopedisi.gov.t>) olarak kullanıldığını yazar

Kavram tarihçiler ve akademik çalışmaların dışında da pek çok isim tarafından farklı türden çalışmada karşımıza çıkar. Falih Rıfki Atay, meşhur eseri Çankaya'da İzmir'in işgalinin "bir direniş teşkilatı olarak" değerlendirdiği Kuva-yı Milliye'nin Batı Anadolu'da hızlı bir şekilde yaygınlaşmasında etkili olduğunu yazar. Zira Atay, İzmir'in işgaline karşı tepkinin Milli Mücadele için önemli bir motivasyon yarattığını da yazar. (Atay 1980:169) Falih Rıfki Atay, Kadro dergisinde yayınladığı Kuva-yı Milliye başlıklı yazısında da (Atay 1933:2) Kuva-yı Milliye'yi "Türk ihtilalinin özgün ismi" olarak değerlendirir: "Kuvayı Milliye'de bir milli kurtuluş ihtilalinin hiçbir unsuru eksik değildir. Şuuru tamamdır: ne kurtaracağını bilir. Kuvayı Milliye, coğrafya için, Saray ve Kapı için değil bir halk için döğüşen ihtilalin adıdır.Kuvayı Milliye, Türk milletinin bir kaos bir oluş bir tekevün günü idi." Atay, Kuva-yı Milliye'yi vatan savunması bağlamında özünde bir halk hareketi olarak değerlendirir.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ise, Kuva-yı Milliye ruhunu; "ulusal güçlerin bütün milletçe benimsenme ve özümsenmesinden oluşan bir ruh, ulusal kükreyiş" şeklinde tanımlarken ilk mecliste "Kuva-yı Milliye ruhunun" (Velidedeoğlu 1990:5-6) temsil edildiğini ve buradan tüm yurda yayıldığını yazar.

Miralay Mehmet Arif Bey'in Kuva-yı Milliye tanımının temelinde "milli varlığın muhafazası" yaklaşımı bulunur. Vatan müdafaasının düzenli orduya kadar en aslı unsurudur Kuva-yı Milliye. Ayrıca Türk milleti için bir motivasyon kaynağıdır da zira Kuva-yı Milliye'nin Yunanlılara karşı kazandığı her başarı "halkın döğüşkenlik duygularını tahrik ve vatanseverlik azmini coşturmuştur." (Miralay Mehmet Arif 1992:10-12,23)

Şevket Süreyya Aydemir, Kuva-yı Milliye kavramının "biri teşkilat fikri" diğeri de "bir halk hareketi" olmak üzere iki yönden ele alınması gerektiğini belirtir. Teşkilat olan Kuva-yı Milliye fikrinin çeşitli gelişmeler sonunda TBMM Hükümeti şekline ulaştığını yazar. Halk hareketi olan Kuva-yı Milliye'yi ise, saldırılar ve "can ve yurt tehlikesi karşısında" halkın kendi içinden gelişen bir "savunma çabası" (Süreyya 1981:71) olarak değerlendirir.

Enver Behnan Şapolyo, Kuva-yı Milliye isimli eserinde Kuva-yı Milliye'yi şu şekilde tanımlar: "nizami bir orduya sahip olmayan, halk teşkilatına dayanan, gerilla harbi yapan milli çete, gönüllü ordusu ve milis kuvvetleri." Kuvayı Milliye'yi ise, "hiçbir resmi makamdan emir almadan, yalnız maşeri vicdanından emir alan Hürriyet ve İstiklal mücahitleridir." Şapolyo, aynı zamanda Kuva-yı Milliye için tek bir cephenin olmadığı "vatanın tüm sathının" mücadele sahası olduğunu da belirtir. (Şapolyo 1957:7)

Samet Ağaoğlu, Kuva-yı Milliye Ruhu başlıklı çalışmasında; bağımsızlık mücadelesinde istiklal uğruna tüm fedakarlığı göze almayı sağlayan motivasyonunu "kuvayı milliye ruhu" olduğunu yazar. Bu ruhun kaynağının ise, Türk milletinin tarihinden gelen bağımsızlık tutkusu ve devlet geleneğine dayandığını iddia eder. Zira Ağaoğlu'na göre, "Türk milleti için babadan oğula kanla geçen bir miras olan müstakil devlet olma geleneği" olmasaydı "1918'in yenilmiş Türk'ü 1923'ün muzaffer Türkü olamazdı" I. TBMM, bu ruhun en canlı şekilde kendini gösterdiği ve geliştirdiği yerdir. (Ağaoğlu 1981:5-13)

Peyamı Safa'nın Kuva-yı Milliye ile ilgili değerlendirmelerinin temel vurgusunu "milli" olma durumu oluşturur. Safa, milliyetçiliğin/Türkçülüğün dönemin en kapsayıcı

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

ideolojisi olduğunu yazar. Kuva-yı Milliye de bu milli olma durumunun yansıması bizzat milletin iradesinin, kararının ürünüdür. (Safa 1981:77-78)

Alev Coşkun'a göre, "Kuvayı Milliye, Kurtuluş Savaşı'nı yürüten ulusal direniş kuvvetlerinin genel adıdır. Kurtuluş Savaşı'nda düzenli ordular kurulmadan önce düşmana karşı çetecilik kuralları içinde mücadele veren direniş kuvvetlerini simgeler" (Coşkun 2009:71) Coşkun bura da kavramı dar anlamı ile bir teşkilat olarak kullanmıştır.

Yavuz Abadan, Mustafa Kemal ve Çetecilik adlı kitabında Kuva-yı Milliye'yi milis güçler şeklinde dar anlamıyla kullanırken "çete" kavramı üzerinden açıklama ve değerlendirmelerde bulunur ve Kuva-yı Milliye'nin farklı bileşenlerine odaklanır. Aynı zamanda (Abadan 1972:105)

Uğur Mumcu'nun Kuva-yı Milliye tanımı kavramın geniş anlamıyla kullanımına uygundur. Zira Mumcu, Kuva-yı Milliye'nin "Kurtuluş Savaşı'na katılan herkesi kapsadığını" (Mumcu 1992:17) yazar. Kuva-yı Milliye üzerinden verilen mücadeleyi vatanı işgal eden emperyalist güçlere karşı topyekün bir varoluş savaşı olarak değerlendirir.

Kuva-yı Milliye ile ilgili olarak yapılan bu tanımlamalarda kavram, giriş kısmında belirttiğimiz kavramın üç farklı anlamı ile kullanımının örneklerini vermektedir. Bu kullanımlarda öne çıkan yan kavramlar ise genel olarak değerlendirmeyi yapan kişini ideolojik yaklaşımı üzerinden kavrama yüklediği anlam ile alakalıdır.

4. Romanlarda Kuva-yı Milliye

Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye edebiyatın da ilgi alanına girmiştir. Özellikle Milli Mücadele dönemi ile ilgili tarihi romanlarda Kuva-yı Milliye için yapılan değerlendirmeler bu bağlamda önemlidir. Halide Edip Adıvar'ın 1922'deki Ateşten Gömlek, 1923'de Akşam Gazetesinde Tefrika edilen Vurun Kahpeye eserlerinde Kuvayı Milliye son derece gerçekçi bir şekilde ele alınır. Bu romanlarda Kuva-yı Milliye, "milis kuvvetler"(Adıvar 2015:41) şeklinde tanımlanır. Çetelerden, efelerden, aşiretlerden, eşkıya gruplarından ve sıradan halktan oluşan düzensiz silahlı birliklerdir. Ağırlıklı olarak üzerinde durulan bir konu da toplumun bir kısmının Kuva-yı Milliye'yi desteklerken diğer bir kısmının ise desteklememesi meselesidir.

Kuva-yı Milliye'nin konu edildiği diğer bir roman da Refik Halit Karay'ın ilk baskısı 1939'da Semih Lütfi Kitapevi tarafından yapılan "Çete"(Karay 2017:12) romanıdır. Karay, Kuva-yı Milliye'nin milli bilincin merkezinde önemli bir role sahip olduğuna bu noktada da vatan savunmasının asli unsuru olduğuna değinir. Romanda çete (Kuva-yı Milliye) vatan savunması için her şeyi göze alan Anadolu halkı" (Bakır 2022:263-265) olarak tanımlanırken aynı zamanda Kuva-yı Milliye'nin ilk safhası olarak değerlendirilir.

Atatürk döneminde yazılmış ve genel olarak Milli Mücadele dönemi ile ilgili romanlarda da Kuva-yı Milliye'ye dair anlatılar vardır. Ercüment Ekrem Talu'nun Kan ve İman (1925), Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Sodom ve Gomore (1928), Mehmet Rauf'un 1929 tarihli Halas, Aka Gündüz'ün 1927'deki Dikmen Yıldızı, Şukufe Nihal'in Yalnız Dönüyorum (1939), Abidin Daver'in Mülazimin Romanı (1936) Milli Mücadele'nin merkezde olduğu eserlerdir. Bu romanlarda genel olarak Milli Mücadele özel de ise Kuva-yı Milliye yeni devlet ve rejim perspektifinde onu besleyecek şekilde ele alır. (Sevinç 2009: 2021) Bu anlatılar

erken cumhuriyet dönemi tarih anlayışına uygun bir şekilde işlenmiştir. Milli Mücadele sefahat, lüks içinde, işgalcilerle işbirliği halinde ve milli bilinçten yoksun olan İstanbul'un vurdum duymaz tavrına karşı vatansever subaylar öncülüğünde Anadolu halkının yeni devlet için verdiği varoluş mücadelesi olarak ele alınır. Kuva-yı Milliye ise bu mücadelenin asli unsurudur. Bu eserlerde İstanbul genel olarak olumsuz bir yaklaşımla ele alınır ve eleştirilir. Anadolu halkının farklı kesimlerinden gelen insanların oluşun silahlı direniş güçleri, milis teşkilatı şeklinde tanımlanan Kuva-yı Milliye "iç düşmanlar, işbirlikçiler" ile verilen mücadele vurgusu ile de öne çıkar.

Edebiyatta 1950'li, 1960'lı ve 70'li yıllarda da genel olarak Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye'ye yönelik ilgi devam etmiştir. Özellikle romanlar bu alanda öne çıkan edebi türdür. Farklı amaç ve ideolojik yaklaşımlarla aynı olayın (Kuva-yı Milliye yahut Milli Mücadele) ele alınarak kurgulandığı romanların bu bağlamdaki ortak vurgusu, Kuva-yı Milliye ve Milli Mücadele'nin "yeni bir devletin" kurulması ile ilişkilendirilmesidir. Romanlarda Kuva-yı Milliye düzenli ordu kuruluncaya kadar mücadeleyi sürdüren silahlı milis kuvvetleri, farklı çevre ve sınıflardan oluşun milli silahlı güçler olarak değerlendirilir. Örneğin; Kemal Tahir'in Esir Şehrin İnsanları (1955) ve Esir Şehrin Mahpusu (1962), İlhan Tarus, Var Olmak (1957) ve Vatan Tutkusu (1967), Samim Karagöz'ün 1962 tarihli Kalpaklılar; Tarık Buğra'nın 1963 tarihli Küçük Ağa ve Küçük Ağa Ankara'da, Kemal Tahir'in 1965 tarihli Yorgun Savaşçı, Hasan İzzettin Dinamo 3 ciltlik (1972-1973) Kutsal İsyân, Münevver Ayaşlı' Pertev Bey'in Üç Kızı (1968) ya da İlhan Selçuk'un Yüzbaşı Selahattin'in Romanı (1975); Attila İlhan'ın Kurtlar Sofrası (1963-1964), Sırtlan Payı (1974); kitapları bu bağlamda öne çıkan romanlardır. (Törenak 2013, Gencer 2010:290-309, Sevinç 2009) Bu romanlarda Kuva-yı Milliye hem dar anlamı ile milis kuvvetleri hem de maddi ve manevi güçlerin bütününe kapsayacak şekilde geniş anlam ile ele alınır. Milli Mücadele ile Kuva-yı Milliye kavramları özdeş bir şekilde kullanılır.

Bu romanlardan bazıları belli özellikleriyle öne çıkar. Küçük Ağa ve Pertev Beyin Üç Kızı romanlarında din adamları ve dindar insanların Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye içindeki yerini işlenirken İlhan Tarus'un romanları Kuva-yı Milliye'nin iç düşmanlara karşı verdiği mücadeleyi daha yoğun olarak öne çıkarır. İlhan Selçuk ise her yönüyle bir Kuva-yı Milliyeci tipini vatanseverlik teması üzerinde ortaya koyar.

5. Popülist Kullanımı ile Kuva-yı Milliye

Kuva-yı Milliye kavramının Türkiye'deki siyasi ve politik gündemle bağlantılı bir şekilde popüler kullanımı soğuk savaş sonrası Türkiye'sinde karşımıza çıkar. Döneme hakim olan temel eğilim komünizmle mücadeledir. Bu yaklaşım, siyasetin de ana belirleyicilerinden biridir. "Komünist tehlike" yaklaşımı, dönemin baskın söylemidir ve düşman algısını da belirleyen etkidir. Bu bağlamda pek çok alanda olduğu gibi tarihin de yeniden kurgulanması (Türkölmez 2020:63-108) söz konusudur. Komünizmle mücadele bağlamında milliyetçilik ve İslam iki önemli kanal ve mücadele kaynağı olarak sentez fikri ile yeniden kurgulanmıştır.

Anadolucular'dan (Topçu 1999; Çınar 2013) başlamak üzere Türklük ve Müslümanlık temeline dayalı bir milliyetçilik inşası ve tarihin yeniden kurgulanması siyasetteki gelişmelerle paralel bir şekilde gündeme gelmeye başlamıştır. Özellikle Komünizmle

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

mücadele bağlamında “milli değerler” vurgusunda Müslüman-Türk baskın söylem olarak karşımıza çıkar.

Yeniden Milli Mücadele Hareketi (1967-80) bu bağlamda 1960’lı yıllarda sağ kesimlerde “antikomünizm” teması üzerinden “Milli Mücadele” ve “Kuva-yı Milliye” kavramlarının kullanımının en karakteristik örneğidir. Hareket üyeleri, “antisyonist”, “antikomünist” ve antikapitalist” yaklaşım temelinde “milli değerlere bağlı İslam’a saygılı olma” (Yalçın 2021:81) hedefinde bir çerçeve belirleyerek Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye dönemindeki mücadelenin “yeniden verilmesinin” zorunluluğunu savunurlar. Kuva-yı Milliye bu söylemde böylesi bir mücadele için ana motivasyon kaynağı olarak ele alınır.

Aydınlar Ocağı bu bağlamda diğer bir örnektir. Ocak, 14 Mayıs 1970’de milliyetçi muhafazakar kesimlerin Türk-İslam yaklaşımı üzerinden bir araya gelmesi ile kurulmuştur. (Copeaux 1998) Ocak üyeleri, “milli kültür ve şuuru geliştirmek suretiyle milliyetçiliği yaymak” ve “milli bünyeyi saran fikri buhran ve mefhumlar ile anarşi” karşısında mücadele etmek hedefini benimser. Bu bağlamda “milli varlığın unsurları” yaklaşımı üzerinde “Türk milliyetçiliği ve İslam” (Yalçın, 1988; Özcan 2014:117) öne çıkarılır. Hareket mensuplarının genel yaklaşımı Türk kimliği ile İslam’ın ayrılmazlığı üzerine kuruludur. Milli Mücadele yaklaşımını belirleyen çerçevede budur. Milli Mücadele’nin ana motivasyon kaynağı ve bileşimi Türklük ve İslam olarak ele alınır. Kuva-yı Milliye gibi Milli Mücadele dönemine ait temel yapı “Türk ve Müslüman birlikteliği” vurgusu ile işlenir. Genel olarak diyebiliriz ki sağ muhafazakâr çevrelerde Milli Mücadele dönemi, “Müslüman milliyetçiliği”(White 2013) perspektifinde yeniden kurgulanmıştır.

Bu yıllarda özellikle sağ muhafazakar kesimlerde “moskof”, “komünist” ve “işbirlikçiler” gibi imgeler üzerinden (Yıldırımaz 2014; Öztan 2014) şekillenen düşmanla mücadele vurgusu bağlamında Kuva-yı Milliye, toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanması ve mücadele ruhu anlamında kullanılmıştır. Sağ kesimde Kuva-yı Milliye; daha ziyade birlik beraberlik Türk ve Müslüman kardeşlik vurgusu merkezinde özellikle Komünist tehlikeye karşı bir motivasyon kaynağı olarak bu anlam ve içeriği ile kullanılmıştır. Özellikle Komünizmle mücadele bağlamında sol’a karşı duruş bu yıllarda milliyetçi-muhafazakar kesimlerin örgütlenmesinde ve gelişmesinde etkili olduğu gibi (Okutan 2004; Aydın 2005; Demir 2011; Kılıç 2016; Meşe 2017; Şimşek 2021) Kuva-yı Milliye kavramının bu kesimlerde kullanımında da belirleyici olmuştur. Soğuk Savaş döneminin oluşturduğu atmosferin Türkiye siyasetine önemli etkilerinden biri sağ ve sol arasındaki kutuplaşma olmuştur. Bu durum sonraki yıllarda daha sert bir zeminde ilerleyerek daha da sertleşmiş ve çatışma boyutu da artmıştır. (Örnek 2005) Bu karşılıklı çatışma ortamında Kuva-yı Milliye kavramı da her iki kesim tarafından farklı vurgularla kullanılırken amaca uygun bir şekilde yeniden kurgulanmıştır.

Kuva-yı Milliye kavramının sol kesimdeki ilk kullanım örneklerinden biri, Türkiye solu içinde özgün ve önemli bir yere sahip olan Hikmet Kıvılcımlı’dır. 29 Ekim 1954’te Vatan Partisi’ni kuran Kıvılcımlı, “devrim döneminin ruhuna uygun bir şekilde ülke kalkınmasının gerçekleştirilmesinin” gerekliliğini savunurken bunu sağlamanın yolunun ise “ikinci bir Kuva-yı Milliye seferberliği” (Aydınoglu 2013:75-92; Ünsal 1996:65) olduğunu iddia etmiştir.

“Vatan, yeni bir Kuvayi Milliyeci mukaddes hamlesiyle cennetleştirmelidir.” (Kıvılcımlı 2008:37; Pınar 2018:57) Sloganı ile hareket eden Kıvılcımlı, kavramı “ilerleme” düşüncesinde birleşmeyi ve birlikte hareket etmeyi motive edecek “devrimci ruhu” ifade etmek için kullanmıştır.

Kuva-yı Milliye kavramı, Türk solunda daha yoğunluklu bir şekilde özellikle 1960’lı yıllarda yoğun olarak kullanılmıştır. 1960’lı yıllar Türkiye’de sol hareketin parlak yılları olmuştur. Antiemperyalizm, Amerikan karşıtlığı, kapitalist tüketim toplumuna eleştiri tüm dünyadaki sol hareketler gibi Türkiye’deki sol hareketler içinde çıkış noktası oldu. Bu bağlamda en yaygın kullanıma sahip olan yaklaşımlardan biri; “İkinci Kuva-yı Milliye” dir. (Güngör 2021:861) Bu yaklaşımın temel iddiası “aydınlanma devrimi” olarak değerlendirilen Cumhuriyet’in o yıllarda emperyalizme karşı verdiği mücadelenin aynı ruh ve heyecan ile ülkenin özgürlüğü için 1960’larda da yine emperyalizme karşı verilmesinin zorunlu olduğudur. Kuva-yı Milliye kavramı bu bağlamda 1960’larda Türk siyasal hayatında özellikle sol tandanslı aydınlar ve sol siyasette emperyalizmle mücadele bağlamında kullanılmıştır.

1960’lı yıllarda sol muhalefetin en güçlü temsilcisi Yön Dergisi’dir. Doğan Avcıoğlu Kemalizm’in halkçılık görüşü ve Kuva-yı Milliye ruhunun sosyalizm sayılabileceğini iddia eder. Avcıoğlu da Kuva-yı Milliye ve Kuva-yı Milliye ruhunun temelini emperyalizmle mücadele ve halkçılığı koyar. Avcıoğlu, 1968’de yayınladığı Türkiye’nin Düzeni kitabında da benzer bir yaklaşımı sürdürür. (Güngör 2021: 864-865)

TİP (Türkiye İşçi Partisi) genel başkanı olan Mehmet Ali Aybar da “Kuva-yı Milliye ruhu” (Bora 2018:615; Aksakal 2009:79-102) ifadesini emperyalizmle mücadele bağlamında kullanmıştır. Özellikle antiemperyalizm ve bağımsızlık vurgusu “Kuva-yı Milliye Ruhunu” ifadesinin merkezinde olan iki temel yaklaşımdır. Kendilerine “ikinci Kuva-yı Milliye” adını veren Deniz Gezmiş ve Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu da “milli kurtuluş yolunda” (Güngör 2021:859-880; Ersan 2014) antiemperyalist vurgu içinde Kuva-yı Milliye kavramını kullanır.

Kuva-yı Milliye kavramını fazlasıyla kullanan hatta bizzat kendisini Kuva-yı Milliyeci” (Sarmaşık 1987:89) olarak tanımlayan isimlerden biri de Attila İlhan’dır. Kuva-yı Milliye kavram ve yaklaşımını “emperyalizmle mücadele” ve “ulusal birlik” bağlamında ele alan İlhan, Türkiye’nin 1960’lı yıllarındaki politik ortamında 1919’da olduğu gibi “ulusal bir kurtuluş” mücadelesi verilmesinin gerekliliğini savunur ve bu noktada böylesi bir mücadelenin ancak “Kuva-yı Milliye ruhu” ile yapılabileceğini iddia eder. Attila İlhan’ın, “Kuva-yı Milliye kavramı ve “Kuva-yı Milliye ruhu” ifadesi ile özünde kastettiği şey; Türkiye’yi kendine özgün sosyalist bir düzene kavuşturmak için motivasyon yaratmaktır. Aslında İlhan’ın Kuva-yı Milliye kavramını gündeme getirmesinin arkasında Türkiye siyasetindeki gelişmelere karşı duyduğu tepki etkilidir. Zira İlhan’ın en temel eleştirilerinden biri “Anadolu inkılabının” yani “Türkiye ulusal demokratik devriminin” (İlhan 2014:49; İlhan 2005:147; Öner 2021: 39-45) yarıda bırakılmasıdır. İlhan, devrimin tamamlanmasını ve Türkiye’nin Sosyalist bir düzene kavuşmasını zorunlu görür ve bu nokta her iki kavramı kullanır.

1960’lı yıllarda Kuva-yı Milliye kavramını kullanan isimlerden biri de Emin Türk Eliçin’dir. Eliçin, 1964 de Eylem dergisinde yayınlana 1970’de de kitaplaşan Kemalist Devrim

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

İdeolojisi isimli çalışmasında “Kuva-yı Milliye ruhunun “yeniden Türkiye göklerinde uçmaya başladığını” yazan Eliçin bunun nedeninin ise Milli Mücadele yıllarında olduğu gibi bu yıllarda da Türkiye’de “milli olmayan güçlerin” belirdiği ve bunlara karşı durmak için bu ruhun devreye girdiğini iddia eder. Bu milli olamayan güçler Türkiye’nin özgürlüğüne o gün olduğu gibi bugün de kastetmektedir. (Eliçin 1970:323-325) Eliçin’in de kavrama yüklediği anlam özünde emperyalizmle mücadeledir.

Türk solunun önemli figürlerinden biri, Nazım Hikmet’in ilk kez ölümünden sonra yayınlanan Kuva-yı Milliye Destanı başlıklı eseri ise, kavramın epik türdeki kullanımına örnektir. Kuva-yı Milliye Destanı, yeni bir ulus devletinin kısa tarihidir. Kahramanlar üzerinden kronolojik bir şekilde bir anlatı sunulur. (Irmak 2011:43-79) Nazım Hikmet, yeni bir devletin kuruluşuna giden sürecin tamamını ifade etmek için Kuva-yı Milliye kavramını kullanır. Kuva-yı Milliye bu eserde geniş anlamda bir kullanımla sürecin tamamını ifade edecek şekilde ele alınır.

Kuva-yı Milliye kavramının yeniden popüler olduğu ve siyasetle bağlantılı olarak popülist bir kullanım yaygınlığı kazandığı bir dönem de 2000’li yıllardan sonrası oldu. Türkiye’nin siyasi ve politik gündemi ve bu alandaki gelişmelerle bağlantılı bir şekilde “Kuva-yı Milliye” dernek, parti ve sosyal medya platformu üzerinden oldukça yoğun ve popüler bir kullanım alanı kazanmıştır. Örneğin; Genel başkanlığını Albay Fikri Karadağ’ın Kuvayı Milliye Derneği, Hakkı Sevim’in kurduğu Yeniden Kuvayı Milliye Hareketi Derneği, Kuvayı Milliye 1919 Derneği, Denizli’de kurulan Kuva-yı Milliye Ulusal Güçler Derneği, Adana’da kurulmuş olan Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Derneği ve Avukat Okan Gündüz başkanlığındaki Kuvayı Milliye Hareket Partisi ile Ercan Yesari Yiğit’in Kuvayı Milliye Partisi ana hatlarıyla sayabileceğimiz oluşumlardır. Bu geniş skalanın ortaya koyduğu durum, farklı siyasal yaklaşım ve ideolojik gruplar tarafından “Kuva-yı Milliye” kavramının siyasetin ve politik gündemin malzemesi haline getirilmiş olmasıdır. Bu grupların tamamı kendi mücadeleler için kurguladıkları anlam üzerinden bir Kuva-yı Milliye tanımı yaparak kavramı popülerleştirdiği gibi bağlamından tamamen kopararak siyasetin malzemesi haline de getirmişlerdir.

Sonuç

Kuvayı Milliye kavramını tarihsel süreç içinde ele aldığımız çalışmamız bu noktada kavramın zaman içindeki anlam değişimini, daralma ve genişlemesini ortaya koymuştur. Farklı açılardan ele alarak incelediğimiz Kuva-yı Milliye kavramının genel olarak iki anlamda yaygın bir kullanımı olduğunu tespit ettik. Bu iki kullanım özünde kavramın dar ve geniş anlamı ile ele alınmasıdır. Bu anlamlardan ilki teşkilattır. Kuva-yı Milliye pek çok çalışmada milis teşkilatı olarak düzenli ordu kuruluncaya kadar silahlı mücadelenin asli unsuru olarak ele alınıp incelenmiş ve Milli Mücadele’deki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede düzenli orduya geçiş ile ilgili çalışmalarda da teşkilat olarak Kuva-yı Milliye üzerinde durulmuştur.

Kuva-yı Milliye kavramının bir zihniyeti ifade edecek şekilde kullanımı ise teşkilat olarak ele alındığı çalışmalardan daha sınırlıdır. Bu bağlamda bir çalışma için Osmanlı'dan Cumhuriyet'e genel olarak vatan müdafaası, beka sorunu, milli kimlik inşa süreci üzerinden bir değerlendirme zorunludur. Kuva-yı Milliye kavramının zihniyet anlamında kullanımı, özünde yeni bir devletin kuruluşunu sağlayacak motivasyon ya da ruhu ifade etmektedir. Bu ruha rengini veren milliliktir. Milli kavramının yoğun bir şekilde kullanımı imparatorluk yerine bir ulus devlet inşası ile alakalıdır. Bu süreçte ana belirleyen millete ait olan, milletten kaynaklanandır. Bu noktada Kuva-yı Milliye dönem içinde hem teşkilat hem de zihniyet olarak ortak bir vurgu ile de kullanılmıştır. Bu da millete ait olma, milletten kaynaklanma ve gücünü milletten almaktır. Bu noktadaki diğer tespitimiz Kuva-yı Milliye'nin özellikle Milli Mücadele ile ilgili metinlerde devletin değil milletin hareketi olarak değerlendirilmiş olmasıdır.

Çalışmamızda Milli Mücadele dönemi metinlerinde Kuva-yı Milliye bağlamında kullanılan kavramları da tespit ettik. Bu noktada iki durum ortaya çıkmaktadır. Kullanılan kavramlar bir yanı ile devletin ve milletin yaşadığı buhranın kavramları olurken diğer yandan ulus devlet inşa sürecinin de kavramlarıdır. Kuva-yı Milliye bu kaotik ortamın bu bağlamdaki en karakteristik kavramlarından biridir.

Kuva-yı Milliye'nin geniş anlamı ile diğer bir kullanımı da tüm mücadeleyi içine alacak şekildeki tanımlamadır. Daha sınırlı bir kullanıma sahip olmakla birlikte bu tanımlama Müdafaa-ı Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetleri, kongreler, Heyet-i Temsiliye, TBMM ve orduyu da içine alarak aslında hem teşkilat hem de zihniyet yönündeki tanımlamayı da içeren daha bütüncül bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, Kuva-yı Milliye gibi son derece girift ve çok yönlü bir yapının daha sağlıklı bir şekilde ele alınmasını sağlamaktadır. Zira Kuva-yı Milliye askerî, idari, sosyal, toplumsal ve düşünsel boyuttan ele alınması gereken bir yapıya sahiptir.

Kuva-yı Milliye kavramı Türkiye siyasetinde yoğun kutuplaşmanın olduğu dönemlerde hem sağ hem de sol kesimlerce oldukça yaygın ancak bir o kadar popülist bir şekilde kullanılmıştır. Sağ kesimin kavram kullanımında öne çıkan vurgu komünizmle mücadele ve birlik ve milli değerler olmuştur. Sol kesimlerde ise emperyalizmle mücadele ve yine birliktir. Bu kullanımların her ikisinde de Kuva-yı Milliye kavramı bağlamından tamamen koparılarak daha popüler ve gündelik siyasetle ilintili bir şekilde kullanılmıştır. Kavrama yüklenen anlam da bu doğrultuda kişi ya da grupların ideolojik tercihlerine göre belirlenmiştir. Bu durum ise Kuva-yı Milliye kavramını tamamen farklı bir noktaya taşıyarak onu gündelik siyasetin parçası haline getirmiştir. Bu çerçevede benzer bir duruma 2000'li yıllardan sonra da rastladık. Bu tarihlerde Kuva-yı Milliye isimlendirmesinin özellikle sivil toplum örgütü başta olmak üzere farklı platformlarda yaygın bir kullanıma sahip olduğunu tespit ettik. 2000 sonrasında sadece Kuva-yı Milliye değil Müdafaa-ı Hukuk hareketi, partisi isimleriyle farklı oluşumlar da gündeme gelmiştir. Bu yaygın kullanımda Atatürkçü, ulusalcı, muhafazakâr ve milliyetçi gibi farklı ideolojik çevrelerce Kuva-yı Milliye ismi öne çıkarılmıştır. Bu kullanımlarda dikkat çeken farklı çevrelerin hatta çoğu zaman birbirlerine karşı çevrelerin ideolojik yaklaşımları doğrultusunda sorun, tehlike yahut düşman olarak gördüklerine karşı ortak bir şekilde Kuva-yı Milliye ismini kullanmalarıdır. Bu durum

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

kavramın tıpkı 1960 yıllar ve sonrasındaki popülist kullanımı gibi kavramın tamamen bağlamında koparılması durumuna örnektir.

Kaynakça

- Abadan, Yavuz. 1971. *Mustafa Kemal ve Çetecilik*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Acaroğlu, Türker.1941. "93 Harbi ve Edebiyatımız" *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Cilt: 17 Sayı: 97-102, s. 440-444.
- Adıvar, Halide Edip.2015. *Vurun Kahpeye*, İstanbul: Can Yayınları.
- Ağaoğlu, Samet.1981. *Kuva-yı Milliye Ruhu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akın, Rıdvan.2008. *TBMM Devleti (1920-1923), Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aksakal, H.2009. "Güler Yüzlü" bir Sosyalist, ilkeli bir Siyasetçi: Mehmet Ali Aybar'ın Türk Siyasal Yaşamındaki Yeri ve Önemi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, ss.79-102
- Akşin, Sina.1992. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele - Son Meşrutiyet (1919-1920)*, C. 2, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Albayrak, Mustafa.1998. *Milli Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919-2 Ağustos 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Apak, Rahmi.1990. *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aralov, Semiyon Ivanoviç.1967. *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, (Çev.) Hasan Ali Ediz, İstanbul: Burçak Yayınevi.
- Argunşah, Hülya.2000. "Millî Edebiyat", *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839-2000*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Arı, Kemal. 2014. "İstiklal Harbinde Türk Ordusunun Yapılanması ve Düzenli Orduya Geçiş", *Türk istiklal Harbinde Kuva-yı Milliye, Düzenli Ordu ve Cepheleler*, Ankara: Genel Kurmay Yayınevi.
- Atatürk, Mustafa Kemal. 1970. *Nutuk*, 2 Cilt, İstanbul : Milli Eğitim Basımevi.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.1989. C.I, Ankara : Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.1992. Cilt: II (1906-1938), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atay, Falih Rıfkı.1933. "Kuva-yı Milliye", *Kadro*, Sayı: 16, s.3.
- Atay, Falih Rıfkı.1980. *Çankaya*, İstanbul: Bateş Yayınları.
- Avcıoğlu, Gürcan Şevket. 2013. "Kriz Dönemlerinde Sosyal Bütünleşme: Milli Mücadele Örneği", *Tarihin Peşinde*, Sayı: 10, s.155-170.
- Aybars, Ergün.2000. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, İzmir: Ercan Kitabevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya. 1981. *Aydemir Tek Adam*, Cilt:2,(1919-1922), İstanbul: Remzi Kitapevi.

- Aydemir, Şevket Süreyya .1981. *Tek Adam*. Cilt: 2 (1919-1922), İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Aydın, Mustafa.2005. “Bir Milli İslamcılık Serüveni: Mücadelecilik” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 452-468.
- Aydinoğlu, E. 2013. “Hikmet Kıvılcımlı ve 1960’lar Türkiye Solu”, *Dr Hikmet Kıvılcımlı Sempozyumu*, İstanbul, ss. 75-92.
- Bakır, Sinan. 2022.“Çete Romanında Milli Bilincin Uyanışı: Hatay Örneği”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, Yıl 8, Sayı: 17 (Güz), ss..263-265.
- Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı’nın Kuva-yı Millîye Hatıraları (1919 1920)*.1967. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Banoğlu, Niyazi.1986. “Milli Kongre ve Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 7, ss.19-29.
- Bayar, Celal.1997. *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş*, Cilt: 7, İstanbul: Medya Ofset.
- Baykal, Bekir Sıtkı.1974. *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayraktar, Bayram.2020. Kurtuluş Savaşı’nda Milliyetçi ve Devrimci Nitelikte Millî Halk Ayaklanması Olarak Kuva-yı Millîye Üzerine Tarihsel ve Kuramsal Bir Yaklaşım, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XX/40, ss.28-29.
- Belen, Fahri.1983. *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Beşikçi, Mehmet.2015.“Başibozuk Savaşçıdan ‘Makbul’ Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, ss.85-123
- Beyoğlu, Süleyman.2009. *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa: Yayınlanmamış Bilgi ve Belgelerle*, İstanbul: Bengi Yayınları.
- Bıyıklıoğlu, Tefik.1992. *Trakya’da Milli Mücadele*, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bilgiç, A.Timur.2012. *Tarih Terimleri Sözlüğü* İstanbul:Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Bilgin, Mehmet.2008. *Rus İşgalinde Trabzon Direnişi*, Trabzon: Serander Basın Yayıncılık.
- Bora, Tanıl.2018. *Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, Taner.2009. “Kuva-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu”, *ÇTTAD*, VIII, Sayı: 18-19 (Bahar-Güz), s.332-345.
- Bütünüyle Erzurum Kongresi*. 1993.Yayına Haz. Fahrettin Kırzioğlu, Ankara: Kültür Ofset Yayınları.
- Cebesoy, Ali Fuat.1953. *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyat.
- Copeaux, Etienne.1998. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1933) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, Çev. Halil Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çağatay, Mustafa. 2004. *Okutan, Bozkurt’tan Turan’a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çatalbaş, Erkan-Aksu, Fuat. 2020. Kuva-yı Milliye Direnişine Etki Eden Osmanlı Gayrinizami

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

Harp Deneyimi, *Toros Üniversitesi İİBF Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 12, ss.65-66.

Çay, Abdülhaluk M. Ve Kalafat, Yaşar.1990. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Çetişli, İ. 2007. "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Milliyetçilik Düşüncesi ve Türk Edebiyatına Yansımaları", *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Çınar, Metin.2013. *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çoşkun, Alev.2009. *Kuva-yı Milliye'nin Kuruluşu*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Çoşkun, Alev.2014. *Ödemiş'te Kuva-yı Milliye'nin Kuruluşu: İlkurşun Savaşı*, İzmir: Efe Ofset Matbaacılık.

Dayanç, Muharrem. 2012. "Milli Edebiyat Dönemi, Milliyetçi Edebiyat ve Milli Edebiyat Kavramı Üzerine Düşünceler", *Eskişehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 13(1), ss.91-103.

Dayanç, Muharrem.1997. *Sırat-ı Müstakim Dergisindeki Dil Edebiyat ve Sosyal Kavramların Sistemik İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Dayı, Sinever Esin.2013. *Elviye-i Selâşe'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları.

Demir, Eyüp Ensar. 2011. *Türk Siyasal Hayatında Yeniden Milli Mücadele Hareketi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi ,Kocaeli.

Devellioğlu, Ferit.2002. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Kitabevi Yayınları.

Doğanay, Rahime ve Yılmaz, Gül.2022. "Milli Mücadeleye Karşı Yürütülen Kara Propaganda ve Oluşturulmak İstenen Mustafa Kemal ve Kuva-yı Milliye İmajı", *International Journal of Turkish Academic Studies*, Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 1, s.135-137.

Duman Harun ve Güreşir, Salih Koralp.2009. "Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları: Savaş ve Edebiyat *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4 /1-I Winter , s.s43-58.

Duman, Haluk Harun.2019. *Türk Savaş Edebiyatı*, İstanbul: Duyap Yayınları.

Durgun, Sezgin. 2018. *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Eliçin, Emin Türk.1970. *Kemalist Devrim İdeolojisi*, İstanbul: Ant Yayınları.

Ener, Kasım. 1970. *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara: San Matbaası

Ercan, Yavuz.1985. "Kuva-yı Milliye'nin Yapısı ve Niteliği Üzerine Bir Tahlil" *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara: Gnkur. Basımevi, ss. 330-345.

Ercilasun, B.1997. "Edebiyatta Millilik ve Milliyetçilik", *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ersan, Vehbi.2014. *1970'lerde Türkiye Solu*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Gencer, Sedat.2010."1960'lı Yıllarda Yazılan Bazı Romanlarda Kuva-yı Milliye ve Milli Mücadele", *Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, ss.290-309.

Genç Kalemler Dergisi.1999. Yayına Hazırlayan İsmail Parlatur Nurullah Çetin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Goloğlu, Mahmut.1973. *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Ankara: Kalite Matbaası.

Gökalp, Ziya .1338/1922b ."Büyük Farz". *Küçük Mecmua*, 3 Temmuz 1338/1922b, Yıl 1, Sayı 5, s.20

Gökalp, Ziya.1338/1922 a ."Kara Destan", *Küçük Mecmua*, 26 Haziran 1338 Yıl:1, Sayı:4, s.13.

Gökalp, Ziya.1338/1922c. "İngiliz'den Sakın", *Küçük Mecmua*, 10 Temmuz 1338/1922c, Yıl 1, Sayı 6, s.11-12.

Gökalp, Ziya.1338/1922d."İngiliz'e", *Küçük Mecmua*, 11 Eylül 1338/1922d, Yıl 1, Sayı 15, s.17

Gökdemir, Ahmet Ender.1998. *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Göktürk, Eren Deniz (Tol).2008. "1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları.

Göyünç, Nejat.1985."Milli Mücadele'de Sivil ve Askeri İdare İlişkileri" *İkinci Askeri Tarım Semineri Bildiriler*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, ss. 216-230.

Güneri, Zekai.1990. *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basın*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Güneş, Ali.2020. *Gayrinizami Harp: Balkan Harbi'nde Komita-Çete-Jandarma ve Milisler 1912-1913*, İstanbul: Kronik Yayınları.

Güneş, Günver. 2019. "Mondros Mütarekesi'nden İtalyan ve Yunan İşgaline Aydın Sançağı", *19 Mayıs'ın 100. Yıldönümünde Atatürk Ve Türk İstiklâli Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, ss. 19-30.

Güneş, Günver. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>

Güngör, Berkan.2021. "1960'lı Yıllarda Türk Solunun Almaşıklığı: Sosyalizm ve Milliyetçilik", *Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 23/3 s.861-890.

"Hareket-i Milliye En Muazzam Hareket-i Medeniyedir", *İrade-i Milliye*, 2 Teşrin-i Evvel 1335/1919a

Heinzelmann, Tobies. 2009. *Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, Çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Huyugüzel, Ö.F. 1988. *Necip Türkçü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Irmak, Erkan.2011. *Kayıp Destanın İzinde Kuva-yı Milliye ve Memleketimden İnsan Manzaraları'nda Milliyetçilik Propaganda ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.

İlgürel, Mücteba.1999. *Milli Mücadelede Balıkesir Kogreleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yayınları.

İlhan, Attila.2005. *Bir Sap Kırmızı Karanfil*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İlhan, Attila.2014. *Kurtlar Sofrası*, İstanbul:Türkiye İş Bankası Yayınları.

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

- İnönü, İsmet.1985. *Hatıralar*, 1. Kitap,Haz. Sabahattin Selek, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Jaeschke, Gotthard.1968. “İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkarması”, (Çev.) Mihin Eren, *Belleten*, Cilt: XXXII, Sayı: 125-128, sa. 567-576.
- Jaeschke, Gotthard.1971. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev..) Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kandemir, Feridun.1965. *Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay*, İstanbul Sinan Matbaası.
- Kansu, Mazhar Müfit.1968. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karabekir, Kazım.1952. *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul: Sinan Matbaası.
- Karabekir, Kazım.1960. *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Karay, Refik Halit.2017. *Çete*, İstanbul:İnkılâp Yayınları.
- Kaymaz, Nejat. 1976. “Türk Kurtuluş Savaşının Tarihsel Konumu ve Niteliği”, *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 160, s. 607-659
- Keleşyılmaz, Vahdet.1992. *Milli Mücadelede İzmir'e Doğru*, Hacettepe Üniversitesi AİİT Enstitüsü, Ankara .
- Kılıç, Murat. 2016. *Allah Vatan Soy Milli Mukaddesat Türk Milliyetçiler Derneği (1951-1953)*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Kırzioğlu, Fahrettin. 1958. *Edebiyatımızda Kars II*, İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, M.Fahrettin.1984. “Cihângiroğlu İbrâhim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler”, *Belleten*, Cilt: XLVIII, Sayı: 189-190, ss. 109-144.
- Kıvılcımlı, Hikmet.2008. *İkinci Kuva-yı Milliyeciliğimiz*, İstanbul: Derleniş Yayınları.
- Kocatürk, Utkan.1987. *Atatürk*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Köprülü, Fuat.1999. “Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri”, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara:TTK
- Köylü, Murat.2016. “Milli Mücadele Döneminde Türk-Yunan Lojistik Sisteminin Karşılaştırılması”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 5, ss. 68-69.
- Kurat, YuluğTekin. 1986. “Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, ss. 407-424.
- Levent, Agah Sırrı. 1972. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: TDK
- Levent, Zeynel.2019. *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milli'ye Gayrinizami Harp (1913-1922)* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi Ankara.
- Lugat-i Naci.1900. İstanbul: Asr Matbaası.
- M. Süha Ünsal.1996. *Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Vatan Partisi*, Yüksek Lisans Tezi Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- M.Şefik Aker, *57'nci Tümen Aydın Millî Mücadelesi (1918-1920)*.2006. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

- Manela, Erez.2020. *Kendi Kaderini Tayin Hakkı ve Sömürge Karşıtı Milliyetçiliğin Kökenleri: Wilsoncu Moment*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meşe, Ertuğrul.2017. *Komünizimle Mücadele Dernekleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- “Millet Davası”, *İrade-i Milliye*, 28 Eylül 1335/1919b
- Miralay Mehmet Arif Bey.1992. *Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, Yayına Haz. Bülent Demirbaş, İstanbul: Araba Yayınları.
- Mumcu, Uğur. 1992. “Kuva-yı Milliye Nedir”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (19 Mayıs 1992)
- “Müdafaa-ı Hukuk’un Vahdeti”, *Albayrak*, 4 Ekim 1335/1919a
- Müderrişoğlu, Alptekin.2013. *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Nail, Moralı.2009. *Mütarekede İzmir Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Nalçaoğlu, Halil. 2002. “Vatan: Toprakların Altı Üstü ve Ötesi” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Namık Kemal. 2018. “Hubbu’l Vatan Mine’l İman”, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi (1868-1869)*, C. 1, İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları.
- Okay, M. Orhan.2005. “Millî Edebiyat Akımı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul: TDV Yayınları.
- Okay, Orhan.1999. *Milli Edebiyat*, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Okur, Mehmet.2006. *Milli Mücadele’de Karadeniz Bölgesi’ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları.
- Ortaylı, İlber.2018. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul Kronik Yayınları.
- Öke, Mim Kemal. 1988. *Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Milli Mücadelesi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öksüz, Yusuf Z. 1995. *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, Bekir Ozan.2021. *Attila İlhan’ın Romanlarında Kuva-yı Milliye Düşüncesi*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Örnek, Cangül.2005. *Türkiye’nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı, Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, İstanbul: Can Yayınları.
- Özalp, Kazım.1988. *Milli Mücadele (1919-1922)I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları .
- Özcan, Fatma Yurttaş.2014. 27 Mayıs Sonrası Milliyetçi Muhafazakar Aydınların Örgütlenme Çabaları ve Siyasi Gelişmeler Üzerindeki Etkileri: Aydınlar Ocağı, *Muhafazakar Düşünce*, Sayı:40, ss.107-134.
- Özdal, Ahmet.2008. *Türklerin Savaş Sanatı: Aldatıcı Taktikler&Farklılaşan Stratejiler*, Doruk Yayıncılık.
- Özdemir, Ahmet.1990. “Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri”, A.U. TİTE *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 6, s. 333-342
- Özgül, Kayhan.2008. “Millî Edebiyat, ‘Güdümlü Edebiyat’ mıdır?”, *1908 Meşrutiyeti Sanat Ve Edebiyat (30-31 Ekim 2008)*, *Bildiriler*, IJT Publications, Paris ss. 71-88.
- Özkan, Hande.2002. “Türkiye’de Tek Parti Dönemi Coğrafya ve Mekan Anlayışları: Yatay Bir Dönemlendirme Denemesi” *Toplum ve Bilim*, Sayı: 94, ss.143-174.

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

- Öztan, Güven Gürkan.2014.“Ezeli Düşman ile Hesaplaşmak: Türk Sağında Moskof İmgesi”, *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, Derleyenler: İnci Özkan Kerestecioglu, Güven Gürkan Özkan, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.75-104.
- Öztoprak, İzzet. 1985. "Düzenli Ordunun Kuruluşu", *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, ss.264-272
- Öztoprak, İzzet.1991. "Adana ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 22, ss. 117-139.
- Özüçetin, Yaşar ve Dağıstanlı, H. Mehmet.2010. Meclis Celse Zabıtlarında Kuvayı Milliye, ÇTTAD, IX, 20-21 (Bahar-Güz), s. 3-30.
- Pınar, Mehmet.2018. "Sosyalizmin Aykırı Bir Sesi: Vatan Partisi" Pamukkale Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 33, ss.255-267.
- Polat, Nazım.1991. *Müdafaa-I Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Refi Cevat, "Bir Hasbihal", *Alemdar*, 17 Haziran 1920.
- Safa, Peyami.1981. *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakallı, Bayram.1997. *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık
- Sami, Şemseddin.1899. *Kamus-i Türki*, İstanbul: İkdam Matbaası.
- Sander, Oral.1993. *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi,
- Sarmaşık, Belgin.1987. Attila İlhan: *Söyletme Kötüyü*, (Röportaj), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Selek, Sabahattin. 1981. *Anadolu İhtilali*, İstanbul:
- Selek, Sabahattin.1966. *Milli Mücadele-I: Anadolu İhtilali*, İstanbul: Burçak Yayınevi.
- Selvi, Haluk.2007. *İşgal ve Protesto*, Sakarya: Değişim Yayınları.
- Sevinç, Canan. 2009. "Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk Romanında Millî Mücadele" *Turkish Studies*, Volume 4/I-II Winter, ss.2011-2040.
- Sezer, Cemal.2023. "1897 Osmanlı Yunan Savaşında Gönüllü Osmanlılar", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: XX/77, ss.139-155.
- Steinhaus, Kurt. 1999. Atatürk Devrimi Sosyolojisi, Cilt: I, (Çev.) Necdet Sander, İstanbul: Yeni Gün Basın ve Yayıncılık.
- Şapolyo, Enver Behnan.1957. *Kuva-yı Milliye Tarihi: Gerilla*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Şimşek, Abdulazim.2021. *Komünistin Eşkali Türkiye'de Antikomünizm (1945-1971)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şirin, İbrahim.2014."İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbi Trakya Hükümeti Muvakkatesi'nden Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliye'si", *History Studies*, Volume: 6, ss.323-342.
- Şirin, Funda Selçuk.2019. "93 Harbi ve Balkan Savaşları'nın İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecine Etkileri", 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı "93 Harbi", *Vatan Neresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları.
- Tanör, Bülent.1992. *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul:Afa Yayınları.
- Tanör, Bülent.2004. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tanpınar, Ahmet Hamdi.1977. "Türk Edebiyatının Umumi Meseleleri: Devirler, Nesiller ve Cereyanlar", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tansel, Fevziye Abdullah. 1989. *Mehmet Emin Yurdakul'un Şiirleri 1*, Ankara: TTK Yayınları.
- Taştan, Yahya Kemal.2017. *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları.1985. D.I.C.1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- TBMM Zabıt Ceridesi. 1981. D. 1, C. I, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim.1989. *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaş'ına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekir, Süleyman.2022. *Süleyman Askeri Bey Teşkilat-ı Mahsusa'nın İlk Başkanı*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Timur, Taner.1993. *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge Yayınları.
- Toprak Zafer.1984."Osmanlı Narodnikleri Halka Doğru Gidenler", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 24
- Toprak Zafer.1995. "Aydın, Ulus-Devlet ve Popülizm", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen. İstanbul:Bağlam Yayınları.
- Toprak, Zafer.2017. *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Trauma*, İstanbul Doğan Kitap.
- Topçu, Ümmihan Bilgin.1999. *Anadoluculuk Hareketi ve Türk Edebiyatına Etkileri*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.
- Törenek, Mehmet.2013. *Türk Romanında İşgal İstanbul'u*, İstanbul:Kitabevi Yayınları.
- Tuna, Pınar.2005. *İstanbul Basımında Kuva-yı Milliye Algılamaları (1918-1922)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer.1986. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: II, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer.1964. *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Baha Matbaası.
- Turan, Şerafettin.1992. *Türk Devrim Tarihi: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 2. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türk İstiklal Harbi*.1992. Cilt: II, 1. Kısım, Ankara: Genel Kurmay Basımevi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*. 1985. *Osmanlı Devri: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekatı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türkçe sözlük* 2011. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkmen, Zekeriya 2010. "Kuvayı Milliye Döneminde İstanbul-Anadolu İlişkilerinde Yumuşak Dönemine Geçiş: Ali Rıza Paşa Kabinesi-Mustafa Kemal Paşa İlişkileri", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1 s.200-234.
- Türkmen, Zekeriya.2001. *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1915-1920)*, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Türkölmez, Onur.2020. *Milliyetçiliğe Karşı Milliyetçilik Yön-Devrim Hareketi ve Aydınlar Ocağının İktidar Stratejilerinde Milliyetçiliğin Yeri*, İstanbul: Çizgi Yayınları.
- Uçak, Nurcan.1997. *1877-1878 Osmanlı Rus Harbinin Edebiyattaki Akisleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Uçar, Nail.1978. *Gazi Osman Paşa ve Plevne* , İstanbul : Orkun Yayınları.

Kavramdan Harekete Kuva-yı Milliye

- Ulucutsoy, Hasan. 2019. *Türk Savaş Edebiyatı ve Propaganda (1828-1912)* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Ülkütaşır, M. Şakir. 1979. *Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Şanlı Savunma Savaşları Üzerine Yakılmış Türkü Yapılmış Marş ve Yazılmış Destanları*, Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı, Ankara : Üniversitesi Basımevi.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. 1990. *İlk Meclis Milli Mücadele'de Anadolu*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Yalçın, Abdullah Kutalmış. 2021. "Türk Siyasi Hayatında Yeniden Milli Mücadele Hareketi", *Journal Of Universal History Studies*, Sayı: 41 (I), ss.79-97.
- Yalçın, Süleyman. 1988. *Aydınlar Ocağı ve Türk İslam Sentezi*, İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları.
- Yaman, Ahmet Emin. 2014a. "Milli Ordudan Düzenli Orduya", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2/6, ss. 356-377.
- Yaman, Ahmet Emin. 2014b. "Milli Ordu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 1/2, ss.115-140.
- Yaşar, Hakan. 2015. *II. Meşrutiyet'in İlanından Yunan İşgaline Batı Anadolu'da Eşkîyalık (1908-1919)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Yavuz, Bige. 1994. *Kurtuluş Savaşı Döneminde Fransız Arşivo Belgeleri Açısından Türk-Fransız İlişkileri (1919-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yetkin, Sabri. 2019. *Ege'de Eşkîyalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yıldırım, Tahsin. 2009. *İşgal, Feryad ve Direniş, Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri*, İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Yıldırım, Sinan. 2014. "Nefretin ve Korkunun Rengi: Kızıl", *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri, Derleyenler: İnci Özkan Kerestecioğlu, Güven Gürkan Özkan*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.47-74.
- Yıldız, Ahmet. 2013. *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, Gültekin. 2013. "Kara Kuvvetleri" *Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, (G. Yıldız, Ed.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yılmaz, Erdal. 1989. *Dört Devirde Bir Muhalif Abdülkadir Cami Baykurt (1877-1949) (Mütareke Dönemi Hatıralarıyla Birlikte)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yorulmaz, Şerife. 2005. "Çukurova'da Kuva-yı Milliye Yapılanmasının Temel Özellikleri", *A.Ü. TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35, ss. 347-348.
- White Jenny. 2013. *Müslüman Milliyetçiliği ve Yeni Türkler*, Çev. Fuat Güllüpinar ve Çoşkun Taştan, İstanbul: İletişim Yayınları.

Cengiz SUNAY

Doçent, Yalova Üniversitesi/Yalova İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yalova/Türkiye
Associate Professor, Yalova University/Yalova Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Political Science and Public Administration/Division of Political Science and Public Administration Yalova/Turkiye

eposta: cengizsunay@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8205-7518>

RorID: <https://ror.org/01x18ax09>

Atıf/Citation: Sunay, C. 2023. Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 142-174.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1334903>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	30.07.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	04.10.2023
Yayın Tarihi/Published:	29 Ekim 2023

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ORDU VE SİYASET İLİŞKİSİ

Öz

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli bir ilişki boyutu olarak görünen ordu ve siyaset münasebeti, değişik zamanlarda ve farklı kesimlerde tartışılmaktadır. Ordunun müdahale tarihindeki önemli duraklar olan: 27 Mayıs 1960, 22 Şubat 1962, 21 Mayıs 1963, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997, 27 Nisan 2007 ve son olarak, 15 Temmuz 2016 müdahaleleri veya müdahale girişimleri, aslında bir sürekliliğin en üst aşaması olarak tanımlanabilir. Buna göre; ordu, fiili müdahale dışına, vesayet edici özelliğiyle siyasetin belirleyicilerinden; demokratik rejimle bağdaştırılması mümkün olmayan iç siyasal aktörlerden biridir. Siyasal-toplumsal sözleşme niteliğinde olduğu varsayılan anayasaların yapım süreçlerindeki müdahilliği düşünüldüğünde, doğrudan yönetimde olmadığı dönemlerde bile etkinliğinin en üst seviyede olduğu görülmektedir. Müdahale geleneğinin varlığı ortadayken, her müdahalenin aynı saiklerle yapıldığı söylenemez. Nitekim bu çalışmada, darbelerin; kadro, gerekçe, ekonomi politik ve dış dinamikler açısından karşılaştırması yapılmış ve her bir darbenin, bu bağımsız değişkenler eşliğinde farklılık arz eden bağımlı değişken özellikleriyle mücehhez olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. 12 Eylül'ün hiyerarşik düzen içinde olma özelliğiyle diğerlerinden ayrıldığı; 27 Mayıs'ın bu özellikten yoksun olduğu; 12 Mart'ınsa, tabandaki reaksiyonun, emir-komuta çizgisinde tutulma telaşıyla içkin olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diğer girişim ve darbelerle karşılaştırıldığında, 15 Temmuz'un yerinin çok farklı; bir yanıyla ordu gücünü araçsallaştırma noktasında ana eğilimle uyumlu olmasına rağmen, ülke birliği kaygısını taşımayan, tam anlamıyla yabancı bir gücün güdümünde, küresel hegemonyanın emir ve komutasında olduğu tespit edilmiştir. Cumhuriyetin kurucu felsefesinin en yoğun dozda temayüz ettiği ve bu durumun belli eleştirelilikle kimi zaman gündeme getirildiği, böylesi bir kurum içine sızma; süreç içinde kripto elemanlarını tepe noktalara taşıma işlevini; adli ve idari mekanizmalardaki mensupları vasıtasıyla, kendi açısından ordu içi harici unsurları tasfiye etmeyi sağlamada kritik aşamayı geçmiş olan bir terör örgütünün arkasında olduğu bu girişim, gerçek manada "sui generis" bir hadisedir. Nitel araştırma özelliklerini gösteren çalışmada, son derece zengin bir kitaplığa sahip olan ordu-siyaset ilişkisine dair araştırmalardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 27 Mayıs Darbesi, Talat Aydemir Ayaklanmaları, 12 Mart Muhtırası, 12 Eylül Darbesi, 28 Şubat Süreci, 15 Temmuz Darbe Girişimi.

RELATIONSHIP BETWEEN THE MILITARY AND POLITICS IN THE 100TH ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC

Abstract

The relationship between the military and politics, which appears to be an important phenomenon in the history of the Republic of Turkey, has been discussed at different times and in different circles. Important turning points in the history of the military's intervention are May 27, 1960, February 22, 1962, May 21, 1963, March 12, 1971, September 12, 1980, February 28, 1997, April 27 2007 and finally, July 15, 2016, those interventions or intervention attempts can be defined as the highest stage of a continuity. Accordingly, the military is one of the determinants of politics with its tutelary characteristic outside of de facto intervention; it is one of the domestic political actors that cannot be reconciled with the democratic regime. Considering its involvement in the making of constitutions, which are assumed to be political-social contracts, it is seen that its effectiveness was at the highest level. While the existence of a tradition of intervention is obvious, it cannot be said that every intervention is done with the same motives. As a matter of fact, this study compares the coups in terms of cadres, justifications, political economy and external dynamics, and tries to reveal that each coup comprises different dependent variable characteristics and those are also accompanied by independent variables. This article argues that the coup d'état of September 12th differed from the others by being approved within the command hierarchy of the army. On the contrary, the coup d'état of May 27th lacked this characteristic whereas the one of March 12th took pains to accommodate the reaction from low ranking officers within the command structure, at least on the surface. When compared to these coup d'états and coup attempts, the July 15th coup attempt showed totally different characteristics even though it also tried to employ the military as a political tool. The coup d'état attempt of July 15th was conducted under the influence of a foreign power and in accordance with its plans for global hegemony without any consideration to the interests and unitarian structure of the Turkish Republic. The infiltration of a terrorist organization through its crypto members into the Turkish army, the very institution in which the founding philosophy of the Turkish Republic found its embodiment, was astonishing. Beyond this infiltration, the terrorist organization also succeeded in moving up its members within the command hierarchy of the army with the help of its members within the government and the judiciary by disrupting the usual chain of promotion. The July 15th coup attempt was conducted through these officers unjustly promoted to the higher ranks with the interference of the terrorist organization. These characteristics made the July 15th a "sui generis" case in the history of Turkish coup d'états and coup attempts. This study relies on a qualitative research deriving from the extensive literature on state, military and politics in Turkey.

Key Words: 27 May Military Coup, Talat Aydemir Military Coup Attempts, 12 March Memorandum, 12 September Military Coup, 28 February Process, 15 July Coup Military Attempt.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş serüveninde ordunun çok önemli bir rolü vardır. Muzaffer bir ordu ve onun başkumandanı açısından sadece harici düşmana karşı istihdam edilmesinin ötesinde; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası örneğinde görüldüğü gibi partideki önder kadronun, orduda, kumanda mevkiini kaybetmekle siyasal tasfiyeye uğramaları arasındaki doğru orantı gözlemlendiğinde, silahlı kuvvetlerin politik öneminin bariz olduğu söylenebilmektedir (Karabekir 1992, 1995, ty; Yeşilyurt 2005). Fırkanın önder kadrosunun,

sadece sekiz ay süren örgütlenmiş rekabete açık; çok partili düzenin sona erdirilmesine direnemeyecek kadar zafiyete düştükleri, taze şöhretlerinin bile buna mâni olamadığı görülmektedir (Zürcher 1992: 7).

Çok partili siyasal hayata geçiş öncesinin adeta değişmez Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Mareşal Fevzi Çakmak'ın bile muhafazakâr kimliğine rağmen ordunun milletten çok, rejimin ordusu olduğu tavrını takındığı biliniyor (Küçük 1990: 405-410). Başkumandanın şahsi özelliklerinin kurumsal kimlikte belirleyici olamayacağını bundan açık ifade eden bir misal var mıdır bilinmez, ancak Türk ordu geleneğindeki alt rütbeli subayların teyakuz durumu yine de uzun süre gündemdeki yerini korumuştur (Seyhan 1966: 42). *Genç subaylar tedirgin* ifadesinin bir tespit mi, tahrik mi, yoksa her ikisi de mi olduğu hususu da ayrı bir tartışma konusudur (Balbay 2013: 62).

Ordu-siyaset ilişkisinin; İmparatorluğun tasfiyesi arifesindeki boyutunda, İttihatçı subaylardaki beka kaygısı asgari müştereginin belirleyici olduğu; cumhuriyeti kuran kadronun da böylesi bir zihni inşa sürecinden geçtiği biliniyor (Ahmad 1999: 15-30). Ordunun 1923-1960 arasındaki dönemde, topyekûn fiili bir müdahalesinin olmayışıyla; dönemin çok partili idareye nazaran, sivil-asker ilişkilerinin daha uyumlu olduğunu söylemek mümkün ancak bu durumun, iktidar mevkiinde bulunan kesimler arasındaki mutabakatın varlığını kanıtlamanın ötesinde, demokratik bir anlamı olduğu söylenememektedir (Özdağ 1991).

Mutlak iktidar olgusunun teorik bir varsayım olduğundan hareketle, *iki savaş arası dönem* (Doğan 1994) olarak nitelendirilebilecek 1923-1945 arası evrede, iktidar koalisyonu arasındaki uyum, bir prensip ortaklığından ziyade bir menfaat ortaklığı ve anlaşmasına dayanıyordu. Asker ağırlıklı bürokrasi; her şeyiyle, ontolojik olarak devletle içkin ve onu yaşamsal vazgeçilmezi sayıyor, bekasının yolu ve yöntemini seküler modernizasyonunda görüyordu (Özdemir 1993). Yerel değerlerle çatışan bu modernizasyon hamlesine yönelik olası kitlesel tepkinin mihmandarı olması muhtemel, büyük toprak sahipleri ve eşraf da buldukları coğrafyada örtülü bir muhtariyet karşılığında iktidar koalisyonunun ortağı yapıyordu (Arıkoğlu 1961; Keyder 1995: 192-195).

Altmışlı yıllarda dillerden düşürülmeyen ve gerçekleşmemesi sanki tek partili idareye rağmenmiş gibi takdim edilen toprak reformunun, gündeme geliş tarihinin manidar oluşu; ortada, emek yoğun çalıştırılan geniş köylü sınıfı üzerindeki imtiyazın devri karşılığında, inkılâba direnilmemesi şeklindeki örtülü bir uzlaşmanın olduğu ve bu uzlaşmanın uzun savaş yılları içinde değişen dengeler neticesinde, bozulması boyutu ihmal edilerek yorumlandı (Gevgilili 1981: 37-39). Siyasal süreç içinde özgün ve bağımsız bir inisiyatif mercii olmanın ötesine taşınmak suretiyle ordunun, iktidar olma ve iktidarda kalma arzusu içindeki kesimlerce, seçimlerle mümkün gözükmediği kriz anlarında araçsallaştırıldığı; adeta yine, iktidara teşne güçler tarafından, ontolojik tabiatındaki gizli reflekslerine hitap edilmek suretiyle müdahaleye zorlandığı; üstelik bu dönemlerin hemen

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

ardından başlatılan kampanyayla, demokratik düzen karşılığında diğer iştirakçilerinden soyutlanarak, kurumsal olarak adeta sanık sandalyesine oturtulduğu da gözlenmektedir.

Bu çalışmada; 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül müdahalelerinin çözümlemesi yapılırken; 22 Şubat, 21-22 Mayıs, 28 Şubat ve 15 Temmuz gibi ayrıksı özellikler gösteren müdahale ve müdahale girişimlerine yönelik kısmen teorik analizler, kısmen de kronolojik anlatımla; müdahale edenin salt, ordunun kurumsal kimliği ve kimi zaman hiyerarşi dışına sapsak suretiyle harekete geçen unsurlarından ibaret olmadığı iddia edilecektir. Ordu-siyaset ilişkisinin yüzyılı, doğrudan darbeyi meydana getiren süreç; belli çıkış garantileri (Yazıcı 1997) sağlanarak, vesayetçi duruşuyla sürekli gözetleyen bir kurum olarak sivil dönemlerdeki askeri reflekslerden ziyade; askeri darbeleri yapan veya girişen kadrolar, müdahaleyi haklı kıldığı iddia edilen gerekçeler, müdahalelerin açıkça telaffuz edilmeyen asıl nedenleri içinde en önemlisiymiş gibi gözükken ekonomi politikası ve dış dinamikleri açısından incelenmeye çalışılacaktır.

1. Kadroları Açısından Askeri Darbeler

27 Mayıs, 22 Şubat, 21 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat, 15 Temmuz isimlendirmeleriyle anılan Türk askeri darbe veya darbe girişimlerinin, emir-komuta zinciri içinde yapılanı; sadece 12 Eylül darbesi gibi durmaktadır. 28 Şubat ve 12 Mart'taki ayrıksılık; darbelerin lideri pozisyonunda olan isimlerle, asıl güç merkezi lider arasındaki farklılık şeklinde temayüz etmektedir.¹

27 Mayıs darbesi, rütbeleri orgeneral ile yüzbaşı arasında değişen 38 üyeli bir komitenin marifetiymiş gibi gözükse de aslında Milli Birlik Komitesindeki ağırlık, asla general üyelerde değildi. Zaten MBK, rütbe farkı gözetilmeksizin her üyenin eşit olduğu yönündeki ön kabulle birlikte şekillenmiş, üyelerin gelecek perspektifindeki derin farklılıklarla birlikte dağılmasına bir sebep de bu özelliği olmuştur (Sunay 2017: 155-166).

Darbenin öncesinde nasıl bir örgütlenme içine girildiğine yönelik; birbirini kimi zaman teyit, kimi zamansa tekzip eden hatıratlarda oldukça doyurucu bilgiler vardır.² 27 Mayıs'ın entelijansiya nazarındaki şöhretine binaen göğüslerini kabartarak darbeyi tasarlayıp uygulama safhasındaki başat rollerini vurgulayan hatırat sahipleri, hiyerarşi dışına çıkılmaksızın böylesine bir devrimin (!) gerçekleştirilemeyeceği iddiasındadırlar (Baykam 1994).

¹ Ayrıntılı analizler için bkz. (Altuğ 1976; Aydemir 1976; Başgil 2008; Bayar 1991; Baykam 1994; Demirel 1994; Dursun 2001; Dursun 2000; Eren 1996; Hekimoğlu 1975; Kayalı 1994; Kili 1998; Özdağ 1997; Sunay 2010; Taylak 1994).

² 27 Mayıs darbesine iştirak eden subayların hatıratları; karşılaştırmalı bir okunmaya tabi tutulmak şartıyla çok aydınlatıcıdır, bkz. (Erkanlı 1973 ve 1987; Esin 2005; Karavelioğlu 2007; Koçaş 1977b; Küçük 2008; Madanoğlu 1960 ve 2019; Özkaya 2005; Yıldız 2001; Seyhan 1966; Turgut 1995; Türkeş 1996; Ulay 1968 ve 1996; Kaplan 2019; Er 2007).

Darbe esnasında Türk Silahlı Kuvvetlerinin başında bulunan Genelkurmay Başkanı Org. Rüştü Erdelhun'la birlikte tutuklanan Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tekin Arıburun ve Ankara Sıkıyönetim Komutanı Korg. Namık Argün'e yönelik gösterilen şiddetli tepki de bu açıdan anlamlıdır (Erer 1965: 388). Sonradan yedinci cumhurbaşkanı olan, dönemin Deniz Kuvvetlerinin başında bulunan ancak darbenin içinde olmamasına rağmen kendisine karşı nötr tutum takınılan Ora. Fahri Korutürk ise ilk planda Selim Sarper'in kabul etmemesi üzerine düşünülen Dışişleri Bakanındır (Özdağ 1997: 257).

MBK 5 general ve 33 subay ve üstsubaydan müteşekkildir. Yazılıp anlatılanlara bakılırsa, komite üyesi olması beklenen Kurmay Albaylar Talat Aydemir, Sadi Koçaş ve Dünder Seyhan gibi etkili isimler, 27 Mayıs'ta yurtdışı görevlerindedirler ancak gıyaben de olsa komite üyeliğine seçilmeleri gerekirken seçilmemişler ve bu sebeple de Koçaş haricindeki iki isim, 27 Mayıs sonrasında hemen bütün cuntalarda yer almış ve MBK'nin etkin isimleri olan yakın arkadaşlarını asla affetmemişler.³

Darbenin gerçekleştirilme safhası arifesinde aranan, o zamanki tabirle: omzu kalabalık olmanın ötesinde, general üyeler: Kara Kuvvetleri Komutanlığının son günlerini yaşayan Org. Cemal Gürsel, 1. Ordu Komutanı Org. Fahri Özdilek, Genelkurmay Başkanlığında vazifeli Tuğg. İrfan Baştuğ, Kara Kuvvetleri Karargahında Lojistik Başkanı Tüm. Cemal Madanoğlu ve Kara Harp Okulu Komutanı Tuğg. Sıtkı Ulay'ın etkinlikleri; albayların, hatta yukarıda isimleri zikredilen Aydemir, Koçaş ve Seyhan'ın çok gerisindedir. Cemal Gürsel, emeklilik dilekçesi öncesi adeta terhis mahiyetinde izinde; Fahri Özdilek, 1. Ordu ve Sıkıyönetim Komutanı olarak 28 Nisan Olayları esnasında hükümetin emrinde oluşunun tedirginliği içinde; KKK Personel Başkan Muavini İrfan Baştuğ ve KKK Lojistik Başkanı Cemal Madanoğlu, emrinde herhangi bir kıta olmayan generaller olarak karargâh görevlerinde; Sıtkı Ulay'sa henüz dumanı tütmekte olan 21 Mayıs 1960 tarihli, komutanı olduğu Harp Okulu yürüyüşünden bihaber, hükümet nezdinde durumdan haberdar olmadığını ispat gayretinde bir kumandandır (MTTB 1961).⁴

Komite kendi içinde bölünmüş vaziyettedir ve bu bölünmenin fikri yönü 13 Kasım 1960'ta fiili bir bölünmeye doğru tekâmül edecektir. Bölünmede tasfiye edenler tarafından kendilerine ılımlı, tasfiye edilenlere radikal üyeler ismi verilse de aslında; tasfiyeye esas olan mesele: Bir an evvel tek partili idarenin sonundan beri on yıldır iktidara teşne, CHP'ye karşı takınılan tutum sebebiyledir. Kur. Alb. Alparslan Türkeş ve Kur. Alb. Orhan Kabibay; sonradan liderlik mücadelesine girmiş olsalar da yanlarında yer alan diğer 12 üyeyle birlikte en az bir seçim devresi, gerekli acil reformları yapıp idareyi elde tutmaya, sonrasındaysa partileşerek seçimlere iştirak edecek Milli Birlik Partisi'ni kurmaya istekliydiler (İpekçi ve

³ Anılarda bunun; kimi zaman açık, kimi zaman ima edilerek zikredildiği görülmektedir, bkz. (Seyhan 1966; Aydemir 1966 ve Koçaş 1977a).

⁴ Ayrıntılar için bkz. (Öymen 1987; Perin 1970)

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

Coşar 1964: 490-508). Komite haricine çıkarılacak 14 isme ilave edilebilecek: Suphi Karaman ve Mehmet Özgüneş gibi birkaç isim daha tasfiyeye muhatap olacaklardı, ancak bu kez *azınlık çoğunluğu tasfiye ediyor*, görüntüsü ortaya çıkacağından sayı 14 kişiyle sınırlandırılmış gibi gözüküyor.

Her iki grup da birbirlerini ithamda adeta yarışıyorlardı.14'ler nazarında komitenin geri kalanı; ihtilali İsmet Paşa ve CHP'ye peşkeş çekme sevdasındaiken, kalan 23⁵ üyeye göreyse bu 14 isim, memleketi otokratik bir diktatörlüğe götürmeye çalışıyordu. Sonuçta Korg. Cemal Madanoğlu⁶ tarafından planlanan bir hareketle bu 14 isim bir gece toparlanıp, hükümet müşaviri sıfatıyla birbirlerinden oldukça uzağa düşecek şekilde, dünyanın dört bir bucağındaki Türk Büyükelçiliklerine atanmak suretiyle komiteden çıkarıldılar. Oysa MBK üyeliği, geçici anayasa gereği; ölüm, istifa, sürekli hastalık dışında ıskatı mümkün olmayan bir sıfattı (Erkanlı 1987: 89-92).

Ordunun tersine dönmüş piramit biçimindeki personel yapısını düzeltme iddiasını taşısaya da aslında; arkasında başka sebepler olduğu ileri sürülen, geniş tasfiyeye ayrı bir tartışma konusudur. Sayılarının, 5000-7000 arasında olduğu iddia edilen ve ordudan tasfiye edildikten sonra kendilerini EMİNSU (Emekli İnkılap Subayları) olarak isimlendiren bir grup da ayrı bir önemi haizdir. 235'i general/amiral rütbesini taşıyan bu isimler arasında Adalet Partisinin kurucu genel başkanı E. Org. Ragıp Gümüşpala da vardır (İpekçi ve Coşar 1964: 332-336; Esengin 1978; Yetkin 2011: 27-40).

27 Mayıs sonrası komite içindeki bölünmeyi tetikleyen en önemli gelişme: Kurucu Meclis teşkili tartışmalarıdır. Temsilciler Meclisi ismindeki Kurucu Meclisin sivil kanadının oluşturulabilmesi için gerekli olan anayasa değişikliğinin, yasama fonksiyonunu da üzerine almış MBK üyelerinin beşte dördünün tasvibine bağlı olması, 14'lerin tasfiye sürecini hızlandırmıştır (İpekçi ve Coşar 1964: 494).

1959'daki CHP Kurultayında tespit edilen: İlk Hedefler Bildirgesinde belirlenen ilkeler eşliğinde hazırlanan anayasa ve seçim kanunuyla (Çavdar 2000: 77) gidilen: 15 Ekim 1961 seçimi neticeleri yeni bir darbe planını da gündeme getirmiş, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963'te gerçekleşen Talat Aydemir Ayaklanmaları, seçimin hemen ertesinde zapta bağlanan; 21 Ekim ve 9 Şubat Protokollerinde imzası olan daha üst rütbeli zevatın ayak sürümesine karşı, bir atak olarak gerçekleşmiştir (İsen 1964: 18-41).

⁵ 1960'ın 30 Ağustos'unda tümgeneralliğe terfi eden İrfan Baştuğ, 13 Eylül'de bir diğer komite üyesi Kur. Bnb. M. Şükran Özkaya'yla geçirdikleri bir trafik kazasında hayatını kaybedince komite üye sayısı 37'ye düşmüştü.

⁶ 27 Mayıs-30 Ağustos 1960 tarihleri arasında; kimi isimlerin rütbeleri anılırken, bir alt rütbenin telaffuz edilmesi, darbe öncesi terfi aşamasında olmalarından kaynaklanmaktadır. Sözelimi, İrfan Baştuğ ve Sıtkı Ulay darbe gecesi tuğgeneral iken; ilki ölümü, ikincisiyse tabii senatör olarak senatoya geçtiği esnada tümgeneraldirler. Tabii senatörlüğü reddeden Cemal Madanoğlu da darbe gecesi tümgeneralken, ordudan emekliye ayrıldığında korgeneraldir.

Aydemir, 21 Ekim Protokolüyle oluşan yeni siyasal düzene müdahale etme kararlığının taahhüt edilmesine rağmen, Türk Silahlı Kuvvetler Birliği Cuntasının bilahare, 9 Şubat 1962’de tekrar ettiği müdahale kararına karşı riayetsizliğe öfkeyle; harekete geçmiş, Kur. Alb. Dünder Seyhan’ın teşvikiyle; sağ kolu Bnb. Fethi Gürcan başta olmak üzere, Ankara Merkez Kumandanı Kur. Alb. Selçuk Atakan, Jandarma Subay Okulu Komutanı Kur. Alb. Necati Ünsalan, Kur. Alb. Emin Arat, Kara Harp Okulu öğrencileri ve Harp Okulunun değişik askeri birimlerinin başında olan Kur. Alb. Turgut Alpagut, Kur. Yb. Osman Deniz, Kur. Bnb. Bahtiyar Yalta, Hv. Kur. Bnb. İzzet Köz ile kendisine çok bağlı subaylar: Ütğm. Erol Dinçer, Ütğm. İlhan Baş gibi askerlerle; 21 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963’te iki kez ayaklanmıştır (İsen 1964: 224-228).

14’lerin desteğini temin kabilinden Yurda henüz dönen E. Kur. Alb. Alparslan Türkeş’le ikinci ayaklanma öncesi yaptığı gizli görüşme nedeniyle Türkeş de yargılanmıştır. Askeri darbe girişiminin başarısızlığı ve özellikle darbenin soruşturulması halinde pek çok üst düzey askerin de sürece dahil edileceği bilinciyle, kendisine af teklifi yapılan Aydemir; emekli edilmekle yetinilen bir cezai (!) muamele görmüş, ancak ikinci ayaklanmasında kan döken Aydemir ve Gürcan idam edilmişlerdir (Örtülü 1974: 514-520).

Emir-komuta zincirinin 27 Mayıs’a kıyasla bir parça daha görünür olduğu 12 Mart’ta, kadro şekillenmesinin ön planında yer alan Genelkurmay Başkanıyla kuvvet komutanlarının müdahalesiyse aslında, kendilerini oldukça aşan derin bir alt kademe yapılanmasını bertaraf etme amacına matuftu ve bunu da birkaç gün sonra yaptığı geniş bir tasfiyeyle göstermişti (Gürkan 1986: 280-286).

Komuta konseyinin başındaki en kıdemli isim olan Genelkurmay Başkanı Org. Memduh Tağmaç ile Deniz Kuvvetleri Komutanı Ora. Celal Eyiceoğlu; konseyin diğer iki etkin yahut daha doğru deyimle radikal üyeleri hükmündeki Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Muhsin Batur’la Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Faruk Gürler nazarında; pasif ve kerhen yol arkadaşlığı yapılan isimlerdi. Daha alt kademelerde yer alan sözgelimi; Tümğ. Celil Gürkan, Tuğa. Vedii Bilget, Hv. Tuğg. Ömer Çokgör, Tuğg. Şükrü Köseoğlu, Tuğg. M. Ali Akar, eceliyle ölümüne kadar Hv. Tuğg. Aydın Kirişoğlu gibi isimlerin; sonu kendilerini de tasfiyeye kadar gidecek radikalizmlerinin yarattığı tedirginlik, bu yol arkadaşlığının motivasyonunu sağlıyordu (Turhan 1986a: 45-60).

12 Eylül, hemen ardından yayınlanan bildirilerde; darbe, kendi tabirleriyle harekât, emir-komuta zinciri içinde ve emirle yapılmıştır. Darbenin geliş, icra ediliş ve sonrasındaki ara dönemde; Genelkurmay ve Devlet Başkanı sıfatıyla toplumun gözü önünde Org. Kenan Evren’in olduğu bilinmektedir. Evren, basit tesadüflerin kendisini bu makama getirdiği bilinen, sönük bir kariyer subayıydı. Sonu emeklilikle neticelenecek, 27 Mayıs sonrasında ihdas edilen 42 sayılı kanun gereği, kendiliğinden emekli olanlara verilecek çift ikramiyeyi hak etmek için Kore kıdeminin siciline işlenmesi istikametinde sınıf arkadaşı olan Milli Birlik

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

Komitesinin etkili üyelerinden ve köşk harekâtında Bayar'ı enterne etmekle vazifeli⁷ Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alay Kumandanı Kur. Alb. Osman Köksal'dan yardım talep eden, generalliğe terfiden ümidini kesmiş bir isimdi (Mumcu 1993: 152-158).

General olduktan sonra bile silahlı kuvvetler içinde politikayla uğraşmayan; sadece 12 Mart öncesinde Memduh Tağmaç'ın yasal bir zemin olmadan topladığı ve silahlı kuvvetlerdeki Orgeneral/Korgeneral rütbelerini haiz askerlerden oluşan Genişletilmiş Komuta konseyinde, ismi geçen bir generaldi (Batur 1985: 280). 12 Eylül darbesi esnasındaki makama geliyise: Dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Namık Kemal Ersun'un, hakkındaki bir ithama binaen, adeta zoraki emekliye sevki sonrası (Yamak 2006: 439), terfi sırasında en geride olmasına rağmen dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'le Başbakan Süleyman Demirel arasındaki bir kararname krizi sonrasında gerçekleşti.

Türk ordusunda, kara kuvvetleri komutanlığına atanmadaki terfi etkileyen ordu komutanlığı kıdem sıralamasında, 1'inci Ordunun ve komutanının, teamüller gereği önde olmasına rağmen Org. Adnan Ersöz yerine dönemin başbakanı Süleyman Demirel'in, 3'üncü Ordu komutanı Org. Ali Fethi Esener isminde ısrarcı olması; bu ısrarın 30 Ağustos'a kadar çözüme bağlanamaması; sonrası, 2'nci Ordu Komutanı Org. Şükrü Olca'yı birlikte ordu komutanı olan üç ismin, dört yıllık görev sürelerinin dolması ve kadrosuzlukla birlikte emekli olmaları, tek ordu komutanı olarak Ege ordusunun başında bulunan Evren'in; önce Kara Kuvvetleri Komutanlığına, kısa bir süre sonra da Genelkurmay Başkanlığına atanmasının önünü açmıştı (Arcayürek 1985b: 168-172).

1938 mezunu olan Evren'e karşı 1937 mezunu olması hasebiyle kuvvet komutanlığını isteyen Org. Nurettin Ersin'e ise Evren'in Kore kıdemi ve ordu komutanlığı yapmış olması gerekçesi gösterilmiş (Arcayürek 1986: 180), iki isim, 12 Eylül Cuntası ve Evren'in cumhurbaşkanlığının ilk altı yılında aktif olan Cumhurbaşkanlığı Konseyinde uzun süre birlikte çalışmışlardı. Diğer iki üye: Deniz Kuvvetleri Komutanı Ora. Nejat Tümer aslında 1980'in 11 Temmuz'unda yapılması kararlaştırılan ancak ertelenen darbeye; selefi, E. Ora. Bülend Ulusu'nun yerine henüz atanmıştı ve atanmasında geleneksel terfi aşamaları söz konusuydu. Yine Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tahsin Şahinkaya da mutata bir atama süreci geçirmişti.

28 Şubat süreci veya postmodern darbesi olarak isimlendirilen müdahale dönemi, halef-selef ilişkisi bağlamında birçok ismin mihtandarığında idi. Dönemin Genelkurmay Başkanları: Org. İsmail Hakkı Karadayı ve Org. Hüseyin Kıvrıkoğlu'ydu. Deniz Kuvvetleri Komutanı Ora. Güven Erkaya ise halefi Ora. Salim Dervişoğlu'ndan ismi daha çok zikredilen kuvvet komutanıydı. Yine de 28 Şubat dendiğinde akla ilk gelen iki isim: Genelkurmay İkinci

⁷ Adı geçen bu vazifeyi ifadaki tereddüt ve çekincelerine rağmen sonradan nasıl kahramanlaştırıldığına ilişkin, yine bir 27 Mayısçının anlatımı için bkz. (Aytekin 1967).

Başkanı Org. Çevik Bir'le, Genelkurmay Genel Sekreteri Tümğ. Erol Özkasnak'tı. Karar süreçlerinde olmasa da verdiği bir demeç sebebiyle simge şahıslardan biri olmaya aday, diğer bir isim: Tümğ. Osman Özbek'ti.⁸ Daha sonra yargılanan ve uzun süre tutuklu kalan, bir kısmıysa hâlâ tutuklu, serbest veya müteveffa bulunan dönemin ünlü diğer isimleri ise şunlardı: Org. Çetin Doğan, Hv. Org. Ahmet Çörekçi, Org. Hikmet Köksal, Org. Teoman Koman, Org. Fevzi Türkeri, Org. İlhan Kılıç, Korg. Engin Alan, Korg. Vural Avar ve Org. Erdal Ceylanoglu.

15 Temmuz 2016'da gerçekleşen Fetullahçı darbe teşebbüsüye kadrolarını; Ergenekon,⁹ Balyoz, Karargah Evleri, Poyrazköy, Amirallere Suikast adı altında açılan kumpas davaları ve bu davalarda sanık yapılan, 958 subay, üstsubay ve generalin süreç içinde ordudan tasfiyesiyle birlikte bu kadrolara; 1986'daki askeri liseler sınavında ilk kez gerçekleştirilen, soru-cevapların ışık evleri yetiştirmesi FETÖ/PDY (Fetullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanması) mensuplarının terfi üst kademelere yerleştirilmesi suretiyle oluşturdu (Önsel 2016: 31-162). Zaten Anadolu'nun küçük kasaba ve şehirlerinden gelen alt ve orta gelir grubuna mensup gençler açısından bu evler; önce, yurt ve pansiyon şeklinde takdim edilmişti. (Atasoy 2005: 159).

Tugay, tümen, kolordu ve ordu komutanlıklarıyla birlikte Genelkurmay Karargahındaki J Başkanlıkları ele geçirildi. Hv. Org. Akın Öztürk ve 3'üncü Ordu Komutanı Org. Âdem Hududi en yüksek rütbeli iki asker olarak girişimde yer aldı. 1986'da başlayan, ordunun beşerî kaynaklarını yetiştiren okullara yapılan öğrenci alımları, 2010'da zirve yaparak örgüt yetiştirmesi olmayan hiç kimse artık; askeri lise, astsubay meslek yüksek okulu, harp okulları ve harp akademisine giremedi. Askeri lise kaynaklı harp okulu öğrencileri şok mangaları vasıtasıyla yoğun bir bezdirmeye maruz kaldı (Aksakaloğlu 2021: 98-243). Böylece bir taraftan mensuplar orduya yerleştirilirken kendilerinden olmayan subay-astsubaylar da değişik şekillerde ordudan tecrit edildiler.¹⁰

Kara, Deniz, Hava ve Jandarma unsurlarına mensup, yüzlerce üst düzey rütbedeki üniformalı; ancak ordunun emir-komuta hiyerarşisi dışındaki mahfillere tabi isim, 16 Temmuz saat 03.00'da yapılması planlanan darbenin ifşa olduğu zannıyla; 15 Temmuz 2016 saat 20.30'da harekete geçince, ardında yoğun bir kamuoyu desteği olan Cumhurbaşkanının çağrısıyla (Fırat 2016) sokağa çıkan milletin karşı koyması ve bu yapıya karşı dirençli silahlı kuvvetleri unsurlarının mukavemetiyle bastırılan darbe girişimi, Türk askeri darbeler tarihinde müstesna bir yere sahiptir.

2. Gerekçeleri Açısından Askeri Darbeler

⁸ (Özbek 2005, 2006a ve 2006b).

⁹ (Acar 2008).

¹⁰ (Acar 2017).

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

Askeri darbelerin başarısı, söz konusu darbenin yapılmaması halinde, gelecekte telafisi imkânsız daha olumsuz problemlerin ortaya çıkabileceği yönündeki gerekçelerin, toplumsal rızayı temin edecek şekilde inandırıcı kılınmasına bağlıdır. Bu şekilde incelendiğinde, Türk askeri darbeler tarihinde; gerekçe sıralama noktasında bizzat darbeyi gerçekleştirenlerle, darbenin gerçekleşmesine destek olanların, oldukça mahir oldukları görülüyor.¹¹

27 Mayıs darbesini yapanların gerekçelerinin süreç içinde yumuşaktan sertte doğru geçiş kaydettiğini gözlemlemek, ihtilal bildirisi olarak Kur. Alb. Alparslan Türkeş tarafından okunan metnin içeriğine ve sonrasında yaşananlara bakıldığında, hemen fark ediliyor. Darbe bildirisinde: Son günlerde gerçekleşen müessif olaylardan söz edilerek, bir kardeş kavgasının yaşanma ihtimalinin kuvvetlendiği, buna mâni olmak üzere silahlı kuvvetlerin müdahale ettiği vurgulanıyor. Henüz, baskıcı olmak itibarıyla meşruiyetini kaybetmiş bir iktidar partisinden söz edilmemekte; devamında, sabık hükümet mensuplarının, devletin emaneti ve koruması altında oldukları vurgusuyla; sonradan, aşağılayıcı ifadeyle düşük, kuyruk gibi tabirler kullanılmaksızın; muhalefet partisi mensuplarından, vatandaş nezdinde Demokrat Partili olanlara karşı, taşkınlıktan uzak durmaları öğütlenirken aynı kandan gelen kardeşlik hissiyatı hatırlatılıyordu (Türkeş 1996: 25-26).

Zaten ölçüsüz göz altılarla; Kara Harp Okulu'na doğru yola çıkarılanların, yolda ve girişte maruz kaldıkları saldırı ve hakaretlerin, gittikçe artan dozu karşısında, bildiri metnindeki yaklaşımın kadük kalmaya mahkûm olduğu anlaşılıyordu (Öztuna ve Gökdemir 1987: 117-118). Yine de Tüm. Cemal Madanoğlu tarafından bile bu kadar gözaltının abartılı bulunarak, toplanan DP'li zevatın çok mühim bir kısmının evlerine gönderilmeleri emrinin verilmesi, askerden daha radikal ihtilalcilerin, aslında siviller arasında bulunduğunu gösteriyordu. Mevcut eşhasın salıverilmesinin; ihtilalin meşruiyetine gölge düşüreceği tavsiyesinde bulunan, üstelik hukukçu da olan öğretim üyeleri, masumiyet karinesini görmez ve bilmezden gelerek, bu şahısların suçlu olduklarını, ayaküstü darbecilere öğütleyebiliyorlardı (Ağaoğlu 1972a: 224; Aydemir ty: 508-510).

Darbe destekçisi siviller nazarında bu hareket; alelaide bir hükümet darbesi değildi, baskıcı ve diktatoryal eğilimler içine girmiş bir iktidara karşı millet, direnme hakkını kullanmıştı ve yaptığı eylem haklı bir eylemdi. DP, laikliği ayaklar altına alan; milletin birikimlerini har vurup harman savuran, üniversite özerkliğini ayaklar altına alan; basına sansür koyup, gazetecileri hapslere tıkan; Garp Cephesi Kumandanı koskoca İsmet Paşa'yı taşlattığı gibi, neredeyse canına kıyacak olan bir iktidar güruhuydu. Benzeri, ancak dikta rejimlerinde görülebilecek, Meclis Tahkikat Komisyonu ile tüm siyasal partileri faaliyetten menetmeye hazırlanan DP, buna karşı direnmeye yeltenen asil Türk gençliğini kurşunlatmış,

¹¹ Askeri darbeleri meşrulaştırma konusunda, sicili oldukça bozuk olan Türk basınının, gazeteler boyutuna ilişkin akademik bir yapıt için bkz. (Neziroğlu 2003).

nezarete katletmiş, cesetlerini; kimini asfalt yollar boyu toprağa gömmüş, kimini Et ve Balık Kurumunun kıyma makinelerinden geçirip yem yapmıştı (T. C. Milli Birlik Komitesi İrtibat Bürosu 1960: 13; Neziroğlu 2003: 87-91).

Yolsuzluklar, milyonlarla ifade edildiği gibi; ülkenin Sovyetler Birliği'ne peşkeş çekilmesi bile son anda engellenebilmiştir. İhtilalin hava gücü memleketten kaçırılmaya çalışılan nakit döviz, altın ve mücevheratla yüklü uçakların önünü kesmeseydi, milletin neyi var neyi yoksa elden gidecekti (Sunay 2010b: 49). Anayasa ihlal edilmiş, buna direnme eğilimindeki harbiyenin imhası son anda engellenebilmişti. Bu gerekçelere daha onlarcası eklenebilirdi. İhtilal idaresi "düşük" iktidar mensupları gibi davranmayarak yargıyı devreye sokacak ve tüm bunların hesabını soracaktı.¹²

22 Şubat-21 Mayısçılar ise giriştikleri darbelerde; aslında 14'lerin haklı olduklarını; acil reformların uygulama safhasına sokulmadan yapılan 15 Ekim 1961 seçimlerinde, düşük iktidarın kuyrukları vasıtasıyla sandıktan; yine Menderes ve Bayar diktasının yeni mümessillerini çıkaracağı öngörüsünün, gerçekleştiğini savunuyorlardı. 21 Ekim Protokolünün altında imzası bulunan subayların, özellikle general rütbesini haiz olanların malûl oldukları İnönü kompleksini aşamadıkları, omuzlarındaki yıldızların ağırlığını taşıyamadıkları iddiasındaydılar (Aydemir 2010: 128-129).

Eski zihniyetin, üstelik bu kez taze bir seçim meşruiyetinin gölgesinde arz-ı endam edeceği, bunun da 27 Mayıs ruhuna aykırı olacağını, palazlandıktan sonra bu kez kendilerinden intikam almaya tevessül edeceklerini, nitekim bunun emarelerinin de başladığını öne sürüyorlardı. Seçimler öncesinde bile bu tip taşkınlıkların en üst perdeden; Bayar'ın geçici tahliyesinin, kalabalık araç konvoyundan oluşan bir karşılama merasimi şeklindeki icrasıyla görülmeye başlandığını, ihtilalin henüz bitmediği kanısındaydılar. İnönü'nün Atatürk'ün dinamizminden uzak, statükocu bir isim olduğunu, başbakanlık sevdasıyla milleti değil, kendisi ve partisini düşündüğü görüşüyle (Aydemir 2010: 128) iktidarın; 21 Ekim 1961 ve 9 Şubat 1962 Protokollerinde belirtildiği üzere, milletin hakiki mümessili olan kendilerine tevdi edilmesi gerektiğini savunuyorlardı.

12 Mart Muhtırasının imzacıları; muhtıra metninde yine, 27 Mayıs'a gönderme yaparak reformlardan bahsediyorlar ve kamuoyunda müreffeh bir toplum olma yönündeki ümidin yitirildiğinden söz ederek, bunun müsebbibinin mevcut iktidar olduğundan bahisle, partilerüstü bir anlayışla sorunların ele alınması gerektiğini öğütleyerek, aksi takdirde silahlı kuvvetlerin yönetimi bizzat ele alacağı tehdidinde bulunuyorlardı (Demirel 1977: 119-120). Tabii ki bu; görünür gerekçe olarak deklare ediliyor, silahlı kuvvetler içindeki bölünme ve güç

¹² Hesabın nasıl sorulduğu konusunda ayrıntılı bilgiler veren şu eserlere müracaat edilmelidir: (Ağaoğlu 1972b; Ağaoğlu 1975; Burçak 1976; Erer, 1965; Gülen, 2005; Ilıcak 1989; Kirişçiöğlü 1968; Kirişçiöğlü 1971; Perin 1970; Perin 1990; Şen 2007; Turgut 2007).

dengelerinin, emir-komuta düzeni dışına çıkma istidadında olduğu gerçeğinin, perdelenmesi amacına matuftu.

12 Eylül darbesi; toplum nezdinde, en fazla destek bulmuş müdahale olarak temayüz ediyor. Yetmişli yıllar boyunca, dünya ekonomik düzeninin bütünleşmiş yapısına dahil olmamakta direnen Türkiye devletinin, yaşadığı iktisadi krizlerin siyasal alanda makes bulmuş, buldurulmuş karşılığı olarak ortaya çıkan siyasal çatışma, politik zemin dışına da taşmış, kolluk güçlerinin bizzat kendisi bile açık hedef haline gelirken, sıradan yurttaşların bile hayatta kalması güçleşmişti.¹³

Siyasal partiler arasındaki çekişme, parlamentoyu bir müzakere ve çözüm merkezi olmaktan çıkarmıştı. İdeolojik kamplaşma; üniversiteler başta olmak üzere, eğitim kurumlarına, kamu bürokrasisine, sendikalara, emniyet teşkilatına kadar sirayet etmiş; hatta orduda bile subay ve astsubaylar sağ ve sol kutuplara ayrılmıştı. Sıkıyönetim aşamasına kadar getirilen güvenlikçi idare, otoriteyi bir türlü tesis edemiyor; mevcut anayasal düzen ve eşliğindeki seçim sistemi tek başına iktidar olacak bir partiyi seçemiyor, bu da siyasal istikrarın önündeki en büyük engel oluyordu.¹⁴

Çift meclis sisteminin yürürlüğü; denetimi öne alan anlayışı gözetirken, sürat ve aciliyet kesbeden işlerin icrasına önemli bir ket vuruyordu. Nitekim 6 Nisan'da boşalan cumhurbaşkanlığı makamı, beş aydır Cumhuriyet Senatosu Başkanının uhdesindeydi (Çağlayangil 1990: 232). Ülkenin yaşadığı ekonomik dar boğaz, özellikle birçok kalemdeki mamulün piyasadan çekilmesi ve bunun sonucunda karaborsa fiyatının cari olduğu başka bir piyasa oluşmuş, adeta yeni bir fiyat sistemi yaratmıştı. Askeri bir darbenin eli kulağında olduğunun bilinmesi bir tarafa, aktif politikada yer alan birçok isim bile neredeyse bizzat askerlere, askeri bir rejim için davetiye çıkarıyordu (Birand 1984: 118).

28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulunda benimsenen kararlarla özdeşleştirilen sürecin ardındaki temel motivasyon: Cumhuriyet rejiminin temel niteliklerinin başında gelen laiklik ve tatbikatıyla sorunlu bir partinin, koalisyonun büyük ortağı olarak hükümete dahil olması ve ardından giriştiği bir dizi icraattı (Cevizoğlu 2012: 38).

Bir kesim nazarında: CHP hükümetlerinin, çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte son kez hükümet ettiği, 1949'da Başbakan Şemsettin Günaltay'ın başlattığı ve İnönü'nün de onayladığı bir hamleyle; yeniden açılan İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültesiyle birlikte, seçmeli de olsa din derslerinin müfredata konulmasıyla laiklikte açılan gedik, karşı devrim sürecini başlatmıştı (Jäschke 1972: 98-104; Yetkin 2014: 441-446). 1950 Haziran'ında ezanın yeniden aslı gibi okunması, haftada bir radyoda Kur'an-ı Kerim tilaveti ve Ramazan ayına özel yayınlar, diğer uygulamalarla birlikte tabanda neşet eden eğilimlerin; önce merkez sağ,

¹³ Ayrıntılı analizler için bkz. (Apaydın 1978; Mumcu 1986; Arcayürek 1979).

¹⁴ Milli Güvenlik Konseyi'nce hazırlanan şu dokümana bkz. (MGK 1981).

akabinde Milli Nizam Partisi ismi altında siyasallaşmasının; Milli Selamet ve 12 Eylül'den sonra Refah Partisi ismiyle yeniden sisteme girişinin arkasında, böylesi bir tarihsel süreç söz konusudur.¹⁵

28 Şubatçılar nazarında, amacı; laikliği önce yeniden tanımlama adı altında yozlaştırmak, sonrasında yeni bir açılmış gibi Adil Düzen¹⁶ kamuflajıyla, örtülü şeriatı getirmek olan bu siyasal parti, daha iktidarının ilk evresinde Türkiye'yi, istikametinden çıkarma amaçlı dış politik hamlelere girişmiş, D-8 ismi altında dini mensubiyet temelli bir Ortak Pazar girişimiyle, ülkeyi ekseninden saptırmaya cüret edebilmiştir. Arap Ortadoğu'sunda, geleneksel Türk dış politikasındaki dengeyi bozmaya yeltenen iktidar; bunu da sinsice, küçük bir ilçe yerel idaresine, Sincan Belediyesine ihale etmek suretiyle, Filistin Davasına hizmetle perdeleyerek, bir tiyatro oyunu görüntüsü altında, üstelik şeref konuğu olarak; doksanlı yıllardan itibaren Türkiye'yi devrim ihracına muhatap kılmayı esas saymış bir ülkenin büyükelçisini davetle yerine getirmiştir (Akel 1999: 42). Peki cumhuriyetin çağdaş görüntüsüyle örtüşmeyen kılık kıyafetleriyle, lüks otomobilleri vasıtasıyla başbakanlıkta iftara davet edilen tarikat ve cemaat önderlerine (Nacar 2018: 98) ne demeli? İmam-Hatipleri arka bahçesi ve beşerî sermayesinin membaı sayan iktidarın, 8 yıllık temel eğitime direnmesi de bir başka önemli defosu değil miydi?

15 Temmuz 2016'da akşam henüz çökmüşken, önce boğaz köprüsünü trafiğe kapatan; sonra, Yurtta Sulh Konseyi ismini verdikleri cunta bildirisiyle yönetime el koyduklarını ilan eden paralel yapıya; ülkenin uluslararası itibarını kaybettiğini, hukuk devleti ilkelerinin çiğnendiğini iddia edebilmektedir. Buna göre cumhurbaşkanı başta olmak üzere hükümet yetkilileri; gaflet, dalalet ve hatta hıyanet içindedirler. Korkuya dayalı bir otoriter yönetim tesis edilmek istenmektedir. Terörle mücadele edilememekte, bürokrasi tam anlamıyla yolsuzluk bataklığı içindedir. Yine her darbe bildirisinde olduğu gibi bu cunta da kanaat önderi saydıkları Fetullah Gülen'i değil; Atatürk'e referansla, sözde konseye ismini veren: "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesinden hareket ederek hedeflerini sıralamaktadır (Yarar ve Bozkurt 2016: 197-199).

Milletin ve devletin bekasının sürdürüleceğini; cumhuriyetin kazanımlarına karşı taarruzun durdurulacağını; hukuk devleti ilkesini zedeleyen her şeyin bertarafını; yolsuzlukların engelleneceğini, terörizme karşı mücadelenin etkinleştirileceğini, insan haklarının geçerli kılınacağını; laik, demokratik ve sosyal hukuk devleti tanımsal çerçevesinde, ülkeyi yeniden tesis edeceğini; Birleşmiş Milletler ve NATO başta olmak üzere anlaşmalardan kaynaklanan tüm uluslararası yükümlülüklere sadık kalınacağını deklare

¹⁵ "Millî Görüş" partileri için bkz. (Albayrak 1989 ve 1990).

¹⁶ Bizzat liderinin penceresinden "Adil Düzen" için bkz. (Erbakan 2016).

ediyor. Bu arada vatana ihanet içinde olanların yargılanacağına ilişkin, içinde hüküm cümlesi de saklı bir tehdidi de savuruyordu (Yarar ve Bozkurt 2016: 199; Fırat 2016: 81-83).

Görüldüğü üzere darbeleri gerçekleştirenler açısından; müdahaleyi yapanlar değil, sıraladıkları haklı (!) gerekçelere rağmen darbeyi haksız ve gereksiz bulanlar hatta direnenler kabahatlidirler (!) Tüm bu sayılanlara rağmen darbeleri yahut kendi deyimleriyle: ihtilali, devrimi, harekâtı; kötölemek ve iktidar tutkusuyula veya dış dinamiklerin dayatmasıyla açıklamak; maksatlı, kökü dışarıda, hain olmakla eşdeğerdir. Darbelerin meşruiyetini belirleyen temel olgunun: Başarısı, olduğu görüldüğünde, başarısız darbe olması itibarıyla 15 Temmuz'un ardından yaşanan, olayın bir kurgu olduğu yönündeki temelsiz argümandaki ısrar da ayrı bir tartışma konusudur.

3. Ekonomi Politik Açından Askeri Darbeler

Askeri darbelerin sıralanan gerekçelerinin ardından hemen şöyle bir ifadeyle başlayan cümlelerin yazıldığı, telaffuz edildiği veya işitildiği görülür: *Aslında!* Bunun manası: Darbelerin, sıralanan gerekçelerinin pek çoğunun belli açılardan doğru olabileceği varsayılsa da gerçekte sıralanan gerekçelerinin çok ötesinde ve somut nedenleri bulunmaktadır. 27 Mayıs darbesinin; 10 yıllık DP idaresindeki ülkede, değişen sektörel temeldeki bileşimle ne kadar ilgili olduğu, özellikle hatırat kaleme alan isimlerin satır aralarında yazdıklarından tespit edilebilmektedir (Erkanlı 1973: 9).

Darbeyi fiilen gerçekleştirenler açısından, darbenin gerekçelendirilmesindeki subjektif kimi unsurlar dikkate alındığında, nedenler açısından bazı objektif yönler de gözler önüne serilebilir. Sözgelimi 27 Mayısçıların en yaşlısı Cemal Gürsel, 1895 doğumludur ve 1950'de 55 yaşındadır. 1923-1950 arasındaki yıllarda, ömrünün 28 ila 55 yaşlarını, yani 27 yılını geçirmiştir. Askeri ve sivil bürokrasinin bu neslinin belli kademeleri, maddi-manevi altın yıllarını yaşamıştır. Devletin çeşitli kademelerindeki memurların diğer kesimlere nazaran maaşları iyi seviyededir (Öztuna ve Gökdemir 1987: 107-108).

Aynı şekilde 1920 doğumlu Muhsin Batur da ilk maaşıyla neler alabildiğini, nasıl görece müreffeh bir yaşam sürebildiğini aktarmaktadır (Batur 1985: 30). Siyasal iktidarın, örgütlenmiş rekabete kapalı rejiminde; toplumsal rızayı sağlamaya çok gereksinim duymadığı, asıl rızayı ve meşruiyetinin temin edebilmesinin temelini, diğer bazı kesimlerle birlikte, en başta silahlı bürokrasiyi memnun ve mesut kılmayı başat saydığı söylenebilir. İktidara gelmenin esasını, serbest ve birden çok partinin yer aldığı partiler rejiminin olmayışının belirlediği, parti riyaset divanının saptadığı listeleri tasvip eden ikinci seçmenlerden ibaret bürokratik bir prosedürün; birinci seçmen niteliğindeki sıradan halkı dikkate alabileceğinin söylenemeyeceği aşikâr olmaktadır. DP'nin, adeta reaya olmaktan çıkıp seçmen olmuş ve çok büyük bir çoğunluğu köylü olan kitlenin desteğini almak üzere, toplumsal pastanın bölüşülmesinde, sabit gelirlileri eskisi gibi gözetmeyeceği de açıktır.

Bunun, yükte hafif olsa da pahada ağır olan askeri ve sivil bürokrasiyi muhalefete yaklaştıracığı da kesindir (Yirmibeşoğlu 1999: 184).

Küresel sistemin yeniden tesis ettiği dünyada, bölgeleri itibarıyla ülkelere biçilen roller açısından Türkiye'nin konumuyla, DP'li idarecilerin özlem ve hedefleri arasındaki tutarsızlık da bir başka boyutu teşkil eder. Mukayeseli üstünlükler kuramı çerçevesinde tasarlanan üretim ve pazarlama iş bölümü içinde, Türkiye'ye biçilen rol: Tarım ülkesi olma, bu çerçevede geliştireceği ve üretimini gerçekleştireceği sanayi üretimi de tarım aletleri sanayi gibi, mevcut tarımsal işlevine uygun sanayiler olmalıydı (Yetkin 2011: 52-69).

Oysa DP'li idareciler için, başta Adnan Menderes olmak üzere, böylesine bir kısıtlanmışlık; Türkiye'nin, avuç açar vaziyetinin baki kalmasına neden olacaktı. Ülke hızla sanayileşmeli, bölgeler arasındaki dengesizlik; kurulacak ulusal pazarı birbirine bağlayan kara, deniz ve havayollarıyla bütünleşmeli, özellikle enerji ve ulaşım gibi altyapılar biran evvel inşa edilmeliydi (Pavlovic 2004: 88-89). 10 yıllık yönetimin ilk evresinde bu hedef, yurdun, henüz kendisine biçilen rolün çok gerisinde olması itibarıyla önemsenmedi, ancak yatırımların hacmi büyüdükçe, üstelik bu hacmin toparlanma evresine yönelik değil, atak yapma öncesi istikametinde oluşu; öncelikle uluslararası finans çevrelerinden temin edilen kredi musluklarının kapatılmasına yol açtı.¹⁷

Mensubu olunan Batı Bloğundan sergilenen bu muamele karşısında, altmışlı yılların ikinci yarısında Süleyman Demirel'in girişeceği, Sovyet kredileri yoluyla finansman konusu gündeme geldi; ancak Menderes, planlanan Moskova seyahatini gerçekleştiremeden devrildi. Yine de arkasından; ülkenin birikmiş altın ve döviz rezervlerini tükettiği, memleketi ABD'ye peşkeş çektiği iftiraları atıldı. Kimse, devletin resmi istatistiklerini kontrol etme zahmetine katlanmadı, hâkim paradigmanın şakirtleri birbirlerine atıf yaparak bu dezenformasyonu tekrarlayıp durdular. Oysa 10 yıllık dönemde ve ABD dolarının 1950-1960 yıllarındaki değeriyle, ülke çapındaki 8,1 milyar dolarlık yatırıma rağmen 120 tonluk altın rezervinin sadece 2 tonluk eksilmeye 118 tona; dış borcunsa 980 milyon dolardan ancak 1, 1 milyar dolara çıktığı gerçeğinin üstü hep örtüldü (Demirer 2012: 600-601).

22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 tarihli Aydemir Ayaklanmalarının ekonomi politik boyutu hakkında söylenecekleri en iyi özetleyen ifade Fethi Gürcan'a aittir. Gürcan, başarabildikleri takdirde aynı rütbeyle ordudaki görevlerine geri dönecekleri; amaçlarının sadece fakir halkın bulgur pilavından ibaret sofrasına bir tabak da çorba ekleyebilmek olduğunu beyan ediyordu (Gürcan 2005: 93). Hakikat bilinmez ancak telin edilse de MBK'nin 14'ler kanadının, mevcut ekonomik koşulların belirlediği politik iklimin ıslahına yönelik reformist eğilimiyle akraba sayılabilecek olan, Aydemir-Seyhan-Gürcan ekibinin; sermayeden çok emek yanlısı bir tutuma sahip, niyeti halis ancak ütöplast oldukları, iç ve dış konjonktürün

¹⁷ Menderes'in en yakınında bulunanlardan Samet Ağaoğlu'nun şu anı-biyografisine bkz. (Ağaoğlu 1967).

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

müsait olmadığı bir evrede müdahale girişimini başlattıkları, başarısızlıklarının altında da bunun yattığı söylenebilir. Hele Gürcan tarafından kuşatılan Çankaya'da; neredeyse külliye mevcutlu olarak bulunan, üst düzey askeri ve siyasi erkânı enterne edebilecekken, emrine müracaat ettiği Aydemir tarafından, başta İnönü olmak üzere tüm zevatın serbest bırakılması emrine riayet etmesi sonucuyla birlikte, Aydemir'in verdiği bu emir: Taktik ve stratejik açıdan kurmay zekasına aykırı bir hamleydi.

12 Mart Muhtırası sonrası süren iki yıllık ara dönem; ekonomi politik analizin tüm berraklığıyla ortaya sereceği manzarayı sergilemesi açısından, iyi bir numune olma özelliği gösteriyor. AP'de; sermayenin tüm kesimlerinin, temsilin ağırlığı oranında yoğunlaştığı biliniyor. Vergilendirilmemiş tarım kesiminin de önemli temsilcileri yine bu partidedir ve iki kesim arasındaki rekabet de had safhadadır. Büyük, orta ve küçük sermaye arasında; büyük sermaye lehine alınan iktisadi kararlar ve özellikle teşviklerin süreç içinde gerçekleşmeye meyyal tekelleşmede orta ve küçük sermayeyi yutucu etkisi artık tahammül edilemez hale gelmiştir (Gevgilili 1973: 99-108). Böylece, görüntüde politik temelliymiş gibi eski DP'liler ve yeni AP'liler şeklindeki bölünmeyle perdelenen ekonomi politik çatışma, AP içinden Demokratik Parti'ye dönüşecek bir hizbi yaratmıştı. Takdim edilen anlaşmazlık konusu: Demirel ve etrafının, eski DP'lilerin siyasi haklarına engel teşkil eden anayasal düzenlemeyi ortadan kaldıracak bir değişikliğe karşı, zinde güçlerin yeniden darbe yapacakları şeklindeki tehdidi gerekçe gösterip, aslında bizzat kendisinin eski DP'lilerin siyasi hayata girip kendisini bertaraf edecekleri korkusunda olduğuydu.

Emek-sermaye gerilimi de oldukça ileri seviyedeydi; sendikal mücadele noktasında Türk-İş'in kırılan tekeli, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'yla (DİSK) birlikte ivme kazanan bir işçi hareketini de beraberinde getirmiş; ancak biriken stokların eritilmesi noktasında zafiyete düşen sermayeye nefes aldırarak; yanlış zaman ve zeminde alınan grev kararlarıyla birlikte, emek cephesinin etkinliği, potansiyelinin gerisine düşmüştü (Küçük, 2010: 76-78). Türk-İş'in egemenliğindeki sendikal harekete geri dönüşü sağlayacak 274 ve 275 sayılı kanuna karşı, 15 Haziran 1970'te başlatılan, İzmit'ten İstanbul istikametine doğru gerçekleşen büyük işçi yürüyüşü, 16 Haziran'da kanlı bir bilançoyla sona eriyordu. (Sülker, 1987; CHP 1970; TİSK ve TO, SO ve TBB 1970). Muhtranın verilmiş gerekçesini en iyi açıklayan demeç de yine ekonomi politik bir veçhe taşıyordu (Eroğlu 1974), Tağmaç'ın ifadesiyle "*Sosyal uyanış, ekonomik gelişmeyi aşmıştı*".

12 Eylül darbesinin ekonomi politik yönü, darbeden yaklaşık sekiz buçuk ay önce alınan, ekonomik istikrar paketinin açıldığı 24 Ocak 1980 kararlarında gizlidir. İthal ikameci kalkınma politikasından vazgeçilerek, dışa açık büyüme modelinin tatbik edileceğinin ilan edildiği (Aydın 2005: 43) bu önemli günde; iktidarda AP azınlık hükümetinin bulunduğu, normal zamanında yapıldığı takdirde 1981'de yapılacak, yaklaşan bir seçimin olduğu bilinmektedir. Temel ihtiyaç maddelerine yapılan fahiş zamlarla, piyasada oluşmasına

müsaade edilmeyen ve bu sebeple karaborsada bulunabilen tüketim maddelerinin piyasaya çıkmasının sağlanması hedeflenmiş, yeni fiyatlarla iç tüketimin, düşen alım gücü eşliğinde azalacağı; böylece ihracata konu mal miktarının artışıyla birlikte elde edilecek dövizin, aksayan dış borç ödemelerinin finansmanında kullanılması sağlanarak hem devlet hem de alacaklıların rahatlatılması hedeflenmiştir.¹⁸

Ücretlerin sabit, fiyatların ileri yönde hareketli oluşunun, kısa sürede yaklaşan seçimlerle, iktidarın tasfiye edileceği öngörüsünü gerçek kılma kudreti olduğu aşıkardı. Üstelik toplumsal tepkisizliği, böylesi görece demokratik rejimde sağlamak da imkânsız olunca, havucun elden bırakılıp sadece sopenin çalışacağı bir döneme girilmesi de elzemdi. Sokaktaki şiddetin; can korkusunu diğer korkuların önüne geçirmesini sağlayıcı işlevi, bu süreçte hızlandırılmış; kitle adeta, ameliyat öncesi acıyı ve tepkiyi duyumsamayan bünye gibi narkoz etkisine maruz bırakılmıştı.¹⁹ 12 Eylül 1980-6 Kasım 1983 arasında geçen üç sene boyunca Türkiye, dünya ekonomi sistemine eklemlenmenin bütün evrelerini sırasıyla yaşamıştır. Bu sürecin sıkıyönetimle, yoğun tutuklamalarla, 1982 tarihli ve muhtevası belli bir anayasayla yürütülmesi gerekiyordu.

28 Şubat'ın arkasında duran İstanbul sermayesinin varlığı bu kadar aşıkârken, 28 Şubat'ta iktidardan alaşağı edilen Refahyol Hükümetinin, sadece cumhuriyetin kuruluş felsefesine riayet etmeyen bir iktidara karşı; silahlı ve silahsız kuvvetlerin mukavemetiyle düşürüldüğünü söyleyebilmek, yersizmiş gibi duruyor. Kamu gelirlerinin havuz sistemi modeliyle yine bir kamu bankasında toplanması uygulaması gibi son derece basit bir tasarruf hamlesiyle, çok olası ve özel bankalardan temin edilen iç borçlanmaya ihtiyaç duyulmaksızın, finansal tedarikin sağlanması uygulamasına geçiş; faizci ve rantiyeci olarak bilinen kesimin tepkisini çekmekte gecikmedi (Birand 2012: 161-162).

Özellikle iç piyasadaki otomotiv sanayinin, senelere varan korumacı gümrük politikalarıyla; kaliteden verilen tavizlerle düşük maliyet, ancak yüksek satış bedeli ve kârla süregiden ticaretine yönelik, ikinci el taşıt alımında gümrük vergisinin kaldırılması imkânının getirilmesi, bardağı taşıran son damla oldu. D-8 ismi altında kurulması planlanan, İslam ülkeleri ortak pazarı tasarısının, kuvveden fiile geçme emarelerinin başlamasıyla birlikte, temin edilen dış destekle; Refahyol hükümetinin sadece 11 ay süren iktidarı da çok cepheli bir taarruz neticesinde çökmeye yüz tutuyordu (İlıcak, 2001).

15 Temmuz Fetullahçı Darbe Girişimi, özellikle kumpas davaları olarak bilinen; isimli davalarda: Ergenekon, Balyoz, Poyrazköy, Amirallere Suikast, İnternet Andıcı, Karargâh Evleri, İzmir Askeri Casusluk adlarını taşıyan; Oraj, Sarıkız, Eldiven, Kafes isimli; darbe planının kuvvet komutanlıkları aşamalarına tekabül eden evrelerinin yargılandığı; 25

¹⁸ 24 Ocak ve sonrası hakkında son derece aydınlatıcı eserlerden bazıları için bkz. (Kafaoğlu, 1984; Başbuğ, 1980; Çölaşan 1987; Ulagay 1984).

¹⁹ Bu, Mahir Kaynak'ın sıkça zikrettiği bir tabirdir.

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

Temmuz 2008’de, Ergenekon Davasıyla başlayan uzun sürecin, bir dizi atipik gelişmeleriyle incelenmesi gereken bir büyük hadisedir. Daha önce meydana gelen darbe ve darbe girişimlerinden son derece farklı özellikler ve hedefler gözetilen bu girişim; uzun soğuk savaş yılları içinde geliştirilen alternatif nüfuz sağlama yöntemlerinden biri olan; bir cemaatin çekip çevrilip, yönlendirilmesiyle birlikte ülkenin tam anlamıyla istila edilmesi girişimidir.²⁰

Arkasında, sadece bir grubun süregelen ekonomi politik çıkarlarına hanel gelmesi karşısında gösterilen reflektif bir tepki yoktur (Perinçek 2017: 115). Yani, böylesi bir olumsuzluk giderildikten sonra, her şeyin eskisi gibi yürümesini sağlamak gibi, bir önceki döneme geri dönüp sürdürülmesi hedeflenmemektedir. Henüz bir darbe girişimine tekâmül etmediği süreçte; yapılanmanın dersanelerinin ve medya organlarının kapatılması, TUSKON (Türkiye İşadamları ve Sanayicileri Konfederasyonu) gibi iktisadi platformda faaliyet gösteren elemanları üzerinde kısıtlamaların başlatılması, örgütün finans ayağı konumundaki Bank Asya’ya yönelik hükümet tasarruflarının bertarafı gibi amaca matuf olduğu, pekâlâ söylenebilir. 15 Temmuz, bu yorumların sıhhatini sorgulama açısından adeta bir turnusol kâğıdı oldu. Bu nedenle; 15 Temmuz’un ekonomi politik boyutu, darbenin yüzde yüz dış mahreçli oluşu sebebiyle ihmal edilebilir düzeydedir.

4. Dış Dinamikleri Açısından Askeri Darbeler

Uzun bir müddet; askeri ortaokul, askeri lise, harp okulu, sınıf okulu, çeşitli kurslar, bir kısım elit subay tabakası itibarıyla; harp ve silahlı kuvvetler akademilerindeki mesleki eğitimlerin yanı sıra; alınan ideolojik eğitimlerle şekillenen siyasi kültür, askeri reflekslerin gösterilmesine yol açan farklı kırmızı çizgilerin üretilmesine vesile oldu. Asker açısından önemli olan; bir tehlikenin belirdiği ve bertarafının sivil yönetimce sağlanamadığı yönündeki kanaattir. Buna binaen gelişen; harekete geçme refleksi, çeşitli dozlarda müdahalelere neden olmaktadır. Askerin hassasiyetini teşhis eden ve iktidarı meşru zeminde elde etme yönündeki umudu yitirmiş çevrelerce; işte tam bu noktada ordu, araçsallaştırılmaya gayret edilerek, askerin dimağında, her türlü siyasi rekabet ve çıkardan uzak; bir, vatani kurtarma aksülameli ortaya çıkmaktadır (Birand 1986; Şen 1996; Ünsaldı 2008).

Subayların kulağına gitmesi maksatlı; uydurma haberlerin basın yoluyla üretilmesi, “daha ne duruyorsunuz” şeklindeki; sözde vatandaş haykırıları, Atatürk devrimi aleyhine faaliyetlerin neredeyse başarıya ulaşmak olduğuna yönelik karşı devrim paranoyası, yolsuzluk ve hırsızlıkların had safhada olduğu zannı, ülkenin milli menfaatlerinin dış güçlere karşı yeterince savunulmadığı gibi pek çok dezenformatik propaganda; iç ve dış menşei etki ajanları vasıtasıyla yapılmakta, zafiyetin en üst düzeye gelmesiyle birlikte de müdahale plan ve programları kuvveden fiile geçmektedir (Çelikoğlu. 2017: 68-71).

²⁰ Başlı başına müstakil bir konu olan 15 Temmuz’un arka planı için bkz. (Küçükşahin, 2011; Buzoğlu, 2012; Çınkır 2014; Doğan 2013; Doğan ve Rodrik 2011; Saygun 2012; Arslan 2008; Görmüş 2011a, 2011b, 2012).

27 Mayıs darbesini gerçekleştiren kadronun önemli bir kesiminin; askeri eğitimlerini pekiştirme noktasında, NATO bünyesinde gerçekleştirilen birçok kursa iştirak etmiş subaylardan oluştuğu biliniyor. Bu subay kitlesinin generaller haricindeki kurmay grubu, İkinci Dünya Savaşı esnasında ve NATO'ya giriş sonrasında, mensubu buldukları orduyla modern Batı orduları arasındaki uçurumu gören; ordunun geri vaziyeti karşısında üzülen ve hayıflanan, bu durumun müsebbibi olarak, yönetici eliti suçlayan konumdadır. General rütbesini haiz yaşlı asker grubunu ise; demode ve kendisini güncellemekten aciz gören bu grup nazarında, ordunun tarihsel bağlamdaki modernleştirici misyonu sürmektedir ve bu görev mutlaka üstlenilmelidir. Demek ki Türk subayı, tepeden tırnağa politize olmaya meyyal özelliklerini bu gerekçelerle meşrulaştırmakta, hemen her toplumsal kesimdeki müdahale arzularının mevcudiyeti vakiyken, onun elindeki zor kudreti; kendisini, siyasal sürece müdahil olma noktasında mücehhez kılmaktadır.

1952 sonrasında NATO'ya giriş ve tesis edilen yenedünya düzeninde, kendisine biçilen role sadakat noktasında sapma eğilimleri gösteren DP'nin bertarafının, ABD onayı olmaksızın gerçekleştirilemeyeceği söylenebilir. Nitekim bir iç ayaklanmayı da kapsamına alan, 5 Mart 1959 tarihli savunma ve çeşitli ikili anlaşmalara rağmen (Tunçkanat 1970: 162) darbe sabahı tepkisiz kalış, soru işareti olarak durmaktadır. Darbe bildirisinde üstüne basılarak vurgulanan BM anayasasıyla NATO ve CENTO'ya bağlılık mesajı da oldukça anlamlı görülmelidir (McGhee 1990: 163-165.).

Hele ordu içi tasfiyenin zirve yaptığı 3 Ağustos 1960 tarihli 42 sayılı kanunun vadettiği çift ikramiyenin finansmanındaki ABD boyutu, ayrı bir tartışma konusu olacak kadar önemlidir. 27 Mayıs'tan 12 Mart'a giden süreçte; Türkiye'de, yükselen anti Amerikanizm'i gerekçe göstererek 27 Mayıs'ın arkasında acaba, eski nüfuz bölgesini ABD lehine elinden çıkarmak mecburiyetinde kalmış bir İngiltere'nin, Türkiye'yi ABD'nin çizgisinden uzaklaştırmak amaçlı bir müdahalesi mi var, şeklindeki soru de anlamlıdır (Kaynak 2003: 51). Altmışların ABD aleyhtarlığının işlevsiz kaldığı ve yine ABD'ye yaradığı; ABD aleyhtarı kesimlerin tutum ve tavırlarındaki aşırılığın, solun kitleselleşmesindeki önemli bariyerlerden biri olduğu tespitine kulak verildiğinde, bu kez İngiltere faktörü olasılığı zayıflamaktadır.

22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 Aydemir Ayaklanmalarının başarısızlığı, arkasında bir dış teşvik ve desteğin bulunmadığını gösterir niteliktedir. Hatta böylesine bir müdahalenin, henüz tesis edilmiş bir istikrara yönelik bozucu etkisi göz önüne alındığında, fazla tepki çektiği de söylenebilir. İlkini ardından, mutlak hukuk düzeninde geçerli olmayan bir mercii ve usul sapmasıyla çıkarılan affın, ikincisine yönelik bir caydırıcılığı sağlayamadığı gözlemlendiğinde, uzun süreli hürriyeti tahditte hasıl olabilecek böylesine bir gayenin, bilakis beş idam kararı²¹ (Gürcan 2005: 114) ve iki infazla neticelendirilmesi de verilen bir mesaj gibi

²¹ Haklarında idam kararı verilen diğer isimler; Osman Deniz, Ahmet Gücal, Cevat Kırca, Erol Dinçer ve İlhan Baş idi.

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

algılanmıştır. İç ve dış çevrelerle; konjonktürün onaylamadığı bir darbeye girişmenin cezasının ağır olacağı mesajı da bu cezalandırma biçiminde saklı gibidir.

12 Mart Muhtırasının dış boyutuna yönelik emareler o kadar açıktır ki, burada asıl tartışılması gereken: Öncesindeki 9 Mart potansiyelini; 12 Mart müdahalesinin bertaraf etmesinin, hangi rakip iki dış güç arasında cereyan eden mücadelenin sonucu olduğunun tespitidir. 9 Mart; kalıcı, muhtemelen uzun soluklu bir yönetimi öngören, sivil cuntacı anlayışın önderliğinde kurulması planlanan, özünde kalkınmacı, yöntemsel olarak da bu amaca ulaşma istikametinde otoriter bir oligarşiyi öngörüyordu (Kaynak 2003: 72-76).

Açık istihbarata kaynak olabilecek süreli yayınlarla dile getirilen bu gaye; altmışlı yılların başından itibaren önce Yön Dergisinde; altmışların sonu, yetmişlerin başından itibaren Devrim Gazetesinde sürekli işleniyordu. Ordunun devrimci ve dinamik unsurlarının koruyuculuğu ve güvencesinde, iktidarın namlunun ucunda olduğu vurgusu hiç de gizlenmiyordu. 12 Mart aslında, bir taşla iki kuş vurma şeklinde cereyan ediyor, bölgesinde merkezkaç eğilimler sergileyen Demirel hükümetiyle birlikte, Arap sosyalizminin örgütlenmiş ifadesi olan Baas modeline öykünen 9 Martçıları da tasfiye ediyordu (Aker 1975; Altuğ 1973; Altuğ 1976; Arcayürek 1985a; Aybar 1973; Bilbilik 2013; Birand, DüNDAR ve Çaplı 1994; Çalışlar 1989; Demirel 1977; Dursun 2003; Dursun 2000; Eroğlu 1974; Genç 1971; Gürkan 1986; Ilıcak 2001; Cem 1980; Karavelioğlu 2007; Kayalı 1994; Kirişçioğlu 1973; Koçaş 1977d; Kemal 1974; Kemal 1979; Nadi 1971; Sönmezsoy 1978; Tuğ 1995; Velidedeoğlu 1990; Yetkin 1970; Yetkin 2011).

Demirel hükümetinin; temsilini geniş oranda sağladığı büyük sermayenin, kârlı Ortadoğu pazarını kaybetmemek için, Arap müşterilerinin temel kriteri olan: İsrail'le ilişki biçiminin belirleyiciliği, burada kritik bir önemi haizdir (Cem 1970: 136). Türk dış politikasının sicilindeki; Fransa-Cezayir çekişmesindeki Fransız yanlısı tavrın bertarafı yönünde, iktisadi fayda tarafından da desteklenen yeni Arap yanlısı tavır, İsrail'le ilişkileri de etkiliyor, bu da ABD'deki Yahudi Lobisinin şimşeklerini Türkiye üzerine çekiyordu.

Diğer taraftan tıpkı DP'nin; Türkiye'yi ağır sanayi ülkesi yapma yönündeki çabalarının, küresel hegemonik yapılarda yarattığı rahatsızlığı kaşıyan (!) benzerini, bu kez AP de gösteriyor; bu çabaların finansman yönüne vurulan keti aşma istikametindeki, SSCB ile yakınlaşmalar tepki çekiyordu. Gerçekten de Sovyet kredileriyle inşa edilmiş Ereğli ve İskenderun Demir-Çelik, Seydişehir Alüminyum Tesisleri, Aliğa Rafinerisi gibi yatırımlar; üstelik bedeli Türk tarımsal ihraç ürünleriyle karşılanma gibi, geri ödeme kolaylığı da içeriyordu. Sovyetlerinse bu jeste karşı tek beklentileri vardı: İncirlik'ten havalanan U-2 casus uçaklarının, Sovyet hava sahasında yaptığı istihbarat uçuşlarına izin verilmemesi (Cem 1980: 265-292).

Demirel Türkiye'sinin, geleneksel eksenden kaydığı yönündeki şikayetlerin; bir krize dönüştürülmesi gerekiyor, bunun da bahanesi Afyonkarahisar'da ekimi yapılan haşhaşın

ABD pazarına sokulduğu ve uyuşturucu sorununu tetiklediği şeklinde inşa ediliyordu. ABD tarafından ilişkilerin bozulması ve müdahaleye teşne kesimlere yeşil ışık yakılmasının işareti olan haşhaş krizi, son derece mesnetsizdi. Türk üretiminin tamamının ABD'ye sevki bile, anılan ülkedeki tüketimin bir haftasına tekabül etmiyordu (Birand, Dündar ve Çaplı 1994: 169); üstelik en büyük üretici Hindistan, bitkinin üretiminin arttırılması yönünde teşvik bile ediliyordu.²²

Haşhaş ekiminin yasaklanmaması durumunda kimi başkan danışmanları tarafından, Sultanahmet Camii'nin bombalanması tehdidini içeren, bu vesileyle, Türkiye'ye bir ders verilmesi gerektiği patavatsızlığını yapanlar olduğu gibi; 6. Filo vasıtasıyla, askeri bir operasyon yapılması gerektiğini savunanlar bile vardı (Güldemir ty: 51). Yüksek komuta konseyi içindeki Gürler ve Batur'la yakın temasta bulunan, 9 Martçı unsurların; 10 Mart'ta, Genişletilmiş Komuta Konseyi Toplantısı bahanesiyle, müdahale takviminin gerisine atılmasıyla başlayan tasfiyeleri, 15 Mart 1971'de, önde gelenlerinin emekliye sevkleriyle neticelendi ve birkaç yıl sonra; Ziverbey Köşkü sorgulamalarıyla, kalan potansiyelleri tamamıyla tüketildi.²³

Our boys did it veya *The boys in Ankara did it*, şeklinde mi söylendiği bilinmez ancak ABD'nin 12 Eylül'le, derin bir oh çektiği ve darbeyi yapması gerekenlerin yaptığı yönünde görüş belirttiği biliniyor. Dönemin CIA Türkiye İstasyon Şefi Paul Henze tarafından, "*Bizim çocuklar veya Ankara'daki çocuklar yaptı, başardı*" şeklindeki; Kennedy Center'da Damdaki Kemancı müzikalini izleyen Başkan Jimmy Carter'a verilen haber, ABD açısından, 12 Eylül'ün adeta bir müjde olarak algılandığını göstermektedir (Birand 1984: 286). Yine 1980 yılı ağustos ayı içinde, dönemin Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tahsin Şahinkaya'nın yaptığı ABD ziyaretinin ilk plandaki amacının; ABD'nin bilgisi dahilinde olmayan 12 Eylül Harekatının (!) icra safhasına geçileceği bilgisinin, kendilerine verilmesi olduğu ancak son anda ziyaretin bir tür nabız yoklamasına dönüştüğü, ABD'nin muhtemel bir darbeye karşı tavır almayacağını anlaşılmamasıyla birlikte, hiçbir şey açıkça belirtilmeden geri dönüldüğü iddia edilmektedir (Doğan 1985: 19).

Zaten bir darbenin dış destekli olup olmadığı, belli bir dış onay merciin: *Yapın!* Talimatı verip vermediğiyle anlaşılammaktadır. 12 Eylül gibi; diğer darbelerde de içeride dinmeyen şiddet hareketlerinin ajan-provokatör boyutu, silahlanmanın kaynağı ve tedarik zinciri, ülkenin cari iktisadi buhranına çözüm yönünde akması beklenen dış finansman hareketliliğinin, olumlu seyredip etmediği; iktidarda bulunan lider ve partinin dış merkezler nezdindeki itibarı gibi birçok etken rol oynamaktadır.

²² (Altındal 1979 ve Songar 1974).

²³ Ziverbey Köşkündeki sorgulamaların simge isimlerinden İlhan Selçuk'un anlatımı için bkz. (Selçuk, 1987).

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

12 Eylül'ün iç dinamikleri elbette vardır ve çok çeşitlidir ancak 12 Eylül sonrasında, Türk hükümetlerinin yukarıda sayılan taleplerine, bonkörce yaklaşan bir dış mahfil olgusunu gözden kaçırmamak gerekmektedir. Klasik tabirle; darbe sonrası ve öncesiyle karşılaştırıldığında, öncekine göre kazanımlarını arttıran hangi dış ülke veya çevreyse, darbenin arkasında olma ihtimalinin orası olduğu söylenebilir. Ünlü Rogers Planıyla, askeri kanadını terk ettiği NATO'ya yeniden dönen Yunanistan'ın (Evren 1990: 389)²⁴ bu talebini veto etmeyen Türkiye'nin; böylece, üye olduğu pek çok platformda Türkiye aleyhine, sahip olduğu aynı kozu kullanan Yunanistan'a, yetmişli yıllar boyunca karşı koz olarak muhafaza ettiği bu avantajını harcaıvermesi, başka nasıl açıklanabilir?

28 Şubat 1997 tarihi, SSCB'nin önce Bağımsız Devletler Topluluğuna dönüştüğü; Sovyetlerin bundan epey önce işgal ettiği Afganistan'dan çekildiği; 1979 tarihli İran İslam Devriminin²⁵ hemen ertesinde, bölgede süren, meydana gelişi çok katmanlı; İran-Irak geriliminin sıcak çatışmaya dönüşmesinin ve yıpratıcılığının ardından sona erdiği; Batıyı tehdit eden İslam Devriminin yayılmasını önlediği iddiasıyla, Irak lideri Saddam Hüseyin'in, Irak'ın doğal vilayeti olarak ilan ettiği Kuveyt'i işgal edip, sivil kayıp ağırlıklı kanlı bir savaşla sendelediği; tek kutuplu dünyanın yegane jandarması olarak kalan ABD'nin, İç Asya ve Ortadoğu'da tam anlamıyla hükümranlık tesis etmeye çalıştığı bir dönemdi.

Bu süreç esnasında Türkiye'de iki milletvekili genel, birisi genel diğeri ara olmak üzere iki yerel seçim yapılmış; seçim neticeleriyle birlikte, merkez sağ seçimde Refah Partisi'ne doğru bir yöneliş olduğu gözlemlenmişti. 25 Aralık 1995 seçimlerinde, Millî Görüş'ün çeyrek asırlık siyasal geçmişinde, ilk kez birinci olan Refah, bir dizi hükümet denemelerinin ardından koalisyonun birinci partisi olarak, liderinin başbakanlığında hükümet kurma şansı elde ediyordu. 11 aylık hükümet de ikili bir açmaz içine düşmekten kurtulamıyordu.²⁶ İçeride, yıllardır aleyhine yapılan propagandaların aksine, hiç kimsenin yaşam tarzına müdahale gibi bir amacının olmadığını ikna gayretindeyken, diğer taraftan; tabanının yıllardır, belli alanlarda hasretini çektiği rahatlamayı sağlamayı hedefliyordu (Sunay 2022: 259-265).

Dış politikadaki anti Amerikan ve anti İsrail tavrının etrafında toplamayı hedeflediği İslam ülkelerinin; önce iktisadi, sonra siyasi yakınlaşmaları sağlama yönündeki gizlemediği programını uygulamaya geçirme gayretleri; D-8 isimdeki projeye hayata geçiriliyor; partinin iç ve dış cephede çektiği tepkiler, tam bir koalisyon ortaklığı havasında hem iç hem

²⁴ Evren'in anıları takip edildiğinde görünen: İlk görüşmenin, henüz sivil rejim sürmekteyken 27 Şubat 1980'de yapıldığı ve kabul kararının verilmediğidir. 16 Ekim 1980, yani darbeden yaklaşık bir ay sonra Evren, Yunanistan'ın dönüşüne razı oluyor, bunun Türkiye açısından da kazançlı bir anlaşma olduğundan söz ediyordu (Evren 1991: 98).

²⁵ Sonradan aleyhte tutum takınılsa da İran Devrimi'nin Türk Solu nazarında oldukça sempatiyle karşılandığı biliniyor, bkz. (Güney, 1979).

²⁶ Refahyol hükümetinin sıkıştırılmışlığına rağmen, hakkında kaleme alınan bir derlemede, 11 aylık iktidarı, 11 Aylık Saltanat olarak resmedilmektedir (Özcan, 1998).

de dış çevrelerin iş birliğinde, koalisyonun ikinci partisi olan Doğru Yol Partisi'nin bölünmesiyle başlatılan, hükümeti işbaşından uzaklaştırmaya matuf, bir dizi çabayı da beraberinde getiriyordu.

Askerin içindeki bir kesimin, Batı Çalışma Grubu adı altında başlattığı; Refahiyol hükümetinin anayasal sınırları aştığına ilişkin, sonradan Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının açtığı; Refah Partisi'ni kapatma davası iddianamesine girecek olan, partinin laikliğe karşı faaliyetlerin odağında bulunduğuna ilişkin, sözde delil toplama faaliyeti, Batılı çevrelerden gelen, Türkiye'nin eksen değiştirme yönünde endişe verici sürece girdiği istikametindeki açıklamalar (Arcayürek 2003: 367-368), kritik bir hataya yol açtı. Liderlerin koalisyon protokolünde yer alan dönüşümlü başbakanlığı; gerilimi düşürme noktasında, gününden evvel faaliyete geçirmek üzere, önce istifa, ardından bu kez DYP lideri Tansu Çiller'e verilmesi, teamüller gereği olacağı farz edilen yeni bir koalisyon beklentisi, dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından karşılık bulmayınca, hakkında kapatma davası açılmış olan Refah Partisi'nin siyasal hayattan çekilme süreci de hızlanmış oluyordu (Yalçın 2012: 246-248).

15 Temmuz 2016 tarihli Fetullahçı darbe girişimi; hiçbir iç dinamiğin önemli etkisinin olmadığı, tam anlamıyla dış faktörlerin yönlendiriciliğiyle meydana gelmiş ve atlatılmış, bir büyük badire olarak gözler önündedir. Darbenin kanaat önderinin;²⁷ 1999'dan beri ABD'de ikamet etmenin çok ötesinde, etrafında kuş bile uçurulmayacak derecede korunup kollanıyor olması bile, darbenin dış dinamiğinin neresi olduğu konusunda, tek başına yeterli bir delildir (Veren ty: 33-86). Türkiye siyasetinde muktedir olmanın; Türk ordusuna hâkim olmaktan geçtiği bilinciyle, 1986'dan beri orduya sızmaya başlayan bu yapının kullanışlılığı noktasındaki tespitle birlikte; özellikle, Orta Asya ve Afrika'daki ABD nüfuzunu tesis etme yönünde bir kamuflaj işlevi görecektir; ismen Türk, aslında Amerikan Okullarını tesis ederek, bölgedeki beşeri sermayeyi Amerikan muhibbi yapmaya matuf çabalarındaki (Şener 2011: 40-59) başarısıyla, rüşünü ispat etmiş olan Fetullahçılar, ordu yapılanmasını da 2008 itibarıyla belli bir noktaya getirmeyi başarmışlardır. Sıra artık ikinci aşamadır.

2008'de, bu aşamanın taşları döşenmeye başlanır. Türk askeri darbeler tarihinin kamuoyundaki menfur imajı, yeni bir darbe arifesinde bulunulduğuna dair bir görüntünün verilmesine yönelik, imaj çalışmasına mesnet yapılır. Adliye, mülkiye ve emniyetteki etkin unsurlara; ordu yapılanması içine sızdırılmış uzantılar tarafından, içeriden üretilmiş sahte bilgi, belge ve güya sızıntılarla; 2003'ten beri çeşitli darbe planlarının yapıldığı, darbeyi meşrulaştırmak üzere; Cumhuriyet Gazetesi, Danıştay saldırıları gibi olayların arkasında

²⁷ Sözde kanaat önderi olarak takdim edilen Gülen'den, bu şekilde söz edildiği bilgisi; son derece nahoş bir şekilde ve zorla Akıncı Üssüne götürülen dönemin Genelkurmay Başkanı Org. Hulusi Akar'ın ifadesiyle sabittir. Mahreç Tuğg. Hakan Evrim; Akar'a, kendisini kanaat önderleri olarak bahsettiği Gülen'le telefonda konuşurabileceğini teklif etmiş, Akar ise bu teklifi güçlü bir şekilde reddetmiştir.

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

darbe planlayıcısı olarak, kendi mensupları olmayan unsurlar olduğu intibai uyandırılır (Demirağ 2015: 62-66). Hatta darbe planlayanların kendi amirallerine suikast yapacakları gibi, fuhuş ve casusluk işlerinde buldukları; ordu envanterine kayıtlı çeşitli mühimmatı belli yer ve arazilerde depoladıkları servis edilerek, örgüt medyası vasıtasıyla kamuoyuna yapılan yayınlar eşliğinde, güya ifşa edilir. Yapılan aramalar esnasında hazırlanmış sahte deliller sanki o anda bulunmuş gibi dava dosyalarına delil namına konur (Doğan ve Rodrik: 2011: 18-59). Bütün bunlar yapılırken; 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat, 27 Nisan e-muhtrası, 2008 kapatma davası (Hale ve Özbudun 2010: 93) gibi darbe ve girişimlere referansla iktidar partisinin desteği temin edilir.²⁸

Hukuka aykırı tutuklamalar gerçekleştirilir ve bu süreçte maalesef ordunun kritik noktalarındaki isimlerin tutuklanmaları ve uzun süreli tutukluluk halleri esnasında, buldukları görevler ve terfi edecekleri rütbeler âtil kaldıkça atamalar; Fetullahçı ordu mensupları içinden yapılır. Askeri yargının devreden çıkarılması, ünlü Beşiktaş Adliyesi'nin savcılar ve özel yetkili mahkemelerdeki hakimlerin, tüm ülkenin gözleri önünde cereyan eden muhakeme safahatındaki gayri hukuki uygulamaları; iktidar cephesindeki kuşukları da arttırmaktadır. Basın-yayın yoluyla seslerini duyurmaya çalışan tutuklu askerlerin feryatları duyulur oldukça; aslında, delil diye öne sürülenlerin hepsinin sahte ve uydurma olduklarına yönelik ifşa, inandırıcılık kazanır.²⁹

Yıllarca; askeri lise, astsubay meslek yüksek okulu, harp okulları, harp akademileri, GATA, Genelkurmay ve kuvvet komutanlıklarındaki adli müşavirlikler, personel, istihbarat, bilgi-işlem başkanlıkları, emir subaylıkları, özel kalem müdürlükleri, yaverlikler; artık Fetullahçı asker kılıklılarının elindedir. Her düzeydeki sorular ve cevaplarının örgüt mensuplarına verilmesi, mülakat heyetinin önüne kadar kendi akli ve zekasıyla gelebilmiş sıradan askeri öğrencileri elemek üzere geliştirilen şifreli aday numaraları; pilot adaylarının sıhhi raporlarla bertarafı; askeri öğrencilerin mezuniyet aşamasında sahte teşhislerle psikolojik ve psikiyatrik açıdan arızalı olduklarının raporlanması; olmadı, şok mangalarıyla, intibak dönemlerinde ağır işkencelerle yıldırma, bir şekilde bu sürece tahammül edenleri öğrencilikten bezdirmek üzere, sınav notlarıyla oynama gibi usullerle silahlı kuvvetlere katılmalarını önleme faaliyetleri; TSK üzerinde, bugüne kadar oynanmış en sinsi oyunlar gibi durmaktadır (Önsel 2016: 163-260).

Amaç; bölgede kurulmaya çalışılan yeni düzeni inşaaya matuf çabalara, muhalif milli duruşun silahlı temsilcilerini tecrit edip; emirleri Pensilvanya'dan alan kurşun askerlerle idare

²⁸ Örgütün yapılanması bakımından emniyet teşkilatının kıdemli olduğu, 2000'li yıllarda manipülasyona uğrayan kimi polis müdürlerinin başlarına gelenlerden bellidir bkz. (Hablemitoğlu 2008: 47).

²⁹ Yayınlar kamuoyunun bilgisine sunulduca, geçmiş darbelerin etkisiyle; bu kez ve bir kez daha darbelerin bir yenisi neden olmasın, şeklindeki kanaat değişmeye başlıyordu; bkz. (Çelebi 2014; Çiçek 2011; Yıldız 2012; Başbuğ 2014; Haberal 2011).

edilen bir ordu. Böylece; Adalar Denizi'ni bir Yunan Gölü yapma çabasına *tamam* diyen; Mavi Vatan Konseptinden vazgeçmiş; Akdeniz'de Antalya Körfezi'ne hapsolmuş; Kıbrıs'ın tamamında tesis edilmiş Rum egemenliğine (Yaycı 2020a: 107-144; Yaycı 2020b: 87-122; Yaycı 2019); doksanların başından itibaren fiilen bağımsız, kağıt üzerinde Irak'a dahil devleti, Suriye'nin kuzeyinden batısına denize kavuşmuş, gelecekte ülkenin doğu ve güneydoğusuna yayılma istidadında olacak, uydu-garnizon devlete evet diyen; soykırım yalanını, önce tanımış, sonra tazminata razı olmuş, yetmedi toprak vermiş bir Türkiye. Tüm bu amaçların iç dinamiklerle bir ilgisi var mı? Bu projelerin gerisinde hangi güç veya güçler varsa, 15 Temmuz'un arkasında da o güç veya güçlerin olduğu kesin gibidir.

Değerlendirme ve Sonuç

27 Mayıs'la birlikte başlayan Türk askeri darbe geleneğinin; 15 Temmuz gibi bir neticeye varmasının arkasında, süreklilik mi yahut tekâmül mü bulunmaktadır? 15 Temmuz'un ifşa olmasıyla birlikte sanki, diğer darbelerin ehven-i şer addedilmeleri mümkünmüş gibi görülebilmektedir. Yine de şunu özellikle belirtmek gerekiyor ki: 15 Temmuz kalkışmasının silahlı unsurları da tıpkı öncekiler gibi; kendilerine Atatürk ilke ve devrimlerini şiar edinmiş nefer görüntüsü vermeye çalışmışlardır. Darbe mümessillerinin telaffuz ettiklerine değil, fiiliyata geçtiklerine bakılarak, haklarında daha sağlıklı tahliller yapılabilir.

Çağdaş bir toplum olma yönünde ihdas ettiği 1961 Anayasası ve temsilde adaleti önceleyen seçim sistemiyle, millete özgürlükçü bir rejimi bahsettiği iddiasındaki 27 Mayısçıların egemen olduğu dönemin sonuçları incelendiğinde; altı yıllık, pamuk ipliğine bağlı AP'nin tek başına iktidar olduğu dönem haricinde, tasfiye ettiği iktidarın yönetimde olduğu son on yılın, göz kamaştırıcı gelişmelerinin çok gerisinde kalan iktidar performanslarının söz konusu olduğu tespit edilebilmektedir. Siyaseten katlin yeniden diriltildiği idamlarıyla; tüm Türk askeri darbelerinin selefi niteliğindeki 27 Mayıs'ın bilançosu, oldukça ağır olmuştur. Türk ordusunun emir-komuta zincirinin bozulduğu böylesi bir darbe, son girişim olması temenni edilen: 15 Temmuz'un da müsebbibi sayılabilir.

12 Mart Muhtırası, üç gün öncesinin potansiyelini, yani 9 Mart'ı bertaraf etmesi bakımından, belki bir parça mazur görülebilir. Yine de yukarıda bahsi geçen altı yılın verileri gözlemlendiğinde, bölgesinde yerli bir tavır koyan gidişatı kesmesi, kışkırtıcı ajanlar vasıtasıyla öğrenci gençliğin aşırılıklara sevk edilmesi ve hebası noktasındaki sorumluluğu büyüktür. Mahkeme kararlarına kadar yansıyan kışkırtıcı ajan olgusunun; ortamın bir müdahaleye elverişli hale getirilmesi noktasındaki gayretkeşliğin düzeyini göstermesi bakımından önemi, ortadadır. Yurdun beşerî sermayesinin kamplara ayrılmasının teşviği ve 12 Eylül'ün provası niteliğindeki gelişmelerin numuneleri, bu hadisenin ürünüdür.

12 Eylül, Türkiye'nin başına gelen en büyük felaketlerden biridir. Ortamın olgunlaşmasını beklerken, sıkıyönetimin sağladığı yetkileri kasten kullanmama şeklindeki

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

görev ihmallerinin, aslında yönetimi tümüyle ele geçirip; toplumsal refahtan hakça pay alma istikametindeki, mücadele pratiğinin bertarafı hedeflenmiştir. Cezaevlerinden yükselen işkence feryatlarına karşı duyarsız tavır, korkuyla karışık bir ataletin gelişmesine yol açmış, depolitizasyonla; geleceğine ve toplumuna karşı sorumsuz, yeni bir neslin inşasına kapı aralanmıştır.

28 Şubat, devletin geniş yurttaş kesimleriyle arasındaki mesafeyi, olabildiğince açma teşebbüsü olarak gözükmektedir. Bu dönem, silahlı kuvvetlerdeki belli bir grubun, asıl işlevi olan ordudaki milli olmayan sızıntıları bertaraf etme görevini, yine bu gerekçeyle ancak milli duruşa sahip dindar unsurları tasfiye edip, Fetullahçı unsurların içeride tutunmalarına engel olamayan bir ihmalkârlıkla, yürüttüğü bir süreçti. Milli servetin, kasıtlı ve aşikâr metotlarla belli ellere aktarıldığı, bilinen mekanizmayı bertarafa çaba harcayan bir ekibin, başka gerekçelerle tasfiye edilmesi, bu sürecin ürünüdür. Orduya, milletin değerlerine yabancı bir kurum yaftasının, kasten vurulması gayreti yönündeki uygulamalar, bu dönemde ivme kaydetmişti.

15 Temmuz, bir darbe girişiminden ziyade, yıllar boyunca sistem içinde nüfuz kazanmış bir terör ve casusluk örgütünün işgal girişimiydi. Yukarıda da sıkça belirtildiği gibi Türk askeri müdahale geleneğinin halkın ve vatanın selameti uğruna, millete rağmen müdahil olunabileceğine yönelik, maalesef hâlâ bazı kesimlerce benimsenen eğilimin ilham vericiliği eşliğinde gerçekleşti. Yöntemi ve işleyişi, nev-i şahsına münhasırdı; önce ordu, köküne nüfuz edilerek, askeri öğrenci kaynakları yoluyla tedricen ele geçirilmeye başlandı. Sonra bu yeni kadroların istihdamı için, muntaka temizliği kabilinden, kumpas davaları açıldı. Bu yapılırken de ordunun darbeci eğilimleri meşrulaştıran geleneğine referans verildi. Ergenekon, Balyoz ve diğer davalar açıldığında, demokrat kesimlerde bile, bu darbe planlamalarının Türk ordusu ve mevcut iktidarın meşrebi dikkate alındığında, çok muhtemel olacağı varsayıldı.

Duruşmaların açıklığı evrensel kaidesi ve savunmaların aleniliği ilkesi; delilleri tartışmaya açtığında, ortada, tam anlamıyla bir tertibin bulunduğu net olarak anlaşıldı. FETÖ/PYD ismiyle sonradan anılmaya başlanan yapının aslında iktidara da talip ve umarsızca saldırıya girişmeye teşne olduğu; 2011 seçimleri öncesinde, iktidar partisinin milletvekilliği kontenjanının, seçilebilir 150'sine talip oluşuyla anlaşıldı. Bunu elde edemeyince 7 Şubat 2012'de MİT Müsteşarı Hakan Fidan tutuklanmak istendi; onun aracılığıyla Başbakan R. Tayyip Erdoğan hedef alınmıştı. Hükümetin henüz cemaat addettiği bu kesime karşı, dershaneleri kapatan hamlesi; beraberinde 17-25 Aralık 2013'teki, sözde yolsuzluk operasyonlarını gündeme getirdi ve iktidarın sert tepkisi, milli orduya kumpas gerçeğinin, yetkili ağızlarca telaffuzunu sağladı.

Ordudaki yapılanmanın zaman içindeki tespiti, geniş çaplı bir tasfiyeyi gündeme getirince, erken davranıp 16 Temmuz 2016 saat 03.00'ü harekât saati olarak belirleyen FETÖ'cü üniformalı unsurlar, aralarından birinin pişmanlıkla, 15 Temmuz'da; MİT nezdinde girişimi

ihbarı üzerine, erken davranma hamlesine girişmeleri karşısında, tepkisiz kalacağını sandıkları milletin direnci sayesinde kanlı da olsa bastırıldılar.

Bugün hâlâ gündemde olan, özellikle FETÖ'cü unsurların yeni bir kalkışma yapacak kadar; ordudaki güçlerini muhafaza ettikleri yönündeki telkin ne kadar hakikati yansıtıyor, bilinmez ancak toplumsal tabanın, her darbe öncesinde bir kurtarıcı arayacak kadar ümitsiz olmaması, darbelere karşı alınabilecek en etkili yöntem ve ortam olarak geçerliliğini koruyor.

Kaynaklar

- Acar, Bedir. 2008. *Tuncay Güney Anlatıyor [Ergenekon'un İlk Tanığı]*. İstanbul: TİMAŞ.
- Ağaoğlu, Samet. 1967. *Arkadaşım Menderes*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Ağaoğlu, Samet. 1972a. *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Ağaoğlu, Samet. 1972b. *Marmara'da Bir Ada*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Ağaoğlu, Süreyya. 1975. *Bir Ömür Böyle Geçti*. İstanbul: İshak Basımevi.
- Ahmad, Feroz. 1999. *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akel, Ali. 1999. *Erbakan ve Generaller*. İstanbul: Şura Yayınları.
- Aker, Ahmet. 1975. *12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*. İstanbul: Sander Yayınları.
- Aksakaloğlu, Yağız. 2021. *Girdap [Askeri Okullarda Katliam]*. Ankara: Pankuş Yayınları.
- Albayrak, Sadık. 1989. *Türk Siyasi Hayatında MSP*. İstanbul: Araştırma Yayınları.
- Albayrak, Sadık. 1990. *MSP Davası ve 12 Eylül*. İstanbul: Araştırma Yayınları.
- Altındal, Aytunç. 1979. *Haşhaş ve Emperyalizm*. İstanbul: Havass Yayınları.
- Altuğ, Kurtul. 1973. *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Altuğ, Kurtul. 1976. *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*. İstanbul: Koza Yayınları.
- Apaydın, Orhan. 1978. *Kim Öldürüyor Niçin Öldürüyor? [Dünyada ve Türkiye'de Terör Üstüne Bir İnceleme ve Araştırma]*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Arcayürek, Cüneyt. 1979. "Devleti Yönetenler Komandoları Kolluk Kuvvetlerinin Yardımcısı Görürse", *Türkiye'de Anarşi [Aydınlık Gazetesinin Düzenlediği Açık Oturum'da Yapılan Konuşma]*. İstanbul: Aydınlık Yayınları.
- Arcayürek, Cüneyt. 1985a. *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971 [Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-5]*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, Cüneyt. 1985b. *Çankaya'ya Giden Yol 1971-1973 [Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-6]*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, Cüneyt. 2003. *28 Şubat'a İlk Adım [Büyüklerle Masallar, Küçüklerle Gerçekler-9]*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arıkoğlu, Damar. 1961. *Hatıralarım*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.
- Arslan, Faruk. 2008. *Ergenekon'un Karanlık İsmi Tuncay Güney [Kara Kutu]*. İstanbul: Karakutu Yayınları.
- Atasoy, Yıldız. 2005. *Turkey, Islamists and Democracy [Transition and Globalisation in a Muslim State]*. London-New York: I. B. Tauris.

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

- Aybar, Mehmet Ali. 1973. *12 Mart'tan Sonra [Meclis Konuşmaları]*. İstanbul: Sinan Yayınları.
- Aydemir, Şevket Süreyya. 1976. *İhtilâlin Mantiği ve 27 Mayıs İhtilali*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya. ty. *Menderes'in Dramı?* İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Talât. *Hatıratım*. 2010. İstanbul: YKY.
- Aydın, Zülküf. 2005. *The Political Economy of Turkey*. London: Pluto Press.
- Aytekin, Emin. 1967. *İhtilâl Çıkmazı*. İstanbul: Dünya Matbaası.
- Balbay, Mustafa. 2013. *Savunma*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Başbuğ, Faik Y. 1987. *(24 Ocağın Ekonomi Politikası) 24 Ocak Yargılanıyor [İcraatın Dışından]*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Başbuğ, İlker. 2014. *Suçlamalara Karşı Gerçekler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Başgil, Ali Fuat. 2008. *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, çev. Cemal Aydın. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Batur, Muhsin. 1985. *Anılar ve Görüşler, [Üç Dönemin Perde Arkası]*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Bayar, Celal (Anlatan). 1991. *Bir Darbenin Anatomisi [27 Mayıs İhtilali]*. Yazar: İsmet Bozdağ. İstanbul: Emre Yayınları.
- Baykam, Bedri. 1994. *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Bilbilib, Erol. 2013. *Öncesi ve Sonrasıyla 9 Mart-12 Mart Süreci*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Birand, M. Ali. 1984. *12 Eylül Saat: 04.00*. İstanbul: Karacan Yayınları.
- Birand, M. Ali. 1986. *Emret Komutanım*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Birand, Mehmet Ali ve Yıldız Reyhan. 2012. *Son Darbe: 28 Şubat*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Birand, Mehmet Ali; DüNDAR, Can ve ÇAPLI, Bülent. 1994. *12 Mart [İhtilâlin Pençesindeki Demokrasi]*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Burçak, Rıfki Salim. 1976. *Yassıada ve Öncesi*. Ankara: Çam Matbaası.
- Buzoğlu, Mustafa Hüseyin. 2012. *Tertip [Ergenekon-Balyoz-Kafes-Poyrazköy-Amirallere Suikast-İnternet Andıcı]*. İstanbul: Togan Yayıncılık.
- Cevizozlu, Hulki. 2012. *Generalinden 28 Şubat İtirafı [Postmodern Darbe]*. Ankara: Ceviz Kabuğu Yayınları.
- Çağlayangil, İhsan Sabri. 1990. *Anılarım*. İstanbul: Yılmaz Yayınları.
- Çalışlar, Oral. 1989. *Mamak [12 Mart'tan 12 Eylül'e]*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Çelebi, Mehmet Ali. 2014. *Teğmen ["Sehven Olayı" ve Bir Direnişin Öyküsü]*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Çelikoğlu, Adnan. 2017. *Bir Darbeci Subayın Anıları [27 Mayıs Öncesi ve Sonrası]*. İstanbul: YKY.
- Çınk, D. İsmet ve diğerleri. 2014. *Er Mektubu Görülmüştür [Balyoz Mağduru Türk Subaylarına Gönderilen Destek Mektupları]*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Çiçek, Dursun. 2011. *Kışladan Hasdal'a Alb. Dursun Çiçek Vakası*. İstanbul: Togan Yayıncılık.
- Çölaşan, Emin. 1984. *12 Eylül [Özal Ekonomisinin Perde Arkası]*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Çölaşan, Emin. 1987. *24 Ocak [Bir Dönemin Perde Arkası]*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

- Demirel, Hüseyin. 1977. *12 Mart'ın İçyüzü [Nasıl Geldi, Nasıl Geçti?]*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Demirer, Mehmet Arif. 1994. *Demokrat Parti [Alparslan Türkeş'in Anıları ve 27 Mayıs 1960]*. İstanbul: Demokrat Parti Yayınları.
- Demirer, Mehmet Arif. 2012. *27 Mayıs [Masallar ve Gerçekler]*. İstanbul: Toplumsal Yayıncılık.
- Doğan, Çetin. 2010. *Ateşi ve İhaneti Gördük*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Doğan, D. Mehmet. 1994. *Kemalizm [Bir Savaş Sonrası İdeolojisi]*. Konya: Esra Yayınları.
- Doğan, Pınar ve Rodrik, Dani. 2011. *Balyoz [Bir Darbe Kurgusunun Belgeleri ve Gerçekler]*. İstanbul: Destek Yayınevi.
- Doğan, Yalçın. 1985. *Dar Sokakta Siyaset*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Dursun, Davut. 2000. *Ertesi Gün [Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlar] (27 Mayıs–12 Mart–12 Eylül)*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Dursun, Davut. 2001. *27 Mayıs Darbesi [Hatıralar/Gözlemler/ Düşünceler]*. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Dursun, Davut. 2003. *12 Mart Darbesi [Hatıralar-Gözlemler-Düşünceler]*. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Er, Ahmet. 2007. *Hatıralarım ve Hayatım [27 Mayıs'tan 12 Eylül'e, Ahmet Yesevi'den Yunus Emre'ye]*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık.
- Erbakan, Necmettin. 2016. *Yeni Bir Dünya ve Adil Düzen*. Hazırlayan Tacettin Çetinkaya. Ankara: MG V Yayınları.
- Eren, Memduh. 1996. *27–28 Nisan 1960 Gençlik Eylemi Işığında 27 Mayıs*. İstanbul: Yazarın Kendi Yayını.
- Erer, Tekin. 1965. *Yassıada ve Sonrası*. İstanbul: REK-TUR.
- Erkanlı, Orhan. 1973. *Anılar... Sorunlar... Sorumlular*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Erkanlı, Orhan. 1987. *Askeri Demokrasi [Orhan Erkanlı'nın Anıları 1960–1980]*. İstanbul: Güneş Yayınları.
- Eroğlu, Ergin. 1974. *12 Mart Devam Ediyor mu?* İstanbul: Soyut Yayınları.
- Esengin, Kenan. 1978. *27 Mayıs ve Ordudaki Kıyımlar [Ordudaki Emeklilik Olayı]*. İstanbul: Su Yayınları.
- Esin, Numan. 2005. *Devrim ve Demokrasi [Bir 27 Mayısçıının Anıları]*. İstanbul: Doğan Kitapçılık AŞ.
- Evren, Kenan. 1990. *Kenan Evren'in Anıları-1*. İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Evren, Kenan. 1991. *Kenan Evren'in Anıları-2*. İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Fırat, Hande. 2016. *24 Saat [15 Temmuz'un Kamera Arkası]*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Genç, Süleyman. 1971. *12 Mart'a Nasıl Gelindi?* Ankara: İleri Yayınları.
- Gevgilili, Ali. 1973. *Türkiye'de 1971 Rejimi [Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş Aşaması]*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Gevgilili, Ali. 1981. *Yükseliş ve Düşüş*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.
- Görmüş, Alper. 2011a. *Büyük Medyada Ergenekon Haberciliği-1*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Görmüş, Alper. 2011b. *Büyük Medyada Ergenekon Haberciliği-2*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Görmüş, Alper. 2012. *(Darbe Günlükleri: Tam Metin) İmaj ve Hakikat [Bir Kuvvet Komutanının Kaleminden Türk Ordusu]*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Gülen Nejat. 2005. *Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

- Güney, Ayşegül Dora. 1979. *İran Devrimi*. Haziran Yayınları.
- Gürcan, Ömer. 2005. *Fethi Gürcan'ın Harbiyelileri*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Gürcan, Öner. 2005. *Ben İhtilâlciyim [Fethi Gürcan]*. Ankara: Süvari Yayıncılık.
- Gürkan, Celil. 1986. *12 Mart'a Beş Kala*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Haberal, Mehmet. 2011. *Suçum Ne? [Sözlü Silivri Savunması]*. Ankara: Cem Veb Ofset.
- Hablemitoğlu, Necip. 2008. *Köstebek*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Hale, William and Özbudun, Ergun. 2010. *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey [The case of the AKP]*. London and New York: Routledge.
- Hekimoğlu, Müşerref. 1975. *27 Mayıs'ın Romanı*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Ilıcak, Nazlı. 1989. *Bitmeyen Hasret [Eşi Berin Menderes'ten Yassıada'ya, Adnan Menderes'e Mektupları]*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Ilıcak, Nazlı. 2001. *Sert Adımlarla Her Yer İnlesin [28 Şubat'ın Perde Arkası]*. İstanbul: TİMAŞ Yayınları.
- İpekçi, Abdi ve Coşar, Ömer Samî. 1964. *İhtilalin İçyüzü*. İstanbul: BATEŞ Dağıtım.
- İsen, Can Kaya. 1964. *Geliyorum Diyen İhtilal [22 Şubat–21 Mayıs]*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.
- İsmail Cem. 1980. *Tarih Açısından 12 Mart (Nedenleri... Yapısı... Sonuçları)*, [İki Cilt Bir Arada]. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Jäschke, Gotthard. 1972. *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kafaoğlu, Arslan Başer. 1984. *24 Ocak Uygulamaları ve Bazı Gerçekler*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kaplan, Mustafa. 2019. *Devrim Anıları*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Karavelioğlu, Kâmil. 2007. *Bir Devrim İki Darbe [27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül]*. İstanbul: Gürer Yayınları.
- Kayalı, Kurtuluş. 1994. *Ordu ve Siyaset [27 Mayıs–12 Mart]*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaynak, Mahir. 2003. *Yel Üfürdü Su Götürdü [Ailem, Çocukluğum, Gençliğim, Mesleğim, Yaşadıklarım ve Gördüklerim...]*. İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı.
- Kâzım Karabekir. 1992. *Paşaların Hesaplaşması [İstiklal Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik?]*. Yayına Hazırlayan: İsmet Bozdağ, İstanbul: Emre Yayınları.
- Kâzım Karabekir. 1995. *Hayatım*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Faruk Özerengin. İstanbul: Emre Yayınları.
- Kazım Karabekir. Tarihsiz. *Paşaların Kavgası [İnkılâp Hareketlerimiz]*, Yayına Hazırlayan: Prof. Faruk Özerengin. İstanbul: Emre Yayınları.
- Keyder, Çağlar. 1995. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, çev. Sabri Tekay. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kili, Suna (Ed.). 1998. *27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Kirişçioğlu, Nusret. 1968. *Kayseri Cezaevinde Bir Yıldönümü (Yassıada-İmraltı-Kayseri Gerçekleri-1)*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Kirişçioğlu, Nusret. 1971. *Yassıada Kumandanına Cevap (Yassıada-İmraltı-Kayseri Gerçekleri-2)*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Koçaş, Sadi. 1977a. *Atatürk'ten 12 Mart'a, "Atatürk'ten 27 Mayıs'a"*, [Anılar 1. Cilt]. İstanbul: Tomurcuk Matbaası.

- Koçaş, Sadi. 1977b. *Atatürk'ten 12 Mart'a, "27 Mayıs"*, [Anılar 2. Cilt]. İstanbul: Tomurcuk Matbaası.
- Koçaş, Sadi. 1977c. *Atatürk'ten 12 Mart'a "27 Mayıs'tan İkinci Cumhuriyet'e"*, [Anılar 3. Cilt]. İstanbul: Tomurcuk Matbaası.
- Koçaş, Sadi. 1977d. *Atatürk'ten 12 Mart'a "İkinci Cumhuriyet'ten 12 Mart'a"*, [Anılar 4. Cilt].
- Küçük, Sami. 2008. *Rumeli'den 27 Mayıs'a [İhtilalin Kaderini Belirleyen Köşk Harekâtı]*. İstanbul: Mikado Yayınları.
- Küçük, Yalçın. 1990. *Aydın Üzerine Tezler-4, [1830-1980]*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Yalçın. 2010. *Haberci*. İstanbul: Mızrak Yayıncılık.
- Küçükşahin, Ahmet. 2011. *TBK'ya Karşı 12 Kompo*. İstanbul: Togan Yayıncılık.
- Madanoğlu, Cemal. 1960. *C. Madanoğlu İnkılabı Anlatıyor*. Derleyen Cevat Oktay. Ankara: Ülkü Matbaası.
- Madanoğlu, Halim Tugay (Derleyen). 2019. *Korgeneral Cemal Madanoğlu'nun Anıları*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- McGhee, George. 1990. *The US-Turkish-NATO Middle East Connection*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mehmed Kemal. 1974. *12 Mart Öfkeli Generaller ve İşkence*. İstanbul: Soyut Yayınları.
- Mehmed Kemal. 1979. *Ara Rejim Kara Rejim [12 Mart Yazıları]*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- MGK. 1981. *12 Eylül/Öncesi ve Sonrası*. Ankara: TTK Basımevi.
- Mumcu, Uğur. 1986. *Silâh Kaçakçılığı ve Terör*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Mumcu, Uğur. 1993. *İnkılâp Mektupları*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Nacar, İsmail. 2018. *Gördüğüm Derin Devlet ve Neo-Haşhaşi FETÖ*. İstanbul: Kitaparası Yayınları.
- Nadir Nadi. 1971. *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*. İstanbul: Sinan Yayınları.
- Neziroğlu, İrfan. 2003. *Türkiye'de Askeri Müdahaleler ve Basın (1950-1980)*. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.
- Önsel, Mustafa. 2016. *(Türk Silahlı Kuvvetlerinde Şakirtlerin İşgali mi?) Ağacın Kurdu [Fethullah'ın Askerleri]*. Ankara: Alibi Yayıncılık.
- Önsel, Mustafa. 2016. *Aşil'in Topuğu [FETÖ'nün O Gece'si]*. Ankara: Alibi Yayıncılık.
- Örtülü, Erdoğan. 1974. *Üç İhtilâlin Hikâyesi*. Konya: Milli Ülkü Yayınevi.
- Öymen, Örsan. 1987. *Bir İhtilâl Daha Var... 1908-1980*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Özbek, Osman. 2005. *İpotekli Türkiye*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Özbek, Osman. 2006. *İlimli Türkiye*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Özbek, Osman. 2006. *Laik Cumhuriyete 11 Kurşun*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Özcan, Gencer (Yay. Haz.). 1998. *Onbir Aylık Saltanat [Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi]*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Özdağ, Ümit. 1991. *Ordu-Siyaset İlişkisi [Atatürk ve İnönü Dönemleri]*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Özdağ, Ümit. 1997. *27 Mayıs İhtilâli [Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri]*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Özdemir, Hikmet. 1993. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Rejim ve Asker İlişkisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Cumhuriyetin 100. Yılında Ordu ve Siyaset İlişkisi

- Özkaya, Şükran. 2005. *Adım Adım 27 Mayıs*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz ve Gökdemir, Ayvaz. 1987. *Türkiye’de Askeri Müdahaleler*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Pavlovic, Zoran. 2004. *Turkey*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- Perin, Mithat. 1970. *Yassıada ve İnfazların İçyüzü*. İstanbul: M. Çevik Matbaası.
- Perin, Mithat. 1990. *Yassıada Faciası (27 Mayıs Darbesinden İdamlara Kadar İşkence Altında Ezilenlerin Dramı), C-1*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Perinçek, Doğu. 2017. *FETÖ Darbesi [Kökleri, Yükselişi, Ezilmesi ve Sonuçları]*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sağiroğlu, H. Kakioğlu, F. Yeşilyurt, A.H. ve Göktürk İ. (Hazırlayanlar). 1961. *Hürriyet Meşalesi [27 Mayıs Milli Türk İhtilali]*, İstanbul: MTTB, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Talebe Derneği Yayınları No: 1.
- Saygun, Ergin. 2012. *Türk Ordusuna Balyoz*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Selçuk, İlhan. 1987. *Ziverbey Köşkü*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Seyhan, Dünder. 1966. *Gölgedeki Adam*. İstanbul: Uycan Matbaası.
- Songar, Ayhan. 1974. *Haşhaş Meselesi ve Türkiye*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Sönmezsoy, Refik. 1978. *Darbe [12 Mart Döneminde Türk İşçi Hareketi]*. İstanbul: Umur Kitapçılık.
- Sunay, Cengiz. 2010a. *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri [27 Mayıs-12 Mart-12 Eylül ve Sonrası]*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Sunay, Cengiz. 2010b. 27 Mayıs ve Küfür Edebiyatı. *Türkiye Günlüğü*, Bahar (101, ss.42-68).
- Sunay, Cengiz. 2022. *Türk Siyasal Hayatı [Tanzimat’tan Bugüne]*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Sülker, Kemal. 1987. *Türkiye’yi Sarsan İki Uzun Gün [15-16 Haziran]*. Ankara: V Yayınları.
- Şen, Erdal. 2007. *Yassıada’nın Karakteri [Belgelerin Dilinden]*. İstanbul: Zaman Kitap.
- Şen, Serdar. 1996. *Silâhlı Kuvvetler ve Modernizm [Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak]*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- T. C. Milli Birlik Komitesi İrtibat Bürosu. 1960. *Yassıada Broşürü*. İstanbul: Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü.
- Taylak, Muammer. 1994. *27 Mayıs ve Türkes*. İstanbul: Hamle Yayınları.
- TİSK ve Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği. 1970. *274 ve 275 Sayılı Kanunların Tadil Tasarıları Hakkında Görüş ve Tekliflerimiz*. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası.
- Tuğ, Baki. 1995. *Türkiye Gerçekleri ve Soysal Davası [12 Mart 1971]*. Bursa: Ak Ofset.
- Tunçkanat, Haydar. 1970. *İkili Anlaşmaların İçyüzü*. Ankara: Ekim Yayınevi.
- Turgut, Hulusi. 1995. *Türkes’in Anıları [Şahinlerin Dansı]*. İstanbul: ABC Yayınları.
- Turgut, Hulusi. 2007. *Yassıada’da Yaptırılmayan Savunmalar [Menderes, Zorlu ve Polatkan’ın Kendi El Yazularından Savunmaları]*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Turhan, Talat. 1986a. *Bomba Davası [Savunma-1]*. İstanbul: Talat Turhan Yayını.
- Türkes, Alparslan. 1996. *27 Mayıs, 13 Kasım, 21 Mayıs ve Gerçekler*. İstanbul: Hamle Basın Yayın.

- Ulagay, Osman. 1984. *24 Ocak Deneyimi Üzerine*. İstanbul: Hil Yayın.
- Ulay, Sıtkı, (General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları). 1968. "*Harbiye Silâh Başına!*", [27 Mayıs 1960]. İstanbul: AR Matbaası.
- Ulay, Sıtkı. 1996. *Giderayak*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Ünsaldı, Levent. 2008. *Türkiye'de Asker ve Siyaset*. Çev. Orçun Türkay. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. 1990. *12 Mart [Faşizmin Felsefesi]*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Veren, Nurettin. ty. [ABD'nin Truva Atı Fethullah Gülen Hareketi] *Kuşatma*. İstanbul: Siyah-Beyaz.
- Yalçın, Soner. 2012. *Erbakan [Eziyet Edilerek Yalnızlığa Yükseltilen Bir Siyasal Liderin Portresi]*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Yamak, Kemal. 2009. *Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Yarar, Mete ve Bozkurt, Ceyhun. 2016. *Darbenin Kayıp Saatleri [Ölmek İçin Güzel Bir Gün Annem!]*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Yaycı, Cihat. 2019. *Sorular ve Cevaplar ile Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) Kavramı*. İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınevi.
- Yaycı, Cihat. 2020a. *Doğu Akdeniz'in Paylaşım Mücadelesi ve Türkiye*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Yaycı, Cihat. 2020b. (Soru ve Cevaplarla) *Yunanistan'ın Talepleri [Ege Sorunları]*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Yazıcı, Serap. 1997. *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Yetkin, Çetin. 1970. *Türkiye'de Soldaki Bölünmeler 1960–1970 [Tartışmalar, Nedenler, Çözüm Önerileri]*. Ankara: Toplum Yayınları.
- Yetkin, Çetin. 1998. *12 Mart 1971 Öncesinde Türkiye'de Soldaki Bölünmeler*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Yetkin, Çetin. 2011. *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Amerika [27 Mayıs 1960-12 Mart 1971-12 Eylül 1980]*. Ankara: Kilit Yayınları.
- Yetkin, Çetin. 2014. *Karşı Devrim 1945-1950*. Ankara: Kilit Yayınları.
- Yıldız, Ahmet. 2001. *İhtilalin İçinden [Anılar, Değerlendirmeler]*. İstanbul: Alan Yayınları.
- Yıldız, Müyesser. 2012. *Vatan yahut Silivri*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Yirmibeşoğlu, Sabri. 1999. *Askeri ve Siyasi Anılarım C-1*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Zürcher, Erik Jan. 1992. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Tahir KODAL

Profesör, Pamukkale Üniversitesi/Eğitim Fakültesi/Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü/Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Denizli/Türkiye
Professor, Pamukkale University / Faculty of Education / Department of Turkish Language and Social Sciences Education / Department of Social Studies Education, Denizli/Turkiye

eposta: tkodal@pau.edu.tr

<https://orcid.org/000-0003-0383-1195> - RorID: <https://ror.org/01etz1309>

Atıf/Citation: Kodal, T. 2023. Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 175-202. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1341437>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	11.08.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	30.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE EĞİTİM POLİTİKALARI (1923-1960)

Öz

Bu çalışmada; Cumhuriyetin ilanından ilk askeri darbesine kadar geçen süreçte (1923-1960) Türkiye’deki eğitim politikaları konu edilmiştir. Çalışmanın giriş kısmında; eğitim ve eğitim politikası kavramları hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Tarihsel süreçte devletin ihtiyaç duyduğu yönde vatandaşları yetiştirmek yürütme gücünü elinde bulunduran hükümetler tarafından yapılmıştır. Bu nedenle, Türkiye’de de hükümetler eğitim politikasının belirlenmesinde ve uygulanmasında etkili olmuştur. Bu yüzden, çalışmanın asıl kısmında, Cumhuriyet döneminde, 1923-1960 yılları arasında görev yapan hükümetler ve eğitim politikaları üzerinde durulmuştur.

Bu bağlamda; ilk olarak, Atatürk döneminde (1923-1938) kurulan hükümetler, programları, eğitim politikaları ve yapılacak eğitim çalışmaları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte kurulmuş olan dokuz hükümet programı bağlamında takip edilen eğitim politikası hakkında bilgi verilmiştir. Bu dönem eğitim politikalarına; Atatürk’ün fikir ve düşünceleri, Misak-ı Maarif veya Eğitim Andı’nın, Teşkilat-ı Esasi’nin, devletin ve hükümetlerin öncelikleri yön vermiştir. Bu nedenle, ilk Cumhuriyet hükümeti olan I. İnönü Hükümeti kendisinden önceki Ali Fethi (Okyar) Hükümeti’nin eğitim politikasını benimsemiş, devlette devamlılığı sürdürmüştür. Bunda Okyar Hükümeti’nin programının Misak-ı Maarif’e dayanılarak hazırlanılmasının etkili olduğu söylenebilir. Bu süreçte, eğitim politikaları ve uygulamalarına ilişkin en ayrıntılı program I. Bayar Hükümeti tarafından ortaya konulmuştur. Bu dönemde, milli, çağa uygun, akli ve bilimi, cumhuriyetin niteliklerini, Atatürk’ün çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma hatta üstüne çıkma hedefini merkeze alan bir eğitim politikası takip edilmiştir.

İsmet İnönü döneminde de (1938-1950) dokuz hükümet kurulmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında (1939-1945) hükümetlerin önceliği askeri gelişime alana vermekle birlikte eğitim de göz

ardı edilmemiştir. Bu bağlamda, nüfusun büyük bir kısmının yaşadığı kırsal alana öncelik verilmiş, köyün kalkındırılması ve köylünün eğitimi bağlamında temel politikalar ortaya konulmuştur. Atatürk döneminde takip edilen eğitim politikasının bu süreçte de devam ettirildiği görülmüştür. Ancak II. Dünya Savaşı'nın ardından, özellikle de Hasan Saka Hükümetleri döneminde eğitim politikasında bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Türkiye'nin batı bloğu içerisinde yer almasının ardından, devlet ve CHP liberalleşmiştir. Bu durum eğitim politikaları ve uygulamalara da yansımıştır. Bu süreçte, özellikle 1945-1950 yılları arasında takip edilen eğitim politikası Menderes Dönemi (1950-1960) Hükümetleri tarafından da devam ettirilmiştir. Bir anlamda çok partili hayat, demokrasi, serbest piyasa ekonomisi, batı ile ilişkiler eğitim politikalarını ve yapılacak işleri şekillendirmeye başlamıştır. Menderes döneminde toplam beş hükümet kurulmuştur. Bunlardan I. Menderes Hükümeti'nin programı bir anlamda Menderes döneminin temel politikasını ve yapılacak çalışmaları ortaya koymuştur. Diğer hükümet programları ciddiyetle hazırlanmamış, sürekli 1950 hükümet programına vurgu yapılmış, çağa uygun politikalar takip edilmemiştir. Bir anlamda Menderes Hükümet Programlarında öncelik eğitim olmamış, eğitim çok fazla işlevsel görülmemiştir.

Çalışmanın asıl kısmının sonunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk askeri darbesinden söz edilerek, darbe sonrasında kurulan ilk Milli Birlik Komitesi Hükümeti veya Cemal Gürsel Hükümeti'nin eğitim politikası ve yapılacak çalışmalar ortaya konulmuştur. İki kutuplu dünyada, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında yaşanan rekabetin Türkiye'ye yansımaları nedeniyle 27 Mayıs 1960'ta ilk askeri darbe yaşanmıştır. Darbe sonrasında, Milli Birlik Komitesi veya I. Cemal Gürsel Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet kendisini "İnkılap Hükümeti" olarak tanımlamıştır. Bu nedenle hükümetin reform yapmak istediği alanlardan biri de milli eğitim olmuştur. Milli Eğitim Teşkilat yapısının ve programlarının istikrarsız halinden kurtarılması konusu "en acele" iş olarak görülmüştür. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı, eğitimin ihtiyaç duyduğu belli yöntemlerle çalışan çağdaş ve milli bir kurum haline getirilmek istenmiştir. Böylece, I. Gürsel Hükümeti milli eğitimi yeniden ülkenin "öncelikli sorunu" haline getirmiştir. Eğitime çeşitli işlevler yüklemiş ve buna göre politika takip etmiştir. Bunun da daha çağdaş, bilimsel ve nitelikli bir eğitim politikası takip edilmesi anlamı geldiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Türkiye, Eğitim, Eğitim Politikası, 1923-1960

EDUCATIONAL POLICIES IN TÜRKİYE DURING THE REPUBLICAN PERIOD

(1923-1960)

Abstract

In this study, in the period from the proclamation of the Republic to the first military coup (1923-1960), educational policies in Turkey were discussed. In the introduction part of the study; brief information about the concepts of education and education policy are given. In the historical process, educating citizens in the direction needed by the state has been done by governments that have executive power. For this reason, governments in Turkey have been effective in determining and implementing education policy. Therefore, in the main part of the

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Eğitim Politikaları (1923-1960)

study, the governments and education policies that served in the Republican period between 1923 and 1960 were emphasized.

In this context, firstly, the governments established during the Atatürk period(1923-1938), their programs, educational policies and the educational activities to be carried out were tried to be explained. Information was given about the education policy followed in the context of nine government programs established during this process. Education policies of this period; Atatürk's ideas and thoughts, Misak-ı Maarif or Education Pledge, Teşkilat-ı Esasi, the priorities of the state and governments were shaped. Therefore, the first Republican government, The First İnönü Government adopted the education policy of the previous Ali Fethi (Okyar) Government and maintained continuity in the state. It can be said that the preparation of the Okyar Government Program's based on the Misak-ı Maarif was effective in this. In this process, the most detailed program regarding education policies and practices was put forward by the First Bayar Government. During this period, a national education policy was followed that was appropriate for the era, centered on reason and science, the qualities of the republic, and Atatürk's goal of reaching or even surpassing the level of modern civilization.

During the period of İsmet İnönü(1938-1950), nine governments were established. During the World War II (1939-1945), although the priority of governments was military development, education was not ignored. In this context, priority has been given to the rural area where a large part of the population lives and basic policies have been put forward in the context of village development and education of the villagers. It has been seen that the education policy followed during the Atatürk period has been continued in this process as well. However, after the Second World War, especially during the Hasan Saka Governments, there was a change and transformation in the education policy. After Turkey's inclusion in the western bloc, the state and CHP liberalized. This situation is also reflected in education policies and practices. In this process, the education policy, which was followed especially between the years 1945-1950, was continued by the Governments of the Menderes Period(1950-1960). In a sense, multiparty life, democracy, free market economy, relations with the west have continued to shape education policies and the things to be done. During the Menderes period, a total of five governments were established. From these, the program of the Menderes Government I has in a sense revealed the basic policy of the Menderes period and the work to be done. Other government programs were not prepared seriously, the 1950 government program was constantly emphasized, and policies suitable for the era were not followed. In a sense, education was not the priority in the Menderes Government Programs, and education was not seen as very functional.

At the end of the main part of the study, by mentioning the first military coup of the Republic of Turkey, the educational policy of the first National Unity Committee Government or First Cemal Gürsel Government established after the coup and the studies to be carried out were put forward. In the bipolar world, the first military coup took place on May 27, 1960, due to the reflection of the rivalry between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on Türkiye. After the coup, the National Unity Committee or the First Cemal Gürsel Government was established. This government has defined itself as the "Revolution Government". For this reason, one of the areas that the government wants to reform has been national education. The issue of rescuing the National Education

Organization structure and programs from their unstable state was seen as the “most urgent” task. In addition, the Ministry of National Education was intended to be transformed into a modern and national institution that works with certain methods that education needs. Thus, the Gürsel Government I has made national education a “priority issue” of the country again. It has assigned various functions to education and followed a policy accordingly. Bunun da daha çağdaş, bilimsel ve nitelikli bir eğitim politikası takip edilmesi anlamı geldiği söylenebilir.

Keywords: Republic, Türkiye, Education, Education Policy, 1923-1960

Giriş

Eğitim, insanlık tarihi kadar eskiye giden, günümüze kadar değerini, önemini koruyan, iş, işlem ve süreçlerden biridir. Bu nedenle eğitim, toplumlarda bireylerin sosyo-ekonomik konumlarına doğrudan etki ettiğinden, her zaman için toplum hayatında önemli bir sosyal kurum olarak yer almıştır. Toplumların değişiminde öncü kurumların başında yer alan eğitim, gelecek nesillerin ruh ve fikir dünyalarının biçimlenmesinde, kültür aktarımında önemli bir işlev görmüştür. Bu yüzden, toplumların geleceği bakımından yaşamsal önem taşımıştır. Hatta bilginin güç olarak tanımlandığı günümüz dünyasında önemi giderek artmış, dijital çağda daha da artmaya devam etmektedir.

Tarihsel süreçte eğitimin pek çok kişi, kuruluş, sosyal yapı tarafından tanımı yapılmıştır. Ancak en genel ve sık kullanılan haliyle eğitim, “*bireyin davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istedik değişme meydana getirme süreci* (Ertürk 1997: 57).” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımda ortaya çıkan ilk önemli nokta “*istenilen yönde*” bir bireyin yetiştirilmesidir. Bu şekildeki bireyler şüphesiz eğitim politikalarıyla biçimlendirilecektir. Bu yüzden, bireylerin ve toplumların uzun süreçte şekillendirilmesinde, yönlendirilmesinde, değiştirilmesinde ve geliştirilmesinde toplumların, devletlerin takip edilen eğitim politikası veya politikaları temel işlev görmektedir.

Eğitim politikasının da çeşitli tanımları yapılmakla birlikte, en kısa tanımla toplumun ve devletin ihtiyaç duyduğu yönde okullar aracılığıyla, ağırlıklı olarak örgün eğitim kurumlarıyla vatandaşların yetiştirilmesidir (Yıldız ve Yıldız, 2016: 26). Her toplum, özellikle de sosyolojik gelişimini, milletleşmem sürecini tamamlamış olanlar, gelecekte var olmasını istediği bir birey yetiştirmek ister. Hükümetler bu yönde eğitim politikaları hazırlarlar. Bunu hazırlarken açıklık, anlaşılabilirlik, bütünlük, süreklilik, bilimsellik, dinamiklik, yenilikçilik, millilik ilkelerine göre ve ilgililerin katılımıyla belirlenmesine dikkat edilmelidir. Bu çerçevede takip edilecek eğitim politikasının belirlenmesinde çatışmadan uzlaşmaya doğru bir sürecin işlemesi gerekliliği sağlıklı bir politik tutumdur. Bunun mümkün olması ise devletlerin ve toplumların sahip olduğu demokratik kültür ve eğitim alanının demokratik olup olmadığı ile yakından ilgilidir (Erdem ve Eğmir 2020: 162). Buradan hareketle, eğitim politikası için geleceğin vatandaşını veya yurttaşını hazırlamak, yetiştirmek denilebilir.

Dünya’daki her devletin bir takım işlevleri, yapmakta olduğu bir takım görevleri söz konusudur. Eğitim de devletin temel görevlerinden biridir. Devlet veya yürütme görevini yerine getiren hükümetler söz edilen görevi, var olan Anayasa, ilgili yasalar ve belirlenmiş eğitim politikası veya politikaları doğrultusunda yerine getirir. Bu yüzden yürütme gücünü elinde bulunduran hükümet veya iktidarlar eğitim politikalarını hükümet programı veya

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

programları doğrultusunda belirler. Bir anlamda hükümet programları, yürütme gücünü eline alan hükümetlerin toplumsal sorunlar karşısında nasıl bir yol izleyeceklerini ortaya koydukları politik sözleşme ve yol haritasıdır. Bu bağlamda hükümetler, kendilerince öncelikli gördükleri ülke sorunlarını ve uygulayacakları eğitim politikalarını bu programlarda ilan ederler, yasalaştırılabilen politik kararları kamu politikası olarak uygulamaya koyarlar (Özcan ve diğ. 2021: 282).

Bu yüzden Cumhuriyetin kuruluşundan ilk askeri darbesine (1923-1960) takip edilen eğitim politikası hakkında en doğru, güvenilir ve önem arz eden bilgilere hükümet programlarından ulaşmak mümkündür. Bu programlardan hareketle Cumhuriyet döneminde takip edilen eğitim politikasındaki kırılmaları, değişim ve dönüşümleri, devletin ve toplumun gündeminde olan eğitim tartışmalarını, eğitimin siyasallaşmasını, devlet politikası haline gelemeyişini, eğitim politikasının şekillenmesini sağlayan toplumsal grupların isteklerini vb. anlamak söz konusudur.

Bu nedenle, bu çalışmada Cumhuriyetin ilan edilmesi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Cumhurbaşkanı olmasının ardından kurulan ilk hükümetten, yani I. İsmet İnönü Hükümeti’nden, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi sonrasında kurulan ilk Milli Birlik Komitesi Hükümeti’ne veya I. Cemal Gürsel Hükümeti’ne kadar olan süreçteki hükümet programları temel alınmıştır. Buradan ulaşılan bilgiler, uygulama alanından elde edilen istatistikler, harcamalar, okullaşma oranı, eğitim çıktıları gibi, bilgilerle desteklenerek, belirlenen politikaların uygulamaya konulup konulmadığı daha sağlıklı bir şekilde ortaya konulabilecektir.

1. Atatürk Dönemi Eğitim Politikası (1923-1938)

Mondros Mütarekesi uluslararası nitelik taşıyan bir ateşkes antlaşması olmakla birlikte, I. Dünya Savaşı’nın galipleri Türk milletine ilişkin varmak istedikleri noktaya ulaşamadıklarından, Türkleri geldikleri bozkırları geri gönderme, gönderilemiyorsa Anadolu’da imha etme amacına ulaşamadıklarından, antlaşmayı hiçe sayarak, çeşitli bahanelerle ülkeyi işgal etmişlerdir. Bunun üzerine; Türk milleti vatanını, canını, namusunu, bağımsızlığını korumak için harekete geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesinin ardından büyük bir istiklal harbine dönüşen mücadeleler sömürge altındaki ve emperyalist politikalara maruz kalan milletlere örnek oluşturmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde bir taraftan İstiklal Harbi yürütülürken, bir taraftan da eğitim-öğretim işleriyle ilgilenilmiş, ihmal edilmemiştir. Bir anlamda Türk milletinin geleceği için kılıç ile yapılan mücadele kadar kalem ile yapılan mücadele de önemli görülmüştür.

TBMM’nin açılışından hemen sonra, bir anlamda TBMM Devleti’nin veya Türkiye Cumhuriyetinin ilk hükümeti kurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın İcra Vekilleri Heyeti yani Bakanlar Kurulu başkanlığını yaptığı, bir bakıma Mustafa Kemal Paşa Hükümeti olarak adlandırılan bu hükümet 3 Mayıs 1920-24 Ocak 1921 tarihleri arasında görev yapmıştır (TBMM 2013: 38). 4 Mayıs 1920’de Milli Eğitim Bakanlığı’na seçilen Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur Bey tarafından okunan ilk hükümet programında maarif (eğitim) alanında takip edilecek politika, yapılacak temel işler ortaya konulmuştur.

Maarif (eğitim) işlerindeki amaç; *“Çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her manasiyle dinî ve millî bir hale koymak ve onları cidal hayatta muvaffak kılacak, istinatgahlarını kendi nefislerinde*

bulduracak kudreti tesebbüs ve itimadı nefis gibi seciyeler verecek, müstahsal bir fikir ve şuur uyandıracak bir derece-i âliye'ye isal eylemek, tedrisat-ı resmîyeyi bütün mekteplerimizi en ilmî en asrî olan bu esasatla kavaid-i sıhhiye dairesinde yeniden tanzim ve programlarını ıslah etmek, mizacı millete ve şeraiti coğrafiye ve iklimiyemize, ananatu tarihiye ve içtimaiyemize muvafık ilmî ders kitapları meydana getirmek, halk kütlesinden lûgatleri toplayarak dilimizin kâmusunu yapmak, bizde ruhu milliyi nemalandıracak tasarı tarihiye, edebiye ve içtimaiyeyi erbabına yazdırmak, asarı atika-i milliyeyi tescil ve muhafaza eylemek, garp ve şarkın müellefatı ilmiye ve fenniyesini dilimize tercüme ettirmek, hasılı bir milletin hıfzı hayat ve mevcudiyeti için en mühim amil olan maarif umuruna dikkat ve gayreti mahsusa ile çalışmaktır (TBMM 2013: 47)." şeklinde dile getirilmiştir.

Bu ifadelerle, ilk hükümetin programında; çocuklara verilecek eğitim-öğretimin her anlamda "dini ve milli" olacağı, onları gerçek hayatta başarılı kılmak için yeteneklerinin geliştirileceği, girişimci olarak yetiştirileceği, özgüven kazandırılacağı beyan edilmiştir. Ayrıca sağlam bir fikir ve bilinç uyandırılacağı, resmi eğitim-öğretimin verildiği okulların çağa uygun araç ve gereçlerle donatılacağı, programlarının yeniden düzenleneceği belirtilmiştir. Bundan başka, Türk milletinin bünyesine, tarihine, coğrafyasına, kültürüne ve sosyolojik yapısına uygun bilimsel ders kitapları hazırlanacağı, derleme çalışmaları yapılarak Türkçe'nin sözlüğünün ortaya çıkarılacağı ifade edilmiştir.

Bunlara ek olarak, milli ruhu canlandıracak edebi ve tarihi kitapların uzmanlarınca yazdırılacağı, eski eserlerin belirleneceği ve korunacağı, batının ve doğunun bilim ve teknoloji alanındaki önde gelen eserlerin tercüme edileceği dile getirilmiştir. Bütün bunlardan sonra ilk işin "...mekâtibi mevcudeyi hüsnü idare etmektir (TBMM 2013: 47)." denilerek, var olan okulların iyi idare edilmesi olduğu önemle vurgulanmıştır. Bu ilk hükmet programıyla milli, Türk milletinin inanç sistemini de dışlamayan, bilimsel, öğrencilerin yeteneklerini geliştirecek, hayatta karşılığı olan, çağa uygun bir eğitim politikasının takip edileceğinin ipuçları verilmiştir.

İstiklal Harbi'nin sıkıntılı günlerinde, uygulanan Meclis Hükümeti sistemi nedeniyle hükümetlerin ömrü uzun olmamıştır. Bu nedenle, kısa bir süre sonra II. İcra Vekilleri Heyeti oluşturulmuştur. Bu heyetin başkanlığını Kozan Milletvekili Fevzi Paşa yapmıştır. Bu nedenle, Fevzi Paşa Hükümeti olarak da bilinen hükümet 24 Ocak 1337 (1921)-09 Temmuz 1338 (1922) tarihleri arasında görev yapmıştır. Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi Bey'in ve Karesi Milletvekili Mehmet Vehbi Bey'in Maarif (Eğitim) Bakanları olarak görev yaptığı II. İcra Vekilleri Heyeti bir hükmet programı ortaya koymamıştır (TBMM 2013: 51). Bir anlamda ilk İcra Vekilleri Heyeti'nin (Bakanlar Kurulu'nun) veya hükümet tarafından belirlenen program çerçevesinde eğitim politikasının devam ettirildiği söylenilebilir.

İstiklal Harbi'nin en kritik günlerinde, Sakarya Savaşı öncesinde bir kez daha hükümet değişmiş, III. İcra Vekilleri Heyeti oluşturulmuştur (TBMM 1337(1922): 367-371). Bu heyetin başkanlığını Sivas Milletvekili Hüseyin Rauf (Orbay) Bey yaptığı için bu yeni hükümet Rauf Bey Hükümeti olarak da anılmıştır. 12 Temmuz 1337(1922)-04 Ağustos 1338 (1923) tarihlerinde görev yapan bu hükümet de TBMM'ye yeni bir hükümet programı sunmamıştır (TBMM, 2013: 56). Bir bakıma ilk hükümet programını bu hükümetin de devam ettirdiği, aynı eğitim politikasını benimsediği, bu hükümette Eğitim Bakanı olarak görev yapacak olan Karesi Milletvekili Mehmet Vehbi Bey'in ve Mersin Milletvekili İsmail Safa Bey'in eğitim-öğretim işlerinde benzer çalışmaları sürdürdüğü söylenebilir.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

Yeni bir hükümet programıyla eğitim politikası ortaya konulmamakla birlikte, Mustafa Kemal Paşa Sakarya Savaşı öncesinde, kritik günlerde, Ankara’da 15 Temmuz 1921’de Maarif Kongresi’ni toplayarak yeni Türkiye’nin eğitim politikasını bu süreçte bir kez daha ortaya koymuştur. Bu kongre bir anlamda; mevcut okul, öğretmen ve öğrenci sayısını tespit etmek, bu konuda yapılması gereken faaliyetleri belirlemek ve eğitimin millileştirilmesini sağlamak amacıyla toplanmıştır (Akyüz 2009: 289-293). Muallimler (Öğretmenler) Kongresi olarak da adlandırılan, Türk Milli Eğitim Sistemi’nin temellerinin atıldığı kongreye cepheden gelerek katılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada; “Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim bir amil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir milli terbiye programından bahsederken, eski devrin hurafatından ve evsafi fitriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciye-i milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum (ATAM 2006: 19-21.” diyerek, okuma ve yetiştirme yanlışlıklarının Türk Milletinin gerilemesinde en önemli nedenlerden biri olduğunu söylemiştir. Onun için bir milli yetiştirme programından söz etmiş, eğitimin milli olmasını istemiştir. Türk milletinin yapısına hiç de uymayan yabancı düşüncelerden, Doğu’dan ve Batı’dan aşırma bütün etkilerden büsbütün uzak, milli ve tarihsel doğamıza uygun bir kültür öngörmüştür. Ayrıca öğretmenlerden ve ilgililerden ülkenin eğitim sorunlarını ve çözüm önerilerini dinlemiş, yeni Türkiye’de eğitimin millî, akılcı ve bilimsel olacağını söylemiştir. Böylece takip edilecek eğitim ve kültür politikasının temel ilkeleri ortaya konulmuştur.

İstiklal Harbi’ni başarıyla sonlandıran, Lozan Barış Antlaşması’nı kabul ettiren, Ankara merkezli yeni Türk devletinin Dünya tarafından tanınmasını sağlayan III. İcra Vekilleri Heyeti’nin ardından 14 Ağustos 1923’te IV. İcra Vekilleri Heyeti oluşturulmuştur. 27 Ekim 1923 tarihine kadar görev yapan bu heyetin başkanlığını İstanbul Milletvekili Ali Fethi (Okyar) Bey yapmış olduğu için yeni heyet Ali Fethi Bey Hükümeti olarak adlandırılmıştır. Adana Milletvekili İsmail Safa Bey’in Maarif (Eğitim) Bakanı olarak görev yapmış olduğu İcra Vekilleri Heyeti TBMM’ye yeni bir hükümet programı sunmuştur (TBMM, 1339(1923)a: 407-417). Sunulan hükümet programının hazırlanmasında Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa’nın fikir ve düşünceleri ile daha önceki hükümet programları etkili olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa takip edilecek eğitim politikasının temelini; önce cehaletin ortadan kaldırılması, vatandaşa okuma-yazmayı, vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıttak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki bilgiler, dört işlemi öğretmek olarak dile getirmiştir. Diğer taraftan da memleketin çocuklarını ekonomik hayatta etkili ve verimli kılmak için zorunlu temel bilgileri uygulamalı bir şekilde vermek şeklinde ifade etmiştir (ATAM 2006: 245). Bir anlamda Mustafa Kemal Paşa, yetişecek kimseleri hayata hazırlamak ve üretici durumuna getirme gereğini ortaya koymuştur. Ayrıca milli bir eğitim ve kültür politikasıyla, çocukların, gençlerin bu şekilde yetişmesi sağlanırken, aynı zamanda da eğitim ve kültürün çağdaş bilime ve dünyaya kapalı olmaması istenilmiştir. Bu da “Türk milletine gideceği yolu gösterirken, dünyanın her türlü ilminden, buluşlarından, ilerlemelerinden yararlanılacaktır, ancak temel kendi içimizden çıkarılmalıdır (Fevzioğlu, 1997: 158).” ifadeleriyle Mustafa Kemal Paşa tarafından ortaya konulmuştur. Bir anlamda, buradan hareketle takip edilecek eğitim politikasının “önce milli sonra evrensel” olduğu ifade edilebilir.

Programın oluşturulmasında, bir önceki İcra Vekilleri Heyeti'nde de görev alan, Mustafa Kemal Paşa'nın da onayını aldıktan sonra, İsmail Safa (Özler) Bey tarafından yayınlanan Misak-ı Maarif (Eğitim Andı) ve diğer metinlerin de temel alınmıştır. Eğitim konusunu memleketin öncelikli konusu olarak gören Mustafa Kemal Paşa'nın, teşvik ve gayretleriyle, eğitimde çağdaş normlar temelinde gözetilecek prensipler Maarif Vekâleti tarafından hazırlanarak 8 Mart 1923 tarihinde Misak-ı Maarif (Eğitim Andı) adıyla yürürlüğe koyulmuştur. Bu genelgeye göre eğitimin amacı, millî ve çağdaş eğitimi yurdun her köşesine ulaştırmaktır. Genelgede, eğitim kurumlarından beklenenler, eğitim ve öğretimin amaçları, 1923 yılında uygulanacak program, öğretmen okulu bölgeleri, ortaöğretim programları, öğretmenlerin refah seviyesinin artırılması, okullar ve dil dersleri ve telif ve tercüme konuları üzerinde durulmuştur (Binbaşıoğlu 1999: 176).

Bir anlamda Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Cumhuriyeti kuran kadro üç konuda yemin etmişlerdir. Bu yeminler, siyasi bağımsızlık (Misak-ı Milli), ekonomik bağımsızlık (Misak-ı İktisadi) ve eğitim-kültür bağımsızlığı (Misak-ı Maarif) ile ilgilidir. Osmanlı'dan Cumhuriyete eğitimin-öğretim alanının durumu kurucu kadroyu bu konuda da bağımsızlığa, çağdaş bir eğitim sistemi kurmaya itmiştir. Bunların etkisiyle hazırlanan hükümet programının Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na, Atatürk dönemi hükümet programlarına kaynaklık ettiği söylenebilir.

IV. İcra Vekilleri Heyeti'nin veya Ali Fethi (Okyar) Hükümeti'nin programın başında; savaştan yeni çıkmış, ekonomik zorluklar yaşayan, mali sıkıntılar çeken ve Osmanlı Devleti'nden kalan borcu da ödemek zorunda kalan bir ülke olduğu için, bu yeni programda öncelik adı geçen konulara ayrılmıştır. Ancak aynı şekilde Türkiye'nin eğitim-öğretim alanında takip edeceği politika, bu bağlamda yapılacak işler de programda yerini almıştır. Eğitim-öğretim konusu her şeye rağmen ülkenin öncelikli konusu olduğu için, ayrıntılı denilebilecek şekilde bu konu üzerinde durulmuş, 12 madde ile takip edilecek politika, varılmak istenilen hedefler, yapılacak çalışmalar ortaya konulmuştur (TBMM 1339(1923)a: 412-413.)

İlk olarak; eğitim politikasının, genel ve ortak eğitimde birliğin sağlanması, mesleki eğitimde uzmanlık esaslarına dayandırılacağı ifade edilmiştir. Eğitimin temel görevlerinden birincisinin çocukların eğitimi ve öğretimi, ikincisinin halkın eğitimi ve öğretimi, üçüncüsünün ise millî güzidelerin (seçkinlerin), seçilen öğrencilerin yetişmesi için gerekli araçların sağlanması olarak belirlenmiştir (TBMM 2013: 69-70). Çocukların eğitim ve öğretiminin okullar aracılığıyla yapılacağı, okulların çağa uygun olarak gelişimini sağlamak için öğretmenlerin daha iyi yetiştirilmesine, tatil zamanında açılacak derslerle bilginin yayılmasına, binaların ıslahına, ders araç-gereçlerinin gelişimine çalışılacağı ifade edilmiştir.

Halkın eğitim ve öğretimi için gece derslerinin ve çırak okullarının açılarak, halkın anlayacağı şekilde ve halkın ihtiyacına uygun kitaplar yazdırılarak basılmasının ve çoğaltılmasının, memleketin her tarafına ulaştırılmasına çalışılacağı dile getirilmiştir. Millî güzidelerin (seçkinlerin) yetiştirilmesi için akıllı, yetenekli ve ailesinin imkânı olamayanların orta ve yüksekokullarda korunacağı, yardım edileceği, onların yetişmelerinin sağlanacağı, hatta uzmanlaşmalarını sağlamak için "Avrupa'daki irfan merkezlerine" de gönderilecekleri ifade edilmiştir. Böylece eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanacağı beyan edilmiştir. Ayrıca çeşitli

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

bilim dallarındaki, özellikle insan ve toplum bilimlerine ilişkin başarıların, ana kitapların tercüme edileceği, basılacağı ve dağıtılacağı beyan edilmiştir (TBMM 1339(1923)a: 412).

Hükümetin eğitim-öğretimin bütün kademelerinde en fazla gelişimi sağlamak için aynı derecede önemin verileceği, bu bağlamda ilkokul, ortaokul, lise, darülfünun (üniversite) ve yüksekokulların gelişimine özen gösterileceği, ilkokullar için yetenekli müfettişler yetiştirileceği, yüksek öğretmen okullarına devam eden öğretmenlerin meslekî açıdan iyi bir şekilde bilgilenmelerinin ve uygulama yapmalarının sağlanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca öğretmen yetirilmesine önem verileceği belirtilerek, ülkenin değişik noktalarında kız ve erkek öğretmen okullarının açılacağı, tam zamanlı liselerin hayata geçilerek, her türlü araç-gereçle donatılarak buraların ilim ve irfan yuvası haline getirileceği ifade edilmiştir (TBMM 2013: 70). Ders araç ve gereçleri için Avrupa’ya üç kişiden oluşan bir heyetin gönderildiği, bu araç-gereçlerin zamanla Türkiye’de üretilmesi için uygun merkezlerden birinde güzel bir “mektep müzesi”nin ve müzeyle ilişkili olarak bir de “imalathane”nin oluşturulacağı dile getirilmiştir.

Maarif teşkilatının milletin her bireyinin eğilim ve yeteneklerini en üst seviyeye çıkaracak yolu açık bırakacağı beyan edilerek, eğitim-öğretim görmeye istekli, yetenekli, ancak imkânı olmayan çocukların eğitim-öğretim alanında en yüksek dereceye ulaşmalarını ise hükümetin, devletin temin edeceği ifade edilmiştir. Bu kapsamda liselere kabul edilecek “parasız yatılı” öğrencilerin “müsabaka (sınav)” yöntemiyle ülkenin çeşitli yerlerinden toplanmasına ve okullara kabulüne başlandığı duyurulmuştur.

Bu öğrencilerden darülfünun (üniversite) ve yüksekokul eğitim-öğretimine devam edecekler için de İstanbul’da bir öğrenci yurdunun düşünüldüğü ifade edilmiştir. Bireylerin, bedenî, fikrî yetenekleri gibi ahlâkî ve sosyal yeteneklerinin de geliştirileceği beyan edilerek, bu amaca ulaşmak için de beden eğitimi öğretmen okulunun açılacağı, izcilik teskilâtına özel önem verileceği, hazırlanılacak programlar ile okulların teşkilatının aşamalı bir şekilde sosyal hayatın esasları ile uyumlu hale getirileceği ifade edilmiştir (TBMM 1339(1923)a: 412-413).

Hükümet programında eğitim politikası ve eğitim-öğretim alanında yapılacak işlere ilişkin ifadeler yer almaya devam etmiş, programın bu kısmında; *“Tahsil-i iptidâî milletin bütün efradına terbiye-i umumiyeye beraber ameli mesleklere müteveccih bir terbiye de temin edecektir. Müsait merkezlerde altı senelik iptidâî tahsilinden sonra tedricen ziraat, sanayi ve ticarete müteveccih iki senelik ikmal sınıfları açılarak yüksek tahsil edemiyen gençlerin bu sınıflara devamları mecburî tutulacaktır (TBMM 1339(1923)a: 413).”* denilmiştir. Bu ifadelerin hemen ardından ise *“Tahsili iptidâînin mecburiyeti tamim edilecektir.”* denilmek suretiyle, ilköğretimin zorunlu hale getirileceği dile getirilmiştir.

Bu da Cumhuriyet döneminde eğitim-öğretim alanında alınan en önemli kararlardan biri olarak ifade edilebilir. Bu hükümet programında dile getirilen bir başka önemli ifade ise kadınların eğitim-öğretimine ilişkindir. Burada *“Kadınların tahsiline de erkeklerin tahsili kadar ehemmiyet verilecektir. Bu maksatla muhtelif merkezlerde mütekâmil darülmuaallimatlar ve kız liseleri açılmaya başlanılmıştır. Tedricen kız sana i idadileri de açılacaktır (TBMM 2013: 70)”* denilerek, çeşitli yerlerde kız öğretmen okullarının ve kız liselerinin açılmaya başlandığı beyan edilmiştir.

Programın maarif (eğitim) kısmının sonuna doğru ilk defa “milli hars (kültür)” ifadesine yer verilmiş, milli kültür teşkilatına özel bir önem verileceği, eğitim-öğretimin ve

değerlendirmenin esasının “milli kültüre ve çağdaş medeniyete göre” dayalı olacağı açıkça ifade edilmiştir. Maarif Vekâleti (Eğitim Bakanlığı)’ne bağlı Hars (Kültür) Müdürlüğü’nün yeniden yapılandırılarak ve geliştirilerek, çeşitli yerlerde incelemelere başlanacağı, uygun yerlerde “milli müzeler” açılacağı, milli eserlerin toplanması ve bir araya getirilmesi, milli güzelliklerin ön plana çıkartılması için çalışılacağı dile getirilmiştir (TBMM 1339(1923)a: 413).

Ayrıca “Muallimliğin bir mesleki mahsus haline ifragı (dönüştürülmesi) ve menşelerinin tevhidî (kaynağının tekleştirilmesi) hakkındaki lâyiha Meclis-i Âlinize tevdi olunmuştur (TBMM 2013: 71.” denilerek, öğretmenliğin özel bir meslek haline getirileceği, tek bir kaynaktan yetiştirilmesinin sağlanacağı, bununla ilgili de bir kanun tasarısının TBMM’ye sunulduğu ifade edilmiştir. Programın eğitim-öğretim kısmının en sonunda veya on ikinci maddede ise “Maarif Vekâletinin ıslahat ve icraatında takip edeceği ilmî esasları tesbit vazifesiyle mükellef bir heyet-i ilmiyesi bulunacaktır (TBMM 1339(1923)a: 413).” şeklindeki ifadeyle, Eğitim Bakanlığı’nda ıslahat ve uygulamaları takip edeceği bilimsel ilkeleri belirlemeden sorumlu bir ilmi heyetin bulunacağı dile getirilmiştir.

29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin ilanının ardından hükümet sisteminde değişikliğe gidilmiş, meclis hükümeti yerine kabine sistemine geçilmiştir. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa’nın Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, Cumhuriyet döneminin ilk hükümeti Mustafa İsmet (İnönü) Paşa tarafından kurulmuştur. Bu nedenle, cumhuriyetin ilk Başbakanı İsmet (İnönü) Paşa olmuştur. Mustafa İsmet (İnönü)’ün kurmuş olduğu bu ilk cumhuriyet hükümeti veya ilk İnönü Hükümeti 30.10.1923-06.03.1924 tarihleri arasında görev yapmıştır. Bir önceki hükümette de görev yapan, Misak-ı Maarif’i genelge olarak yayınlayan Adana Milletvekili İsmail Safa (Özler) Bey yeniden Milli Eğitim Bakanlığı’na getirilmiştir.

Böylece Cumhuriyetin ilk Milli Eğitim Bakanı olmuştur. Yeni sistemin ilk hükümetinin TBMM’ye sunulan programında, bir önceki İcra Vekilleri Heyeti veya hükümet programında olduğu gibi, çeşitli alanlara ilişkin takip edilecek politikalar, yapılacak çalışmalar üzerinde ayrı ayrı durulmamıştır (TBMM, 1339(1923b): 132). Bir bakıma bir önceki hükümet programı yeni hazırlandığı, Misak-ı Maarif bağlamında temel bir eğitim politikası ortaya konulduğu, sistem değişikliği yapılmak durumunda kalındığı için, var olan hükümet programı yeniden kabul edilmiş, uygulamaya konulmaya çalışılmıştır.

Başbakan İsmet (İnönü) Bey tarafından yapılan konuşmada hükümet programına ilişkin genel ifadeler kullanılmış, “Cumhuriyet Hükümeti sözden ziyade is yapmak, fiiliyat ve tatbikat ile size ve milletimize emniyet bahşolmak için bütün kuvvetini sarf edecektir (TBMM 2013: 85)” denilmiştir. Bu nedenle, bu yeni hükümet programında eğitim politikasında her hangi bir değişikliğin olmadığı söylenebilir. Bu anlayış 06.03.1924-22.11.1924 tarihleri arasında görev yapan II. Cumhuriyet veya İsmet (İnönü) Bey Hükümeti’nde de devam etmiş, TBMM’ye yeni bir hükümet programı sunulmamıştır (TBMM 1340(1924): 179). Bir anlamda Cumhuriyet öncesinde görev yapan Ali Fethi (Okyar) Bey’in hükümet programı ve Misak-ı Maarif bağlamında eğitim-öğretim politikasının devam ettirildiği, bu çerçevede çalışmaların yürütüldüğü söylenilebilir.

İnönü Hükümetlerinin ardından, yeni hükümet İstanbul Milletvekili Ali Fethi (Okyar) Bey tarafından kurulmuştur. Ali Fethi (Okyar) Hükümeti 22.11.1924-03.03.1925 tarihleri arasında görev yapmıştır. İzmir Milletvekili Mehmet Şükrü (Saraçoğlu) bu hükümette Maarif

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

(Eğitim) Bakanı olarak görev yapmıştır. Bu hükümetin TBMM’ye sunulan, görüşmelerin ardından kabul edilen hükümet programında maarif (eğitim) alanına da vurgu yapılmıştır (TBMM 1340(1930)b: 463). Burada; “*Meclisi Âlinizin yüksek kararı ile tevhidî tedrisat esaslarını kabul ederek selâmet yolunu bulmuş olan maarifinizi aynı yolda yürütmek ve Türk vatanına talim ve terbiyenin muhtaç olduğu intizam ve inzibat altında yeknesak terbiye ve tahsil ile mücehhez, hayat için hazırlanmış gençler yetiştirmek gayemiz olacaktır. Halkımızın maarife karşı gösterdiği büyük alâkayı bihakkın tatmin edebilmek üzere muallim noksanının telâfisine çalışmak ve alelûmum mektep programları ile mektep teşkilâtlarının istikrarını temin için lüzumsuz tebdülâtтан içtinap etmek vazifemizdir.* (TBMM 2013: 99)” denilerek, takip edilecek eğitim politikası ve yapılacak işlerin esası ortaya konulmuştur.

Ali Fethi (Okyar) Hükümeti’nin özellikle 13 Şubat 1925’te başlayan Şeyh Sait İsyanı karşısında yetersiz kalması üzerine, yeni bir hükümetin kurulması gündeme gelmiştir. Bunun üzerine yeni hükümet Mustafa İsmet (İnönü) tarafından oluşturulmuştur. III. İnönü Hükümeti olarak da bilinen bu hükümet 03.03.1925-01.11.1927 tarihleri arasında görev yapmıştır. Yeni hükümette maarif (eğitim) bakanlığını Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ve Mustafa Necati (Uğural) Beyler yapmıştır. Hükümet daha çok iç güvenliği öncelikle ve hızlıca kurulduğu için, TBMM’ye çok kısa bir program sunmuştur (TBMM 1341(1925): 133-135).

Bu programda; “*Hükümetin siyaseti umumiyesi malûmdur. Hariciyede ecnebi devletlerle hüsnü münasebetin muhafazası, ahden muallak bulunan mesailin hüsnü intacı, nafia, ziraat ve sıhhati memleket tedabirinin ehemmiyeti mahsusa ile inkişaf ettirilmesi ve cumhuriyetin feyyaz ve islâhkâr mesaisinin maliyede, ticarete, maarifte ve adliyede devamıdır.* (TBMM 2013: 122).“ denilerek, bir bakıma bir önceki Ali Fethi (Okyar) Hükümeti’nin programını ve yapmak istediklerini benimsemiştir. Yani kısa süre önce kabul edilmiş olan Tevhid-i Tedrisât Kanunu bağlamında politikaların ve çalışmaların yapılacağı beyan edilmiştir.

IV. Mustafa İsmet (İnönü) Hükümeti de 01.11.1927-27.09.1930 tarihleri arasında görev yapmıştır. İzmir Milletvekili Mustafa Necati (Uğural), yine İzmir Milletvekili Hüseyin Vasıf (Çınar) ve Gümüşhane Milletvekili Cemal Hüsnü (Taray) Beylerin Maarif (Eğitim) Bakanı olarak görev yapmış olduğu hükümetin programında, Cumhuriyetin kazanımları, yapılan düzenlemeler karşısında çıkarları zedelenenlerin çıkardıkları iç huzursuzluklara öncelik verilmiştir (TBMM 2013: 133-136). Ayrıca, halkın Cumhuriyetin nimetlerini idrak ederek bizzat kıskırtmalara karşı durmasının, aynı zamanda Cumhuriyetin maddi kuvvetinin maddeten dahi sarsılmayacağına çok kez tecrübe edildiği, bunun da bütün vatanda huzur ve güvenin yerleşeceğinin bir göstergesi olduğu dile getirilmiştir (TBMM 1343(1927): 28). Bu nedenle, öncelik iç ve dış politika konuları olduğundan, eğitim politikası ve bu alanda yapılacak çalışmalardan söz edilmemiş, yukarıda ifade edildiği gibi, Ali Fethi (Okyar) Hükümeti’nin eğitim politikasının devam ettirildiği anlaşılmıştır.

Aynı şekilde Malatya Milletvekili Mustafa İsmet (İnönü) tarafından kurulan, Bursa Milletvekili Esat (Sagay) Beyin Maarif (Eğitim) Bakanı olarak yer aldığı, 27.09.1930-04.05.1931 tarihleri arasında görev yapan V. İnönü hükümet programında da eğitim politikasında temelde değişiklik olmamıştır. Bu hükümet programında takip edilecek eğitim politikasına ilişkin, “*Maarif siyasetimizde mesleki tahsil ve ihtisas, az masrafla çok netice arayan amelî bir mahiyet, mekteplerimizi her türlü menfî tesirattan münezze, ahlâk ve intizam cephelelerini bilhassa ehemmiyetli*

tutan bir zihniyet ve yeni bir kuvvetle devam edeceğiz. (TBMM 1930: 34: TBMM, 2013: 146)" denilmiştir.

Türkiye’de genç Cumhuriyete ve kazanımlarına karşı ortaya çıkan Menemen İsyanı sonrasında yeni hükümet Malatya Milletvekili Mustafa İsmet (İnönü) tarafından kurulmuştur. Bu hükümet 04.05.1931-01.03.1935 tarihleri arasında görev yapmış ve VI. İnönü Hükümeti olarak anılmıştır. Bu hükümette Bursa Milletvekili Esat (Sagay), Aydın Milletvekili Reşit Galip, Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet (Bayur), Aydın Milletvekili Zeynel Abidin (Özmen) Beylerin Maarif (Eğitim) Bakanı olarak görev yapmıştır. Yeni hükümetin programı Başbakan İsmet İnönü tarafından TBMM’de okunmuştur. Programda eğitim politikası ve yapılacak işlere ilişkin kısaca yer verilmiştir(TBMM 2013: 215-216). Burada; “*Maarifte gayelerimizin temini için az masrafla çok okutabilmek usullerinin tatbikında bilhassa mesai sarfetmek kararındayız.* (TBMM 1931: 22).” denilerek, eğitim-öğretim alanında amaçlara ulaşmak için az masrafla çok fazla okuma-yazma öğretme yöntemlerinin hayata geçirileceği dile getirilmiştir.

Bunlara ek olarak, Malatya Milletvekili Mustafa İsmet (İnönü) tarafından kurulan, Aydın Milletvekili Zeynel Abidin Özmen ve Erzincan Milletvekili Saffet Arıkan Beylerin Maarif (Eğitim) Bakanlığını yürütmekle görevlendirildiği, 01.03.1935-01.11.1937 tarihleri arasında iktidar olan hükümet sade bir programa sahip olmuştur(TBMM 2013: 235). Programda hükümetin öncelikli olarak, “*...inkilâbların vücuda getirdiği yeni Türk cemiyetinin içeriden ve dışarıdan sulh ve emniyet içinde çalışıp...* (TBMM 1935: 27).” ilerlemesi ve açılması amaçlandığından, eğitim politikasına ve bu alanda yapılacak çalışmalara ilişkin yeni söylemlerde bulunulmamıştır. Bu nedenle, VII. İnönü Hükümet’inin de daha önce dile getirilen, bir anlamda Atatürk’ün görüş ve düşünceleri, Misak-ı Maarif ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu bağlamında temel eğitim politikasının devam ettirildiği ifade edilebilir.

Atatürk döneminin son hükümeti İzmir Milletvekili Mahmut Celal Bayar tarafından kurulmuştur ve 01.11.1937-11.11.1938 tarihleri arasında görev yapmıştır. Erzincan Milletvekili Saffet Arıkan’ın Maarif (Eğitim) Bakanı olarak görevlendirildiği hükümet programı, Atatürk’ün son Başbakanı olarak bilinen Celal Bayar tarafından TBMM’de okunmuştur. Bu hükümet programının bir anlamda “parti hükümeti programı” olduğu ifade edilerek, takip edilecek programın “*... şahıslarınızda ve Meclisin yüksek manevâ şahsiyetinde kuvvetle, şerefle, temsil edilmekte olan ve Büyük Türk Milletinin arzu ve iradelerini toplayan Cumhuriyet Halk Partisinin realist ve dinamik programı...* (TBMM 2013: 255)” olduğu dile getirilmiştir. Söz edilen bu programda maarif (eğitim) alanından söz edilirken, Cumhuriyetin ilanından sonraki hükümet programlarında ilk kez “milli kültür”den bahsedilmiş, milli kültürden bahsedilirken de milli eğitimde takip edilecek politikadan ve yapılacak çalışmalardan söz edilmiştir.

Bu nedenle, I. Bayar Hükümet programında; ilk olarak milli kültür sisteminin gelişimine yüksek düzeyde önemin verileceğine vurdu yapılarak, “*İlköğretim her bakımdan üzerinde en çok duracağımız ve en çok ehemmiyet (önem)vereceğimiz mevzudur (konudur)* (TBMM 1937:32).” denilerek, eğitim-öğretim alanında ilköğretim öncelikli konu olarak belirlenmiştir. Aile ocağından sonra millî kültür ile ilk temasın ilkokullarda başladığı belirtilerek, henüz ayırt etme yeteneği olmayan gençlerin temiz zekâsı ile en doğrunun, en iyinin ve en güzelinin öğretildiği kurumlara emanet edilebileceği, ilköğretimde alınan kötü alışkanlıkların daha sonra düzeltilmesini mümkün kılacak bir yüksek eğitim sisteminin icat edilmediği dile

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

getirilmiştir. Programda “Fena bir ilköğretim fena bir hayata başlayış demektir (TBMM 2013: 279).” denilmiş, ilköğretimin öncelikli alan seçilmesinin nedenleri otaya konulmuştur.

Bu nedenlerle, en kıymetli, en iyi yetişmiş ve en kuvvetli öğretmen ve idari personelin bu alanda ve bu iş için adam yetiştirmekte kullanılacağı ifade edilmiştir. Bu yüzden iyi bir ilköğretim öğretmenin en yüksek bir okul öğretmeninden, nitelik bakımından daha az önemli bir görev almış sayılmadığı dile getirilmiştir. Bu nedenle, bu alanda çalışanların, özellikle öğretmenlerin hayatlarıyla, refahlarıyla ve kendilerini geliştirmeleriyle ilgili olarak çalışılacağı beyan edilmiştir. Programın bu kısmında zorunlu ilköğretim üzerinde durularak, ilköğretimin amacının vatandaşlara konuştukları dilin kurallarını ve içinde buldukları milletin tarih ve rejimini öğretmek ve hayatta daha ileri adımları bakımından gerekli ilk bilgiyi kendilerine vermek olduğu ifade edilmiştir.

İlkokulu bitirenlerin hepsinin, yetenekleri ne olursa olsun üniversiteye gitmeye dayanan bir mekanizma karşısında bırakmak istenilmediği dile getirilmiştir. Bir taraftan kurmak ve kuvvetlendirmek istenilen yeni ve ileri Türkiye hayatı için en gerekli elemanlarından mahrum bırakmak, yavaş yavaş memlekette bir uzmanlaşmaya varmadan sönmüş veya yarı tahsille kalmış ya da bizzat ekmeğini kazanmaktan aciz sadece diplomasına dayanan bir asabî yorgunlar kafesi ile karşılaşmak istenilmediği dile getirilmiştir.

Programın eğitim-öğretim kısmının ilerleyen kısmında; mesleki eğitimden söz edilmiştir. Kemalist rejimde okulun yalnız ve zorunlu ilim-irfan yeri olmadığı hatırlatılarak, Türk tarihinin, büyük Türk milletinin her uzmanlık sahasında en büyük adamları yetiştirmiş olduğu hatırlatılarak, bu yeteneğin Türk milletinin damarlarında halen var olduğu ifade edilmiştir. Meslekî eğitim görevinin; bu yetenekleri yeni hayatın her sahası için yetiştirmek, iş bilir, yasama hevesi olan, en yüksek girişimciliğe sahip ve hayatla mücadele yeteneğine sahip, başarılı, dayanıklı, yararlı sanatkâr ve uzmanlık sahibi elemanlar yetiştirmek olduğu dile getirilmiştir. “Bütün hayat ve faaliyet sahaları için bol, ayrı ayrı, meslekî tedrisat (eğitim), maarifimizin (eğitimimizin) bel kemiği olacaktır. (TBMM 1937:32).” denilerek, mesleki eğitim yeni Türkiye’nin ve eğitim-öğretim sisteminin bel kemiği olarak kabul edilmiştir.

İlköğretime ve mesleki eğitime önem verilecek olmasının, klasik üniversite eğitim-öğretiminin geri plana atılacağı anlamına gelmeyeceği belirtilerek, aksine üniversitelerin de gerçek bilim insanı yetiştirecek şekilde ve ancak bu yeteneği en iyi şekilde gösterebilmiş olanların başarabilecekleri zorlu, disiplinli bilim kurumları haline yükseltmek için çalışılacağı da ifade edilmiştir. Yeni kurulacak fakültelerin ardından Ankara Üniversitesinin kurulacağı beyan edilerek, ortaokullara ve liselere de gereken önemin verilmeye devam edeceği dile getirilmiştir. Atatürk’ün isteği doğrultusunda Türkiye’nin doğusunda bir kültür merkezinin kurulmaya başlanacağı sözlere eklenmiştir (TBMM 2013: 280).

Millî kültür bakımından büyük önemi olan, Atatürk’ün bilim ve kültür alanında, en büyük eserlerinden biri olarak sürekli yükselecek bulunan tarih ve dil araştırmalarına, bunlarla ilgili işlere özel önem vermeye devam edileceği ifade edilmiştir. Bu alanda iyi ve çok eğitimci, öğretmen yetiştirmeğe özellikle kıymet verileceği, Avrupa’nın tanınmış bilim ve sanat merkezlerine öğrenci göndermeye devam edileceği dile getirilmiştir. Lüzumlu görülecek bilim ve teknik bölümler için kıymetli uzmanlar getirileceği de sözlere eklenmiştir. Bu yolla çeşitli alanlardaki “millî elaman” ihtiyaçlarının karşılanacağı belirtilmiştir. Bütün

devlet okullarının nicelik bakımından olduğu kadar, nitelik ve araç-gereç bakımından da en yüksek derecelere ulaştırılmasının hedeflendiği beyan edilmiştir. Millî sahne, Türk kültürünün aynası, Türkçe'nin en iyi şekilde söylenişi ve en beğenilen tarzda ifadesini yayan sanat kaynağı olarak ele alınacağı dile getirilmiştir. Bunu yaparken de modern teknik araçlarına önem verileceği belirtilerek, Güzel Sanatlar Akademisi'nin başlanmış olan yenileştirme çalışmalarının yürütüleceği dile getirilmiştir (TBMM 1937: 33).

Bu hükümet programının eğitim-öğretim alanında takip edilecek politika ve yapılacak işler kısmının en sonunda spor, önemi ve bu alanda yapılacaklar üzerinde durulmuştur. Millî kültür kadrosu içinde kabul edilen sporun, sadece profesyonel şampiyon yetiştirmek için desteklenmeyeceği ifade edilerek, sporun, okullar, sahneler gibi millî kültürün bir parçası olduğu için önem verileceği beyan edilmiştir (TBMM 2013: 281). Bu yapılarak, Türk vatandaşının fikir ve düşünce itibarıyla kuvvetli, vücut bakımından da kuvvetli ve tam sıhhatli, tam karakterli, gürbüz, güzel insan olarak yetiştirileceği ifade edilmiştir. Türkiye'de okuma-yazma bilmeyen tek vatandasın kalması istenmiyorsa, sevdiği ve bütün hayatı boyunca yapabileceği bir sporu olmayan vatandaşın da kalmamasının hedeflendiği dile getirilmiştir. Bu nedenle, sporu bir merkeze bağlayıp, teşkilâtlandırmak ve çeşitli spor kuruluşlarını ve hareketlerini bu yolla yönetmek yeni bir kanun taslağı hazırlandığı ifade edilmiştir. Böylece, Türk vatandaşlarının, "Salim bir kafa ancak sağlam bir vücutta olabilir (TBMM 1937: 33)." Türk atasözü doğrultusunda yetiştirilmeye çalışılacağı beyan edilmiştir.

2- İnönü Dönemi Eğitim Politikası (1938-1950)

Türkiye Cumhuriyeti'nin ve modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk 10 Kasım 1938'de hayata gözlerini kapamıştır. Atatürk'ün ölümünün ardından çok kısa bir süre içerisinde kimin Cumhurbaşkanı olacağı belirlenmiş, bir gün sonra İsmet İnönü Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Yeni Cumhurbaşkanı İnönü de hükümeti kurma görevini yeniden Atatürk'ün son başbakanı Celal Bayar'a vermiştir. Bu nedenle, İnönü döneminin ilk hükümeti Celal Bayar tarafından kurulmuştur. Erzincan Milletvekili Saffet Arıkan'ın ve İzmir Milletvekili Hasan Ali Yücel'in Maarif (Eğitim) Bakanı olarak görev yapmış olduğu hükümet 11.11.1938-25.11.1939 tarihleri arasında iktidarda kalmıştır. İzmir Milletvekili Celal Bayar tarafından TBMM'ye sunulan hükmet programının, bir önceki yıl hazırlanan, programda eksik kalan kısımların tamamlanacağı belirtilerek, yapılacaklara CHP programının rehberlik edeceği ifade edilmiştir (TBMM 1938: 51-52).

Programda; daha önce de dile getirildiği gibi, ilköğretim ve mesleki eğitimin en fazla önem verecek eğitim kademelerini ve çeşitlerini oluşturacağı ifade edilmiştir. Ancak üniversite eğitiminin de göz ardı edilmeyeceği, bilim insanı ve uzman yetiştirmek için bu alana da önem verileceği dile getirilmiştir. Mesleki eğitimle girişimci, hayat karşısında başarılı kişilerin yetiştirilmesine gayret gösterileceği önemle vurgulanmıştır. Kurumsallaştırılarak yaygınlaştırılacak sporun kültürün bir parçası olarak görüldüğü, "sağlam kafa sağlam vücutta bulunur" Türk atasözü bağlamında çalışmaların yapılacağı, nesillerin yetiştirileceği ifade edilmiştir. Öğretmenliğe ve öğretmenlere gereken önemin verileceği beyan edilerek, ilköğretim öğretmenlerine ilköğretim eğitimi yapan, genç zihinleri işleyen kişiler olduğu için ayrıca önem verileceği dile getirilmiştir. Ayrıca öğretmenlerin her türlü sorunları ile ilgilenileceği, öğretmenlik için yurt dışına öğrenci gönderileceği de ifade edilmiştir (Balci 2022: 75-76).

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

Bunlara ek olarak, eğitimde büyük etkisi olan kültüre, dile tarihe önem verilerek bu konuda araştırmalara ağırlık verileceği belirtilmiştir.

İnönü döneminin ilk hükümeti yani II. Bayar Hükümeti uzun ömürlü olmamış, İnönü ile Bayar arasında siyasi anlaşmazlıklar yaşanması üzerine, yoluna devam edememiştir. Bu yüzden yeni hükümet İstanbul Milletvekili Refik Saydam tarafından kurulmuştur. İzmir Milletvekili Hasan Ali Yücel’in Maarif (Eğitim) Bakanlığı’nı yürüttüğü hükümet 25.01.1939-03.04.1939 tarihleri arasında görev yapmıştır. Bu hükümetin programı Başbakan Refik Saydam tarafından TBMM’de okunmuştur. Bu programın da, daha önceden de olduğu gibi, CHP Parti Programı’nı temel aldığı, amacın da bu programı yerine getirmek, hayata geçirmek olduğu belirtilmiştir. Programın eğitim ve kültür alanında ilk olarak, “*Memleketimizin maddî refahı ve iktisadî kalkınması ancak kültür seviyemizin bunlarla muvazi olarak yürümesi ile mümkün olacaktır* (TBMM 2013: 320).” denilerek, ülkenin ekonomik kalkınmasının kültürel gelişmeye paralel olarak gelişebileceğinin mümkün olabileceği vurgulanmıştır.

Türk çocuğunu daha ilköğretim yaşındayken okula alarak zekâ, yetenek ve çalışmalarına uygun bir sıra takip ettirmek ülkenin bilim, sanat, pratik hayat ve teknik çalışma alanlarında görülen eleman ihtiyacını onların yetişkin varlıklar haline getirilerek karşılamak eğitimde takip edilecek temel politika, esas yol olduğu ifade edilmiştir. Bu yolda emin yürüyebilmek için, ilkokul öğretmen ve eğitimcilerle vermeye devam edileceği beyan edilmiştir. Var olan liselerin nitelik bakımından geliştirileceği ve yüksek eğitim alanındaki kurumların tam hazırlayıcı okullar haline getirmenin amaçlandığı dile getirilmiştir. Bu bağlamda; Ankara, İstanbul üniversiteleri ile diğer yüksek yüksekokulların yakından takip edileceği sözlere eklenmiştir. Programda eğitim-öğretim ve kültür kısmının sonunda; “*Türk çocuğunun ahlâkı temiz, ruhça ve bedence sağlam, milletine, vatanına, Cumhuriyete ve inkılâba sadık yetiştirmek maarifimizin (eğitimimizin) başlıca hedefidir* (TBMM 1939: 215-216).” denilmiştir. En son olarak da tarih ve dil alanında yapılan inkılâbın, millî ruhun doğuşuna ve kuvvetlenmesine verdiği hızın artırılacağı dile getirilmiştir.

İnönü döneminde üçüncü hükümet yine Refik Saydam tarafından kurulmuştur. Bu yüzden II. Saydam Hükümeti olarak da adlandırılmıştır. Yine İzmir Milletvekili Hasan Ali Yücel’in Maarif (Eğitim) Bakanı görevini üstlenmiş olduğu hükümet 03.04.1939-09.07.1942 tarihleri arasında iktidarda kalmıştır. Bu hükümet TBMM’ye yeni bir program getirmemiş, sunmamış, ancak CHP Programı’nın, dolayısıyla bir önceki hükümet programının gerçekleştirilmesinin hedeflendiği ifade edilmiştir (TBMM 2013: 338-342). II. Dünya Savaşı yıllarında kurulan bir hükümet olması nedeniyle, Saydam tarafından yapılan program sunuş konuşmasında daha çok iç ve dış politika gelişmelerinden söz edilmiş, eğitim-öğretim faaliyetlerinden söz edilmemiştir.

II. Dünya Savaşı’nın en kritik günlerinde, Başbakan Dr. Refik Saydam’ın görevi başında ölmesi üzerine, Türkiye’de Başbakanlığa İsmet İnönü tarafından İzmir Milletvekili Mehmet Şükrü Saraçoğlu getirilmiştir. Yine İzmir Milletvekili Hasan Ali Yücel’in Maarif (Eğitim) Bakanlığı’na devam etmiş olduğu Saraçoğlu Hükümeti 09.07.1942-09.03.1943 tarihleri arasında görev yapmıştır (TBMM 2013: 357-358). Şükrü Saraçoğlu tarafından TBMM’de

okunan hükümet programında; daha öncekiler gibi, bu hükmet programının CHP Programının dikkate alınarak hazırlandığı belirtilmiştir.

Savaş yüzünden dikkatin daha çok dış politikaya, içeride birlik ve beraberliğe, tarımsal üretime çevrilmesi nedeniyle, daha çok bu alanlara vurgunun yapıldığı programda, “Biz Türk’üz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız (TBMM 1942: 24-25).” denilerek, takip edilecek politikada ve çalışmalarda Türklük ruhunun etkin olacağı dile getirilmiştir. Bu bağlamda; geçmişte Türk geçlerinin bağımsız ve özgür bir vatana, türdeş bir millete sahip olmak, ülkeyi pozitif bilimlerle idare etmek, ülkenin hayat ve zenginlik kaynaklarını ülkenin, kendilerinin ellerinde görmek istedikleri hatırlatılmıştır. Oysa bugün bütün ideallerin bir bir gerçekleştirildiği belirtilerek, Türk vicdanının vatanın biraz daha kuvvetlendiğini, Türk milletinin biraz daha refaha kavuştuğunu, özellikle Türk köylüsünün her gün biraz daha yükseldiğini anlamak, köylüyle bilgi ve toprağı birleştiren bir ideale doğru yüründüğünü görme istediği dile getirilmiştir (TBMM 2013: 366).

Son yılların gayretiyle dünyadaki benzerlerinin seviyesine çıkmış olan üniversitelerin, yüksekokulların ve bunları dolduran gençlerin her gün ağırlasan bilgileri ve artan sayılarıyla yukarıdaki ideale doğru hamleler yapmağa başladığı, onun için bu gençlerdeki heyecanları beraber yaşamak ve onlarla daha çok çalışmak kararında bulunduğu ifade edilmiştir. Bugün için henüz pek genç olmakla beraber Köy Enstitüleri’nin köyleri ve köylüleri daha şimdiden yükseltmeğe başladığı belirtilmiştir. Bu iki uç arasındaki yüz binlerce Türk gencinin bir tek yoldan aynı hedefe yürümek için hazırlandığı, köylünün topraksız, toprağın da köysüz bırakılmayacağı, yavaş yavaş toprağın, sanatın ve tekniğin sadece bilginin emrine gerileceği dile getirilmiştir (TBMM 1942: 25). Bir anlamda bilgi üretme ve hayata geçirme süreci olan eğitime önem verileceği, bilginin egemen ve rehber olduğu bir politikanın takip edileceği beyan edilmiştir.

II. Dünya Savaşı’nın Almanya’nın aleyhine, İngiltere’nin başını çekmiş olduğu Müttefik Devletlerin lehine dönmeye başladığı süreçte, Türkiye’de hükümet ikinci kez İzmir Milletvekili Mehmet Şükrü Saraçoğlu tarafından kurulmuştur. II. Saraçoğlu Hükümeti olarak da adlandırılan bu hükümet 09.03.1943-07.08.1946 tarihleri arasında görev yapmıştır. Yine İzmir Milletvekili Hasan Ali Yücel’in Maarif (Eğitim) Bakanlığı görevini sürdürmüş olduğu hükümetin programı Şükrü Saraçoğlu tarafından TBMM’de okunmuştur.

Bu hükümetin programının da bir önceki Saraçoğlu Hükümeti’nin, dolayısıyla CHP Programının esas alınarak hazırlandığı dile getirilmiştir. Hükümetin hedefinin, amacının “Mamur bir Türk vatani, mesut bir Türk milleti, kuvvetli bir Türk Devleti... (TBMM 2013: 385-388).” olduğu vurgulanarak, bu hedeflere ulaşmak için eğitim-öğretim faaliyetleri bir araç olarak örülmüştür. Programda yine II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan uluslararası gelişmelerle canlanan Türk milliyetçiliğinin etkisiyle, Türklük ve Türkçülük kavramları üzerinde durulmuş, bunun da eğitim politikasının oluşumuna etki ettiği söylenebilir.

Savaş nedeniyle, önceliğin askeri alana verildiği, Türk ordusunu her an savaşa girecekmiş gibi hazır tutmak istendiği hatırlatılmıştır. Ancak yukarıdaki hedeflere ulaşma amacı güdüldüğü için de bütçeden en fazla ek ödeneğin maarife (eğitime) yapıldığı ifade

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

edilmiştir. Buraya konan paranın geçen yıla göre 14,5 milyon lira fazla olduğu dile getirilmiştir. Cumhuriyetin onuncu yılı ile kıyaslama yapılarak, diğer bir ifadeyle on sene önce on milyon lira olan Maarif (Eğitim) bütçesinin gelecek yıl 43 milyon lira olacağı beyan edilmiştir. Programın bu kısmında eğitime ayrılan paranın rakamlara dayalı olarak açıklaması yapılmış, eğitim-öğretim alanındaki gelişme ve değişimler sayılarla anlatılmaya çalışılmıştır. Özel idarelerin eğitim işlerine ayırdığı paralar on sene evvel 12 milyon lira iken bu miktarın içinde bulunulan yılda 19 milyon lirayı bulduğu ifade edilmiştir (TBMM 1943: 24).

Bunlara karşılık yükseköğretim öğrencisinin on sene önce 7.000 iken bu sene 16.600’i bulduğu, lise öğrencisinin on sene evvel 6.800 iken bu sene 30.000’e ulaştığı, ortaokul talebesi de on sene içinde 35.000 den 100.000 e çıktığı açıklanmıştır. İlkokul öğrencisinin de on sene içinde 525.000 den 970.000’e ulaştığı, bundan başka Güzel sanatlar akademisinde on sene evvel 157 öğrenci varken bu rakamın bugün 547’yi bulduğu ifade edilmiştir. Altı yıl önce 68 öğrencisi olan Konservatuvar da bugün için 147 öğrencinin var olduğu belirtilmiştir. Bunlardan başka, teknik öğretim öğrencilerinin üç sene içinde 9.000’den 14.500’e çıktığı, Köy Enstitüleri öğrencilerinin de dört sene içinde 3.000’den 12.000’e ulaştığı dile getirilmiştir (TBMM 2013: 393). Bir anlamda, diğer hükümet programlarından farklı olarak, bu hükümet programında o güne kadar eğitim alanında yapılan çalışmalardan, eğitimdeki gelişmelerden söz edilmiştir.

II. Dünya Savaşı’nı İngiltere’nin başını çektiği, bir anlamda çok partili hayatın egemen olduğu blok kazanmıştır. Türkiye de savaşı kazanan tarafta yerini alarak tamamlamıştır. Savaş sonrasında bir bakıma batı bloğu içerisinde yer alan Türkiye çeşitli iç ve dış nedenlerle çok partili hayata geçmiştir. 21 Temmuz 1946’da yapılan ilk çok partili seçimler sonrasında iktidardaki CHP seçimi kazanmakla birlikte, 7 Ocak 1946’da kurulan Demokrat Parti ileride önemli bir muhalefet partisi olabileceğinin işaretlerini vermiştir (. Bu yüzden, II. Dünya Savaşı’nın ardından, yeni hükümet yine CHP tarafından kurulmuştur. İstanbul Milletvekili Mehmet Recep Peker, İnönü tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Sivas Milletvekili Reşat Şemsettin Sırer’in Milli Eğitim Bakanı olarak atandığı hükümet 07.08.1946-10.09.1947 tarihleri arasında görev yapmıştır (TBMM 2013, 409-411).

II. Dünya Savaşı sonrasında devlet ve toplum hayatında dilde, bürokraside, Anayasada, kanunlarda sadeleşmeye gidildiği için, daha önceki cumhuriyet hükümetlerinde Maarif (Eğitim) Vekili (Bakanı) ifadesi kullanılırken, bu hükümetle birlikte ilk defa Milli Eğitim Bakanı ifadesine yer verilmiştir. Atatürk döneminden itibaren dile getirilen eğitimin milli olması, milliliği bu adlandırmayla kurumsallaştırılmıştır. Bu yüzden yeni hükümet programında da ilk olarak takip edilecek politikalarından ve yapılacak işlerden bahsedilirken “Milli Eğitim” başlığı altında söz edilmiştir. Burada; ilk olarak eğitim-öğretim çalışmalarının esası, bir anlamda takip edilecek eğitim politikası “*Öğretimin her kademe ve nevindeki (türünde) Türk gençliğinde milli duygunun kuvvetlenmesi ve gençlerimize Türk inkılâbının ana fikirlerinin benimsetilmesi, Türk tarihi mefahirinin (övüncünün) öğretilmesi...*” (TBMM 1946:34).” olarak ifade edilmiştir.

Köy okullarını yapmak isinde köylüyü bizzat çalıştırma sistemine devam edileceği belirtilerek, bu okulların kereste, kiremit, cam, çivi gibi para ile satın alınması gereken malzemesinin devlet tarafından temin edileceği ifade edilmiştir. Bütün okulsuz köyleri okula

kavuşturma işinin, öğretmen yetiştirme çalışmasına bağlı olarak ve bununla uyumlu bir şekilde, ortalama 10 yıllık bir süre içinde tamamlanacak surette, Bakanlar Kurulunca ayrıntılı bir uygulama plânına bağlanacağı dile getirilmiştir. Şehir ve kasabalardaki ilkökul yapımı da köylerdeki esaslara benzer usullere bağlanacağı da sözlere eklenmiştir. İlkokulları bitiren köy çocuklarının, köyde ise yarar bir meslek sahibi yapmak üzere bölge okullarının açılmasına devam edileceği belirtilmiştir. Köy Enstitüleri'nden çıkan gençlerin kendilerinden beklenen hizmeti başaracak şekilde bilgi ve "tam bir milli duygu için" yetişmelerine dikkat edileceği, enstitülerde yetiştirilmekte bulunan köy sağlık memurlarının sayısının da arttırılacağı ifade edilmiştir (TBMM 2013: 423).

Programın ilerleyen kısmında; okulu bulunmayan yerlerden gelecek öğrencilerin eğitim-öğretimini kolaylaştırmak için okullu merkezlerde öğrenci yurtlarının çoğaltılmasına çalışılacağı beyan edilmiştir. Her tür ve derecedeki okulların öğretim araçlarını ve laboratuvarlarını tamamlama gayretlerinin arttırılacağı, öğretimin her derecesi için ihtiyacı karşılayacak sayıda ve yetenekte öğretmen yetiştirme işinin dikkatle göz önünde bulundurulacağı dile getirilmiştir. Bu amaçla öğretmen okullarının teşkilât ve programlarında ihtiyacın o günkü sekline uygun düzeltmeler yapılacağı, kasaba ve şehirlerin ortaokul ihtiyacını gidermek için gereken öğretmen kadrolarının yetiştirilmesine önem verileceği ifade edilmiştir. Liseleri bitirip olgunluk sınavlarına girmiş olan gençlerin, burslu veya yatılı olanlara, ilgili sınav dışında üniversite fakültelerine ve yüksekokullara girebilmelerini önleyen kısıtların ve sınavların kaldırılacağı ilan edilmiştir. Tıp ve kimya gibi laboratuvar ve klinik durumları öğrenci kabulünde bir sınırlamayı zorunlu kılmış olan kollarda eksikler giderilerek, yakın yıllarda bu kollara da olgunluk imtihanını vermiş her öğrencinin kabulünün sağlanacağı dile getirilmiştir (TBMM 1946: 35).

Programın milli eğitim kısmının sonlarına doğru yükseköğretim, kültür sanat kısmından söz edilerek, üniversitelere "verilmiş olan özerklik" içinde gelişmelerine dikkat edileceği ifade edilmiştir. Böylece ilk defa üniversitelerin özerkliği hükümet programıyla siyasal iktidar tarafından kabul edilmiştir. Bu da üniversiteler için önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Yüksek Ziraat Enstitüleri de Üniversiteler Kanunu'nun kapsamı içine alınacağı da sözlere eklenmiştir. Teknik öğretim kurumlarının mevcut plâna göre geliştirilmelerine devam edileceği, Ankara'da büyük bir milli kütüphanenin kurulması için gereken çalışmalara hemen başlanacağı ve memlekette artan okuma ilgisini karşılayıcı kitaplıkların açılmasının, mevcutlarının da geliştirilmesinin planlandığı beyan edilmiştir. Devlet Opera ve Tiyatrosu Kanun Tasarısı'nın hazırlanacağı, Ankara Devlet Tiyatrosu binasının yapılacağı; güzel sanatların türlü dallarında yeni kurumlar vücuda getirileceği de dile getirilmiştir (TBMM 2013: 424).

Diğer programlarda da olduğu gibi, programın en sonunda spor üzerinde durularak, her türlü spor faaliyetleri, okullar ve kulüpler için öğretici kadroyu yetiştirecek olan Yüksek Beden Terbiyesi Enstitüsü'nün açılmasına çalışılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca kapalı ve açık beden terbiyesi, spor sahaları kurulması konusunda da girişimlere başlanacağı sözlere eklenmiştir. Bu ifadelerden sonra, Peker Hükümeti'nin programında milli eğitimin daha geniş kapsamda, çok boyutlu olarak ve bütün yönleriyle ele alındığı, buna göre çalışmaların, uygulamaların yapılacağı söylenebilir.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

Çok partili dönemin ilk hükümetinin ardından yeni hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı İnönü tarafından Trabzon Milletvekili Hasan Saka’ya verilmiştir. Yine Sivas Milletvekili Reşat Şemsettin Sirer’in Milli Eğitim Bakanı olarak görevine devam ettiği Hasan Saka Hükümeti 0.09.1947-10.06.1948 tarihleri arasında iktidarda bulunmuştur. Anayasa hükümleri ve CHP Programı dikkate alınarak hazırlanmış olan Saka Hükümeti programında ayrıntıya girilmemiştir. İç, dış politika, tarım, ekonomi, ulaştırma gibi alanlara önem verileceği anlaşılan programda, “Hükümetiniz sağlık işlerinin ve millî eğitimin gelişme şartları üzerinde ehemmiyetle duracağı... (TBMM 1947: 674).” ifade edilerek, millî eğitimin devletin genel görevi olduğu, gereken önemin verileceği beyan edilmiştir.

I. Saka Hükümeti’nin kısa bir süre sonra son bulması nedeniyle, ardından yeni hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından yine Trabzon Milletvekili Hasan Saka’ya verilmiştir. II. Saka Hükümeti adı verilmiş olan ve 0.06.1948-16.01.1949 tarihleri arasında iktidarda kalan yeni hükümette Milli Eğitim Bakanı olarak Bingöl Milletvekili Hasan Tahsin Banguoğlu görev almıştır (TBMM, 2013: 587-588). I. ve II. Saka Hükümetleri çok partili hayatın alt yapısının oluşturulduğu, demokratik devlet ve toplum idealin temel değişim ve dönüşümlerinin yapıldığı, devletin ve CHP’nin liberalleştiği bir süreçte görev yaptığı ve hatta bunları gerçekleştirdiği için, bu dönemin ruhu ve söylemleri yeni hükümet programına yansımıştır.

Bu nedenle, yeni hükümet programında; “Yurdumuzun medeniyet ve refah yolunda ilerlemesini halk iradesine dayanan bir idarenin devamında görüyoruz. Bunun için kanunlarda, sosyal ve politik hayatta olduğu gibi her derecede okullarımızda demokratik terbiyenin yerleşmesine ehemmiyet vereceğiz (TBMM 1948: 224).” denilerek, eğitim-öğretim sisteminin ve okulların demokratikleştirileceğinden söz edilmiştir. Bu nedenle, özellikle Saka Hükümetlerinin demokratik eğitim idealini, eğitimde liberalleşmeyi, millî eğitimde batı bloğu, özellikle ABD etkisini bünyesinde barındırmaya başladığı söylenebilir.

İsmet İnönü döneminin son hükümeti Sivas Milletvekili Mehmet Şemsettin Günaltay tarafından kurulmuştur. Yine Hasan Tahsin Banguoğlu’nun Milli Eğitim Bakanlığı görevini devam ettirmiş olduğu hükümet 16.01.1949-22.05.1950 tarihleri arasında iktidar olmuş, politikalara yön vermiş, çalışmalarda bulunmuştur (TBMM 2013: 677-679. Programda; demokratik hayatın kolaylıkla ve hızlıca gelişmesi için her alanda yeni kanunların çıkarılacağı, eskilerin değiştirileceği, bu bağlamda batı demokrasilerinin örnek alınacağı belirtilmiştir. Çok partili hayatın başlamasının ardından, daha fazla oy alabilme kaygısıyla, İslamiyet’in, dinin, inanç sisteminin gündelik politikada, siyasette sıkça kullanılmaya başladığı için, bu konunun laiklik çerçevesinde eğitim politikalarına yansımış, din eğitimi ve öğretimi konusu Türkiye’nin gündemine gelmiştir.

Bu yüzden, hükümet programında; “Türk inkılâbının ana prensiplerini titiz bir itina ile savunmakta devam edeceğiz. Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız. Fakat laiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir. Bilhassa din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmuş olan hurafelerin yeni bastan belirmesine asla meydan vermeyeceğiz. Bu konuda alınması gerekli sayacağımız tedbirleri yüksek tasvibinize sunmakta tereddüt etmeyeceğiz. Her türlü vicdan ve

düşünce hürriyetinin masuniyeti esastır. Fakat kanaatler ve düşünceler, kanunlarımızın yasak ettiği tahrik ve propaganda mahiyetini aldığı zaman en ağır suç sayılacaktır (TBMM 1949: 163)." denilmiş, TBMM'nin ilk İcra Vekilleri Heyeti veya Mustafa Kemal Paşa Hükümeti Programı'ndan sonra, ilk defa bir hükümet programında din öğretiminden söz edilmiştir. Din öğretimimin isteğe bağlı olması esasına bağlı kalınarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi öğretimi için imkân sağlanacağı ifade edilmiştir.

3. Menderes Dönemi Eğitim Politikası (1950-1960)

Muhalefet patisi olarak ön plana çıkan, devletin liberalleştiği dönemde, demokratikleşme sürecinde halkın ve uluslararası kamuoyunun desteğini alan Demokrat Parti, Türkiye'de 14 Mayıs 1950'de yapılan çok partili genel seçimlerden galip çıkmıştır. CHP yirmi yedi yıllık iktidarını kaybetmiştir. Demokratik yöntemle, kansız ve kavgasız bir şekilde iktidar değişikliği yaşandığı için, bu değişim bazı demokrat partililer, bilim insanları ve destekçi basın kuruluşları tarafından "beyaz ihtilal" olarak nitelendirilmiştir (Başgil 1966: 74). Bu kavgasız, çatışmasız değişimde İsmet İnönü'nün takınmış olduğu demokratik tutum da son derece önemli olmuştur. Seçimler sonrasında İsmet İnönü'nün yerine, Cumhurbaşkanlığına TBMM tarafından Celal Bayar seçilmiştir. Başbakanlığa ise İstanbul Milletvekili Adnan Menderes getirilmiştir. Böylece, Türk siyasi hayatında Menderes dönemi olarak (1950-1960) bilinen süreç başlamıştır. Bu yüzden I. Menderes Hükümeti kurulmuş, İzmir Milletvekili Hüseyin Avni Başman ve Samsun Milletvekili Ahmet Tevfik İleri'nin Milli Eğitim Bakanları olarak görev yapıtığı hükümet 22.05.1950-09.03.1951 tarihleri arasında iktidarda kalmıştır (TBMM 2013: 748-749).

Başbakan Adnan Menderes tarafından TBMM'de okunan hükümet programında; kurulan bu hükümetin diğer hükümetlerden farklı olduğu, onların devamı olmadığı, "millet iradesiyle henüz iktidara gelen bir partinin hükümeti..." (TBMM 1950: 25)" olduğu dile getirilerek, takip edilecek eğitim politikasının da farklı olacağı ima edilmiştir. Menderes Hükümeti'nin on yıllık süreçte takip edeceği hükümet politikalarının temelini oluşturan bu programda yeniden "milli eğitim" ifadesinden vaz geçilmiş "maarif (eğitim)" kavramına geri dönmüştür.

Maarif (eğitim) konusunda takip edilecek politika ve yapılacak işler; "Maddi bakımdan ne kadar ilerlemiş olursa olsun, milli ahlakı sarsılmaz esaslara dayanmayan, ruhunda manevi kıymetlere yer vermeyen bir cemiyetin, bugünkü karışık dünya şartları içinde kötü akibetlere sürükleneceği tabiidir. Talim ve terbiye sisteminde bu gayeyi göz önünde bulundurmayan, gençliğini milli karakterine ve ananelerine göre manevi ve insani kıymetlerle teçhiz edemeyen bir memlekette ilmin ve teknik bilginin yayılmış olması, hür ve müstakil bir millet olarak yaşamının teminâtı sayılamaz. (TBMM 2013: 757)" denilerek, takip edilecek politikanın madde ile mana arasında bir denge oluşturmuş bir toplum ortaya çıkarmak olduğu dile getirilmiştir.

Kendilerinden önceki döneme eleştiri getirilerek, "Yıllardan beri sarıh bir istikametten ve rasyonel bir plandan mahrum olduğu için mütemadi değişikliklere, sarsıntılara uğrayan mâarifimizin, milletçe katlanılan büyük maddi fedakârlıklara mütenâsip bir verimlilik arzemediği açık bir hakikattir. Hükümetimiz, parti programımızda tesbit edilmiş esaslar dairesinde, bu büyük milli davayı bir kül halinde ehemmiyetle ele almış bulunuyor. ... (TBMM 1950: 29)" ifadeleriyle, milli eğitim veya "milli dava"nın bir bütün olarak ele alındığı, ona göre çalışmaların yapılacağı belirtilmiştir.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

Çok partili hayatın, demokrasinin ve liberalleşmenin etkisiyle, “*Tamamiyle demokratik bir ruh ile ve ilmin son neticelerine göre tespit edilecek geniş ve teferruatlı bir plan içinde mâarif nimetini memleketin her tarafına müsavî şartlarla yaymayı temin edecek kanun tasarılarını hazırlıklarımız biter bitmez yüksek tasvibinize arz edeceğiz* (TBMM 2013: 757).” denilmiş, demokratik ve bilimsel bir eğitimin, eşit bir şekilde ülkenin tamamına yayılması için çalışılacağı beyan edilmiştir.

Kısa süren I. Menderes Hükümeti sonrasında yeni hükümeti kurma görevini Cumhurbaşkanı Celal Bayar yine İstanbul Milletvekili Adnan Menderes’e vermiştir. Menderes tarafından kurulan ve 09.03.1951-17.05.1954 tarihleri arasında iktidarda kalan II. Menderes Hükümeti’nde Milli Eğitim Bakanı olarak Samsun Milletvekili Ahmet Tefvik İleri ve Erzurum Milletvekili Rıfkı Salim Burçak görev yapmıştır. Yeni hükümetin programı yine Başbakan Adnan Menderes tarafından okunmuştur. Bu programın daha önceki hükümet programından temelde farklılık taşımadığı ifade edilmiştir. Ancak bazı alanlarda daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Bu nedenle, II. Menderes Hükümet Programı’nda eğitim politikasına ve bu alanda yapılacak çalışmalara ilişkin biraz daha ayrıntıya gidilmiştir. Programın bu kısmında; “*Memlekette ilk, orta, yüksek ve teknik öğretim şubelerinin bir tek umumi mâarif siyâsetine göre idare edilmesi yoluna girilmiştir* (TBMM 1951: 65)” denilerek, her düzeydeki eğitim-öğretim şubelerinin genel bir eğitim politikasına göre yönetileceği ifade edilmiştir. Bu yapılarak çeşitli derece ve alanlardaki eğitim kurumlarının uyumlu bir şekilde gelişmelerinin sağlanacağı dile getirilmiştir.

Teknik öğretim okullarında tarım ve yol, ulaşım kalkınmasının makineleşmesine bağlı olarak bölge ihtiyaçlarına lüzumlu ustaları yetiştirmek üzere kurslar ve şubeler kurulacağı, köy okulları inşaatında Doğu illeri ile bu iller kadar geri kalmış diğer illerin ihtiyaçları ön planda tutulacağı ve köylüleri sorumlu tutan kanuni düzenlemelerin kaldırılacağı ifade edilmiştir. Yükseköğretime ilişkin, Doğuda bir üniversitenin temelini atılacağı da beyan edilmiştir. Genel eğitimde milli ve insani hedefleri gözden kaçırmadan bilimsel ve eğitsel esaslara göre karakter, kişilik ve manevi gelişime önem verileceği dile getirilmiştir. Gençliğini milli karakterine ve geleneklerine göre manevi ve insani kıymetlere donatamayan bir memlekette bilimin ve teknik bilginin yayılmış olması, özgür ve bağımsız bir millet olarak yaşamanın güvencesi sayılamayacağı vurgulanmıştır (MEB, 1990: 16).

Gençliğin “Vatan” ideali etrafında toplanmasının hareket noktası olarak alındığı belirtilmiştir. Öğretmen yetiştirme konusunda ise “*İlkokul öğretmenlerinin gerekli hususiyetler göz önünde bulundurulmak şartıyla, aynı menşeden gelmelerine ve umumiyetle öğretmenlerimizin çok iyi vasıfta yetişmelerine ehemmiyet vereceğiz* (TBMM 2013: 927).” denilerek, özellikle ilkökul öğretmenlerinin tek bir kaynaktan ve nitelikli bir şekilde yetiştirilmelerinin önemi dile getirilmiştir. Programın eğitim politikası ve yapılacak çalışmalar kısmının sonunda “*Tahsil ve terbiyede ilmi usullere sıkı sıkıya bağlı kalacağız.*” denilmiş, bir anlamda olması gereken, temel bir politika, anlayış olarak dile getirilmiştir.

İkinci Menderes Hükümeti’nin görevini tamamlamasının, Başbakan Adnan Menderes’in DP’nin 1950-54 dönemindeki iktidarını “*intikal devri*” olarak nitelendirmiştir. Ancak 1954 yılından itibaren tarımsal üretimin düşmesi, bu sektörün büyümeye olan katkısını

azalttığından ekonomik büyüme oranları da düşmüştür. Hatta 1954 yılında ekonomik büyüme -3 olarak görülmüştür. DP iktidarı 1950-1954 döneminde özellikle tarım ve sanayi alanında sağladığı başarılarla toplumun, özellikle de kırsal kesimde yaşayan büyük halk kitlelerinin sevgisini kazanmış, aydınlar tarafından ve daha çok liberal uygulamalardan yana olan sermaye kesimince de desteklenmiştir. Bu dönemde sağlanan üretim artışlarının toplumun geniş kesimlerinde yarattığı mutluluk ve yaşam düzeyinin yükselmesi halkın 1954 genel seçimlerinde de DP'ye yönelimini sağlamış, seçimlerden yine DP galip çıkmıştır (Kodal 2020: 696-697).

Bu nedenle, Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından hükümeti kurma görevi yine İstanbul Milletvekili Adnan Menderes'e verilmiştir. Bu nedenle; III. Menderes Hükümeti kurulmuş, yeni bir dönem başlamış, bu hükümet 17.05.1954-09.12.1955 tarihleri arasında görev yapmıştır. Menderes Hükümetleriyle birlikte 1945 öncesindeki bakanlık isimlerine tekrar dönüldüğü için, adı geçen hükümette Maarif Vekilliği(Eğitim Bakanlığı)'ne Ağrı Milletvekili Hüseyin Celal Yardımcı getirilmiş, çalışmaları yürütmüştür (TBMM 2013: 1007-1009). Kurulan hükümet programı Başbakan Menderes tarafından TBMM'ye sunulmuştur. Bir iktidar değişikliği olmadığı için, sunulan hükümet programının yeni bir program olmadığı belirtilmiştir. Programın eğitim-öğretim kısmında; *"Hür ve müstakil bir millet olarak yaşamının teminatını yalnız memleketin maddi kudret ve takatinde değil, aynı zamanda halkın ve gençliğin manevi değerlerle tevhizinde bulan iktidarımızın mâarif sahasına hayati bir ehemmiyet atfetmesi..."*(TBMM 1954: 32)." doğal olarak görülmüştür.

Hükümet programında ilk döneminde eğitim-öğretim çalışmalarına ayırmış olduğu kaynak konusunda özeleştirilmiştir. Bir anlamda, eğitim-öğretim çalışmalarına bütçede öncelik verilmediği dile getirilmiştir. Bu bağlamda; 1950 yılında iktidara geldiğinde ilk iş olarak ekonomik kaynakları ve mali imkânları takviye edecek işlere girişilmesine rağmen, maarif (eğitim) hizmetlerine 1950'de 197 milyon lira, 1954 yılında 313 milyon lira tahsis edilmiş olduğu ifade edilmiştir. Alınan ekonomik tedbirler ve mali güçte meydana gelen artış nedeniyle, bütün idari hizmet alanlarında olduğu gibi, eğitim alanında da gelişim, değişim ve dönüşümün olacağı ifade edilmiştir (TBMM 2013: 1026).

Bu süreçte iktidar-muhalefet arasında yaşanan demokratik-antidemokratik tutum tartışmalarının etkisiyle, bu hükümet programında özellikle üzerinde durulan eğitim kurumu üniversiteler olmuştur. Üniversite özerkliğinin zedelendiğine ilişkin eleştiriler olduğu dile getirilmiş, fakat geçmiş yıllarda da benzeri durumlarla karşılaşıldığı vurgulanarak, üniversitelerin görevlerini yapmadığı, öğrencilerini bile iyi bir şekilde yetiştiremediği ileri sürülmüştür. Ancak bu gün için özerkliğin sınırlarının günlük ve fiili politika yapmaya kadar genişletildiğinden söz edilmiştir (TBMM 1954: 25).

İstanbul Milletvekili Adnan Menderes tarafından kurulan, kabinede Sivas Milletvekili Ahmet Özel'in ve Samsun Milletvekili Ahmet Tevfik İleri'nin Maarif Vekilleri (Eğitim Bakanları) olarak görev yapmış oldukları, IV. Menderes Hükümeti 09.12.1955-25.11.1957 tarihleri arasında iktidarda bulunmuştur. Bu hükümet yeni bir hükümet programı hazırlamamış, Demokrat Parti'nin ilk iktidarının ve 1950 Hükümet Programının aynısını program olarak benimsemiştir (TBMM 2013: 1085-1093). Bu nedenle, söz edilen süreçte benzer eğitim politikası ve uygulamalarının takip edildiği ifade edilebilir.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

Menderes döneminin son hükümeti yani V. Menderes Hükümeti 25.11.1957-27.05.1960 tarihleri arasında görev yapmıştır. Bu süreçte, Ağrı Milletvekili Hüseyin Celal Yardımcı ve Yozgat Milletvekili Mehmet Atıf Benderlioğlu Maarif Vekili (Eğitim Bakanı) olarak çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu hükümetin programı da yine İstanbul Milletvekili ve Başbakan Adnan Menderes tarafından TBMM’de okunmuştur. Programda; daha önceki hükümet programları gibi, bu programın da DP Programını temel aldığı dile getirilerek, çok büyük değişikliğin olmadığı hatırlatılmıştır. Ancak zamanla oluşan gelişmelere bağlı olarak bir takım düzenler yapıldığı da sözlere eklenmiştir. Eğitimin de halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde, bütün olanaklardan yararlanılarak gelişmesine çalışıldığı ifade edilmiştir (Balcı 2022: 105).

Eğitim konusunda ayrıntıya gidilmeyen bu programın; 1950 yılından itibaren DP programını merkeze alan, TBMM tarafından dört kez onaylanan bir hükümet programı olduğu hatırlatılarak, eğitim-öğretim alanında takip edilecek politikanın ve yapılacak işlerin değişmediği belirtilmiştir. Ancak parti programına, prensiplerine aykırı olmayan değişikliklerin zaman içinde olabileceği de dile getirilmiştir. Buna karşın yeni hükümet programında özellikle eğitim politikaları ve yapılacak çalışmalara ilişkin yeni bir şey getirilmemiştir (TBMM 1957: 57-64). Bir anlamda; bu hükümet programında da eğitimde daha çok milli ve manevi değerlere ağırlık verilerek, genç kuşakların bu yönde eğitilip yetiştirilmesine özen gösterileceği, eğitime halk katkısının azaltılacağı, okul yapımında devletin ön planda olacağı, eğitim konusunda halk girişimciliğinin ikinci plana itileceği bir politika takip edileceği ifade edilmiştir.

27 Mayıs 1960’a gelindiğinde Türkiye’nin, Cumhuriyetin ilk darbesi Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Demokratik yöntemle iktidara gelen Demokrat Parti ve V. Menderes Hükümeti iktidardan uzaklaştırılmıştır. Böylece, Cumhuriyet tarihinde Menderes dönemi olarak adlandırılan süreç son bulmuştur. Bunun yerine bir anlamda her on yılda bir tekrarlanan darbeler ve muhtıralar dönemi başlamıştır. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi sonrasında ülkeyi yönetmek üzere Milli Birlik Komitesi kurulmuştur. Komitenin başkanlığına Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel getirilmiştir (Çavdar, 2013: 85-89). Bu nedenle, Cemal Gürsel hem devlet başkanlığını hem de Başbakanlık görevini üstlenmiştir. Bu yüzden, bu dönemin ilk hükümeti Cemal Gürsel tarafından kurulmuş ve 30.05.1960-05.01.1961 tarihleri arasında görev yapmıştır. Fehmi Yavuz ve Bedrettin Tuncel’in Maarif (Eğitim) Bakanı olarak görev aldığı, Milli Birlik Komitesi’nce “İnkılap Hükümeti” olarak adlandırılan yeni hükümetin programı gecikmeli bir şekilde Cemal Gürsel tarafından Milli Birlik Komitesi üyelerinin huzurunda okunmuştur (TBMM 2013: 1303-1307).

Programda; “27 Mayıs 1960 İnkılâbının esas hedefi, yurdumuzda demokratik nizamı bütün icapları, bütün müesseseleriyle, maddeten ve manen mümkün olan en kısa zamanda kurmaktır (T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı 1960: 3; TBMM 2013: 1307)” denilerek, hükümetin varmak istediği hedef ortaya konulmuştur. Ayrıca Anayasayı, insan haklarını ve Türk vatandaşlarının sahip oldukları hürriyetleri çiğneyerek, hukuk ve kanun dışı olmuş Menderes hükümetinin yarattığı olumsuzlukların ortadan kaldırılacağı ifade edilmiştir. Programın eğitim-öğretim kısmında; milli eğitim davasının “baş dava” olarak görüldüğü dile getirilmiştir.

Bu bağlamda, “Demokrasinin kökleşmesi, soysuzlaşmamasının teminâtı, özlenen iktisâdi refahın tahakkuku, büyük kütlelerin, yeni yetişen nesillerin milli eğitimden en geniş ölçüde faydalanmasına bağlıdır. Milli Eğitim teşkilat ve programlarımızı, bugünkü istikrarsız halinden kurtarmak, en acele işlerimiz arasındadır. Mâarifimizin muhtaç olduğu nizam içinde ve belli metotlarla çalışan medeni ve milli bir müessese haline getirmeye matuf olmak üzere, gerekli inceleme ve araştırmalara başlamak, gelecek iktidarlara bu istikamette hazırlıklar bırakmak, başlıca arzularımızdandır (T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı 1960: 8; TBMM 2013: 1314).” denilmiştir.

Böylece, Milli Eğitim Teşkilat yapısının ve programlarının istikrarsız halinden kurtarılması konusunun “en acele” iş olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca eğitimin ihtiyaç duyduğu belli yöntemlerle çalışan çağdaş ve milli bir kurum haline getirileceği belirtilmiştir. Buradan hareketle, Milli Birlik Komitesi ve I. Gürsel Hükümeti’nin milli eğitimi yeniden ülkenin öncelikli sorunu haline getirdiği, işlevler yüklediği buna göre politika takip edeceği söylenebilir. Bunun da daha çağdaş, bilimsel ve nitelikli bir eğitim politikası takip edilmesi anlamına geleceği ifade edilebilir.

Sonuç

Eğitim, genel anlamda, bireyde istenilen yönde davranış meydana getirme süreci olarak tanımlanmıştır. Eğitim politikası ise en kısa tanımla toplumun ve devletin ihtiyaç duyduğu yönde vatandaşların okullar aracılığıyla, ağırlıklı olarak örgün eğitim kurumlarıyla yetiştirilmesidir. Bu ise tarihsel süreçte devletin yürütme gücünü elinde bulunduran hükümetler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle, Türkiye’de de hükümetlerin eğitim politikasının belirlenmesinde ve uygulanmasında etkili olmuştur. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanından Cumhuriyetin ilk askeri darbesinin gerçekleştirildiği süreçte (1923-1960) de görülmüştür. Bu süreç üç dönemde incelenmiş, bir takım sonuçlara varılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Atatürk döneminde (1923-1938) dokuz hükümet kurulduğu, hükümet programı hazırlandığı görülmüştür. Bu hükümet programlarından takip edilen eğitim politikası, yapılacak çalışmalara ilişkin bilgiler elde edilmiştir. Bu dönem eğitim politikalarına; Atatürk’ün fikir ve düşüncelerinin, Misak-ı Maarif veya Eğitim Andı’nın, Teşkilat-ı Esasi’nin, devletin ve hükümetlerin önceliklerinin yön verdiği anlaşılmıştır. Bu nedenle, ilk Cumhuriyet hükümeti olan I. İnönü Hükümeti’nin kendisinden önceki Ali Fethi (Okyar) Hükümeti’nin eğitim politikasını benimsediği, devlette devamlılığı sürdürdüğü fark edilmiştir. Bunda Okyar Hükümeti’nin programının Misak-ı Maarif’e dayanılarak hazırlanmasının etkili olduğu tespit edilmiştir. Eğitim politikasının, genel ve ortak eğitimde birliğin sağlanması, mesleki eğitimde uzmanlık esaslarına dayandırılacağı ifade edildiği, eğitimin temel görevlerinden birincisinin çocukların eğitimi ve öğretimi, ikincisinin halkın eğitimi ve öğretimi, üçüncüsünün ise millî güzidelerin (seçkinlerin) yetiştirilmesi olduğu anlaşılmıştır.

İlköğretimin ve mesleki eğitimin daha çok önemsendiği fark edilmiştir. Milli bir eğitim ve kültürden söz edilen programda, eğitimde bütüncül bir yaklaşım benimsendiği görülmüştür. Ayrıca ülkenin ekonomik kalkınmasının kültürel gelişmeye paralel olarak gelişebileceğinin anlaşıldığı anlaşılmıştır. Bu süreçte, eğitim politikaları ve uygulamalarına ilişkin en ayrıntılı programım I. Bayar Hükümeti (01.11.1937-11.11.1938) tarafından ortaya

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

konulmuştur. Atatürk döneminde; eğitimin devlet ve toplum hayatı için öncelikli konuyu oluşturduğu, milli, çağa uygun, akli ve bilimi, cumhuriyetin niteliklerini, Atatürk’ün çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma hatta üstüne çıkma hedefini merkeze alan bir eğitim politikasının takip edildiği anlaşılmıştır.

İsmet İnönü döneminde de (1938-1950) dokuz hükümet kurulduğu, hükümet programı hazırlandığı tespit edilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında (1939-1945) hükümetlerin önceliği askeri alana vermekle birlikte eğitim alanını da boş bırakmadıkları fark edilmiştir. Bu bağlamda, nüfusun büyük bir kısmının yaşadığı kırsal alan merkeze alınmış, köyün kalkındırılması ve köylünün eğitimi bağlamında temel politikalar ortaya konulduğu görülmüştür. Atatürk döneminde takip edilen eğitim politikasının bu süreçte de devam ettiği anlaşılmıştır. İlköğretimin ve mesleki eğitiminin en fazla önem verilecek eğitim kademelerini ve çeşitlerini oluşturduğu belirlenmiştir. Yine ülkenin ekonomik kalkınmasının kültürel gelişmeyle paralel olarak gelişebileceğinin mümkün olabileceğinin anlaşıldığı fark edilmiştir. Bu süreçte; yeniden gündeme gelen Türklük, Türkçülük, millilik düşüncesinin etkisiyle, özellikle I. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti döneminde takip edilecek eğitim politikası ve çalışmalarda “Türklük ruhunun etkin olacağı”nın dile getirildiği görülmüş, buna göre çalışmalar yapılacağı anlaşılmıştır.

Ancak II. Dünya Savaşı’nın ardından, Türkiye’de yönünü batı bloğuna çevirmiş, çok partili hayata geçmiş, ABD ile ilişkiler hızlanmıştır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti devleti ve CHP liberalleşmiştir. Bu durumun yavaş yavaş eğitim politikaları ve uygulamalarına da yansdığı fark edilmiştir. İlk çok partili genel seçimler sonrasında kurulan Recep Peker hükümetine kadar bakan adlandırmalarının “Maarif Bakanı” olarak ifade edilmesine karşın, Peker Hükümeti’nde ilk defa “Milli Eğitim Bakanı” ifadesinin kullanılması, Atatürk döneminden itibaren dile getirilen eğitimin milli olması, milliliği bu adlandırmayla kurumsallaştırılmıştır. Fakat Peker Hükümeti’nden itibaren eğitim politikasında değişim başladığı, yeni anlayışların gündeme geldiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Atatürk’ün demokratik cumhuriyet ideali, ABD ile gelişen ilişkilerin yansıması ve demokratikleşmenin sonucu olarak bu süreçte “üniversite özerkliği”nin gerçekleştirildiği görülmüştür.

Bu süreçte özellikle Hasan Saka Hükümetleri’nin, demokratik eğitim idealini, eğitimde liberalleşmeyi, milli eğitimde batı bloğu, özellikle ABD etkisini bünyesinde barındırmaya başladığı söylenebilir. Çok partili hayatın başlamasının ardından, daha fazla oy alabilme kaygısıyla, İslamiyet’in, dinin, inanç sisteminin gündelik politikada, siyasette sıkça kullanılmaya başladığı için, Şemsettin Günaltay Hükümeti’nde “din öğretimi” konusu laiklik çerçevesinde eğitim politikalarına yansımış, din eğitimi ve öğretimi konusunun Türkiye’nin gündemine geldiği fark edilmiştir. Buna bağlı olarak TBMM’nin ilk İcra Vekilleri Heyeti veya Mustafa Kemal Paşa Hükümeti Programı’ndan sonra, ilk defa bir hükümet programında din öğretiminden söz edilmiştir. Din öğretimimin isteğe bağlı olması esasına bağlı kalınarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi öğretimi için imkân sağlanacağı ifade edilmiştir.

Türkiye’de 1945-1950 yılları arasında takip edilen eğitim politikasının Menderes dönemi (1950-1960) hükümetleri tarafından da devam ettirildiği görülmüştür. Bir anlamda çok partili yaşam, demokratikleşme, ABD ile ilişkileri, ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar, toplumsal değişim isteği gibi unsurların, eğitim politikaları ve yapılacak işleri şekillendirmeye devam

ettiği anlaşılmıştır. Menderes döneminde toplam beş hükümetin kurulduğu görülmüştür. Bunlardan I. Menderes Hükümeti'nin programı bir anlamda on yıllık süreçte takip edilecek hükümet politikalarının temelini oluşturduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle, bu sürecin ayrıntılı eğitim politikasını ve yapılacak çalışmaları ortaya koyulduğu fark edilmiştir. Programda takip edilecek eğitim politikasının, madde ile mana arasında bir denge oluşturmuş bir toplum ortaya çıkarmak olduğu belirlenmiştir. Eğitimin bir bütün olarak ele alınmak istendiği, demokratik ve bilimsel bir eğitimin, eşit bir şekilde ülkenin tamamına yayılması için çalışılacağı tespit edilmiştir. Her düzeydeki eğitim-öğretim şubelerinin genel bir eğitim politikasına göre yönetileceği, eğitim kurumlarını oluşturmada halk katkısının ortadan kaldırılacağı, devletin eğitim kurumlarını oluşturacağı anlaşılmıştır.

Genel eğitimde milli ve insani hedefleri gözden kaçırmadan bilimsel ve eğitsel esaslara göre karakter, kişilik ve manevi gelişime önem verileceği fark edilmiştir. Ayrıca bu programda yeniden "milli eğitim" ifadesinden vaz geçilmiş "maarif (eğitim)" kavramına geri dönüldüğü görülmüştür. Diğer hükümet programları ciddiyetle hazırlanmamış, sürekli 1950 hükümet programına vurgu yapılmış, çağa uygun politikalar takip edilmemiştir. Bir anlamda Menderes Hükümet Programlarında önceliğin eğitim olmadığı, eğitimin çok fazla işlevsel görülmediği, diğer alanlarda politika geliştirildiği anlaşılmıştır.

Bu dönemde iktidar-muhalefet arasında yaşanan demokratik-antidemokratik tutum tartışmalarının etkisiyle, bu hükümet programında özellikle üzerinde durulan eğitim kurumu üniversiteler olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemin hükümet programlarında; daha çok milli ve manevi değerlere ağırlık verilerek, genç kuşakların bu yönde eğitilip yetiştirilmesine özen gösterileceği, eğitime halk katkısının azaltılacağı, okul yapımında devletin ön planda olacağı, eğitim konusunda halk girişimciliğinin ikinci plana itileceği bir politika takip edildiği ortaya konulmuştur.

İki kutuplu dünyada, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında yaşanan rekabetin Türkiye'ye yansımaları nedeniyle 27 Mayıs 1960'ta ilk askeri darbe yaşanmıştır. Demokratik yöntemle iktidara gelen Demokrat Parti ve V. Menderes Hükümeti iktidardan uzaklaştırıldığı görülmüştür. Ülkeyi yönetmek üzere Milli Birlik Komitesi'nin kurulduğu, komitenin başkanlığına Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel getirildiği, Cemal Gürsel'in hem devlet başkanlığını hem de Başbakanlık görevini üstlendiği anlaşılmıştır.

Bu süreçte, Milli Birlik Komitesi ve I. Gürsel Hükümeti'nin kendisini "inkılap hükümeti" olarak tanımladığı, bu nedenle de milli eğitim alanında da bazı reformlar yapmak istediği fark edilmiştir. Milli Eğitim Teşkilat yapısının ve programlarının istikrarsız halinden kurtarılması konusunun "en acele" iş veya "baş dava" olduğu görülmüştür. Ayrıca eğitimin ihtiyaç duyduğu belli yöntemlerle çalışan "çağdaş ve milli" bir kurum haline getirileceği anlaşılmıştır. Fakat bu darbe sonrasında Atatürk döneminde milli olmadan evrenselin yakalanamayacağı anlayışının değiştiği, önceliği çağdaşlaşma, sonrasında milliliğin oluşturduğu fark edilmiştir. Ancak buna rağmen, Milli Birlik Komitesi ve I. Gürsel Hükümeti'nin milli eğitimi yeniden ülkenin öncelikli sorunu haline getirdiği, işlevler

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1960)

yüklediği buna göre politika takip ettiği söylenebilir. Bunun da daha çağdaş, bilimsel ve nitelikli bir eğitim politikası takip edilmesi anlamına geleceği ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya. 2009. Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2009). Ankara: Pegem Akademi.
- ATAM, 2006. Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III (Açıklamalı Dizin İle). Ankara: ATAM Yayınları.
- Balcı, Esengül. 2022. Türkiye’de Eğitim Politikaları(1923-1980). Ankara: Pegem Yayınları.
- Başgil, Ali Fuat. 1966. 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri. Çev: Mehmet Ali Sevük-İsmail Hakkı Akın. İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Binbaşıoğlu, Cavit. 1999. Cumhuriyet Dönemi Eğitim Bilimleri Tarihi. Ankara: Tekışık Yayıncılık.
- Çavdar, Tefvik. 2013. Türkiye’nin Demokrasi Tarihi-1950’den Günümüze. Ankara: İmge Kitabevi
- Erdem, Cahit, Eray Eğmir. 2020. “Demokrasi ve Eğitim: Kavramsal Bir İnceleme”. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, TBMM’nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı, 159-171.
- Ertürk, Selahattin. 1997. Eğitimde Program Geliştirme. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Fevzioglu, Turhan. 1997. "Atatürk'ün Fikir Hayatı", Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Atatürkçülük. Ankara: YÖK Yayınları
- Kodal, Tahir. 2020. “Sıkıntılı Yıllar (1954-1957)”. Edt.: Dilşen İnce Erdoğan, İsmail Hakkı Demircioğlu, Serpil Seda Şimşek. Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960) içinde (695-839). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- MEB. 1990. Hükümet Programlarında Eğitim. Ankara: MEB Çıracılık ve Yaygın Eğitim Gn. Md. Mesleki ve Teknik Açıköğretim Okulu Mat.
- Özcan, Kenan, Arslan Bayram, Kayhan Bozgün. 2021. “Hükümet Programlarında Eğitim Politikası”. Edt. Aydın Balyer-Kenan Özcan-Arslan Bayram. Eğitim Politikaları İçinde (281-308). Ankara: Anı Yayıncılık..
- T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı Cilt 1 Birleşim 2 Sayfa 2-8 11.07.1960
- TBMM. 1338 (1922). TBMM Zabıt Ceridesi Devre 1 Cilt 21 İçtima 72 İçtima Senesi 3. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1340 (1924). TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1341(1925). TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1343(1927). TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1930. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1931. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1935. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1937. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1938. TBMM Tutanak Dergisi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1939. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1942. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.

Tahir Kodal

- TBMM. 1943. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1946. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1947. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1948. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1949. TBMM Tutanak Dergisi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1950. TBMM Tutanak Dergisi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1951. TBMM Tutanak Dergisi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1954. TBMM Tutanak Dergisi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1955. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM. 1957. TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMMa. 1339 (1923). TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMMb. 1339 (1923). TBMM Zabıt Ceridesi. Ankara: TBMM Yayınları.
- Yıldız, Orhan, Tuğçe Yıldız. 2016. "Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Politikaları". Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi, 3 (1), 24-41.

Güneş ŞAHİN

Doçent, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Eğitim Fakültesi/Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü/Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Çanakkale/Türkiye
Associate Professor, Çanakkale Onsekiz Mart University / Faculty of Education / Department of Turkish and Social Sciences Education / Department of History Education Çanakkale/Türkiye

eposta: gunessahin@comu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4245-9760>

RorID: <https://ror.org/04nqdw39>

Atıf/Citation: Şahin, G. 2023. Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örnekleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 203-221. <https://doi.org/10.33692/avrsyad.1334931>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	30.07.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	27.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

TÜRK VATANDAŞI KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA HALKEVLERİNİN ROLÜ: DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU ÖRNEKLERİ

Öz

Çalışmada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da halkevlerinin kurulması ile, halkevlerinin bölgede Türk kimliğini inşa sürecine etkileri değerlendirilmektedir. Halkevlerinin Kemalist ideolojinin birer temsil aracı olduğu düşünüldüğünde, demografik olarak türdeş bir yapı sergilemeyen coğrafyada "Türk vatandaş kimliğinin" oluşturulma çabası temel tartışma noktasıdır. Halkevlerinin tüm vatandaşları kucaklayıcı ve bütünleştirici ideali modernleşmenin özüne uygun bir biçimde yurt çapında sürdürülmüştür. Bu süreç, söz konusu bölgede yurdun diğer bölgelerinden biraz daha farklı ilerlemiştir. Bunun nedeni hem coğrafyanın merkeze uzaklığı hem de bölge halkının sahip olduğu farklı etnik ve kültürel özelliklerdir. Ulus-devletin resmi kimliğini kalıcı olarak hissetmek istediği bölgede bu süreç çok da kolay olmamıştır. Çalışmada söz konusu zorlayıcı etkilerin tespitinde, halkevlerinin faaliyetleri ile ilgili CHP umumi müfettişlik raporları oldukça yön gösterici olmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki halkevlerinin seçiminde şubelerin faaliyetleri göz önünde bulundurulmuştur. Cumhuriyet değerlerinin bir yaşam biçimine dönüşmesine aracılık eden halkevleri, bölge halkına özellikle Türkçe öğretme konusunda ısrarcı bir çaba harcamıştır. Erken cumhuriyet döneminde nüfusun çoğunluğunun Türkçe okuma-yazma bilmediği bölgede, halkevleri ve halkodalarının en önemli sorumluluğu milli bir kültür oluşturarak halka devrim şuurunu anlatmak olmuştur. Birbirini anlayan, seven ve aynı ideale bağlı kaynaşmış bir kütle halinde tasarlanan vatandaş tipolojisi, aynı zamanda Türk vatandaş kimliği anlatısının da en belirleyici yönü olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Doğu ve Güneydoğu'da açılan halkevleri, vatandaşlara Türk kimliği üzerinden bir aidiyet duygusu oluşturulmasında aracı görevi üstlenmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da halkevleri, Türk, Türk Kimliği

Abstract

In this study, the establishment of community centers in Eastern and Southeastern Anatolia and the effects of community centers on the construction of Turkish identity in the region are evaluated. Considering that Community Centers are a means of representation of Kemalist ideology, the effort to create a "Turkish citizen identity" in a geography that does not exhibit a demographically homogeneous structure is the main point of discussion. The ideal of Community Centers that embrace and integrate all citizens has been maintained throughout the country in accordance with the essence of modernization. This process proceeded somewhat differently in the region in question than in other parts of the country. The reason for this is both the distance of the geography from the center and the different ethnic and cultural characteristics of the people of the region. This process was not easy in the region where the nation-state wanted to feel its official identity permanently. In the study, the CHP general inspectorate reports on the activities of the community centers have been very guiding in the determination of the coercive effects in question. The activities of the branches were taken into consideration in the selection of the community centers in the Eastern and Southeastern Anatolia regions. The community centers, which mediated the transformation of republican values into a lifestyle, made an insistent effort to teach Turkish to the people of the region. In the region where the majority of the population was illiterate in Turkish during the early republican period, the most important responsibility of the community centers was to create a national culture and to convey the consciousness of revolution to the people. The citizen typology, designed as a fused mass that understands, loves and adheres to the same ideal, is also the most decisive aspect of the Turkish citizen identity narrative. Therefore, the community centers in the East and Southeast acted as an intermediary in creating a sense of belonging to the citizens through the Turkish identity.

Keywords: Community centers in Eastern and Southeastern Anatolia, Turkish, Turkish Identity.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 yıllık tarihi şüphesiz sayfa ya da sayfalara sığmayacak genişlikte ve derinliktedir. Modern Cumhuriyet tüm kurum ve kuruluşları ile topyekun bir mücadele ve zaferin sonucudur. 1932'de yurdun 14 vilayetinde -Ankara merkez olmak üzere- açılan halkevleri ise ideolojik anlamda Kemalist kimliğin bir bakiyesidir. Öncelikle, çalışmanın kavramsal çerçevesi hakkında okuyuculara burada kısa bir açıklama yapmak yerinde olabilir. Metin içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki halkevlerinin fiziki yapısı, faaliyet alanları ya da söz konusu halkevlerinin şube kollarının detaylı bir analizi yapılmayacaktır. Fakat bölgede Türk vatandaşı kimliğinin oluşturulması bağlamında yeri geldiğinde somut verilere ve faaliyetlere yer verilecektir. Söz konusu coğrafyada, politik eleştirel bir yaklaşım ya da tavır sergilemeden, halkevleri üzerinden Türk vatandaş kimliğini yazabilmenin zorluğu konunun sosyoloji, siyaset bilimi ve sosyal antropoloji alanları ile de doğrudan ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle okuduğunuz metinde sosyal bilimlerin geçişken ve disiplinlerarası niteliğinden faydalanılmakla birlikte sosyoloji, siyaset bilimi ve sosyal

Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü ...

antropoloji alanlarını kapsayan ve uzmanlık gerektiren konularda herhangi bir iddia bulunmamaktadır. Konu ağırlıklı olarak tarihsel perspektiften analiz edilmeye çalışılacaktır.

10-18 Mayıs 1931’de toplanan CHF Üçüncü Büyük Kongresi’nde açılma kararı verilen halkevlerinin (Cumhuriyet Gazetesi 11 Ocak 1932)¹ resmi olarak -imkanlar ölçüsünde- faaliyete geçmesi 19 Şubat 1932’de gerçekleşmiştir (Cumhuriyet Gazetesi 19 Şubat 1932; Cumhuriyet Gazetesi 20 Şubat 1932). Halkevleri kapandığı 1951 yılına kadar yurdun hemen her kentinde birer kültür kurumu olarak misyonunu sürdürmüştür.

Halkevlerinin kuruluş amacına baktığımızda; CHP’nin özellikle 1923-1931 yılları arasında gerek siyasi ve ekonomik yaşam koşulları ve gerekse de halk eğitimi ile ilgili olmak üzere geçirdiği tecrübelerden çıkardığı derslerin sonuçları karşımıza çıkar. Zira 1929 ekonomik buhranından sonra devlet müdahalesine dayalı yeni ekonomi politikalarının ele alınacağına sinyali ve toplum nezdinde siyaseten atmosferi dalgalandıran 1930 SCF denemesi, Menemen gibi olaylar halk tarafından inkılabın tüm veçheleri ile anlaşılması ve elbette destek görmesi için CHP’yi yeniden düşünmeye sevk etmiştir (Şahin 2012: 95). Yine bu gözden geçirme süreci olarak nitelendirebileceğimiz dönemde, Atatürk’ün çıktığı yurt gezileri halkın isteklerinin ne olduğu konusunda mevcut koşulları yerinde görmesi açısından etkili olmuştur (Arıkan 1999: 262).

Bu açıdan düşünüldüğünde halkevlerinin CHP’nin himayesinde olması ve aslında partinin halkla daha fazla hemhâl olması gerekliliğini ortaya çıkmıştır. Çünkü halkevlerinin kapılarının partiye kayıtlı olan ya da olmayan tüm yurttaşlara açık olduğu açıkça ifade edilmektedir (CHP Halkevleri Öğreneği 1935: 5). CHP’nin Müdafaa-i Hukuk kimliğinden itibaren şekillenen fikri yapısı, kendini toplum karşısında kabul ettirme ihtiyacının yanı sıra, bu ideolojinin sürekliliğinin de halk tarafından anlaşılması gereğini doğurmuş, dolayısıyla değişimlerin ve yeni düzenin halka aktarılması bir ihtiyaçtan ziyade zorunluluk haline gelmiştir (Çakan 2004:14).

Halkevlerinin kuruluş gerekçelerinden biri olarak tanımladığı tüm vatandaşları kucaklayıcı misyonu üzerinde durmak burada çalışmamızın gidişatı açısından önemli görünmektedir. Nitekim incelemeye çalıştığımız coğrafyada, Doğu ve Güneydoğu Anadolu halkevlerinin dönüştürücü rolü çalışmamızın ana tartışma noktalarından birini oluşturmaktadır. Durum böyle olunca bahsedilen bölgelerdeki halkevleri farklı sosyo- kültür ve ekonomik koşullar ve konuşulan dillere rağmen söz konusu “kucaklayıcı/bütünleştirici” rolü üstlenebilmiş midir? Çalışmada temel tartışma, bu eksen üzerinden ilerleyecektir.

Tam da bu noktada Recep Peker’in halkevlerinin açılış konuşmasındaki nutku bizim için önemli ipuçları barındırmaktadır. Peker, CHP’nin halkevleri ile izlediği amacını “*milleti*

¹ Talimatnamenin tam metni için bkz., Cumhuriyet Gazetesi 11 Ocak 1932.

şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmak” sözleriyle anlatmaktadır. Aynı zamanda halkevleri çatısı altında bütün vatandaşları toplamayı ve itinalı bir kültür çalışması içinde milli birliğe yükseltmek olduğunu ifade ederek aslında bir ideali vurgulamaktadır (103 Halkevi Geçen Yıllar Nasıl Çalıştı? 1935: 6-7). 1935-1945 döneminde CHP nezdinde parti-devlet özdeşliğinin resmileştiğini göz önünde bulundurursak, özellikle taşrada parti örgütünün kültürel/ideolojik bir yansıması niteliğindeki halkevleri Peker’in de ifade ettiği gibi “ortak ideale bağlı halk kütlelerini teşkilatlandırmak” amacını taşımaktadır. Bu teşkilatlanma süreci sistematik biçimde yurt genelinde sürdürülmüştür. Halkevlerinin kuruluş felsefesinin önemli bir dayanağı olan köycülük ve halka doğru hareketlerinin bir yansıması olan halkçılığın somut uygulama alanı doğal bir biçimde yine halkevleridir. “Köycülük” ve “Halka Doğru” faaliyetlerinin ülke çapında yani ilçelerde, köylerde, nahiyelerde, doğrudan doğruya halkla bütünleşmesi pratikte halkevlerinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Devletin yaptığı yenilikleri anlatacak ve halkı ikna edecek olan halkevleri, yetişkinler eğitimi düşüncesinin gelişmiş bir uygulaması olarak bu biçimde ortaya çıkmıştır (Kemal 1933: 355-361).

Tüm yurttaşlar için bir rehber olması tasarlanan halkevi teşkilatında, vatandaşların kendi ilgi alanlarına ya da beğenilerine göre seçebileceği şube kolları oluşturulmuştur. 9 şube kolu olarak planlanan şema şu biçimde sıralanmaktadır: Dil- Tarih- Edebiyat, Art, Gösterit, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dersaneleri ve Kurslar, Kitapsaray ve Yayın, Köycülük, Müze ve Sergi şubeleri. Halkevi şubelerinden en az 3 şubenin aktif olarak çalışması zorunlu tutulmuştur, ki bu zorunluluk bir halkevinin açılabilmesi için ön koşuldur. (CHP Halkevleri Öğreneği 1935: 5-6).

Çağlayan’ın konumuzla ilgili aydınlatıcı metninde ifade ettiği üzere halkı Kemalist ideolojinin “makbul vatandaşlarına” dönüştürmek için Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da açılan halkevlerinde bilhassa Türkçeyi yaygınlaştırmak temel gayelerden biri olmuştur (Çağlayan 2015: 110). Aynı zamanda kucaklayıcı olma fikri üzerinden yeşeren halkevleri, bölgede Türk vatandaşı kimliğini yaratma çabasını; farklı şube kollarının çalışmaları ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Söz konusu çaba kendini en çok dil-edebiyat-tarih ve folklor şubelerinin çalışmalarında kendini gösterir. Dr. Reşit Galip’in şu ifadeleri dil-edebiyat-tarih şubesinin neden daha öne çıkması gerektiği konusunda aydınlatıcı olabilir:

“Bu şube, memleketin uzak ve yakın köşelerinde bu sahalarda çalışanları birleştirmek maksadını güdecektir. Bilhassa her işin yeni başlanmış sayılabileceği bugünkü şartlar içinde dilcilerin, edebiyatçıların ve tarihçilerin en sıkı çalışma birliği gütmeleri elzemdir. Milli din, milli edebiyatın, milli tarihin sağlam temeller üzerinde yükselmesi için bu çalışma birliği ve onu temin edecek teşkilatlanma şarttır.” (CHP Halkevleri Öğreneği 1935: 14)

Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü ...

Milli kimliğin oluşturulmasında, milli ruhu şekillendiren kültür unsurları içinde dil- edebiyat ve tarih çalışmaları Anadolu coğrafyasında yaşayan tüm yurttaşları kucaklayan ve ortak şanlı bir mazinin fertleri olma, bundan gurur duyma bilincini aşıl原因an bir amaca hizmet etmektedir. Bu yorumdan kimlik kavramı üzerine tespitlerde bulunan Aydın'ın açıklamaları bizim için önemli olabilir. Zira kimliği iki bileşenli olarak tanımlayan Aydın, ilk bileşeni tanımlama ve tanınma; ikinci bileşeni ise aidiyet geliştirme olarak tanımlamaktadır (Aydın 1998: 12). Burada bizim konumuzla ilgili olan kimliğin ikinci bileşenidir. Tüm yurttaşlar arasında ortak bir aidiyet oluşturma gayretinde olan ulus- devlet, kendi resmi kimliğini herkes tarafından benimsenmesi gerektiği düşünülen bir kültür/kimlik anlayışı üzerine kurmuştur. Nitekim insanlar tarih boyunca, zaten bir kimlik oluşumuyla yüzyüze kalmışlardır. İnsanoğlu kendini daima bireysel ya da kolektif olarak tanımlama ihtiyacında ve çabasında olmuştur. Zira bu hal insani iletişimin toplumsal yönüne vurgu yapan vazgeçilmez bir olgudur (Aydın 1998: 17-18). Bu ifadelerden Türk vatandaş kimliğinin oluşturulmasında, Türk inkılabının zihni temelleri üzerine şekillenen halkevlerinin de birer aracı konumunda olduğu anlaşılabilir. Bölgesel zorluk noktasında ise açık bir biçimde, yörenin farklı etnik kimliklerden meydana gelmesi, belirleyici olmuştur.

Neşriyat faaliyetleri de Kemalist iktidarın siyasi kuvvetini pekiştirmek ve meşruiyet tabanını sağlamlaştırmak amacıyla önemli görevler üstlenmiştir. Başta Ankara Halkevi organı *Ülkü* dergisinin öncülüğünde diğer şehirlerdeki halkevlerinin çıkardığı dergiler, broşürler halkevleri kütüphanelerine gönderilmek suretiyle tüm halkevleri arasında bir koordinasyon mekanizması oluşturulmuştur. Halkevleri'nin yayınları Kemalist ideolojinin düşünsel aktarımının yapıldığı ve Kemalizm'i izah eden metinleri içermiştir. Diğer halkevi yayınları ile örnekler çoğaltılacağı gibi bunlar arasında en etkin hiç şüphesiz Ankara Halkevi'nin çıkardığı "*Ülkü Dergisi*"dir. *Ülkü*, dönemin tek partisi olan CHP'nin ideolojik unsurlarının teorik biçimde anlaşılması ve bunların topluma mâl edilmesi amacıyla, kültürel, sosyal ve politik bir dergi olarak çıkarılmıştır (Şahin 2012: 98-99). R. Peker'in *Ülkü*'nün çıkışını "*Halkevleri'nin ruhunu yazı vasıtalarıyla yaymak.*"² olarak belirttiği dergi, bir fikir dergisi olarak diğer halkevi yayınlarına önemli bir örnektir.

Düzenlenen dil konferanslarında kullanılacak dilin ise sade ve herkes tarafından anlaşılır olması noktasında çalışmalar yapılmıştır. Diğer konferanslarda Türk tarihini ve devrimini konu alan çalışmaların arttırılmasına özen gösterilmiş, dünya tarihi boyunca Türklere yönelik asılsız iddialara yanıt verilmesi, Türk uygarlığının tüm yönleriyle tanıtılması da dil ve edebiyat, tarih şubesinin görevi olmuştur (Şimşek 2002: 80-81). Konferanslarla beraber ayrıca derlemeler, öz Türkçe sözcükler ve yer adları üzerine çalışmalar yapılmıştır. Halkevlerinin çalışma prensibi içinde Anadolu'nun tüm köylerinde derleme faaliyetleri

² Metnin tamamı için bkz., Recep Peker, "*Ülkü Niçin Çıkıyor?*", *Ülkü (Seçmeler)*, Şubat 1933: 1.

yürütülmüş ve o yöreye ait atasözleri, maniler, mahalli gelenek ve görenekler, düğünler gibi kültür öğeleri kayıt altına alınmıştır (Erdal 2014: 53).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Açılan Halkevleri’nin Halkla Teması

1932’de 14 vilayette açılması planlanan halkevleri aynı sistematiğe Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde; Ağrı, Bingöl, Diyarbakır, Elâzığ, Erzurum, Hakkari, Kars, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa, Muş, Malatya, Van illerinde teşkilatlanmıştır. Çalışmanın bu bölümünde sıralanan her halkevinin işleyişi, fiziki durumu ya da üyelerinin detaylı analizi yapılmayacaktır. Ancak seçilen halkevlerinin faaliyetlerinden hareketle buldukları bölgede halkla olan temaslarına ve dolayısıyla etnik olarak Kürt ve Arapların yoğun olduğu coğrafyada dönüşüm hamlelerine yer verilmeye çalışılacaktır. Nüfusun büyük bir kısmının köylerde yaşadığı erken cumhuriyet döneminde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu kırsalında açılan halkevlerinin; milli bilince ve kimliğe haiz eğitilmiş bir kitle oluşturma çabası oldukça faaldir. Söz konusu çaba ile -okuma-yazma bilen kişi sayısının oldukça düşük ya da hiç olmadığı düşünülürse- ahaliye Türkçe okuma-yazma öğretme konusunda oldukça hassas ve ısrarlı bir politika izlenmiştir. Bu bölgelerde açılan halkevlerinin Dil- Edebiyat- Tarih- folklor ve köycülük şubeleri eğitimin araçsallığını; verilen konferanslar, kurslar ve yapılan geziler sayesinde kullanmışlardır.

Doğu Anadolu bölgesinde 23 Şubat 1934 Cuma günü, saat 14:00’de ilk mektep binasında açılan Ağrı halkevinin (BCA, 490.01.0.0.971.753.2) 1941 yılına ait köycülük kolunun bir yıl sonrası için nasıl bir program izleyeceğini tespit etmemiz ilginç bir örnek olabilir. Üçüncü Umumi Müfettiş Nazif Ergin’in Türklük bilincinin ve Türkçe’nin yaygın olarak kullanılması gerektiğine dair 22.06.1942 yılında kaleme aldığı rapor Ağrı’da Türk kimliğinin oluşturulmasına örnek olması açısından dikkat çekicidir:

“İrkan Türk olan mıntıkanın dağ köyleri halkından yani şehir ve kasabalarla irtibatı pek az olan kısmından Anadillerini unutup, Türkçeden başka dil konuşanların aslen Türk oldukları köylerine gidilerek ve (muhtarların zaman zaman merkeze çağırıp konferans şeklinde) anlatmak ve Türk diliyle konuşmalarını tavsiye ve temin etmek. Her ay en az iki defa köylere münasip köylere gidilerek köylünün anlayabileceği şekilde ve tarihi delillere dayanılarak ana dillerinin Türkçe ve kendilerinin Türk olduklarını kendilerine inandırmak.”
(BCA. 490.1.0.0.733.2.1).

Yine Ağrı Halkevi’nin Dil ve Edebiyat koluna ait program aynı raporda Kürtçe ile ilgilidir. Rapor’da

“Coğrafi ve Tarihi bazı sebepler dolayısıyla Kürtçe denen kelime hazinesinin ekseriyeti Türkçe lügati teşkil eden bir lisanla telaffuz eden Ağrı halkı arasından Türk dilinin yayılmasına ve kökleşmesine yardım eden tedbirler alınmalıdır. Bunun için de Türk lisanının zenginliği ve güzelliğini tebarüz ettirecek konferanslar verilmelidir. Ağrı merkez halkın Türkçe konuşması temin ettirilmelidir. Fasih ve güzel Türkçe konuşan gençler

Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü ...

mükafatlandırılmalı ve köylü çocukları da bu maksatla halkevine çağırıp yoklanmalıdır. Türk lisanına hizmet etmiş edip ve şairlerin yıl dönümleri kutlanmalıdır. Türkçe ve Kürtçe denilen lisanların bir ana kökten geldiğini ve bu lisanın esaslarının Türkçe olduğunu ispat ve müdafaa ederek köy muhtarlarına vilayetin de yardımı ile bir konferans verilmelidir. Türk lisan ve edebiyatında meşhur olmuş Ziya Gökalp ve Namık Kemal gibi şahısların eserleri tanıtılmalıdır.” (BCA. 490.1.0.0.733.2.1).

Fiziki olarak son derece zor koşullarda Şubat 1936’da açılan Bingöl Halkevi, bina yetersizliğinden 1 Haziran 1936’da faaliyete geçmiştir. 27 Kasım 1941 tarihinde CHP müfettişliğine gönderilen Bingöl halkevi ile ilgili raporlara baktığımızda da Ağrı Halkevi’ndekine benzer konular, özellikle dil hususundaki görüşler gündeme gelir. “... halkevinde verilen konferanslarda muhitin umumi kültürüne hizmet edildiği gibi bir yandan da sokak başlarında bile Türkçe konuşulmasına teşvik edilmek suretiyle milli dava için çalışılmıştır. Genç halkodasında özellikle gençler Türkçe öğrenme gayreti içindedirler...” (BCA, 490.1.0.0.1574.408.1).

23 Şubat 1934’de törenle açılan Bitlis Halkevi’nin ise (Kardaş, Abdülaziz. “Bitlis Halkevi ve Faaliyetleri”. [http://bitliskentbellegi.com/Uploads/bitlis-halkevlerinin-kurulusu-ve-faaliyetleri.pdf.\(03.07.2023\)](http://bitliskentbellegi.com/Uploads/bitlis-halkevlerinin-kurulusu-ve-faaliyetleri.pdf.(03.07.2023)) açıldığı ilk yıllarda maddi yetersizlikleri nedeniyle şube kollarının çoğunun faal biçimde çalışmadığını görmekteyiz. 20.12.1941 yılına ait CHP Bitlis bölgesi müfettişi Tokat Milletvekili Ahmet Hasip Aytuna’nın raporu son derece özenle kaleme alınmıştır. Halkevinin özellikle halk dersaneleri ve kurslar şubesinin Kürtçe ve Arapçanın yerine tamamen Türkçeyi yaymaya muvaffak olması beklenmektedir. İkinci bir vatan vazifesi olarak nitelendirilen Türkçeyi yaymak halkevinin asli görevi olarak tanımlanmakta ve “Bitlis Halkevi binasının bütün güzelliği ile çalışmalarına imkan vermesi gerekirken bir süs olmaktan öteye geçecek faaliyetlerin beşiği olamadığı; canlı ve manalı hareketlerin çatısı haline konamadığı” üzüntü ile ifade edilmektedir. Bütün kaza halkı Kürtçe, Zazaca, Arapça, Süryanice konuşurlar, Türkçe bilen çok azdır (BCA. 490.01.0.0.627.61.1.21). Ahlat’ın köylerinde Türkçe, Çerkezce ve Kürtçe konuşulurken kasabanın Türkçe konuştuğu ifade edilir. Adilcevaz’a ayrı bir hususiyet gösterilen raporda nahiye merkezinin Mutki, Tatvan kaza merkezleri yanında bir şehir gibi olduğu ve aynı zamanda kaza halkının Türk olmasına vurgu yapılarak şık, modern bir Cumhuriyet kasabası olmaya aday gösterilmektedir. Türklük duygusunun yüceltilmesi ve milli duyguların geliştirilmesi açısından genel ifadeler içermekle birlikte halkevi raporunun eleştirel yanı burada paylaşılmaya değerdir.

Bitlis halkevine vatandaşların ilgisinin olmaması halkevi inşaatının yeni tamamlanmış olması ile ilişkilendirilmektedir. Aynı zamanda halkevi ya da halkodalarının bulunduğu yerlerde çalışan memurların vali, kaymakam gibi en yüksek idare amirleri olduğu halde halkevine karşı ilgisiz davranmaları, samimi olmamaları ve halkevi çalışmalarına katılmamaları parti merkezine açık bir biçimde şikâyet edilmektedir. Şark vilayetlerindeki halkevlerinin genelinde aynı soruna dikkat çeken “halkevlerimizin faaliyetlerini verimsiz kılan bazı sebepler” başlıklı rapor oldukça öz eleştirel ifadeler içermektedir. Rapor

eksikliklerle beraber, parti merkezinin bölgede ne yapması gerektiğine dair önerilerde bulunması ve özellikle “halkla temas” noktasında partinin bizzat sorumlu tutulması açısından önemli telkinler içermektedir.³ (BCA. 490.01.0.0.627.61.1/102/103/104/105).

Erzurum’da halkevi 23.02.1934’de açılmıştır. 1935’de seçim yeri olan Erzurum’a giden milletvekili Nakiye Elgün raporunda, halkın yoksulluğunu halkevine ilgisizliğinin yegane sebebi olarak görmektedir. Halkevinde Erzurumlularla bir araya gelen Elgün;

“... İlin aydın evlatları ile halkevinde toplandık, halkevinin ne demek olduğunu anlamamaları yüzünden, çetin konuşmalar sonunda içten bir samimiyet oldu. Her yerde doğunda okul ve kültürün önemi büyüktür. Buralarda Kürt olanlar belki varsa da tam Türk oldukları halde kendilerini Kürt sananlar ya da onları Kürt saymakta çıkar sağlayınlar pek çoktur. Bu zararlı yolan büyükleri Halkevi, küçükleri de ancak okullar çevirebilir. Oltu’da halk dileklerini dinlerken bazı işlerin başında ‘Türk evladını görmek isteriz’ sözü sıkça geçti. Bu sözü derinleştirip incelediğimiz zaman yersel müstentiki kastettiklerini anladık. Halbuki müstentik kendilerince Kürt sanılan ve gerçekte tam Türk olan bir yerin çocuğudur. Erzurum’da Kürt meselesinin her bahane ile ortaya atıldığını ve yanlış kanaatlere sapıldığını gördüğümde üzerinde durmayı faydalı bulduğumu sonsuz saygılarımla yüksek katınıza sunarım. (BCA. 490.1.0.0.648.152.1.109/110/111/112/113/114).

İfadeleri ile kendini kimliğini Kürt olarak tanımlayanların esasında Türk olduklarını ve belli çıkar grupları tarafından Kürt olduklarına inandırıldıklarını açıkça dile getirir. 1940’lı yıllara gelindiğinde artık kentin kültür, sanat ve edebiyat okulu gibi hizmet veren halkevi (Arslan 2013: 210) hakkında CHP Genel Sekreterliği’ne sunulan bir raporda; “Erzurum şark emniyetinin kilit noktası olarak ifade edilirken halkevinde kış gecelerinde muayyen bir program dahilinde müsamereler ve konferanslar düzenlenmektedir. Şark vilayetleri içinde milli harsın ve ilmi çalışmaları arttırıcı bir kuvvet olarak tanımlanan toplantıların yapıldığı Erzurum Halkevi, şark hududunda yüksek kabiliyette bir milli kültür kalesi olarak” tanımlanmaktadır (BCA. 490.1.0.0.997.853.2/27). Erzurum halkevi kadar faal olmayan Kars halkevi ise (BCA. 490.1.0.0.1009.895.2/44). 1933’de Milli Eğitim Müfettişi Eyüp Saygın tarafından açılır (Aydoğan 2010: 102). Kars halkevi ile ilgili 1936 yılına ait raporlarda, vilayetde uzun yıllardır Azeri Türklerinin ve Azeri harsının etkinliğinin devam etmesine rağmen artık bu etkinliğin kalmadığı ifade edilmektedir. “Yerli Kars halkı ile diğer illerimizden gelen tüccar, esnaf vesaire halk ile Azerilerin arasında eski ikilik oldukça azalmıştır. Diğer doğu illerimize göre daha çalışkan ve iş bilir Kars halkının az zamanda tamamen inkışaf edip Cumhuriyetimizin kuvvetli bir elemanı olabilir” (BCA. 490.1.0.0.999.860.1/8-9).

ancak 1945 yılına gelindiğinde halkevinin fiziki durumunun iyi olmasına rağmen çalışmalarının istenilen seviyede olmaması valinin, milli eğitim müdürlerinin ilgisizliğine

³ Raporun detayları için ayrıca bkz. Üçüncü, Uğur. “CHP Teftiş Raporlarına Göre Bitlis (1939-1945)”, <http://acikerisim.ktu.edu.tr/jspui/bitstream/123456789/3416/1/Tam%20Metin> Erişim Tarihi: 04.07.2023

Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü ...

bağlanmaktadır. Halkevinin istenilen seviyede, milli-manevi duygulara haiz biçimde çalışabilmesi ise Niğde Milletvekili Hüseyin Ulusoy raporunda şu biçimde dile getirilir:

“... Kars bir sınır vilayeti, bilhassa Rusya’nın yurdumuz hakkındaki emelleri, rejimi itibari ile de daima uyanıklıkla ilgilenmemiz lazım gelen bir devlettir. Bu bölgede temin edeceğimiz maddi ve manevi huzur, halkevi ve parti aracılığı ile yaratacağımız kuvvetli düşüne birliği yurdumuzun başka yerlerinde bulunmasını istediğimizden daha faydalı ve emniyet verici olur. Kars halkevine vereceğimiz önemin ölçüsünü buradan anlamalıyız...”
(BCA. 490.1.0.0.999.860.1/8-9).

Dil-edebiyat ve tarih şubesinin Kars’ ta üzerinde durduğu konu ise milli tarih, edebiyat, dil ve lehçelerdir. Kars’ın muhtelif mıntıklarında dil ve şive ayrılıklarının milli bir şive üzerinde toplanıp tek şivede olması şubenin tetkik konularındandır. İyi Türkçenin muhitte yayılması için güzel konuşan bayanların bu konuda halkevinde çalışmaları istenir (BCA. 490.1.0.0.999.860.1/14-15). Şubenin köycülük kolu ile ortaklaşa çalışarak hiç Türkçe bilmeyen köylerde, Türkçe’nin temini için mükafatlar temin edilmelidir. Hiç Türkçe bilmediği halde yakın zamanda Türkçe öğrenenleri, onların diğer köylerde Türkçe konuşmaları için teşvik edilmelidir. Yakın zamanda Türkçe öğrenenlere iş bulunmalıdır (BCA. 490.1.0.0.999.860.1/24). Böylece, Türkçe öğrendiği için, ekonomik olarak kendi geçimini sağlayan vatandaş diğer Türkçe konuşmayanlara örnek olabilir.

Faaliyetleri açıldığı ilk yıllarda etkin olmasa da sonraki yıllarda giderek artan Van Halkevi 24.06.1932’de açılmıştır (CHP Halkevleri ve Halkodaları 1940: 29). Yörenin dışa kapalılığı, ülkenin uzak ve ücra bir noktasında olması, geleneksel yapının varlığı Van halkevi faaliyetlerini arzulan seviyeye taşımada güçlükler neden olmuştur. Ancak halkevinin milli birliği tesis etme noktasında özellikle dil-edebiyat-tarih şubeleri yöre halkına verilen okuma-yazma kursları ve düzenlenen konferanslarla çalışmalar yürütmüştür. 1933’te Van halkevi dil-tarih ve edebiyat şubesi, milli dil ve anane tetkikleri raporunda;

Türk dilinde bugünkü yazı ve edebiyatta kullanılan ve halka arasında yaşayan kelimelerin, istilâhları, eski masalları, atasözlerini araştırıp toplamak, halk arasında kullanılan gayrî menus kelimelerin asıllarını araştırmak, ahali tarihini tetkik ederek broşür hazırlamak, ilde basımevi olmadığına bu tetkikleri Ulus, Ülkü veya Halkevi Yön Kurulu’nun uygun göreceği diğer bir şekilde yaygınlaştırma şubenin faaliyetleri arasındandır (BCA. 490.01.991.835.2).

Yukarıdaki bu ifadelerle, bölge halkına milli kültür bilincine sahip sadık bir vatandaş olmanın önemli araçlarından biri olan neşriyat ön plana çıkarılıyordu. Bu sayede Türkçe okuma-yazmayı öğrenmeye teşvik edilen vatandaşlar, aynı zamanda ilk defa kitap- gazete ile buluşabilecekti. Resmi yayınlar statüsünde olan söz konusu yayınlar, partinin ideolojik aygıtları olarak rejimin kendisini anlatma ve inkılapları yayma biçimiydi bir anlamda. Van’da 1948 yılına ait CHP Van Bölgesi Müfettişi Yozgat Milletvekili İhsan Olgun’un Van’ın o dönemki sosyo-kültürel ve ekonomik hayatına dair kaleme aldığı rapor özellikle Van ve

Hakkâri ilerine ait gözlemlerine dayanmaktadır. Raporda çalışmamızla ilgili noktalara baktığımızda bölgede özellikle köylerde aşiret hayatının bütün sıkı kuralları ile yaşıyor olması ve İran'la sınır olan Van'da ve Hakkari'de bu konunun mutlaka üzerinde durulması gerektiği ifade edilmektedir. İki şehrin de %70'den fazla ekseriyetinin Kürt olduğu göz önünde tutulursa; okuma-yazma oranının % 10'larda seyrettiği ve Türkçe konuşmayanların küçümsenmeyecek kadar çok olduğu ve bu nedenle oldukça uyanık davranılması istenmektedir (BCA. 490.1.0.0.718.454.1.110). Rapor partinin halkevleri aracılığı ile yurt çapında üstlendiği önemli sorumluluğun bölgede etkili olmamasının tespitlerini de içermektedir:

"...Van ve Hakkâri illerinde hükümet ve millet işlerinin iyi yürümesinin yegâne amili yoldur. Binaenaleyh yolun muntazam olarak işlediği yerlerde, Türkçenin biraz daha yayıldığı açık hakikattir. Nüfusunun 5 80'nin köylerde Türkçe konuşmadığı bilinen Hakkâri ili ve Van'a bağlı ilçe merkezlerinde, köylerde maarif teşkilatı bakımından kuvvetli olmamız icap eder. Burada yaşayan kütleyi aydınlatmak ve temsil etmek için hususi bir kültür programına ihtiyacımız vardır. Bu kültür programı yurdun diğer yerlerinde yürütülen kültür programlarından farklı olmalıdır. Türkçeden başka dil konuşan insanların temsil bakımından yapılacak program Türkiye'de Milli Eğitim işlerinin umumi programından ayrı bazı hususiyetler ihtiva etmelidir. Bunun içinde bu illeri yakında bilen ve buralarda çalışan maarifçi ve idareci arkadaşlardan müştereken bir komisyon kurularak bu mevzuu ele alınarak etüt edilmelidir..." (BCA. 490.1.0.0.718.454.1.112).

Türkçe konuşan kimsenin az olduğu Hakkari'de 1936'da açılan ancak çalışmalarına 1937'de başlayan halkevinde benzer maddi yetersizlikler hat safhadadır. Yüksekova halkodasında 1941'de Türk Dil Bayramı'nda konuşan Kazım Atakul halkın kendilerini anlamadığını, bu durumu ise oldukça acı ve çirkin olarak ifade etmektedir. Çarşıda, pazarda, dükkânda her kim Kürtçe konuşuyorsa ona cevap verilmemesini salık vererek kendisinin bölgede Türkçe konuşurma ve alıştırmaya savaşı açtığını ifade etmektedir (Altan 2019: 103-106).

1930'lu yılların genel atmosferi, rejimin kendini var etme çabası üzerine şekillenen pek çok uygulamanın gerçekleştiği yıllardır. Doğu Anadolu kırsalında Muş ili de bu uygulamaların ve politikaların inşa edildiği yerlerdendir. (Çağlayan 2016: 256). Muş halkevinin 23 Şubat 1934'de açıldığını görmekteyiz (Yuca 2015: 230). Muş halkevinde 26 Eylül 1936'da kutlanan dil bayramında konuşan halkevi başkanı Kamil Kotan Türk dilinin Arap ve Acem etkisinden acil olarak kurtulması için her vatandaşın canla başla çalışmasını milli bir vazife olarak ifade eder. Muş halkının neden Türkçe okuma-yazma öğrenmesi gerektiği konusunda ikna niteliğindeki konuşmasını "...Atatürk'ün buyurduğu sözü yine o yüksek dağları içine alacak şekilde bağıralım: Türküm ne mutlu sana..." (BCA. 490.1.0.0.1169.107.3) Konferans vermek üzere Van, Bitlis, Siirt ve Muş'taki izlenimlerini aktaran Hasan Reşit Tankut'un gözlemleri de çalışmamızın bu kısmında yerini alabilir. Muhiti iyi tanıdığını söyleyen Tankut, konuşmasının izah ve tenvir kısmını halkın seviyesine ve ikna kısmını da mantıklarına göre şekillendirdiğini anlatmaktadır.

Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü ...

"...Duygulanırmayı her vilayete göre ayrı çeşitte yaptım. Muş vilayetlerinin - Van'ı da katarak- Türkçe konuşmayan kasabalarında bile herhangi bir endişeye mahal olmadığını tahmin etmek istiyorum. Ancak Kürtçe konuşan köylere gelince onlar için kati bir fikir edinmem kabil olmadı." (BCA. 490.1.0.0.1015.916.4)

Tankut'un ifadeleri tereddüt içermektedir. Zira geleneksel yapının katı kuralları ile varlığını sürdürdüğü Muş'da, halkın Türkçe öğrenmeye ve de seküler yaşam tarzına mesafeli yaklaşımı, halkevinin çalışmalarının da istenilen düzeyde karşılık bulmasını sekteye uğratmış görünmektedir (Çağlayan 2016. 262).

Diyarbakır, Mardin, Siirt ve Tunceli illerine baktığımızda da bölgedeki diğer kentlerle benzer bir tablo ile karşılaşırız aslında. Nüfus yönünden yine türdeş olmayan bu vilayetlerde halkevi çalışmaları bölge halkını Türkçe konuşmayı öğrenmeye ve Türkleştirmeye yönelik ilerlemiştir. Türk vatandaş kimliğinin biçimlenmesinde Diyarbakır Halkevi'nin (19.02.1932)⁴ özellikle dil-edebiyat-tarih şubelerinin çalışmaları aydınlatıcı olabilir. 1938'de halkevi neşriyatı olarak çıkan Karacadağ dergisi çıkış maksadını *"...tarihin her devrinde Diyarbakır'da yaşamış olan atalarımız, bugünkü dilimize inananlarımıza birçok miras bırakmışlardır. Bunları çıkarmak ve tanıtmak buranın eski ve yeni kültüre nasıl bir kaynak olduğunu, ulusal varlığımıza buraların nasıl hizmet ettiğini tanıtmak için çıkıyoruz..."* ifadeleri ile açıklamıştır (Baykal 1938: 1). Sözlü propagandanın en etkili ortamı olan dil bayramı kutlamalarına da köşesinde yer veren Karacadağ dergisi, *"duygu ve düşüncelerin kalıpları dil olduğuna göre, melez bir dilin melez bir kültürü temsil ettiğini"* vurgulamaktadır (Özbek 1939: 3). Halkevinin diğer şubelerinin daha az faaliyette bulunmasını CHP Diyarbakır Milletvekili Cahit Çubukçu vilayette bir parti teşkilatının olmaması ile ilişkilendirmekte ve şu sözlerle raporuna devam etmektedir:

"... bölgede memuriyet hayatının icabı olarak, tahvil ve becaş gibi hallerle bu arkadaşların sık sık değişmeleri; ruhen, fikren, kalben partili oldukları halde sırf Diyarbakır'da parti teşkilatı olmaması yüzünden partiye yazılmak şeref ve fırsattan mahrum kalan diğer yerli üyelerin de bu vaziyetten müteessir olmaları komitelerdeki istikrarsızlığı vücuda getirmiştir. Halkevinde candan çalışan ve vücutlarından istifade edilen yerli üyelerden de komite, üye ve başkanlıklarına seçilmeleri imkânın verilmesi halkevi faaliyetlerini arttırmak bakımından çok yerinde ve faydalı olacağı kanaatindeyim." (BCA. 490.1.0.0.269.1072.1).

Mardin Halkevi'nin açılışı 23 Şubat 1934'tür. Mardin'de halkevinin ilk amacı Mardinlilerin Türkçe konuşması olmuştur. Kentte Türkçe konuşulmasını teşvik çalışmaları, Mardin Türk Ocağı döneminde başlamış ve devam etmiştir (Aydın ve vd. 2019: 685, 686). 28.08.1936'da Dil bayramı halkevi bünyesinde dört gün süren kutlamalarla gerçekleşmiştir (BCA. 490.1.0.0.1169.107.1). Halkevi Başkanı Dr. Aziz Uras, Mardinlilerin neden Türkçe

⁴ CHP 1940 Halkevleri ve Halkodaları: 13.

öğrenmesi gerektiği konusunda heyecanlı bir konuşma yapmış ve bu coşkulu etkinliği Mardin Ulus Sesi gazetesi sütununda şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Toprağın bağrından eski bir gömü (define) çıkarırken, yıllardan beri her şeyde Türk özlüğüne bulmaya çalışıyoruz. Yazıyı ve tarihi kurtardık, sıra dilimize geldi. Sevgisini Arapça kekeleyen, acısını Farsça şakıyan kafası melez, gönlü kurak bir yoz sürüye dönmüştük. Sürüyü kapanın elinden kurtarabilmek için ona bir ulus düzeni vermek demektir. Türk devrimi demek işte bu düzene atılış demektir” (Ulus Sesi 1936: 2).

Başkan Aziz Uras’ın Belediye Meclisi’ne teklifi ise oldukça ilginçtir; hangi Mardinli bir zaruret olmadan Türkçe’den başka bir dille konuşursa, ufak bir ceza yazılmasını, mesela 10 ya da 25 kuruş alınmasını ister ve teklif alkışlarla kabul edilir (Aydın ve vd. 2019: 687). Dil öğretimi birçok iş arasında Mardin Halkevi’nin tüm şubelerince ön planda tutulmuştur. Sadece Mardin merkezle sınırlı tutulmayan bu çaba başta merkeze bağlı Cizre, Nusaybin, Gercüş, Savur, Midyat gibi kazalar olmak üzere il sınırları içerisindeki tüm yerleri içine alacak şekilde genişletilmiştir. Bu itibarla kazalara tetkik seyahatine çıkan heyetlerce, dili tek tipleştirme mücadelesinde kaymakamlardan ortak hareket edilmesi için destek istenmiştir. Yine esnaf cemiyetleri ile temasa geçilerek her zaman Türkçe konuşmaları bildirilmiş, memleket gençlerinden oluşan aydınlarla gece kahvelerde irtibata geçtiği halkın, dil ve kültür sahasında aydınlanmalarına çalışılmıştır (Altan 2012: 6).

Genel anlamda yöre halkını “terbiye” etme üzerine vermeye çalıştığımız bu örnekler özellikle memleketin şive, mezhep ve medeniyet açısından farklılıklar gösteren topluluklarını bir arada tutma; düşünüş, duyuş ve işleyişini üstün millet ülküsüne uygun bir tarzda işleyerek yetiştirme güdüsünü anlamamız açısından önemlidir. Çakan’ın aydınlatıcı kitabından devam edersek, terbiyenin topluma idealler vermek olarak algılanması; Türkiye örneğinde Kemalist ilkelerin topluma aşılması anlamını karşılar ki bu anlayış “inkılap terbiyesi” kavramıyla ifade edilir (Çakan 2004: 94-95).

Çalışmamızın coğrafi sınırları içinde yer alan ve çok kültürlü bir sosyal yapıya sahip olan Tunceli’de (Dersim) halkevinin çalışmaları hakkında Sertel’den edindiğimiz bilgilere göre “4. Umum Müfettişi Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan 14.01.1937’de CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak Pertek, Hozat ve Ergani ilçelerinde birer halkevi açılmasını” istemiştir. Böylece Tunceli halkevi 21.02.1937’de Pertek halkevinin açılmasıyla faaliyetlerine başlamıştır (Sertel 2013: 209). 11.06.1940 Pertek halkevinde düzenlenen bir konferansa baktığımızda, kalabalık huzurunda konuşan isim Hakim Muavini Vecdi Yarman’dır. Genç hatip Türk tarihine vurgular yaparak Türkün emsalsiz gücünü anlatır. Konuşmanın çalışmamızla ilgili kısmı ise yine bölgenin etnik kimliği üzerinedir. Söz konusu coğrafyada esas itibarı ile Kürt, Laz, Kırgız, Kıpçak ve sair millet göremediğini ve bunların “büyük ulusumuzun birer boyları olduklarını ifade eder, burada da milleti tarif ederek ülke, devlet, halk, hâkimiyet ve gaye birliği unsurlarını” tahlil etmiştir. Dil meselesi hakkında ise Türklerin eski devirlerde Çince, Acemce

Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü ...

ve Arapça gibi dilleri resmi olarak benimsediklerini ve büyük Çin âlimlerinin bu lisanlarla ilim kitaplarını yazdıklarını hatırlatarak “bugün Kürtçe dediğimiz fare azmanı konuşma tarzının da bu havalideki vatandaşlarımıza siyasi ve coğrafi zaruretlerin yadigârı olarak kaldığını” ifade etmiştir (BCA. 490.1.0.0.1013.909.1.6/7). 22.04.1941 tarihli raporunda Muş bölge müfettişi Antalya Mebusu Dr. Münir Soykam, Pertek Halkevinin planlı ve şuurlu çalıştığını yazar. Aile toplantılarının, gençlik gecelerinin yapıldığını ifade ederken yurdun bu köşesinin çok himmete muhtaç olduğunu, bu büyük ödevin de kendilerine verilmiş bulunduğunu vurgulamaktadır (BCA. 490.1.0.0.1003.874.1.12).

1937 açılan Hozat halkevine halkın rağbetinin iyi olduğu ifade edilen aynı raporda halkın kültür seviyesinin herhangi bir fikir cereyanına kapılmak için yeterli olmadığı belirtilmektedir.

“...Yüzyıllardan beri mezhep ve tarikat şeyhleri ile tarikat ağalarının batıl itikatlara, hurafe ve totemlere bağlayarak beşeri hukuktan mahrum ve medeniyetten uzak tutulan bu halkın, cumhuriyetin kuvvetli olduğu kadar müşfik eli ile mensup bulunduğu Türk ulusu camiasına yeniden katıldığını, Türklüklerini idrak ederek inkılabımızın açtığı terakki yolunda çalışabilecek surette irfan ve bilgiye sahip yeni bir nesil vücuda getirmek gayesiyle mektepler açıldığını ve bu mekteplerin iyi çalıştığını şükran ile gördüm...” (BCA. 490.1.0.0.1003.874.1.27).

Hozat halkevinde spor faaliyeti dışında tatminkâr bir çalışmanın olmadığı ve özellikle halka Türkçe okuma-yazma öğretme çalışmaları üzerinde önemle durulması gerektiği Soykam’ın 1942 ve 1943 yıllarına ait raporlarında altı çizilen konular arasındadır. Raporun çalışmamızla ilgili kısmında; halkın merkezde ve Zeranik nahiye merkezinde oldukça güzel Türkçe konuştuğunu, cumhuriyete ve büyüklere içten bir itaat sergiledikleri anlatılır. Ovacık halkı için mukaddes sayılan Munzur nehrinin yanındaki Ziyaret köyü muhtarı, Dr. Münir Soykam’dan kendi köylerinde bir eğitmen okulu açılmasını talep etmektedir. “Ovacık halkının ülkümüze kolayca bağlanacağı muhakkaktır. Fakat bu memurlarımızın halka iyi muamele etmesi ve geçmişi unutturmasına bağlıdır...” (BCA. 490.1.0.0. 1003.874.1.10).

Bu ifadelerden Tunceli halkevinde de aslında bölgedeki diğer halkevlerine benzer biçimde, halkı eğiterek -Türkçe öğretmeye çalışarak- çağdaşlaşmaya sevk eden hamleler yapıldığını anlamaktayız. Karpat’ın 1930’lu yıllar Türkiye’sine dair gözlemi ülkenin batı ucundan, Menemen’den verdiği örnek, Doğu ve Güney Doğu Anadolu coğrafyası için de genelleştirilebilir. Karpat’a göre;

“Fethi Bey önderliğindeki SCF, modern bir lider ve modern fikirler sunmuştu. Ancak Menemen’deki kalabalık Mustafa Kemal’in Cumhuriyet Türkiye’sine kesinlikle yakıştırmadığı gelenekçi, karanlıkçı fikirlere meyletmişti. Kemalistler bu olayla sarsıldılar ve devrimin halkı çağdaşlığa itecek, vatanseverliği dinin yerine koymalarına sebep olur şekilde desteklerini kazanacak bir ideolojiye ihtiyacı olduğuna karar verildi.” (Karpat 2019:94).

Devrimin halkın bütünü tarafından anlaşılma ihtiyacı vardı. Bu ihtiyaçtan doğan boşluk halkevleri kanalıyla bütünleştirici, dönüştürücü ve birleştirici manevralarla doldurulmalıydı. İdeolojik olarak Kemalist ülkeye bağlanmanın mekânsal zemini halkevleriydi dolayısıyla halkevlerinde çalışan memurların da dirayetli, özendirici ve halka karşı anlayışlı olması elzemdi. Bu ifadelerimizi “Şark vilayetlerimizdeki halkevlerimiz ve odalarımız: kültürlü, toplayıcı ruha malik, içtimai ve ahlak otoritesi yüksek, muhit tarafından sevilen ve tutulan, halkevlerimizin maksat ve gayelerini iyice kavramış ve daha evvel, başka halkevlerimizde çalışmış reislerden ve komite reislerinden mahrum oldukları için verimli çalışmamaktadır” (BCA. 490.01.0.0.627.61.1.2/23/25.103). alıntısı ile de destekleyebiliriz.

Erken Cumhuriyet döneminde sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan taşra olarak addedebileceğimiz Siirt’te de demografik yapı çeşitlilik arz etmektedir. Nüfusun çoğunluğunun Kürt ve Arap kökenli olması Siirt halkevinin sorumluluğunu doğal bir biçimde arttırır. Şehrin ucunda yüksek bir tepede, 24 Şubat 1934’de açılan Siirt halkevi dört şube koluyla faaliyetlerine başlamıştır (Kardaş 2014: 415). Siirt halkını devrime bağlayıcı ve yurttaşlarda ulusal duyguları kuvvetlendirici çalışmalar yürütüldüğünü ifade eden halkevi başkanı Mirat Aykın 1935 tarihli raporu halkevinin ilk açıldığı yıllarda bir fikir edinmemiz açısından yol gösterici olabilir:

“...Evimiz bu yılki çalışmaları ile, hedefi olan, yurttaşları samimi bir çatı altında toplamak, onlarla fikir birliği meydan getirmek, devrim ve cumhuriyet sevgisini gönüllere sindirmek, dimağlardaki eskilikleri yavaş yavaş gidererek modern hayat telakkisini kökleştirmek, yurttaşların kültürünü yükseltmek alanlarında her türlü fırsatlardan faydalanarak gelecek için çok umutlu sonuçlar elde etmiştir...” (BCA. 490.1.0.0.990.833.1.2.).

Halkevi reisinin idealize ettiği tablo uzayıp gitmektedir. Ancak halkevinin kaynaştırıcı rolüne karşılık parti müfettişlerinin tedirginliği belgelere yansımaktadır. 1940’lı yıllara ait Siirt ile ilgili raporlardaki ifadeler çok parlak görünmese de halkevlerinden beklenti büyüktür. Siirt milletvekillerinin Türkçe okuyup yazabilmelerine, halkevleri ve halkodalarında da bu işe hız verilmesi için daha esaslı çarelere başvurulacağı Siirt teftiş raporlarında ifade edilmektedir (BCA. 490.1.0.0.512.2058.2.1). Diğer bir rapor CHP Diyarbakır Bölgesi Müfettişi Hakkâri Mebusu Ali Reşad Göksiden tarafından kaleme alınmıştır:

“Diyarbakır Vilayet merkezine 200 küsür kilometre uzaklıkta bulunan Siirt vilayeti merkez kazası itibariyle büsbütün başka manada bir manzara arz eder. Halk kamilen şafidir. Fakat Arapça konuşmalarına rağmen bu halk Arap ve Kürt olmadıkları gibi adet ve ananelerine bakınca doğrudan doğruya kendilerini tam kanlı Türk olarak kabul etmeleri dahi kolay görünmüyor. Siirtlilerin şarki Anadolu’da ve cenupta konuşulan dillerin bütün Türkiye’de ve her türlü ticaret işlerinde görmek her yerde kabildir. Siirtliler aslında çocuklarını iyi okutarak kendilerinden çok farklı yetiştirmeye heveskar bulduklarını kaydetmek gerekirse ve bir orta mektep olmasına rağmen, mektep Siirt gençliğini tatmin etmez haldedir...” (BCA. 490.1.0.0.512.2058.2.3/4/5/6).

Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü ...

Ali Reşad Bey, Siirt halkını Kürt ya da Arap olarak nitelemekten imtina ederken, kültürel olarak bakıldığında da halkın kendini Türk olarak tanımlamasının zorluğunun farkında görünmektedir. "...Siirt çarşısı ve mahalatta Arapçadan başka dil konuşulmadığı gibi birçok Siirtli Türkçe konuşamaz. Evlerinde aileler hiç Türkçe bilmez..." (BCA. 490.1.0.0.512.2058.2.3). Dolayısıyla Siirt'te halkın çoğunluğunun Türkçe konuşmadığı aşikardır. Halkevinin dil ve edebiyat şubesinin önde gelen faaliyeti de anadili Arapça ve Kürtçe olan Siirt halkına Türkçe öğretmek olmuştur (Olgun 2013: 293).

Urfa Halkevi, 23 Şubat 1934'de açılmıştır (Özdurgun 2017:460). Açıldıktan iki sene sonra halkevinde 26.09.1936'da düzenlenen dördüncü dil bayramı kutlamaları, dil devriminin topluma anlatılması Urfa halkevinin de programındadır. Sözlü propagandanın önemli araçlarından olan dil bayramı, diğer halkevlerindeki benzer bir programla kutlanır. Konuşma metinlerinde, Türk dilinin dünyadaki diğer milletlerin dilleri ile rabitası ve hemen hemen tüm dillere ana kök vazifesini gördüğü üzerine vurgular vardır. Garp dil alimlerinin Türkçe bilmemeleri ve onu tetkik mevzu sahasının dışında tutmamalarından üzüntüyle bahsedilirken üç yılda yapılan şuurlu ve kansız Türk inkılabına da hayretle, takdirle bakmaları memnuniyetle anlatılır (BCA. 490.1.0.0.1170.111.1/5). "... Büyük milletimizin ne yaptığını ve daha neler yapmaya ve yaratmaya kadir olduğunu göreceksiniz. İşte kabaran heyecan içerisinde yine kulaklarımızı ulu atanın ulu sözü çınlatıyor: Ne Mutlu Türküm diyene!"⁵ (BCA. 490.1.0.0.1170.111.1/5). Türkçe ezan okunması ve bundan duyulan kıvanç halkevi üyelerinden Hakkı Bilgin'in dizelerinde yerini bulur:

"Bir ülkedeki camiinde Türkçe ezan okunur.

Köylü anlar manasını namazdaki duanın,

Bir ülkedeki mektebinden Türkçe Kuran okunur.

Küçük büyük herkes anlar buyruğunu hüdanın

Ey Türk oğlu! İşte orasıdır senin vatanın..." (BCA. 490.1.0.0.1170.111.1/6). Dizeleriyle devam eden şiirde aslında sadece Kürtçe ile değil, Arapça ile de mücadele edildiğini gözlemlemek mümkündür. Milliyetçiliğin kucaklayıcı yönünün ağır bastığı ifadeler kendisini Urfa halkevinin dil-edebiyat-tarih şube kolunun faaliyetleri özellikle güneş -dil teorisinin detaylı anlatımında gösterir (BCA. 490.1.0.0.1170.111.1/9-15). Türkçe dışında dillerle mücadele etmenin değeri Urfa gazetelerinde yerini alır (Pınar ve Özdurgun 2016: 872). 30.06.1934'de Halkevi Başkanı Musa Kazım Yazgan, yedi şubeden beşinin olumlu biçimde faaliyet gösterdiğini ancak şubelerde görev alan münevverlerin ekseriyetini teşkil eden memurların,

⁵ Mustafa Kemal'in 1933 tarihli özlü sözü "Ne mutlu Türküm diyene", Almanya ve İtalya'nın faşist rejimlerinde revaçta olan doğum, kan veya etniklik fikrine tersti. Yeni Türkiye'nin sınırlarında yaşayan herkes kendine "Türk" diyecekti. Bu, vatanseverlerin milliyetçilik yorumuydu. (Karpas 2019: 94).

öğretmenler tenzih edilerek, halkevine olan alakasızlıklarını partiye şikâyet etmektedir. (BCA. 490.1.0.0.844.339.2/39). Görünen o ki, diğer halkevlerinde benzer biçimde karşılaştığımız durum Urfa Halkevi için de farksız değildir.

Sonuç

Okuduğunuz metin politik ve eleştirel bir yaklaşım sergilemekten imtina edilerek kaleme alınmıştır. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Türk vatandaş kimliğinin oluşumunda halkevlerinin rolünü yazarken kimliklendirme/Türkleştirme zaten resmi ideolojinin kendini var etme çabalarından biri olarak belirir. Halkevleri CHP'nin sarsılmaz ve değişmez ilkeleri üzerine şekillenmiştir. Doğal biçimde de Kemalist ideolojinin birer uzantısıdır. Halkevlerinin tüm vatandaşları kucaklayıcı yapısı daha çok bölgesel şartlara göre şekillenmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da geçimini ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılıktan sağlayan vatandaşları feodal ve aşiret yapısının katı kurallarından sıyırma, kadınları kamusal alanlarda görünür kılma gibi görevleri vardır. Türk vatandaş kimliğinin oluşturulması ise ağırlıklı olarak dil-edebiyat ve tarih şube kollarının faaliyetlerinde kendini gösterir. Söz konusu faaliyetler, kültürün en önemli aktarıcısı olan "dil" üzerinden şekillenir. Nüfusun çoğunluğunun Kürtçe, Arapça konuşması Türkçe öğretilmesini bir zorunluluk haline getirmiştir. Vatandaşlara aidiyet duygusu, Türk vatandaş kimliği üzerinden ve Türkçe konuşmaya özendirilerek geliştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Mardin Halkevi bünyesinde halkevinde Türkçe konuşmayan vatandaşlara bir oyun kurgusu oluşturularak cüzi miktarda para cezası verilmesi teklif edilmiştir. Benzer bir örnek Kars halkevinde de karşımıza çıkar. Böylece hem birbirini hem de inkılapları idrak eden bir halk yaratma ideali, halkevlerinin dil kursları ve Türkçe okuma-yazma kursları ile gerçekleştirilmeye gayret edilmiştir. Kürtçe'nin aslında Türkçe'nin bir türevidir ve Türkçe'nin neredeyse tüm dillerin kaynağı olduğuna dair ispat çabası halkevi konferanslarında sıklıkla dile getirilir. Çünkü Türk vatandaş kimliğinin yaratılmasında, halkevlerinin rolü bilhassa Türkçe konuşma-yazma pratiği kurgusu üzerinden şekillenir.

Metin içinde verilen örnekler halkevlerinin resmi faaliyet raporlarından seçilerek alınmıştır. Bölgenin demografik, etnik ve kültürel çeşitliliğinin farkında olan halkevi başkanları, milletvekilleri ve görevli parti müfettişlerinin ortak gayesi; Kemalist ideolojinin mikro düzeyde birer yansıması biçiminde şekillenir. Parti müfettişlerinin kimi zaman, subjektif fikirleri raporlarına geçirmiş olmaları da ihtimal dahilindedir. Milliyetçiliği benimsemiş, kaynaşmış bir kütle yaratımı üzerinden ilerleyen Türkleştirme hamleleri sözlü propagandalarla halkı özendirme çabası taşır. Yurttaşlara devrim ilkelerinin aşılmasında, laiklik ve milliyetçilik ilkeleri değişim yaratılmak istenen halka tarihsel örneklere, meşruti bir zeminde izah edilir. Verilen konferansların sınırı sadece Türkleştirme üzerinden çizilemez zira farklı mezheplerin de bulunduğu söz konusu bölgelerde İslamiyet'in de Arap kültürü orijinini eleştiren konuşmalar vardır. Dini kimlik üzerine yapılan konuşmalarda skolastik zihniyet,

Türk Vatandaşı Kimliğinin Oluşumunda Halkevlerinin Rolü ...

yobazlık, batıl fikir, itikatlar eleştiri konusudur. İslamiyet'e sıkı sıkıya bağlı olan halkın kendi yaşam pratiklerinden sıyrılması oldukça güç görünmektedir.

Etnik, mezhep ve kültürel olarak farklı unsurları barındıran ve ülkenin gelişmemiş vilayetlerindeki halkevleri Türk vatandaş kimliğinin oluşumunda eksiklikler ile önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Ancak halkevlerinde çalışan bölgedeki idari amirler, memurlar, doktorlar kimi zaman halkevine ve halka karşı ilgisiz davranmışlardır. Bölge halkını halkevine çekme, inkılapları anlatma noktasında halkevi çalışanlarının söz konusu ilgisizliği, parti müfettişlerinin gözlemlediği konular arasındadır. Halkevlerinin halkla yeterince temasının olmaması, halkevlerinden istenilen hedefleri sekteye uğratmaktadır.

Anadolu'nun ücra köşelerinde bahsedilen ya da idealize edilen söz konusu hamleler gerçekleştirilirken şüphesiz bölgenin fiziki uzaklığı, ulaşım şartlarının güçlüğü ve mevcut sosyo-kültürel ve ekonomik yapısının çeşitliliği de belli başlı zorluklar olarak göze çarpmaktadır. Çalışmamıza konu olan bölgedeki halkevlerinin en temel problemi maddi yetersizlikle birlikte nüfusun türdeş olmaması ve eve rağbet etmemesidir. Kadınların halkevi ile teması ise burada tamamen ayrı bir tartışma konusudur. Kadınları kamusal alanda görünür -'modern kadın' ideali- kılmak halkevlerinin bir diğer sorumluluğu olarak düşündüğümüzde; halkevlerinde düzenlenen piyeslerde, temsillerde kadın oyuncu bulmak bir yana kadın izleyici bulmak dahi oldukça güçtür.

1930'lu yıllar Türkiye'sinin genelindeki diğer halkevlerinde de pek çok sorun elbette vardır. Ancak özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki halkevlerinde söz konusu güçlükler; kaynaştırılmış yani Türkleştirilmiş tek tip vatandaş oluşturma çabası, halkevi çalışanlarının çoğunun hem eve hem de halka ilgisiz davranmaları, parti merkezinin halkevlerindeki maddi eksiklikleri gidermekte geç kalması ya da hiç gidermemesi olarak belirir. Böyle bir tabloda da rejimin tabana yayılması, anlaşılabilirliği ve vatandaşların halkeviyle hem hal olması imkânsız hale gelmiştir.

Kaynakça

Resmi Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

CHP Halkevleri Öğreneği, 1935, Ankara.

1935 Halkevleri 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, 1935, Ankara.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi

Ulus Sesi Gazetesi

Karacadağ Dergisi

Kitaplar ve Makaleler

- Arıkan, Zeki, 1999, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk yolu Dergisi* 6.
- Aydın, Suavi, 1998, *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği*, Ankara, Öteki Yayınları.
- Aydın ve vd., 2019, *Mardin Aşiret Cemaat Devleti*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aydoğan, Erdal, 2010, "Doğu'da Bir Kültür Ocağı: Kars Halkevi", *Atatürk Dergisi* 5(1), 101-121.
- Baykal K, 1938, "Niçin Çıkıyoruz", *Karacadağ*, 20 Şubat S.1, C. 1.
- Bayraktar, Zerrin, Alpar, Cem, 1982, *Ülkü (Seçmeler)*, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını.
- Çağlayan, Ercan, 2016, "Cumhuriyet Taşrasından Bir Kesit: Muş [1925-1938]", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (16), 255-268.
- Çağlayan, Ercan, 2015, "Halkevlerinin Vilayet-ı Şarkıyye'deki Faaliyetleri (1932-1951)." *Journal of Turkish Studies*, (10/9), 105-126.
- Çakan, Işıl, 2004, *Konuşunuz Konuşturunuz*, İstanbul, Otopsi Yayınları.
- Erdal, İbrahim, 2014, "Türk Tarih Tezi Açısından Halkevlerinin Türk Dili ve Kültürü Üzerine Faaliyetleri; Yozgat Halkevi Örneği", *Folklor/Edebiyat*, Cilt 20, Sayı: 78, 2014/2, 51-58.
- Karpat, Kemal, 2019, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kardaş, Abdülaziz, 2014, "Cumhuriyet Dönemi'nde Bir Modernleşme Hareketi Olarak Siirt Halkevleri Ve Halkodaları (1934-1951)", *Journal of Turkish Studies*, (9/7), 411-444.
- Köymen, Nusret, 1933, "Köy Seferberliğine Doğru", *Ülkü*, C.5. 355-361.
- Olgun, Said, 2013, "Siirt Halkevi de Faaliyetleri (1934-1951)1", *History Studies* (5/2), 287-301.
- Özdurgun, Yunus. 2017. "Urfa'daki İlçe Halkevi Faaliyetleri (1936-1951)", *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 457-473.
- Pınar, Mehmet, Özdurgun Yunus, 2016. "Urfa Halkevi ve Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (9/43), 870- 881.
- Sadık, Özbek, 1939, "Alfabemiz", *Karacadağ*, S. 21, C. 2.
- Sertel, Savaş 2013, "Tunceli'de Açılan Halkevleri ve Halkodaları (1937-1951)", *Tarih Okulu Dergisi* (6/XV), 205-260.
- Şahin, Güneş, 2012, "Van Halkevi ve Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31 (52), 93-134.
- Şimşek Sefa, 2002, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri (1932- 1951)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Altan Bilal, "Hakkâri Halkevi ve Halkodaları", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/788380> (08.06.2023).
- Arslan, Mukkades, "Türk Siyasi Tarihinde Erzurum (1923-1950", <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/18925> Erişim Tarihi 10.07.2023.
- Kardaş, Abdülaziz, "Bitlis Halkevinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", <http://bitliskentbellegi.com/home/product-detail/34/bitlis-halkevlerinin-kurulusu-ve-faaliyetleri-1934-1951> Erişim Tarihi: 01.07.2023.

Üçüncü, Uğur, "CHP Teftiş Raporlarına Göre Bitlis (1939-1945)",
<http://acikerisim.ktu.edu.tr/jspui/bitstream/123456789/3416/1/Tam%20Metin> Erişim
Tarihi: 04.07.2023.

Ek

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

26 Eylül 1936 dördüncü dil bayramı münasebetile üyelerimizden
Hakkı Bilgin tarafından söylenen şiir örneğidir

Bir ülkeki camiinde türkçe ezan okunur .
köylü anlar manasını namazdaki duanın
bir ülkeki mektebinde türkçe kuran okunur
küçük büyük herkes anlar buyruğunu hidanın
ey türk oğlu işte senin orasıdır vatanın
bu şiiri pek çok evvel ziya gökâlî okudu
bence budur doğru bir yol bir hakikat öğüdü
eseli bir inan kadar o düşünüşler gerçek
türkçe ezan benliğinin eseridir bu dilek
atmalıdır temel artık bu ülkede hür duygu
aranmasın kara kaplı kitaplardan bir sorğu
bu dünyada insan için kendini bilmek kadar
olmaz yüksek bir meziyyet bu hakikat aşikâr
taassupla cehalettir yüz karası bu arzan
işte bulduk ilacını o kökleşmiş marazın
şunu eyi bilmeliki kahraman bir milletin
arasında işi yoktur mefsedet,melanetin
sende yokmu biraz insaf asırlara bu elde
hüküm kanun bizim iken konuşmadık bir dilde
milli varlık ve benliğin kalkıyorken ortadan
her zillete katlanarak uyanmadın hala sen
yerler gökler şahit olsun bu yeşil yurt bu ülke
arınacak taassuptan silinecek bu leke
verdik gönül hakikatten doğan o saf dileğe
kalmayacak cehaletten bir iz evet gök bir gölge
kızaraacak yüzün senin batacaksın yerlere
aklın ermez oldu neden bu bilinen sirlara
yer bulamaz bu topraktanköhne fikir,sihniyet
şimden geri senin hakkın husran ile mezellet
susmalısın müebbeden ölüm,mezar hep sana
işte kurduk hür tahtını milliyetin bir yana
ufkumuzda doğan güneş atatürkün güneşi
yurt sevgisi gönlümüzün en deha

Nuray ÖZDEMİR TIRYAKI

Profesör, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Bolu/Türkiye
Professor, Bolu Abant İzzet Baysal University/Faculty of Arts and
Sciences/Department of History/Division of History of the Republic of Türkiye,
Bolu/Turkey

eposta: ozdemir_n@ibu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0001-6427> RorID: <https://ror.org/01x1kqx83>

Atıf/Citation: Özdemir Tiryaki, N. 2023. Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 222-244. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1350663>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	27.08.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	26.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

CUMHURİYETİN 100 YILINDA TÜRKİYE’DE KARAYOLU POLİTİKASI*

Öz

222

Günümüzde, Türkiye’de karayolları başlıca ulaşım sistemi olup demiryolları, havayolları ve denizyollarına oranla daha çok gelişme göstermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşımda öncelik dönemin en ucuz ve en güvenli ulaşım aracı olan demiryollarına verilmiş karayolları ise daha çok demiryollarını tamamlayacak şekilde ele alınmıştır. Ülkeyi demir ağlarla örmek hedeflenmiştir. Ancak 1940’lı yıllarda motorlu taşıtların kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte dayanıklı karayollarına ihtiyaç artmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’de ulaşım politikasında büyük bir değişim yaşanmış ve ulaşımda ağırlık karayollarına verilmiştir. Bunda ABD’nin yönlendirmelerinin etkisi de büyük olmuştur. Soğuk Savaş döneminde Sovyet tehdidine karşı yapılan ABD yardımlarından karayollarına finansman ve teknik destek sağlanmıştır. Olası bir sıcak savaşta ABD’nin Türkiye üzerinden Sovyetler Birliği’ni durdurma planları doğrultusunda stratejik açıdan önem taşıyan yolların yapımı desteklenmiştir. Türkiye’de yol programları hazırlanmış ve kol gücünden makineli yol yapımına geçilmiştir. DP döneminde karayolu ulaşımına verilen öncelik de Türkiye’nin ulaşım politikasında yaşanan değişimi hızlandırmıştır. Günümüze gelinceye kadar otoyol yapımıyla ivme kazanan karayolu ulaşımı diğer ulaşım sektörleri arasında birinci sırada yer almıştır. Ne yazık ki gerek iç gerekse dış politik gelişmelerin etkisiyle Türkiye’de 100 yıllık süreçte kara, demir, deniz ve havayollarını birbirine paralel bir şekilde geliştirmeye yönelik politikalar izlenememiştir. Çoğunlukla yük ve yolcu taşımacılığı karayolu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bundan dolayı Türkiye, bayram, doğal afet gibi

* Bu makale 2006 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde kabul edilen “Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960)” başlıklı tezden üretilmiştir.

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

trafiğin yoğun olduğu dönemlerde tek bir ulaşım sektörüne bağımlı olmanın acısını fazlasıyla ödemektedir.

Bu çalışmada, Cumhuriyetin 100 yılında Türkiye’de karayolu ulaşımında izlenen politikalar ve karayollarında yaşanan değişim-dönüşüm incelenmiştir. Gerek iç gerekse dış politik gelişmelerin Türkiye’nin ulaşım politikası üzerindeki etkileri üzerinde durularak karayolu ulaşımında yaşanan gelişmeler anlatılmıştır. Karayolu ağırlıklı ulaşım politikasının Türkiye’nin iktisadi, siyasi ve sosyal hayatına etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ulaşım, Karayolu, Demiryolu, Otoyol, Köprü,

HIGHWAY POLICY IN TURKEY IN 100 YEARS OF THE REPUBLIC

Abstract

Today, highways are the main transportation system in Turkey and have shown more development than railways, airlines and seaways. In the early years of the Republic, priority in transportation was given to railways, which were the cheapest and safest means of transportation of the period, and highways were considered to complement railways. It was aimed to cover the country with iron nets. However, with the widespread use of motorized vehicles in the 1940s, the need for durable highways increased. After World War II, there was a major change in transportation policy in Turkey and the emphasis was placed on highways. The directives of the USA had a great influence on this. During the Cold War period, financing and technical support was provided to highways from US aid against the Soviet threat. In line with the US plans to stop the Soviet Union through Turkey in a possible hot war, the construction of strategically important roads was supported. Turkey prepared road programs and switched from manual to mechanized road construction. The priority given to road transportation during the DP period also accelerated the change in Turkey's transportation policy. Until today, road transportation, which gained momentum with the construction of highways, has taken the first place among other transportation sectors. Unfortunately, due to the impact of both domestic and foreign political developments, Turkey has not been able to follow policies to develop land, rail, sea and airways in parallel with each other in the last 100 years. Mostly freight and passenger transportation has been concentrated on highways. Therefore, Turkey pays a heavy price for being dependent on a single transportation sector during peak traffic periods such as holidays and natural disasters.

In this study, the policies followed in road transportation in Turkey in the 100 years of the Republic of Turkey and the change-transformation in highways are examined. The effects of both domestic and foreign political developments on Turkey's transportation policy are emphasized and the developments in road transportation are explained. The effects of the highway-oriented transportation policy on Turkey's economic, political and social life are evaluated.

Keywords: Transportation, Highway, Motorway, Bridge, Railway

Giriş

Dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Anadolu; tarih öncesi çağlardan itibaren Asya ve Avrupa kıtaları arasında köprü görevi yapmıştır. Özellikle doğu-batı yönünde uzanan yol bağlantılarıyla tarih boyunca jeopolitik bakımdan önemli bir geçiş yolu olmuştur. Anadolu yollarının altın çağı, Kral Yolunu yapan Perslerle başlamış Roma ve Selçuklu dönemlerinde de karayolları büyük gelişme kaydetmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise kuruluş döneminden itibaren yol ve köprü işlerine önem verilmiş, orduların geçtiği yolların yapımına büyük özen gösterilmiştir. Daha çok askeri ve iktisadi amaçlara hizmet edecek bir karayolu politikası izlenmiştir (Çetin 2017:2-7; Özdemir 2006:6).

15. yüzyıldan itibaren başlayan Coğrafi Keşifler sonucunda yeni yolların keşfi başta İpek Yolu gibi önemli ticaret yollarını da içeren Anadolu yollarının etkinliğini azaltmıştır. Avrupa'da denizyolu ulaşımı 16. yüzyıldan itibaren hızla yaygınlaşmaya başlarken karayolları eski uluslararası önemini yitirmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri ve iktisadi amaçlı izlenen karayolu politikası, ticaret yollarının yön değiştirmesiyle 18.yüzyılda önemini kaybetmiştir. Yeni yollar inşa edilmezken mevcut yollar da bakımsız kalmış ve karayolları ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelmiştir. Ayrıca 19. yüzyıldan itibaren demiryolu ulaşımının yaygınlaşmaya başlaması da karayollarını geri plana itmiştir (Özdemir 2006:10).

Osmanlı Devleti'nde karayolu çalışmaları konusunda Tanzimat Dönemi önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Tanzimat Fermanı'yla ülkenin imarı için çalışılacağı ve halkın refahının sağlanması için gerekli önlemlerin alınacağı ilan edilmiştir. İhtiyaçlara göre belirlenen ve bir program çerçevesinde sürdürülen yol yapım politikası oluşturulmuştur. Bayındırlık işleri hükümet işi olarak görülmüş ve 1848'de Nafia Nezareti kurulmuştur (Kartal 1985:261-262).

Karayolu çalışmalarını sistemleştirmek amacıyla 1866 yılında Turuk-u Maabir Nizamnamesi (Yol ve Köprüler Nizamnamesi) hazırlanmıştır. Karayolları için ihtiyaç duyulan finansmanı sağlamak için yol vergisi alınması benimsenmiştir. 1866 tarihli Nizamname 1869 yılında bedeni yükümlülük konusu öne çıkartılarak yeniden düzenlenmiştir. Kanuna göre; 16-60 yaş arası her erkekten yol yapımı için beş yılda 20 gün çalışmak, bedel vermek ya da hayvan çalıştırmak zorunluluğundan birini tercih etmesi istenmiştir (Çadırcı 1991:154-155).

Nafia Nezareti'nce 1882'de Umur-ı Nafia Programı hazırlanarak ilk kez karayolları bir program çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak ilk yol programı uygulanamasa da Osmanlı Devleti'nde karayolu yapımına hareket getirmiştir. Anadolu ve Rumeli'de karayolu yapım faaliyeti Tuna ve Bağdat Valiliklerinde bulunan Mithat Paşa ve *Gidemediğin Yer Senin Değildir* veciz sözünün sahibi olan Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa gibi bazı girişimci valilerin kişisel çabalarıyla ivme kazanmıştır (Barda 1958:276-277).

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

II. Meşrutiyetin ilanıyla 1908’de ikinci Umur-ı Nafia Programı hazırlanmıştır. 1910 tarihli Yol Kanunu ile yapılacak yollar tespit edilerek finansman temin edilmiştir. Rumeli’de 435 km, Anadolu’da ise 7.200 km olmak üzere toplam 7.635 km’lik bir yol ağının yapımına başlanmıştır (Tekeli ve İlkin 2004:377; Barda 1958:277). Ancak ardı ardına yaşanan savaşlar üzerine yol programları kâğıt üzerinde kalmış yol çalışmalarında bir sonuca ulaşılamamıştır. I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında yaşanan işgaller nedeniyle yol ağı korunamamıştır. Yollar bakımsızlıktan kullanılmaz hale gelmiş ve köprülerin büyük bir kısmı harap olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti’nden oldukça yetersiz ve bakımsız halde olan 18.335 km’lik bir karayolu ağı devralmıştır.

1-1923-1938 Döneminde Türkiye’de Karayolu Politikası

TBMM’nin 23 Nisan 1920’de açılmasıyla karayolu faaliyetleri Nafia Vekaleti tarafından yürütülmüştür. Yol vergisi Ankara Hükümeti’nce de önemli bir kaynak olarak görülerek 21 Şubat 1921’de TBMM’de Tarik Bedel-i Nakdisi Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Nakdi ödemeyi esas alan kanunla 18-65 yaş arasındaki erkekler vergiye tabi tutulmuştur. Ancak savaşın gölgesinde verginin uygulanması pek mümkün olamamıştır. İşgal yıllarında yeni yol çalışmaları yapılamadığı gibi mevcut yollar bakımsızlıktan kullanılamaz hale gelmiştir. İşgalci güçler de çökürken yollarda büyük tahribat yapmışlardır (Özdemir 2013:217).

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne 13.885 km²-si harap ve tamire muhtaç 4.450 km²-si de toprak yol olmak üzere 18.335 km² karayolu kalmıştır. Bu yolların ise sadece 6.943 km²-si her mevsimde geçit verebilecek durumdadır. Cumhuriyetin ilanıyla Nafia Vekaleti içerisinde oluşturulan karayolu teşkilatı aynen devam etmiş karayolu teşkilatının adı Turuk-u Maabir Müdüriyet-i Umumiyesi olarak geçmiştir.– Karayolu çalışmaları savaş yıllarında çıkartılan Tarik Bedel-i Nakdisi Kanunu ile sürdürülmüştür (Yol Davamız 9 Yılda 23.054 Kilometre 1948:10).

Yeni Türkiye Devleti’nin kuruluşunda ulaşım sistemi; dönemin en hızlı ve ülke koşulları açısından da en uygun ulaşım aracı olarak görülen demiryolları üzerine kurulmuştur. Hükümetler, Osmanlıdan oldukça kötü bir durumda devralınan kara, demir ve denizyollarını mali kaynaklarının kısıtlılığına bağlı olarak aynı zamanda geliştirmenin imkansızlığı karşısında ağırlığı demiryollarına vermişlerdir. Karayolları ve denizyolları ise daha çok demiryollarını tamamlayacak şekilde ele alınmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında karayolu faaliyetlerine dair planlı bir yapılmaya gidilemese de Nafia Vekâleti elde bulunan kıt kaynaklarla bu konuda büyük bir kararlılık göstermiştir. İlk etapta Kars-Ardahan-Hopa, Keller-Bayramiç, Susurluk-Biga, Çanakkale-Balıkesir, Merzifon-Havza, Silifke-Taşucu, Afyon-Baladız, Mut-Karaman, Ordu-Sivas-Gaziantep yolları devlet yolu olarak kabul edilerek bu yolların yapımına 1923 yılından itibaren başlanmıştır (As 2013:225; Yol Davamız 9 Yılda 23.054 Kilometre 1948:10).

Karayolu faaliyetlerinde karşılaşılan en önemli sorun finansman temini olmuştur. Bu amaçla Tarik Bedel-i Nakdisi Kanunu'nda düzenlemeye gidilerek 19 Ocak 1925 tarihinde Yol Mükellefiyeti Kanunu çıkartılmış ve bedeni yükümlülük usulü getirilmiştir. Tarik Bedel-i Nakdisi Kanunu'nun aksine, paradan önce bedeni yükümlülük yani devletçe gösterilen yol ve köprü yapımında çalışma benimsenmiştir. Bu yükümlülük özellikle vilayet yollarının yapımı için uygulanmıştır (Resmi Ceride, 23 Şubat 1925:7; Mutlu 1948:52).

Kanuna göre, 18-60 yaş arası bütün erkekler yol yükümlülüğüne tabi tutulmuş, ancak sakatlığı tespit edilen fakirler, öğrenciler, askerler ve altı çocuğu olanlara vergiden muafiyet tanınmıştır. Savaştan yeni çıkan Türkiye, yol vergisi aracılığıyla nüfusunu da artırmak istemiştir. Altı çocuk muafiyeti ekonomik güçlüklerle karşı karşıya kalan halk için vergiden tek kurtuluş yolu olarak görülmüştür. Bundan sonra Anadolu'da altı çocuklu ailelerin sayısında hızla artış yaşanmıştır (Özdemir 2013:218).

Bedelden çok bedeni yükümlülük esasına dayanan bu uygulamayla yol yapımında makine kullanımı henüz yaygınlaşmadığı için ihtiyaç duyulan iş gücü sorununu çözmek amaçlanmıştır. Kanunda verginin sadece yol işlerine harcanacağı belirtilse de toplanan paranın öncelikli işler için kullanımına devam edilmiştir (Akandere 1998:184; Tekeli ve İlkin 2004:389-390). Yol vergisinin Cumhuriyet döneminde de sürdürülmesi Kurtuluş Savaşı sonrasında büyük ekonomik sıkıntılar yaşayan halkın sürekli şikayetine neden olmuştur.

Kanunla, vilayet yollarında hemen çalışmalara başlansa da bütçe imkanlarının yetersizliği ve programsızlıktan dolayı karayolu çalışmalarında istenilen sonuç alınamamıştır. 1926 yılı içinde 880 km'lik yol onarımı tamamlanmış, 1039 km'lik tamirat sürdürülmüş, 742 adet küçük köprü ve menfez yeniden inşa edilmiş 331 köprü ve menfez üzerinde de onarıma devam edilmiştir (As 2013:239).- Devletin 1926 yılından itibaren demiryolu inşa politikasına ağırlık vermesiyle karayollarına genel bütçeden yeteri kadar ödenek ayrılamamıştır (Mutlu 1948:219).

Devlet yollarının ödenek sıkıntısından dolayı bakımsız kalması üzerine, 12 Haziran 1927 tarihinde Devlet ve Vilayet Yollarının Tevhidi Hakkında Kanun çıkartılmıştır (Resmi Ceride, 10 Temmuz 1927:1) Bu kanunla; devlet yolları ve vilayet yolları şeklindeki sınıflandırma kaldırılmış ve her iki yolun da yapım, bakım ve onarımlarıyla il özel idareleri görevlendirilmiştir. Hükümetler demiryolu politikasına öncelik vererek kaynaklar demiryolu yapımına aktarıldığından karayolu çalışmaları vilayetlere bırakılmıştır (KGMTA,1948-1960 Karayolları Genel Müdürlüğü Çalışmaları Hakkında Rapor 1961:6).

Vilayetlerin genel meclislerince 1929 yılından başlamak üzere beş yıllık yol programlarının hazırlanması öngörülmüştür. Karayolu yapım ve bakım çalışmalarının vilayetlere bırakılmasıyla demiryollarının bütçedeki ağırlığı daha da artmış ve ülkede geniş çapta karayolu yapım faaliyetleri tamamen durmuştur. Kanun gereğince genel bütçeden illere yardım yapılması kararlaştırılmışsa da buna yönelik finansman bulunamamıştır (Mutlu

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

1948:61; As 2013:227). Zamanla devlet yollarını içeren yol ağını ayakta tutmanın vilayetlerin gücünü aşan bir iş olduğu görülmüştür. İlden ile farklılık gösteren yollar arasında bir uyum sağlanamamıştır. Yapılan çalışmaların yeterli olmadığı görülmüş ve yeniden devlet ve vilayet yolları ayırımına gidilmiştir (Şen 2003:72).

Yol Mükellefiyeti Kanunu’nu da içerecek şekilde 2 Haziran 1929 tarih ve 1525 sayılı Şose ve Köprüler Kanunu çıkartılmıştır. Türkiye’de kapsamlı karayolu faaliyetleri Şose ve Köprüler Kanunu ile başlamıştır. Yolların belli bir program dahilinde yapılması, yol yapımında askeri ve iktisadi görüşlerin dikkate alınması istenmiş yurt savunmasına hizmet etmesinin önemi belirtilmiştir. Yolların sadece yapımı değil tamiri ve modern tekniklerin kullanımının da önemli olduğu vurgulanmıştır. Yol Mükellefiyeti Kanunu kaldırılarak yol vergisi ile ilgili hükümlere ayrı bir kanun yerine Şose ve Köprüler Kanunu içerisinde yer verilmiştir (KGMTA, 1948-1960 Karayolları Genel Müdürlüğü Çalışmaları Hakkında Rapor 1961:6; As 2013:228).

Kanunla devlet ve vilayet yollarının birleştirilmesine dair uygulamadan vazgeçilmiştir. Yollar; devlet yolları ve vilayet yolları olmak üzere ikiye ayrılarak birbirini tamamlayan bir yol ağı hedeflenmiştir. Milli şose adı verilen devlet yollarının yapım ve bakımı Nafia Vekaletine bırakılmıştır. Yol yapımındaki teknik gelişmelerden yararlanılması ve modern taşıtların ulaşımına uygun ve dayanıklı yol tipinin seçimi benimsenmiştir. Yol yapımı için gereken kaynağın halktan toplanacak yol vergisiyle sağlanmasına devam edilmiştir. Ancak yol yükümlülüğünde düzenleme yapılarak 18–60 yaş erkeklerin yılda on gün bedenen çalışması ya da bunun nakdi karşılığı sekiz lira vergi ödemesi istenmiştir. Köy yollarının ise Köy Kanunu gereğince köylülerin yapması benimsenmiştir. Ayrıca vergiden muafiyet mükellefler lehine genişletilerek çocuk sayısı beşe indirilmiştir (Cumhuriyetin 70. Yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı 1993:174; Mutlu 1948:66)

Askeri ve siyasi öncelikler doğrultusunda yol yapım çalışmaları başlamış ve istikametlerin tespitinde Genel Kurmay Başkanlığı ve İktisat Bakanlığı’nın da görüşlerine başvurulmuştur. Ulusal birliğin sağlanması için doğu-batı bölgeleri arasında bağlantıyı sağlayan, başkenti bütün komşu sınırlarına ulaştıran, Trabzon-İran arasında transit bağlantı kuran, stratejik ve ticari istikametleri içeren bir karayolu planı hazırlanması görüşü benimsenmiştir. Nafia Vekaletince bir yol programı hazırlanarak hükümetin onayına sunulmuştur. Programa göre; on iki yıllık bir plan çerçevesinde 3.594 km’lik bir yol ağının ve bu ağ üzerindeki büyük köprülerin inşası planlanmıştır. Ancak program 1929 Dünya Ekonomik Buhranı nedeniyle uygulanamamıştır (BCA,30.18.1.2/ 5.47.8/ 8381).

Şose ve Köprüler Kanununa dayanılarak 8 Haziran 1930 tarihinde çıkartılan yeni bir düzenlemeyle Nafia Vekaleti, elde edilen mali kaynak ve yetkilerle, karayolu teşkilatını oluşturmaya yönelik harekete geçmiştir. -Böylece yol programını uygulayabilmek için gereken ödenek bulunmuştur. Programa paralel olarak Balya-Çanakkale Yolu, Hopa-Borçka Yolu,

Ankara-İstanbul Yolu ve Trabzon-Erzurum-İran Transit Yolunun yapımına başlanmıştır (BCA, 30.18.1.2/8.9.8/ 8896/159-102; On Yılda Türkiye Nafiası 1933:41-45). Ayrıca Malatya-Elâzığ, Maraş-Kayseri yolu ve önemli köprüler inşa edilmiştir. Edirne, İstanbul ve Ankara'da asfalt yol yapımına başlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda 2.300 km'lik bir Milli Şose ağı inşa edilmiştir. (Cumhuriyetin 70. Yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı 1993:174; KGMTA, Karayolları Çalışmaları ve Alınan Neticeler 1953:2).

Türkiye'de; motorlu araçların kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte karayollarına duyulan ihtiyaç artmış ve 1937 yılından itibaren, karayolu çalışmalarına önem verilmesi zorunluluğuyla karşı karşıya kalınmıştır. Demiryollarında ana hatların büyük oranda yapımı da demiryollarını tamamlayacak karayollarının yapımını gündeme getirmiştir. Demiryollarını destekleyecek şekilde yapılacak karayollarının ülkenin kalkınmasına yardımcı olacağını düşünen Mustafa Kemal Atatürk de 1 Kasım 1937 tarihli TBMM oturumunda karayollarının yapımına bundan sonra ağırlık verileceğini açıklamıştır (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 1997:417). Atatürk'ün bu görüşüne Kasım 1937'de kurulan Bayar Hükümeti, programında aynen yer vermiş ve karayolları konusundaki kararlılık açıklanmıştır (Arar 1968:102).

Türkiye'nin askeri, mali, iktisadi ihtiyaçları düşünülerek bir yol ağı programı geliştirilmeye çalışılmıştır. Mevcut 38.000 km'den fazla yolun yapım ve bakımı çok zaman ve finansman gerektireceğinden, ülke savunması, ekonomisi ve turizm açısından birinci derece önemli olan 22.000 km uzunluğunda bir yol ağının acilen tamamlanması benimsenmiştir. Yol programının uygulanmasına 1938 yılında başlanmıştır. Vilayetlerden devlet yollarını önemli derecede destekleyecek vilayet yollarının yapımına öncelik vermeleri, bedeni yol yükümlülüğünü mümkün olduğunca bu yolların yapımında kullanmaları istenmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bu uygulamadan vazgeçilmiştir.

2.1939-1950 Dönemi Türkiye'de Karayolu Politikası

Atatürk döneminde demiryolu politikasının başarıyla yürütülmesi ve ana hatların büyük oranda yapımı İnönü döneminde demiryollarını sahillere, limanlara bağlayacak karayollarının yapımını gündeme getirmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla savunma amaçlı karayollarına duyulan ihtiyaç artmıştır. Askeri amaçla yol, iskele ve hava meydanları yapım işiyle Bayındırlık Bakanlığı görevlendirilmiştir. Harcamalar için bütçeye 1 buçuk milyon lira ek ödenek tahsis edilmiştir. Ayrıca savaş koşullarında koruyucu önlemler almak için çıkartılan 18 Ocak 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu'nun gereği olan koordinasyon hizmetleri arasında karayolu çalışmaları için gerekli iş gücü ile iş makineleri ve taşıma araçlarının temini de yer almıştır (Mutlu 1948:112-114).

Türkiye'nin savaşa girme ihtimaline karşı, ülke savunması açısından büyük önem taşıyan karayolu çalışmalarına bir program çerçevesinde öncelik verilmesi yoluna gidilmiştir. Arka arkaya pek çok yol programı hazırlanmıştır. Savaş koşullarına bağlı olarak Türkiye'nin askeri stratejisinin, dış politik ilişkilerinin ve kalkınma tercihlerinin sürekli değişiklik

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

göstermesi yol programlarının da kısa zamanda önemli değişikliklere uğramasına neden olmuştur (Tekeli ve İlkin 2004:390).

II.Dünya Savaşı yıllarında karayolu politikasında öncelikli amaç ülke savunması olmuştur. Daha savaş başlarken, 1939 yılında Trakya-İstanbul çevresi ve Güney bölgelerinde bazı önemli yol ağlarının acilen yapımı askerî açıdan gerekli görülmüştür. Ülke genelinde karayolu çalışmaları Vilayetler tarafından sürdürülmüştür. Özellikle Türkiye, savunmasını Trakya’da kurduğu Çakmak Hattı üzerinden yapmak isteyince Trakya yollarının hemen inşası gündeme gelmiştir (Tekeli ve İlkin 2004:391).- Ancak savaş ortamında yol yapım ihalelerini alacak müteahhit bulunamamıştır. Bu nedenle çalışmalara hemen başlanamamıştır (BCA, 30.10.0.0/155.92.12/15977).

Savaş yıllarında ilk karayolu programı, Türkiye’nin 44.000 km’lik bir karayolu ağına ihtiyacı olduğu göz önünde tutularak 1940 yılında hazırlanmıştır. On yılda tamamlanacak programla yirmi adet büyük köprü inşası da hedeflenmiştir. Ancak Türkiye’nin savaşa girme ihtimali ve karayolu çalışmalarının ülke savunmasına hizmet edecek şekilde sürdürülmesi zorunluluğu karşısında program uygulanamamıştır (Bayındırlık İşleri Dergisi, Mart 1940:18).

Savaş yıllarında binlerce insan her an savaşa girme ihtimaliyle silah altına tutulduğundan yol yapım ve bakım işlerinde çalışacak işçi bulmak güçleşmiştir. Yaşanan işgücü sıkıntısını gidermek amacıyla ilk olarak ordu hizmetinde bulunan er ve subaylardan Nafia birlikleri oluşturulmuştur. Avrupa ülkelerinde de benzerlerine rastlanan bu birlikler 1941-1944 döneminde müteahhitlerin işçi bulmada sıkıntı yaşadıkları su, karayolu, demiryolu yapım çalışmalarında yardımcı güç olarak kullanılmışlardır (Bayındırlık İşleri Dergisi Haziran-Temmuz 1942:311-313). Yine Bayındırlık Bakanlığı’nın isteğiyle Milli Korunma Kanunu’nda 10 Haziran 1940 tarihinde düzenlemeye gidilerek tarımdaki üretimi aksatmadan bayındırlık işlerinde *ücretli iş mükellefiyeti* getirilmiştir. Yükümlülük yılda beş aydan ibaret olup, yükümlü, süresini tamamladıktan sonra isterse daha fazla da çalışabilecekti. Yükümlülük süresi, Şubat 1941 de iki aya indirilmiş ve bu uygulama Nisan 1951 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır (Bayındırlık İşleri Dergisi Ağustos 1940:6-7; Mutlu 1948:113).

Cezaevlerinde bulunan mahkumlardan da yol işlerinde yararlanmak amaçlanmıştır. Buna göre Nafia İşleri Cezaevi oluşturularak ilk parti olarak Haziran 1940 tarihinden itibaren 600 kişilik bir mahkûm grubu işe başlamıştır (Bayındırlık İşleri Dergisi Eylül 1941:84-85). Ayrıca tüccar kesimden savaş yıllarında bir defaya mahsus olmak üzere alınan Varlık Vergisi borcunu ödemeyip çalışma yükümlüğüne tabi olanlar da Bayındırlık Bakanlığı’na tespit edilen yol işlerinde çalıştırılmışlardır. Zorunlu çalışma yeri olarak yolların kar nedeniyle çok sık kapandığı Erzurum-Aşkale seçilmiştir. Aşkale’ye sevk edilen yükümlüler önce İran-Trabzon Transit yolunda kar temizlemişler, daha sonra da Erzurum-Sivas yolunun yapımında çalışmışlardır. Verginin 15 Mart 1944 tarihinde tasfiye edilmesiyle çalışma yükümlüğü uygulaması da son bulmuştur (Koçak 1986:500).

II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye, karayolu çalışmalarına dış yardım teminiyle destek bulmaya çalışmıştır. Savaş başladıktan sonra Türkiye-Fransa arasında yapılan yardım anlaşmasıyla askeri amaçlı yol yapımı konusu gündeme gelmiştir. Edirne-Çanakkale arasında yol yapımına hemen başlansa da Almanya'nın Paris'i işgali üzerine yarım kalmış ve yol çalışmaları güney bölgelerine kaydırılmıştır. 1942-1944 yıllarında Toroslar ve Çukurova Bölgesinde İngiltere'nin desteğiyle bazı stratejik yollar inşa edilmiştir (Karayolları Genel Müdürlüğü'nün Kurucusu Vecdi Diker'in Ardından 1998:71).

II. Dünya Savaş'ının Türkiye üzerindeki olumsuz etkileri ve özellikle inşaat için gerekli malzeme ve taşıtların temininde yaşanan güçlüklerle rağmen Hükümetler birtakım tedbirler olarak yol inşaat programlarını uygulamaya gayret etmişlerdir. -Savaş yıllarında karayollarına duyulan ihtiyacın artmasıyla yasal düzenlemelere gidilmesi ve bir karayolu programı hazırlanması zorunluluğu giderek artmıştır.- Bayındırlık Bakanlığı'nca Türkiye'nin 1942 yılında en az 50.000 km'lik bir yol ağına ihtiyacı olduğu tespit edilerek 1929 yılından itibaren yürürlükte olan Şose ve Köprüler Kanununu kaldırılmıştır. Karayolu çalışmalarını düzene sokacak yeni bir kanun tasarısı ile on yıllık yol programı hazırlanmıştır (Mutlu 1948:114; Cumhuriyetin 70. Yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı 1993:178).

-1942 tarihli Yol Tasarısına göre toplam 20.000 km yolun 10 yılda tamamlanması hedeflenmiştir. İşgücü temininde yaşanan sıkıntılar karşısında Amerika ve Avrupa'da olduğu gibi makine gücünden faydalanılması üzerinde durulmuştur. Yol vergisinin herkesin gelirine göre alınması ve yolların modern tekniklerle inşası amaçlanmıştır. Ancak 1942 tarihli Yol Tasarısı, savaş koşullarından dolayı kanunlaşamamıştır (Bayındırlık İşleri Dergisi Ekim-Kasım 1942:12-13). -Bayındırlık Bakanlığı, ihtiyaç duyulan yolların kısa zamanda inşası için 1943 yılında yeniden bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Buna göre yol makinelerinden büyük ölçüde yararlanarak modern tekniklerle yapılmış 25.000 ~~km.lik~~ km'lik bir yol ağının on beş yıl gibi kısa bir sürede tamamlanması hedeflenmiştir. Ancak bu da tasarı olarak kalmıştır (Bayındırlık İşleri Dergisi Ekim 1943:7).

II. Dünya Savaşı yıllarında yol programları uygulanamasa da askeri ihtiyaçlara hizmet eden bazı yol yapım çalışmaları kıt kaynaklarla sürdürülmeye çalışılmıştır. En önemli finansman kaynağı yol vergisi olmuştur. 1931 yılında dört liraya indirilmiş olan yol vergisi 1 Haziran 1943 tarihli yasayla sekiz liraya çıkartılmıştır (KGMTA, Karayollarının Finansman Kaynakları 1958:2) Bu düzenleme halkın ödeme gücünün oldukça üstünde olduğundan daha çok bedenen çalışma tercih edilmiştir.

Devlet, yol vergisinin toplanmasına önem vermiş, vergisini ödemeyenlere yaptırımda bulunmuştur. Örneğin yol parasını ödeyemeyenlere gazyığı verilmemiştir. Bu nedenle vergiden kurtuluşun çaresi aranmış, tek çıkar yol beş ve üzeri çocuğa sahip olmak olarak görülmüştür. Bedenen çalışarak vergisini ödemek zorunda olanlar, Hükümetin Milli Korunma Kanunu'na dayanarak aldığı kararla; yol, köprü, liman ve meydan yapımı gibi

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

işlerde aylarca düşük ücretlerde çalıştırılmışlardır (Akandere 1998:185-186). Halkın şikayetleri ve savaşın sona ermesiyle, Haziran 1945 tarihinde yol vergisinin paralı kısmı yeniden yılda dört liraya indirilmiştir (KGMTA, Karayollarının Finansman Kaynakları 1958:3). 1939 yılında toplanan vergi miktarı 8.614.060 lira iken 1940 yılında 34.830.562 liraya ulaşmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında iki katına çıkarılan yol vergisiyle alınan paralar yol çalışmaları yerine vilayetlerin öncelikli başka işlerinde kullanılmıştır (KGMTA, Motorlu Taşıtlar ve Akaryakıt Geliri İstatistiği 1934-1951).

Savaş yıllarında karayollarına ayrılan ödenekte önceki yıllara kıyasla büyük artış yaşanırken, demiryollarına ayrılan ödenek önemli ölçüde azalmıştır. –Savaş nedeniyle demiryolu yapım politikası sektöre uğramış geçmiş yıllardan kalan projeler tamamlanmaya çalışılmıştır (Mutlu 1948:116-118; Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız 1973:40). Savaş yılları içerisinde karayolu çalışmalarının en yoğun olduğu yıl 1943 olmuştur (Özdemir 2013:72-73).

Türkiye’nin II. Dünya Savaşı ertesinde uygulayacağı iktisat politikasına yön vermek amacıyla daha 1944 yılında savaş sonrası kalkınma plan ve programlarının hazırlanması çalışmalarına başlanırken ulaşım politikasının da yeniden gözden geçirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Tekeli ve İlhan 2004:372-374). Bayındırlık Bakanlığı, planlı kalkınmaya geçiş isteği doğrultusunda ulaşım sistemi içerisinde geri durumda kalmış ancak motorlu araçların kullanımında yaşanan artışla ihtiyaç duyulan karayollarının yapım çalışmaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunda savaş sonrasında Türkiye’de çok partili hayata geçiş de etkili olmuştur. 1946 yılında kurulan Demokrat Parti, ülkenin yola olan ihtiyacını dile getirerek ulaşım politikasında önceliği karayollarına vermiştir (Albayrak 2004:609-610).

Türkiye’de çok partili hayata geçişin ardından yapılan ilk seçim ertesinde 7 Ağustos 1946’da kurulan Recep Peker Hükümetinin Programında karayolu konusu önceki hükümetlerden farklı olarak ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. On beş yıllık bir Devlet Yol Ağı Programı hazırlanarak karayollarının yapımına öncelik ve önem verileceği ifade edilmiştir (Arar 1968:185). Karayolu çalışmalarında 1946 yılı bir dönüm noktası olmuştur. Savaş sonrası dönemde planlı kalkınma sürecini başlatan 1946 İvedili Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde, ABD yol kalkınması örnek alınarak, beşer yıllık üç devrede uygulanacak on beş yılda tamamlanacak 20.000 km’lik bir Devlet Yol Ağı Programı yapılmıştır (Tekeli ve İlkin 2004:363-407). Programın amacı; iller arasında bağlantısız kalmış yolları birbirlerine bağlamak, tamire muhtaç ve her mevsimde geçit vermeyen yolların bakımını yaparak geçide elverişli bir duruma getirmek olmuştur (Yol Programı 1946:7). Böylece iktisadi bakımdan ihtiyaç duyulan bölgelerarası yol ağının kurulması hedeflenmiştir.

Devlet Yol Ağı Programıyla karayolu yapımına standart getirmek de amaçlanmıştır. Yapılan yolların sağlam ve dayanıklı olmasına önem verilmiştir. Ülkenin ihtiyaçlarına ve ekonomik gücüne en uygun olan yol tiplerinin yapılması görüşü benimsenmiştir. -1946 Yol

Programının uygulanabilmesi için bakım çalışmalarının önemi üzerinde de durulmuştur (BCA, 030.10/156.95.17/15937). Karayolu çalışmalarında makinalı yol yapımına geçişle işlerin kolaylaşacağı; yolların tamamen teknik yöntemlere göre inşa edileceği ve işgücü temininde yaşanan güçlüklerin önüne geçilebileceği düşünülmüştür. Programın uygulanabilmesi için teknik personele duyulan ihtiyaç da kendini göstermiştir. Mevcut ve alınacak personeli yetiştirmek için bir eğitim programı düzenlenmesine ve makineleşecek yol işlerinin yürütülmesi için yaklaşık 1.500 makiniste ihtiyaç duyulmuştur (KGMTA, Yol Programı 1946:5-6).

Peker Hükümeti döneminde hazırlanan ve Türkiye'nin özellikle ekonomik kalkınması için önemli görülen Devlet Yol Ağı Programına Demokrat Parti muhalefet etmiştir. Meclis görüşmelerinde Adnan Menderes; on beş yılda yapılmak üzere planlanan 20.000 km'lik yol ağının yaklaşık 4 milyara mal olacağını belirterek milletin bu ağır yükün altına girmesinin Demokratlar tarafından mümkün görülmediğini söylemiştir. Basında da bu yönde eleştirilerin olması üzerine Bayındırlık Bakanı Cevdet Kerim İncedayı Meclis'te açıklama yaparak zamanında demiryollarında gösterilen kararlılığın karayollarında da gösterileceğini belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 25 Aralık 1946:516-518).- Devlet Yol Ağı Programı Bakanlar Kurulu'nun onayına sunulmuş, ancak 7 Eylül Kararlarını alan Peker Hükümeti'nin 10 Eylül 1946'da düşürülmesi üzerine onaylanamamıştır. Program uygulanamasa da karayolu politikasında bakım, makine, finansman ve teknik personel konularında bundan sonra yaşanacak anlayış değişikliğine zemin hazırlamıştır.

Türkiye'de yatırımların ağırlıklı olarak demiryollarına aktarılması, yol yapımında ilkel yöntemlerin kullanılması; makine kullanılmaması, bakım işlerinin gerektiği gibi yapılmaması ve etkin bir teşkilatın olmamasından dolayı 1947 yılına kadar karayolları istenilen düzeyde gelişme gösterememiştir. 1947 yılında Türkiye karayollarının durumu 825 km asfalt yol, 10.955 km makadam yol, 7.805 km tamire muhtaç yol, 5.360 km köprüleri yapılmış muntazam tesviye, 8.870 km köprüsüz tesviye 9.685 km- ıslaha muhtaç toprak yol olmak üzere toplam 43.500 km'dir. Türkiye'de 1923-1947 yılları arasında, 25.165 km yol ve 214 büyük köprü inşaatı yapılmış ancak karayolu çalışmaları bir plan program dahilinde yürütülmemiştir (KGMTA, 1948-1960 Karayolları Genel Müdürlüğü Çalışmaları Hakkında Rapor 1961:5).

Türkiye'nin 1947 yılı karayolu durumu diğer ülkelerle kıyaslandığında da oldukça geri durumdadır. Yol uzunlukları ile yüz ölçümü arasında bir kıyaslama yapıldığında 1 km'ye düşen yol uzunluğu İngiltere'de 1210, Fransa'da 1100, Almanya'da 1240, Romanya'da 580, Yunanistan'da 170 metre iken Türkiye'de 17 metredir. Türkiye; yol durumu itibarıyla gelişmiş ülkelerin oldukça gerisinde kalmıştır. Doğu komşuları İran, Afganistan ve Kuzey Afrika ülkesi olan Habeşistan ile ise neredeyse aynıdır (KGMTA, 1948-1960 Karayolları Genel Müdürlüğü Çalışmaları Hakkında Rapor 1961:8).

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan planlı kalkınma sürecinde dış kaynak arayışıyla hazırlanan 1947 Türkiye Kalkınma Planında da ulaşım meselesine öncelik verilmesi ve karayollarının iyileştirilmesi üzerinde durulmuştur (Tekeli ve İlkin 1974:78-80). Plan doğrultusunda karayolu çalışmalarının sürdürülebilmesi dış finansman teminine bağlanmıştır. 1947 Kalkınma Planı genel olarak uygulamaya konulmasa da ABD yardımlarına dayalı karayolu çalışmalarının başlangıcı olmuştur.

Türkiye’nin ABD’den karayolları için dış yardım bulmasında II. Dünya Savaşı’ndan sonra başlayan Soğuk Savaş etkili olmuştur. Ortadoğu bölgesinin önemi giderek artarken Türk-Amerikan ilişkileri de sürekli bir gelişme göstermiştir. Türkiye’ye yönelik Sovyet tehditleri ve iç ekonomik-siyasi gelişmeler ABD ile sıkı askeri, siyasi iktisadi ilişkiler ağının kurulmasında önemli rol oynamıştır. Soğuk Savaş sürecinde Türkiye, Sovyetlere karşı Batı bloğu içinde yer alarak, Amerika’dan askeri ve iktisadi amaçlı yardım bulmuştur (Sander 1979:6-16).

ABD, Sovyetler Birliği’nin yayılcı tutumu karşısında Soğuk Savaş’ın da başlangıcı kabul edilecek Truman Doktrini adıyla anılan Yunanistan ve Türkiye’ye Yardım Kanunu’nu 22 Mayıs 1947’de kabul etmiştir. Kanuna göre, 300 milyonu Yunanistan’a ve 100 milyonu Türkiye’ye verilecek olan toplam 400 milyon dolarlık ekonomik yardımın yanı sıra, askeri ve sivil danışmanların bu ülkelere gönderilmeleri de öngörülmüştür. Bununla Türk ordusunun güçlendirilmesini ve modernizasyonunu sağlamak amaçlanmıştır. Ancak Türkiye’nin ihtiyaçlarıyla ilgili incelemelerde bulunan Amerikan askeri heyetlerinin karayolu ihtiyacına dikkat çekmeleri ve Hükümetin de karayolu çalışmalarına ağırlık vermek istemesiyle ABD yardımının 5 milyon doları karayollarına aktarılmıştır (Bağcı 2001:7-8).

ABD’nin Türkiye karayollarına yaptığı askeri yardımın temelindeki stratejik düşünce, yaşanacak bir sıcak savaşta Sovyetleri durdurmada en kısa yolun İskenderun-Erzurum hattı olarak görülmesi olmuştur. Ancak, İskenderun Liman’ından kuzeye doğru uzanan karayollarının askeri trafik için çok yetersiz olması nedeniyle Türkiye’ye verilecek 5 milyon dolar ile İskenderun Limanı’ndan Doğu Anadolu’nun en stratejik bölgesi olan Erzurum’a ayrıca İskenderun’dan Ankara ve İstanbul’a doğru uzanan stratejik önemi olan bazı askeri yolların yapılması üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla Türkiye’de yapılacak karayolu ile ilgili işlerle Amerikan Millî Savunma Bakanlığı’nın ilgilenmesi görüşü benimsenmiştir (Sander 1979:54).

ABD askeri yetkilileri, karayolu programının yalnız İskenderun-Erzurum gibi askeri açıdan stratejik istikametlerle sınırlı kalmasında ısrarcı olmuşlardır. Türkiye’nin yetersiz ekonomisiyle yol teşkilatı kurarak ülke çapında bir karayolu programını gerçekleştirilemeyeceği ve bunun gereksiz olduğunu iddia etmişlerdir. Daha önce ABD’de öğrenim görmüş ve ABD Yollar İdaresini (Federal Bureau of Public Roads) yakından tanıyan Mühendis Vecdi Diker’in geniş kapsamlı bir yol programı uygulama ve yol teşkilatı kurma

yönündeki ikna çabaları sonucunda Amerikan Yollar İdaresi ile uzlaşmaya varılmıştır (Şen 2003:119; Karayolları Genel Müdürlüğü'nün Kurucusu Vecdi Diker'in Ardından 1998:76). Böylece Amerikan askeri kurulları devre dışı bırakılmıştır. Yollar İdaresi, projelendirme, malzeme, inşaat ve bakım alanlarında uzmanlar görevlendirmiştir. Türkiye'de ulusal bir yol programının uygulanmasını sağlamak üzere ihtiyaç duyulan çeşitli alanlarda uzman yetiştirmek için karşılıklı anlaşma yapılmıştır. Yaklaşık 5000 ton tutarında, motorlu tesviye makineleri, taş kırıcıları gibi ağır yol inşaat makinelerinden oluşan malzemenin hemen Türkiye'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Amerikan Türk Yardım Programı 1948:11).

Türk-Yunan Askeri Yardım Programınca karayollarına yönelik ilk Amerikan malzemesi 22 Ekim 1947'de İskenderun Limanına gelmiştir. Bundan sonra aralıklarla malzeme gelmeye devam etmiş, karayolu ıslah programına ayrılan 5 milyon dolarlık ödenekle Türkiye'ye 306 taşıt ve 277 yol makinesi verilmiştir (Vatan 23 Ekim 1947:1-3; Akşam 28 Ekim 1947:1). Gelen malzemenin büyük bir bölümü savaştan kalan kullanılmış yol makinesi ve taşıtlardan oluşmuştur. Buna rağmen II. Dünya Savaşı'nın son yıllarında üretilmiş olduklarından, eldeki malzemedен çok daha modernidir. Ancak askeri malzemede olduğu gibi yol malzemesinin de bakım ve onarım masrafları, yedek parça ihtiyaçlarının sadece bu ülkeden sağlanabilmesi Türkiye'yi dışa bağımlı hale getirmiştir (Oran 2002:535-536).

ABD'den gelen makinelerle ilk planda ABD için askerî açıdan stratejik önemi olan 1.200 [km.lik](#) [km'lik](#) İskenderun-Erzurum yolunun yapımı için çalışmalara hemen başlanmıştır. Böylece makineli yol yapımına geçilerek karayolu çalışmalarında büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Türkiye, Truman Doktrini'nden sonra 1947 yılında Marshall Planıyla Amerika'dan, daha fazla yardım sağlama imkânı bulmuştur. 1948-1951 yıllarını kapsayan Marshall Planı adı verilen Avrupa Kalkınma Projesine Türkiye 4 Temmuz 1948'de yapılan Ekonomik İşbirliği anlaşması ile dahil edilmiştir (Oran 2002:539-540).

Truman Doktrini ile başlayan ve Marshall Planı ile devam eden ABD yardımları, yol yapımı ve bakımı için makine temini ile teknik destek için Amerikalı uzmanların Türkiye'ye gelmesi ve Amerika'nın karayolu konusundaki deneyimlerinden faydalanmak şeklinde olmuştur. Türkiye'ye yapılan Amerikan yardımları askeri amaçlı olduğundan genel olarak yardım işiyle ABD askeri makamları ilgilenmiştir. Ancak Türkiye'nin talebi doğrultusunda, karayolu çalışmalarından, bu konuda uzmanlık sahibi bir sivil kuruluş olan, ABD Yollar İdaresinin sorumluluğu kabul edilmiştir. Buna dair anlaşma gereğince Amerika Yollar İdaresine mensup Amerikan Yol Grubu adı altında uzmanlar Türkiye'ye hem yeni yolların inşası hem de mevcut yolların bakımına dair ayrıntılı bir program hazırlamıştır (Özdemir 2006:131-132).

Amerikan yardımı ile yapılacak yolların plan ve programını yapmak amacıyla Amerikan Federal Yollar İdaresi Genel Müdür Yardımcısı H. E. Hilts'in başkanlığında yol uzmanlarından oluşan dokuz kişilik ilk grup 1 Aralık 1947'de Türkiye'ye gelmiştir. Heyet yol

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

yapılacak yerleri görüp Bayındırlık Bakanlığı ile işbirliği yaparak yolların plan ve programını hazırlamıştır. Türkiye karayollarında dört ay süren incelemeler sonucunda, Amerikan Yol Grubu başkanı Hilts; Türkiye’nin ihtiyacı olan karayolu programıyla ilgili görüşlerini *Türkiye’nin Yol Durumu* başlıklı bir raporda toplayarak 26 Şubat 1948’de Bayındırlık Bakanı Kasım Gülek’e sunmuştur (Özdemir 2006:136).

Hilts Raporunda Türkiye’de mevcut karayolu politikasıyla, kısa zamanda her mevsimde geçit veren iyi bir yol ağının kurulamayacağına dikkat çekmiştir. Raporunda Türkiye’nin karayolu ihtiyacı; 23.000 km devlet yolu, 27.000 km il yolu ve 150.000 [km](#) köy yolu olarak tespit edilmiştir (Tekeli ve İlkin 2004:409) Hilts, Türkiye’nin ulaşımında demiryolundan çok karayoluna ihtiyacı olduğunu belirterek demiryolu ağının Doğu Anadolu Bölgesinde Van’a kadar uzatılmasından başka genişletilmesine ihtiyaç olmadığını kaydetmiştir (KGMTA, Türkiye’nin Yol Durumu-Hilts Raporu 1948:32-33).² Hilts Raporu, Türkiye’nin ulaşım politikasında yaşanan dönüşümde belirleyici olmuş demiryolu yerine karayolu ağırlıklı ulaşım politikası benimsenmiştir.

Raporun ardından Bayındırlık Bakanlığı ile Amerikan Yardım Heyeti arasında ABD Askeri Yardım Anlaşması gereğince 26 Nisan 1948’de Ankara’da bir anlaşma imzalanmıştır. ABD Yollar İdaresinden uzun vadeli bir yol programının oluşturulması ve yeni bir karayolu teşkilatının kuruluşunda işbirliği sağlanmıştır. Anlaşmaya göre, Türkiye’de görev yapan Amerikan Yol Grubu acilen yol inşa ve bakım programına başlayarak verilecek bazı yol malzemesinin kullanımı ve bakımını Türk vatandaşlarına öğretecektir. Program gereğince ABD parasıyla alınan bütün malzeme, makine ve araçların uygun şekilde saklanması ve hesaplarının tutulmasından Bayındırlık Bakanlığı sorumludur. Türkiye, Amerikan Yol Grubu Başkanı ile maiyetindeki memurların ücretlerini dolar olarak bütçeye konacak ödenekten karşılayacaktır. Bütün masrafların, Bayındırlık Bakanlığı tarafından karşılanması koşuluyla kararlaştırılacak sayıda Türk mühendis ve teknisyen Amerika’da eğitim görecektir (KGMTA, Türkiye Bayındırlık Bakanlığı ile Türkiye Amerikan Yardımı Heyeti Arasında 12 Temmuz 1947 Anlaşması Gereğince Yapılan Anlaşma 26 Mayıs 1948:13).

Amerikan Yol Grubu’nun yardımı sağlandıktan sonra ülke savunmasını, turizmin gelişmesini, ekonomik ve sosyal ihtiyaçları destekleyecek dokuz yılda üç yıllık üçer devrede yapılmak üzere 23.054 [km.likkm’lik](#) bir Devlet Yol Ağı Programı hazırlanarak Bakanlar Kurulunun 3 Ağustos 1948 tarihli kararnamesi ile kabul edilmiştir (Yol Davamız 9 Yılda 23.054 Kilometre 1948:17). Buna göre birinci üç yıllık devrede Türkiye’nin iktisadi ve askeri ihtiyaçları göz önünde tutularak ilk planda 6.395 [km.likkm’lik](#) yolun yapımı ve bakımının yapılması amaçlanmıştır. İkinci üç yıllık devrede birinci derecede önemli görülen yolları tamamlayan 7.011 [km.likkm’lik](#) yolun yapılması hedeflenmiştir. Üçüncü üç yıllık devrede ise devlet yol ağının ülkenin her yerine ulaşmasını sağlayacak ve daha çok bağlantı yolu olan 7.349 km yolun inşası benimsenmiştir (KGMTA, Türkiye Yol Teçhizatı İhtiyacı Raporu Şubat

1949:8). Dokuz yıllık yol programına uzunluğu 883 km- olan ve ayrı bir program dahilinde yapılan İskenderun-Erzurum yolu dahil edilmemiştir.

Dokuz yıllık yol programında yaklaşık 23.000 ~~km~~lik^{km}'lik devlet yoluyla ilgili planlama yapılırken il ve köy yollarına yer verilmemiştir. Ancak devlet yolları, il yolları, köy yolları olarak yaklaşık 200.000 km yol yapılması sıklıkla ifade edilen bir hedef olmuştur (Tekeli ve İlkin 2004:409). Yol programı 1949 yılında uygulanmaya başlanırken ilk yıl harcamaları Türk-Yunan Askeri Yardımından ayrılan 5 milyon dolarla karşılanmış, daha sonraki yıllarda da Marshall Planı ve onun devamı olan ABD yardımları ile sürdürülmüştür. Ancak yapılan bu yardımlar, Programın tüm finansmanını karşılamaya yetmemiş sadece makine ve malzeme temininde kullanılmıştır. Programın yürütülmesi, dış yardımların yanında devlet bütçesinden aktarılan kaynaklarla sağlanmıştır (Yol Davamız 9 Yılda 23.054 Kilometre 1948:19; Şen 2003:140)

Hilts, raporunda uzun vadeli bir yol programının uygulanabilmesi ve ülke ihtiyaçlarını karşılayan bir devlet yol ağının sürdürülebilirliğini iyi bir yol teşkilatının oluşturulmasına bağlamıştır. Hükümet Hilts'in önerilerini dikkate alarak yol programının uygulanabilmesi için teşkilatla ilgili düzenlemelere gitmiştir. Şose ve Köprüler Reisliği kaldırılarak 11 Şubat 1950 tarihinde Karayolları Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Karayolları teşkilat kanununun hazırlanmasına öncülük eden Mühendis Vecdi Diker de ilk Karayolları Genel Müdürü olarak tayin edilmiştir (Özdemir 2006:172).

Bundan sonra makineli yol yapımına geçilerek motorlu taşıtların ulaşımı için modern yolların yapımına başlanmıştır. İzlenen karayolu politikasının temel amacı ülke kalkınmasına destek verecek ve erişebilirlik sağlayacak yol tiplerine öncelik vermek olmuştur. Sağlık, eğitim gibi temel hizmetlerin ülkenin tüm bölgelerine götürülebilmesi için yolların dört mevsim geçit vermesi amaçlanmıştır. 1949'da uygulamaya geçilen dokuz yıllık yol programı çalışmaları bundan sonra Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından sürdürülmüştür (KGMTA, Karayolları Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Çalışmaları 1987:1).

4-1950-1960 Döneminde Türkiye'de Karayolu Politikası

Demokrat Parti, 29 Mayıs 1950'de iktidara geldiğinde CHP'den devraldığı dokuz yıllık yol programını aynen sürdürmüştür. CHP politikalarını eleştiren ve eskiden kalma pek çok uygulamaya son veren Demokrat Parti karayolu konusunda CHP'nin kaldığı yerden devam etmiştir. I. Adnan Menderes Hükümeti Programında karayolu politikasına ağırlık verileceğine vurgu yapılmıştır (Arar 1968:220).

Yol programı başarıyla uygulanırken, Karayolları Genel Müdürlüğü'nün çalışma alanı dışında kalan, il yollarında özel idarelerin teknik ve mali imkansızlıklarından dolayı sonuç alınamamış, köy yollarının yapımına ise başlanamamıştır. Hükümet, 1951 yılından sonra il ve köy yollarından Karayolları Genel Müdürlüğü'nü sorumlu tutmuştur. Yapılan yollarla

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

köylünün ürününün iç pazarlara çürümeden ve ucuza taşınması amaçlanmıştır. Köy yollarına büyük önem verilmesinde yaşanan iktidar değişikliğinin de önemli rolü olmuştur. Demokrat Parti’nin dayandığı taban genelde kırsal kesim olduğundan dolayısıyla bu dönemde köy yolları daha çok ön plana çıkarılmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi 25 Şubat 1951:855).

Demokrat Parti döneminde karayollarının finansmanı ile ilgili en önemli çalışma yol vergisi üzerine olmuştur. Demokrat Parti seçim kampanyasında özellikle kırsal kesimin şikâyet konusu olan yol vergisini kaldıracağını vadetmiştir. Ancak dokuz yıllık yol programının uygulandığı bu dönemde önemli bir gelir kaynağı olarak görülen vergiden tamamen vazgeçilememiştir. Makineli yol yapım döneminin başlamasıyla bedeni yükümlülük zaten önemini kaybettiğinden akaryakıt yapılacak zamlarla verginin sistem değiştirmesi üzerinde durulmuştur (Özdemir, 2013:242).- Yol vergisi 25 Şubat 1952’de kaldırılırken 5889 sayılı *Akar Yakıtlardan Alınacak Yol Vergisi Kanunu* ile o zamana kadar vergi borcunu ödemeyenler affedilmiştir. Ancak yolu kullananlardan akaryakıt üzerinden alınan vergiden vazgeçilmemiştir. Kanuna göre benzinin litresinden 14 kuruş, gazyağından 7 kuruş ve mazottan 5 kuruş yol vergisi alınması kararlaştırılmıştır. Yol vergisinin kaldırılmasıyla şikâyetler bundan sonra akaryakıttan alınacak vergiler üzerine yoğunlaşmıştır (Resmî Gazete 29 Şubat 1952:288-289; TBMM Tutanak Dergisi 25 Şubat 1952:771).

Karayolları bütçesi içerisinde yol ve akaryakıt vergilerinin gelirleri daha az olmasına karşılık genel bütçeden karayollarına ayrılan ödenekte yıldan yıla artış yaşanmıştır. Karayollarına 1950 yılında ayrılan pay 2.90 iken 1960 yılında 7.89’a ulaşmıştır. Demokrat Parti hükümetlerinin karayollarına verdiği önemi on yıllık dönemde karayollarına artan bütçe ödenekleri açıkça göstermektedir (1960 Karayolları İstatistik Bülteni 1961:57; Türkiye Karayolları İstatistik Yıllığı 1962-1963 1965:58).

Dokuz yıllık yol programının uygulanmasıyla etüt, inşaat, asfaltlama, köprü yapımı, makine alımı gibi işler için 1.500.000.000 TL harcanması öngörülmüştür. Yapılan çalışmalar sonucunda 1957 yılında çeşitli vergiler, devlet bütçesinden aktarılan ödenek ve Amerikan yardımlarından sağlanan paralarla büyük ölçüde hedefe ulaşılmıştır. 1949-1957 yılları arasında kapsayan dokuz yıllık dönemde devlet yollarına 2.714.937.322 lira harcanmıştır. Devletin karayollarına yaptığı harcama ABD yardımlarına oranla daha fazla olmasına karşın bu durum çoğu zaman tam tersi olarak algılanmıştır. Bütün karayolu harcamalarının ABD’ce karşılandığı görüşü hakimdir. Ancak Dokuz Yıllık Yol Programının yürütülmesi, dış kaynakların yanında iç ödeneklerle sağlanmıştır. Programın 1957 yılında tamamlanmasıyla, 24.624 [km.lik](#) bir devlet yol ağına ulaşılmıştır. Cumhuriyet tarihinde başarıyla uygulanan ilk yol programı olmuştur (Özdemir 2006:231).

Dokuz yıllık yol programının ardından, beş yıllık bir program daha hazırlanmış ve 1960 yılında devlet yol ağı 26.711 km²-ye yükselmiştir. Karayolu uzunluğunda görülen artışla birlikte yolların niteliğinde de büyük bir değişim yaşanmıştır. Makadam yollar yerini büyük

ölçüde stabilize ve asfalt yollara bırakmıştır. Avrupa'daki uluslararası karayolu çalışmalarına Türkiye'nin de katılmasıyla karayollarında; devlet yolları, il yolları, köy yolları, turistik yollar şeklinde yapılan sınıflandırmaya uluslararası yollar da eklenmiştir (Özdemir:2006:225).

Karayolu ağının kurulması Türkiye'de sosyo-kültürel bir kalkınma unsuru olarak da görülmüştür. Karayolu ağı şehirleri kasabalara, kasabaları da köylere bağlamıştır. Yol, köylü için hem en temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği ve ürününü pazara ulaştırabileceği bir araç olmuş hem de daha iyi eğitim, sağlık hizmetleri, tohum ve ziraat aletleri vb. erişimi kolaylaştırmıştır. Karayolları taşımacılığında yaşanan kolaylık ve ucuzluk taşıma hacmini artırmış, daha geniş alanlar içerisinde ekonomik faaliyetlerin yayılmasına neden olmuştur. Karayolu ulaşımının düzenlenmesiyle Türkiye'ye ithal edilen yabancı otomobil, otobüs ve kamyon sayısı artmış ve buna bağlı olarak petrol ve yedek parça ihtiyacı doğmuştur. Bu durum dışarıya bağımlılığı artırırken uzun vadede Amerikan yardımlarının büyük bir bölümünün dolaylı olarak ABD'ye geri dönmesine yol açmıştır (Tütengil, 1961:58).

Motorlu araçların sayısının artmasıyla gelişen karayolu taşımacılığı Türkiye'nin sosyal yapısını da derinden etkilemiştir. Taşıma birlikleri kurulmuş, lastik, yedek parça, akaryakıt satışının artmasıyla küçük ticaret burjuvazisi ortaya çıkmıştır. Karayolu ağının sağladığı iktisadi yayılma, ticaret burjuvazisinin hızla gelişmesine ve ABD menşeli malların ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşmasında etkili olmuştur. Yiyecekteki giyeceğe, kadar çok çeşitli malları satan köy bakkallarının sayısı zamanla artmıştır. Buna bağlı olarak kırsal kesimde giyim kuşamdan başlayarak, ev düzeninde, yemek kültüründe düşünce tarzında etkisi görülen sosyo-kültürel değişim ve köy-şehir etkileşimi hızlanmıştır (Özdemir 2006:371; Tütengil, 1961:43-81).

5.1960-1980 Döneminde Türkiye'de Karayolu Politikası

Türkiye'de 1960'lı yıllarda planlı döneme geçilirken ulaştırma sektörü de plana dahil edilmiştir. 1963-1967 yılları arasında kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile ulaştırma sektörü için; maliyetleri düşürerek ulaştırma hizmetlerini ulusal ekonomiye en uygun şekilde yürütmek hedeflenmiştir. 1968-1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında ise karayolu yatırımlarına ağırlık verilmiştir. Mevcut karayolu şebekesinin standartlarının yükseltilmesi ve köy yollarının genişletilmesi amaçlanmıştır. İstanbul Çevre Yolu ve Boğaz Köprüsü, İstanbul-İzmit Ekspres Yolu ile Güney-Batı Anadolu turistik yollarının yapılması planlanmıştır (Aynacı 2007:20-21).

Türkiye'de 1970'li yıllarda motorlu taşıtların sayısında yaşanan artış karayolu politikasına yeni bir boyut kazandırmıştır. Yaşanan trafik yoğunluğundan dolayı büyük kentlerin çevresinde standardı yüksek, çok şeritli ekspres yollar ve otoyolların yapımı gündeme gelmiştir. Edirne-İstanbul-Ankara arasında dört şeritli bir ekspres yol yapımı için çalışmalara hemen başlanmıştır. İlk ekspres yol İstanbul-İzmit arasında inşa edilmiştir. Bu yolun yapımı ile Türkiye'de modern yol inşasında yeni bir adım atılmıştır (Çetin vd 2011:137).

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

Avrupa Yatırım Bankası’ndan alınan kredi ile İstanbul Boğazı üzerinde yapılacak köprünün temeli 20 Şubat 1970 tarihinde törenle atılmıştır. Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel törende, gelecekte çok sayıda köprüye ihtiyaç duyulacağına dair bir konuşma yapmış ve muhalefetin köprüye yönelik eleştirilerini cevaplamıştır (Milliyet 21 Şubat 1970:1; Kartal 2003:80). Cumhuriyeti’nin ilanının 50. yıldönümü anısına Boğaziçi adı verilen köprünün açılışı 30 Ekim 1973’te Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından törenle yapılmıştır.– Böylece tarihte ilk kez Avrupa ile Asya arasında kesintisiz karayolu bağlantısı sağlanmıştır. Köprünün hizmete girmesiyle Türkiye’nin ilk ücretli köprü uygulaması da başlamıştır. Köprü projesi, İstanbul çevre yolu ile Üçüncü Haliç Köprüsü’nün yapımını da kapsamıştır. Çevre yolu Türkiye’nin ilk otoyolu olarak 1973’te hizmete açılmıştır. Bu yol, 13 km’si Avrupa yakasında 6.5 km’si ise Asya tarafında olmak üzere toplam 22 km- uzunluğundadır (Milliyet 31 Ekim 1973:1; Çetin vd. 2011:137). Haliç Köprüsü 1974 tarihinde tamamlanmış ve İstanbul Çevre Yolu’nun önemli bir kesimi daha hizmete girmiştir. Böylece Anadolu ile Trakya arasındaki karayolu ulaşımı otoyol standardı kazanmıştır. Ulaşımında sağlanacak hız yanında şehrin Haliç etrafındaki yoğun yerleşim alanlarına ve sanayi bölgesine kolay ulaşım imkânı doğmuştur (Aynacı 2007:40).

Ekonomik faaliyetlerde yaşanan artışın da etkisiyle 1970 sonrası dönemde karayolları ağında ticari taşımacılık artmış ve mevcut yolların iyileştirilmesi önem kazanmıştır. Bu süreçte yol ağı uzunluğunu artırmaktan çok kapasite artırımı çalışmalarına ağırlık verilmiştir. 1960 yılında 216 km- olan asfalt beton yol uzunluğu 10 kattan fazla bir artış göstererek 1980 yılında 2.822 km’-ye ulaşmıştır (Çetin vd 2011:139). Türkiye’de 1960-1980 döneminde karayolları yolcu ve yük taşımada ilk sırada yer almıştır. Bu yıllar karayolu ulaşımının özellikle demiryolu ulaşımı ile rekabetinin ekonomi üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin çok tartışıldığı bir dönem olmuştur (Aynacı 2007:20).

6.1980-2023 Döneminde Türkiye’de Karayolu Politikası

Türkiye’de 1980 sonrasında karayolu ulaşımında otoyol/otoban yapımına ağırlık verilmiştir. Özellikle beton asfalt yollar yapılmış köy yolları da asfaltlanmaya başlanmıştır. İlk olarak Gebze-İzmit, Tarsus-Pozantı, Kapıkule-Edirne otoyolları yapılmış ve günümüze kadar devam edecek ücretli geçiş uygulamasına geçilmiştir. Trafik yoğunluğunun artması ve Boğaziçi Köprüsü’nün yetersiz kalması üzerine Asya-Avrupa otoyollarını çevre yollarıyla bağlamak için 1985 yılında İstanbul Boğazı üzerine ikinci bir köprü inşa edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü adı verilen köprünün açılışı 3 Temmuz_1988 tarihinde dönemin başbakanı Turgut Özal tarafından yapılmıştır (Çetin vd. 2011:141-142; Karayolları Genel Müdürlüğü. “Kurumsal Tarihçe”. https://kgm.gov.tr/KGM/Site/Tr/Kurumsal_Tarihce.aspx (Erişim Tarihi:25.06.2023). Türkiye’de 1990 yılında 241 km- olan otoyol uzunluğu, 2000 yılında 1.674 km’-ye ulaşmıştır. Buna bağlı olarak karayolu taşımacılığı da büyük gelişme göstermiştir. Demir ve denizyolu ulaşımı geri planda kalırken, taşıma türleri arasında ciddi

dengesizlikler ortaya çıkmıştır. Karayolları yük ve yolcu taşımacılığında birinci sırayı almıştır. Bu durum taşıma maliyetlerinin yükselmesine yol açmıştır. Ayrıca karayolları üzerindeki trafiğin yoğunlaşmasına ve trafik kazalarının artmasına da neden olmuştur (Çetin vd. 2011:144).

2002’de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümet programında *ülke ekonomisi ve sosyal hayatın beklentilerine uygun* ulaşım sistemini oluşturmak üzere taşıma türleri arasında dengeyi sağlayacak bir planının hazırlanacağı açıklanmıştır. Demiryolu işletmeciliği ve deniz taşımacılığı öncelikli olmak üzere hazırlanan *Ulaşım Ana Planı Stratejisi* çerçevesinde kara ve hava yolu ulaşımıyla da bütünlük gösteren bir ulaşım sistemi kurmak hedeflenmiştir (Resmî Gazete 28 Kasım 2002). 2003 yılından itibaren karayolu ulaşımında hazırlanan *Acil Eylem Planı* ile kapasite yetersizliği, ulusal ve uluslararası ağ bütünlüğü ile trafik güvenliği esas alınarak bölünmüş yol/ duble yol çalışmalarına hız verilmiştir. 15.000 km bölünmüş yol yapımı planlanmıştır. 2007 yılında 6.700 km yeni bölünmüş yol ağı tamamlanmış böylece otoyollar dahil bölünmüş yol uzunluğu 12.700 km’ye ulaşmıştır. Yapımına 1993 yılında başlanan Bolu Dağı Tüneli 23 Ocak 2007’de trafiğe açılmıştır. Ayrıca Muğla Göcek Tüneli, Karadeniz Sahil Yolu, Bursa Çevre Yolu ve Gaziantep-Şanlıurfa otoyolunun büyük bir kısmı tamamlanmıştır (Resmî Gazete 7 Eylül 2007).

Karayolları Genel Müdürlüğü 2007 yılında Ulaştırma Bakanlığı’na bağlanmıştır. 2010’lu yıllarda ise karayolu ağının kamu kaynaklarının yanı sıra alternatif finans yöntemleri kullanılarak geliştirilmesi çalışmaları kapsamında kamu-özel sektör iş birliği modeli olan *Yap-İşlet-Devret* sistemine geçilmiştir. İstanbul Boğazı üzerinde üçüncü köprü inşa edilerek Yavuz Sultan Selim Köprüsü adıyla Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından 26 Ağustos 2016’da açılışı yapılmıştır. İstanbul ile İzmir’i birbirine bağlayacak otoyol projesinin Körfez geçişinde dünyanın en uzun dördüncü asma köprüsü olan Osman Gazi Köprüsü’nün de yer aldığı İstanbul-İzmir Otoyolu’nun yapımı 2019 yılında tamamlanmıştır. Menemen-İzmir-Çandarlı Otoyolu ve Ankara-Niğde Otoyolu 2020’de, Tekirdağ-Sakarya arasında inşa edilen Kuzey Marmara Otoyolu ise 2021’de hizmete açılmıştır. Yavuz Sultan Selim Köprüsü ve İstanbul Havalimanı bağlantı yolları ile Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan Kuzey Marmara Otoyolu’nun dört şeritli tünelleri dünyanın en geniş tünelleri olma özelliği taşımaktadır. İstanbul’dan Bursa’ya ulaşım bir buçuk, Eskişehir’e iki buçuk, Ankara ve İzmir’e ise üç buçuk saate inmiştir (Karayolları Genel Müdürlüğü. “Kurumsal Tarihçe”. https://kgm.gov.tr/KGM/Site/Tr/Kurumsal_Tarihçe.aspx (Erişim Tarihi:25.06.2023); Karayolları Genel Müdürlüğü. “Kuzey Marmara Otoyolu”. <https://www.kuzeymarmaraotoyolu.com/proje-hakinda> (Erişim Tarihi:25.06.2023).

Türkiye’nin doğu ve batısı arasında kesintisiz yol bütünlüğünü sağlamak üzere 2021 yılında Kömürhan Köprüsü, Zarova Köprüsü, Pirankayalar Tüneli başta olmak üzere pek çok karayolu projesi yapılmıştır. Ayrıca 33 adet tarihi köprü restore edilmiştir. *Yap-İşlet-Devret* modeliyle inşa edilen 1915 Çanakkale Köprüsü ve Malkara-Çanakkale Otoyolu 18 Mart

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

2022’de hizmete açılmıştır. Çanakkale Boğazı üzerine sağlanan kesintisiz karayolu ulaşımıyla Asya ve Avrupa kıtaları birbirine bağlanmıştır (Karayolları Genel Müdürlüğü. “Kurumsal Tarihçe”. https://kgm.gov.tr/KGM/Site/Tr/Kurumsal_Tarihce.aspx (Erişim Tarihi:25.06.2023).

Günümüzde Türkiye’de karayolu ağı otoyol, devlet yolu ve il yolu şeklinde sınıflandırılmış olup plan, proje, yapım, bakım ve işletilmesi Karayolları Genel Müdürlüğü’nün sorumluluğu altındadır. Karayolu ağı dışında kalan turistik yolların yapım ve bakımı, Kültür ve Turizm Bakanlığınca sağlanan finansmanla Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından yapılmaktadır. Köy yolları İl Özel İdare Müdürlüklerinin, orman yolları Tarım ve Orman Bakanlığı’nın, şehirci yollar ise Belediyelerin sorumluluğuna bırakılmıştır (Karayolları Genel Müdürlüğü. “Kurumsal Tarihçe”. https://kgm.gov.tr/KGM/Site/Tr/Kurumsal_Tarihce.aspx (Erişim Tarihi:25.06.2023).

Karayolları Genel Müdürlüğü 1 Ocak 2023 itibarıyla 29.178 km’si beton asfalt, 36.184 km’si sathi kaplamalı, 2.384 km’si diğer yollar olmak üzere toplam 68.689- km kilometre yol ağına sahiptir. Bu yol ağının 27.358 km’si bölünmüş yoldur. 2000’li yıllarda otoyol yapımında yaşanan artışla hızlı, güvenli ve konforlu bir ulaşım sistemi kurmaya yönelik politikalar izlenmiştir. Karayolları başlıca ulaşım sistemi haline gelmiştir. (Karayolları Genel Müdürlüğü. “Yol Ağı Bilgileri”. <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Kurumsal/YolAgi.aspx> (Erişim Tarihi:25.06.2023).

Sonuç

Günümüzde, Türkiye’de karayolları başlıca ulaşım sistemi olup demiryolları, havayolları ve denizyollarına oranla daha çok gelişme göstermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşımında öncelik demiryollarına verilmiş karayolları ise daha çok demiryollarını tamamlayacak şekilde ele alınmıştır. Ancak 1940’lı yıllarda motorlu taşıtların kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte dayanıklı karayollarına ihtiyaç artmıştır. Soğuk Savaş başlarken ABD yönlendirmeleriyle Türkiye’de ulaşım politikasında büyük bir değişim yaşanmış ve ulaşımında ağırlık karayollarına verilmiştir. Yol kalkınmasında ABD’nin tecrübe, teknik bilgi ve eleman yetiştirme konusunda yardımı sağlanmıştır.

Türkiye’de karayolu ağırlıklı ulaşım politikasına geçiş bu konudaki yaygın kanının aksine DP döneminde değil CHP iktidarının son yıllarında başlamıştır. Ulaşım politikasında yaşanan kırılmada ABD dayatmalarından çok iç ve dış politik gelişmeler, ülkenin ihtiyaçları ve önceliklerinde yaşanan değişim belirleyici olmuştur. O döneme kadar mali finansman sıkıntısından dolayı yapılamayan karayolları ABD yardımları ile yapılmaya başlanmıştır. Ancak genel bütçeden karayollarına dış yardımlara oranda çok daha fazla para aktarılmıştır. Yol programları hazırlanarak makineli yol yapımına geçilmesiyle karayolu ağında hızla büyük bir artış yaşanmıştır.

Türkiye’de 1980’lerde otoyol yapımıyla hız kazanan karayolu ulaşımı diğer ulaşım sektörleri arasında günümüzde ilk sırayı almıştır. -Ne yazık ki gerek iç gerekse dış politik gelişmelerin etkisiyle Türkiye’de 100 yıllık süreçte kara, demir, deniz ve havayollarını birbirine paralel bir şekilde geliştirmeye yönelik politikalar izlenememiştir. Yük ve yolcu taşımacılığı karayolu üzerinde yoğunlaştığından dolayı Türkiye, bayram, doğal afet gibi trafiğin yoğun olduğu dönemlerde tek bir ulaşım sektörüne bağımlı olmanın acısını verdiği can ve mal kayıplarıyla çok ağır ödemektedir. Türkiye’nin bundan sonraki öncelikli hedefi kara, demir, deniz ve havayollarının birbirini tamamladığı hızlı, konforlu ve düşük maliyetli ulaşım sisteminin kurulması olmalıdır.

Kaynakça

1. Arşivler

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA,30.18.1.2/ 5.47.8/ 8381.

BCA, 30.18.1.2/8.9.8/ 8896/159-102.

BCA, 30.10.0.0/155.92.12/15977.

BCA, 030.10/ 156.95.17/15937

1.2. Karayolları Genel Müdürlüğü Tarihçe Arşivi (KGM TA)

KGM TA, 1948-1960 Karayolları Genel Müdürlüğü Çalışmaları Hakkında Rapor. 1961. Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Planlama Fen Heyeti.

KGM TA, Karayolları Çalışmaları ve Alınan Neticeler. 1953. Ankara: KGM Planlama ve Fen Heyeti.

KGM TA, Karayolları Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Çalışmaları, Ankara 1987.

KGM TA, Karayollarının Finansman Kaynakları. 1958. Ankara: Bayındırlık Bakanlığı Yayınları.

KGM TA, Motorlu Taşıtlar ve Akaryakıt Geliri İstatistiği 1934-1951.

KGM TA, Türkiye Bayındırlık Bakanlığı ile Türkiye Amerikan Yardımı Heyeti Arasında 12 Temmuz 1947 Anlaşması Gereğince Yapılan Anlaşma, Bayındırlık Bakanlığı Şose ve Köprüler Reisliği, 26 Mayıs 1948.

KGM TA, Türkiye’nin Yol Durumu-Hilts Raporu, Şubat 1948.

KGM TA, Türkiye Yol Teçhizatı Raporu, Bayındırlık Bakanlığı Şose ve Köprüler Reisliği, Şubat 1949.

KGM TA, Yol Programı 1946.

KGM TA, 1948-1960 Karayolları Genel Müdürlüğü Çalışmaları Hakkında Rapor. 1961. Ankara: Bayındırlık Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Planlama Fen Heyeti.

2. Resmi Yayınlar, Araştırma ve İnceleme Eserleri

“Akaryakıtlardan Alınacak Yol Vergisi Kanunu”, Resmî Gazete, 29 Şubat 1952, s.288-289.

Akandere, Osman, 1998, Milli Şef Dönemi, İstanbul: İz Yayıncılık.

Albayrak, Mustafa, 2004, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Ankara: Phoenix Yayınevi.

“Amerikan Malzemesi Birbirini Takip Ediyor”, Akşam, 28 Ekim 1947, s.1.

Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye’de Karayolu Politikası

Amerikan Türk Yardım Programı (The Turkish Aid Program).1948. Çev:Yd. Atgm. Cenani Sahir Silan, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.

Arar, İsmail, 1968, Hükümet Programları 1920-1965, Ankara: Burçak Yayınevi.

As, Efdal, 2013, Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960), Ankara: ATAM Yayınları

“Asya’yı Avrupa’ya Bağladık”, Milliyet, 31 Ekim 1973, s.1.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri. 1997. C.I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Aynacı, Murat. 2007. 1960-1980 Yılları Arasında Karayolu Ulaşımının Gelişmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bağcı, Hüseyin, 2001, Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları.

Barda, Süleyman, 1958, Münakale Ekonomisi, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

“Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Tarafından TBMM’ye Sunulan 60 ncı Hükümet Programı”, Resmi Gazete, 7 Eylül 2007.

“Cumhuriyetin 18 nci Yılında Şoseler”, Bayındırlık İşleri Dergisi, Eylül 1941, s.84-85.

“Cumhuriyetin 19 ncu Yılında Nafia Çalışmaları”, Bayındırlık İşleri Dergisi, Ekim-Kasım 1942, s.12-13.

“Cumhuriyetin XV-XX nci Yıllarında Nafia Çalışmaları”, Bayındırlık İşleri Dergisi, Ekim 1943, s.7-8.

Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız. 1973. Ankara:Bayındırlık Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları.

Çadircı, Musa. 1991.“Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 15(26): 153-167.

Çetin, Birol, Serap Barış, Serap Saroğlu. 2011. “Türkiye’de Karayollarının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış”, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(1): 123-150.

Çetin, Emrah, 2017, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Anadolu’da Karayolu Ulaşımı, Ankara: TTK Yayınları.

Cumhuriyetin 70. yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı.1993. Ankara: Bayındırlık Bakanlığı Yayınları.

“Devlet ve Vilayet Yollarının Tevhidi Hakkında Kanun”, Resmi Ceride, 10 Temmuz 1927, s.2832-2833.

Düstur, 18 Cemaziyülevvel 1286, 1.Tertip, C. II.

“İlk Parti Amerikan Malzemesi Dün İskenderun’a Geldi”, Vatan, 23 Ekim 1947, s.1-3.

Karal, Enver Ziya, 1985, Osmanlı Tarihi, C.VI, Ankara: TTK Yayınları.

Karayolları Genel Müdürlüğü’nün Kurucusu Vecdi Diker’in Ardından. 1998. Ankara: Yollar Türk Milli Komitesi Yayınları.

Kartal, Emir. 2023. Keban Barajı ve Boğaziçi Köprüsü’nün Yapım Sürecinde Yapılan Muhalefetler (1950-1980), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Mutlu, N. Yücel, 1948, Bayındırlık Bakanlığı Tarihi (1920-1988), Ankara: Bayındırlık Bakanlığı Yayınları.

“Nafia Birlikleri”, Bayındırlık İşleri Dergisi, Haziran-Temmuz 1942, s.311-313.

“Nafia İşlerinde Ücretli İş Mükellefiyeti”, Bayındırlık İşleri Dergisi, Ağustos 1940, s.6-7.

“Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy Anlatıyor”, Bayındırlık İşleri Dergisi, Mart 1940, s.18-20.

Nuray ÖZDEMİR TİRYAKİ

- On Yılda Türkiye Nafiası 1923–1933.1933. İstanbul: Nafia Vekaleti Yayınları.
- Oran, Baskın (Ed.), 2002, Türk Dış Politikası 1919-1980, C.I., Ankara: İletişim Yayınları.
- Özdemir, Nuray. 2006. Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası, yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özdemir, Nuray. 2013. “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Yol Vergisi”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 32 (53): 213-248.
- Sander, Oral, 1979, Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964, Ankara:A.Ü.S.B.F. Yayınları.
- Şen, Leyla, 2003, Türkiye’de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci, Ankara: TESAV Yayınları.
- TBMM Tutanak Dergisi, Devre:VIII, C.I, Birleşim:23, 25.12.1946.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:IX, C.V, Birleşim:51, 25.2.1951.
- TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, Cilt:XIII, Birleşim:47, 25 Şubat 1952.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin, 2004, Cumhuriyet Harcı, C.III, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin, 1974, Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, Ankara:ODTÜ Yayınları.
- Türkiye Karayolları İstatistik Yıllığı 1962-1963. 1965. Ankara:Bayındırlık Bakanlığı Yayınları.
- Tütengil, Cavit Orhan,1961, İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiye Karayolları, İstanbul.
- Yol Davamız 9 Yılda 23.054 Kilometre. 1948. Ankara: Bayındırlık Bakanlığı Yayınları.
- “Yol Mükellefiyeti Kanunu”, Resmi Ceride, 23 Şubat 1925, s.7-8.
- 1960 Karayolları İstatistik Bülteni. 1961. Ankara: Karayolları Umum Müdürlüğü Planlama ve Fen Heyeti Yayınları.
- Karayolları Genel Müdürlüğü. “Kurumsal Tarihçe”.
- <https://kgm.gov.tr/KGM/Site/Tr/KurumsalTarihce.aspx> (Erişim Tarihi:25.06.2023).
- Karayolları Genel Müdürlüğü. “Kuzey Marmara Otoyolu”.
<https://www.kuzeymarmaraotoyolu.com/proje-hakkinda> (Erişim Tarihi:25.06.2023).
- Karayolları Genel Müdürlüğü. “Yol Ağı Bilgileri”.
<https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Kurumsal/YolAgi.aspx> (Erişim Tarihi:25.06.2023).

Kürşat TUTAR

Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü/Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye

Doctor Faculty Member, Ankara Hacı Bayram Veli University / Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Labor Economics and Industrial Relations / Department of Labor Economics and Industrial Relations, Ankara/Turkiye

eposta: kursat.tutar@hbv.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8688-4905> - RorID: <https://ror.org/05mskc574>

Atıf/Citation: Tutar, K. 2023. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açından Değerlendirmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 245-269 <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1354427>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	02.09.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	04.10.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100 YILLIK İSTİHDAM POLİTİKASININ TOPLUMSAL AÇIDAN DEĞERLENDİRMESİ

245

Öz

Bir ülkenin istihdam politikası, bir ülkenin sahip olduğu ekonomi, girişimcilik ve üretim kültürü, işgücünün yapısı, nüfusun eğitim ve şehirleşme düzeyi gibi demografik özelliklere göre değişkenlik göstermektedir. Ülke ekonomisinin temel yapı taşı olan istihdam kavramını geniş bir çerçevede ele alan bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana 100 yıllık istihdam politikasını değerlendirerek bu alanda bir boşluğu doldurma amacı taşımaktadır. Çalışma, ekonomik büyümelerdeki en büyük etkenlerden biri olan işgücünü ekonomik kalkınma araçlarından birisi olarak görüp oluşturulan istihdam politikalarını açıklamayı amaçlamaktadır. Bunun yanında, istihdam-nüfus ve istihdam-eğitim ilişkisi değerlendirilerek, işgücüne sosyolojik açıdan bir bakış sunmak hedeflenmektedir. Tarihsel süreç içerisinde yaşanan savaşlar gibi Türkiye nüfusunun azalma dönemleri, artan eğitim ve demografinin değişen yapısı sosyolojik olarak ele alınmaktadır. Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti'nin son 100 yılını birkaç dönem olacak şekilde değerlendirmek mümkündür. Sanayileşme, iktisadi gelişme, sosyal değişim ve kalkınma süreçleri çalışmada tarihsel olarak ele alınmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türkiye'nin kısaca ekonomi politikası, istihdam ve işsizlik rakamları değerlendirilerek uygulanan istihdam politikalarının istenilen düzeyde karşılık vermediği görülmektedir. Sürekli artan işsizlik oranları Türkiye ekonomisi üzerinde ardıl yapısal sorunlara neden olabilmektedir. Çalışmamız bize istihdam oranlarının düzelmesi, işsizliğin azaltılması ve verimli işgücünün

ortaya çıkarılabilmesi adına büyük yol katedilmiş olmakla birlikte istihdam üzerine kurulu yeni bir özgün politika ihtiyacının olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: istihdam, istihdam politikası, eğitim-istihdam ilişkisi, nüfus, demografi.

SOCIAL EVALUATION OF 100 YEARS EMPLOYMENT POLICY OF THE REPUBLIC OF TURKIYE

Abstract

The employment policy of a country varies according to demographic characteristics such as the economy, entrepreneurship and production culture of a country, the structure of the workforce, the education and urbanization level of the population. This study, which deals with the concept of employment, which is the basic building block of the country's economy, in a broad framework, aims to fill a gap in the literature in this field by evaluating the 100-year employment policy of the Republic of Türkiye since its establishment. The study aims to explain the employment policies created by considering the labor force, which is one of the biggest factors in economic growth, as one of the economic development tools. In addition, it is aimed to present a sociological perspective to the workforce by evaluating the employment-population and employment-education relationship. The periods of decrease in the population of Türkiye, such as the wars in the historical process, the increasing education and the changing structure of demography are discussed sociologically. In this respect, it is possible to evaluate the last 100 years of the Republic of Türkiye as several periods. Industrialization, economic development, social change and development processes are discussed historically in the study. It is seen that the employment policies implemented by evaluating Türkiye's economic policy, employment and unemployment figures since the establishment of the Republic did not respond at the desired level. Continuously increasing unemployment rates may cause structural problems on the Turkish economy. Our study shows us that there is a need for a new original policy based on employment, although great progress has been made in improving employment rates, reducing unemployment and creating an efficient workforce.

Keywords: employment, employment policy, education-employment relationship, population, demography.

Giriş

İstihdam kavramı her ekonominin olduğu gibi Türkiye ekonomisi için de üstünde durulan en önemli konulardan biridir. İstihdam politikalarını, bir ülkedeki ekonomik, sosyal ve toplumsal gelişmelerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Türkiye'nin modernleşme, iktisadi yükseliş ve kalkınma sürecinde istihdam politikalarının evrimi, ülkenin ekonomik yapısının, siyasal tercihlerinin ve uluslararası ilişkilerinin bir yansıması olarak görülebilir.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye, geniş kapsamlı bir modernleşme hamlesi başlatmıştır. Bu dönemde izlenen istihdam politikaları, ülkenin hızla değişen ihtiyaçlarına

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

uygun olarak şekillenmiştir. Sanayileşme, tarım modernizasyonu ve eğitim politikaları gibi alanlarda yapılan atılımlar, istihdam yapısını da doğrudan etkilemiştir.

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda özellikle tarım sektöründeki istihdamın azaltılması ve sanayinin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Ancak, istihdam politikalarının evrimi sadece iç dinamiklerden değil, uluslararası etkenlerden de etkilenmiştir. Dünya ekonomik krizleri, savaşlar ve uluslararası ticaret ilişkilerindeki değişimler, Türkiye'nin istihdam politikalarını da etkilemiş ve şekillendirmiştir.

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemdeki ekonomik ve siyasal değişimler, Türkiye'nin istihdam alanındaki tercihlerini yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. 1980'li yıllardan sonra liberal ekonomiye geçiş modelinde tekrar politikalar gözden geçirilmiş iyileştirme çabaları yoğunlaşmış ama ekonomik büyüme oranlarına rağmen 1994, 2001 ve 2008 krizleri ekonomide derin yaralar açmıştır. Büyüme oranlarına rağmen istihdam oranlarında bir türlü istikrar yakalanamamış, işsizlik kronik bir hal almıştır. İşgücü üretim faktörleriyle birlikte bir bütün oluşturamamış verimli işgücünde fayda sağlanması istenilen düzeyde gerçekleştirilememiştir.

İstihdam Kavramı

İstihdam kavramı çeşitli şekillerde tarif edilebilir. Genel bir tanım ile istihdam, "gelir elde etmek isteği ve niyetine sahip bireylerin, mal ya da hizmet üretimine katılmaları" olarak açıklanabilir (Ünlüönen vd., 2007:164; Yağcı, 2003:169). İstihdam, tam zamanlı ve sürekli işleri içerebilirken; yetersiz istihdam, tam istihdam ve fazla istihdam gibi kategorilere ayrılır. Ancak işgücü talebi ile arzı arasındaki ilişkilerin doğurduğu gereksinimler yüzünden, tipik olmayan (esnek) istihdam türleri de ortaya çıkmıştır. Bu türler, tüm gün süren işlerin haricinde kalan iş ilişkilerini ifade eder ve kısmi süreli çalışma, geçici iş, uzaktan çalışma, evde iş yapma, geçici süreliğine alınan iş ilişkileri, talep üstüne uğraşma, iş paylaşımı, nöbet esaslı çalışma, esnek çalışma saatleri, bağımsız çalışma ve taşeron anlaşmalarını içerir (Ünlüönen vd., 2007:164; Ünlüönen ve Şahin, 2011:2).

İstihdam, kelime anlamıyla "işe alma ve çalıştırma" anlamını taşımaktadır. Finansal bağlamda istihdamı, üretim faktörlerinin gelir elde etmek amacıyla faaliyet göstermeleri veya faaliyete katılmaları olarak ifade etmek mümkündür (Türkbal, 1993:517). Geniş bir perspektiften bakıldığında, istihdam, bir ekonomide mevcut olan tüm üretim faktörlerinin kullanım düzeyini ifade eder. Dar bir bakış açısıyla ele alındığında ise, istihdam, bir ekonomide işgücünün çalıştırılma seviyesini temsil eder. Bu nedenle dar anlamda istihdam denildiğinde, üretim faktörlerinin içinde yalnızca emeğin kullanımını dikkate alınır. İstihdam terimi genellikle sadece işgücünün istihdam edilmesi üzerine ifade edilir (Tatar, 2006: 3).

Kasapoğlu ve Murat (2018:486) çalışmalarında istihdam kavramını, farklı anlamlarıyla daha önceki literatürdeki çalışmalardan da esinlenerek anlatmaya çalışmışlardır. İstihdam,

"üretim faktörleri olan işgücü, sermaye, girişimcilik ve doğal kaynakların en verimli şekilde birleştirilerek üretim sürecine entegre edilmesini" ifade eder. Bu tanımda görüldüğü gibi, istihdam unsurunun ifade ettiği anlam oldukça geniş bir çerçevede değerlendirilebilir. Temel bir anlamda, "işe alma, faaliyetlerde kullanma" anlamına gelen istihdam, en basit şekliyle "bireylerin işe alınmaları, işe başlamaları" olarak açıklanabilir (Yaman, 1977: 48). "Bu çerçevede istihdam, girişimcilerin insan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mal ve hizmet üretme çabası içerisinde, diğer üretim faktörleri gibi işgücünü de üretken bir unsur olarak üretim sürecine entegre etmeleri ve buna karşılık işgücünün yarattığı değerden pay almalarını içerir" (Işığışık, 2014: 30). Farklı bir ifadeyle, "her bir üretim faktörünün ayrı ayrı en verimli biçimde kullanılarak üretim sürecine katılması" anlatılabilir (Bekiroğlu, 2010: 5).

İstihdam, emeğin üretim amacıyla kullanılmasıdır. Ekonomik büyümeyi etkileyen unsurlar arasında öncelikli olarak istihdam gelir. İşgücü piyasasında meydana gelen artış, ekonomik büyümeye olumlu katkılarda bulunur (Saygılı vd., 2002:83). İstihdamın seyrini belirleyen temel etken yerel ürün ve hizmet isteğidir. Ayrıca, dış ticaretteki ithalat ve ihracat da istihdama etki eden unsurlardandır. İstihdamın talep tarafı GSYİH ile örtüşmektedir. Gayri Safi Yurt İçi Hasıla arttıkça istihdam da artış gösterir; bununla birlikte, ürün üretiminde yararlanılan teknoloji, emek maliyeti ve üretim kapasite kullanım yüzdeleri gibi unsurlar da istihdam durumunu etkileyen etmenler arasında bulunmaktadır (Akyıldız, 2006: 63; Altuntepe ve Güner, 2013: 74).

İstihdam kavramını açıklarken kısaca işsizlik kavramına da değinmeden geçemeyiz. Çünkü işsizlik ile istihdam arasındaki ilişki, ulusların ekonomik potansiyelini etkileyen ve bireylerin ücretli iş durumlarını belirleyen bir terimdir. İşsizlik, bir ülkenin işgücü arzını temsil ederken, istihdam, bir ülkenin talep ettiği işgücü arzına karşılık gelir. İstihdamın artırılması, ücretli iş fırsatlarının çoğalmasını ve genel ekonomik aktivitenin yükselmesini sağlar. Düşük işsizlik oranları ise ülkelerin ekonomik gücünün artmasına yardımcı olur. Türkiye, her dönemde karşılaştığı ve özellikle son yıllarda büyük ilgi gören işsizlik meselesiyle mücadele etmektedir. Mevcut işsizlik durumunun çözülmeden, işgücü piyasasına sürekli olarak yeni işsizlerin dahil olması, problemin uzun bir süre daha devam edeceğinin işareti olarak kabul edilebilir. Ülkemizin ekonomik olarak yeterince güçlü olmaması nedeniyle, istihdam ve işsizlik sorunlarının özelliklerini belirleyen temel faktörler arasında nüfus artışı, iç ve dış göç hareketleri, düşük gelir düzeyi, teknolojik ilerlemeler, bölgesel kalkınma farklılıkları, yatırım stratejilerindeki olumsuzluklar ve eğitim politikasındaki zorluklar sayılabilir (Gediz ve Yalçınkaya, 2000: 180; Eser ve Terzi, 2008: 230). Bu faktörlerin yanı sıra istikrar sağlanamayan şehirleşme, siyasi ve ekonomik düzensizlik, kamu ve özel alanlarda yetersiz yatırım, işgücünün endüstri gereksinimlerine uyum sağlayamaması, işgücünün beceri düzeyi, faiz ve dış ticaret kurları, teknolojik değişimler ve üst düzey rekabet ortamında vasıflı işgücü ihtiyacı, kapasite kullanım oranlarının düşüklüğü, girişimcilerin ihtiyaç duyduğu eğitim, finansman ve organizasyon eksiklikleri gibi birçok unsur, ülkemizde

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açından Değerlendirmesi
işsizlik oranının seviyesini artırarak işsizlik problemini daha karmaşık hale getirmektedir (Ersöz vd., 2006: 92).

İstihdam, işgücü piyasalarındaki en temel göstergelerden birini ifade eder. Dar bir bakış açısıyla ifade edildiğinde, istihdam, işgücünün üretim sürecine dahil edilmesi anlamına gelir. Geniş bir bakış açısıyla ele alındığında ise, istihdam, tüm üretim faktörlerinin üretim sürecine katılması anlamını taşır. İstihdam kavramını tanımlayan başka bir açıklama ise, çalışanların bir işverenin işine tahsis edildiği ve buna karşılık ücret, maaş gibi karşılıklar alındığı bir iş üzerinde çalışma durumunu içerir. İşverenler açısından bakıldığında, istihdam, bir ücret ödeyerek bireylere çalışma fırsatı sunmaktır. Pazar perspektifinden ele alındığında, istihdam işgücü piyasalarının büyük bir bölümünü oluşturur. Aynı zamanda, emeğin bir mal veya hizmetin üretiminde kullanılması, istihdam kavramını net bir şekilde açıklar. İstihdam, çalışanlar ve işverenler arasındaki çift yönlü iş ilişkisini yansıtırken aynı zamanda ayrı ayrı da açıklanabilir (Ülgener ve Gelir, 1976: 73). İstihdam, işe alma anlamının ötesinde, genel manada tüm üretim unsurlarının; özel anlamda ise yalnızca emek faktörünün üretim sürecinde kullanılmasını ifade eder (Eren, 1999: 15).

Türkiye Ekonomisinde İstihdamın Çeşitli Halleri

İstihdam, literatürde farklı bakış açıları ile ele alınıp incelenen bir kavramdır. Yıllar itibarıyla Türkiye ekonomisi özelinde incelenecek olursa istihdamı üç farklı boyutuyla değerlendirmek mevcut durumun tespiti açısından daha açıklayıcı olabilir. Aşağıda, öncelikle tam istihdam ve eksik istihdam konuları özelinde dönemsel olarak incelenip nihayetinde fazla istihdam özelinde ele alınmaktadır.

Tam istihdam terimi, bir ulusal ekonomide bulunan tüm üretim unsurlarının tamamen kullanılması anlamına gelir. Ancak, geçici veya yapısal nedenler göz önünde bulundurulduğunda, bu nedenlerden kaynaklanan doğal işsizlik seviyeleri, bir istihdam düzeyi olarak tam istihdam olarak kabul edilir. Ek olarak, bu işsizlik oranları ülkeden ülkeye ve çeşitli koşullara göre değişiklik gösterir. Geniş bir bakış açısıyla tam istihdam, bir ülkenin ekonomisinde bulunan tüm üretim faktörlerinin, yani doğal kaynakların, iş gücünün ve sermaye mallarının canlı ve üretimde kullanılabilir durumda olduğu ve boşta kalmadığı bir durumu ifade eder (Dinler, 2015: 6; Gürler vd., 2013:41; Ulaşay, 2022: 24-25).

Tam istihdam, işsizliğin sıfır olduğu bir seviye değildir. Belirli işlerde çalışan bireylerin ve koşulların sürekli olarak değişken olduğu bir durumu ifade eder. Tam istihdam terimi, ekonomide belirli bir düzeyde işsizliğin bulunduğunu belirtir. Tam istihdam kavramı altında, ekonominin belirli bir seviyesinde ölçülen işsizlik oranları doğal rakamları gösterir (Parasız ve Bildirici, 2002:11). Bazı işgücü kaynakları belirli bir işten ayrılmış olabilir veya çeşitli nedenlerle yeni bir iş arayışında olabilir. Diğer taraftan, bazı işgücü kaynakları ilk kez çalışmaya istekli olabilir.

Doğal işsizlik oranı, işin doğasından kaynaklandığını ifade eden Ertürk'e göre (2006: 462), tam istihdam teknik bir durumdur ve genellikle pratikte gerçekleşmez. Çalışmaya hevesli işgücünün iş bulup hemen çalışması veya hiç kimsenin işsiz kalmaması, işlerin ve işgücünün sürekli olarak dönüşüm halinde olma özelliğiyle uyumlu değildir (Ataçoğlu ve Zelyurt, 2013: 1205).

"Eksik istihdam" terimi gelişmekte olan ülkelerdeki istihdam durumunun niteliklerini göstermek amacıyla kullanılan bir terimdir. 9. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda "eksik istihdam" kavramıyla ilgili tam bir kabul sağlanmıştır. Buna göre, "istihdam edilen bir birey, istediği ve daha uzun süreler boyunca çalışabileceği halde, hala çalıştığı işteki süresinden daha kısa bir süre çalışıyorsa" veya daha gelişmiş üretim koşullarında çalışarak gelir ve verimliliği artırıyorsa, bu durumda kişi eksik istihdam altında bulunmaktadır. Bu nedenle bir kişinin eksik istihdam durumunda olabilmesi için öncelikle istihdamda olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle bu kişi teknik anlamda "işsiz" sayılmaz. Ancak günlük çalışma saatleri "tam zamanlı çalışma"ya göre daha kısadır veya yılda çalışılan gün sayısı istenenden azdır. Buna "görünür eksik istihdam" adı verilir. Çünkü istenilenin altında çalışma süresi, bireylerin isteği dışında gerçekleşir (Ekin, 1971: 28-38; Kutal, 1992: 4). Eksik istihdam, bireysel faktörlerden kaynaklanan gelir, ailevi sınırlamalar, coğrafi sınırlamalar, eşlerin istihdamı veya diğer kişisel tercihler gibi nedenlerle meydana gelir. Ayrıca, eksik istihdamın bir başka kaynağı da verimliliklerdir. Eksik istihdam ayrıca işgücü piyasasının belirli alanlarına özgü olabilir, çünkü yerel işgücü piyasası kişisel özelliklere odaklanabilir (Bonnal vd., 2009: 317).

Eksik istihdam, basit bir ifadeyle, bir bireyin ücretli bir işe sahip olmasına rağmen bu işte yeterince yer alamaması durumunu ifade eder. Nitelik açısından ele alındığında ise, aşırı niteliklilik olarak da anılan bu konu, eğitim ve yetenek bakımından işin gerekliliklerinden daha fazla özelliklere sahip olmak olarak tanımlanır. Freeman'ın 1976'da kaleme aldığı "The Overeducated American" başlıklı eseri ile ilgili olarak, eksik istihdam konusu farklı disiplinlerde çalışan akademisyenler arasında büyük ilgi uyandırmıştır. Eksik istihdam, gelişmiş ülkelerin yanında ABD ve Kanada gibi pek çok gelişmekte olan ülkenin de önemli bir problemi haline gelmiş ve bu konuda farklı tanım girişimleri de ortaya çıkmıştır (Erdoğan ve Bauer, 2009: 557; Emeç vd., 2020: 140).

Bu açıklamalardan yola çıkarak eksik istihdam, bir bakıma arada sıkışmış bir durum olarak tanımlanabilirken, eksik istihdam altında bulunan çalışanın üretim sürecine yeterince katılamama durumu olarak da görülebilir. Ayrıca istenen düzeyden daha az çalışma, yetenek ile iş arasındaki uyumsuzluk, düşük üretkenlik gibi faktörler göz önünde bulundurulduğunda, eksik istihdam altında bulunan çalışanlardan tam anlamıyla yararlanılamayacağı sonucuna varılabilir. Diğer bir deyişle, çalışanın yeteneklerini ve becerilerini tam olarak kullanamadığı bir durum olarak da ifade edilebilir. Bu durum, doğal olarak daha düşük üretkenliğe ve refah kayıplarına yol açabilir (Acun, 2013: 12).

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

Makroekonomik açıdan aşırı istihdam, ekonomide mevcut olan tüm üretim unsurlarının tam kapasiteyle faaliyet göstermesine rağmen, ürün piyasasındaki talebi karşılayamama durumunu ifade eder. Böyle durumlarda piyasada bulunan işgücünün tamamı kullanılmış olsa da talep hala karşılanmamış durumda kalır (Eyüboğlu, 2003: 12). Farklı bir tanımla, aşırı istihdam, işgücü piyasasındaki bütün işgücünün tükenmeden kullanılmasına rağmen, piyasada hala işgücü talebinin sürdüğü bir durumu, yani talebin arzı aştığı bir durumu ifade eder (Tartılacı, 2022: 9).

Bir ekonomide var olan tüm üretim unsurları faal olarak kullanılmasına rağmen, üretilen mal ve hizmet varlığı toplam talebe cevap veremiyorsa, bu oluşan duruma aşırı istihdam denir. Bu koşul, istenilen seviyeden fazla kişinin istihdam edildiği durumu veya açık iş pozisyonlarının işçi sayısını aştığı senaryoları da kapsar. Ancak sadece savaş durumları ve zorunluluk anlarında ortaya çıkabilecek bir senaryo olarak kabul edilir. Bu tür dönemlerde mal ve hizmetlere yönelik talep, arzı geçmekte, fiyat ve ücret artışları üretim kapasitesinin ötesine geçmektedir. İkinci Dünya Savaşı dönemi gibi durumlarda aşırı istihdam pek çok ülkede gözlemlenmiştir (Serter, 1993: 36-37).

Genel bir tanımla fazla istihdam, işgücü piyasasında var olan işgücü arzının, işverenlerin talep ettiği işgücü miktarından daha fazla olduğu durumu ifade eder. Yani fazla istihdam durumunda, işgücü talebi işgücü arzından daha düşüktür. Bu durum, işverenlerin ihtiyacından daha fazla işgücüne sahip olmaları anlamına gelir. Fazla istihdam, işgücü piyasasında işsizlik oranının düşük olduğu, iş arayan bireylerin çoğunun iş bulduğu bir durumu yansıtabilir.

Genel olarak istihdam kavramını değerlendirecek olursak, bu kavramın ülke ekonomileri açısından ne kadar önemli bir unsur olduğu literatürde yapılan önceki çalışmalar ile birlikte değerlendirildiğinde aşıkardır. İstihdam kavramı ülke ekonomisinin temel direğini oluşturan etkenlerden bir olmakla birlikte belki de bu etkenler arasında neredeyse en öncelikli yere sahip kavramlardan biridir. İstihdam ülkedeki işgücünün ekonomik faaliyetlere katılma oranını temsil ettiği için ülke ekonomisi içindeki üretimin etkinliğini de bir nevi gözler önüne sermektedir. İstihdam bir ülkenin ekonomik büyümesi, refah düzeyi ve toplumsal istikrarı gibi unsurlarını etkileyen önemli bir faktördür. Sonuç olarak istihdam toplumları ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak etkileyen unsurların baş aktörü olarak üzerine daha fazla çalışılması gereken önemli bir konudur.

Türkiye'de Uygulanan İstihdam Politikaları

Toplum içerisindeki bireylerin yaşamlarını düzenlemek, korumak ve toplumun yapısına uygun olarak bu düzenlemeleri adapte etmek amacıyla gerçekleştirilen faaliyetlerin tümü politika terimiyle ifade edilir (Aköz, 2018: 162). Türkiye'de iki farklı çeşitlikte istihdam politikası uygulaması görülmektedir. Bu aktif ve pasif istihdam politikalarıdır. Pasif istihdam politikaları, işsizlik dönemlerinde ekonomik güvence sağlayarak, işsiz olan bireylerin maddi

sıkıntı yaşamasını önlemeyi amaçlar. Emek piyasasında işsiz kalan kişilerin gelir kaybına uğraması durumunda ortaya çıkan bu ekonomik olumsuzlukları hafifletmeye yönelik gelir ve koruma destekleri sunmak pasif istihdam politikasının temel odak noktasını oluşturur. Öte yandan aktif istihdam politikaları, iş alanları yaratmayı hedefleyen politikaların yanı sıra mevcut istihdam alanlarında istihdamı artırmak amacıyla uygulanan politikalardır. Bireyin istihdam içerisinde tutulması, yeteneklerinin geliştirilmesi, niteliklerine uygun bir işe yerleştirilmesi gibi hedefler aktif istihdam politikalarının içerdiği unsurlardır (Kankılıç, 2022: 15).

Türkiye'nin Aktif İstihdam Politikaları

Aktif istihdam politikaları, farklı unsurlardan meydana gelir. Bu unsurlar, yapısal işsizlikle mücadele, friksiyonel işsizliği azaltma, istihdam olanaklarını artırma ve işgücü piyasasının uyumunu sağlama şeklindeki bileşenlerden meydana gelmektedir (Germir, 2013: 10). Aktif istihdam politikaları çeşitli tiplere sahiptir ve bu politika yaklaşımları mesleki eğitim programları, ücret ve istihdam sübvasyonları, kendi işini oluşturanlara yardım, doğrudan kamu istihdamı, kamunun iş ve meslek danışma hizmetleri gibi ögeler şeklinde sınıflandırılabilir (Atay, 2021: 33).

Mesleki Eğitim Programları: Aktif işgücü politikalarının en önemli unsurlarından biri mesleki eğitim programlarıdır. Mesleki eğitim kursları, istihdam politikaları içerisinde yer alır ve özellikle dezavantajlı gruplar için tasarlanmıştır. Bu eğitim programlarının hedefi, bireylerin emek piyasasının ihtiyaçlarına uygun şekilde bilgi ve becerilerini geliştirerek istihdam edilebilir hale gelmelerini sağlamaktır. Ülkeler arasında mesleki eğitim kurslarının yapısı ve özellikleri farklılık gösterebilir. Bu kurslar işyerinde pratik eğitim, sınıf içi eğitim veya teorik ve uygulamalı dersleri bir araya getiren karma kurslar şeklinde olabilir. Aktif istihdam politikaları kapsamındaki bu eğitimlerde iş bulma destekleri ile beraber danışmanlık gibi hizmetler de sunulmaktadır (Varçın, 2004: 1-18).

Mesleki eğitim kursları, bireylerin işgücü piyasasının gereksinim duyduğu yeteneklere ve gerekliliklere sahip olmalarını hedefleyen eğitim araçlarıdır. Bu tür programlar, özellikle dezavantajlı grupların, işletmelerde istihdam edilebilme potansiyellerini artıran bir eğitim yöntemi olarak tercih edilmekte ve gelişmekte olan ülkelerde etkin bir şekilde kullanılmaktadır (Kasapoğlu ve Murat, 2018: 487). Küreselleşen dünya koşulları, işgücü piyasasında da evrimlere yol açarak yeni dinamiklere sebep olmuştur. "Yaşam boyu istihdam garantisi" yaklaşımının yerini "yaşam boyu eğitim" ve "istihdam edilebilirlik" unsurlarının almasıyla, ülkeler işgücü piyasası politikalarında yenilenmiş stratejiler benimsemektedir. Çağımızda en temel istihdam güvencesi, işgücünün istediği özellik ve yeteneklere sahip olmaktır. Bu sebeple mesleki eğitim giderek çok daha fazla önem kazanmaktadır. Dönüşen ve sürekli ilerleyen işgücü piyasası içinde, mesleki eğitimde sürdürülebilir adaptasyon ve gelişim zorunlu hale gelmektedir (Taş, 2011: 155; Acar ve Yabanova, 2017: 94).

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

Ücret ve İstihdam Sübvansiyonları: Devletin kurumları veya bireylere, karşılıksız olarak hizmet, finansal destek veya mal sağlmasına sübvansiyon veya destekleme adı verilir. İşsizlikle mücadelenin araçlarından biri olarak sübvansiyonlar sıkça kullanılmaktadır. Devlet tarafından uygulanan desteklemelerden biri, istihdam ve ücret sübvansiyonları olarak bilinir ve kritik işgücü piyasası stratejileri arasında yer alır. İstihdam ve ücret sübvansiyonları, işgücü maliyetlerini azaltarak istihdamın korunması ve artırılması hedeflenir. Genellikle dezavantajlı gruplar arasında yer alan engelliler, gençler, uzun süre işsiz kalanlar gibi kesimlerin istihdamını teşvik etmek amacıyla kullanılır. Konjonktürel ve yapısal işsizlikle mücadelede devletin başvurduğu etkili yöntemlerden biridir (Koray, 1992: 103-119; Uzun, 2015:42).

Kendi İşini Kuranlara Yardım: Özellikle girişimciler için sağlanacak destekler, kendi işini kurmaya yönelik bireylerin istihdam yaratma ve rekabet gücünü artırmada son derece etkili bir rol oynamaktadır. Bireylerin kendi işlerini geliştirmesi, hem ücretli çalışan pozisyonlarını azaltarak istihdamı şekillendirmekte hem de başkalarına istihdam fırsatları sunmaktadır. Bunun yanı sıra girişimcilerin rekabet yeteneklerinin yüksek olması ve hızla değişen üretim koşullarına uyum sağlama kabiliyetleri, toplumsal düzeyde rekabetçiliği ve kaliteyi artırma potansiyelini beraberinde getirecektir (Biçerli, 2005: 6; Bayrakdar ve İncekara, 2013: 32).

Doğrudan Kamu İstihdamı: Kamu istihdam hizmetlerinin asıl amacı, işverenler ile işgücünü bir araya getirmektir. Ancak her zaman iş pozisyonunun talep ettiği özellikler ile işgücünün sahip olduğu nitelikler uyumlu olmayabilir. İşte bu tür durumlar, aktif istihdam politikalarının neden gerekli olduğunu göstermektedir. İşverenlerin aradığı niteliklere sahip işgücü eksikliği durumunda, kamu istihdam hizmetleri yoluyla bu kişilerin becerileri ve yetenekleri artırılabilir. Mesleki eğitim ve gelişim programlarından bu amaçla yararlanılabileceği gibi, bununla beraber kişilerin iş dünyasındaki zorlukları aşmalarını desteklemek amacıyla kariyer danışmanlığı hizmetleri de etkili bir rol oynamaktadır (Tiryaki, 2007: 27).

Kamu istihdam hizmetleriyle oluşturulan işler çoğunlukla altyapı, çevre koruma ve düzenleme, kamuya ait alanların bakım ve tadilatı, sağlık ve refah hizmetleri, belediye faaliyetleri gibi alanları içermektedir. Ana nitelikleri, kamunun müdahalesi olmadan var olamayacak işler olmasına rağmen maliyetleri, kamu veya programı destekleyen özel kurumlar tarafından üstlenilir. Programın içindeki işler için genellikle düşük seviyede sosyal koruma ve ücret belirlenir. Bu şekilde, programa yalnızca dezavantajlı veya en fazla yardıma ihtiyaç duyan işsizlerin katılması amaçlanmaktadır (Kapar, 2005: 347-348).

Kamunun İş ve Meslek Danışmanlık Hizmetleri: İşsizlikle mücadelede kullanılan bir başka strateji; kamu tarafından sağlanan uyum ve rehberlik hizmetleri politikasıdır. İşgücü Piyasası Kurumu (İŞKUR), işgücü arzını taleple daha hızlı bir şekilde eşleştirmeyi teşvik etmek ve işsizliği azaltmak için farklı rehberlik hizmetleri sunmaktadır. Yararlanılan hizmetlerden biri

olan bu hizmet de iş ve meslek danışmanlığı olarak adlandırılır (Atay, 2021: 34). İş ve meslek danışmanlığı, iş arayan, işe hazırlanan ve mevcut işini değiştirmeyi düşünen bireylerin beceri ve isteklerine uygun en iyi iş ve meslek seçimlerini yapmalarına yardımcı olan, onları işverenlerle buluşturarak iş bulma süreçlerine destek veren, ayrıca bu kişilerin mesleki eğitim fırsatlarından yararlanmalarını sağlayarak işe yerleştirilme ve iş ortamına uyum konularında sorunları çözme amacıyla düzenlenen sistemli bir yardım mekanizmasıdır (Emirgil vd., 2014: 158; Yıldız ve Yörübulut, 2017: 101).

Türkiye'nin Pasif İstihdam Politikaları

İşsiz bireylere gelir yardımı sağlanması ve işgücü arzının düşürülmesi amacıyla uygulanan ekonomi politikalarına, pasif istihdam politikaları adı verilmektedir. İşsizlikle mücadele bağlamında kullanılan bu politikalar, işsizliğin yarattığı sonuçları dengelemeyi amaçlayan politika tedbirleridir. Pasif istihdam politikaları çeşitli tiplere sahiptir ve bu politika yaklaşımları işsizlik sigortası, işsizlik yardımı (sosyal yardımlar), kısa çalışma ödeneği, erken emeklilik ve kıdem tazminatı gibi ögeler şeklinde sınıflandırılabilir (Atay, 2021: 29; O'Leary vd., 2021: 25).

İşsizlik Sigortası: İşsizlik sigortası, gelirin istem dışı olarak kesildiği ve çalışma isteği ile yeteneği olan bağımlı çalışanların geçim ve yaşam gereksinimlerini sağlamak amacıyla devlet tarafından oluşturulmuş bir sosyal güvenlik dalıdır. Bu sistem, katılma yükümlülüğüne tabi olan ve sigortacılık metoduyla işleyen bir yapı içinde faaliyet gösterir (Uğur, 2011: 99).

Farklı bir açıklamada ise işsizlik sigortası, çalışanların kendi istemleri dışında sosyoekonomik nedenlerle işsiz kaldığı durumlarda, çalışma yeteneklerine sahip olmalarına rağmen iş bulamadıkları süre boyunca geçim ve yaşama imkanı sağlamayı amaçlayan, devlet tarafından kurulan ve sosyal güvenlik sistemi içerisinde yer alan bir sosyal sigorta dalıdır. Bu sistem, çalışanların katılma yükümlülüğü altında olduğu ve sigortacılık yöntemiyle faaliyet gösteren bir yapıya sahiptir, şeklinde ifade edilmektedir (Kutal ve Erhan, 1997: 661-662; Görücü vd., 2012: 128-129).

İşsizlik Yardımı: Sosyal yardımlar kapsamında bulunan işsizlik yardımları veya diğer adıyla sosyal destekler, pasif istihdam politikalarının bir parçası olarak kabul edilir. İşsizlik yardımı, ekonomik olarak güçlü ve sosyal devlet anlayışına sahip ülkelerde uygulanan bir sistemdir (Mahiroğulları ve Korkmaz, 2018: 89). Bu sistem, ihtiyaç sahibi işsizlere temel bir gelir güvencesi sağlamayı amaçlayan bir yardım programını ifade eder. İşsizlik sigortasıyla karıştırılabilecek bir terim olan işsizlik yardımı, işsiz bireylere en düşük yaşam standardını sağlama hedefi taşıyan bir tür pasif istihdam politikası olarak görülmektedir (Tokol ve Alper, 2013: 147).

Başka bir ifadeyle, bireyler, sosyal güvenliğin finansmanına vergi katkısı yaparak işsiz kalanlara ve sigortası bulunmayanlara devlet aracılığıyla sağlanan işsizlik yardımına

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açından Değerlendirmesi

katılırlar. Bu yaklaşım, genel bir birliktelik atmosferini oluşturur. İşsizlik yardımı belirli bir süre boyunca kullanılabilen gibi, ihtiyaç süregeldikçe devam edebilir. İşsizlik sigortasından yararlanamayan, yararlanma hakkı sona ermiş işsizler ve düşük gelirli aileler, işsizlik yardımının ana kitlesini oluştururlar. Bir bütün olarak, işsizlik yardımları, temel gereksinimlerini karşılamak amacıyla gelir desteğine ihtiyaç duyan bireylerin maddi ve aynı yardımlarını içerir. Fakat bu desteklerin yararlı bir biçimde sunulabilmesi için iyi bir planlama ve dağıtım sistemi gereklidir. Bu süreç, birçok ülkede devlet tarafından farklı birimler aracılığıyla yönetilmektedir (Kocabaş ve Canbey-Özgüler, 2019: 280).

Kıdem Tazminatı: Kıdem tazminatı, kendine has nitelik taşıyan özgün bir hukuksal yapıya sahiptir ve işsizlik sigortası fonu ile iş güvencesi arasında yakın bir ilişki içindedir. Dolayısıyla, kıdem tazminatı kavramı işsizlik sigortasının olgusunun bir alternatifi değildir, kendine özgü bir konumda bulunur. Bu sistem, güvence işlevini sürdürebilmesi için ödeme yüzdelerinin makul düzeyde düşürülmesi yoluyla eleştirilere ve işverenin mali yükünün azaltılmasına olanak sağlayabilir. Ayrıca, emeğin sahibi olan işçinin geliri sadece ücretinden ibaret olduğundan, adalet, sosyal devlet ve işçinin faydasına yorum esası gözetilerek, tazminatın işsizlik sigortasıyla birleştirilerek ödeme yapılması finansal, adalet ve kazanç dağılımı açısından denge sağlamayı hedefler. Bu yaklaşım işçi kesiminin korunmasını ve temel taşlarından biri olan işçi sınıfının güçlendirilmesini amaçlar (Anadolu, 2003: 241-242).

Genel bir tanımla kıdem tazminatı, yasada belirlenen fesih koşullarını taşıyan ve en az bir yıl çalışan işçilere veya işçinin vefatı durumunda hak sahiplerine işveren tarafından ödenmesi gereken bir tür ödemedir. Bu ödeme, işçinin hizmet süresine ve son brüt gelirine bağlı olarak belirlenen belirli bir miktardır ve yasal bir zorunluluktur (Limon, 2015: 148). Kıdem tazminatı uygulaması, çalışma yaşamına yasal bir düzenleme ile başlamamıştır. Pratikte önce gerçekleştirilmiş, daha sonra toplu sözleşmeler aracılığıyla yaygınlaştırılmış ve sonrasında yasal bir düzenlemenin konusu olmuştur. İlk etapta iş kanunları oluşturulmuş ve çalışma ilişkileri bu kanunlarla düzenlenmiştir. Dolayısıyla, birçok ülkede kıdem tazminatını düzenleyen yasalar kabul edilmiş olmakla birlikte bazı ülkelerde yaygın olarak toplu sözleşmeler aracılığıyla kıdem tazminatı uygulanmaktadır (Ataman, 2014: 95-96).

Kıdem tazminatı, farklı iki hedef taşımaktadır. Birincil amacı, iş akdi sona erdirilen çalışanların, yeni bir iş bulana kadar yaşanan gelir kaybını telafi etmek amacıyla işsizlik kaynaklı zararın giderilmesidir. İkincil amacı ise, işten çıkarmaları zorlaştırarak, çalışanların niteliklerini artırarak veya farklı bir pozisyona yönlendirilerek iş güvencesini sağlamaktır. Kıdem tazminatı işverenler tarafından ek bir finansal yük gibi algılanabilir. Bu yüzden, kıdem tazminatı, işçinin işinden çıkarılma sürecini zorlaştıran bir politika olarak kabul edilir. Ancak, kıdem tazminatının negatif yönleri de mevcuttur. Bu tazminat, kurumsal yapıya sahip olmayan işletmelerin maliyet olarak görmesi sonucu kayıt dışı istihdama veya düşük ücret bildirimine gibi uygulamaları teşvik edebilir (Ayan, 2014: 21).

Erken Emeklilik: Emekliliği erken yaşta gerçekleştirenlerin yaşlı işgücünü işgücü piyasasının dışına çıkarması, aksi halde işten çıkartılabilecek genç işgücünün istihdamını sürdürmeyi amaçlamaktadır (Varçın, 2004: 18). Ancak pratikte, belirli bir iş deneyimine sahip emeklilerin yeniden iş gücü piyasasına dönmesi ve bu nedenle genç işsizlerin iş bulma fırsatlarının sınırlanması gibi etkiler gözlemlenmektedir (Erkekli, 2007: 3). Erken emeklilik politikasının uygulandığı bir diğer pasif istihdam stratejisi, iş gücü paylaşımını içerir. İş gücü paylaşımı yaklaşımı iki şekilde incelenebilir. İlk durumda, emekliliği yaklaşan çalışanlar erken emekli edilerek boşalan pozisyonlara işsizlerin istihdam edilmesi sağlanır. İkinci durumda ise, işverenlerin daha fazla işçi istihdam etmelerini teşvik etmek amacıyla çalışma süreleri kısaltılır ve fazla mesai imkanları sınırlanır. Bu strateji, bir ekonomide belirli bir zaman diliminde sabit sayıda işin bulunduğu ve bu işlerin mevcut işgücü arasında nasıl paylaşılacağını belirleyen karar alıcıların yönlendirdiği bir politikayı yansıtır (Biçerli, 2004: 25; Taş ve Bozkaya, 2012: 167).

Erken emeklilik stratejisinin esas hedefi işsizliği azaltmaktır. Belirli bir yaşın üstündeki çalışanların planlanandan önce işgücünden ayrılmaları, emek arzını düşürerek işsizlik oranlarının düşürülmesine yönelik bir adım olarak düşünülebilir (Biçerli, 2004: 25).

Kısa Çalışma Ödeneği: Kısa çalışma, işsizliği engellemeyi ve istihdamı sürdürmeyi amaçlayan pasif istihdam politikalarından biridir. Bu yaklaşım, işçi, işveren ve devlet arasında oluşturulan bir iş birliğiyle gerçekleştirilecek bir sistemdir. Bu düzenlemeyi işçi ve işverenin kendi aralarında kararlaştırması ya da devletin kısa çalışma modeline geçişi zorunlu kılması gibi zorlamalar içermez. Bu sistem, kesinlikle üçlü bir anlaşmayı gerektirmektedir. Bu çerçevede ekonomik kriz, işçi için çalışmama ve gelir kaybı, işveren için mali bir yük anlamına gelmektedir. Kısa çalışma modeliyle, işçi, işveren ve devlet arasında bu yük paylaşılarak hem işsizliğin önlendiği hem de istihdamın desteklendiği bir denge sağlanmaktadır. Bu yaklaşım, adeta her üç tarafı da koruma altına alan bir kalkan görevi üstlenmektedir (Dinçay, 2021: 1876).

Demografi ve Nüfusun İstihdam Açısından Önemi

Ekonomi alanında uzun süredir tartışılan konulardan biri, ülkelerin ekonomik ilerleme süreçlerinde hem üretici hem de tüketici olarak rol oynayan nüfustur. Belirli iktisadi teorisyenler, nüfus artışını ekonomik gelişme için bir engel olarak değerlendirirken, bazı ekonomistler ise nüfusun artmasının ölçek ekonomilerinin olumlu bir şekilde gerçekleştirilmesine katkı sağladığı düşüncesindedirler (Bayraktar ve Uysal, 2019: 27).

Nüfusun artışı ile birlikte, yeni bireylerin topluma katılmasıyla beraber eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçlarının artmasının yanı sıra, bu bireylerin ileride potansiyel iş gücü kaynağı olabileceği göz önünde bulundurulurken toplumun gelirlerinin bir kısmını biriktirmesi ve gelecekte yeni istihdam fırsatları oluşturabilmek amacıyla bu birikimleri yatırımlara yönlendirmesi gerekmektedir (Tuncer, 1975: 64).

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

Nüfus artışı ile beraber, nüfusun büyüklüğü ve yaş dağılımı, işgücü arzını belirleyen temel faktörler arasında yer alır. Bu sebeple demografik değişiklikler, işgücü arzını ve dolayısıyla işgücü piyasalarını etkileyen önemli unsurlardır. İşgücü piyasasının koşulları, genel ekonomik gelişmelerden etkilenmekle birlikte, 21. yüzyılın başında, demografik değişikliklerin işgücü piyasalarının performansını giderek daha fazla etkileyeceği kesin bir gerçektir. Özellikle gelişmiş ülkelerde, demografik yapının giderek yaşlanması gibi bir yönde değiştiği son yıllarda, işgücü piyasalarını etkileme potansiyeli taşımaktadır. Bu durum, ekonomik ve sosyal sorunlarla da beraberinde gelmektedir (Gündoğan, 2001: 96).

Nüfus kavramının istihdam üzerindeki etkisi kadar, eğitim kavramının da işgücü üzerinde etkisi büyüktür. Teknolojik ilerlemeler, çalışma hayatına etki etmekte ve şekillendirmektedir. Bilgi ve teknolojinin her sektörde yaygınlaşmasıyla beraber işgücü yapısında da yapısal değişiklikler gözlemlenmektedir. Gelişmiş ülkelerde, istihdam kısmında hizmet ve bilgi sektörlerinin oranı artmaktadır. Eğitimin ekonomik gelişmelere katkısı büyük önem taşıırken, işgücüne bilgi ve beceri kazandırılması eğitimin önemli bir rolünü oluşturur. Bilgi toplumu kavramıyla birlikte sermayenin yanı sıra işgücünün de küreselleştiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle, eğitim ve insan kaynakları idaresinin ileride önemli bir konumda bulunacağı öngörülebilir. Eğitim süreçlerinde işgücüne olması gereken niteliklerin kazandırılması talebinin artacağı beklenmektedir (İçli, 2001: 65-71).

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Üretim ve İstihdam (1923-1939)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında, oldukça korumacı ekonomi politikaları benimsenmiş ve içe dönük bir ulusal ekonomik düzen oluşturulmuştur. Birinci İktisat Kongresi, 1923 yılında İzmir'de düzenlenmiş ve özellikle iç dengeyi sağlama ve ülkenin ekonomik yapısını oluşturma amacıyla gerçekleştirilmiştir. Öncelikli olarak ilk politikalar ülkenin tarım ekonomisi ile birlikte dünya ekonomisine entegre olmasına yönelik uygulanmıştır. Ülke henüz Kurtuluş Savaşı'nı atlatmışken, ekonomik yeniden yapılanmaya büyük önem verilmiş ve bu kongre Türkiye ekonomisinin yeniden inşasına büyük katkı sağlamıştır. Türkiye dahil dünya genelinde, bu dönemde tercih edilen liberal politikalarda, siyasi bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla iç içe geçmesi ve Türk girişimciliğinin kuvvetlendirilmesi ana amaç kabul edilmiştir. Bu çerçevede, yerli endüstriyi ilerletmek için Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmiş ve aynı zamanda farklı hammadde ithalatlarını kolaylaştırmak amacıyla gümrük önlemleri alınmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Krizi, dünya genelinde olduğu gibi liberal ekonomi politikalarını benimseyen ülkeleri de etkisi altına almıştır. Bu etki sonucunda Türk para biriminin değeri ve tarım ürünlerinin uluslararası piyasalardaki fiyatları düşüş göstermiş ve müdahaleci devlet yapısı nedeniyle korumacı politikaların benimsenmeye başlandığı bir dönem başlamıştır. Başarılı sonuçlara varılan Beş Yıllık Sanayi Planları, 2. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte kesintiye uğramış ve korumacı

politikaların benimsendiği bir evreye geçilmiştir (Kol ve Kraçor, 2012: 382; Akdeve ve Karagöl, 2013: 329-336).

Savaşlarla birlikte ciddi şekilde sarsılan Osmanlı ekonomisi, Cumhuriyet döneminde de işsizliğin en öncelikli sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmıştır. 1920'lerin başında Türkiye'nin nüfusu 13 milyon civarındadır ve tarım sektörü ekonomik ve toplumsal yapıyı belirlemede temel bir rol oynamaktadır. Ancak sanayi, özellikle İzmir ve İstanbul'da yoğunlaşmış olmasına rağmen oldukça zayıf bir durumdadır. Kullanılan tüm motor gücü toplamı, 1815 yılında İngiltere'de kullanılan toplam motor gücünün bile altında kalmıştır. Bu dönemde Türkiye sanayisi, geleneksel zanaatlar, el tezgahları ve küçük ölçekli sanayinin hakim olduğu bir yapıya sahiptir. Cumhuriyetin kuruluş yılında işsizlik oranı, savaş koşullarının negatif etkileriyle %9,2 olarak gerçekleşmiştir. Ancak zaman içinde savaşın olumsuz etkileri azalmış, devletin vatandaşlara dağıttığı toprakların işlenmeye başlamasıyla birlikte 1929 yılında %3,2'ye kadar düşmüştür (Şahin ve Yıldırım, 2015: 118-119).

1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu sayesinde sanayide kadın işgücüne katılımın hızla arttığını görmek mümkündür. Özellikle bu dönemde çalışan kadın işçilere yönelik istatistikler mevcuttur. 1932 yılından 1934'e kadar toplam çalışan kadın sayısı 13.474'den 16.498'e çıkmış böylelikle toplam istihdam içindeki oranı %25'ler seviyesine erişmektedir. Buna ek olarak Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında kadınların çalışma alanları ağırlıklı olarak dokumacılık, gıda, tütün ve içki gibi ekonomik faaliyet alanları ve işkolları özelinde yaygınlık kazanmaktadır (Makal, 2010: 21-22; 36, Erdal, 2020: 616-617, Erdal, 2021: 13-18).

Tablo 1: 1923-1938 Arası Dönem (%)

YIL	İŞSİZLİK ORANI	İstihdamın Sektörel Dağılımı			Sektörlerin GSMH Payları		
		Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1923	9.1	89,95	3,52	6,53	39,2	13,6	47,2
1924	6.9	89,46	3,71	6,83	47,4	9,8	42,8
1925	5.3	89,26	3,62	7,12	47,8	9,5	42,6
1926	5.1	88,28	4,25	7,46	49,4	9,8	40,8
1927	4.2	87,77	4,36	7,86	40,9	12,6	46,4
1928	3.8	87,54	4,43	8,03	44,0	11,3	44,7
1929	3.2	87,39	4,26	8,35	51,6	9,6	38,8
1930	3.2	87,53	4,16	8,32	45,5	11,1	43,4
1931	4.5	88,61	3,97	7,42	45,1	12,3	49,8
1932	4.5	88,71	3,97	7,32	39,9	13,8	46,3
1933	3.9	89,00	3,50	7,50	37,3	15,9	46,8
1934	3.2	88,63	3,69	7,68	34,1	17,6	46,3
1935	3.3	87,90	4,69	7,42	35,3	17,8	47,0
1936	2.9	87,28	5,19	7,54	43,1	15,3	41,7

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

1937	2.7	87,02	5,46	7,52	40,1	16,2	43,0
1938	2.1	86,29	5,79	7,92	42,0	16,4	43,5

Kaynak: Bulutay, T. (1995) *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, Ankara, ILO Yayınları, 214-220 & 256-262.; TÜİK, (2012) *İstatistik Göstergeler: 1923- 2011*, Ankara.; TÜİK, *İşgücü İstatistiklerindeki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır (Akt: Şahin ve Yıldırım, 2015).*

İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye'de İstihdam Krizi (1939-1945)

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte askeri gücünü hızla artırmaya yönelmiştir. Ancak ordunun büyümesi için kırsal alanda tarım yapmakta olanlarla şehirlerde sanayi ve hizmet sektöründe çalışanların orduya katılması gerekliliği, ekonomik düzenlemelerin yeniden yapılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle savaş döneminde, iş gücü eksikliği ve işçi sınıfının köylüler ve işçilerden oluşması gibi iki önemli mesele ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda savaşın etkisiyle dış ticaretin yavaşlaması, bu sektörlerde faaliyet gösteren birçok kuruluşun işçilerini işten çıkarmasına yol açmıştır. Fakat ülke içindeki ihtiyaçların karşılanması için dış ticaretin daralması sebebiyle fabrikaların tam kapasiteyle çalıştırılması gerekliliği ortaya çıkmış, ancak bu noktada iş gücü eksikliği belirgin bir sorun olarak öne çıkmıştır. Hükümet, iş gücü eksikliğini gidermek adına bazı zorunlu önlemler almak zorunda kalmıştır (Tekeli ve İlkin, 2014).

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında tarafsızlık politikası izleyerek savaşa katılmamayı başarmış ve ülkeyi sıcak çatışmanın yıkıcı etkilerinden korumuştur. Ancak 6 yıl boyunca 'Savaş Ekonomisi' koşullarında yaşamaktan kaçınmamıştır. Başta silahlı kuvvetlerdeki asker rakamının çoğaltılması ve her daim savaşa hazır olunması gerekliliği, savunma harcamalarını üst düzeylere yükseltmiştir. Daha önce bütçe gelirlerinin ortalama %40'ı savunma harcamalarında kullanılırken, savaşla birlikte bu ortalama %60'a ulaşmıştır (Cillov, 1970: 138-139; Arslan, 2016: 4). Savunma harcamalarının bir kısmı Merkez Bankası kaynaklarına başvurularak karşılanmıştır. Ancak bu durum para arzını artırmış ve diğer olumsuz faktörlerle birleşerek enflasyonu hızlandırmıştır (Arslan, 2016: 4-5). Savaş ekonomisinin etkisi sebebiyle 1939 yılına 2,1 oranında girilen işsizlik, 1945 yılına kadar değişim göstererek 3,1 seviyelerine ulaşmıştır (Şahin ve Yıldırım, 2015: 120).

Tablo 2: 1939-1945 Arası Dönem (%)

YIL	İŞSİZLİK ORANI	İstihdamın Sektörel Dağılımı			Sektörlerin GSMH Payları		
		Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1939	2.1	86,29	5,92	7,79	39,0	18,0	43,0
1940	2.4	86,03	6,53	7,44	38,5	18,6	42,9
1941	3.0	86,66	6,45	6,89	34,0	19,3	43,7

Kürşat TUTAR

1942	3.4	87,49	5,88	6,63	51,1	13,4	35,5
1943	2.9	86,53	6,47	7,00	56,5	10,7	32,8
1944	3.1	86,06	6,94	7,00	44,1	18,0	40,5
1945	3.1	85,34	7,38	7,28	38,0	16,0	51,8

Kaynak: Bulutay, T. (1995) *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, Ankara, ILO Yayınları, 214-220 & 256-262.; TÜİK, (2012) *İstatistik Göstergeler: 1923- 2011*, Ankara.; TÜİK, *İşgücü İstatistikleri'ndeki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır* (Akt: Şahin ve Yıldırım, 2015).

Sanayileşme ve Yeni İşgücü Talebi (1945 - 1980)

Bu dönem özellikle kırsal bölgelerden kentlere olan göçün başladığı, ekonominin uluslararası arenada daha fazla etkili hale geldiği zamanları belirtir. 1945 yılında Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlanmış, ancak uygulanmayarak 1947 yılında Türkiye Ekonomik Kalkınma Planı hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu plan, özel sektöre öncelik tanıyan ancak aynı zamanda Devletçi özelliği de bulunan bir plandır. Bu zaman aralığında ithalatı maliyetli kılan bir strateji izlenmiştir. 1953 yılının ardından, ithalatı sınırlamalara döndürüldü ve Milli Koruma Kanunu'nun 1960'a kadar yürürlükte bulunduğu, tarımsal desteklerin etkili bir şekilde sürdürüldüğü düşünüldüğünde, bu zaman aralığı gerçekten de özel kesimin öne çıktığı ancak kamu kesiminin ekonomideki ağırlığını sürdürdüğü bir dönem olarak nitelendirilebilir. Bu dönemde temel amaçlar; yerli üretimi teşvik etme, ihracata yönelik sanayileşme, koruma ve devlet tarafından fiyat düzenlemeleri olmuştur (Balkanlı, 2018: 209-235; Güler, 2005: 16; Güleç, 2008: 50).

1960'lı yılların ortalarından itibaren dış ticaret stratejileri sabit döviz kuru, döviz kontrolleri ve kotalar ile beraber ilerletilmiştir. 1970 yılında ithalat için alınan teminatlar ve damga resimleri azaltılmış ve daha geniş serbestleşme listeleri hazırlanarak dış ticaretin serbestleştirilmesine yönelik stratejiler benimsenmeye başlanmıştır. 1960'lı yıllarda düzenli bir ekonomik dönem yakalanmış olsa da 1970'li yıllarda meydana gelen petrol krizleri, Kıbrıs Barış Harekatı sonrası ülkeye uygulanan ambargo ve dönemin sonunda meydana gelen siyasi krizler, ülke ekonomisinin dengesini kaybetmesine neden olmuştur (Görmezöz, 2007: 49).

Dönem aralığındaki yaşanan olumsuz gelişmeler 1970'li yılların ortasında meydana gelen iki petrol krizi, Kıbrıs Barış Harekatı ve ayrıca Türkiye ekonomisinde yaşanan durgunluk, işsizlik oranlarına önemli olumsuz etkiler bırakmıştır. 1977'de işsizlik oranı Türkiye'de ilk defa çift haneli bir seviye olan %10'a kadar artmıştır. Bu olay, işsizlikle mücadele amacıyla Plan ve Program döneminin başlatılmasına yol açmıştır. Bir yanda hükümetlerin faaliyete geçirmeye çalıştığı Programlar ile işsizlikle mücadele; diğer yandan Kalkınma Planları ile problemin çözümüne dair gerekli adımlar belirgin hale gelmiştir. İşsizlik bundan sonra yalnız ekonomik etkilerle tanımlanan bir problem olmanın ötesinde, sosyal, psikolojik, hukuki ve yaşamsal alanları etkileyen karmaşık bir sorun haline gelmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

Tablo 3: 1946-1979 Arası Dönem (%)

YIL	İŞSİZLİK ORANI	İstihdamın Sektörel Dağılımı			Sektörlerin GSMH Payları		
		Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1946	2.7	84,62	7,48	7,90	45,6	14,7	39,7
1947	2.5	84,42	7,72	7,87	38,4	15,2	45,3
1948	2.3	85,69	6,02	8,29	45,2	14,0	40,8
1949	1.8	84,65	6,43	8,92	40,1	14,9	45,0
1950	1.5	84,28	6,43	9,29	41,7	14,6	43,7
1951	1.7	82,76	6,66	10,58	44,8	13,5	41,7
1952	1.9	80,68	6,59	12,73	44,6	13,3	42,1
1953	2.8	79,01	7,19	13,80	45,0	13,6	41,0
1954	3.2	78,00	7,26	14,74	38,5	15,5	46,0
1955	3.1	77,21	7,48	15,31	39,0	16,0	45,0
1956	3.2	76,71	7,61	15,68	39,3	16,7	44,0
1957	2.8	75,55	8,00	16,45	41,9	15,8	42,3
1958	2.9	74,30	8,51	17,19	41,7	16,8	41,5
1959	2.9	74,24	8,63	17,11	37,3	18,1	44,6
1960	3.1	74,10	8,33	17,57	37,9	17,2	44,9
1961	3.4	73,22	8,69	18,09	35,6	18,0	46,4
1962	3.4	72,42	8,58	19,00	34,6	16,7	48,7
1963	3.4	71,55	8,57	19,88	34,6	17,1	48,3
1964	3.5	70,35	9,41	20,24	33,1	18,2	48,6
1965	3.7	69,31	9,76	20,93	30,9	19,4	49,8
1966	3.6	68,01	10,09	21,91	30,5	19,9	49,6
1967	4.8	67,26	10,49	22,25	29,3	20,7	50,0
1968	5.2	65,90	10,76	23,35	33,0	17,1	49,8
1969	5.9	64,69	10,96	24,35	31,2	18,4	50,4
1970	6.4	63,24	11,62	25,13	30,7	17,5	51,7
1971	6.8	62,81	11,80	25,39	30,2	17,8	52,0
1972	6.3	61,72	12,52	25,76	27,9	18,1	54,0
1973	6.8	60,49	13,13	26,39	24,5	19,3	56,2
1974	7.3	59,17	13,95	26,88	25,2	20,0	54,8
1975	7.6	58,37	13,96	27,66	24,5	20,6	55,0
1976	9.0	57,01	14,11	28,88	24,0	20,5	56,5
1977	10.0	55,62	14,91	29,47	22,8	21,3	56,0
1978	10.1	54,83	14,72	30,45	23,1	21,7	55,2
1979	8.9	53,97	14,71	31,32	23,2	20,7	56,1

Kaynak: Bulutay, T. (1995) *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, Ankara, ILO Yayınları, 214-220 & 256-262.; TÜİK, (2012) *İstatistik Göstergeler: 1923- 2011*, Ankara.; TÜİK, *İşgücü İstatistiklerindeki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır* (Akt: Şahin ve Yıldırım, 2015).

İşsizlik oranı 1949'dan 1979'a kadar düzenli olarak artmıştır. Dönem içinde yaşanan kriz ve durumlardan ötürü finansal piyasalar olumsuz etkilenmiş ve görüldüğü üzere istihdam yapısı sektörel bakımdan değişikliğe uğramaya devam etmektedir. Böylelikle istihdam hizmetler sektörüne doğru yönelerek daha fazla artan iş imkanları ve işgücünün değişen yapısına paralel biçimde işsizlik oranlarında düşüşe neden olmaktadır.

1980'den Günümüze Uygulanan İstihdam Politikaları

1980 öncesinde izlenen ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisi, 24 Ocak 1980 kararları ile beraber ihracata doğru bir sanayileşme anlayışına dönüşmüştür. Bu yeni yaklaşımda, ekonomik büyümenin temeli dış ticaret rekabetinin güçlendirilmesine dayanmıştır. Rekabetin artırılması, nispi fiyatlar ve ücret düzeylerinin düşük tutulması ile desteklenmiştir. Uluslararası rekabet gücünü sürdürmek adına ihracata yönelik fiyatların piyasa koşullarına göre temel üretim faktörleri ve ücretler ile uyumlu hale getirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, devletin piyasadaki çekilmesi amacıyla KİT'lerin özelleştirilmesi gibi adımlar atılmıştır, ancak bu süreçler 1980-1990 döneminde reel ücretlerin düşüşüne neden olmuştur. Bu süreçte işsizlik artış göstermiş, düşük maliyetli işgücünün oluşturulması için ücretlerin aşağı çekilmesi ve işçi haklarının kısıtlanması gibi adımlar atılmıştır. 1988'de işgücü eğitimi alanında alınan bir kararla birlikte Türkiye, aktif istihdam politikalarına yönelik çalışmalara başlamış ve bu alanda İŞKUR önemli bir rol oynamıştır. Ancak 1990'ların sonlarına doğru popülist yaklaşımların etkisiyle altyapı yatırımları azalmış, ücret artışları ve erken emeklilik politikaları sosyal güvenlik ve çalışma yaşamının dengelemesini bozmuştur. Kamu harcamalarının artışı bütçe dengelemesini olumsuz etkilemiş, para arzının artırılması faiz oranlarını ve enflasyonu hızla yükseltmiştir. Bu etkenler özel sektörün yatırımlarını olumsuz etkileyerek istikrarsız bir büyüme dönemine yol açmıştır. 1994'te finansal bir kriz yaşanmış ve ekonomik sorunlar daha da derinleşmiştir (Ulusoy ve Cural, 2004: 38-39; Ay, 2012:332; Karabulut, 2007: 33-35).

Türkiye'nin istihdam durumu ve işsizlik oranları, 2001 yılından sonraki süreçte yapısal değişimler geçirmiştir. Bu kontekste, Türkiye'deki işsizlik faktörlerini üç ana başlık altında incelemek mümkündür: devlet kaynaklı etkenler, piyasa kökenli etkenler ve uluslararası konjonktür etkileri. Bu etkenleri göz önünde bulundururken Schumpeter'in yaratıcı tahribat teorisi ile Kondratyev dalgalarının rolünü göz ardı etmemiz önemlidir. Schumpeter'a göre, piyasa düzeninin işleyişi ve inovasyonların gelişebilmesi için bazı işletmelerin, sektörlerin ve organizasyon yapılarının yenileriyle değiştirilmesini içeren yaratıcı bir tahribatın varlığı gerekmektedir (Acemoğlu, 2009: 2). 2001 sonrasında Türkiye'nin ekonomik yapısı, Schumpeter'in önerdiği biçimde yeni bir ekonomik form kazanmış, farklı üretim yaklaşımları, tüketim davranışları ve organizasyon yapıları ortaya çıkmıştır. Örneğin, 2001 yılından öncesinde geniş bir kesim tarım alanında istihdam edilirken, 2001 sonrasında bu kesim sanayi ve hizmet gibi daha sermaye gerektiren sektörlerle kaymıştır. Bu eğilim aynı zamanda istihdam yapısının emek-yoğun sektörden sermaye-yoğun sektöre doğru evrilişini de

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açından Değerlendirmesi beraberinde getirmiştir. Zekâ gücünün ve yüksek teknolojinin önemi yükseldikçe, üretim modeli de iş yapısına adapte olmuştur. İşverenler, gelişmiş teknoloji üretimi için gerekli olan bilgi ve beceriye artan bir gereksinim duymaya başlamıştır. Bu süreç, 2001 sonrası Türkiye ekonomisinde tarımsal yapıdaki değişimle birlikte sanayi ve hizmet sektörünün rolünün artmasını sağlamış ve kırsal alanlardan kentsel bölgelere göçü tetiklemiştir (Umut, 2012: 117).

Tablo 4: 1980-2013 Arası Dönem (%)

YIL	İŞSİZLİK ORANI	İstihdamın Sektörel Dağılımı			Sektörlerin GSMH Payları		
		Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1980	8.3	53,24	14,65	32,11	24,20	20,50	55,40
1981	7.3	52,74	14,58	32,68	22,60	21,50	55,90
1982	7.2	52,02	14,87	33,11	22,70	21,90	55,40
1983	7.9	51,33	15,18	33,49	21,60	22,40	56,00
1984	7.8	50,38	15,30	34,32	20,30	23,10	56,60
1985	7.3	49,38	15,69	34,94	19,40	23,60	57,00
1986	8.1	48,34	15,67	35,98	18,80	25,00	56,20
1987	8.5	47,11	15,74	37,15	17,20	24,90	57,90
1988	8.7	46,37	15,99	37,64	18,30	25,10	56,70
1989	8.6	47,11	15,62	36,96	16,60	25,90	57,50
1990	8.0	46,88	15,35	37,79	16,30	25,90	57,90
1991	8.2	47,76	15,21	37,03	16,10	26,50	57,40
1992	8.5	44,80	16,22	38,99	15,80	26,50	57,80
1993	8.9	42,50	15,90	41,61	14,50	26,50	59,00
1994	8.5	44,05	16,47	39,49	15,30	26,70	56,00
1995	7.7	44,11	16,01	39,89	14,50	27,70	57,80
1996	6.6	43,69	16,45	39,87	14,40	28,00	57,60
1997	6.8	41,68	17,52	40,81	12,70	28,10	59,20
1998	6.9	41,50	17,09	41,41	13,40	27,60	59,00
1999	7.7	40,17	17,16	42,68	13,40	27,90	58,70
2000	6.5	36,00	17,66	46,34	12,20	26,30	58,50
2001	8.4	37,58	17,53	44,88	11,90	25,90	60,50
2002	10.3	34,93	18,52	46,56	12,20	25,10	60,10
2003	10.5	33,88	18,19	47,93	11,40	25,70	59,60
2004	10.8	29,10	24,90	46,00	10,70	26,10	60,00
2005	10.6	25,70	26,30	48,00	10,60	26,20	60,20
2006	10.2	24,00	26,80	49,20	10,00	26,50	61,00
2007	10.3	23,50	26,70	49,80	8,90	26,80	61,90
2008	11.0	23,70	26,80	49,50	9,30	26,70	62,30
2009	14.0	24,70	25,30	50,00	10,10	26,10	63,30
2010	11.9	25,20	25,20	48,60	9,40	32,70	57,30
2011	9.8	25,50	26,50	48,00	9,20	33,00	57,30

Kürşat TUTAR

2012	9.2	24,60	26,00	48,40	9,30	32,90	57,60
2013	9.7	23,60	26,40	50,00	9,20	32,90	58,30

Kaynak: Bulutay, T. (1995) *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, Ankara, ILO Yayınları, 214-220 & 256-262.; TÜİK, (2012) *İstatistik Göstergeler: 1923- 2011*, Ankara.; TÜİK, *İşgücü İstatistiklerindeki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır* (Akt: Şahin ve Yıldırım, 2015).

1980 sonrası ekonomik açıdan günümüze kadar küreselleşen ekonomi düzeninde büyüme rakamları olumlu yönde ilerlese de bu rakamlar istihdam rakamlarına aynı şekilde yansımamaktadır. 1990-2000 arasında durağan ilerleyen işsizlik oranları 2001'den sonra yükselişe geçmiş, 2008'den sonra artarak devam etmiştir. Bu rakamların artmasında ve istihdamın düşmesinde elbette 2001 ve 2008 krizleri büyük etki etmiştir. Ancak ülkemizde aktif işgücünün üretimde doğru kullanılması ve üretim gücünün artırılarak talep edilen emeğin fazlaşmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç

Küreselleşen ekonomik düzen çerçevesinde geçmişten günümüze ülkelerin ekonomik kalkınmasında istihdam ve işsizlik oranlarının, verimli işgücü rakamlarının önemi çok büyüktür. İstihdam oranları ve işgücü bir ülkenin ekonomik potansiyelini doğrudan gösterebilecek etkiye sahiptir. Bu sebeple ekonomik politikalar belirlenirken istihdam oranlarını artırabilecek unsurlar da ciddi bir şekilde ekonomiler açısından ele alınması gereken bir konudur. Çalışmamızda istihdam kavramının önemini vurgulayarak Türkiye'nin kuruluşundan bu yana istihdam politikaları ve işsizlik rakamları, üretimde işgücünü artırabilmek adına uygulanan politikalar literatürde yapılan çalışmalar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak Türkiye istihdam üzerine çalışmalarını kurulduğu günden bu yana ekonomik politikalarında benimsemiş olsa da rakamlara olumlu yansımalarını hissedememiştir. İstihdam çalışmamızda da bahsettiğimiz üzere sadece iç dinamiklerden etkilenen bir kavram olmadığı için, küresel ekonomiyi etkileyen her unsur tarafında etkilenebilen bir kavramdır. Özellikle gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye bu dış unsurlardan fazlasıyla etkilenmiş ve ekonomisi olumsuz yönde ilerlemiştir.

Ekonomik gelişmeler neticesinde her ne kadar istihdamı artırıcı politikalar üzerine çalışmalar yapsa da Türkiye işsizlik oranlarında bir türlü gerekli istikrarı yakalayamamıştır. Yeni ekonomik düzen çerçevesinde, ekonominin bu kadar hızlı yol aldığı küresel pazarda daha büyük etki yaratabilmek adına Türkiye istihdam oranlarını daha iyi seviyelere ulaştırmalıdır, istihdam oranlarının da istenilen seviyelere ulaşması ve çalışan işgücünün üretime katkısını artırmak için, ekonomik politikaların ve istihdam üzerine yapılan çalışmaların tekrar gözden geçirilerek yapısal sorunlarla mücadele eden özgün politika setlerinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Acar, Osman Kürşat - Yabanova, Ecehan Kazancı. 2017. "Aktif İşgücü Piyasası Politikaları Çerçevesinde Kütahya İşkur'un Mesleki Eğitim Faaliyetlerinin İncelenmesi". Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4(2), 85-111.
- Acemoğlu, Daron. 2009. *The Crisis of 2008: Structural Lessons For and From Economics*. Globalization and Growth, 37.
- Acun, Serdar. 2013. "Ekonomik Kriz ve Eksik İstihdam İlişkisi: Türkiye Örneği" (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Akdeve, Erdal - Karagöl, Erdal Tanas. 2013. "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Teşvikler ve Ülke Uygulamaları". Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (37).
- Aköz, Seçkin, 2018. "Politika Kavramının Siyaset Kavramı Yerine Kullanılması ve Bilimsellik Tartışmaları Bağlamında Devlet Olgusuyla İlişkisi". Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(5), 160-180.
- Akyıldız, Hüseyin. 2006. *Türkiye'de İstihdamın Analitik Dinamiği*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Altuntepe, Nihat - Güner, Tuğba. 2013. "Türkiye'de İstihdam-Büyüme İlişkisinin Analizi (1988-2011)". Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 5(1), 73-84.
- Anadolu, F. Kerim. 2003. "Kıdem Tazminatı Koşulları ve İşçinin Kıdeminin Hesaplaması". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (10), 239-264.
- Arslan, Mahmut. 2016. "2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi". Aydın İnsan ve Toplum Dergisi, 2(2), 1-14.
- Ataçocuğu, Muazzez Şaşmaz - Zelyurt, Mert Kerem. 2013. "Eksik İstihdam Bağlamında Futbol Antrenörlüğü". Electronic Turkish Studies, 8(12).
- Ataman, Ü. 2014. "Kıdem Tazminatı Tartışmaları Üzerine". DİSK-AR Dergisi, 2(1), 94-108.
- Atay, Sevcen. 2021. "Türkiye'de istihdam Politikaları Kapsamında Meslek Edindirme Kursları: Eskişehir Örneği" (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- Ay, Sema. 2012. "Türkiye'de İşsizliğin Nedenleri: İstihdam Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme". Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 19(2), 321-341.
- Ayan, Selman. 2014. "G-20 Süreci ve Aktif İstihdam Politikaları, Türkiye ve G-20 Ülkelerindeki Uygulamaların Değerlendirilmesi". Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Balkanlı, Ali Osman. 2018. *Türkiye'de Ekonomik Gelişme, Dış Denge ve Kriz*. Üçüncü Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, (İstanbul, 2012).
- Bayraktar, Seda - İncekara, Ahmet. 2013. "Türkiye'nin Genç İşsizlik Profili". Çalışma İlişkileri Dergisi, 4(1), 15-38.
- Bayraktar, Merve - Uysal, Özgür. 2019. "Türkiye'de Ar-Ge Yatırımlarının ve Nüfusun İstihdam Üzerindeki Etkisi". Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (EK SAYI (2019)), 23-42.
- Bekiroğlu, Cemil. 2010. "Türkiye'de İşsizlik Sorununun Çözülmesinde Uygulanan Ekonomi Politikalarının Analizi". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Biçerli, Mustafa Kemal. 2004. "Çalışma Paylaşımı İşsizlikle Mücadelede Etkili Bir Politika Mıdır?" Ege Academic Review, 4(1), 59-68.
- Biçerli, Mustafa Kemal. 2004. *İşsizlikle Mücadelede Aktif İstihdam Politikaları*. TC Anadolu Üniversitesi.
- Biçerli, Mustafa Kemal. 2005. "Aktif İstihdam Politikaları İşsizliği Azaltır Mı?" Çimento İşveren Dergisi, 19(6), 1-15.
- Bonnal, Michael - Lira, Cristina - Addy, Samuel. N. (2009). "Underemployment and Local Employment Dynamics: New Evidence". Review of Regional Studies, 39(3), 317-335.
- Cillov, Haluk. 1970. *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Dinçay, İsmail Hakkı. 2021. "Farklı Ülke Uygulamaları Işığında Türkiye'de Kısa Çalışma Ödeneğinin Uygulama Etkinliği Üzerine Bir İnceleme". Çalışma ve Toplum, 3(70), 1871-1900.
- Ekin, Nusret. 1971. *Gelişen Ülkelerde ve Türkiye'de İşsizlik*, İstanbul Üniversitesi Yayını.
- Emeç, Hamdi - Üçdoğruk Birecikli, Şenay - Kümbül Güler, Burcu. 2020. "Türkiye'de Gençlerde Eksik İstihdamın Analizi". Journal of Management & Labor/Yönetim ve Çalışma Dergisi, 4(2).
- Emirgil, Burak Faik - Aca, Zeynep - Işığışık, Özlem. 2014. "Türkiye'de İş ve Meslek Danışmanlığının Etkinliği: Sorun Alanları ve Beklentiler Bursa İşkur Örneği". Çalışma ve Toplum, 1(40), 139-162.
- Erdal, İbrahim. 2020. "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yabancı İşçi Ve Uzman İstihdamı Politikası; Hereke Kumaş Fabrikası Örneği". TAD, C. 39/S. 67, 2020, s.611-624.
- Erdal, İbrahim. 2021. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası - Cumhuriyetin Milli Burjuva Oluşturma Girişimi, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Erdoğan, Berrin - Bauer, Talya N. 2009. "Perceived Overqualification and Its Outcomes: The Moderating Role of Empowerment". Journal of applied psychology, 94(2), 557.
- Eren, Aslan. 1999. *Türkiye'nin Ekonomik Yapısı ve Güncel Sorunları* (3. Baskı). Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- Erkekli, Ferit. 2007. "İstihdam Politikaları, Esneklik Ve Özel İstihdam Büroları". İşveren Dergisi, 45(12).
- Ersöz, Halis Yunus - Özdemir, Süleyman - Sarıoğlu, İbrahim. 2006. *İşsizlik Sorununun Çözümünde KOBİ'lerin Desteklenmesi*. İTO Yayınları.
- Ertürk, Emin. 2006. *İktisada Giriş*, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Baskı, Ankara, 462.
- Eser, Burçin Yılmaz - Terzi, Harun. 2008. "Türkiye'de İşsizlik Sorunu ve Avrupa İstihdam Stratejisi". Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (30), 229-250.
- Eyüboğlu, Dilek. 2003. *2001 Krizi Sonrasında İşsizlik ve Çözüm Yolları*. MPM Yayınları, (674).
- Gediz, Burcu - Yalçınkaya, M. Hakan. 2000. "Türkiye'de İstihdam-İşsizlik ve Çözüm Önerileri". Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 6(1), 161-184.
- Germir, Hatice Nur. 2013. "Aktif İşgücü Piyasası Politikalarının Belediyelerce Kadın İstihdamını Artırmaya Yönelik Kullanımı: Balçova Semteveleri". Ejoboc (Electronic Journal of Vocational Colleges), 3(3), 1-18.
- Görmezöz, Göktan. 2007. "Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Dalgalanmaların İstihdam Üzerindeki Etkisi ve Olumsuz Etkilerin Azaltılmasına Yönelik Önlemler". TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

Görücü, İbrahim - Akbıyık, Nihat - Koç, Muzaffer. 2012. "Türkiye'de İşsizlik Sigortası Uygulaması ve Sonuçları (2000-2010)". *Social Sciences*, 7(2), 127-160.

Güleç, Sertaç. 2008. "1945-1980 yılları arasında Türkiye'de Refah Devleti". *Yerel Siyaset*, 31, 48-55.

Güler, Birgül Ayman. 2005. *Yönetişim: Tüm İktidar Sermaye, Devlette Reform Yazıları*, 1. Baskı, Praksis, S: 9, 129-160 Ankara,

Gündoğan, Naci. 2001. "İşgücünün Yaşlanması ve İşgücü Piyasalarına Etkileri". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(04).

Işığçok, Özlem. 2014. *İstihdam ve İşsizlik* (2. Baskı). Bursa: Dora Yayınları.

İçli, Gönül. 2001. "Eğitim, İstihdam ve Teknoloji". *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(9), 65-71.

Kankılıç, Ali Rıza. 2022. "Aktif İstihdam Politikalarından İstihdam Teşviklerinin Etkinliği Avrupa ve Türkiye'de Uygulanan İstihdam Teşvikleri" (M.S. thesis). Anadolu University.

Kapar, Recep. 2005. "Aktif İşgücü Piyasası Politikaları". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55(1): 341-371.

Karabulut, Alpaslan. 2007. "Türkiye'deki İşsizliği Önlemede Aktif İstihdam Politikalarının Rolü ve Etkinliği" (Uzmanlık tezi). Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.

Kasapoğlu, Mehmet Muharrem - Murat, Sedat. 2018. "Aktif İstihdam Politikaları ve Türkiye'de İşkur Tarafından Uygulanan Aktif İstihdam Politikalarına Güncel Bir Bakış" *Active Employment Policies and Employment Policies Applied by İşkur in Turkey a Current Overview*. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(25), 485-502.

Kocabaş, Fatma - Canbey-Özgüler, Verda. 2019. "Pasif İşgücü Piyasası Politikaları: İşsizlik Ödeneği ve İşsizlik Yardımı Uygulamaları" *Passive Labor Market Policies: Unemployment Benefits and Unemployment Assistance*. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(28), 266-283.

Kol, Emine Nida - Karaçor, Zeynep. 2012. "2001 Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve İstihdam Üzerine Etkileri". *Maliye Dergisi*, 162, 379-395.

Koray, Meryem. 1992. "Günümüzde İşgücü Piyasasının Özellikleri, Sorunları ve İstihdam Politikaları". *Amme İdaresi Dergisi*, 25(4), 77-96.

- Kutal, Gülten. 1992. "Eksik İstihdam Kavramı ve Türkiye'de Tarım Dışı Sektörlerde Eksik İstihdam Sorunu". İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi| İstanbul University Faculty of Communication Journal, (1-2), 275.
- Kutal, Metin, & Erhan, Aziz. 1997. *İş Kazası*. Bir Numara Yayınları, Ekonomi Ansiklopedisi, 1 Numara ve Hearst Yayıncılık-Paymaş Yayınları.
- Limon, Resul. 2015. "Türkiye'de Kıdem Tazminatının Tarihi Gelişimi ve Kıdem Tazminatı Fonu". İş ve Hayat, 1(1), 147-170.
- Mahiroğulları, Adnan - Korkmaz, Adem. 2018. *İşsizlikle Mücadelede Emek Piyasası Politikaları Türkiye ve AB Ülkeleri*. Dördüncü Baskı, Ekin Yayınevi.
- Makal, Ahmet, 2010. "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emegi", Çalışma ve Toplum Dergisi, 2010/2, s: 13-40.
- O'Leary, Cristopher - Nesporova, Alena - Samorodov, Alexander. 2001. *Manual on Evaluation of Labour Market Policies in Transition Economies*. Geneva: ILO.
- Parasız, İlker - Bildirici, Melike. 2002. *Modern Emek Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1. Basım, Bursa.
- Saygılı, Şeref - Cihan, Cengiz - Yurtoğlu, Hasan. 2002. *Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Büyüme ve Verimlilik: 1972-2000*. DPT.
- Serter, Nur. 1993. *Genel Olarak ve Türkiye Açısından İstihdam ve Gelişme*. İstanbul Üniversitesi.
- Şahin, Levent - Yıldırım, Kadir. 2015. "On Dokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İşsizlikle Mücadele Politikalarının Gelişimi". Çalışma ve Toplum, 2(45), 111-152.
- Tartılcı, Halil İbrahim. 2022. "Türkiye'de Zamana Dayalı Eksik İstihdam ve Yetersiz İstihdam: Denizli İlinde Nitel Bir Araştırma" (Master's thesis, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Taş, H. Yunus. 2011. "İşkur'un Mesleki Eğitim Faaliyetlerinin İstihdam Üzerine Etkileri: Yalova İşkur Örneği". In Journal of Social Policy Conferences (No. 61, pp. 153-176). İstanbul University.
- Taş, Seyhan - Bozkaya, Gülferah. 2012. "Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türkiye'de Uygulanan İstihdam Politikaları". Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), 151-176.
- Tatar, Mehmet. 2006. "Türkiye'de İstihdam-İşsizlik ve Çözüm Önerileri: Adıyaman İli Örneği". Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, 108.
- Tekeli, İlhan - İlkin, Selim. 2014. *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si* (İkinci Cilt). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tiryaki, Mustafa. 2007. "Avrupa Birliği Uyum Sürecinde Tarımdan Kopan İşgücünün İstihdam Edilmesinde Aktif İstihdam Politikalarının Rolü ve Etkinliği". Ankara: TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi.
- Tokol, Aysel - Alper, Yusuf. 2013. *Sosyal Politika*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 4. Baskı.
- Tuncer, Baran. 1975. "Nüfus Artışının Ekonomik Etkileri ve Türkiye. Dünyada ve Türkiye'de Nüfus Sorunları", Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul, Çeltüt Matbaacılık, 64.
- Türkbal, Aydın., 1993. *İktisada Giriş*. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Uğur, Suat. 2011. "Türkiye'de İşsizlik Sigortasının Gelişimi". Yönetim Bilimleri Dergisi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yıllık İstihdam Politikasının Toplumsal Açıdan Değerlendirmesi

- Ulçay, Sibel. 2022. "Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'de Aktif İstihdam Politikaları" (M.S. thesis). Kahramanmaraş Sutcu Imam University.
- Ulusoy, Ahmet - Cural, Mehmet. 2004. "Üretim ve İstihdam Politikaları Yeniden Yapılandırılmalı". TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi, 19(1-2), 36-58.
- Umut, Gökhan. 2012. "2001 Sonrasında Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve İstihdam: Türkiye'deki İşsizliğin Dinamikleri". İnsan ve Toplum, 1(2), 111-133.
- Uzun, Demet. 2015. "Aktif İstihdam Politikalarının Uzun Süreli İşsizliğe Etkileri ve Türkiye'de İstihdamın Yapısal Analizi" (Master's thesis, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Ülgener, Sabri. 1976. *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*. Der Yayınevi, İstanbul.
- Ünlüöner, Kurban - Şahin, Salih Zeki. 2011. "Turizmde İstihdam". Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 10(37), 1-25.
- Ünlüöner, Kurban - Tayfun, Ahmet - Kılıçlar, Arzu. 2007. *Turizm Ekonomisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Varçın, Recep. 2004. *İstihdam ve İşgücü Piyasası Politikaları*. Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Yağcı, Özcan. 2003. *Turizm Ekonomisi*. Detay Yayınları.
- Yaman, Berker. 1977. *Kalkınmakta Olan Ülkelerde İstihdam Sorunu ve Çözüm Yolları*. İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Yıldız, K., & Yörübulut, M. Ç. (2017). Türkiye'de İş ve Meslek Danışmanlığı Sisteminin İşlerliği. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 12(1), 97-109.

Hayati BEŞİRLİ

Profesör, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Sosyoloji
Bölümü/Toplumsal Yapı ve Değişme Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye
Professor, Ankara Hacı Bayram Veli University / Faculty of Arts / Department of Sociology
/ Department of Social Structure and Change / Ankara/Turkiye

eposta: hayati.besirli@hbv.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2051-2471>

RorID: <https://ror.org/05mskc574>

Atıf/Citation: Beşirli, H. 2023. Cumhuriyetin 100.Yılı: Yeni Bir Toplum, Yeni Bir İnsan. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 270-283.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1354571>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	03.09.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	15.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

CUMHURİYETİN 100.YILI: YENİ BİR TOPLUM, YENİ BİR İNSAN

Öz

Osmanlı Devleti dağıldıktan sonra, Türkiye Cumhuriyeti yeni bir politik sistem olarak kurulmuştur. Yeni politik sistem, birey-toplum-devlet-çevre arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve farklılaşması demektir. Yeni devlet, yeni toplumsal kurumlar inşa ederek yeni bir toplum ve birey ortaya çıkarmak istemiştir. Yeni toplum, Gökalp' in "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim ve Garp medeniyetindenim" şeklinde ifade ettiği bir toplumdur. Kuruluş döneminde yeni Türk Devletine şekil verecek Türk siyasi seçkinleri merkezi temsil etmektedir. Bu seçkinlere zamanla çevreden, yani farklı toplumsal katmanlardan yeni katılımlar da olmuştur. Yeni katılımların etkisi, çağdaşlaşma modelinin yukarıdan aşağıya karakterini değiştirmeyen bir niteliktedir. Yeni Türk Devleti ekonomik, sosyal ve politik bir çağdaşlaşma modeli ortaya koymaktadır. Bu model, ekonomik bağımsızlığı ve toplumsal kalkınmayı amaçlayan bir modeldir. Modelin gerçekleşmesinin seküler bir devlet anlayışıyla mümkün olacağına inanılmıştır. Eğitim, siyaset, din, aile ve ekonomi gibi temel toplumsal kurumlar, seküler karakterle yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır. Atatürk'ün başlattığı birçok inkılap bu değişimi sağlama yolundaki adımları ifade eder. Yeni toplum, bütünleşmeyi sağlamış bir toplum olacaktır. Bütünleşme sürecinde de temel görev, kültüre düşmektir. Kültür, toplumu oluşturan farklı kesimleri birleştiren en önemli unsur olarak görülmektedir. Yeni toplumu oluşturan bireyler de özgüveni yüksek, hak ve ödev dengesinin farkında, demokratik değerleri içselleştirmiş çağdaş bir bireydir.

Anahtar Kelimeler: yüzüncü yıl, Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti, çağdaşlaşma, yeni toplum

100TH YEARS OF THE REPUBLIC: A NEW SOCIETY, A NEW PERSON

Abstract

After the disintegration of the Ottoman Empire, the Republic of Turkey was established as a new political system. This brought about the reorganization and differentiation of the relations between the new political system, individual-society-state-environment. The new state wanted to create a new society and individual by building new social institutions. The new society is a society that Gökalp refers to as "I am from the Turkish nation, I am from the Islamic ummah and I am from the Western civilization". The Turkish political elite that will shape the new Turkish state in the foundation period represents the center. Over time, there have been new participations to these elites from the periphery, that is, from different social strata. The effects created by the new participations are of a quality that does not change the top-down character of the modernization model. The new Turkish state presents an economic, social and political modernization model. This model aims at economic independence and social development. It was believed that the realization of the model would be possible with a secular state understanding. Basic social institutions such as education, politics, religion, family and economy were tried to be reconstructed with a secular character. Many reforms initiated by Atatürk express the steps on the way to reveal this change. The new society will be a society that has achieved integration. The main task in the integration process belongs to realm of culture. Culture is seen as the most important element that unites different segments of society. The individuals forming the new society are also modern individuals with high self-confidence, aware of the balance of rights and duties and internalized democratic values.

Keywords: 100th year, Atatürk, Turkish Republic, modernization, new society

Giriş

Türkler, tarihte gerek aynı zaman diliminde gerekse farklı zaman dilimlerinde birçok devlet kurmuştur. Bu devletler ile de yaşadıkları coğrafyanın aktörleri olmuşlardır. Türk devlet geleneği, devleti dağılan milletin mevcut veya yeni politik anlayışına göre yeni bir devlet kurması şeklinde gerçekleşir. Yeni bir politik sistem, birey-toplum-devlet-çevre arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve farklılaşması demektir. Bilindiği gibi bu dört ilişki türü de sosyo-kültürel yapı olarak tanımladığımız toplumsal yapıyı oluşturan kurumsallaşmış ilişkileri oluşturur. Kurumsallaşma, bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılama sürecinde içselleştirdikleri örüntüleşmiş davranış kalıplarını kapsar. Toplumun üyesi olan bireyin, toplumsal ilişkileri bu yolla düzenlenir. Bu kapsamda toplumun politik sistemindeki değişimler, büyük oranda bu ilişkileri değiştirir ve yeni ilişki tarzları ortaya koyar. Bu karşılıklılık esasında gerçekleşen, karmaşık bir neden-sonuç ilişkisidir. Birey-toplum-çevre ilişkisindeki farklılaşma hem değişimin nedeni hem de değişimin bir sonucu olarak görülmelidir. Ekonomi, eğitim, din, aile gibi temel toplumsal kurumlar, politik değişimlerden etkilenen temel toplumsal kurumlar olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti, sosyal, ekonomik, kültürel ve politik değişimin en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşu ile Türklerin sosyo-kültürel yapısında önemli bir değişim ortaya çıkmış ve devamı niteliğini taşıdığı Osmanlı toplumsal kurumlarının yapılarında ve işlevlerinde, köklü değişiklikler yapılarak yeni bir toplum inşası amaçlanmıştır.

Değişim ihtiyacı, birçok alanda zorunluluk hissedilmesinin sonucudur. Bu ihtiyacın karşılanması ise önemli bir süreci ifade eder. Bu süreç, birçok faktörden etkilenir. Dünya tarihinde iki büyük değişim, sonuçları itibariyle toplumların kaderleri üzerinde etkili olmuştur. Bunlardan birini Sanayi Devrimi, diğerini ise Fransız Devrimi oluşturur. Her iki olayın sonuçları, yüzyılları aşan etkileri ile toplumsal ve politik yapılar üzerinde belirleyicidir. Bu belirleyicilik (düşünsel yapının değişiminin bir ürünü olarak görülebilecek sanayi devriminin ortaya çıkardığı insan ve hayvan gücünden) farklı bir gücün kullanımı ve bunun gerek üretim gerekse ulaşım gibi unsurlarda ortaya çıkan etkisidir. Bu etkiyi artan üretim miktarı ve azalan maliyet şeklinde, basit bir şekilde ortaya koymak mümkündür. Bunun ulaşımdaki etkisi ise demiryolu ağının ülkelerdeki ulusal bütünleşmeleri güçlendirmedeki rolüdür. Güvenli, mevsimsel koşullardan etkilenmeyen ve büyük ölçekli taşıma özelliğine sahip demiryolu, zaman ve mekânda daralma meydana getirmiş, ülkedeki nüfus ve mal hareketliliğini hızlandırmış, üretimi beslemiştir. Bunun yanı sıra artan üretim, hammadde ve bu hammaddenin işlenmesi için gerekli doğal kaynak ve pazar ihtiyacını arttırmıştır. İşte dünya paylaşım savaşları, bu üç unsurun bir sonucudur. İkinci büyük belirleyici olan Fransız Devrimi ise yurttaş olma ve özgürlük anlayışıyla dünya toplumlarını etkilemiş, özellikle çok milletli devletlerin kaderi üzerinde yıkıcı bir etki ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti de dünyayı derinden sarsan bu iki olaydan önemli derecede etkilenmiş ve buna ilişkin olarak hem ekonomik hem de politik karar alma sistemini dönüştürme çabası içine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu yenileşme hareketleri bu büyük çabanın ürünüdür. Osmanlı toplum yapısı içinde, padişahın tebaası meslek veya müstahsil gruplarından ibarettir. Bunlar köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlardır. Tebaanın büyük çoğunluğu köylüdür. Tebaa 17.yüzyıla kadar oldukça refah içindedir. Ama bu dönemden sonra himayesiz kalmış, askeri maksatla sömürülmüş ve sadece gündelik ihtiyaçları karşılayabilecek kadar üretim yapabilir hale gelmiştir. Birçok eski köy, vergi tahsildarıyla derebeyinden kurtulmak için dağılarak sapa yerlerde birkaç hanelik gruplar halinde yerleşmiştir. Bilindiği üzere Anadolu'da zanaat, loncalar halinde teşkilatlanmıştır. Ama 17. yüzyıldan itibaren ticaret ve zanaat yavaş yavaş Müslüman olmayan azınlıkların eline geçmiştir. Bir zamanlar ekonomik işlerde başarılı olan Türkler artık köylü iseler sadece tarımla, üst sınıftan iseler devlet memurluğu ile uğraşır olmuştur (Karpas 1996: 84). Bunun yanı sıra ülkede üretim tarzı gelişmemiştir. 19.yüzyılda Avrupa'nın ucuz malları, sermaye biriktiremeyen ilkel yerli sermaye ile rekabet ediyordu. El sanatları seviyesinde bulunan yerli sanayi, yabancı sermayenin ucuz mal ettiği mallar ile rekabet edemeyerek çöktü. Anadolu şehirlerinde işsizlik arttıkça, dini taassubu körükledi ve bu da zamanla yabancı düşmanlığı şeklini aldı. Bu duygunun gelişmesinin bir sebebi de yabancı sermayenin gayri Müslüm azınlıklar yoluyla ülkeye girmesi, böylece çoğunluğu Müslüman olmayan ekonomik açıdan

güçlü, ticaretle uğraşan yeni bir sınıfın oluşması idi. Bu yeni sınıf, tarımla zar zor geçinen Müslüman sınıfın düşmanlığını kazanıyordu (Karpas 1996: 85).

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimatla birlikte değişim çabasını görmek mümkündür. Tanzimat, Türkiye'de burjuva sınıfı oluşturmak amacıyla olmuştur. Türkiye'nin geri kalması burjuva sınıfının yokluğuna bağlandığı gibi, uygulanan politikalarda bu eksikliği ortadan kaldırma amacına yönelik olmuştur. Bu kapsamda uygulanan dış borçlanma, dış ticaret ve yabancı sermaye yatırımları gibi politikalar, Osmanlı ekonomisi ile Avrupa sistemi arasında aracılık eden yeni bir sınıfı ortaya çıkardı. Ancak oluşmakta olan bu burjuvazi, Batı burjuvazisi gibi kendi devlet ve milletiyle bütünleşmemiş, Batı aracılığıyla Osmanlı Devleti'nden kendi lehine imtiyaz talep eden ve azınlık çıkarlarını taşıyan komprador bir burjuvazi niteliği taşıyordu. Bu yüzden İttihat ve Terakki, cumhuriyet yönetimleri azınlıklara karşı zaman zaman sert tedbirler alarak milli ekonomi oluşturma gayretinde olmuşlardır (Tabakoğlu 2020: 33).

1. Değişim: "Birlik ve İlerleme"

Toplumsal düzenin sağlanması ve bu düzen içinde birlik ve ilerlemenin gerçekleşmesi fikri, toplumsal yapı içinde işbirliği ve dayanışmayı önemli ve gerekli gören bir bakış açısıdır. Bu bakış açısı, toplumun denge ile işlediği kabulünde kendini bulur. Osmanlı Devleti'nin değişim çabası da düzen ve ilerleme amacı içindedir. İttihat ve Terakki Partisi, Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik tarihinde yeni bir safha açmıştır. Ekonomiyi üç kapsamda ele almıştır. Bunlardan birincisi, yabancı sermayeye olan bağımlılığı ortadan kaldıran milli bir ekonomi yaratmak, ülkede sermayeyi elinde tutan azınlıkların ve yabancı şirketlerin yerine Müslüman Türkleri geçirmek ve üçüncü olarak da halkın tarım dışında ticaret alanlarında girişimciliğini teşvik edici sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerin oluşmasını sağlamaktır. Bu üç konuda da gayret gösterilmiş, 1914'de kapitülasyonları kaldırma kararı alınmış (1923'te kaldırıldı), yerli girişimi desteklemek için 4.000.000 Osmanlı Lirası sermayeli yerli banka kurulmuş, kooperatifler açılmış, 1913'te sanayii geliştirmek için kanun çıkarılmış, halka zanaat öğretmek ve yerli malı kullanmak için kampanyalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra yabancı şirketlerin belirli sayıda Türk vatandaşı çalıştırması istenmiş, Müslüman tebaanın mal ve mülk sahibi olması için desteklemeler yapılmıştır. Böylece İttihat ve Terakki, Cumhuriyet döneminde de devam edecek olan devletçilik, liberalizm ve milliyetçilikten oluşan karma bir ekonomik modelin ve bunu uygulayacak siyasetin yolunu açmıştır (Karpas 1996: 86-88).

Osmanlı Devleti'nde siyasal alanda hanedanlık esaslı bir yönetim tarzı benimsenmiştir. Bu tarz yönetimin esasını, gücünü gelenekten alan bir yönetici oluşturur. Bu yöneticinin tebaası ile kurduğu ilişki de buyurgan olma ilişkisidir. Bu ilişki itaat etmeyi gerekli gören ve itaat etmeyenleri ihtilalci gibi tanımlamalarla ortaya koyan bir yapıdır. Bu sistem üzerinde yönetici, devlet gücünün paylaşımı konusunda birçok adım atmış ancak bu adımlar politik düzenin işleyişine çok hâkim olamamıştır. Devlet düzeni, dinden de kaynağını alan bir yapı ortaya koymakta ve böylece dinin yasama yürütme yargı gibi alanlardaki belirleyiciliği esas olmaktadır. Bu kapsamda şeyhülislamlık kurumu dini temsil eden bir onay kurumu şeklinde

görülmektedir. Tanrının yeryüzündeki gölgesi olan, onun adına onun mülklerini yöneten padişahın iktidarının meşruiyetinin tesisinde, din önemli bir belirleyicidir. Bu belirleyicilik Müslüman olmayan tebaa ile olan ilişkilerde de söz konusudur. Osmanlı Devleti'nde yönetim ile halk arasındaki din belirleyiciliğinde kurulan, tebaa ve padişah ilişkisi vatandaşın devletle olan bağının gelişmesi için yeterli olmamıştır. Başlangıçta ülke sınırları içindeki Hıristiyan ve farklı etnisitelerden toplumların ayaklanmaları, ulusçuluk akımının gelişmesiyle imparatorluktan kopmaları ve devlet olma çabalarını hızlandırmış, sonraları Müslüman fakat başka soydan toplulukların imparatorluktan ayrılmak için başka devletlerle yakınlaşmalarını beraberinde getirmiştir. Bu durum sonucunda, Türk halkının kötüleşen düzenden yakınması yönetimi içinden çıkılması güç konularla karşı karşıya getirmiştir (Kili 2002:226).

2. Yeni Toplum ve Yeni İnsan

Yeni Türk Devleti, ekonomik, sosyal ve politik olarak yeni bir sistemde, bir çağdaşlaşma modeli ortaya koyar. Bu model, yeni Türk devletini muasır medeniyet seviyesi olarak tanımladığı noktaya taşıma gayretindedir. Bu gayret için ise her alanda kalkınma hamlesinin gerçekleştirilmesi planlamaktadır. Bu model, aynı zamanda büyük entelektüel tartışmaların ürünüdür. Kurucu önderlerin, Batıdaki entelektüel dünyayı takip ettikleri ve Osmanlı bürokratik geleneğinden edindikleri tecrübe ile bu entelektüel düşünceyi birleştirerek kalkınmayı amaçladıkları açıktır. Kurucu iradenin ise asker-aydın ve bürokratlardan oluştuğu görülmektedir. Büyük bir entelektüel birikimin eseri olan yeni Türk Devleti, Osmanlı'nın son döneminin dağılma ve parçalanmasına çareler arayan aydınların kurduğu bir devlettir. Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük tartışmaları düşünsel bir olgunlaşmayı beraberinde getirmiştir. Batı'nın takip edilmesi ve bunun politik düşünceye katkısı kaçınılmazdır. Kuruluş döneminde yeni Türk Devleti'ne şekil verecek Türk siyasi seçkinleri olan asker-aydın ve bürokratlara zamanla farklı toplumsal katmanlardan yeni katılımlar da olmuştur. Gerçekleşen bu yeni katılımlar, değişik değer yargılarını getirmiş ve siyasi yaşamı etkileme çabası içinde olmuş ancak çağdaşlaşma modelinin yukarıdan aşağıya karakterini değiştirmemiştir. Bu değişimin tam anlamıyla başarılması, halkın katılımıyla mümkündür. Atatürk bunun farkında olarak, yurtiçi gezilerle bunu sağlamayı amaçlamıştır. Bu farkındalık Atatürk'ün bir konuşmasına da yansır. Bu konuşmalarda, yukarıdan aşağıya doğru olan düzenlemeler başlangıç olarak ifade edilerek, asıl olanın aşağıdan yukarıya olduğu ifade edilir (Kili 2003:206). Birçok inkılabın yurt gezilerinde gerçekleşmesi de halka benimsetme amacı taşır.

Toplumsal değişimde hem insan kaynağını güçlendirmenin hem de ekonomik toparlanmayı sağlamanın öncelikli alanlar olduğu, yapılan iki kongre ile ortaya konulmuştur. Eğitim ve ekonomi alanları, bu önemli değişimlerin gerçekleşeceği alanlardır. Osmanlı Devleti'nden devralınan miras; şehirleri, kasabaları, köyleri yakılmış ve yıkılmış bir ülke, ağır bir dış borç, geri kalmış sanayii ve gelişmemiş bir tarımdır. Bu olumsuz durum içinde, iki önemli kongre söz konusudur. Bunlardan birincisi ekonomi alanında İzmir İktisat Kongresi ve bir diğeri ise eğitim alanında Maarif Kongresi'dir. Millî Mücadeleyi gerçekleştiren kadroların henüz Lozan Barış Anlaşması imzalamadan önce İzmir'de İktisat Kongresi düzenlemesi, ülkenin kalkınması için ne gibi çarelere başvurulmasının gerekliliğini belirleme

Cumhuriyetin 100.Yılı: Yeni Bir Toplum, Yeni Bir İnsan

arayışlarını ortaya koyar. Kongreye ilişkin “Yüce Kurulunuzla bugün başlamış olan Türkiye İktisat Kongresi çok önemlidir. Çok tarihidir. Nasıl ki Erzurum Kongresi, felâket noktasına gelmiş olan bu milleti kurtarma konusunda, Misak-ı Millî'nin ve Anayasanın ilk temel taşlarını sağlamasına neden olmuş, etken olmuş, öncü olmuş ve bundan dolayı tarihimizde, millî tarihimizde en önemli ve en yüksek hatırayı yaratmış ise; kongreniz de, milletin ve memleketin yaşantısını sağlayarak, gerçek kurtuluşuna yardımcı olacak kanunun temel taşlarını ve esaslarını ortaya koymak suretiyle tarihte çok büyük bir ad ve çok kıymetli bir yer almış olacaktır” ifadesi Atatürk'ün kongreden beklentilerini ifade eden önemli bir metindir. Türkiye İktisat Kongresi 17 Şubat 1923'te başlamış ve 4 Mart 1923'te tamamlanmıştır. Kongrede;

-Yerli üretimin teşviki ve lüks ithalattan kaçınması gerektiği,

-Girişim ve çalışma özgürlüğünün esas olduğu ancak tekelliliğe izin verilemeyeceği,

-Yabancı sermayeye izin verileceği ancak iktisadi kalkınma ve yasalara uyum şartının olduğu kararlar, esasında milli iktisat görüşü olarak nitelendirilecek, 1908-1922 döneminin kalkınma ve modernleşme prensiplerine uygun bir yol izlenmiştir (Tekinsoy 2020: 282-283). Ekonomik bağımsızlığın ortaya konulduğu kongrede, milli iktisat politikası ve iktisadi bağımsızlık hedefini Kongrenin 4. Maddesi açıkça ortaya koyar (Tokgöz 2023).

“Madde 4- Türkiye halkı, tükettiği malı mümkün olduğunca kendisi üretir. Çok çalışır; zamanda, servette ve ithalatta israftan kaçır. Ulusal üretimi sağlamak için gerektiğinde geceli gündüzlü çalışmak kararlılığını gösterir.”

Yeni Türk devletinin inşasındaki ikinci önemli kongre, Kurtuluş Savaşının en kritik günlerinde toplanan Maarif Kongresi' dir (1921). Atatürk kongrede öğretmenlerden ülkenin eğitim sorunlarını ve çözüm önerilerini dinlemiştir. Atatürk, Kongreyi açarken yaptığı konuşmada eğitimin milletlerin kaderini tayin etmedeki rolünü vurguladıktan sonra, Yeni Türkiye'de eğitimin millî, aklî ve ilmî olacağını söylemiştir. Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra yapılan ilk inkılaplar, eğitimle ilgili olacaktır (Öztürk 2023).

Yeni politik sistem, ekonomik gelişmeyi sağlamayı ve iktisadi bağımsızlığı amaçlamaktadır. Cumhuriyet'in ilk devrinde ekonomik durum imparatorluğun son dönemindeki gibidir. Ancak rejim tarihsel geçmişi de olan sorunların çözümü bakımından daha elverişli haldedir. 1920'de verilen kapitülasyonların kaldırılması kararı ve Osmanlı'dan kalma dış borç(107.528.461 milyon altın lira), 1923'teki Lozan Anlaşması ile kabul edilmiştir.Kurtuluş Savaşı'ndan sonra hükümet kuvvetlenmiş ve karar alıcılar memleketin her tarafında etkisini hissettirecek yürütme gücüne sahip bir karakter kazanmıştır. Bunun yanı sıra toplum kültürel bakımdan artık daha bütündür. Bu dönemde, Türk ve Rus devrimi arasındaki fark tam anlaşılmadığından, yabancı yatırımcıların politik bir belirsizlik görmesiyle Türkiye'ye yatırım yapmak istememeleri söz konusudur. Bunun yanı sıra gelmek isteyen yabancı yatırımcılar için Cumhuriyet idarecilerince ileri sürülen şartların beğenilmemesi ve savaştan çıkmış idarecilerin ekonomik anlamda yabancılarla olan

ilişkilerdeki şüpheli yaklaşımları, milliyetçi bir ekonomik modelini zorunlu kılmıştır. Bu da kendine güvenen ve kendine yeten bir ekonomi demektir. Yeni ekonomik sistemi şekillendirecek olan devletçilik bu koşullarda doğmuştur. Ancak Cumhuriyet idarecilerinin serbest girişimi ve özel sermayeyi desteklemeleri devletçiliğin doktriner bir uygulama değil, bir siyaset tarzı olduğunu ortaya koyar. Bunun amacı da memleketi yabancı sermayeye muhtaç olmaktan kurtarmak, yerli özel sanayii devlet eliyle destekleyip milli ekonomiyi güçlendirmektir (Karpat 1996: 86-88).

Millî mücadeleden başarı ile çıkan Türkiye Cumhuriyeti devleti, önündeki en önemli engellerden biri olarak ekonomide sömürgeci sermayeyi görmüştür. Her alanda yabancı etkisini kırmaya çalışan hükümet, ekonomi üzerindeki yabancı baskısını azaltmak için millileştirme yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti dönemindeki imtiyazlar ile güçlenen, bu gücünü politik alanda da kullanan ve devlet üzerindeki baskıyı arttıran yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin yeni sosyal ve ekonomik düzenin kurulması kapsamında, milli ekonomi sürecinde millileştirilmesi gerekli görülmüştür. Bu millileştirme süreci, ekonomi üzerindeki yabancı hâkimiyetini kontrol altına alacak politikaların geliştirilmesinin bir yoludur. Bu proje sadece ekonomi için değil siyasi, sosyal ve kültürel düzenin tesisinde de işlevseldir (Pektaş 2020:316).

Yeni toplum inşasında, nüfus ve niteliği ekonomik ve toplumsal kalkınma için önemli bir unsurdur. 16. ve 17. yüzyıllar için Osmanlı Devleti'nin nüfusunu tam olarak gösterecek sayılar yoktur. Celali isyanları, eşkıyalık hareketleri, savaşlar gibi sebeplerle özellikle genç erkek nüfusunun azaldığı, dolayısıyla nüfusta durağanlığın ortaya çıktığı ifade edilebilir. II. Mahmut döneminde yapılan 1831 nüfus sayımında Anadolu nüfusunun 7-7,5 milyon olduğu görülmektedir. Bu rakamlar, 16.yüzyıl rakamlarına yakındır. 1884'de yapılan sayım sonuçlarına göre Anadolu nüfusu 11.8 milyon dolaylarında hesaplanmaktadır (Kongar 1998: 522). Bütün bunlardan çıkan sonuç 16. ve 20. yüzyıllar arasındaki dört yüzyılı kapsayan sürede nüfusun durağan bir karakter taşıdığıdır. Sanayi devrimi ile Avrupa'da başlayan nüfus artışına karşın Osmanlı'da bu artış sağlanamamıştır. Elibol (2007: 148), 17. ve 18 yy'da Osmanlı'da nüfusun düşüş trendinde olduğunu, Avrupa nüfusunun ise yaklaşık iki kat artışla 100 milyondan 190 milyona çıktığını ve 1600'lerde Osmanlı nüfusunun Avrupa nüfusunun 1/6'sını teşkil ederken, bu oranın 1/10'a düştüğünü belirtir. Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusu ise 1923'te 12.582 dir.

Her alanda kalifiye eleman yetersizliği, teknoloji düzeyinin düşüklüğü ve ülke ekonomisinin düzensizliği, ekonomik gelişimin önündeki diğer engelleri oluşturmaktaydı. Oluşturulmaya çalışılan yerli tüccar sınıfının milli ekonomiyi kurmadaki yetersizliği ve sanayi yatırımlarına yönelmemesi sonucu, daha önce devletin faaliyet göstermediği alanlara müdahale etmesini gerektirmiştir. Bunun amacı, ülkeyi kalkındırmak ve refah seviyesini arttırmaktır (Pektaş 2020: 323). Bu önemli atılımlar içinde ilk büyük eğitim devrimi, 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'nin Tevhid-i Tedrisat Kanununu kabul etmesi oluşturur. Bu kanunla ülke çapında, Tanzimat'tan beri hedeflenen eğitim birliği sağlamıştır. Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti veyahut özel vakıflar tarafından idare olunan bütün medrese ve mektepler Maarif Vekaletine

Cumhuriyetin 100.Yılı: Yeni Bir Toplum, Yeni Bir İnsan

bağlanmıştır. Bunun yanında Darülfünun'a bağlı bir İlahiyat Fakültesi ile imam ve hatip yetiştirmek amacıyla imam ve hatip mektepleri açılması hükme bağlanmıştır. Bu madde aynı yıl içinde uygulamaya geçirildi. İstanbul'da Darülfünun bünyesinde, bir İlahiyat Fakültesi ile ülkenin çeşitli bölgelerinde 29 imam ve hatip mektebi açıldı. Bu şekilde, medreselerin işlevini görecekle yeni kurumlar ortaya çıkmıştır. Nihayet hükümet, 11 Mart 1924'te medreseleri kapatmıştır. Eğitimde laikleşme sürecinde Türkiye Cumhuriyeti yabancı ve azınlık okullarında da dinî telkinde bulunulmasını, dinî kıyafetler ve semboller kullanılmasını yasaklanmıştır. Bu tedbirlere uymayan bazı okullar kapatılmıştır. Bu durum, toplumsal kalkınmada eğitimin işlevine önemli bir vurgu yapar. Vatandaş olmanın eğitim ile şekillendirildiği bir yapı oluşturulmaya çalışılırken, bu kapsamda okullaşma oranını arttırmak ve eğitimin seviyesini yükseltmek amaçlanmaktadır. Atatürk verdiği söylev ve demeçlerde eğitilmiş bir toplumun medenî ve müreffeh bir millet olabileceğini, eğitimsiz bir halkın da yoksulluk, zillet ve esarete sürükleneceğini sık sık ifade etmiştir (Öztürk 2023).

Eğitimdeki büyük değişim, hukuk ve devlet ilişkileri açısından önemli kurumlardan biri olan Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması ile devam etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı inanç ve ibadet alanında da düzenleyici bir kurum olarak oluşturulmuştur. Bu başkanlığın kuruluşundaki asıl önem, dinsel yetkilerin sınırlarının belirlenmesindedir. Din devleti olmayan bir devletin, egemenliği altında yaşayan Müslümanların dininin çağdaş anlamda çözümlenmesini sağlayan bu kanun halkının çoğu Müslüman olan devlette inanların ibadetlerini özgürlük içinde yapmalarını, vatandaşların dine ilişkin doğru bilgiye ulaşmalarını ve sahte olmayan bilgilerle beslenmelerini sağlamaya yönelik bir adımdır. Bu kanunun özü diyanet işlerinin siyasal ve hukuksal alandan ayrılması, dinlerin kanunların sağladığı inanç özgürlüğü alanında korunmasıdır (Berkes 2004: 535). Atılan eğitim, hukuk ve din alanındaki adımlar, devlete seküler bir karakter kazandırmayı amaçlamaktadır.

Ekonomik ve sosyal kalkınma çabası, 1932'lerde hem ekonomik sistem tercihini hem de planlama düşüncesini birlikte ele almıştır. Türkiye'de ilk on yıllık dönemde, sanayileşme ve kalkınma için harcanan çabalara rağmen ekonominin her kesiminde yatırımlar çok düşük kalmış, benzer şekilde sosyal yatırımlar yok denecek düzeyde yapılabilmektedir. Bu dönemde Avrupa'da otoriter-devletçi akımlar başlamıştır. Ayrıca Sovyet Rusya sosyalist planlama modelleri ile Beş Yıllık Planlar yapmakta, planlı kalkınma dönemine girmiş bulunmaktadır. Bu zorunlu etkenlerin sonucu olarak güdümlü ve planlı bir iktisadi ve sosyal sistem benimsenmiştir. Söz konusu planlı dönemde "toplumun bütün kültürel, sosyal ve iktisadî kaynakları bir tek istikamette-hızlı kalkınma hedefine doğru yöneltilmiştir Bu ekonomik sistemin başarısı, bir bakıma plânın başarısına bağlanmıştır (Özyurt 1981: 120-121).

Yeni Türk devleti, farklı toplumsal kesimlerin bütünleştiği, dengeli bir toplumsal yapıyı amaçlamaktadır. Sınıfsız ve imtiyazsız bir toplum kurma arzusu ile, dile getirilen yeni devlette kültür esasında bir bütünleşme öngörülmektedir. Toplumsal bütünleşmenin Türk kültürü ve bu kültürün oluşturduğu kimlik esasında gerçekleşmesi amaçlanmaktadır. Vatandaşlık, hak ve vazife kavramlarıyla şekillenen bu bakış açısında güçlü bir devletin varlığı

amaçlanmaktadır. Kurucu ideologlardan olan Gökalp'in ahlak ve terbiye esaslı bir bakış açısına sahip olması, bu kapsamda önemlidir. Yeni bir toplumun hangi değerler esasında şekillendirilmeye çalışıldığının en önemli kaynağını, Medeni Bilgiler adlı çalışma oluşturmaktadır. Afet İnan tarafından kaleme alınan bu çalışma, Atatürk'ün el yazısı ile birçok kavramı tanımladığı bir özel eser niteliği taşır. Yurt bilgisi ve tarih öğretmeni olan Afet İnan'ın çalışması politik sosyalleşme sürecinde okulun ve ders kitaplarının etkisinin açıkça ifadesidir. Eğitimin yurttaş yetiştirmedeki öneminin kavranılarak, eğitim yoluyla yeni toplumun değerlerinin içselleştirildiği yeni insan yetiştirme sürecidir. Çalışmada yurt bilgisinin ülke sevgisini beslemedeki önemi ve işlevi vurgulanır. Bu kapsamda bilgi ve sevgi arasında kurulan ilişkiden hareket edilerek devletin işleyişinde veya kurucu iradenin önemsendiği eşitlik, adalet, demokrasi, hak ve ödev kavramları öğretilmeye çalışılır.

Yeni Türk Devleti toplumsal bütünleşmeyi esas alan karakteri ile toplumu oluşturan farklı kültür gruplarını Türk kültürü çatısı altında birleştiren bir bakış açısını, Medeni Bilgiler adlı eserin millet başlığında "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir" şeklinde ortaya koyar (İnan 2010: 26). Milleti oluşturan unsur olarak terbiye ve kültürü esas alma bütünleşmeci bakışın sonucudur. Bu tanım, Gökalp'in "Dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden meydana gelmiş bulunan bir topluluk" millettir tanımıyla uyumlu bir tanımdır. Medeni Bilgiler adlı çalışma da ahlak, millet olma sürecinde önemli bir unsur olarak görülmektedir. Ahlak, bu özelliği ile tek tek bireylerden ayrı ve bunların üstünde ancak sosyal, milli bir niteliktedir. Milli ahlak olarak ifade edilen, milletin toplumsal düzenin, amaçlayan, şimdiki ve gelecekteki refahı, mutluluğu, güvenliği, ilerlemesi ve yükselmesi için insanlardan her hususta ilgi, çaba ve gerektiğinde canını feda edebilmeyi gerektiren bir ahlaktır. Bu ahlaka erişmek için eğitim temel unsurdur. Milli terbiyenin amacı da bu milli duyguyu sağlamlaştırmak olarak belirtilmektedir. "Ahlakın milli, sosyal olduğunu söylemek onu kutsallaştırır. Çünkü ahlakla aynı değerde bir şey yoktur (İnan 2010: 29). Ahlakın bu bütünleştiriciliği, toplumsal bütünleşmede Durkheim'in kolektif bilince yüklediği rolle eşdeğerdir.

Modernleşme, sekülerleşme ve milletleşme sürecinde moral kaynaklarının güçlendirilmesi kapsamında tarih ve dil alanında da önemli çalışmalar gerçekleşmiştir. Bu çalışmalar, yeni bir kimlik inşa sürecinde araç olarak görülmelidir. Tarih ve dil alanında Batı'nın Türklere yönelik küçük görücü ve dışlayıcı tavrı karşısında, Türklerin dünya tarihinin belirleyici bir parçası olduğu ve uygarlık yaratan bir millet olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların ülke içinde de özgüveni artırıcı etki ile kutsallaştırılmış bir Türk kimliği vurgusu şeklinde görülmektedir. Uzun yıllar yenilgilerle karşı karşıya kalmış bir toplumda hâkim olan din esaslı kimliğin, kendine güvenen değişime açık ve milliyet esaslı bir kimlikle değiştirme sürecidir. Bu aynı zamanda toplumsal hafızanın yeniden inşa edilmesi ve Batı medeniyeti ekseninde şekillendirilmesidir (Akman 2011: 82). İslam öncesi Türk toplumuna ilişkin araştırma ve referans göstermeler ile güçlü bir Türk kimliği oluşturulma gayreti söz konusudur. Bu dönemde Yusuf Akçura, Zeki Velidi Toğan, Sadri Maksudi Arsal, Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu gibi entelektüellerin etkisi olmuştur. Farsça ve Arapça

Cumhuriyetin 100.Yılı: Yeni Bir Toplum, Yeni Bir İnsan

kelimelerin yerine Türkçe kelimelerin bulunması, Türk dilinin kökenine ilişkin çalışmalarla aynı eksendedir. Milletin oluşmasında ve milletlerin varlığını korumasında dil önemli bir unsur olarak vurgulanır. "Dil, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği pek çok tehlikeli durumda ahlakını geleneklerini, hatıralarını, çıkarlarını yani milliyetini oluşturan her şeyini dili sayesinde korumaktadır. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir" (İnan 2010: 27). Dilin, bu kültürü aktarıcı ve toplumsal yapıyı devam ettirmedeki önemli işlevi, yeni toplumun inşasında birçok kuruluşa da temel olmuştur. Dil tetkikleri ve tarih tetkikleri, Türk milletinin varlığının korunması sürecinde önemli birer adımdır. Dil ve tarihin, millet olma sürecindeki önemi dinin belirleyiciliğinin eksikliğini vurgulamada da kullanılmıştır. Gerek tarih ve gerekse dil alanındaki çalışmaların sonucunda Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi önemli iki kurum ortaya çıkmıştır.

Medeni Bilgiler adlı çalışma, Türk milletinin oluşumunda altı unsur belirler. Bu unsurlar, aynı zamanda devletin din devleti niteliğinden farklılaşarak, yeniden yapılandığının ve devletin ulus esaslı bir doğrultuda şekillendiğinin bir görünüşüdür.

- Siyasal varlıkta birlik
- Dil birliği
- Yurt birliği
- İrk ve köken birliği
- Tarihi yakınlık
- Ahlaki yakınlık unsurları belirtilmiştir. Bu unsurlar, tamamen veya kısmen bulunarak milletleri oluştururlar (İnan 2010: 30)

Türk milletini incelerken, bu şartların tekrar değerlendirilmesinin gerekliliği ifade edilerek milletin birlikte yaşama arzusu, ortak kültür, ortak geçmiş ve ortak gelecek kavramlarının temellendirildiği görülmektedir. Aynı zamanda da bu şartlar, genel bir millet tanımını yapmaya ulaştıran unsurlardır.

- Siyasal varlığımız dışında başka ellerde başka siyasi zümrelerle isteyerek veya istemeyerek kader ortaklığı yapmış, dil ırk ve köken birliğine sahip ve hatta yakın uzak tarih ve ahlak yakınlığı görülen Türk toplulukları,
- Bugünkü Türk milleti içinde, siyasi ve sosyal topluluğumuz içinde kendilerini Kürtlük fikri Çerkezlik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş, vatandaş ve milletttaşlarımız vardır. Bu adlandırmalar, despotluk devrinin ürünü olarak tanılanmış ve bu milletin topluluklarla Türk toplulukları gibi aynı ortak geçmişe, tarihe, ahlaka ve hukuka sahip olduğumuz belirtilmiştir.
- Bugün içimizde bulunan Hristiyan ve Musevi vatandaşlarda kader ve talihlerini Türk milletine bağladıktan sonra bu milletin üyesi olarak görüleceği belirtilmiştir. Bu kapsamda millet bağlılıktaki değer, kuvvet ve vicdan hürriyeti ile insani duyguya gösterilen uyumla anlaşılmaktadır (İnan 2010: 32-33).

Kabul edilen bütünleştirici bakış açısı "zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, birlikte yaşam hususunda ortak arzu ve bunu kabulde samimi olan ve sahip olunan mirasın

korunmasına birlikte devam hususunda istek ve dilekleri ortak olan insanların birleşmesinden oluşan topluma millet denir" tanımında ortaklaşır. Bu tanım bütünleştirici bir tanımdır. Böyle bir tanım Türk milliyetçiliğini de tanımlarken, ilerleme ve gelişme yolunda ve uluslararası temas ve ilişkilere, bütün çağdaş milletlere paralel ve onlarla ahenkli bir yürüyüş ortaya koyan Türk sosyal topluluğunun özel karakterini ve başlı başına bağımsız kimliğini korumak olarak belirir (İnan 2010: 34).

Madde 2.- (Son Değişiklik: 5/2/1937 - 3115 S. Kanun/md. 1): Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçe'dir. Makararı Ankara şehridir.

1924 Anayasası'nın modernleşen bir siyasal toplum ve toplumla devlet arasındaki bağı kuracak cumhuriyetçi vatandaşlık modeli, yasal düzeyde kimlik temelli değil, vatandaşlık temelli bir anlayış görülür. Burada devlet ve vatandaş bağı hukuksal bir alanda "vatandaşlık" ilişkisiyle kurulur. Bu, 1924 Anayasasının 88 maddesinde "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur" karşımıza çıkar (Anbarlı Bozatay 2010: 171).

"Türkler, İslamiyet'ten önce de büyük bir millet idi. Din, Araplar ve acemlerin bir millet oluşturmalarına etki yapmadı. Bilakis Türk milletinin milli bağlarını gevşetti, milli duyguları ve milli heyecanı uyuşturdu. Bu pek doğal bir süreçtir. Çünkü Hz. Muhammet'in kurduğu dinin amacı bütün milliyetlerin üstünde kapsamlı bir ümmet siyasetidir. Ancak din birliğinin bir milleti oluşturmadığı görülmüştür" (İnan 2010: 29).

Yeni toplum inşa edilirken, temel alan ahlak olarak belirlendikten sonra haklar ve ödevlere ilişkin bir öğretim süreci içine girilmiştir. Bu süreç, birey ve devlet ilişkisinin ortaya konulması ve bireyin devletle ilişkisindeki temel referansın belirlenmesidir. Bu temel referans hak ve ödevdir.

"İnsanlar sosyal hayatta haklardan ve görevlerden örülmüş bir şebeke içinde düşünülebilir. İnsanlar insan kaldıkça bu şebekeden dışarı çıkamazlar. Hak ve görevi hukuk kuralları belirler, devlet uygular. Birtakım hakların bozulması halinde ve birtakım görevlerin ihmali halinde, bütün sosyal kurul zarar görebilir. Bazı hakların bozulması da bireysel zarara sokabilir. Her iki durumda da bozulan hakkı yerine getiren devlettir" (İnan 2010: 54).

Cumhuriyet güçlü bireyler ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu birey, demokrasiyi özümsemiş eşit vatandaşdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin demokrasi esasına dayalı bir devlet olduğuna yapılan vurgu bireysellik, eşitlikçilik kavramları kullanılır. Siyasal hürriyetin tesisi, milli egemenliğe katılma ve bütün vatandaşların aynı siyasal haklara sahip olması, vatandaşların bilimsel, sosyal, sanatsal ve ahlak gibi alanlarda gelişimini sağlamak devletin başlıca görevleri olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama, devlet vatandaş arasında tebaa ilişkisinin yerine yeni bir ilişki kurulduğunun ve bununla hak ve ödev ilişkisi olduğunun bir ifadesi niteliğindedir. Yeni insan tipinin bir değer özelliği ise dayanışmacı olmasıdır. "İnsanlar

Cumhuriyetin 100.Yılı: Yeni Bir Toplum, Yeni Bir İnsan

birbirine bağlıdır bütün insanlar, bir sosyal bedenün üyeleridir ve bu sebeple birbirine bağlıdırlar. Bu karşılıklı bağ, herkesi diğersinin yükümlülüğüne de karıştırır. Bir de insanlar, ölümler kültürel mirasçılarını olduklarından aralarındaki bağlar, zamanı ve yeri kapsar. Bu bağlar, doğaldır, sosyaldır ve ekonomiktir. Bağlılık, "herkes kendi için" yerine, "herkes, herkes için" düşüncesini koyar. Bu düşünce, toplumsaldır, millidir, geniş ve yüksek anlamıyla insanidir" (İnan 2010: 57).

Yeni toplumda vatandaşlar eşittir. Bu yeni hayatta aileye dayanan, bütün sınıf ve derece farklarının kaldırıldığı sosyal eşitlik, seçim hakkını kapsayan siyasal eşitlik, herkes için aynı suça aynı cezayı verilmesini ifade eden adli işlerde eşitlik, yükümlülüklerin bütün vatandaşlara güçleri oranında dağıtılmasını ifade eden vergi alanında eşitlik, yetenek farkından başka farkın gözetilmediği görevlendirmede fırsat eşitliği, askeri hizmet eşitliği sağlanacağı belirtilmiştir. Bununda ırk, din farkı gözetilmeksizin tüm Türk vatandaşlarına uygulanacağı vurgulanmıştır (İnan 2010: 85-86).

Durkheim'ın kolektif bilinç yaklaşımı, aynı zamanda dayanışmacılık anlayışını güçlendiren bir açılmıdır. Çünkü dayanışmacılık, ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, çalışanları ve güçsüzleri gözetemeyen, sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, uzlaşma esasına dayalı, laik eğitimi savunan bir öğretilerdir. Ayrıca dayanışmacılık ve uyum bir araya getirildiğinde, ortaya konulan ilkeler esasında korporatizmi inşa ve ikame etmek daha kolay hale gelmektedir. Gökalp ulusalcı, korumacı/devletçi, dayanışmacı ekonomi anlayışının mesleki örgütlenme kavramıyla somutlaştırmak istemiştir. Mesleki örgütlenme açılımına dayanarak açıkladığı, bu anlayışın kaynağında Alman iktisadi düşüncesi, Fransız solidarizmi ve bu düşüncenin önde gelen temsilcileri olan Friedrich List ve Durkheim bulunmaktadır. Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak sentezinin ikinci ayağı olan İslamlaşmanın temel kaynağı olan İslamiyet, ona göre ümmet anlayışının dışında ahlakçı-tasavvufçu bir din olarak toplumsal solidarizmi ve birliğin temelini oluşturacak, yeni hayatın felsefesini temsil etmektedir (Karakaş 2008: 456-458).

Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak olarak Gökalp'in formüle ettiği bu değişim, 26 Aralık 1925'te hicri takvim ve mali işlerde kullanılan Rumi takvim yerine miladi takvimin ve 26 Mart 1931 tarih ve 1782 sayılı kanunla modern dünyanın kullandığı metre sisteminin kabul edilmesi gibi ülke içinde birliği ve dünya ile uyumu göstermiştir. Batı medeniyetine dahil olma, modernleşmenin esasını teşkil eder. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında başlattığı fakat tamamlayamadığı büyük dönüşüm, Cumhuriyetin güçlü ve hızlı karar verme sürecinde başarı kazanır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti, büyük bir miras üzerine kurulmuştur. Bu miras, kurucu entelektüellerin Osmanlı Devleti'nde kazındıkları askeri ve bürokratik akıl olarak ifade edilebilir. Bu akıl, değişim ihtiyacının kavranılması ve değişimi sağlayacak mekanizmaların

üretmesinde belirleyici olmuştur. Kazanılan Kurtuluş Savaşı'ndan sonra kurucu irade birikimini sadece politik sistemin değişimi üzerine yoğunlaştırmamış aynı zamanda bir kalkınma modeli kurmuştur. Bu kalkınma modeli, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın birlikteliğine inanan ve bunu sağlamaya çalışan bir modeldir. Atatürk inkılapları da bu çağdaşlaşma modelini gerçekleştirme sürecinde, birer aşama olarak görülmelidir. Nihayetinde bu modelin oluşturmaya çalıştığı bir toplum ve yetiştirmek istediği bir insan tipi vardır.

Modelin ulaşmak istediği toplum tipi, rasyonaliteyi esas alan bir toplum tipidir. Bu toplum tipinde seküler bir anlayış söz konusu olacaktır. Ancak bu topluma erişim, millet ile bütünleşme ile mümkündür. Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak olarak Gökalp'in ifade ettiği sentez bu bütünleşme amacını yansıtmaktadır. Bu süreçte, din kurumunun temel belirleyiciliği sınırlandırılacak ve bu kurum birçok alandaki işlevini diğer kurumlara devredecektir. Dinin toplumsal bütünleşme fonksiyonu yurttaşlık bilincinin oluşturulmasında önemli bir unsur olacaktır.

Yeni toplumun ortaya çıkarmaya çalıştığı yeni birey, kanun önünde eşit ve istisnasız olarak yasaya uyan sosyal, siyasal alanda eşit haklara sahip bir bireydir. Yeni birey, batı medeniyetinin bir parçası olarak düşünülmektedir. Bireyin bu donanımının artırılması için mekanizmalar kurulmaya çalışılmış ve eğitim faaliyetleri artırılmıştır.

Kaynakça

- Akman, Şefik Taylan. 2011. "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri". *Hacettepe Hukuk Fak. Derg.*, 1(1): 80-109.
- Anbarlı Bozatay, Şeniz. 2010. "5901 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'na Göre Türk Vatandaşlığının Kazanılması". *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 8 (2):165-182.
- Berkes, Niyazi. 2004. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Elibol, Numan. 2007. "Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi Ve Demografi Araştırmaları". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12,(2):135-160.
- Erdinç, Tokgöz. "Türkiye İktisat Kongresi". <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-iktisat-kongresi/?pdf=3297%20> (Erişim Tarihi: 11/08/2023).
- İnan, Afet. 2010. *Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Karakaş, Mehmet. 2008. "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11): 435-476.
- Karpat, Kemal H. 1996. *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Kili, Suna. 2002. *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kili, Suna. 2003. *Türk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kongar, Emre. 1998. *21.yy da Türkiye*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Cumhuriyetin 100.Yılı: Yeni Bir Toplum, Yeni Bir İnsan

- Öztürk, Cemil. "Atatürk Döneminde Eğitim-Öğretim". <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-egitim-ogretim/?pdf=3824> (Erişim Tarihi: 17/07/2023).
- Özyurt, Hasan. 1981. "Atatürk Dönemi, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)". *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0(19): 119-148.
- Pektaş, Ümit. 2022. "Milli Ekonomiyi Kurma Politikaları ve İmtiyazlı Şirketlerin Millileştirilmesi (1918-1938)". 95. Yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayat (1918-1938). Edt.: Mustafa Turan. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 317-358.
- Tabakoğlu, Ahmet. 2020. "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları". Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplum Yapısı, Edt: Memet Zincirkıran. Bursa: Dora Yayınları, 19-41.
- Tekinsoy, Yunus Emre. 2022. "1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye 'de Devletçilik Politikaları". 95. Yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayat (1918-1938). Edt.: Mustafa Turan. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 277-314.

Bengül BOLAT

Doçent, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Türkiye Cumhuriyeti
Tarihi Anabilim Dalı, Kırşehir/Türkiye

Associate Professor, Kırşehir Ahi Evran University/Faculty of Arts and Sciences/Department of
History/Division of History of the Republic of Turkey, Kırşehir/Türkiye

eposta: bengu4@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6269-5192> - RorID: <https://ror.org/05rrfpt58>

Atıf/Citation: Bengül BOLAT, İ. 2023. 1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 284-206.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1355580>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	05.09.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	21.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

1923'TEN 2000'E CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI

Öz

Dünyadaki diğer tüm toplumlarda olduğu gibi Türkler de tarihleri boyunca geçirdikleri siyasi evrelere, gelenekleri, yaşayış biçimleri, inançları ve coğrafik faktörlere bağlı olarak anma, kutlama, bayram gibi etkinlikleri yapmışlar ve bunların büyük bir kısmını gelecek nesillere aktararak devam ettirmişlerdir. İlk vatanları olan Orta Asya'da temellendirdikleri kültürel hayatlarını, Anadolu'ya göç ve İslamiyet'e geçiş ile yeni kültürel değerlerle zenginleştirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nu döneminde, imparatorluğun gerektirdiği birçok tören ve ritüelleri de uygulamaya başlamışlardır. Batı'daki gelişmelere paralel olarak, Fransız Devrimi sonrası dünyada hızla etkili olmaya başlayan Ulusçuluğun gerektirdiği sembol ve törensel etkinlikler, ilk etapta Osmanlılık üzerinde kurgulanmıştır. Ancak II. Meşrutiyet döneminden itibaren, Osmanlılığın iflas etmesi ve imparatorluğun iyice dağılması ile Türkçülük ön plana çıkmıştır. Dönemin yöneticileri, Türk milliyetçiliğinin gelişmesine yönelik birtakım uygulamalar içinde bir süreden beri Batıda yaygınlaşan ve milliyetçiliği güçlendiren, "Milli Bayram" günü ilan etmeyi örnek almışlardır. Bu bağlamda Meşrutiyet'in ilan edildiği gün tarihimizde ilk milli bayram olarak kutlanmaya başlamış, bugünün dışında Osmanlı Devleti'nin Kuruluş günü ile idman, işçi ve çocuklar bayramları gibi kutlamalar da yapılmıştır.

Cumhuriyet döneminde ise TBMM'nin açıldığı günün henüz Millî Mücadele devam ederken bayram ilan edilmesi ile başlayan bu uygulama, Cumhuriyet'in ilanının konsolosluklar aracılığı ile uluslararası "milli bayram" olarak kutlanmaya başlaması ile devam etmiştir. Millî Mücadele dönemi içinde önemli günler olan, Atatürk'ün Samsun'a çıkış günü, Büyük Taarruzun kazanıldığı gün ve TBMM'nin açıldığı günün aynı zamanda çocuk Bayramı olarak kutlanması da diğer ulusal bayram günleri olarak belirlenmiş ve günümüze kadar devam ettirilmiştir. Çalışmaya konu edinen Cumhuriyet Bayramı kutlamaları 1925'te resmi olarak başlamış, 10. Yıl, 50. Yıl ve 75. Yıl kutlamaları diğerlerinden daha fazla özenli ve ayrıntılı olmuştur. Özellikle 10. Yıl kutlamaları en kalıcı olanıdır. Kutlamalar ilkinden başlayarak genellikle birbirine benzer törenlerle devam ederken, her bir dönemin özelliği, dönemin politik olayları, iç ve dış siyasetteki konular ve tartışmaların bayram kutlamalara önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle çok partili siyasi hayata geçiş ile başlayan süreçte, Türkiye'nin

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

milli bayramının iktidar ve muhalefet arasındaki çekişmelerin gölgesinde kaldığı görülmektedir. Ayrıca terör olayları, ekonomik sıkıntılar gibi faktörler de Milli Bayram coşkusu ve katılımını olumsuz yönde etkileyen önemli sebepler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: milli bayram, kutlama, yıldönümü, söylem, tören, Ulusçuluk

REPUBLIC DAY CELEBRATIONS FROM 1923 TO 2000

As in all other societies in the world, Turks have held events such as commemorations, celebrations and holidays depending on the political phases, traditions, lifestyles, beliefs and geographical factors throughout their history, and they have continued to transfer a large part of them to future generations. They enriched their cultural life, which they founded in their first homeland, Central Asia, with new cultural values with migration to Anatolia and conversion to Islam. During the period of the Ottoman Empire, they started to practice many ceremonies and rituals required by the empire Parallel to the developments in the West, the symbols and ceremonial activities required by the Nationalism, which started to be effective in the world after the French Revolution, were built on Ottomanism in the first place However, II. From the Second Constitutional Era, with the bankruptcy of Ottomanism and the disintegration of the empire, Turkism came to the fore. The rulers of the period took as an example the announcement of the "National Holiday" day, which has become widespread in the West for a while and strengthened nationalism, within some practices aimed at the development of Turkish nationalism. The rulers of the period took as an example the announcement of the "National Holiday" day, which has become widespread in the West for a while and strengthened nationalism, within some practices aimed at the development of Turkish nationalism. In this context, the day when the Constitutional Monarchy was proclaimed began to be celebrated as the first national holiday in our history, and other than today, celebrations such as the founding day of the Ottoman Empire and the training, workers and children's holidays were held.

In the Republican period, this practice, which started with the declaration of the day of the opening of the Grand National Assembly of Turkey as a holiday while the National Struggle was still going on, continued with the proclamation of the Republic being celebrated as an international "national holiday" through the consulates. Celebrating Atatürk's departure to Samsun, the day when the Great Offensive was won, and the day when the Turkish Grand National Assembly was opened, which are known as important days during the National Struggle period, were also determined as the Children's Day and have been continued until today. The Republic Day celebrations, which are the subject of the study, started officially in 1925, and the 10th, 50th and 75th Anniversary celebrations were more elaborate and detailed than the others. Especially the 10th Anniversary celebrations are the most permanent. While the celebrations generally continue with similar ceremonies starting from the first, it is seen that the characteristics of each period, the political events of the period, the issues and discussions in domestic and foreign politics have a significant impact on the feast celebrations. Especially in the process that started with the transition to multi-party-political life, it is seen that Turkey's national holiday was overshadowed by the conflicts between the government and the opposition. In addition, factors such as terrorist incidents and economic troubles were also important reasons that negatively affected the enthusiasm and participation of the National Holiday.

Keywords: Nationalism, national holiday, celebration, anniversary, discourse, ceremony.

Giriş

Tarihte en eski çağlardan itibaren yapıldığı bilinen tören, bayram, anma, kutlama gibi etkinlikler çağlar ilerledikçe değişkenlik göstermiştir. Bu değişim, siyasal iktidarların ve ideolojilerin gelişimine, coğrafik şartlara, toplumların gelenek ve yaşam biçimlerine bağlı olarak gelişme göstermiştir. Türkler en eski çağlarından itibaren, geleneklerine, yaşayış biçimlerine ve Orta Asya'daki iklim ve coğrafik şartlara uygun olarak çeşitli, anma, kutlama, tören gibi etkinlikler yapmışlardır. Bu bağlamda, sefere çıkmak, barış yapma gibi önemli siyasi olayları kutladıkları gibi toplumsal yaşayışı ilgilendiren, "toy" olarak adlandırılan etkinlikleri de mevcuttur. (İnan 1968:331-332) Dede Korkut'ta büyük toyların; oturma, yemek yeme ritüelleri ile başarı, kutlama, ilk av, akınlardan dönme, tutsaklıkların bitmesi, düğün, ölüm, ad verme, yemin, uğurlama gibi vesilelerle yapıldıkları anlatılmıştır. (Ergin 2004) Bilinen en eski bayramlarının Hun Türklerine ait olan "Lung-Cıng" denilen yerde yapılan ve bugün Nevruz Bayramı olarak devam eden gün olduğu bilinmektedir. Bu bayramın 21 Mart günü halkın yemeklerini alarak kırlara çıkarak kutladıkları bilgisi mevcuttur. Hunlardan sonra Göktürk ve Uygurlar dönemlerinde de yapılarak günümüze kadar gelmiştir. (Çay 1996: Oğuz 2005)

Eski Türklerde "bayram" terimi, Arapça 'da tekrar dönmek anlamına gelen "iyd" kökünden türetilmiş, (Erdem 1992:257) halk arasında gülme, sevinme, bir yerin ışıklarla donatılması, süslenmesi ve sevinç içinde bir arada eğlenmek olarak tanımlanmıştır. (Mahmut 1939:263,484)

Genel olarak eski Türk bayramlarında;

1-Dini inanç ve tapınmaları ile ilgili ritüeller

2-Hayatlarında önemli rolleri olan nesnelere (at, demir, kılıç, süngü, ateş, toprak ve su vb.),

3-Eğlence ile ilgili unsurlar

4-Giyinmeye ve süslenmeye önem verme şeklinde sıralanabilecek unsurlar mevcuttur. (Koca, 2002; 54-55)

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra, Ramazan ve Kurban Bayramlarını kutlamak dışında, Mevlit, Regaip, Miraç, Berat ve Kadir geceleri gibi, kutsal günleri de benimsemiş ve çeşitli şekillerde yad etmişlerdir. (Pekolcay 1992; 19) Anadolu'ya geçtikten ve burada çeşitli devletler kurduktan sonra da bayram, kutlama, anma ve törenlerini aynı biçimde devam ettirmişlerdir. Osmanlı Devleti döneminde ise mevcut törensel etkinliklerine yenilerini eklemişlerdir. Devletin tüm resmi işlerinin yürütüldüğü "teşrifat" adı verilen incelik ve kurallar bütünü mevcuttur. Şehzadelerinin doğumlarının, sünnetlerinin sancaklara çıkarılmalarının, kılıç alaylarının, cülusların, elçi kabullerinin, Padişahların sefere

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

çıkmalarının ve dönmelerinin gibi birbirinden farklı törenleri vardır. Bu dini ve devlet işleri ile ilgili törenler hem devletin iktidarının hem de geçmişten gelen kültür birikiminin göstergeleri olarak sayılmıştır. (Ertuğ 2000:27)

Fransız Devrimi sonrası yayılmaya başlayan Milliyetçilik akımları önce Batı'dan başlayarak tüm dünyaya etki etmeye başlamıştır. Bu etki, imparatorlukların dağılmasına, ulus devletlerin kurulmasına ve buna bağlı olarak milli bayramların kutlanmasına sebep olmuştur. İlk olarak Batı'da yaygınlaşan milliyetçilik ve buna bağlı kutlama geleneğinin değişimi Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmiş ve 19. Yüzyıldan itibaren gelişmelere bağlı değişim kendini hissettirmeye başlamıştır. Bu bağlamdaki gelişmeler; Devletin siyasi, ekonomik ve diğer tüm alanlarındaki felaketlerle dolu dağılmaya başladığı 19. Yüzyılın son çeyreğinde ilan edilen I. Meşrutiyet dönemi (1876-1878) çok kısa sürmüş, Padişah II. Abdülhamid'in otuz yıllık İstibdat yönetiminin sonunda 20. Yüzyılın başında Meşrutiyet yeniden ilan edilmesi (1908) ile devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminin en önemli yanlarından biri, Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin ön plana çıkmasıdır. Devleti içinde bulunduğu kötü durumdan çıkarma adına ortaya atılan fikir akımları içinde en etkili olmuş ve bu görüşün liderleri, ülke yönetiminde etkin olmuşlardır. İttihat Terakki Partisi'nin önde gelen liderleri vatan, dil, tarih ve milli iktisat düşünceleri ile milli bilinci geliştirme çabalarına girişmişlerdir. Bu bağlamda Türk Ocağı'nın kurulması, Türk Yurdu ve Genç Kalemler dergilerinin faaliyetleri dikkat çekmektedir. (Safa 1996:30-32) Bunların dışında milletin hep birlikte katılacağı heyecan duyacağı, sürekli hale getirilip gelecek nesillere aktaracağı ve milli duyguları canlı tutulacağı önemli çabalardan birisi de milli bayramlar olmuştur. Böylece Batıda milliyetçilikle birlikte başlayan Mili Bayram geleneği Osmanlı Devleti'nde de başlamışlardır. İyd-i Ekber olarak adlandırılan ilk milli gün, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 10 Temmuz (23 Temmuz) günü olmuştur. (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi 1909:175) Bugün, işgal döneminde kesintiye uğramakla birlikte çeşitli etkinliklerle 1935 yılına kadar kutlanmıştır. (Çolak 2006) Bu bayramın dışında Osmanlı Kuruluş Günü, İdman Bayramı, Çocuklar Bayramı ve Amele Bayramları da kutlanan günlerden olmuştur. (Bolat 2012:27-32)

1- Cumhuriyet Bayramı Dışında Kutlanan Bayramlar

1914-1918 yılları arasında gerçekleşmiş olan I. Dünya Savaşı sonucunda, Osmanlı Devleti yenik sayılan devletlerden olmuş, Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak fiilen sona ermiştir. Anlaşma hükümlerince Anadolu yer yer işgal edilmeye başlamıştır. Bu işgaller karşısında Anadolu'da çeşitli vatansever aydınlar ile bölgelerdeki eşrafın başlatmış olduğu bölgesel mücadele, Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gelmesi ile Millî Mücadele biçimine dönüşmüştür. (Tansel 1991) Millî Mücadele döneminin en önemli hususlarından birisi, milli duyguların arttırılması olmuştur. Morallerin yüksek tutulması ve halkın Millî Mücadeleye destek verebilmesi için birtakım önlemler alınırken, diğer taraftan halkın heyecan duyacağı, milli duygularını arttırabileceği milli bayram

etkinlikleri de önemsenmiştir. Bu bağlamda II. Meşrutiyet Döneminden beri kutlanan 23 Temmuz bayramının yanında, TBMM'nin açıldığı günün Milli Bayram olarak kabul edilmesi ile ilgili TBMM'ye önerge verilmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958: 70-73) 23 Nisan günü "Milli Egemenlik Bayramı" olarak kabul edilmiş ve 1921'den itibaren TBMM'nin kabul ettiği ilk milli bayram olarak belirlenmiştir. Bu bayram, 1929'dan itibaren ise Çocuk Bayramı olarak kabul edilmiş ve bugünkü ismi ile "23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı" olarak kutlanmaya devam etmektedir. (Resmî Gazete 1935: 2739) 30 Ağustos günü, ilk kez 1924 yılında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın da katılımı ile Afyon'da kutlanmıştır. 1926 yılında çıkarılan Zafer Bayramı Kanunu ile resmi bayram günü olarak kabul edilmiştir. (Tuncel 1972) Atatürk'ün Samsun'a çıktığı gün olan 19 Mayıs günü ilk olarak Samsun halkı tarafından "Gazi Günü" ve 1938'den itibaren ise çıkarılan bir Kanunla, Gençlik ve Spor Bayramı olarak kutlanmaya başlamıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi 1938) Bugünkü ismi ise Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı'dır. (Resmî Gazete 1981)

2-Tek Parti Dönemi Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Millî Mücadele'nin askeri safhasının zaferle sonuçlanmasının ardından, Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Antlaşması ile tam bağımsız yeni Türkiye Devleti'nin kapıları açılmıştır. Devletin yeni şeklinin Millî Mücadele döneminin başından itibaren "Cumhuriyet" olarak belirlendiği bilinmektedir. 13 Eylül 1920 tarihli Halkçılık program taslağı 18 Kasım 1920'de Meclis' de görüşülmüş, komisyon programın ikinci bölümünü TBMM'nin açılmasından sonra, 20 Ocak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak benimsemiştir. Kanunun ilk Maddesi'nde yer alan Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir (Kili& Gözübüyük 2000: 100-102) ibaresi gelecekteki rejimin Cumhuriyet olacağını açıkça belirtilmesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın 6 Aralık 1922'de halkçılık ilkesine bağlı Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka kurma amacının açıklamasından sonra, 8 Nisan 1923'te Dokuz Umdeyi yayımlayarak seçim programını açıklanmıştır. 23 Ekim 1923'te Cumhuriyet Halk Fırkasının kuruluşu Dâhiliye Vekâlet'ine bildirilmiş ve sonuç olarak 11 Eylül 1923'te Cumhuriyet Halk Fırkasının kuruluşu gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa yabancı bir gazeteye verdiği demeçte, Ankara'nın başkent ve Cumhuriyetin ilan edileceğini açıklamıştır. Sonuç olarak, 13 Ekim 1923 günü Ankara başkent, 29 Ekim 1923'te de Cumhuriyet ilan edilmiş ve Devrim dönemi başlamıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi: 90-98)

Cumhuriyet ilan edildiği gün genel olarak büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Akşam saat 21.00 sularında Ankara ve tüm ülkeye yüz bir pare top atışıyla duyurulmuş ve kutlama şenlikleri düzenlenmiştir. (Atatürk 2002;551)

Resmi olarak bayram kabul edilmeden önce, Cumhuriyetin ilk yıldönümünü kutlamak için bir kararname çıkarılmıştır. Bu kararnamede, ülke genelinde yüz bir pare top atışları yapılacağı ve resmî törenler düzenleneceği duyurulmuştur. (Düstur 1340;666) Dönemin basınından alınan bilgiye göre, yapılan programda, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, 29

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Ekim günü TBMM'de kutlamamaları kabul etmiş, saat 15.00'de Meclis önünde resmi geçit yapılmış ve ardından yabancı elçi kabulü gerçekleştirilmiştir. (Hakimiyeti Milliye 1924; Vakit 1924; Cumhuriyet 1924) 25 Nisan 1925'te TBMM'de yapılan görüşmelerin sonunda, 4 Maddelik bir Kanunla, 29 Ekim günü "Cumhuriyet Bayramı" adıyla milli bayram olarak ilan edilmiştir. (BCA 1925; TBMM Zabıt Ceridesi, 164-167) Bu görüşmelerde, Fransız Devrimi sonrası, milli devletlerin önemli bir günü, bugünün de genelde kuruluş günleri olduğu ifade edilerek, milli bayram günü olarak kabul ettikleri dile getirilmiştir. Bu bağlamda, 19 Nisan 1925'te çıkarılan Kanuna göre, Türkiye içinde ve dışında devlet adına yapılacak olan tek milli bayramı olarak kabul edilen Cumhuriyet Bayramı; Hükümet yetkililerinin, Türkiye dışında da elçiler, maslahatgözarların, mülkiye makamının askeri ve diğer kurumlarının katılacağı program olarak belirlenmiştir. (BCA 1925)

Cumhuriyet Bayramı kutlamaları Atatürk döneminden itibaren genel olarak resmi kabul, resmi geçit, gece düzenlenen fener alayları ve balo olarak yapılmıştır. Bu törenler içinde en coşkulu ve katılımı yüksek olan resmi geçitler olmuştur. Devrim Dönemi olarak da anılan Atatürk Dönemi'nde askeri, eğitim, tarım, sanayi ve diğer tüm alanlardaki gelişmelerin resmi geçit aracılığı ile halkın gözleri önüne sermek oldukça önemli görülmüştür. Bu bağlamda yeni savaştan çıkmış, bağımsızlığını kaybetmek üzereyken Millî Mücadele'den zaferle çıkmış, Lozan Barış Antlaşması ile tam bağımsızlığını sağlamış bir milletin haklı gururu vurguları Cumhuriyet Bayramı törenlerinin ana teması olarak kabul edilmiştir. Milli Bayram olması vesilesi ile tüm bu gelişmelerin ülke dışında konsolosluklar aracılığı duyurulması bugünün önemini arttırmaktadır.

Cumhuriyet Bayramı kutlamaları, ilk kutlanışından başlayarak günümüze kadar gelen süreçte dönemin iç ve dış politika ile ilgili gelişmelerinden etkilenmiştir. 1930'lu yıllara kadar olan süreçte, yeni rejimin benimsetilmesi, halka anlatılması, meşruiyetinin kabul ettirilmesi temel hedef olarak görülmüştür. Bu yüzden Atatürk dönemi ilk kutlamalarına büyük önem verilmiş ve gerek yapılan törenlerde gerekse de söylemlerde, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında içinde bulunduğu kötü durum ile Millî Mücadele ile ülkenin kurtuluşu ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca Cumhuriyet ile birlikte ülkede yapılan devrim, eski kurumların tasfiye edilip, yeni kurumların kurulması, laik ve çağdaş bir düzenin kurulması çabası ön planda tutulduğundan, bayram kutlamalarında ve söylemlerinde devrim vurgusu en üst düzeyde tutulmuştur. Diğer taraftan tüm bu yeniliklere karşı çıkışların da yaşandığı bu yıllarda Cumhuriyet Bayramı günlerinde, Şeyh Sait İsyanı gibi konuların dillendirilmesi yerine ülkenin gelişimi konularına ağırlık verildiği görülmektedir. (Hakimiyeti Milliye 30 Ekim 1925-1929; Cumhuriyet 30 Ekim 1925-1929) Örneğin 1927 yılında Atatürk'ün Büyük Nutku 'nu okuması ve bu günlerin (15-23 Ekim 1927) Cumhuriyet Bayramı gününe yakın olması, bu yılki kutlamalarda etkisini göstermiş ve basında günlerce Cumhuriyet Bayramı kutlamaları "Nutuk" üzerinden ele alınmıştır. (Hakimiyeti Milliye 29-30 Ekim 1927)

İç politika gibi dış politika olayları da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına etki etmiştir. Cumhuriyetin ilanından 1930'lara kadar olan süreçte, dış politika ile ilgili konular; Lozan Barış Antlaşması'ndan arda kalan Musul Sorunu, dış borçlar, kapitülasyonların kaldırılmasına ilişkin yaşanan gerginlikler, Yunanistan ile olan Mübadele Sorunu gibi meseleler yüzünden henüz Batılı devletler ile iyi ilişkiler tesisi edilememiştir. Bu yıllarda en iyi ilişkiler Sovyetler Birliği ile olduğu için Cumhuriyet Bayramı günlerinde bu ülke ile ilgili haberler ön plana çıkmıştır. 1926 yılı kutlamalarında İsmet Paşa'nın Rus Sefiri ile yapmış olduğu açılış dansı basında, "Türkiye'nin en büyük dost ülkesi Rus sefirinin eşi" ve "Cumhuriyet Bayramımız, Rusya ile aramızda mevcut dostluğun samimi bir tezahürata sebebiyet verdi" (Milliyet 1 Kasım 1926) cümleleri ile ifade edilmiştir. Aynı biçimde 1929 yılında Ankara Palas'ta düzenlenen ziyafette, Sovyet Elçisi'nin eşinin isminin ön planda tutulması da bu konuya bir örnek oluşturmaktadır. (Milliyet 31 Ekim 1929) Türkiye'de olduğu gibi Sovyet Basınında da Cumhuriyet Bayramı gününde Türkiye'yi öven yazıları bulunmaktadır. Bu bağlamda *İzvestiya* Gazetesi, Türk-Sovyet dostluğunu överek Mustafa Kemal Paşa'nın Emperyalizm ve Saltanata karşı verdiği mücadeleyi vurgulamıştır. (Hakimiyeti Milliye, 29 Ekim 1928)

1930'lu yıllara gelindiğinde Türkiye hem iç hem de dış politika açısından önceki dönemden çok daha farklı özelliklere sahiptir. Yapılan Devrim sonuçlarını göstermiş, laik ve çağdaş sisteme geçişte önemli bir başarı elde edilmiştir. Aynı biçimde Batılı ülkeler ile olan problemler büyük ölçüde giderilmiş ve ilişkiler düzelmiştir. 1930'lu yıllar uluslararası ilişkiler bakımından II. Dünya Savaşı öncesi gerilimli bir sürece girmiştir. Türkiye'nin yürüttüğü barışçı politikalar itibarını yükseltmiştir. Türk Devrimi'nin iyice yeşerdiği 1930-1938 yılları arasındaki bu olumlu hava, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında da kendini göstermiştir. Bu yıllar içinde etkisini günümüze kadar devam ettiren 1933 yani Cumhuriyet'in Onuncu yıl kutlamaları büyük bir itina ile aylar öncesinden planlanmış ve ayrıntılı programlar yapılmıştır. (BCA 1933; Resmi Gazete 1933) Kutlamalarla ilgili Kanun, 11 Haziran 1933'te çıkarılmış ve kutlamaların üç gün süreceği bildirilmiştir. Başvekaletle bağlı bir komisyon ve tüm illerde de komisyonlar kurulacağı, bayram kutlamalarına kalabalık bir katılım sağlamaya yönelik tedbirler alınacağı, süslemeler yapılacağı, resmi daireler ve okulların tatil edileceği kanunda yer alan bazı hususlar olmuştur. Onuncu yıl kutlamalarında, Türkiye'nin ilk on yılındaki gelişmelerini sergilemek, bunları tüm dünyaya ilan etmek temel hedef olarak belirlenmiştir. Kutlama komisyonları; merasim, sergi ve dekorasyon, radyo, yayın, konferans ve irşat, temsil olarak belirlenmiştir. Ayrıca, vilayet, kaza, nahiye ve köy komiteleri de oluşturulmuştur. (BCA 16 Temmuz 1933) Tüm bu hazırlıkların dışında yurt dışında yaşayan Türklerin kutlamalara dahil olmaları için elçiliklerden radyo programları yapmaları istenmiştir. On yıllık gelişmeyi aktarabilmek için bir rehber kitap hazırlanmış (Rehber Kitap (1923-1933) 1933) 10. Yıl kutlamalarının günümüze kadar gelen en unutulmaz olan özellikleri "Onuncu Yıl Marşı" (BCA 25 Ekim 1933) ile Atatürk'ün "Onuncu Yıl Nutku" olmuştur. (Hakimiyeti Milliye 30 Ekim 1933; Cumhuriyet 30 Ekim 1933; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

II 1997,318-319) Onuncu yıl için yapılan kutlamaları için hazırlanan vecizeler, destanlar, dövizler, tiyatro eserleri ve benzeri tüm etkinlikler bundan sonraki yıllarda da uzun süre tekrarlanarak devam etmiştir. Ayrıca ilk defa 1933'te kurulan Halk Kürsüleri (BCA 22 Nisan 1933) de ilginç bir uygulama olmuştur. Bayram günlerinde halkın fikirlerini, Cumhuriyete ve devrime bağlılıklarını ifade etmelerine olanak sağlayan bu uygulama her yıl tekrarlanarak çok partili siyasi hayata geçinceye kadar devam etmiştir.

Atatürk Döneminde 10. Yıldan sonra, itina ile hazırlanan ve etkinlik bakımından 1933 kutlamalarına benzer olanı 15. Yıl olmuştur. 1938 yılına denk gelen bu yıl, Atatürk'ün hastalığının iyice ilerlediği bir döneme denk geldiği için buruk geçmiştir. Bu yıl söylemlerde, çoğunlukla Atatürk'ün sağlık durumundan kaynaklı endişe dile getirilmiştir. (Cumhuriyet 30-31 Ekim 1938; Ulus 30 Ekim 1938) 10. Yılda olduğu gibi Atatürk'ün 15. Yıl Nutku dikkat çekmektedir. Onuncu yılda Türk Milletine seslenen Atatürk, 15. Yılda da Türk ordusuna seslenerek, Dünyanın içinde bulunduğu gergin durumu hatırlatmış, ülkenin geleceğini ve güvenliğini koruma görevi vermiştir. Bu Nutuk gazete köşe yazılarında Atatürk'ün vasiyeti olarak yorumlanmıştır. (Nadi 31 Ekim 1938)

Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü dönemi 1950'ye kadar devam etmiştir. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının 1945'e kadar olan süreci, II. Dünya Savaşı içinde geçmiştir. Tüm Dünyada olduğu gibi Türkiye için de oldukça sıkıntılı bu süreçte, devletin en büyük sorunu savaş dışı kalmak ama aynı zamanda da Dünya düzeninde etkin bir güç olarak yer almak olmuştur. Türkiye, savaş boyunca bir taraftan her iki bloğun kendini savaşın içine çekme çabası ile diğer taraftan da savaşın getirdiği ekonomik ve siyasi sorunlar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu zorlu süreçte, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi Kanunlar çıkararak ekonomik sıkıntıları giderilmeye çalışılmış, ancak bu uygulamalar ciddi eleştiriye de uğramıştır. (Ökte 1951) Bu dönemde ayrıca eğitim, kültür alanlarında Batılılaşma yönünde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1940'ta açılan Köy Enstitüleri, Halkevleri, Halkodalarının ve okulların sayılarının artırılması, Batı Müziği, tiyatro, kütüphanecilik gibi alanlarda ciddi ilerleme sağlanmıştır. (Aydemir 1999; Goloğlu 1974; Koçak 1996)

İnönü dönemi Cumhuriyet Bayramı kutlamaları genel olarak değerlendirilecek olursa, kutlamalar, biçim bakımından Atatürk dönemi ile aynı şekilde gerçekleşmiştir. 1939 ile 1945 yılları arasında gerek resmi kayıtlarda gerekse de basında verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere hemen her yıl aynı şekilde kutlanmıştır. (BCA 1939; BCA 1940; BCA 1942; Cumhuriyet 27-28 Ekim 1941,1944; Ulus 27 Ekim 1943, 1945) Kutlama biçimleri aynı olmakla birlikte bu dönem yaşanan iç ve dış politikadaki olaylar bayram etkinlikleri ile söylemlerine etki etmiştir. İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra 1939'daki ilk yıldönümünde, Atatürk'süz ilk bayram olması sebebiyle Atatürk vurgusu dikkat çekerken, daha sonraki yıllarda İnönü vurgusunda artış gözlenmektedir. Özellikle II. Dünya Savaşı devam ederken İnönü'nün

Türkiye'yi savaşa sokmama yönündeki kararlılığı ve izlenen denge politikası Cumhuriyet Bayramı aracılığı ile övülmüştür. (Ulus 29 Ekim 1942-1943) Savaşın devam ettiği yıllarda ise resmi geçitlerde, askeri geçitlerin vurgusunun arttığı ve basında bolca görsel kullanıldığı (Ulus 30 Ekim 1939-1945) gözlemlenirken, bu durum, her an savaşa girme ihtimalinden dolayı halka güven verme, Türk askerinin gücü ve disiplinini Dünyaya gösterme çabası olarak değerlendirilebilir. İnönü dönemi ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Atatürk döneminden farklı olarak savaşın devam ettiği süre boyunca, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında coşkudan ziyade, savaşın yarattığı krizlerden dolayı tedbirli, tutumlu ve başta Cumhurbaşkanı olmak üzere yönetenlere güvenme ile devrime bağlılığın önemi ön plana çıkarılmıştır.

3-Çok Partili Siyasi Hayat Dönemi

3.1. 1945-1960 Dönemi

1939-1945 yılları arasında devam eden, büyük kayıp ve yıkımlara sebep olan II. Dünya Savaşı sona ermiştir. Yenidünya düzeni, Sovyetler Birliği'nin başında bulunduğu Komünist-antiemperyalist doğu bloku ile ABD'nin liderliğindeki demokratik- emperyalist batı bloğunun başat güçler olduğu çift kutuplu olarak oluşmuştur. 1991'de doğu blokunun çökmesi ile sonuçlanan bu dönem genel ismi ile soğuk savaş dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu dönem Türkiye için gerek iç ve gerekse de dış politika açısından oldukça sıkıntılı bir süreç olmuştur. Çok Partili Siyasi hayata geçiş ile başlayan bu dönemde başta askeri müdahaleler, Kıbrıs Sorunu, ekonomik sorunlar, terör gibi problemler dikkat çekmektedir. Tüm bu olaylar her alanda olduğu gibi Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da etki etmiştir.

Savaş boyunca Türkiye için tehlikeli yaklaşımlar içinde olan Sovyetler Birliği ile ilişkilerin iyice soğuklaşmıştır. Bu devrede, ABD'nin Marshall yardımı ile Truman Doktrini içine Türkiye'yi de alması bundan sonraki süreçte Türkiye'nin dış politika da ABD tarafında yer almasına neden olmuştur. 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi (Tunaya 1952;683) ile başlayan bu süreç, 1946 yılında ilk ciddi muhalefet Partisi Demokrat Parti'nin kurulması (Eroğul 2003) ile devam etmiştir. Aynı yıl yapılan genel seçimlerde, CHP iktidarı devam etmiş ve 1950 seçimlerine kadar DP'nin muhalefette olduğu ilk ciddi çok partili siyasete geçilen dönem başlamıştır. İlimli bir muhalefetle başlayan Demokrat Partiye olan ilginin artması, CHP'nin 1947'de yapılacak olan seçimleri bir yıl öncesine alması ve seçimlerin açık oy, kapalı sayım sistem ile sayılması, sonuçta da iktidarın değişmemesi ciddi bir tartışma ortamına sebep olmuştur. (Akandere 2009; 2010) Demokrat Parti bu seçim yenilgisi sonrasında muhalefeti sertleştirmiş ve 1950 seçimlerine kadar olan zamanda iktidar- muhalefet çekişmesi iç politikanın öne çıkan tarafı olmuştur. 1946-1950 yılları arasında yaşanan bu gerginlikler, kendisini Cumhuriyet Bayramı kutlamaları ve verilen mesajlar üzerinde de hissettirmiştir. Bu yıl aralıklarında bayram programları önceki yıllarda olduğu gibi rutin şekliyle devam etmekle birlikte, içerdiği anlam, heyecan, sevinç ve katılım geçmişe oranla büyük ölçüde azalmıştır.

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Cumhuriyetin kazanımları, faziletleri, devrimin önemi vurgularının yerini, daha çok iktidar ve muhalefet partisi arasındaki çekişmeler almaya başlamıştır. Bu durum dönemin basınında daha net görülmektedir. 1946 yılında muhalefetin, iktidarın propagandasının yapıldığını iddia ettiği Halk Kürsüleri uygulamasına son verilmesi, bu çekişmelere bir örnek teşkil etmektedir. Bu bağlamda basında yapılan değerlendirmelerde örnek olması açısından bir karşılaştırma yapılacak olursa; 1946'da iktidar yanlısı Ulus Gazetesi'nde (Ulus 29 Ekim 1946) bir yazıda, Cumhuriyet yıldönümü Atatürk, İnönü ve devrim vurguları ile anılırken, muhalefet taraftarı Cumhuriyet Gazetesi'nde CHP ve İnönü'nün açıkça ismi verilmeden Atatürk dönemi başlatılan demokrasinin devam ettirilemediği eleştirisi yapılmış, Demokrat Parti'nin demokrasi vurgusunu etkin olarak kullandığı propagandasını destekler bir yazı yayınlanmıştır. (Cumhuriyet 29 Ekim 1948)

Bu dönem içinde dış politikada da değişim kendini hissettirmiş ve basında, Sovyetler Birliği liderliğindeki Doğu blokundan ziyade, ABD liderliğindeki Batı bloku ülkelerdeki bayram etkinlikleri daha fazla yer tutmuştur. (Ulus 29 Ekim 1948; Ulus 29 Ekim 1949; Zafer 30 Ekim 1949)

14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimler sonucu, 27 yıldır tek parti olarak hükümetler kuran CHP, muhalefet konumuna düşmüştür. Demokrat Parti iktidarı başlamıştır. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine kadar devam eden bu dönem gerek iç gerekse de dış politikada önceki dönemden çok farklı özellikler içermiştir. Hemen hemen tüm alanlarda geçmişi tasfiye eden bir politika uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda muhalefetle ilişkilerin çok gergin geçtiği bu on yıllık sürede başta, CHP'nin propaganda aracı olduğu dillendirilen Halkevleri, Halkodaları ve Köy Enstitülerinin kapatılması olmak üzere, tek parti dönemi düzenlenen eğitim, ekonomi, kültür ve ulaşım gibi tüm alanlarda farklı uygulamalar yürürlüğe girmiştir. (Eroğlu 2003)

Demokrat Parti dönemi Cumhuriyet Bayramı kutlamaları biçim olarak önceki dönemlere benzer olmakla birlikte birtakım değişikliklere uğramıştır. Halkevlerinin kapatılması CHP'nin muhalefette olması ve iktidarın politikalarına bağlı olarak Cumhuriyet balolarının kaldırılması, (BCA 23 Ekim 1950) devrim vurgusunun azaltılması ve İnönü'nün isminin kullanılmaması gibi hususlar dikkat çekmektedir. 1953 yılına kadar Atatürk'ün Etnografya Müzesi'nde olan kabri ziyaret edilmiştir. Bu yıldan itibaren Anıtkabir'in tamamlanması ile bu ziyaretler artık Anıtkabir'e yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca Anıtkabir Anı defteri açılmış (Anıtkabir Özel Defteri 2001) ve Anıttepe'den top atışları yapılmıştır.

Demokrat Parti dönemi boyunca gerek iç ve gerekse de dış politikadaki gelişmeler bayram kutlama söylemlerine yoğun etki etmiştir. Özellikle iktidar ve muhalefet çekişmelerinin bayramı gölgelemesi yoğun olarak hissedilmektedir.

Demokrat Parti'nin en parlak dönemi olarak değerlendirilebilecek 1950- 1954 yıllarında kutlamalara bakılacak olursa; gazete manşetlerinde geçmişe benzer görüntüler

mevcuttur. Atatürk'ün Türk Bayrağı içindeki portreleri (Cumhuriyet 29 Ekim 1950; Milliyet 29 Ekim 1950, 1952), Türk askeri resimleri, Atatürk'ün 10. Yıl Nutku (Zafer, 29 Ekim 1950), fabrika, demiryolları (Ulus 29 Ekim 1951; Milliyet 29 Ekim 1954) gibi görüntüler devam etmiştir. Basında Bayram günlerinde geçmişe benzer manşet ve görüntülerin kullanılmasına rağmen iktidar- muhalefet çekişmeleri daha fazla dikkat çekmektedir. Örneğin Cumhuriyetin 28. Yıldönümünde Demokrat Partiye yakınlığı ile bilinen Zafer Gazetesi, Ulus Gazetesinin bayram günlerinde çıkardığı nüshasında özellikle Başbakan Adnan Menderes ile Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın görüntülerine yer vermediğini yazarak eleştiri yapmıştır. (Zafer 31 Ekim 1951) Bu tartışma takip eden yıllarda da devam etmiştir. Ulus Gazetesi'nin 29. Yıldönümünde yine dönemin Cumhurbaşkanı ve Başbakanının görüntülerine yer vermeyip sadece İzcilerin geçit töreni ile İsmet İnönü'nün Atatürk'ün Kabrine çiçek koyarken çektiği fotoğrafı yayınlaması Zafer Gazetesi'nde ağır biçimde eleştirilmiş, yapılanın bayram kutlaması değil, partizanlık olduğu suçlaması yöneltilmiştir. (Fenik 31 Ekim 1952) Cumhuriyetin 10. 15. ve 20. Yılındaki coşku ve basındaki yansımaları 30. Yılda görülmemiştir. Dönemin gazetelerinden sadece Ulus tam sayfasını Bayram görüntülerine ayırıp, Atatürk ve İsmet İnönü vurgusu yaparken (Ulus 29 Ekim 1953) diğer basın ilk sayfalarında belli bir kısmı ayırmışlardır. (Zafer 29 Ekim 1953; Milliyet 29 Ekim 1953; Cumhuriyet 29 Ekim 1953)

1955-1960 yılları arasında da bayram görüntü ve başlıkları önceki yıllara benzerlik gösterirken, artık kutlama ve katılımı ilgili olarak ilginin iyice azaldığı dikkat çekmektedir. Özellikle dönemin basınının iktidar veya muhalefet taraftarlığını daha fazla önemseydiği görülmektedir. Örneğin artık iktidarın uygulamalarının antidemokratik olarak nitelendirildiği bu süreçte, Cumhuriyetin 33. Yıldönümünde bir köşe yazısında, Atatürk'ün Cumhuriyeti ilan ederek temellerini attığı demokrasinin bugünkü iktidar tarafından tehlikeye atıldığını bu durumun da geleceği etkileyeceğini belirterek uyarı niteliğinde ifadelerde bulunulmuştur. (Nadi 29 Ekim 1956) 1957'de yapılan genel seçimlerin 27 Ekim'de olması, o yıl Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına büyük etki etmiş ve bayram günlerinde basın büyük ölçüde seçim üzerinden değerlendirme yapmıştır. Nadir Nadi, seçimin sonucunda muhalefetin ciddi bir güç kazanmasını Türk Milletinin bilincinin artması ve totaliter ve baskıcı tavırlara tahammül edememesine bağlayarak dönemin iktidarını eleştirmiştir. (Nadi 29 Ekim 1957) Bu yaklaşıma karşın DP'ye yakın Zafer Gazetesi ise seçimin sonucunun büyük bir zafer olduğunu, milletin artık İsmet İnönü'ye inanmadığını ve milletin tercihi ile demokrasiyi güçlendirdiğini dolayısıyla bayramın daha öncekilerden daha mutlu geçeceğini yazmıştır. (Zafer 29 Ekim 1957)

Sonuç olarak bu dönem bayram kutlamalarında halkın coşkulu katılımı, Cumhuriyet ve gelişimi, kutlamaların çeşitlendirilmesinden ziyade, daha önceki birçok uygulamanın kaldırıldığı rutin resmi kutlamaların ötesine gidilemediği görülmektedir. Ayrıca çoğunlukla basından takip edildiğinde de iç ve dış politikada gelişmelere bağlı olarak iktidar ve muhalefet

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

arasındaki çekişmeler bayram kutlamalarını ciddi bir şekilde gölgelediği görülmektedir. (Bolat 2012:304-372)

3.2. 1960-1980 Dönemi

Demokrat Parti'nin büyük bir üstünlükle tekrar iktidara geldiği 1954 seçimlerinden sonra özellikle 1955 yılından itibaren kendini daha çok hissettiren olumsuz bir süreç başlamıştır. 27 Mayıs 1960'ta askeri müdahale ile bu dönem sona ermiştir. Böylelikle on yıllık Demokrat Parti sona ermiş, yöneticileri tutuklanmıştır. 1961 yılına kadar ülke Millî Birlik Komitesi tarafından yönetilmiştir. Komite, yeniden anayasal düzene geçebilmek için, kendisi dışında yargı organları, basın, üniversite mensupları, esnaf dernekleri gibi kurulların oluşturduğu Kurucu Meclis çalışmalarını başlatarak, 9 Temmuz 1961'de yeni anayasayı yürürlüğe sokmuş, böylelikle yeniden sivil hayata geçilmiştir. Yeni Anayasayı getirdiği özgürlük ortamı çok sayıda siyasi görüşü temsil eden, AP (Adalet Partisi), TİP (Türkiye İşçi Partisi), CKMP (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) gibi partilerin kurulmasına yol açmıştır.

10 Ekim 1965'te yapılan genel seçimlerin sonunda Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi iktidara gelmiştir. Bu dönem, 12 Mart Askeri Muhtırasına kadar devam etmiş ve 1973'te yapılan genel seçimlerle yeniden sivil hayata geçilmiş ancak uzun süre yaşanan hükümet bunalımı sonrasında CHP ve MSP (Millî Selamet Partisi) koalisyonu oluşturulmuştur. 1974'te Kıbrıs Harekâtı ile sonuçlanan Kıbrıs bunalımı gerek iç ve gerekse de dış politikayı yönlendiren en önemli konu olmuştur. Yukarıda bahsedilen koalisyonun da ömrü kısa olmuş ve 1975'te yapılan erken genel seçimlerin sonunda; AP, MSP, CGP, MHP ve bağımsızlardan oluşan yeni bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Tüm bu gelişmeler Türkiye'de bir süreden beri devam eden sağ- sol kutuplaşmasını iyice derinleştirmiştir. Çatışma ortamı ve her geçen gün artan ekonomik kriz ülkeyi gittikçe bir kaos ortamına sokmuştur. 1977'de yapılan genel seçimler sonunda, CHP fazla oyu almasına rağmen tek başına iktidar olamamış, yine koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ancak 1978'de bu hükümet de gensoru ile düşürülmüştür. Sonuç olarak erken seçimlerin sık sık tekrarlanması ve ülkedeki krizin büyük ölçüde artması, 12 Eylül Askeri müdahalesi sonuçlanmış ve Türkiye'de yeni bir süreç başlamıştır. (Çavdar 1996)

Özetlenmeye çalışılan 1960- 1980 dönemi arasındaki gelişmeler Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında ve söylemlerinde fazlaca etkili olmuştur. Oldukça sıkıntılı geçen bu yirmi yıllık süreçte, genel olarak huzursuzluk ortamı bayram coşkusuyla büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Basında yer alan geçmiş dönemde rutin olarak devam ettirilen resmi programların görsellerinin dahi en aza indiği gözlenmektedir. Örneğin Cumhuriyetin 40. Yılı kutlamalarının geçmişteki on yıllık kutlamalarının aksine adeta geçiştirilmiştir. (Milliyet 29 Ekim 1963) 1964-1965 yıllarında gazetelerin bir önceki yıla aynı manşetlerle çıktığı tespit edilirken törenlerle ilgili görsel ve yazıların neredeyse kullanılmadığı görülmektedir. (Cumhuriyet 29 Ekim 1965) Örneğin 1971'de yaşanan siyasi sıkıntılar bu yıl kutlamalarına

büyük etki etmiş ve basında Cumhuriyet'in yıldönümü haberleri çok önemsiz bir şekilde aktarılmıştır. (Milliyet 29 -30 Ekim 1971)

Bahsedilen dönem içinde en fazla ayrıntılı ve özenli olarak yapılan yıldönümü etkinlikleri 1973'te 50. Yıldönümü olmuştur. Bu yıl yapılacak etkinlikler için 24 Şubat 1972'de bir kararname yayınlanmış ve Cumhuriyetin 50. Yılı'nın Türk Milleti için taşıdığı büyük ve değeri yansıtacak nitelikte kutlanmasını sağlamak için "Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Kutlamam Komisyonu" kurulması kararlaştırılmıştır. (BCA,24.02.1972) Bu komisyonun yapmış olduğu çalışmaların sonunda, 5 Nisan 1973'te "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 50. Yıldönümü Kutlanması Hakkında Kanun" Resmî Gazetede yayınlanmıştır. (Resmî Gazete 30.03.1973; 243) Kanunda, mahalli kutlama programlarının nasıl ve kimin yetkisinde hazırlanacağı, dış ülkelerde kutlamaların nasıl olacağı, üniversiteler, akademiler ve TRT'nin kutlamam programlarının nasıl hazırlanacağı ile ilgili hususlar belirtilmiştir. Ayrıca ülkenin her yerinde konferans, seminer ve festivaller düzenleneceği, 50. yıla özel kitap, broşür, film, pul basılması, Türk Bayrakları, madalya ve rozet dağıtımı gibi kararlar alınmıştır. Ayrıca Sivas'ta ilk Fakültesi 29 Ekim günü açılmak üzere, Cumhuriyet Üniversitesi'nin kurulacağını da bildirilmesi bu yıla özgü uygulamalardan olmuştur. Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü etkinlikleri 26 Ekim 1973 günü 13.00 'te başlayacak ve 30 Ekim günü 24'te sona erecekti. (Resmî Gazete 30.03.1973)

Törenler, planlandığı gibi 26 Ekim günü başlamış, yurdun her tarafında 21 pare top atışları ile duyurulmuştur. Basında Şeker bayramına da denk geldiği için bir arada kutlandığı haberleri görülmektedir. (Cumhuriyet 27 Ekim 1973; Vatan 27 Ekim 1973)

Basından alınan bilgiye göre, 26 Ekim günü sabah 9'da dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk ve berberindekiler Anıtkabir'i ziyaret etmişlerdir. Program askeri mızıkacı takımlarının konseri ile devam etmiştir. (Vatan 28 Ekim 1973) Dönemin basını kutlamaların yapıldığı beş gün boyunca tüm tören ve mesajları gün gün yayınlamıştır. Verilen mesajlarda genel olarak Cumhuriyet'in, Devrimin önemine vurgu yapılırken, Millî Mücadele, sonrasında Cumhuriyet'in ilanı ve sonrasında devrimin ne zor şartlar altında kazanıldığının altı çizilmiştir. 50. yıl kutlamalarında, yapılan özenli programların yanı sıra özellikle 50. Yıla ait çok sayıda hatıra niteliğinde çalışmalar dikkat çekmektedir. Ayrıca Sanatsal, sportif ve bilimsel alanlarda da çeşitli etkinlikler yapılmıştır. (Biçer 2017:90-102)

10.Yıldan sonra benzer bir şekilde ayrıntılı olarak planlanan 50. Yıl kutlamaları kendi dönemi içinde gözle görülür bir biçimde coşkulu ve kalabalık katılımlı geçmiştir. Ancak dönemin olayları ve görüş ayrılıkları bayram mesajlarına etki etmiştir. 14 Ekim 1973 yılında yapılan genel seçimlerde CHP'nin en fazla oyu alması, Son Havadis Gazetesi'nde Cumhuriyet'in 50. Yılına girildiğinde geleceğe endişe ile girilmesi olarak yorumlanmıştır. Yazar, bu sonucun Marksist ve Leninistleri çok sevindirdiğini belirterek, bunlara karşı ikinci bir milli mücadele yapmak zorunda kalmayız temennisinde bulunmuştur. (Son Havadis 28

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Ekim 1973) Bu görüşe karşı Cumhuriyet'ten İlhan Selçuk, 50. Yıla girerken fikirlerinden dolayı insanların mahkûm edilmemesi gerektiğini belirterek, 50. Yıl kutlamalarının 40 yıl önce yapılan 10. Yıldan çok farklı olduğunu, zira 10. Yılda kimsenin fikrinden dolayı mahkûm olmadığını, ancak bugün bilim adamlarının, profesörlerin yazdıkları kitaplardan dolayı mahkûm olduklarının altını çizmiştir. (Cumhuriyet 26 Ekim 1973) Bu örneklere benzer şekilde dönemin farklı görüşleri temsil eden gazete köşe yazılarında eğitim, ekonomi ve tüm alanlara yönelik çok sayıda yazı bulunmaktadır. (Biçer 2017: 102-106)

1960-1980 döneminde 50. yıl dışında Cumhuriyet Bayramı kutlamaları oldukça sönük geçtiği görülmektedir. Özellikle 1975 yılından itibaren ülkede gerginliğin iyice arttığı, sağ ve sol guruplarının çatışmalarının adeta savaş boyutuna geldiği döneme girilmiştir. Bu bağlamda bayram günleri verilen mesajlar da bu gurupların temsil ettiği görüşleri yansıttığı görülmektedir. Örneğin dönemin sağ görüşlerini temsil eden Hergün Gazetesi, 29 Ekim 1975'te ilk sayfada Alparslan Türkeş'in mesajını manşetten vermiştir. Türkeş, "emperyalizm uşaklarının fesat hareketini Türk Milleti söndürecektir" (Hergün 29 Ekim 1975) cümlesini kullanırken, 1977'de de Bülent Ecevit, dönemin olaylarını, Barış Gazetesi'nde "Cumhuriyet ve Demokrasi ağır tehlike karşısındadır" (Barış 29 Ekim 1977) diyerek değerlendirmiştir.

1978'den itibaren ise mesajlar ülkedeki gerginliğin boyutunu daha da yansıtır biçimdedir. Bu yıllarda özellikle Cumhuriyet elden gidiyor endişesi dile getirilmeye başlamıştır. Sağ – sol çatışmaları ve siyasi hayattaki istikrarsızlık "lafla Cumhuriyet korunmaz" (Hergün 29 Ekim 1978) gibi manşetlerle devam etmiştir. Bayram kutlamaları resmi prosedürün yerine getirilmesi görüntüleri ile sınırlı kalmıştır.

2.3 .1980- 2000 Dönemi

12 Eylül 1980 Askeri müdahalesi, Türkiye'nin siyasi tarihinde çok derin izler bırakmıştır. Müdahalenin hemen ardından tüm siyasi partiler kapatılmış ve ülke yönetimi müdahale sonrası oluşturulan Milli Güvenlik Konseyine devredilmiştir. Çok sayıda tutuklama, basının susturulması, sokağa çıkma yasaklarının başlaması, dernek vb. kurumların kapatılması gibi bir dizi uygulamalar ile sıkıyönetim dönemi başlamıştır. Bu süreç devam ederken daha önce 1960 Askeri Müdahalesinde olduğu gibi bir danışma meclisi oluşturulmuş, yeni bir Anayasa metni hazırlanmaya başlamıştır. (Özçelik 2007)

12 Eylül askeri müdahalesini takip eden 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında, askeri müdahalenin basın üzerindeki etkisi hissedilmektedir. Bir yıl önceki çok gergin söylem ve başlıkların ciddi bir değişikliğe uğrayarak coşkulu bir kutlama dilinin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Genel olarak "Cumhuriyetimizin/Cumhuriyet'in 57. Yılına kutluyoruz" başlıklarının kullanıldığı gazetelerde alt sütunlarda, yoğun olarak 12 Eylül soruşturmaları ile ilgili haberler mevcuttur. "Parti ayrımı yapmaksızın tarafsızlıkla yürütülüyor" (Cumhuriyet; Orta Doğu 29-30 Ekim 1980) gibi ifadeler kullanılmıştır.

1982 Anayasası'nın %92'lik bir kabul ile yürürlüğe girmesi (Resmî Gazete, 9/11/1982), o yıl Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına etki etmiş ve Devlet Başkanı Kenan Evren bayram mesajında; Türk milletinin verdiği bu kararlarla *"millet insan haysiyetine yakışan bir yönetimden başkasını kabul edemez"* derken, dönemin gazeteleri anayasal sisteme geçişi *"gerçek cumhuriyet"* olarak yorumlamışlardır. (Cumhuriyet 29 Ekim 1982)

Anayasa'nın yürürlüğe girmesi sonrası, 6 Kasım 1983'te seçimler yapılarak sivil siyasi hayata geçilmiştir. Seçimlerde Turgut Özal'ın temsil ettiği ANAP (Anavatan Partisi) tek başına iktidara gelmiş ve uzun süreden beri devam eden koalisyon hükümetleri dönemi sona ermiştir. Seçimlerden kısa bir süre önce Cumhuriyetin 60. Yıldönümü kutlamaları yapılmıştır. Genellikle on yıllık süreçlerde rastlanılan, bayram haber ve görsellerinde artış olmakla beraber, 10. Yıl ve 50. Yıl kutlamaları ile karşılaştırıldığında oldukça sönük geçmiştir. Bu yıl söylemlerinde ve bayram mesajlarında tema, yakın zamanda yapılacak genel seçimler olmuştur. Devlet Başkanı Kenan Evren, bayram mesajında, Türkiye Cumhuriyeti'nin 60 yıl boyunca iç ve dış tehditlerle karşı karşıya kaldığını, ancak hiçbir gücün buna yetmeyeceğini ifade ederken, Türk Milleti'nin bunu kanıtlamak için tüm engelleme isteklerine rağmen 6 Kasım'da mutlaka oy kullanması gerektiğini vurgulamıştır. (Cumhuriyet 30 Ekim 1983)

1987 Genel seçimlerinde, ANAP ciddi oy kabına uğramakla birlikte iktidarını korumuştur. Ancak bu dönemde birçok sorunun tırmanmaya başladığı bir süreç başlamıştır. Ekonomide her geçen gün yükselen enflasyon, buna bağlı fiyat artışları, Türk parasının değer kaybetmesi gibi sebepler iç politikada huzursuzlukların artmasına ve muhalefet ile ilişkilerin gerilmesine yol açmıştır. Ayrıca en önemli problemlerden biri de Abdullah Öcalan'ın 1978'de kurduğu PKK terör örgütü ilk eylemlerini 1984'te Şemdinli ve Eruh'ta başlatmıştır. Böylece bu örgütün günümüze kadar devam eden Türkiye'nin iç ve dış politikası ile siyasi ve ekonomik sorunlarını yönlendiren süreci başlamıştır. Terörün bu şekilde tırmanması 1989'da erken yerel seçimlerin yapılmasına sebep olmuş ve seçim sonuçları ANAP için yıkıcı olmuştur. Bu sonuçlar genel seçimlerin de erkene alınması isteğini arttırmıştır. Buna karşı çıkan Özal, Kenan Evren'den boşalan Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmuştur. Bu durum, muhalif kanatta parti- devlet bütünleşmesi olarak yorumlanmıştır.

1980'li yılların kutlamaları genel olarak bayrama ilginin azaldığı şeklinde değerlendirilebilir. Bu süreçte askeri müdahalenin etkileri yoğun olarak hissedilmiş ve bayram mesaj ve söylemlerinin sıkıyönetimin gerektirdiği biçimde yapıldığı görülmüştür. Ayrıca siyasi hayatın yeniden başlaması, seçimler ve yeni Anayasa gibi konular bayram gündemini de belirlemiştir.

1990'lı yılların en önemli konularının başında Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi, olmuştur. ABD'nin buraya müdahale etmesi ve Irak'a uygulanan ambargoya Türkiye'nin destek vermesi ülkenin iç ve dış politikasında ciddi etki yaratmıştır. Bu olaya bağlı olarak Türkiye'de iyice artan ekonomik bunalım ve Kuzey Irak'taki otorite boşluğu terör olaylarının

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

da çok daha yıkıcı olmasına, çok sayıda asker ve vatandaşın hayatlarını kaybettiği bir şekle dönüşmüştür. Tüm bu sebeplerle erken seçime gidilmiş ve 20 Ekim 1991'de iktidar el değiştirerek Süleyman Demirel liderliğinde DYP- SHP koalisyonu kurulmuştur. Türkiye 'de bu gelişmeler yaşanırken Sovyetler Birliği dağılmış ve yenedünya düzeni ABD merkezli olarak şekillenmeye başlamıştır.

17 Nisan 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın vefatı sonrasında Süleyman Demirel Cumhurbaşkanı olmuştur. Hemen ardından 16 Mayıs 1993'te yapılan genel seçimlerin sonucunda DYP iktidara gelmiş, Türkiye'nin ilk ve tek kadın başbakanı Tansu Çiller olmuştur. Çiller dönemi başlıca sorunları; daha önceki sorunların devamı niteliğinde terör ve ekonomik sıkıntılar, olmuştur. (Özçelik 2007) Cumhuriyet'in 70. Yıldönümü bu yıla rastlamıştır. Cumhuriyet Gazetesi özel bir ek vermiş, Cumhuriyet rejiminin getirdikleri, Atatürk Devrimi'nin önemi gibi konulardan bahsetmiş ve 1980 öncesi ve sonrası ile ilgili karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu yıl kutlamalara onar yıllık periyotlarda olduğu nispeten daha fazla önem verilmesine rağmen kutlamaları gölgeleyen en önemli mesele artan terör olayları olmuştur. Bayram haberlerinden ziyade Doğu ve Güneydoğu'da yapılan eylemlerde ölen ve yararlananların haberleri geniş yer tutmuştur. Bayram mesajları da bu olaylar üzerinden verilerek, Cumhuriyete sahip çıkılması ile bu olayların biteceği vurgusu yapılmıştır. (Cumhuriyet 30 Ekim 1993)

Bu dönemin diğer en önemli problemi de ekonomi olmuştur. Nitekim 27 Mart 1994 yerel seçimlerinden sonra, 5 Nisan'da ekonomik kararları alınmış, ancak bu tedbirler sıkıntıları gidermede yetersiz kalmıştır. Tüm bu sorunlar, 1995'te erken genel seçimlerin yapılmasına yol açmış, bu seferde en fazla oyu alan Necmettin Erbakan'ın lideri olduğu Refah Partisi'nin içinde olmadığı ANAP- DYP Hükümeti üç ayda dağılmış, bu hükümetin yerine RP- DYP Hükümeti kurulmuştur. Ancak bu hükümet ağır eleştirilere ve yeni olaylara sebep olmuştur. Ülkede özellikle dinî propagandaların artması, cumhuriyet rejiminin tehdit altına girdiği endişesini arttırmıştır. Bu durum, 28 Şubat süreci ile sonuçlanmış, toplanan MGK ile Ocak 1998'de Refah Partisi kapatılmıştır. Bu gelişmelerden sonra, ANAP- DSP- DTP ortak koalisyonu ile 55. Hükümet kurulmuş, ancak bu hükümet de 25 Kasım 1998'de düşmüştür. 56. Hükümet Bülent Ecevit'in partisi DSP hükümeti olmuş, bu dönemde 15 Şubat 1999'da Abdullah Öcalan yakalanıp Türkiye'ye getirilmiştir. Bu durum bir sonraki genel seçimlerde DSP'nin birinci parti olarak çıkması ile sonuçlanmış ancak yine koalisyon hükümeti oluşturularak DSP- MHP ve ANAP'ın oluşturduğu 57. hükümet kurulmuştur. Yeni hükümetin en önemli sorunu Asya'dan başlayarak Rusya'yı da etkisi altına alan ekonomik kriz olmuştur. ANAP-DSP ve MHP'nin ortak kararı ile Mayıs 2000'de Cumhurbaşkanı olan Ahmet Necdet Sezer ile hükümet arasındaki ekonomik sıkıntılardan kaynaklı gerilim, erken seçim ile sonuçlanmıştır.

Tüm bu gelişmeler bayram kutlamalarında çokça hissedilmiştir. 90 yılların tüm bu gerginlikleri, dönemin iç politikasının da oldukça etkili olmuş ve iktidar- muhalefet çekişmelerini iyice tırmandırmıştır. Bu doğrultuda Refah Partisi'nin içinde yer aldığı hükümete yönelik eleştiriler, bayram günlerinde Cumhuriyeti "koruyacağız" manşetleri ile dile getirilmiştir. Bu başlıkların altında, gerici ve bölücülere rağmen Cumhuriyetin yaşatılacağı ve bu kesimin Cumhuriyete ne kadar ilgisiz olduğunun da altı çizilmiştir. (Cumhuriyet 28 Ekim 1994) Diğer taraftan bu yaklaşıma zıt görüşte olan diğer bir gazete, meclisin bugünkü durumundan şikâyet ederek, Atatürk'ün ilk meclisi dualarla açtığını, geçen 70 yıllık süreçte başta ekonomi olmak üzere, her alanda kötüye gidildiğini yazmıştır. Ayrıca Cumhuriyet baloları ağır biçimde eleştirilmiştir. (Vakit 29 Ekim 1994)

1998 yılı cumhuriyetin 75. yılıdır. Bu yıl 10. ve 50. yıl kutlamalarında olduğu gibi daha özenli bir hazırlık yapılmıştır. Bu yıldönümünde özellikle bayrama ilgisi iyice azalan halkın katılımını arttırmak hedeflemiştir. Bu bağlamda, halkın bayrama ilgisini artırıcı nitelikte, konserler, gece fener alayları ve her yerin bayraklarla donatılması gibi etkinlikler planlanmıştır. Tüm illere ve ilçelere gönderilen genelgelerde, yurdun tamamında "Cumhuriyet yürüyüşlerinin halkın ve devlet erkânının katılımı ile yapılması" istenmiştir. Bu hazırlıklar günler öncesinden yazılı ve görsel basın aracılığı ile duyurulmuş, bu yıla özgü özel logo ve marş da yapılmıştır. (Cumhuriyet, 20- 29 Ekim 1998) 75. yılda kısa bir süre önce 28 Şubat kararlarının alınıp Refah Partisi'nin kapatılması ve iktidarın el değiştirmesi etkili olmuş, özellikle laiklik vurgusu yapılarak, Cumhuriyetin ve laikliğin asla yıkılamayacağı ifade edilmiştir. Türkiye'de iç politikadaki yaşanan bu gelişmeler özellikle devletin yönlendirmesi ile bu yıl yapılan kutlamalarda etkisini göstermiştir. Uzun zamandır oldukça sönük geçen Cumhuriyet Bayramı kutlamaları, 75. yılında azımsanmayacak kadar canlı geçmiş ve halkın katılımı oldukça yoğun olmuştur. (Cumhuriyet, 29-30 Ekim 1998) Ancak basında bu etkinliklere zıt yaklaşımlar da olmuştur. Özellikle 28 Şubat mağduru kesimler, 75. yıl kutlamalarını cambazlık olarak nitelendirmiş, bu şaşalı törenlerin ardında halkı kandırarak, devleti soymak ve ülkeyi yağma etmek amaçları olduğunu iddia etmişlerdir. (Akit, 28 Ekim 1998)

Yine bu yıllarda Resmi daireler ve üniversitelerde uygulanan başörtüsü yasağı gündemi en çok meşgul eden konulardan olmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında da bu tartışma etkisini göstermiş ve basında yapılan yorumlarda, Cumhuriyetin örtülüsü, şalvarlısı, sakallısı ile dualarla ilan edildiği hatırlatılmış ve uygulanan yasaklar ağır şekilde eleştirilmiştir. (Akit 29 Ekim 1998)

2000'li yıllara gelindiğinde ise; 3 Kasım 2002'de yapılan seçimlerin sonucunda henüz siyasi hayata yeni başlamış olan Recep Tayyip Erdoğan'ın lideri olduğu Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) en fazla oyu almış, daha önceki hükümet partileri %10'luk barajı dahi alamamıştır. Tek başına iktidar olmayı başaran AKP uzun süredir devam eden koalisyon

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

hükümetleri sürecini bitirmiş ve günümüze kadar süreçte tek başına hükümet olma özelliğini devam ettirmektedir. (Özçelik, 2007: 167-182)

Bayram kutlamalarında politik çekişmelerin diğer dönemlere oranda daha fazla arttığını söylemek mümkündür. Özellikle iktidar partisi ile muhalefet arasındaki gerginlikler tüm konularda olduğu gibi Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da etki etmiştir. 1998'den itibaren 28 Şubat süreci ile başlayan gerilim, ülkedeki görüş farklılığı olan kesimlerdeki çekişmeyi her geçen gün arttırmıştır. Özellikle irtica karşıtı önlemler, uygulanan yasaklar sürekli gündemi tutmuş, aynı biçimde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını da gölgelemiştir. 2001-2002 yıllarında yaşanan ekonomik problemler ve yasaklamalar vurgulanarak, devletin bayramda baloda eğlenirken, ekonominin battığı hatırlatılmış "Cumhur Battı" (Akit, 29 Ekim 2001) "Cumhur Bayramına Hasret" gibi başlıklar kullanılmıştır. (Vakit, 29 Ekim 2002) 2003 yılı cumhuriyetin 80. Yıldönümüdür. Bu yıla özgü daha özel programlar yapılmakla birlikte, yine ülke içerisindeki politik çekişmeler, ortak bir coşku yaşanmasını engellemiştir. Birbirine zıt fikirli basın organları, bir taraftan yoğun katılımlı ve coşkulu bayram kutlamaları yapıldığını ve tam bir bayram yaşandığını yazarken, (Cumhuriyet, 29-30 Ekim 2003), diğer taraftan tam tersi yorumlar yapılmıştır. (Vakit, 29-30 Ekim 2003).

Kasım 2003'te yapılan genel seçimler sonucunda, AKP iktidarı döneminde de günümüze kadar geçen süreçte, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında gerek iç ve gerekse de dış politikadaki gelişmeler etkili olmuştur. İktidar-muhalefet arasındaki çekişmeler bu döneme kadar geçen süreçte olduğu gibi aynı biçimde tekrar etmektedir.

Sonuç

Türklerin hayatlarını etkileyen günleri kutlama geleneği çok eski çağlarından itibaren başlamıştır. Tarihleri boyunca yaşadıkları dönemlerin özellikleri ve değişen şartları çerçevesinde bu etkinlikleri de çeşitlenerek artmıştır. Fransız Devrimi sonrası ulus devletlerin kurulması ile birlikte inşa edilmeye başlayan değerlerden birisi de özellikle devletlerin kuruluş günlerinin milli bayram günü olarak kabul edilmesi olmuştur. Bu bağlamda ilk olarak II. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün, o dönemin meclisi tarafından Türkiye'nin milli bayram günü olarak belirlenmişti. Bu bayram Cumhuriyet ilan edildikten sonra 1935'e kadar kutlanmaya devam etmişse de Cumhuriyetin ilan edilmesi sonrası durum değişmiştir. Cumhuriyet İlan edildiği gün ve sonrası günlerde "kendiliğinden", 1924'te "Kararname" ile 1925'ten itibaren resmi olarak "Milli Bayram" olarak kutlanmaya devam etmektedir.

Atatürk döneminden itibaren bayram kutlamalarında resmî törenler 10. Yıla kadar resmi kabul, resmi geçit, gece düzenlenen fener alayları ve balo şeklinde yapılmıştır. 10. Yıl kutlamaları ise günümüze kadar olan süreçte en fazla önemsenen ve özellikle 10. Yıl marşı ile en kalıcı olanı olmuştur. Bu yıl bayram üç güne çıkarılmış ve kendisinden sonraki yıllarda tekrar edilmiştir. Yine ilk kutlamalardan başlayarak resmi geçitlerde, söylemlerde ve basında

yer alan yazılarda devrim dönemine özgü Cumhuriyetin kazanımları, eski ile yeninin karşılaştırmaları ve yapılan düzenlemelerin önemi vurgulanmıştır. Atatürk dönemi toplumu, savaşın acılarını ve bir imparatorluğun dağılması ve anavatanını kaybetme korkusunu yaşamıştır. Dolayısıyla bu dönemin kutlamaları yoğun katımlı ve coşkulu yaşanmıştır. Atatürk sonrası dönem ise 1945 yılına kadar II. Dünya Savaşı'nın getirdiği endişe ve ekonomik sıkıntılar ile geçmiştir. Bu bağlamda bayram kutlamalarında resmi geçitler artık devrim sergilemekten ziyade askerin gücü ve disiplinini gösterme biçimine dönüşmüştür. Söylem ve köşe yazılarında ise endişe ve sıkıntılar ile yapılması gereken fedakarlıklar ön plana çıkmıştır. 1946 yılından itibaren çok partili siyasi hayata geçiş kendini bayram kutlamalarında hissettirmiş ve iktidar- muhalefet çekişmelerini içeren iç politika ile değişen dış politika etkili olmuştur. 1950'den itibaren 27 yıllık CHP'nin iktidarı DP'ye devretmesi ile her alanda devrim dönemi uygulamalarının birçoğunun kaldırılması bayram kutlamalarına da sirayet etmiş iktidar- muhalefet çekişmeleri her geçen yıl artarak bayram coşkusu ciddi zedelemiştir. 1960 sonrasında da benzer çekişmeler devam etmiş ve günümüze kadar olan süreçte, özel bir kanun çıkarılarak yapılan 50. Yıl kutlamaları, 75. Yıl ve 80. Yıl kutlamaları nispeten coşkulu geçmiştir. Tören olarak büyük değişiklikler olmazken son yıllarda iktidar- muhalefet çekişmeleri, terör eylemleri, ekonomik bunalımlar gibi sorunlar Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını geçmişle karşılaştırıldığında çok daha olumsuz etkilemeye devam etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Vesikaları

BCA 1933. Fon Kodu: 450. 01, Yer No, 11 50 36-1.

BCA 1939.Fon Kodu 490.01, Yer No. 11 56 58 1 Cumhuriyet'in 16. Yıldönümü Kutlama Talimatı, Ankara.

BCA 1940. Fon Kodu 490.01, Yer No. 11 56 59 1 Cumhuriyet'in 17. Yıldönümü Kutlama Programı, Ankara.

BCA 1942.Fon Kodu 490.01, Yer No. 11 56 60 1 Cumhuriyet'in on dokuzuncu Yıldönümü Kutlama Programı, Ankara.

BCA, 16 Temmuz 1933.Fon Kodu, 490 01, Yer No, 11 50 36.1.

BCA, 22 Nisan 1933.Fon Kodu: 450. 01, Yer No, 11 50 36-1.

BCA, 24.02.1972. Fon Kodu, 30 18 1 2, Yer No, 279 18 2.

BCA, Fon Kodu, 03010.01.02, Yer No. 124.80.12,23.

BCA, Fon Kodu, 30 18 1 1, Yer No, 13 23, 21.04.1925.

BCA, 1925. "Cumhuriyetin İlanına tesadüf Eden 29 Ekim'in Milli Bayram kabul Edilmesi Hakkında Kanun, Kararname ve Talimatname" Fon Kodu, 2.13..2, 23. 4. *Düstur*, 1340, 5. Tertip, C.5.

Resmi Gazete, 26 Haziran 1933, Sayı:2437.

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Resmî Gazete, Kabul Tarihi 27.5.1935, "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun".

Resmî Gazete, Kabul Tarihi, 30.3.1973. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 50'nci Yıldönümünün Kutlanması Hakkında Kanun", Kanun No, 1701.

Resmî Gazete, 19 Mart 1981, Sayı.17284.

Resmî Gazete, Tarih: 9/11/1982 Sayı: 17863 (Mükerrer)

2. Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt I, İçtima Senesi II, Devre II.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1909, C.5, Devre 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1938, C.18, Devre:5.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1958, Devre 1, İçtima; 2, C.10, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi: 1, Cilt 3, İçtima 43.

Tetkik Eserler

Kitaplar

Anıtkabir Özel Defteri 2001. (1953'ten Günümüze Anıtkabir'i Ziyaret Eden Yerli ve Yabancı Heyet Başkanlarının Atatürk Hakkındaki Duygu ve Düşünceleri), C. I, Ankara.

Atatürk, Kemal. 2002, *Nutuk (1919-1927)*, Ankara.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1997, Ankara.

Aydemir, Şevket Süreyya, 1999. *İkinci Adam*, C.2, 7. Baskı, byy.

Biçer, Hasan 2017. *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Kutlamaları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Bolat, Bengül Salman 2012. *Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara.

Çavdar, Tefik 1996. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, (1950-1995)*, Ankara.

Çay, Abdülhaluk, 1996. *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, 7. Baskı, Ankara.

Erdem, Sargon, 1992. "Bayram", *İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul.

Ergin, Muharrem 2004. *Dede Korkut Kitabı*, C.I-II, Ankara.

Eroğul, Cem, 2003. *Demokrat Parti Tarih ve İdeolojisi*, 4. Baskı, Ankara.

Ertuğ, Zeynep Tarım, 1999. "Osmanlı Devleti'nde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek, *Yeni Türkiye*, Sayı:34, Yıl:6.

Goloğlu, Mahmut, 1974. *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Ankara; Koçak, Cemil, 1996. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, C.I-II, İstanbul.

Kili, Suna & Gözübüyük Şeref 2000. *Türk Anayasa Metinleri*, 2. Baskı, İstanbul.

Mahmut, Kaşgarlı, 1939. *Divan-ı Lügat'it- Türk*, Çev. Besim Atalay, C.I, Ankara.

- Ökte, Faik 1951. *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul.
- Pekolcay, Necla 1992. *Mevlid*, 11. Baskı, İstanbul.
- Rehber Kitap (1923-1933) 1933, TTK Kütüphanesi.
- Safa, Peyami 1996. *Türk İnkulâbına Bakışlar*, 2. Baskı, Ankara.
- Tansel, Selahattin 1991. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.1-2, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer 1952. *Türkiye'de Siyasi Partiler, (1859-1952)*, İstanbul.
- Tuncel, Bedrettin 1972. *Atatürk ve 30 Ağustos Zaferi'nin İlk Kutlanması*, Ankara.

Makaleler

- Akandere, Osman 2009. "1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar I", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.25, Sayı 75, s.437-463.
- Akandere, Osman 2010. "1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar" II, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.26, Sayı 76, s, 1-26.
- Çolak, Filiz 2006. "II. Meşrutiyet'in Bayram İlan Edilmesi Osmanlı Başkentinde Hürriyet Bayramı Kutlamaları", *Toplumsal Tarih*, Sayı 151.
- İnan, Abdülkadir 1968. "Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara.
- Koca, Salim 2002. "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", *Türkler*, 3. Cilt, Bölüm 16, Ankara.
- Oğuz, M. Öcal 2005. "Somut Olmayan Kültürel Miras: Türkiye'de Nevruz/ Yenigün", *Milli Folklor*, C. 9, Sayı; 65.

Gazeteler

- Akit*, 28 -29 Ekim 1998.
- Akit*, 29 Ekim 2001.
- Atay, Falih Rıfki 29 Ekim 1942, "19. Yıl", *Ulus*; Atay Falih Rıfki 29 Ekim 1943. "Yirminci Yıldönümü" *Ulus*.
- Atay, Falih Rıfki, "Güvenmek, İnanmak ve İnönü", *Ulus*, 29 Ekim 1946.
- Barış*, 29 Ekim 1977.
- "Cumhuriyet Bayramı ve Sovyet Rusya", *Zafer*, 30 Ekim 1949.
- Cumhuriyet* 29 Ekim 1950.
- Cumhuriyet* 29 Ekim 1953.
- Cumhuriyet* 29 Ekim 1965.
- Cumhuriyet* 30-31 Ekim 1938; *Ulus* 30 Ekim 1938.
- Cumhuriyet*, 20- 29 Ekim 1998

1923'ten 2000'e Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Cumhuriyet, 27- 28 Ekim 1941, 1944.

Cumhuriyet, 27 Ekim 1973.

Cumhuriyet, 28 Ekim 1994.

Cumhuriyet, 29 Ekim 1982.

Cumhuriyet, 29-30 Ekim 2003

Cumhuriyet, 30 Ekim 1925-1929.

Cumhuriyet, 30 Ekim 1933.

Cumhuriyet; Orta Doğu, 29-30 Ekim 1980)

Erer, Tekin 28 Ekim 1973 "Kaygılar İçindeyiz", *Son Havadis*.

Erim, Nihat. "Cumhuriyet'in 23. Yıldönümünde Dış Münasebetlerimiz", *Ulus*, 29 Ekim 1948.

Fenik, Mümtaz Faik, 31 Ekim 1952. "Ulus'taki Resimler ve Bir Zihniyet" *Zafer*.

Hakimiyeti Milliye, 29 Ekim 1928.

Hakimiyeti Milliye, 29-31 Ekim 1927.

Hakimiyeti Milliye, 30 Ekim 1925.

Hakimiyeti Milliye, 30 Ekim 1925-1929.

Hakimiyeti Milliye, 30 Ekim 1933.

Hakimiyet-i Milliye; Vakit, Cumhuriyet, 30-31 Ekim 1924.

Hergün, 29 Ekim 1975.

Milliyet 29 Ekim 1950.

Milliyet 29 Ekim 1953.

Milliyet 29 Ekim 1954.

Milliyet 29 Ekim 1963.

Milliyet, 1 Kasım 1926.

Milliyet, 29-30 Ekim 1971.

Milliyet, 31 Ekim 1929.

Nadi, Nadir. "Vazife", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1948.

Nadi, Nadir. 29 Ekim 1956. "Kaçınılmaz Ödev", *Cumhuriyet*.

Nadi, Nadir. 29 Ekim 1957. "Olgunluk Sınavı", *Cumhuriyet*.

Nadi. Yunus 31 Ekim 1938. *Cumhuriyet*, "Büyük Şefe Sonsuz Hürmet ve Tazim"

Selçuk, İlhan 26 Ekim 1973. "Yasalardan Kaldırılmalı", *Cumhuriyet*.

Ulus 29 Ekim 1951.

Ulus 29 Ekim 1953.

Bengül BOLAT

Ulus, 27 Ekim 1943, 1945.

Ulus, 30 Ekim 1939-1945.

Vakit 29 Ekim 1994

Vakit, 29 Ekim 2002.

Vakit, 29-30 Ekim 2003.

Vatan, 27 -28Ekim 1973

Yalçın, Hüseyin Cahit "Türkiye'nin Dış Politikası", *Ulus*, 29 Ekim 1949.

Zafer 29 Ekim 1953.

Zafer, 29 Ekim 1950.

Zafer, 29 Ekim 1957.

Zafer, 31 Ekim 1951.

Mahmut BOLAT

Doçent, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Kırşehir/Türkiye
Associate Professor, Kırşehir Ahi Evran University/Faculty of Arts and Sciences/Department of History/Division of History of the Republic of Turkey, Kırşehir/Türkiye
eposta: mbolat@ahievran.edu.tr

<https://orcid.org/00000-0003-2276-6018>

RorID: <https://ror.org/05rrfpt58>

Atıf/Citation: Bolat M. 2023. Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 307-323. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1355580>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	05.09.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	21.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

ATATÜRK DÖNEMİ HÜKÜMET PROGRAMLARINDA KALKINMA POLİTİKALARI

Öz

Atatürk önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kuran kadroların temel şiarı olan düzen ve ilerleme fikri doğrultusunda, Türkiye'de planlı iktisadi ve sosyal kalkınma görüşü cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hakim olmuştur.

Bu anlamda planlı iktisadi ve sosyal kalkınma, dönemin bütün hükümetlerinin temel hedefi olmuş ve bu hükümetler programlarında, Türkiye'nin kalkınması için gerekli stratejileri dönemin siyasi konjonktürü, ülkenin içinde bulunduğu şartlar, sahip olduğu kaynaklar ve toplum yapısına göre belirlemişlerdir.

Atatürk Dönemi hükümetlerine bakıldığında, bu hükümetler kısa süreli Fethi Okyar ve Celal Bayar hükümeti dışında İsmet İnönü tarafından kurulmuş ve bu hükümetlerin belirlediği stratejiye göre Türkiye'nin kalkınma hamleleri gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu doğrultuda, Atatürk Dönemi kalkınma hamlelerinde başlangıçta, ülkenin kalkınmasının sağlanmasında özel girişimciliğin asıl itici güç olacağı noktasından hareketle, devletin de desteğinin olduğu liberal politikalar benimsenmiştir. Bu politikalarla hedeflenen amaç; devlet destekli bir özel sektör oluşturmak ve kalkınmayı bu özel girişimciler vasıtasıyla gerçekleştirmektir.

Bu düşünceye ve uygulanan politikalara rağmen, sermaye birikimi ve nitelikli işgücü eksikliği, altyapı sorunları ve 1929 Dünya Ekonomik Buhranının etkisi nedeniyle hedeflenen amaçlara tam olarak ulaşamamıştır. Bu nedenle, 1930'lu yıllardan itibaren özel girişimciliğin soyutlanmadığı devletçi politikalar uygulanmaya başlanmış ve kamu kesimi ekonomik dinamiklerin anahtarı pozisyonuna gelmiştir.

Mahmut BOLAT

Bütün bu süreçte klasik bir tarım toplumunun dönüşümünü sağlayarak, tarım sektörü yanında sanayi sektörünün de gelişimi hedeflenmiş, bunun yanı sıra yapılan inkılaplarla, toplumsal dönüşüm de sağlanmaya çalışılmış ve özellikle eğitime yapılan yatırımlar, ülkenin kalkınmasına büyük katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Devletçilik, İsmet İnönü, Kalkınma Politikaları, Liberalizm

DEVELOPMENT POLICIES IN GOVERNMENT PROGRAMS DURING ATATÜRK'S PERIOD

Abstract

In line with the idea of order and progress, which were the basic slogan of the cadres who founded the Republic of Turkey under the leadership of Atatürk, the view of planned economic and social development has been dominant in Turkey since the first years of the republic.

In this sense, planned economic and social development was the main goal of all governments of the period and these governments determined the necessary strategies for Turkey's development in their programs according to the political conjuncture of the period, the conditions of the country, its resources and social structure.

When we look at the governments of the Atatürk period, these governments were established by İsmet İnönü, except for the short-term government of Fethi Okyar and Celal Bayar, and Turkey's development moves were tried to be carried out according to the strategy determined by these governments.

In this direction, in the development moves of the Atatürk period, initially liberal policies with the support of the state were adopted, based on the point that private entrepreneurship would be the main driving force in ensuring the development of the country. The aim of these policies is; was to create a state-supported private sector and realize development through these private entrepreneurs.

Despite this idea and the implemented policies, the targeted goals could not be fully achieved due to the lack of capital accumulation and qualified workforce, infrastructure problems and the impact of the 1929 World Economic Depression. For this reason, since the 1930s, statist policies that did not isolate private entrepreneurship began to be implemented and the public sector became the key to economic dynamics.

In this whole process, the development of the industrial sector as well as the agricultural sector was aimed by ensuring the transformation of a classical agricultural society, social transformation was tried to be achieved with the reforms made, and especially investments in education made a great contribution to the development of the country.

Keywords: Atatürk, Statism, İsmet İnönü, Development Policies, Liberalism

Giriş

XX. yüzyılın başlarında ulusal girişimcilerden oluşan bir sınıf yaratmak amacıyla olan devletlere göre sermaye birikimi sürecini belirleyen koşullar, doğrudan doğruya kendileri tarafından belirlenmeliydi. Türkiye’de de II. Meşrutiyet Döneminde, İttihat ve Terakki hükümetleri bunu açıkça ifade etmiş ve bir sanayiye teşvik yasası çıkararak bunu uygulama sahasına dökmüşlerdi. Cumhuriyet döneminde de devam eden bu anlayışta özel girişimciler, kalkınma görevini üstlenen kişiler olarak görülmüşlerdir. (İnsel 1996: 136-137)

Bu politikada, yeni burjuvazi devletçi olmalıydı yani varlığı, doğrudan doğruya devlet tarafından yaratılan maddi olanaklara bağımlı olmalıydı. Devletin doğrudan etki alanı içinde kalmalı ve kendisine gösterilen yerin dışına çıkmamalıydı. İşadamlarının yanı sıra sivil ve asker bürokratların bir bölümü de bir süre sonra bu faaliyetler içerisinde yer aldılar ve bu yeni girişimci sınıfı güçlendirdiler. Devlet, bu yarı-resmi girişimlerden yararlanarak kalkınma hamlelerini denetleyebiliyor ve bu faaliyetler içindeki varlığını, göze görünmeden sürdürülebiliyordu. Bu yolla yönetici kadro iktisadi aktörlerle iletişim kanalları oluşturmuş ve iktidarının ittifak temelini genişletmişti. (İnsel 1996: 138-139)

Planlı kalkınmada ise dünyada iktisadi ve sosyal kalkınmanın planlanması düşüncesi Bolşevik Devrimi ile gündeme gelmişti. İç savaştan başarı ile çıkan Bolşevikler ekonomik sorunları aşmak için NEP (Sermaye sahipleri ve köylülere sağlanan sınırlı ayrıcalıklara dayanan “Yeni Ekonomik Politika” (New Economic Policy)) projesini yaşama geçirmişlerdi. Fakat bu girişimin başarısızlığı ve yaratabileceği sorunlar sosyalist planlama fikrini ortaya çıkarmıştı ki Sovyet planlaması gerek teorik temeli, gerekse uygulamaya yönelik model ve teknikleri ile dünyayı etkilemiş ve birçok ülke bu deneyimden özellikle yaşanan kriz dönemlerinde faydalanmıştır. (Çavdar 2007: 31)

Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran yönetici sınıfın siyasal tasarımını belirleyen kaynaklardan birisi, pozitivizmin şiarı olan “düzen ve ilerleme” fikridir (İnsel 2006: 616) ki bu anlamda, iktisadi ve sosyal kalkınmanın planlanması düşüncesi Türkiye’de de Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren etkisini göstermiştir. 1923’te yapılan İzmir İktisat Kongresi’nde kalkınmanın sağlanmasında özel girişimciliğin asıl itici güç olacağı, devletin özel sektörü teşvik etmesi ve desteklemesi gerektiği ilan edilmişti. 1930’lu yılların başına kadar uygulanan bu politika, Kongre’de alınan kararlarla uyumlu bir çizgide seyretmiş ancak, ülke ekonomisinde beklenen gelişmeler sağlanamamıştır. Özel sektörde gerekli sermaye birikiminin olmaması, altyapı sorunları, nitelikli işgücü yetersizliği ve 1929 ekonomik buhranının etkileri gibi durumlar, bu politikada hedeflenen sonuçların gerçekleşmesinde ciddi engel oluşturmuştur. (Atakişi ve Cebeci 2022: 160)

Bu süreçte İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey’de kalkınmayı sağlayacak yatırımların ancak devlet eliyle yapılacağına inanan biriydi. Talat Paşa kabinesinde de sanayi ticaret nazırı

olan Mustafa Şeref Bey'in bu görüşünde, II. Meşrutiyet döneminde etkili olan "Milli İktisat" düşüncesi ve yine Bolşevik Devrimi sonrası elde edilen iktisadi kazanımların da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim 1930'lu yılların başlarında Mustafa Şeref Bey, dönemin başbakanı İsmet İnönü ile SSCB'ye yapmış olduğu gezide, Sovyet Planlama Teşkilatı'nın çalışmalarını ve sanayi alanındaki atılımlarını yakından görme fırsatı bulmuştur. Nihayetinde, takip eden günlerde Sovyet uzmanlarının İktisat Vekaleti'ndeki sanayi planı çalışmalarına katılmaları ve SSCB'den sağlanan kredi, Sovyet örneğine göre bir planın yaşama geçmesini sağlamış olmakla birlikte, bu girişime genel bir planlama olarak bakılmaması gerekir ki sonuçta bu çalışma "Birinci Beş Yıllık Sanayi" programı olarak adlandırılmıştı. Buradaki temel ilke, "ithal ikamesi" doğrultusunda kurulacak olan sanayi hamlesinin devlet tarafından gerçekleştirilmesiydi. Dünya Ekonomik Buhranının etkisi ile kısıtlı bir şekilde gerçekleştirilmek durumunda kalınan ithalat nedeniyle ilk sanayi programındaki ithal ikamesi uygulaması daha sonraki hemen hemen tüm iktisadi plan çalışmalarında da devam ettirilmiştir. Mustafa Şeref Bey'in, İş Bankası grubunun baskısıyla görevinden ayrılmak durumunda kalması sonrası yerine geçen Celal Bayar'ın devletçilik politikası da İttihat ve Terakki'nin son dönem kabinesinin ulusal burjuva yaratma çabasına uygundu. Bu anlamda bu dönemde kamu yatırımlarında devlete ait iktisadi kuruluşlar, özel kesimin sermaye birikimine doğrudan ya da dolaylı olarak katkıda bulunmuşlardır. (Çavdar 2007: 32-33)

Bu doğrultuda, Atatürk Dönemi kalkınma politikalarında ilk dönem genellikle liberal dönem olarak adlandırılır. Bu dönem, devlet yardımı ile canlandırılmaya çalışılan bir liberal dönemdir yani devletin yardımı ile özelleştirme politikası izlenmiştir. İkinci dönem ise devletin ekonomiye yoğun olarak ve doğrudan girdiği ve devletçi politikaların izlendiği bir dönem olarak adlandırılır. (Küçük 1971: 212)

1. İnönü Hükümetlerinin Programlarında Kalkınma Politikaları

Atatürk Dönemi hükümetlerine baktığımızda, bu süreçte 22 Kasım 1924 ile 3 Mart 1925 arası Fethi Okyar Hükümeti ve 1 Kasım 1937'den Atatürk'ün vefatına kadar geçen süre içerisinde de Celal Bayar'ın önderliğinde kurulan kısa süreli hükümetler dışındaki bütün hükümetlerin İsmet İnönü liderliğinde kurulduğu görülmektedir.

29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilan edilmesi sonrası Türkiye ekonomisi, hızlı bir dönüşüm içerisinde girmiş ve bu süreçte, ekonominin içinde bulunduğu yetersiz iktisadi koşullar, yapılması öngörülen politikaların da temelini oluşturmuştur. 1923 sonrası dönemde liberal ekonomi anlayışının hakim olduğu görülmekle birlikte bu durum, ekonomi içerisinde kamu kesiminin varlığının tamamen soyutlandığı anlamına da gelmemektedir. (Çelik ve Çetiner 2019: 124)

Bu doğrultuda, 1923-1929 arası dönemde uygulanan kalkınma politikası, genel hatlarıyla özel girişimin teşvik edildiği, devlet müdahalesinin sınırlı olduğu bir yapıdadır.

Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları

Gelişimi sağlayacak kurum ve kuruluşların meydana getirilmesi de bu yapının olağan sonuçlarıdır. (Çelik ve Çetiner 2019: 124)

Cumhuriyetin ilanının bir gün sonrası kurulan ilk İnönü Hükümetinin, hükümet programı İsmet İnönü tarafından TBMM’de açıklanırken, pozitivizmin şiarını kendine rehber edindiğini söyleyebileceğimiz İnönü yaptığı konuşmada; TBMM’nin öteden beri takip ettiği gelişim ve ilerleme için, barış içerisinde bir huzur için, ısrarlı bir şekilde sürdürdüğü politikanın, kendi hükümeti için de hareket tarzı olacağını söylemiş ve başında bulunduğu hükümetin şiarının faaliyet, gayret ve iş yapma arzusu olduğunu belirtmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 85)

Cumhuriyetin bu ilk hükümeti sonrası 6 Mart 1924 ile 22 Kasım 1924 arası ikinci hükümette İsmet İnönü önderliğinde kurulmuş ve bu dönemde de ilk İnönü hükümeti döneminde uygulanan politika devam ettirilmiştir. 17 Kasım 1924’te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kurulduğu ve tartışmaların yaşandığı siyasi ortam içerisinde İnönü’nün istifası üzerine hükümeti kurma görevi ılımlı kişiliği ile bilinen Fethi Okyar’a verilmişti. Fakat Fethi Bey’in bir süre sonra ortaya çıkan Şeyh Sait İsyanı’na bakışı - ki Fethi Bey bu isyanı çok büyük bir tehlike yaratmayacak yerel bir hareket olarak görmüştü -, İnönü’nün bu isyan hakkında Fethi Bey’e karşıt görüşü ve Atatürk’ün de bu görüşü desteklemesi üzerine Fethi Bey’in istifası sonrası, 3 Mart 1925 tarihinde hükümeti kurma görevi yeniden İnönü’ye verilmiştir.

1 Kasım 1927 tarihine kadar sürecek bu hükümetin programının TBMM’de müzakeresi sırasında İnönü, hükümetin genel siyasetinin belli olduğunu, dış politikada iyi ilişkilerin korunacağını, bayındırlık, ziraat ve sağlık alanında uygulanan politikaların, ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda geliştirileceğini, cumhuriyetin verimli, randımanlı politikalarının maliyede, eğitimde, iktisadi ve adli sahada devam ettirileceğini, ülke savunması için gerekli tedbirlerin alınarak, askeri gücümüzün artırılacağını ve iç politikada huzur ve sükunun sağlanması hedefinde olduklarını belirtmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 122)

Bu hükümet döneminde 1926’da, Dr. Camille Jacquard’ın başkanlığında İstatistik Umum Müdürlüğü kurulmuş, Ticaret ve Tarım Bakanlıkları kaldırılmış ve bu çalışmalar İktisat Vekaleti bünyesinde birleştirilmiştir. Bütün bu gelişmeler, bilgi toplayabilecek ve belli hareketlere hız kazandırabilecek güçte örgütlenmeler kurmaya yönelik iradenin ürünüydüler. (İnsel 1996: 150-151)

Bu dönemde devlet, yeni oluşan yerel sanayileri korumak amacıyla onlara tekel kurma hakkı tanımıştır. Örneğin, 1925’te kurulan şeker tekelleri, ithalat tekelleriyle güçlendirilmiş, böylece ithal ürünler, uluslararası fiyatların üstünde olan iç üretim fiyatından satılabilmişlerdi. 1927’de çıkarılan Sanayiye Teşvik Yasası, sanayi ve madencilik alanında

faaliyet gösteren girişimlere önemli ayrıcalıklar tanımış ve daha da önemlisi, vergi muafiyeti getirmişti. (İnsel 1996: 142)

Ekonomik kalkınma yolunda önemli bir tarihsel dönemeç olan Türkiye İktisat Kongresi'nde, yeni Türkiye Devleti'nin iktisat politikalarını belirleyecek kararlar alınmış, bu kongrenin açış konuşmasında Atatürk: *“Siyasi ve askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsun, iktisat zaferleriyle taçlandırılmazlarsa elde edilen zaferler sürüp gidemez, az zamanda söner”* diyerek, iktisadi bağımsızlıkla siyasi bağımsızlığın birbirinin ayrılmaz parçası olduğunu vurgulamıştı. Yine kongrede İktisat Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, karma ekonomi modelinden söz ederek, iktisadi girişimlerin kısmen devlet, kısmen de özel girişim tarafından üstlenilmesi gerektiğini söylemiş ve bu durum 1929'a kadar ülkenin genel ekonomi politikasını belirlemiş ve zaman zaman devletin ekonomiye müdahalesini de içinde barındıran bir liberal iktisadi politika izlenmiştir. İzlenen bu politika gereği hükümet, 1920'lerden itibaren özel birikime elverişli bir ortam yaratacak, doğrudan destek sağlayacak, bazı önemli çıkar çevrelerinin eğilimlerini yansıtacak ve iktisat politikası kararlarının hazırlanmasına yardımcı olacak yeni örgütler kurmuştur. (Yaktı ve Soylu 2011: 679) Bunlardan birisi 1924'te Atatürk'ün önyak olduğu İş Bankası'nın kuruluşudur. Atatürk o dönemde, bankanın kuruluş sermayesinin dörtte birini bankaya yatırmıştır. İktisat Bakanı Celal Bayar hükümetten çekilmiş ve bu bankanın genel müdürlüğüne atanmıştır. Otuz üç kurucu ortağın üçte birinden çoğu, Atatürk'e yakınlığıyla tanınan siyaset adamlarıydı. Bu bankanın daha da ilginç bir özelliği, bütün yönetim kurulunun, milletvekillerinden oluşmasıydı ki hatta içlerinden ikisi de bakandı. (İnsel 1996: 139)

Bir diğer örnek ise iktisat politikalarının özel girişimciliği desteklemeye öncelikle yöneldiği bir dönemde, 25 Haziran 1927'de kurulan Âlî İktisat Meclisi (ÂİM)'dir. Bu tür meclisler, 19. yüzyıl başlarında Fransa, Almanya, İtalya gibi ülkelerde görülen ve iktisat politikasının şekillenmesi amacıyla oluşturulmuş yardımcı bir kuruluşlardır. Daha çok danışma organı niteliği taşımaktadır. (Yaktı ve Soylu 2011: 679-680)

İlk örneklerine Avrupa'da rastlanan bu ekonomi danışma kurullarından esinlenen hükümet, bu ülkelerdekine benzer bir kuruluşu Türkiye'de kurmuştu. Bu kuruluşta yer alan üyelerin yarısını bakanlar kurulu atıyor, diğer yarısını da sanayi ve ticaret odalarıyla, meslek kuruluşları belirliyordu. (İnsel 1996: 150)

Âlî İktisat Meclisi kanun tasarısının 24 Mart 1927 tarihli gerekçesinde, bu meclisin kurulma amacı şu şekilde belirtilmiştir: I. Dünya Savaşı'na katılan bütün ülkeler, savaş bitiminden sonra azalan üretim güçlerini, kaynak ve araçlarını yeni oluşan koşullarda düzenlemek için, iktisat şuraları oluşturmuşlardır. Bu doğrultuda, Türkiye'de de ülkenin genel iktisadi gelişimini inceleyerek hızla ilerlemesini sağlamak amacıyla alanında uzman kişilerden oluşan bir kurul oluşturulması zorunlu görülmüştü. Âlî İktisat Meclisi'nin Avrupa'daki örneklerinden bir farkı, sınıfsal çıkar çatışmalarını uzlaştırmanın dışında özel

Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları

kesimin bazı isteklerinin hükümete ulaştırılmasında aracı rolü üstlenmesi olmuştur. (Yaktı ve Soylu 2011: 680-681)

Bu arada, 1 Kasım 1927 tarihinde yeniden hükümeti kurma görevi verilen ve bu hükümeti 27 Eylül 1930 tarihine kadar devam eden İnönü, hükümetinin TBMM’de programını beyan ederken, izleyecekleri siyaset üzerinde ayrıntılı bir demeç vermeyi lüzumlu görmediğini, çünkü yıllardan beri uyguladıkları politikalarda bir değişiklik olmayacağını ifade etmiştir. Sözlerine devamla İnönü, yine de izleyecekleri siyasetin basit bir çerçevesini çizmiştir. Buna göre; iç politikada vatandaşların hür, emniyet ve huzur içerisinde bir yaşam sürdürmesi gayesini taşıdıklarını, dış politikada dostluk politikasının uygulanmasına devam edileceğini ve uluslararası alanda Türkiye’yi endişeye düşürecek herhangi bir sorunu bulunmadığını, eksik bulduğu bayındırlık bütçesinin otuz iki milyon liraya yükseltileceğini, bütçeden elde edilecek gelirleri, gelecek seneler için ülkenin savunması yanında özellikle imar faaliyetlerinde kullanmak niyetinde olduklarını, iktisadi sahada, ülkenin açıklarını kapatmaya yoğunlaşacaklarını ve genel olarak tasarrufa riayet edileceğini ve yeni hükümet kurulurken bazı bakanlıkları birleştirmeyi düşündüklerini söylemiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 134-135)

Liberal dönem olarak adlandırılabilir bu dönemde devletin politikası, ulusal burjuvazi yaratmaya yönelikti ve bu amaca uygun olarak bir takım örgütler kurularak düzenlemeler yapılmıştı. Bununla birlikte, ülkenin ticaret açığı 1929 yılında ciddi bir dengesizlik halini almış ve Türk lirasının yabancı paralar karşısındaki değer kaybı hızlanmıştır. Oluşan ödemeler dengesi açığının kapatılması amacıyla ithal ikameci olanakların araştırılmasına ve sanayileşmenin hızlandırılmasına yönelik yeni öneriler getirmek üzere ÂİM’den 1929 Haziran’ında “Türkiye’nin İktisadi Programı”nı hazırlaması istenmiştir. ÂİM’nin başlattığı bu program hazırlama işini, aralık ayında Şakir Kesebir’in bakan olarak bulunduğu İktisat Vekaleti üstlenmiştir. Bundan dolayı “Şakir Kesebir Planı” olarak anılan plan için Kesebir başkanlığında kurulan bir komisyon ülkenin çeşitli yerlerinde incelemeler yapmıştır. Bu plan Dünya Ekonomik Buhranı nedeniyle uygulanamasa da Türkiye’deki ilk iktisadi program çalışması olması bakımından önemlidir. (Yaktı Soylu 2011: 682-683)

Bu arada TBMM başkanının başkanlığında “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti” kurulmuştu. Cumhurbaşkanı bu kuruluşun resmi koruyuculuğunu üstlenirken, milletvekilleri de kurucu üyeliğini yapmışlardı. Cemiyetin hedefleri şu şekilde belirlenmişti: Halka biriktirme, tutumlu yaşama, savurganlıkla mücadele etme, yerli ürünleri çevreye tanıttıp benimsetme, bu ürünlerin niteliğini iyileştirme ve fiyatlarının düşürülmesini sağlama alışkanlıklarının kazandırılması. (İnsel 1996: 152)

Bunlarla birlikte 1929 Dünya Ekonomik Buhranı 1930’larda devletin ekonomiye doğrudan müdahalesini gerektiren ve içe dönük kalkınma modeli olarak tanımlanan, yeni bir ekonomik sistemin uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Böylelikle Türkiye, 1923-1929

döneminde uyguladığı liberal ekonomi politikalarını bırakmak zorunda kalmış ve devletçilik ilkesinin uygulandığı bir döneme geçiş yapmıştır. (Atakişi ve Cebeci 2022: 161) Bu dönemde yaşanan ekonomik buhran ve buna bağlı olarak yüksek işsizlik oranı ve tüm dünyada yaşanan liberal doktrinin başarısızlığı ve sonuçları, ekonomiye yön veren temel dinamiğin kamu kesimi olması sonucunu doğurmuştur. Başka bir deyişle, yaşanan gelişmeler Türkiye ekonomisi için 1930'lu yılların devletçi yapısını meydana getirmiştir. (Çelik ve Çetiner 2019: 125)

Bu arada 27 Eylül 1930'da İnönü'ye hükümeti kurma görevi verilmiş ve 4 Mayıs 1931'e kadar sürecek olan beşinci İnönü Hükümeti kurulmuştur.

TBMM'deki hükümet programı ve müzakeresi sırasında İnönü, hükümetinin izleyeceği siyasetin genel ve ana hatları ile senelerden beri takip edilen yolun aynı olacağını beyan etmiştir. İç politikada, cumhuriyetin gereklerine göre ilerleme sağlanması, vatandaşların huzur ve emniyeti için çalışılması ve bunların geliştirilmesi, kültürel ve sosyal birliğini korunması ve pekiştirilmesi, dış politikada ise Milli Mücadeleden beri kurulmuş olan dostluk siyasetinin korunması ve geliştirmesi ve yine milli çıkarlarımız göz önünde tutularak yeni dostlukların tesis edilmesinin amaçlanmakta olduğunu ifade etmiştir. Milli savunma alanında ihtiyatlı ve tedbirli bulunmanın gerekli ve zorunlu olduğunu söyleyen İnönü, cumhuriyete kadar ihmal edilmiş olan ülkenin imarınının, hükümet faaliyetinin başlıca sahası olacağını, her sahada milli birlik ve emniyetin sağlanacağını ve iktisadi gücün geliştirileceğini ifade etmiştir. Eğitim alanında mesleki eğitime önem verileceğini, okulların her türlü olumsuz tesirden uzak tutulacağını, düzenli ve ahlaki bir zihniyetle eğitim faaliyetlerinin sürdürüleceğini söyleyen İnönü, sağlık alanında bulaşıcı hastalıklarla mücadele edileceğini, sağlık ve sosyal yardım faaliyetlerinin ve adli alandaki düzenlemelerin genişletilerek devam ettirileceğini ifade etmiştir. İnönü sözlerine devamla; genel anlamda ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda gerekli düzenlemelerin yapılacağını, gelişmelerin devam ettirileceğini, cumhuriyetçi ve halkçı bir hayatın korunması ve geliştirilmesi, vatandaşların haysiyet ve şerefine korunması, siyasi, milli ve iktisadi gelişme için ilk şart olan düzenin korunmasının adli güvenceye alınacağını belirtmiştir. Yine, iktisadi sahada aynı politikaları sürdüreceklerini, iş kanunu ve işçilerin durumlarının düzenleneceğini ve bu işle özellikle meşgul olacaklarını da ifade etmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 145-146)

1930'da İnönü, hükümetin kamu harcamaları konusunda yaptığı tercihleri savunurken "ılımlı devletçilik" kavramını ortaya atmıştır. Devletçilik kavramının ortaya atılması, CHP'nin siyasal tercihlerine ilişkin bir savunma stratejisi olduğu noktasında, özellikle iktisadi aktörler tarafından eleştirilmiştir ki esasen devlet, devletçilik politikasını resmen uygulamaya başlamadan önce de ekonomik etkinlik içindeki ağırlığını koruyor, üretim ve ithalat tekellerini işletme hakkı veriyor, mal ve hizmetlerin en büyük tüketicisi olmayı sürdürüyor ve sanayi etkinliklerini 1927 Teşvik Yasası'nda olduğu gibi doğrudan destekliyordu (İnsel 1996: 165)

Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları

Altıncı İnönü hükümeti ise 4 Mayıs 1931 ile 1 Mart 1935 yılları arasında görev yapmıştır. İnönü TBMM’de hükümet programını açıklarken; hükümetinin ülkenin iç ve dış politikada barış ve huzur havası içerisinde yaşamasına birinci derecede önem verdiğini belirterek, dış politikada hedefin; dostluklar tesisi, uluslararası anlaşmalar yapılması, uluslararası toplantılara ve kuruluşlara katılım olduğunu söylemiştir. İç politikada huzur ve güvenliğin korunmasının temel görevleri olduğunu ifade eden İnönü, adli makamların bu amaca uygun olarak daima takviye edileceğini belirtmiştir. Eğitimde az masrafla daha çok vatandaşı eğitmek gayesinde olduklarını, sağlık ve sosyal alanda mücadele ve yardım hizmetlerinin arttırılarak devam ettirileceğini, imar faaliyetleri ve memleketin iktisadi durumunun geliştirilmesinin, hükümetinin başlıca önem verdiği konulardan olduğunu ifade etmiştir. İktisadi buhran karşısında ülkenin ihtiyatlı olması gerektiğini söyleyen İnönü, bununla birlikte ülkenin ürün çeşitliliğinden dolayı iktisadi buhranla mücadele etme noktasında ümitli olduklarını ve ciddi bir sarsıntıya maruz kalmadan öngörülen programları uygulayabileceklerini de sözlerine eklemiş ve bunun için gerekli en büyük tedbir olarak bütçede tasarrufu en üst seviyeye çıkaracaklarını ifade etmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 217-218)

Bu dönemde, 1933 yılında “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” hayata geçmiş ve temel olarak sanayi sektörünün ekonomideki payının artırılması hedeflenmiştir. Dönemin temel doktrini, iktisadi başarının ancak planlı bir ekonomi politikasıyla sağlanabileceği şeklindedir. Bu ilk planda hedeflenen amaçlara ulaşılabildiği görülmektedir ki hedefler planın öngördüğü zaman aralığının öncesinde tamamlanmış ve böylece başarılı bir kalkınma hamlesi gerçekleştirilebilmiştir. Bununla birlikte uygulamaya konulacağı dönemde başlayan savaş nedeniyle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın uygulanması mümkün olmamıştır. (Çelik ve Çetiner 2019: 125)

Bu yıllarda da varlığını sürdürdüğünü gördüğümüz ÂİM’in 5 Ocak 1933’teki toplantısında birinci gündem maddesini, Türkiye’de sanayinin nasıl kurulup geliştirileceği oluşturmuştu. Burada, ülkenin hızlı bir iktisadi kalkınma gerçekleştirememesinin temel sebebi sermaye kıtlığına bağlanmıştır. Hükümet bu sorunu, kurduğu bankalar ve devlet işletmeleri ile aşmaya çalışmış, bütçe olanakları ve başka bazı zorunlu tasarruf yöntemleri ile desteklemeye çalışmıştır. ÂİM’in bu kurumlardan bazısına yönelik eleştirileri etkili olmuş ve buna bağlı olarak da kurulması düşünülen Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası kanunlarında yapılan değişikliklerle bu iki kurum yerine 3 Haziran 1933 tarihinde Sümerbank kurulmuştur. (Yaktı ve Soylu 2011: 684)

Bir danışma organı niteliğinde kurulan ÂİM, getirdiği önerilerle Sümerbank’ın kurulmasında oynadığı rol yanında Türkiye’de planlama çalışmalarının başlatılmasında da öncü olmuş, Türkiye’de ilk iktisat programı örneğinin oluşturulmasında ve hazırladığı raporlarla KİT’lerin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır Bununla birlikte, danışma organı

niteliğini tam olarak yerine getiremeyen ÂİM, ticaret sermayesine olan yakınlığı nedeniyle daha çok bu grubun sözcüsü gibi çalışmıştır. Yine ÂİM kuramsal görevini, yani iktisat politikalarına müdahale etme işini hiçbir zaman yerine getirememiş ve bu nedenle de devletçiliğin güçlü olduğu 1935'te, hükümet tarafından kapatılmıştır. (Yaktı ve Soylu 2011: 691-692; İnsel 1996: 150)

Atatürk dönemindeki yedinci İnönü hükümeti ise 1 Mart 1935'te kurulmuş ve 1 Kasım 1937'ye kadar görevini sürdürmüştür.

İnönü TBMM'de hükümet programını açıklarken; hükümetinin şimdiye kadar olan hükümetlerinde olduğu gibi sade bir programa sahip olduğunu, amaçlarının Türk toplumunun barış ve güven içerisinde ilerlemesini sağlamak olduğunu söylemiştir. Ekonomi alanında zamanın şartlarının gittikçe zorlaştığını ifade eden İnönü, memleket içinde üretimi ve yerli malların tüketimini arttıracak uygulamaları teşvik etmeyi gerekli gördüğünü ve sanayileşmeye verdikleri önemin arttığını, sanayide kullanılan hammaddelerin fiyatlarında indirim yaparak bunların kullanımının arttırılacağını ifade etmiştir. Bundaki amacın genel hizmet ve şirket masraflarını indirerek ve gerekse de yerli ürün ve mamullerin fiyatlarını ucuzlatarak bu alanda bir genişleme ve ilerleme sağlamak olduğunu kaydetmiştir. Demiryolları, rıhtım ve limanların devlet elinde bulunmasının faydalarının her geçen gün daha iyi anlaşıldığına vurgu yapan İnönü, dış politikada barış ve güvenliği korumak ve teşkilatlandırmak için çalıştıklarını, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin her zamankinden daha sıcak olduğunu da özellikle vurgulayarak "*Sovyet sanayiinin güzel eserleri sanayileşme hayatımızda ebedi dostluk hatıraları olarak yükselmektedir*" sözleri ile Türkiye'nin sanayileşme programında, Sovyet etkisini dile getirmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 235-236)

İsmet Paşa'dan sonra söz alan İzmir milletvekili Halil Menteşe, geçmişte ülkenin iktisadi kapitülasyonların baskısı altında kaldığından, ülke sanayisinin neredeyse tamamen ortadan kalktığını ve bir ziraat ülkesi haline geldiğini, ihtiyaç duyduğu mamulü ithal etmek zorunda kaldığını ve bu yüzden de ödemeler dengesinde sürekli açıklar verildiğini ve açığın dış borçla kapatılmaya çalışıldığını ifade etmiştir. Bu borçları ödemek içinde devletin diğer alanlarda uygulamaya çalıştığı yatırım programlarını layıkıyla yerine getiremediğini, iktisadi kapitülasyonların kaldırılması sonrasında ise birinci görevin ödemeler dengesini, ülkenin iktisadi dengesini kurmak olduğunu söylemiştir. İktisadi dengeyi kurmak için bir ziraat memleketi haline gelmiş olan ülkenin diğer alanlarda da yatırım yapması gerektiğini söyleyen Menteşe, bu sahada özel teşebbüslerin yapamayacağı büyük işleri devletin üzerine almasının zorunlu olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda iktisadi şartların müsait olduğu sahalarda bir an önce fabrikalar kurarak ülkenin kendine yetecek bir duruma gelmesi ve iktisadi bağımlılıktan kurtulmada, devletin faal bir görev alması gerektiğini ifade etmiştir. Yine İsmet Paşa'nın konuşması sırasında izah ettiği devletçilik anlayışına açıklama getiren Menteşe, Türkiye'de uygulanan devletçilik anlayışının diğer ülkelerde olduğu gibi iktisadi sahadan özel teşebbüsleri ihraç etmek değil, onların yapamayacağı ve ülkenin ihtiyaç duyduğu

Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları

alanlarda devletin yatırımları gerçekleştirmesi olduğunu söylemiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 237)

2. Fethi Okyar Hükümeti Programında Türkiye'nin Kalkınma Politikaları

17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ile başlayan dönemde gerginleşen iktidar-muhalefet ilişkileri sonucu İnönü'nün istifası sonrası hükümeti kurma görevi ılımlı kişiliği ile bilinen Fethi Okyar'a verilmiş ve 22 Kasım 1924'te Okyar tarafından kurulan hükümet 3 Mart 1925'e kadar görev yapmıştır.

Bu hükümetin reisi Fethi Okyar TBMM'de yaptığı konuşmada, İnönü hükümetinin takip ettiği politikalar doğrultusunda ilerleneceğini beyan etmiştir. Buna göre; Milli Savunma sahasında Türk ordusunun gerek teşkilat ve gerekse de teçhizat açısından kuvvetini arttırmak, adli sahada Türk vatandaşlarının medeni milletlerce de kabul edilen esaslarla hukukunu temin etmek, iç politikada sağlanan genel huzurun sağlanması yolunda gayret göstermek, memurların hak ve görevlerini tanzim için öteden beri başlanmış olan çalışmalarını devam ettirmek gayesinde olduklarını belirten Okyar, iktisadi sahada tasarrufa riayet edeceklerini, milleti zarara sokan vergilerin düzenleneceğini ve aşarın kaldırılmasına yönelik atılan adımların takip edileceğini ve rejî idaresinin kaldırılacağını da ifade etmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 97-99)

Okyar hükümetince eğitimde, Tevhid-i Tedrisat Kanunu doğrultusunda ilerleneceği, bayındırlık alanında, yol ve köprülerin inşası ile memleketin ulaşım sorunlarının çözümü, ekonomik sahada madenlerin millet yararına işletilmesi hedeflenmiştir. Ziraat alanında tarımın teşviki, iç üretimin korunması üretimin ve üretim araçlarının artırılması, hayvancılık ve tarımda görülen hastalıklara karşı tedbirler alınması ve ormanların korunması için de gerekli tedbirlerin alınarak, teşkilatlar kurulması hedeflenmiştir. Ticarete, sanayinin gelişim ve ilerlemesi için yeni tesislerin açılmasına devam edileceği, sanayicilere teşviklerin verileceği, sanatkarların üretim araçlarına sahip olabilmesi için kredi imkanlarının sağlanacağı, ihracatı arttırmak için tedbirler alınacağı belirtilmiştir. Sağlıkta, bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin temel gaye olacağı ve sağlık alanında teşkilatlanmaya azami gayret sarf edileceği, dış politikada ise milli çıkarlarımızı koruyacak tarzda ve mütekabiliyet esasına göre bir politika benimseneceği ifade edilmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 99-100)

Fethi Bey'den sonra söz alan Konya milletvekili Refik Bey, İsmet Paşa'nın başbakanlıktan çekilip yerine Fethi Bey geldiğinde bütün milletin kendisinden beklediği şeyin bu kıymetli vaatler olduğunu söylemiş ve milletin hakiki arzu ve temayüllerine tercüman olan TBMM'nin, Fethi Bey'in yanında olacağını belirtmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 102)

Fethi Okyar'ın, hükümetinin programını açıkladığı TBMM konuşmasında aşarın kaldırılmasına yönelik atılan adımların takip edileceğini ifade etmişti ki bu verginin

kaldırılması onun hükümeti döneminde gerçekleştirilmiş ve Aşar Vergisi 17 Şubat 1925'te kaldırılmıştır. Bu dönemin iç politikadaki önemli bir sorunu, 13 Şubat 1925'te çıkan Şeyh Sait İsyanıdır ki bu isyan sırasında hükümetin uyguladığı politika şiddetli bir muhalefetle karşılaşmış ve bunun sonucu Fethi Bey 2 Mart 1925'te istifa etmiştir.

3. Celal Bayar Hükümeti Programında Türkiye'nin Kalkınma Politikaları

1937 yılında İnönü'nün istifası üzerine başbakanlığa Celal Bayar getirilmiş ve bu birinci Bayar hükümeti de 1 Kasım 1937 ile 11 Kasım 1938 tarihleri arasında görev yapmıştır.

Bayar, TBMM'de hükümetinin programını açıkladığı konuşmasına; kendi hükümetinin olduğu gibi, parti hükümetlerinin kendilerine özel bir programı olmadığını, takip edecekleri programın TBMM'nin arzu ve iradelerini toplayan Cumhuriyet Halk Partisi'nin realist ve dinamik programı olduğunu söyleyerek başlamıştır. Hükümetinin, daima daha kuvvetli, daha refahlı, hür ve müstakil Türkiye halinde ifade edilmesi de mümkün olan bu programın başarılması işini üzerine almış bulunduğunu söyleyen Bayar, her işte plan, program ve rasyonel çalışmayı temel alacaklarını, ileri teknik, sürat, dikkat, takip fikri ve öngörüşün çalışmalarının ana vasfı olacağını ifade etmiştir. Bayar, emniyet ve kültürün her iyi, her devamlı şeyin ana temeli olduğunu da vurgulamıştır. Bu anlamda, iç politikada Türk milletinin ortak emeli, milli ve ferdi faaliyetlerinin her sahada kesintisiz olarak devam ettirilerek bundan istenilen sonuçların alınması için mevcut güvenlik ve istikrar havasının devam ettirilmesini amaçladıklarını ifade etmiştir. Özel idarelere ve belediyelere, kalkınma mücadelesinde başarı oranlarını arttıracak dolayısıyla hayat pahalılığını ortadan kaldırıp, ucuzluk sağlayacak görevler vereceklerini söyleyen Bayar, üreticilerin durumunu iyileştirecek zirai asayiş kanun teklifini bu dönemde TBMM'ye yetiştirmeğe çalışacaklarını, belediyelerin belli başlı işlerini planlaştırarak uygulamaya koyacaklarını ve bunun kontrolünü yapacaklarını ifade etmiştir. Sağlık alanının her zaman üzerinde önemle durdukları milli bir mesele olduğunu belirten Bayar, sağlık alanındaki çalışmalara bir plan dahilinde genişlik vermek siyasetine devam edeceklerini ifade etmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 255-257)

Medeni bir toplumun temelinin, kanunlarının mutlak hakimiyeti ve fertleri arasındaki ilişkileri ileri hayat şartlarının gereklerine göre tanzim edebilmesidir diyen Bayar, adli sahada, güvenlik ve hak işleri ile ilgili konularda ve kanunlarda kolaylık, çabukluk, açıklık ve kesinliğin esas olması gerektiğini vurgulamış, hukuki mevzuatın ticari ve iktisadi işlerle yakın ilişkisine değinmiş ve kanunları ülkenin ekonomik gelişimine ve bugünkü iktisadi hareket gereklerine daha uygun bir hale koymak zaruretinde olduklarını söylemiştir. Bayar ziraat, iktisat, bayındırlık ve hatta maliye bakanlıklarının çalışma alanlarının birbirinin gücünü azaltmayacak hatta arttıracak şekilde merkezi bir koordinasyona tabi tutulmasının, akılcı çalışmanın doğal bir gereği olduğunu söylemiş ve bu doğrultuda çalışacaklarını belirttiikten sonra ziraat alanındaki hedeflerini şu şekilde sıralamıştır:

Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları

Topraksız çiftçi bırakmamak,

İş vasıtalarını arttırmak, iyileştirmek ve korumak,

Ziraat bölgelerine göre özel tedbirler almak,

Çok iyi ve ucuz ürün temin etmek. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 258-260)

Sözlerine devamla Bayar, Ekonomi Bakanlığının, parti programına göre kendi çalışma alanına giren konularda faaliyet içerisinde olduğunu söylemiş, bu faaliyetlerin esaslarını şu şekilde sıralamıştır:

-İç ve dış konjoktüre uygun bir ticaret politikası, planlı endüstrileşme, radikal bir maden politikası, toplu bir deniz programı, rasyonel çalışma havasını kuvvetlendirme.

-Ülkenin ticaret dengesinde aktif karakterini muhafaza etmesi,

-Ticaret politikasının, milli ve uluslararası konjoktüre daima uyacak halde tutularak dinamik kalması. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 263)

Bayar, endüstrileşmenin en büyük milli davalar arasında yer aldığını, büyük-küçük her çeşit sanayii kuracak ve işleteceklerini ve en başta ülke savunması olmak üzere ürünleri değerlendirmek ve en kısa yoldan en ileri ve refahlı Türkiye idealine ulaşabilmek amacıyla olduklarını belirtmiştir. Özel teşebbüs ve sermayenin bu gün için yapmadığı veya yapamadığı işlerde, milli korunmanın gerektirdiği konularda, milli güvenliği ve genel çıkarları sağlamak, özel teşebbüs ve sermayenin çeşitlenip, büyümesini kolaylaştırmak için de devletin iş başına geçeceğini ifade etmiştir. Bayar, Atatürk'ün yapılmasını istediği ikinci endüstrileşme planı içinde hazır olduklarını ve bütçe imkanlarını temin ettikten ve ikinci tetkikleri tamamladıktan sonra bunu TBMM'ye sunacaklarını da sözlerine eklemiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 266-267)

CHP'nin programındaki direktiflere göre milli kültür sisteminin gelişimine azami önemin verileceğini belirten Bayar, bu noktada en çok üzerinde durulacak ve en çok önem verilecek konunun, aile ocağından sonra milli kültür ile ilk temasın yaşandığı, ilköğretim olduğunu vurgulamıştır. İlköğretimde, en kabiliyetli ve en iyi yetişmiş öğretmenlerimizi bu iş için kullanacağız diyen Bayar, vatandaş eğitiminde, ilköğretimin önemine vurgu yapmıştır. Mesleki eğitimde ise Türkiye'nin gelişimi için gerekli elemanların yetiştirilmesinin amaçlandığını, gençlerin yetenek ve kabiliyetlerine göre üniversite eğitimi ile taçlanacak bir eğitim sürecine veya mesleki eğitime yönlendirilmesinin hedeflendiğini belirtmiştir. Güzel sanatlar ve spor alanındaki faaliyetleri ülke çapında yaygınlaştırmak istediklerini, bununla gerek fikir ve düşünce alanında gelişme sağlanması ve gerekse de sağlıklı bireyler yetiştirmeyi hedeflediklerini ifade etmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinin hiç değişmeyen dış politikasını, Atatürk'ün ortaya koyduğu ilkelerle, barış ve dostluk çizgisinde devam ettireceklerini ve

geliştirileceklerini söyleyen Bayar, Milletler Cemiyetine bağlılık ilkesinin dış politikanın temel dayanaklarından birisi olduğunu ifade etmiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 279-283)

Bayar'dan sonra söz alan İzmir milletvekili Halil Mentеше, Bayar'ın işinin bir yönden kolay, bir yönden de zor olduğunu ifade etmiştir. Mentеше'ye göre Bayar'ın işi kolaydır çünkü İsmet İnönü ülkenin bütün zorluklarını bertaraf etmiş ve ülkeyi barış ve güven içerisinde ilerleme rotasına sokmuştur, işte Bayar böyle bir ülkede işbaşına gelmektedir. Bununla birlikte şayet İnönü döneminde izlenen siyaseti takip etmez ve bunun üzerine yeni başarılar eklemeyse de işinin zor olacağını belirtmiştir. Halil Mentеше'den sonra söz alan Muş milletvekili Hakkı Kılıçoğlu, Atatürk'ün Bayar'ı, İnönü'nün yerini doldurabileceğini bildiği için tercih ettiğini, Bayar'ın laf değil iş adamı olduğunu ve bunu daha önceki icraatlarında ispat ettiğini söylemiştir. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 284-287)

Kılıçoğlu'ndan sonra söz alan Afyonkarahisar milletvekili Berç Türker ve Elazığ milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç da, Kılıçoğlu'nu onaylar nitelikte Bayar'a destek konuşmaları yapmışlardır. (Hükümetler-Programları ve Gen. Kur. Gör. 2013: 288-290)

4. Atatürk Sonrası Dönemin Genel Bir Değerlendirmesi

Atatürk'ün vefatı sonrası İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye, kalkınma hamlelerini II. Dünya Savaşı'nın gölgesi altında yapmaya çalışmıştır. Doğal olarak savaş Türkiye'nin kalkınma politikalarını olumsuz etkilemiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nın dışında tutulması başarılı olmakla birlikte, savaş yıllarının getirdiği, yokluk, ekonomik ve toplumsal sıkıntılar temel eleştiri konularından biri olmuştur. Bu anlamda, savaşın etkilerini önlemek, ekonomik yönden gerekli koruyucu, savunucu önlemleri almak gerekçesiyle "Milli Korunma Kanunu" kabul edilmiştir. Diğer yandan bu kanunla hükümet, ekonomik faaliyetler üzerinde sıkı bir denetim de sağlamıştı. Bununla birlikte Köy Enstitülerinin kurulması ile vatandaş eğitiminde çok önemli bir adım atılmış (Demirel, 2009: 130; Turan 1999: 155-156), eğitime yapılan yatırımlar, ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmuştur.

Bu dönemdeki önemli kalkınma hamlelerinden birisi de tarım ürünlerinde yaşanan sıkıntıları ortadan kaldırmak, üretimi arttırmak amacıyla topraksız çiftçiye toprak edindirmeye yönelik atılan adımdır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında toprak ürünlerinin üretiminde ve dağıtımında yaşanan sıkıntılar yanında, çiftçinin içinde bulunduğu ekonomik problemler ve zengin toprak sahiplerine olan bağımlılığı ve vatandaşı bu bağımlılıktan kurtarma gerekliliği, topraksız çiftçiyi bir an önce toprak sahibi yapmanın önemini bir kez daha ortaya koymuştu.

Celal Bayar, hükümet programında bu soruna ilişkin olarak şunları söylemişti: "Topraksız çiftçi bırakmamak prensibi, parti programımızın 34. maddesine dayanır. Her çiftçi ailesinin

Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları

çalışarak geçinebileceği toprağa sahip olmasını vatan için sağlam bir temel ve imar esası saymaktayız.” Bu düşünce doğrultusunda hazırlıklara başlanmış ve “Çiftçiyi Topraklandırma Yasası”, 11 Haziran 1945'te TBMM'ce kabul edilmiştir. (Turan 1999: 170-173)

Hümanizmi esas alan kültür politikasının takip edildiği bu dönemde, ülkenin her tarafının demiryolu ağı ile örülmesi, Türk lirasının değerinin korunması, ülkenin ekonomik bağımsızlığı, yasa egemenliği ve toplumsal düzeni sağlamak yolunda politikalar izlenmeye çalışılmıştır. (Yılmaz 2015: 50)

1950'de yaşanan iktidar değişikliği ile CHP iktidarı, Demokrat Parti'ye bırakmış ve DP Adnan Menderes önderliğinde, CHP hükümetlerinin ekonomi alanında ağırlığını hissettiren devletçilik politikası yerine, özel teşebbüse daha çok imkan tanıyan yarı liberal bir anlayışla kalkınma politikalarını uygulamaya çalışmıştır. Kırsal ve tarımsal alanda hızlı bir makineleşme politikası izlenmiş, sulama ve enerji kaynakları elde etmek için çok sayıda baraj yapılmıştır. Yollar ve limanların inşası, okul, elektrik ve su gibi birçok hizmetin köy ve kasabalara ulaştırılması (Sitembölükbaşı 2004: 126), finans desteği, kredi kolaylığı, traktör ithali gibi tarımın modernleşmesine yönelik işler ile kırsal kesimin ekonomik faaliyetler içerisinde etkin rol almasının sağlanmasına çalışılmıştır. (İnan 2011: 48)

Menderes sonrası yeniden yapılanma süreci içerisinde; İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek, bu maksatla, milli tasarrufu arttırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma planlarını yapmayı, devletin ödevi olarak hükme bağlayan 1961 Anayasası, bu doğrultuda iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmanın plana bağlanacağını ve kalkınmanın bu plana göre gerçekleştirileceğini belirtmiş (Kili ve Gözübüyük 1985: 184, 211) ve bu döneme kadar yaşanan sıkıntılar planlı kalkınmaya geçişi hızlandırmıştır ki bu amaca yönelik faaliyetleri organize etmek için de bir nevi kalkınma politikalarında bir danışma kurulu olarak görev yapan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur (Bu teşkilat 2011 lağvedilip yerine Kalkınma Bakanlığı kurulana kadar görev yapmıştır).

Bu anlamda 1963 yılında başlayan planlı dönem ve uygulamaları, toplumsal ve ekonomik gerçeklikleri içerisinde barındırmış ve bunları daha bütüncül bir biçimde ele almıştır. (Çelik ve Çetiner 2019: 126) İlki 1963 yılında yapılan “kalkınma planları” beşer yıllık süreler için düzenlenmiş ve günümüze kadar on bir kalkınma planı yapılmıştır.

Kalkınma planlarının oluşturulmasında değişen eğitim yaklaşımları, bilim, teknoloji, mühendislik gibi disiplinleri bütünleştiren bir yöntem belirlenmiş, problemlerini çözmek için analitik, eleştirel, yaratıcı ve bilişsel düşünme becerilerini kazandıran hedefler ön plana çıkarılmıştır. Bu kalkınma planlarında kentleşme, nüfus artışı, yönetim, gelişen ticaret ağları, bölgesel politikalar gibi geniş yelpazede konular ele alınmış (Atakişi ve Cebeci 2022: 161) ve Türkiye'nin kalkınma politikaları, bu planlar dahilinde yürütülmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Atatürk Dönemi hükümetleri, cumhuriyet tarihinin üç önemli ismi İsmet İnönü, Fethi Okyar ve Celal Bayar tarafından kurulmuştur. Bu süreç içerisinde birer hükümet Fethi Okyar ve Celal Bayar, diğer bütün hükümetler ise İsmet İnönü liderliğinde kurulmuşlardır.

Bu hükümetler vasıtasıyla ve o dönemin kısıtlı imkanları ile gerçekleştirilmeye çalışılan Türkiye'nin kalkınma hamlesinde Atatürk Dönemi genel olarak iki safhaya ayrılarak incelenmiştir. Dönemin ve ülkenin şartlarının belirlediği bu bölüşümde; Cumhuriyetin ilanından Dünya Ekonomik Buhranının etkilerinin ülke üzerinde görülmeye başlandığı birinci safha liberal, bunun sonrasında 1930'lu yıllardan itibaren başlayan ikinci safha ise devletçi politikaların uygulanmaya çalışıldığı dönemler olmuştur.

Tabi burada cumhuriyetin ilanından, ekonomik buhran sonrasına kadar olan dönemi ılımlı liberalizmin, ekonomik buhranın sonrasında uygulanan politikaları da ılımlı devletçiliğin uygulandığı dönemler olarak adlandırmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü örneğin İzmir İktisat Kongresi'nde, Türkiye'nin kalkınmasında özel girişimciliğin asıl itici güç olacağı belirtilmiş olmakla birlikte, devletin bu özel sektörü desteklemesi gerektiği de ilan edilmişti. Bununla birlikte, devletçilik politikasının uygulandığı ikinci safhadan özel sektör soyutlanmamış, aksine devlete ait kuruluşlar tarafından da desteklenmiştir. Yani ilk dönemde kamu kesiminin, ikinci dönemde ise özel girişimcilerin tamamen soyutlanması gibi bir durum söz konusu değildir.

Bu dönemdeki en önemli sorunlardan biri Türkiye'nin ekonomik ve sosyal kalkınmasının sağlanması idi. Atatürk önderliğinde dönemin hükümetleri, bu amaca uygun olarak, Türkiye'nin ekonomik altyapısını güçlendirmek ve ulusal kalkınmayı sağlamak için bir dizi program uygulamışlardır.

Yine, *"Siyasi ve askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsun, iktisat zaferleriyle taçlandırılmazlarsa elde edilen zaferler sürüp gidemez, az zamanda söner"* sözünden de anlaşılacağı üzere, Atatürk'ün en büyük hedeflerinden birisi olan ekonomik bağımsızlığı sağlamak için çalışmalar başlattılar. Bu amaçla, ülkeyi salt tarım ülkesi olmaktan çıkarıp sanayi ekonomisine geçirmeyi hedeflediler. Bu noktadaki projelerle Türkiye'nin endüstriyel altyapısını güçlendirdiler.

Bu dönemde dış politikada bağımsız bir politika izlenmiş ve uluslararası kuruluş ve organizasyonlarda aktif rol oynanmıştır. Toprak reformundan sadece üretimi arttırmak değil, köylünün ekonomik bağımlılıktan kurtularak özgür iradesi ile yaşaması, hareket etmesi hedeflenmiştir. Tevhid-i Tedrisat gibi uygulamalarla eğitim sistemini modernleştirerek ve eğitime yatırım yaparak Türkiye'nin insan kaynağının geliştirilmesine ve bu şekilde ülkenin kalkınmasına çalışılmıştır.

Atatürk Dönemi Hükümet Programlarında Kalkınma Politikaları

Bu uygulamaları ile bir bakıma Atatürk'ün liderliğinde gerçekleşen Türkiye'nin her alanındaki bu dönüşüm, daha sonraki gelişmelere de bir temel oluşturmuştur.

Kaynakça

- Atakişi, Ahmet ve Atilla Cebeci. 2022. "Kalkınma Planlarının Kıyaslamalı Analizi: Türkiye Örneği". *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 4(2): 157-172.
- Çavdar, Tefvik. 2007. "Yitik Plan: 4. Kalkınma Planı". *Memleket Siyaset Yönetim*. 2(4): 30-43.
- Çelik, Onur, Sibel Çetiner. 2019. "Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Planları ve Kalkınma Planlarındaki Söylem Değişiklikleri". *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2(3): 121-131.
- Demirel, Ahmet. 2009. "İsmet İnönü". ss. 124-133 içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*. C. 2. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, (24 Nisan 1920 – 22 Mayıs 1950)*, 2013, C. I, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.
- İnan, Süleyman. 2011. "Türk Siyasetinde Adnan Menderes", *Türk Yurdu*, 100 (289): 46-50.
- İnsel, Ahmet, 1996, *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye, Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü*, Çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnsel, Ahmet. 2006. "Düzen mi Kalkınma mı?". ss. 616-621 içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. C. 5. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kili, Suna, Şeref Gözübüyük, 1985, *Senedi İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Küçük, Yalçın, 1971, *100 Soruda Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul: Çek Yayınevi.
- Sitembölükbaşı, Şaban. 2004. "Menderes, Adnan (1899-1961)". ss. 125-128 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları.
- Turan, Şerafettin, 1999, *Türk Devrim Tarihi IV (10 Kasım 1938 -14 Mayıs 1950)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Yaktı, Özlem, Perihan Ünlü Soylu. 2011. "İktisadî Kalkınma Yolunda Öncü Bir Danışma Organı: Âli İktisat Meclisi". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 12(47): 677-700.
- Yılmaz, Mustafa. 2015. "Millî Şef: İsmet İnönü". *Türk Yurdu*, 104 (333): 49-51.

Fevzi ÇAKMAK

Prof. Dr, Dokuz Eylül Üniversitesi/Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir/Türkiye
Prof. Dr., Dokuz Eylül University, Institute of Atatürk's Principles and Revolution History, İzmir,
Türkiye

eposta: fevzi.cakmak@deu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0030-400X>

<https://ror.org/https://ror.org/00dbd8b73>

Atıf/Citation: Çakmak, F. 2023. Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973).
Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 324-353.
<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1332688>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	25.07.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	27.09.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

CUMHURİYET TÜRKİYESİ'NİN SAĞLIK POLİTİKASI VE UYGULAMALARI
(1923-1973)

*“Türk'e ev bark olan her yer sağlığın, temizliğin,
güzelliğin, modern kültürün örneği olacaktır.”*

Mustafa Kemal ATATÜRK
1 Kasım 1935

324

Öz

Türk İstiklal Savaşı'nın en çetin ve zor şartları altında açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi bünyesinde kurulan hükümette tarihimizde ilk kez Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na yer verilmesi, savaşın zor koşullarına rağmen sağlık işlerinin en üst düzeyde ele alınacak olmasını gösteren en önemli gelişmeydi. Savaşın sonrasında Cumhuriyeti kuran kadro, sağlık ve sosyal yardım işlerini ciddiyetle ele almaya devam etmiş; ülkenin sağlık alanındaki yetersiz ve sınırlı olanaklarını geliştirerek, halkına koruyucu ve kollayıcı sağlık hizmeti ulaştırmanın çabası içinde olmuştur. Sağlık alanında yapılan pek çok yasal düzenlemenin yanında, ülke geneline yayılan sağlık teşkilatı ile paralel olarak nitelikli sağlık personeli yetiştirmek adına eğitim kurumlarının açılmasına özen gösterilmiştir. 1928 yılında “Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi” ile 1930 yılında “Umumî Hıfzıssıhha Kanunu” yürürlüğe girmesi Cumhuriyet'in sağlık politika ve uygulamalarının temelini oluşturmuştur. En büyük uğraş ise salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele alanında verilmiştir. Elbette ki Genç Cumhuriyet'in sağlık alanında izleyeceği politikanın ilkelerini ve yönünü “Misak-ı Tibbi” başlığı altında idealize eden Dr. Refik Saydam, vatansever bir Türk aydını ve tabibi olarak tüm bu sürecin mimarı olarak öne çıkmıştır.

Bu çalışmada Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk elli yılında uygulanan sağlık politikası ile bu politika kapsamında ortaya konulan uygulamalar hakkında bilgi verilecektir. Sağlıkta ortaya konan hedefler ile bu hedeflere ulaşmak adına girilen çabaların yanında yapılan yasal düzenlemeler, faaliyete geçen kurum ve kuruluşlar ile salgın ve bulaşıcı hastalıklarla yapılan

Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

mücadele süreci çalışmanın çerçevesini oluşturmaktadır. Çalışmanın temel kaynaklarını arşiv metinleri yanında resmi yayınlar oluşturmaktadır. Ayrıca konu ile ilgili araştırma ve inceleme eserlerde istifa edilecek kaynaklar arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Salgın Hastalıklar, Refik Saydam, Türkiye Cumhuriyeti, Hıfzıssıhha

**HEALTH POLICY OF THE REPUBLIC OF TURKEY AND PRACTICES
(1923-1973)**

Abstract

The fact that the Ministry of Health and Social Assistance was included for the first time in our history in the government established under the Turkish Grand National Assembly, which was established under the most difficult and difficult conditions of the Turkish War of Independence, was the most important development showing that health affairs would be handled at the highest level despite the difficult conditions of the war. The cadre who founded the Republic after the war continued to take matters of health and social assistance seriously; had been in an effort to provide preventive and protective health services to its people by developing the country's inadequate and limited opportunities in the field of health. In addition to many legal regulations in the field of health, care was taken to open educational institutions in order to train qualified health personnel in parallel with the health organization spread throughout the country. The "Central Health Institution of the Republic of Turkey" in 1928 and the "Public Health Law" in 1930 formed the basis of the health policies and practices of the Republic. The greatest effort was given in the field of combating epidemics and infectious diseases. Of course, idealizing the principles and direction of the policy to be followed by the Young Republic in the field of health under the title of "Misak-ı Tibbi", Dr. As a patriotic Turkish intellectual and doctor, Refik Saydam stood out as the architect of this whole process.

In this study, information will be given about the health policy implemented in the first fifty years of the Republic of Turkey and the practices put forward within the scope of this policy. In addition to the goals set in health and the efforts to achieve these goals, the legal regulations, the institutions and organizations that have started to operate, and the process of combating epidemics and infectious diseases constitute the framework of the study. The main sources of the study are archival texts as well as official publications. In addition, research and analysis on the subject are among the resources to be resigned in the works.

Keywords: Health, Epidemics, Refik Saydam, Republic of Türkiye, Hygiene

Giriş

Türk İstiklal Savaşı'nın en çetin ve zor şartları altında açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ilk olarak bir İcra Vekilleri Heyeti oluşturmuş ve bu heyet içinde "Sihhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaleti"ne (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) yer vermişti. Böylece Cumhuriyet Türkiye'sinin sağlık ve sosyal yardım alanında gerçekleştireceği girişimlere temel olacak önemli bir adım atılmıştı. Bu alandaki faaliyetlerin bakanlık seviyesinde yürütülecek olması Cumhuriyeti kuran kadronun sağlık işlerine verdiği önemi

gösteren en açık kanıttır. İlk Vekilleri Heyeti, mali bütçenin elverdiği şartlar içinde sağlık ve sosyal yardım çalışmalarına özen göstererek, çalışmalarında azami fayda almayı hedeflemişti. Sınırlı imkanlar içinde toplumun ve sağlık teşkilatının, araç gereç sıkıntısı yaşamamasına çaba harcanmış; gerekli önlemler alınarak, hali hazırda elde bulunan imkanlardan azami ölçüde fayda sağlamaya çalışılmıştı(Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri 2013: 47). Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, sağlık ve sosyal yardım alanında devletin izleyeceği politikayı şu sözlerle ifade etmişti: *“Sağlık ve Sosyal Yardım hususunda takip ettiğimiz gaye şudur: Milletimizin sıhhatinin muhafaza ve takviyesi, ölümlerin azaltılması, nüfusun çoğaltılması, bulaşıcı ve salgın hastalıkların etkisiz hale getirilmesi, bu suretle milletin fertlerinin dinç ve kabiliyetli bir halde kusursuz beden olarak yetiştirilmesi...”* (Atatürk'ün Bütün Eserleri 2005: 278).

Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Dr. Adnan Bey, sadece bir odadan ibaret olan bakanlığı bünyesinde, katip olarak hizmete aldığı bir personeli ile sağlık sorunları ile mücadeleye başlamıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 31). Bakanlığın savaş boyunca halkın ve sağlık kurumlarının ilaç ve sağlık araçlarına ulaşımı için gayret göstermiş; özellikle ordu ve halk arasında bulaşıcı ve salgın hastalıklarının önlenmesine yönelik adımlar atmıştı (TBMM Zabıt Ceridesi 09.05.1336: 241; Çakmak 2021: 253-288). Ülke genelinde yeni bir sağlık teşkilatı oluşturma çabalarına hız verilmişti. Merkezi teşkilat içinde Hıfzıssıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemî adı altında birimler oluşturuldu. Taşra teşkilatında gözle görülür bir değişime gidilmedi. Mevcut yapı içinde yer alan Sağlık Müdürlükleri, Hükümet, Belediye ve Karantina Tabiplikleri ile Küçük Sıhhiye Memurları korundu. Üç çıkarılan teftiş kadrolarının yanı sıra Kuduz Tedavi Müessesesi (Daülkelp Müessesesi), Aşıhane ve Bakteriyojihaneye kuruldu (Tekir 2019: 1303; Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 31-32). Vilayetlerdeki mevcut doktor ve sağlık personeli ile hastane ve sağlık ocaklarının kayıtları mevcut değildi. Öncelikli olarak telgraf aracılığıyla vazife başında görev yapan doktorların isimleri kaydedildi. Uygulanmakta olan fakat yeterli görülmeyen mevzuat ve yasal düzenlemeler değiştirilerek, yenileri hemen yürürlüğe kondu ve yeni bir teşkilatlanma yapısına gidildi. Milli Mücadele boyunca İstanbul'dan Anadolu'ya geçerek savaşa katılan pek çok sağlık çalışanı olmuştu (Noyan 2019: 120).

1- Cumhuriyet Türkiye'sinin Sağlık Politikası

İstiklal Savaşı boyunca sağlık alanında yürütülen çalışmalar, savaş sonrası da hız kesmeden devam etti. 1923 yılı seçimleri sonrası Fethi Okyar tarafından kurulan hükümet programında devletin sağlık alanında izleyeceği politikaların çerçevesi çizilmişti. Okyar, savaş yıllarında devlet bütçesinin önemli bir kısmının savunma harcamalarına gittiğine ve devletin sağlığa yeteri kadar bütçe ayıramadığına dikkat çekerek, artık halkın devletinden beklediği ilgi ve alakayı göreceğini, ilmin ve ihtiyacın gerektiği ölçüde gerekli adımların atılacağına vurgu yapmıştı. Önceliği ülke içindeki sağlık teşkilatının verimli çalışabilecek

Cumhuriyet Türkiye'sinin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

durumu getirilmesi olarak ifade eden Okyar, sadece sağlık alanında değil, savaşlar sonrası bakıma muhtaç olan yaklaşık 200 bin şehit yavrusunun da devletin himaye ve şefkatine ihtiyacı olduğunu, hali hazırda sadece 20 bin kadarının gözetim ve bakım altında bulunduğunu vurgulamıştı (Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri 2013: 75). 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilanı sonrası İsmet İnönü tarafından kurulan Cumhuriyet'in ilk hükümetinin Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Dr. Refik Saydam'dı.¹ Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün "Türk'e ev bark olan her yer sağlığın, temizliğin, güzelliğin, modern kültürün örneği olacaktır" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III 1997: 402) sözlerini sağlıkta kendine prensip edinen Cumhuriyet idaresi, halkın sağlığına yönelik ortaya koyduğu temel hedefler 24 Nisan 1930 tarihinde yasalaşan 1593 sayılı "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu"nun ilk maddesinde açıkça ortaya konulmuştu (Resmî Gazete, 6 Mayıs 1930; On Beşinci Yıl Kitabı 1938: 333):

1. Memleketin sağlık koşullarını iyileştirilmek
2. Milletin sağlığına zarar veren bütün hastalıklar ve diğer zararlı etkenlerle mücadele etmek.
3. Gelecek neslin sağlıklı yetiştirilmesini temin etmek.
4. Halkı sağlık ve sosyal yardıma ulaşımını sağlamak.
5. Sağlık propagandasını şehir ve köylerde günün bütün araçları dahilinde hayata geçirmek.

Cumhuriyet idaresinin temel ilkeleri ortaya konulan sağlık politikasının tek hedefi "tok, şen ve kalabalık bir Türk milleti" yaratmaktır ve bu politika devletin izlediği nüfus politikasının temelinde yer almaktadır. Şevket Süreyya Aydemir izlenen politikayı şöyle tarif etmiştir(Aydemir 1932: 35):

"Çok nüfus, tok nüfus, şen ve zengin nüfus istiyoruz. Anadolu'yu boş, yoksul, yaşlı ve viran bırakan dünkü mazimize karşı, günden güne eşelenen ve alevlenen bir kinimiz vardır. Kalabalık, şen ve zengin Anadolu yaratmanın enerjisini, bu kinimizin gittikçe tazeleşen ve taravetleşen şiddetinden alıyoruz... Bu ülke Türk milletinin kalabalıklaşmasını ve çoğalmasını bekliyor. Hedefimiz ileri teknikli, tok, şen ve kalabalık bir Türk milletidir."

Temel hedeflerle çerçevesi çizilen sağlık politikasının alt başlıkları ise "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu"nun üçüncü maddesi altında şöyle ayrıntılandırılmıştı (Resmî Gazete, 6 Mayıs 1930):

1. Doğumu çoğaltmak, kolaylaştırmak ve çocuk ölümlerini azaltmak.
2. Annelerin doğumdan önce ve sonra sağlıklarını korumak.
3. Memlekette bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etmek.

¹ 1881 yılında İstanbul'da doğan Dr. Refik Saydam, 1905 yılında Askeri Tıbbiye'den Doktor Yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarına katılan Saydam, Ordu Sağlık Müfettiş Muavini görevi ile Mustafa Kemal Atatürk'ün heyeti içinde yer alarak, 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçmiştir. Cumhuriyet'in ilanı sonrası kurulan ilk hükümette sağlık bakanı olarak görev alan Saydam, iki defa geldiği bu görevinde toplamda 14,5 yıl bulunarak, Cumhuriyet tarihinin en uzun süre sağlık bakanlığı görevinde bulunan isimdir. 1939 yılında Başbakanlık görevine gelen Saydam, 8 Temmuz 1942 tarihinde vefat etmiştir.

4. Ülke içine salgın ve bulaşıcı hastalığın girmesine engel olmak.
5. Tıp ve sağlık sektörünün işleyişini gözetmek.
6. Gıdalar ile ilaçları ve bütün zehirli müessir ve uyuşturucu maddeleri kontrol altına almak, serum ve aşılar hazırlamak.
7. Çocukluk ve gençlik, okul ile çalışan ve sanat hıfzıssıhhasına önemle eğilmek.
8. Maden suları ile diğer şifa veren suları denetim ve gözetim altına almak.
9. Hıfzıssıhha kurumu ve Bakteriyoloji Laboratuvarı açmak.
10. Mesleki eğitim kurumları açmak ve idaresini sağlamak.
11. Mecnunlar [Deli] ve diğer ruhi hastalıklara mahsus tedavi haneler açmak.
12. Sakatları kabul edecek yurtların kurulması ve işletilmesi.
13. Göçmen işlerini düzenlemek.
14. Hapishanelerin sağlık durumlarının kontrolü ve iyileştirilmesi.
15. Tıbbi istatistikleri düzenlemek.
16. Sağlık propagandası yapmak.
17. Nakil vasıtalarının sağlık işlerini düzenlemek.

Cumhuriyet'in sağlık politikasının ilk önceliği, İstiklal Savaşı yıllarında hayata geçirilmeye başlanan, sağlık teşkilatının verimli bir şekilde çalışır hale getirmektir. Bakanlık tarafından 1925 yılında ortaya konulan ilk çalışma programında, ülkenin sağlık teşkilatı alanında yapılması planlanan işler şöyle sıralanmıştır (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 38; On Beşinci Yıl Kitabı 1938: 334-335):

- 1- Devlet sağlık örgütünü genişletmek.
- 2- Hekim, sağlık memuru ve ebe yetiştirmek.
- 3- Numune hastaneleri ile doğum ve çocuk bakımevleri açmak.
- 4- Sıtma, verem, trahom, frengi ve kuduz gibi önemli hastalıklarla mücadele etmek.
- 5- Sağlıkla ilgili kanunları yapmak.
- 6- Sağlık ve sosyal yardım örgütünü köye kadar götürmek.
- 7- Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Okulu kurmak.

1-3 Eylül 1925 tarihinde Ankara'da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün himayesinde "Birinci Milli Türk Tıp Kongresi" toplanmıştır. Kongrenin açılışına Atatürk ile birlikte Başbakan İsmet İnönü ve devlet erkânı katılım göstermiştir. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Başbakan İnönü, hükümet olarak kongreye verdikleri önemi vurgulamıştır. İnönü'nün ardından söz alan Sağlık Bakanı Refik Saydam, "Misak-ı Tıbbi" olarak nitelediği ve Cumhuriyet hükümetlerinin sağlık ve sosyal yardım alanında izleyeceği yolun genel hatlarını ortaya koyan şu konuşmayı yapmıştır (Birinci Milli Türk Tıp Kongresi Zabıtnameleri 1925: 4-5):

"Asırlardan beri büyük bir endişe ve ıstırap içinde yaşamış ve mevcudiyetini muhafaza için her ne zaman lazım olduysa malını, kanını ve canını feda etmeye koşan Türk, aziz varlığını bir kere daha ispat ettikten sonra, kendi yurdunda ve kendi yuvasında asrî, medeni ve mükemmel bir hayat geçirmeye elbette hak kazanmıştır. Türkün, dünyanın en medeni, en müreffeh ve en bahtiyar insanları gibi mesut ve müsterih yaşamasına çalışırken, Türk tabibinin de çok yüksek ve mühim vazifeleri vardır. Ve bu vazifeler hepimiz için bir düsturu'l amel, son tabiriyle bir Misak-ı Tıbbi halinde şu üç esasta toplanabilir:

Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

1- Evvela Türk tabibi, kendi hususi hayatı ve mesleğinde medeni hayatın bütün iyiliklerinden müstefid olmadığını görmek ve göstermek ve her terakkiyi bizzat nefsinde kabul ve tatbik eylemek suretiyle herkese örnek olmak mecburiyetindedir.

2- Türk tabibi, yalnız kendi hususi hayatına ve hususi iştiğaline bağlı kalmayarak gerek tedavi ve gerek içtimai vesilelerle temas ettiği halk kitlesi arasında sıhhatin muhafazasına ait tedbirlerin ve bütün medeni telakki ve terakkilerin behemehâl samimi bir yayıcısı olacak, her yerde ve herkese doğru ve iyi yaşamın tarzlarını anlatarak Türk içtimai hayatında kapsayıcı, hayırgah ve faal bir mürşit vazifesini görecektir. Türk tabibi memleketimizde ortalama yaşam oranının yükseltilmesi, nüfusun çoğalması ve halkın her türlü medeni kolaylıklarından istifade ederek seri ve parlak terfilere mazhar olması hususlarında çok tesirli bir rehber olacaktır.

3- Türk tabibi, büyük şehirlerin seviye ve refahına, huzur ve yerleşimine bağlı kalmayarak nüfuzunu şehirlerden kasabalara ve bilhassa köylere kadar sevk ve teşmil ve bizzat köylü ile temasa gelerek onu medeni ve sıhhi, içtimai her türlü terakkilerden haberdar eyleyecek ve Türk köylüsünün sağlam, müstahsil bir unsur halinde yetişmesine yardım edecek ve bu suretle harap köy kulübelerinden sıhhi ve müreffeh evler ve mesut yuvalar meydana gelmesine çalışacaktır.

Eminim ki aziz ve muhterem meslektaşlarım, bu üç vazifeyi gerçekleştirirken daima içinde yetiştiği ve içinde yaşadığı feyyaz ve mübarek milletimizin çok yüksek kabiliyetini düşünecek ve onun bugünkü hayatından daha pek çok yüksek bir yaşayışa ne kadar müstahak ve layık olduğunu daima göz önünde bulunduracak ve bu yolda atılacak her adımı daha yüksek bir terakkinin ilk basamağı, milli ve yüce bir nailiyenin başlangıcı gibi telakki ederek bütün ömründen bu faydalı işe büyük bir hisse ayıracaktır."

1925 yılında gerçekleştirilen tıp kongresinin ana konularını çocuk ölümleri, sıtma ve verem teşkil etmişti. Sonrasında her iki yılda bir Ankara'da toplanan tıp kongrelerinde, ülkenin sağlık alanındaki pek çok sorunu, alanında uzman bilim insanları tarafından ortaya konulmuş, konuşulmuş, tartışılmış ve çözüm yolları aranmıştı. Bu kongrelerde sağlık alanında ulaşılmaması gereken hedefler belirlenmişti (Arıkan 2005).²

Ülkenin sağlık teşkilatının oluşturulması çabaları kapsamında yapılan yasal düzenlemeler arasında "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu" (Resmî Gazete 6 Mayıs 1930) ile birlikte 9 Haziran 1936 tarihinde yasalaşan 3017 sayılı "Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu" (Resmî Gazete 23 Haziran 1936) ön planda gelmektedir. Sağlık çalışanlarının görev ve yetkilerini belirleyen 1219 sayılı "Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun"da 14 Nisan 1928 tarihinde yürürlüğe girmişti (Resmî Gazete 14 Nisan 1928). Her vilayette valilerle irtibat halinde olacak, sağlık işlerinde onlara danışmanlık yapacak birer Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürü ile ayrıca kaza ve gerekli hallerde nahiyelerde görev almak üzere hükümet tabipleri istihdam edilmişti. Müdür ve hükümet tabipleri görev aldıkları bölgenin sağlıkla ilgili bütün kanun, düzen, talimat ve emirlerin iyi bir şekilde tatbikinden sorumluydu (Resmî Gazete 6 Mayıs 1930). Cumhuriyet idaresi halkın genel sağlığını koruma ve sosyal yardım çalışmalarında yerel yönetimlere de çeşitli sorumluluklar yüklemişti. Belediyeler sağlıkla ilgili şu görevleri üstlenmişti (Resmî Gazete 6 Mayıs 1930):

1. İçilecek ve kullanılacak kalitede suyun temini
2. Lağım teşkilatlarının yapımı

² 1968 yılında kadar yapılan 20 kongrenin sunumları basılırken; bu tarihten sonraki kongreler 2000 yılına kadar devam etmiştir.

3. Mezbaha inşaatı
4. Mezarlıklar inşaatı ve cenazelerin defin ve nakil işleri
5. Her türlü atığın toplanması ve imhası
6. Meskenlerin sağlık şartlarının kollanması
7. Sıcak ve soğuk hamamlar tesis edilmesi
8. Yenilecek ve içilecek gıdaların kontrolü ve vilayet merkezleri ile uygun görülecek yerlerde gıda maddelerinin muayenesine mahsus laboratuvar tesis edilmesi
9. Halka açık alanlarda halkın sağlığına zarar veren etkenlerin izale edilmesi
10. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele işlerine yardım etmek
11. Eczane bulunmayan yerlerde eczane açılmasını sağlamak
12. İlk yardım ve koruma teşkilatı tesis etmek
13. Hastane, dispanser, süt çocuğu, muayene ve tedavi evi, aceze ve ihtiyar yurtları ve doğum evi tesis ve idaresi.
14. Ücretsiz doğum yardımı için ebe istihdamı.

“Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” ile birlikte her vilayet bünyesinde “Umumi Hıfzıssıhha Meclisi” teşkil edilmişti. Kanunla ayda en az bir kere toplanması zorunlu kılınan bu meclisin üyeleri arasında Vali, Sağlık Müdürü, Nafia Mühendisi, Maarif ve Baytar Müdürü, mevcutsa Sahil Sağlık Merkez Tabibi, hükümet ve belediye tabibi, hastane baştabibi ile garnizon ve kıt’a bulunan yerlerde en büyük askeri tabip ile serbest olarak işini icra eden bir doktor ve bir eczacıdan ve belediye başkanı yer almıştı. İlçelerde kaymakamın başkanlığı altında meclisin toplanması zorunlu kılınmıştı. Bu meclisler buldukları bölgenin sağlık şartlarının ıslahı ile mevcut sorunların çözümleri, halkın aydınlatılması, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele konularında çalışmalar yürütmekle görevlendirilmişti (Resmî Gazete 6 Mayıs 1930).

İkinci Dünya Savaşı sonrası ülke içinde yaşanmaya başlayan çok partili siyasi hayat, iktidar ile muhalefet arasında çeşitli konularda tartışmaların yaşanmasına neden olmuştu. Fakat sağlık politikaları tüm bu tartışmaların uzağında yer alacaktı. 1946 seçimleri sonrası kurulan Recep Peker hükümetinin programında sağlık ve sosyal yardım alanında geçmişte izlenen politikaların devam edileceği ifade edilerek, bulaşıcı hastalıklarla, trahom, sıtma, verem, frengi gibi sosyal dertlere karşı koruyucu savaş araçları ve teşekküllerinin kuvvetlendirileceği ve geliştirileceği vurgulanmıştı. Sağlık teşkilatının mahalli ihtiyaçlara uygun bir şekilde geliştirileceği, kasaba ve köylere kadar genişletilmesine yönelik çaba harcanmaya devam edileceği üzerinde durulmuştu. Uzman hekim, eczacı, hastabakıcı, ebe ve hemşirelerin yetiştirilmesine devam edilecekti. (Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri 2013: 424) Kurulan hükümette Sağlık Bakanı olarak görev alan Dr. Behçet Salih Uz tarafından “Birinci On Yıllık Milli Sağlık Planı” hayata geçirilmişti. Planı içeriğini özetlemek gerekirse, koruyucu sağlık hizmeti için gerekli örgütü kurmak ve genişletmek; sağlık örgütünü köylere kadar teşkilatlandırmak, sağlık personeli sayısını arttırmak; mevcut sağlık teşkilatını günün şartlarına uygun hale getirmek; ülkenin belli bölgelerinde tam teşekküllü sağlık tesisleri inşa etmek; sağlık işlerini verimli bir hale getirmek adına Milli Sağlık Bankası veya Milli Sağlık Sigortası Kurumu ve Sağlık Sandıkları kurmak. Fakat plan

Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

tam uygulanamamış ve sağlık merkezleri ilçe merkezlerinden taşraya yayılamamıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 43).

Tablo 1 Tek Parti Dönemi Sağlık Bakanları (1923-1950)

Adı Soyadı	Görev Başlangıç Tarihi	Görev Bitiş Tarihi
Dr. Refik Saydam	30.10.1923	21.11.1924
Dr. Mazhar Germen	22.11.1924	03.03.1925
Dr. Refik Saydam	04.03.1925	25.10.1937
Dr. Hulusi Alataş	25.10.1937	18.01.1945
Dr. Sadi Konuk	18.01.1945	05.08.1946
Dr. Behçet Salih Uz	07.08.1946	10.06.1948
Dr. Kemali Beyazıt	10.06.1948	22.05.1950

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 59.

1950 seçimleri sonrası iktidara gelen Demokrat Parti'nin kurduğu ilk hükümet programını Meclis'te okuyan Başbakan Adnan Menderes, sağlık alanında izleyecekleri yolu ve yapmak istediklerini şu ifadelerle ortaya koymuştu (Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri C. 2. 2013: 756-757):

"... Hükümetimiz bir taraftan şehirlerimizdeki hastanelerin tanzimine ve çoğaltılmasına çalışırken, diğer taraftan da köylümüzün tıbbi ve sıhhi ihtiyaçlarının tatminini ehemmiyetle ele almak kararındadır... Verem, sıtma ve sair bu gibi içtimai bir musibet halini alan hastalıklara karşı daha geniş ve ciddi bir mücadele programı hazırlamak ve bu arada koruyucu tababete lâayık olduğu ehemmiyeti vermek azmindeyiz."

Tablo 2 Demokrat Parti Dönemi Sağlık Bakanları

Adı Soyadı	Görev Başlangıç Tarihi	Görev Bitiş Tarihi
Prof. Dr. Nihat Reşat Belger	22.05.1950	19.09.1950
Dr. Ekrem Hayri Üstündağ	20.09.1950	17.05.1954
Dr. Behçet Uz	18.05.1954	09.12.1955
Dr. Nafiz Körez	09.12.1955	25.11.1957
Dr. Lütü Kırdar	26.11.1957	27.05.1960

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 59.

27 Mayıs Askeri Müdahalesi sonrası yönetimi ele alan askeri idarenin denetim ve yönlendirmesi altında 5 Ocak 1961 tarihinde kabul edilen "Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun" ile birlikte İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde bir hak olarak tanınan sağlık hizmetlerinin sosyal adalete uygun bir şekilde uygulanarak, sosyalleştirilmesi hedeflenmişti. Sosyalleştirilmiş sağlık hizmeti teşkilatı bünyesinde sağlık evleri, sağlık ocakları, sağlık merkezleri ve hastaneler, çeşitli koruyucu hekimlik teşekkülleri, sağlık müdürlükleri, bölge hastaneleri, bölge laboratuvarları, sağlık personeli yetiştiren eğitim kurumları ile bakanlık merkez teşkilatından oluşturulmuştu (Resmi Gazete, 12 Ocak 1961).

2- Cumhuriyet'in Osmanlı'dan Devraldığı Sağlık Teşkilatı ve Yaşanan Değişim

Türk İstiklal Savaşı yıllarında Anadolu'da sağlık teşkilatı ve personeli son derece sınırlıydı. TBMM'nin açıldığı 1920 yılında görev başında olan doktor sayısı 260'tı. Sonraki yıl rakam 312'e çıkmıştı. (Atatürk'ün Bütün Eserleri 2005: 277). Meclis Başkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1923 tarihinde gerçekleştirdiği Meclis açılış konuşmasında sağlıkla ilgili verilere yer vermişti. Gazi, 1922 yılında 337 doktor ile 434 adet sağlık personelinin istihdam edildiğine değinmişti. Fakat ülke ihtiyacını karşılamaktan uzak olan bu sayıların yetersizliğine değinen Gazi, doktor maaşlarını artırmak, askeriyeden doktor takviyesi sağlamak, mecburi hizmeti devreye sokmak ve daha fazla doktor yetiştirilmesi yolunda adımlar atılmak suretiyle sayının arttırılacağına vurgu yapmıştı (TBMM Zabıt Ceridesi 1.3.1339: 6-7).

Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl, 19.860 nüfusa bir tane olmak üzere toplamda 554 doktor; 159.420 nüfusa bir eczacı düşmek üzere toplamda 60 eczacı; 19.640 nüfusa bir sağlık teknisyeni düşmek üzere toplamda 560 sağlık personeli; 80.880 nüfusa bir ebe düşmek üzere toplamda 136 ebe sağlık teşkilatı bünyesinde hizmet veriyordu (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 321-324).

Cumhuriyet idaresi sağlık personeli yetiştirmek adına çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Ülkenin doktor ihtiyacını İstanbul Darülfünun bünyesinde faaliyet yürüten Haydarpaşa Tıp Fakültesi karşılıyordu. Kurum, 1933 yılında yapılan üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne dönüşmüştü. 1945 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde açılan Tıp Fakültesi ile doktor kaynağı ikiye yükselmışti (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 293).³ 1946 yılı itibariyle ülke içinde toplam 5.186 doktor bulunuyordu. Her 3.436 kişiye bir doktor düşüyordu. Tıp fakülteleri bünyesinde ebe yetiştirilmesine çaba gösterilmesine karşın, sayının yetersiz olması nedeniyle 1937'de Balıkesir'de, 1938'de Konya'da 30'ar kişilik Köy Ebesi Yetiştirme Müessesesi açılmış; sonradan kapasiteleri 95'e çıkarılmıştır. 1946 yılı itibariyle köylerde çalışan ebe sayısı 410'du. 1940 yılında açılan Köy Enstitüleri bünyesinde "Köy Sağlık Memurları" yetiştirilerek, göreve başlatılmış; 1946 yılı itibariyle sayıları 275'e ulaşmıştı. Hemşire yetiştirmek amacıyla Haydarpaşa Numune Hastanesi bünyesinde bir "Hemşireler Okulu" açılmıştı (Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 12-13). Ülke içinde ilk Diş Hekimliği Fakültesi İstanbul Tıp Fakültesi bünyesinde kurulmuş, 1963 yılında fakülte haline getirilmişti. Aynı yıl Ankara ve Hacettepe Üniversitesi bünyesinde Diş Hekimliği Yüksek Okulu açılmıştı. Bunların yanında dört özel diş hekimliği (İstanbul 1, Ankara 2, İzmir 1) açılmış, bu kurumlar 1971 yılında devletleştirilerek üniversite ve akademiye bağlanmıştı. İlk eczacılık okulu İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi bağlı olarak kurulmuştu. Ankara Üniversitesi bünyesinde 1961'de,

³ 1955 yılında Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1963 yılında Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1967'de Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, 1967'de Diyarbakır'da Ziya Gökalp Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1969 yılında Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1969'da Kayseri'de Gevher Nesibe Tıp Fakültesi, 1972'de Adana'da Çukurova Tıp Fakültesi ve Bursa'da Tıp Fakültesi açılmıştır. *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 293.

Cumhuriyet Türkiye'sinin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

İstanbul Üniversitesi bünyesinde 1962 yılına Eczacılık Fakültesi açılmıştır. 1963 yılında Hacettepe Üniversitesi bünyesinde Eczacılık Fakültesi Yüksek Okulu açılmıştı. Ayrıca 7 özel eczacılık Yüksek Okulu (Ankara 2, İstanbul 2, İzmir 2, Eskişehir 1) 1971 yılında üniversitelere bağlanmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 293-294). 1963 yılı itibariyle ülke genelindeki sağlık personeli sayısı şöyleydi: 5.174 uzman doktor, 4.737 doktor, 223 kimyager, 1.539 eczacı, 1.580 diş doktoru, 1.774 hemşire, 3.747 ebe, 3.638 sağlık memuru, 1.600 yardımcı hemşire (Frik 1964: 5).

Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl ülkenin sağlık altyapısına baktığımızda, 1923 yılı itibariyle ülke genelinde üç devlet hastanesinde 950 yatak; altı Belediye Hastanesi'nde 635 yatak; çoğu 20. Yüzyılın başında İl Özel İdarelerince açılan Memleket Hastaneleri olan 45 Özel İdare Hastanesinde 2.450 yatak; 32 özel, yabancı ve azınlık hastanesinde 2.402 yatak bulunuyordu (Sarı, Kurt 2009: 1). 1924 yılı içinde Ankara, Diyarbakır, Erzurum ve Sivas; 1936 yılında İstanbul-Haydarpaşa, 1946'da Trabzon ve 1970'de Adana Numune Hastaneleri hizmete açılmıştı (Altay 2019). 1924 yılında 150 yataklı İstanbul Çocuk Hastanesi, 50 yataklı Zonguldak Özel İdare'ye bağlı Memleket Hastanesi ile Vakıflar İdaresi'ne bağlı 20 Yataklı İstanbul Guraba Hastanesi Sağlık Bakanlığı'na bağlanmıştı. Sağlık hizmetlerinin şehir merkezlerinden ilçe merkezlerine doğru yayılmasını sağlamak adına 1924 yılında 150, 1936 yılında 20 ilçe merkezinde 5-10 yataklı "Muayene ve Tedavi Evi" açılmıştı. 1937 yılından itibaren muayene ve tedavi evleri, 5-25 yataklı "Sağlık Merkezleri"ne dönüşmüştür. İlk sağlık merkezi Etimesgut'ta kurulmuş, sonrasında 1942'de Orhaneli ve Kandıra, 1943'te İskilip, 1944'te Saimbeyli, 1945'te Akdağmadeni, Nevşehir, Tavşanlı ve Vezirköprü Sağlık Merkezleri açılmıştı. 1950 yılında 22 olan Sağlık Merkezleri, 1960 yılında 283'e ve 1970'te 293'e ulaşmıştı. Kemik hastalarının teşhis ve tedavileri için 1943 yılında İstanbul-Baltalimanı, 1951'de Isparta-Eğridir, 1955'te İzmir-Urla ve 1957'de Trabzon Kemik Hastalıkları Hastaneleri açılmıştı. Anne ve çocuk sağlığını korumak, ölümleri azaltmak adına 1925 yılında Ankara ve Konya; 1929'da Adana, Çorum, Erzurum, Kars ve Malatya; 1931'de Balıkesir; 1933'te Van; 1939'da Bursa; 1942'de Aydın; 1943'te Gaziantep; 1944'te Eskişehir ve Maraş Doğum ve Çocuk Bakımevleri açılmıştı. 1950 yılına gelindiğinde 13, 1960'ta 20, 1972'de 24'e çıkarılmış, yatak sayıları arttırılmıştı. 1924 yılında İstanbul-Şişli Çocuk Hastanesi ile birlikte 1946'da İzmir, 1950'de Ankara Dr. Sami Ulus ve 1970'te Manisa Moris Şinasi Uluslararası Çocuk Hastanesi faaliyete geçmiştir (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 249-257). 1946 yılı itibariyle İstanbul, Bursa, İzmir ve Adana'da toplamda 1.145 yatak kapasiteli dört adet Darülaceze faaliyettedir (Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 11).

1923 yılında 3 tane yataklı tedavi kurumunda toplamda 950 yatağa sahip olan Cumhuriyet idaresi, 1973 yılına geldiğinde kurum sayısını toplamda 809'a çıkarmıştı. Bunun 563'ü Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na, 61'i Sosyal Sigortalar Kurumu'na, 90'nı diğer kamu kuruluşlarına ve 95'i de özel kuruluşlara aitti. Toplam yatak sayısı da 93.751'di. Bunun % 53'ü bakanlığa, % 14'ü Sosyal Sigortalar Kurumu'na, % 28'i diğer kamu kuruluşlarına, % 5'i özel tedavi kuruluşlarına aitti. Dünya Sağlık Örgütü, hasta yatağı sayısını geliştirmekte olan

ülkeler için 10 bin nüfusta 30 olarak nitelerken; Türkiye’de 1945’te 7,2; 1955’te 14,4; 1965’te 17,8 ve 1973’te askeri kurumlarla birlikte 25’e ulaşmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 260-265).

Tablo 3 Devlet Bütçesinden Sağlık Teşkilatına Ayrılan Pay

Yıl	Devlet Bütçesi (milyon)	Sağlık Bütçesi (Milyon)
1920	63	1,5
1925	184	6
1930	222,5	4,5
1935	195	5
1940	268,5	8
1946	990	33

Kaynak: Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar, s. 13.

3- Hıfzıssıhha Enstitüsü’nün Kuruluşu ve Çalışmaları

Osmanlı Devleti’nin son döneminde çiçek aşısı çalışmaları kapsamında 1892 yılında İstanbul’da Telkikhane (Aşihane) kurulmuştu. Kolera salgınının baş göstermesi üzerine 1894 yılında Bakterioloji Kurumu oluşturulmuş; 1913 yılında Dr. Refik Saydam tarafından yeniden örgütlenen kurum bünyesinde Serum ve Aşı Şubesi, Tahlil Şubesi ve Eğitim Şubesi adı altında üç ayrı laboratuvar işler hale getirilmişti. İstiklal Savaşı yıllarının zor şartları altında aşı ve serum üretimine devam edilmişti.

Cumhuriyet’in ilanı sonrası İstanbul’dan ayrı olarak 1924 yılında Sivas Bakteriolojihanesi ile Ankara Kimyahanesi bünyesinde aşı ve serum üretimine devam edildi (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 139-143). Tüm bu kurumları tek bir çatı altında toplamaya yönelik olarak ta 24 Mayıs 1928 tarihinde kabul edilen 1267 sayılı kanunla “Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi” kurulmuştu (Resmî Gazete 27 Mayıs 1928). Kurumun görevleri arasında halkın sağlık şartlarının iyileştirilmesi ve gelişimi ile her çeşit hastalıkla mücadelede yarayacak sıhhi ve fenni araştırma ve incelemeleri yapmak; bakanlıkça belirlenen serum ve aşılar ile çeşitli biyolojik ve kimyasal maddeleri hazırlamak; yabancı menşeli serum ve aşılarla kimyevi maddelerin kontrolünü sağlamak; toplum sağlığı ile sağlık konularına ilişkin konferanslar ve neşriyatta bulunmak yer almıştı. Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi bir süre görev yaptıktan sonra 30 Aralık 1940 tarihinde kabul edilen yasayla yeniden bir yapılmaya gitmiş ve görev alanı yeniden belirlenmişti (Resmî Gazete, 4 Kanunisanı 1941). 1928 yılında faaliyete başladığında kurum bünyesinde Kimya, Bakterioloji, immünobiyoloji ve Farmakoloji şubeleri yer alırken, 14 uzman ve 40 yardımcı personelle hizmet görmeye başlamıştı. Cumhuriyet’in 50. Yılında kurum bünyesinde sekiz şube ve bunlara bağlı laboratuvar ile doğrudan enstitü müdürlüğüne bağlı beş laboratuvarda 97 üniversite mezunu ile çeşitli seviyede ortaöğretim görmüş 208 yardımcı teknik personel ile hizmetlerini yürütmeye devam etmişti (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 143-145).

Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi bünyesinde ilk olarak 1931 yılında BCG verem aşısı ile başlayan üretim sürecinde, 1932 yılında serum üretimi, 1933'te kuduz aşısı ile 1937'de kuduz serumu, 1934 yılında ülkenin ihtiyacını karşılar oranda çiçek aşısı üretimi, 1935 yılında Farmakoloji şubesi bünyesinde yerli ve yabancı ilaçların kontrolleri, 1942 yılında tifüs aşısı ile 1948'de boğmaca aşısı üretimine başlamıştı. Kurum bünyesinde 1948 yılında Viroloji ve Virüs Aşları Şubesi kurulmuş; 1950 yılında İnfluenza Laboratuvarı Dünya Sağlık Örgütü tarafından Uluslararası Bölgesel İnfluenza Merkezi olarak tanınmış ve aşı üretimine başlanmıştı. Sonraki yıllarda Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi bünyesinde aşı, serum ve ilaç yapım ve kontrol süreçleri kapsamında pek çok laboratuvar faaliyet alanlarını geliştirmiş, üretim yanında bilimsel yayınlarla Türk sağlık dünyasına önemli katkılar sunmuştu (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 147-157).

1928 yılında Hıfzıssıhha Müessesesi'nin kuruluşu ile birlikte "Hıfzıssıhha Mektebi" de kurulmuştu. Fakat okul fiilen 2 Kasım 1936 yılında faaliyete geçmişti. 1941 yılında çıkarılan 3959 sayılı kanunla "Hıfzıssıhha Enstitüsü" ile "Hıfzıssıhha Mektebi" ayrı iki kurum olarak örgütlenmişti. Okulun görevi bakanlığının göreceği lüzum üzerine sağlık personeline eğitim vermek ve sağlıkla ilişkili konferanslar düzenlemektir (Resmî Gazete 4 Kanunisanı 1941). Okul bünyesinde özellikle doktorlara yönelik olarak, halk sağlığı, çocuk diyareleri, akut romatizma, şark çıbanı, insektisitlere, sıtma, çevre sağlığı, Ankara fosseptikleri, Kayseri mezbahası, Afyon maden suyu gibi ülke içindeki görülen hastalıklar ile kurum ihtiyaçlarına yönelik bilimsel ve teknik etütler yapılmıştı. Ayrıca halk sağlığı, köy sağlığı, beslenme, doğum kontrol gibi alanlarda seminerler düzenlenmişti. Sağlık personellerine olgunlaşma kursları açılmıştı (Frik 1964: 6).

Tablo 4 Hıfzıssıhha Okulu Eğitim ve Araştırma Faaliyetleri

Hıfzıssıhha Okulu Bünyesinde Açılan Kurslar ve Kursiyer Sayısı			Hıfzıssıhha Okulu Bünyesinde Yapılan Araştırma Sayısı		Hıfzıssıhha Okulu Yayınları	
Yıllar	Kurs Sayısı	Kursiyer	Yıllar	Araştırma Sayısı	Yıllar	Yayın Sayısı
1936-1940	6	107	1936-1940	9	1961-1962	13
1941-1945	1	27	1941-1945	9	1963-1964	10
1946-1950	6	126	1946-1950	3	1965-1966	15
1951-1955	4	105	1951-1955	1	1967-1968	19
1956-1960	6	134	1956-1960	10	1969-1970	8
1961-1965	40	1.153	1961-1965	27	1971-1972	3
1966-1970	41	583	1966-1970	25		
1971-1972	12	287	1971-1972	13		

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 289-290.

4- Sağlık Alanında Eğitim ve Yayın Faaliyetleri

İstiklal Savaşının devam ettiği günlerde Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, ülkenin sağlık ve toplumsal yapısını ortaya koymak adına *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası* adı altında bir proje hayata geçirmişti. Proje kapsamında her vilayetin sıhhiye müdürleri tarafından yapılan incelemeler sonrası ortaya çıkan kitapların içinde pek çok ayrıntıya yer verilmişti. Dr. Rıza Nur'un bakanlığı döneminde de yürütülen proje, Cumhuriyet'in ilanı sonrası devam etmişti. Proje kapsamında ilk basılan eser 1922 yılında Sinop vilayeti idi. 1922 yılında 8 adet (Sinop, Niğde, Kayseri, Kastamonu, Zonguldak, Muğla[Menteşe], Konya, Hamidabad [Isparta]) vilayet/sancak kitaplaştırılmıştı. 1925 yılında 7 tane (Ankara, Bayezid, Çatalca, Gelibolu, Kırkkilise [Kırklareli], Kırşehir, Urfa) vilayet/sancak; 1926 yılında Çankırı ve Gaziantep ile 1932 yılında Sivas ve Tokat vilayetleri yayınlanmıştı. Bu çalışmaların içinde vilayetlerin coğrafi yapısı, iklimi, nüfus özellikleri, sağlık kurumları ile diğer kurum ve kuruluşlar, bulaşıcı ve salgın hastalıklar ile doğum ve ölüm oranlarına yer verilmişti (Gümüşçü 1999: 939-968). 1913 yılında yayınlanmaya başlayan sonrasında savaşlar nedeniyle yayını duran "Sıhhiye Mecmuası" 1924 yılından itibaren tekrar yayın hayatına sokulmuştu (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 209). 1921 yılında sağlık personelinin ilmi ihtiyaçlarını karşılamak adına "Askeri Tıp Mecmuası" Ankara'da yayınlanmıştır (Noyan 2019: 128; İstiklal Harbi Sıhhi Raporu, 336-337-338 Mudanya Mütarekesi'ne Kadar: 15). Sağlık Bakanı Refik Saydam tarafından bizzat bakanlık bünyesinde oluşturulan kütüphaneye zaman içinde tıp ve sağlık alanında yayınlanmış yerli ve yabancı pek çok eser kazandırılmış; 1972 yılı sonuna gelindiğinde 12.730 adet kitap ile 5 binin üzerinde dergi koleksiyonu kayıtlara girmişti (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 211).

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren hem sağlık personelinin hem de halkı sağlık alanında bilgilendirmek adına propaganda faaliyetlerine önem verilmiştir. 1926 yılından başlanarak küçük ebatlarda sağlık broşürleri ve duvar afişlerinin basımı gerçekleştirilmiş, sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. 1928 yılı ile birlikte sağlıkla ilgili filimler sineması olan il ve ilçelere gönderilmeye başlanmıştı. 1930'lu yılların sonlarına doğru seyyar projeksiyon cihazları ile sineması olmayan şehirlerde de film gösterimleri gerçekleştirilmeye başlanmıştı. 1940'lı yıllar ile birlikte radyo, 1970'li yıllarla birlikte televizyon üzerinden sağlık yayınları yürütülmüştü. Özellikle bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede sağlık müzeleri öne çıkmıştı. Panolar, mulajlar, resim ve grafiklerle donanan, sağlık müzelerinin ilki Ağustos 1918 yılında İstanbul'da "Hıfzıssıhha Müzesi" adı altında açılmıştı. Bu müze 1924 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından yeniden düzenlenerek faaliyete sokulmuştu. İlerleyen yıllarda çeşitli şehirlerde müzeler açılmıştı. 1939 yılında Bursa, Giresun, Konya ve İzmir'de; 1941'de Kars, 1944 yılında Ordu, 1947'de Ankara, 1958'de Erzurum ve Gaziantep, 1960'ta Trabzon, 1966'da Manisa, 1968'de Aydın ve Gümüşhane, 1969'da Malatya ile 1970 yılında Kayseri'de sağlık müzeleri faaliyete geçmişti. Müzelerin yanı sıra halk sağlığı çalışmaları kapsamında seyyar sergilerde devreye alınmış; zaman zaman yurtdışında gerçekleştirilen sergilere de katılım gösterilmişti. Örneğin 1930 yılında Dresden'de, 1956 yılında Roma'da gerçekleştirilen sergilerde Sağlık Bakanlığı katılmıştı. Bakanlık, halk sağlığı

Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

çalışmaları kapsamında başta UNESCO olmak üzere uluslararası iş birlikleri gerçekleştirmiş; yurtdışında düzenlenen kongrelere katılmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 208-224).

Tablo 5 Sağlık Alanında Eğitim ve Yayın Faaliyetleri (1923-1972)

Yıl	Afiş		Broşür		Kitap ve Dergi		Radyo-TV
	Basılan	Dağıtılan	Basılan	Dağıtılan	Basılan	Dağıtılan	
1923-1948	730.000	700.000	5.150.000	5.000.000	146.000		
1949-1950	8.400	6.377	135.000	169.756	33.000		
1951-1952	9.900	8.212	2.884.000	2.225.513	20.500		
1953-1954	15.000	18.569	625.000	534.359	48.500		
1955-1956	53.000	945	470.500	393.247	30.115		
1957-1958		2.024	199.000	168.949	17.250		
1959-1960	30.000	5.803	490.500	436.850	25.235		
1961-1962	51.500	44.474	1.340.000	1.046.936	32.700		
1963-1964	50.000	10.419	1.720.000	631.415	29.750	17.500	
1965-1966	177.000	182.113	1.196.000	1.040.054	68.900	32.680	20
1967-1968	500.000	289.744	830.550	698.085	200.336	115.619	12
1969-1970	350.000	148.941	947.300	1.234.359	118.335	258.545	299
1971-1972	358.000	516.574	5.301.200	4.900.000	344.117	132.289	89

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 224.

5- Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele

İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Anadolu'da salgın ve bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görülmesindeki temel sebep halkın içinde bulunduğu sefaletti. Bu sefaletinde temel nedeni ardı ardına gerçekleşen savaşlardı. Savaşlar ve göçler, salgın hastalıkları Anadolu'nun her tarafına yaymıştı. Frengi, sıtma ve verem en yaygın görülen hastalıkların başında geliyordu. TBMM'nin açıldığı ilk günden itibaren sağlık alanında meclis çatısı altında konuşulan konuların başında salgın ve bulaşıcı hastalıklar yer almıştı. Ülkenin her yerinde görülen sıtma hastalığı ile mücadele kapsamında önemli bir işlev gören "cibinlik" için tül ithali tartışılan konuların başında gelmişti (TBMM Zabıt Ceridesi, 26.3.1337: 249-255). Öte yandan hastalıklarla mücadelede halkın içinde bulunduğu yalnızlık ve bilgisizlikte ifade edilen sorunların arasındaydı (TBMM Zabıt Ceridesi, 28.8.1338: 402-403). 1921 yılında bizzat Sıhhiye Vekâleti tarafından görevlendirilerek Antalya bölgesine giden Hıfzıssıhha Umumiye Müdürü Dr. Ekrem Hayri Üstündağ, Antalya ve köylerinde yaşayan halkın %80'inde sıtmadan kaynaklı büyük dalak hastalığı görüldüğünü ve nüfusu yaklaşık 200 bin olan Antalya'da sıtmalı hastaların miktarının 172 bine yaklaştığını ifade etmişti. Üstündağ, buna yakın oranların Burdur, Isparta, Aydın, Muğla, Konya, Niğde, Ankara ve Kayseri'de mevcut olduğuna değinerek; Anadolu içinde ve herhangi bir köyde "sizde sıtma var mıdır?" şeklinde sorulacak olan soruya karşı "Efendi sizin köyde sıtmasız kimse var mıdır? diye sorsan daha iyi edersin" tarzında bir karşılık almanın yüksek ihtimal olduğuna vurgu yapmıştı (Sıtma Savaşı Çalışmaları Albümü 1953: 21-24).

Savaş boyunca TBMM tarafından Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti ile ilişkili çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştı. Bunlar arasında 14 Eylül 1920 tarihinde kabul edilen ve ülke içinde her türlü alkollü içkinin üretim ve ithalini yasaklayan “Men-i Müskirat Kanunu” sağlık alanında ilk akla gelenler arasında yer alır (TBMM Zabıt Ceridesi, 14.09.1336: 137-153; Ceride-i Resmîye 28 Şubat 1337). Ülkenin içinde bulunduğu zor şartlar altında hastalıklarla mücadele kapsamında TBMM’nin ilk önemli teşebbüsü 1920 yılı Ağustos ayında Meclis gündemine gelen ve uzun tartışmalar sonrası 5 Şubat 1921 tarihinde kabul edilen “Frenginin Men ve Tahdidi Sirayeti Hakkında Kanunu” ydu (Ceride-i Resmîye 7 Mart 1337). Fakat savaş süresince ülkenin güvenlik kaygılarının, sağlıktan önce gelmesinden dolayı, Meclis’in dikkati ile hükümet bütçelerinin önemli bir bölümü savunma harcamalarına ayrılmış; hastalıklarla mücadele arka planda kalmıştı.

Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelenin temel çerçevesine Umumi Hıfzıssıhha Kanunu içinde ayrıntılı olarak yer verilmişti. Kanunun 57. Maddesi ve devamında “kolera, veba, lekeli humma, kara humma, çiçek, difteri (kuşpalazı), sarı beyin humması, uyku hastalığı, dizanteri, lohusa humması, ruam, kızıl, şarbon, felci tifli, kızamık, cüzzam, hummai racia” hastalıklarını; 97. ve 98. Maddesi “Sıtma” hastalığını; 99. ve takip eden maddeler “Trahom” hastalığını; 103. Madde ve devamında “frengi, belsoğukluğu ve yumuşak şankır” gibi zührevi hastalıklar ile 113. Madde ve sonrasında “Verem” hastalıkları ile mücadeleye yönelik hükümleri ayrıntılı bir şekilde barındırmaktadır. Tüm bu hastalıklara yönelik yapılacak mücadelede devletin tüm organları topyekûn seferber edilmiş; sağlık personelleri başta olmak üzere tüm kamu personeli ile asker-sivil ayrımı olmaksızın toplumun her bireyine bu mücadelede sorumluluk verilerek, hastalıklarla mücadele geniş bir tabana yayılmıştır (Resmî Gazete 6 Mayıs 1930).

Kolera, veba, tifüs, tifo, dizanteri gibi hastalıklar devletin aldığı ciddi önlemler ve yürütülen etkili aşı çalışmaları ile temizlik işleri sayesinde ülke içinde görünmez olmuştur. Kemirgenler ve farelerin taşıdıkları pireler yoluyla bulaşan veba hastalığı, Cumhuriyet öncesi özellikle İstanbul ve İzmir gibi ticari hayatın canlı olduğu şehirlerde kendini göstermişti. 1923 yılında İstanbul’da veba mücadelesi verilmişti (Tuna 2021: 355-382). 1923 yılında başlayan nüfus mübadelesi sürecinde ülkeye gelen göçmenler sağlık kontrollerinden geçirilmiş, temizlik önlemleri sıkı tutulmuştu. Ülke dışında görülen veba salgınların ülkeye girişini önlemek adına gerekli tedbirler alınmış; 1931 yılında Rusya’da, 1937’de Suriye’de görülen salgınların ülkeye girişine engel olunmuştu. 1947 yılında Urfa Akçakale’de görülen veba salgını alınan hızlı önlemler sayesinde yayılmadan önlenmişti (Kardaş 2021: 383-400). Bitle bulaşan bir hastalık olan tifüs, Cumhuriyet öncesi ülkemizde çok yaygın görülen bir hastalıktı. Özellikle savaş koşulları altında hızla yayılan hastalıkla, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren mücadele çalışmalarına başlanmış, koruyucu aşı uygulamaları ve böcek ilaçlarının geniş oranda kullanımı ile hastalık vakaları azalmıştı. İkinci Dünya Savaşı yılları içinde tifüs vakalarında bir artış görülmüştü. 1945 yılında görülen vaka sayısı 2.618, hayatını kaybeden insan sayısı 139’du. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü bünyesinde tifüs laboratuvarı kurularak aşı üretimi ön plana çıkarılmıştı. Alınan önlemler sonrası 1946

Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

yılından itibaren vakalar azalmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 99-100). Kolera ile mücadelede özellikle ülke sınırlarında alınan önlemler ve yürütülen denetimler sayesinde hastalığın görüldüğü bölgelerden ülkemize girişler kontrol altına alınarak, hastalığın görülmesi önlenmiştir. 1927 yılında Irak'ta görülen kolera salgını karşısında hızla önlemler alınmış, sınır kapatılmış, ticaret durdurulmuştu (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 86). Çin'de görülen kolera salgını sonrası bu ülkenin Milletler Cemiyeti'ne yardım çağrısı sonrası harekete geçen Türkiye Cumhuriyeti devleti, 1938 yılında Çin'le 1000 litre kolera aşısı gönderme kararı almıştı (BCA, 30.10 / 257.728.14-434A). 1947 yılında Mısır ve Suriye'de görülen kolera salgını karşısında sınır kapıları kapatılmış, ticaret sınırlandırılmıştı. Ayrıca bu ülkelere toplamda 1.300 litre kolera aşısı sevk edilmişti (BCA, 30.18.1.2 / 114.67.7; 30.18.1.2 / 115.81.4; Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 87). 1970 yılında İstanbul'un Sağmacılar semtinde görülen kolera salgınında 384 vaka tespit edilmiş ve 52 kişi hayatını kaybetmişti. Alınan önlemler sonrası salgın önlenmişti. Salgın sonrası tüm ülke genelinde bir aşı kampanyası başlatılarak, yaklaşık 14 milyon kolera aşısı uygulaması yapılmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 87).

5.1. Sıtma Hastalığı ile Mücadele

Cumhuriyet'in ilanından önce, 1923 yılında kurulan Fethi Okyar hükümetinin programında, sıtma ile mücadelenin gerekliliği şu ifadelerle ortaya konmuştu (Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C 1, 2013: 76):

"Memleketimizde en çok tahribat yapan hastalıkların verem ve frengi olduğu zannı yanlış olarak taanmıım etmiştir. Halbuki bizde en mühim sıhhi tahribatı yapan malyadır. Bu hastalık yurdumuzun, milletimizin kara belasıdır. En vahim derdi içtimimizdir. Sıhhiye Vekâleti en büyük gayretini bu hususa sarf edecektir."

Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra Bozok Milletvekili Ahmed Hamdi Bey, Sıhhiye Vekili Dr. Refik Saydam'ın cevaplamaı üzerine verdiği soru önergesinde, Anadolu'da görülen sıtma, verem ve frengi hastalıklarının durumu ve alınan önlemleri meclis gündemine taşımıştı. Dr. Refik Saydam, soru önergesine verdiği cevabında, Sıhhiye Vekâleti'nin büyük bir zorluk karşısında bulunduğuna dikkat çekmişti. Saydam, ülkenin pek çok ilçesinde doktor olmadığını ve hastalıklara yönelik olarak sağlıklı istatistikler tutulmadığına değinerek, ülkenin en çok muzdarip olduğu hastalık olarak sıtmayı ön plana koymuş, önce sıtma, ondan sonra frengi ve veremin nazarı dikkate alınması gerektiğine vurgu yapmıştı. Sıhhiye Vekili, sıtmanın acısını çekmeyen insan tanımadığına değinerek, elde sağlıklı bir veri olmadığı için net bir rakam vermekten uzak durmuş; Anadolu insanının yaklaşık %50'sinin bu hastalıkla bir şekilde temas ettiğini kabul etmişti (TBMM Zabıt Ceridesi, 19.2.1340: 123-126) Kırkkilise Milletvekili Dr. Fuat (Umay) Bey, Meclis'te "Köy Kanunu" ile ilgili yapılan görüşmeler sırasında söz alarak, köylünün yapması mecburi işler arasında ilk kez sıtmaya yer verilmesini "çok şayanı şükran" bir adım olarak değerdendirmişti. Dr. Fuat Bey, Kurtuluş Savaşı yıllarında dört koldan ülkeyi işgal edenlere karşı milletin azmiyle nasıl karşı durduysak; şimdi de "dört başlı ejderha" olarak tanımladığı sıtma, frengi, verem ve trahom ittifakına karşı da birlikte hareket edilmesi gerektiğine vurgu yapmış ve bu

“dört başlı ejderha” içinde en önemlisi olarak da sıtmayı öne çıkarmıştı (TBMM Zabıt Ceridesi 24.2.1340: 304). 1-3 Eylül 1925 tarihinde toplanan *Birinci Milli Türk Tıp Kongresi*’nde sıtma ön planda olan konular arasındaydı. Kongre de “*Türkiye’de Sıtmanın Coğrafyası*” başlığı altında Dr. Abdülkadir Lütfü (Noyan) ve Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) tarafından sunulan raporda, Sıhhiye ve Muavenet İctimaye Vekaleti’nin resmi belgeleri kullanılmış ve ayrıntılı bir veri dökümü hazırlanmıştı (Birinci Milli Türk Kongresi 1-3 Eylül 1925 Müzakeratı 1926: 221).

Cumhuriyet’in ilk yıllarında sıtma ile mücadele de 13 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen “Sıtma Mücadelesi Kanunu” önemli bir adımı oluşturmaktadır. Kanun sıtma mücadele teşkilatının kurulması yolunda bakanlığa geniş yetkiler tanımış, devletin tüm olanaklarını seferber etme imkânı sağlamıştı. Ülke nüfusunun önemli bir bölümümü oluşturan yoksul kesimlere ücretsiz kinin veya sıtma ilacı dağıtımını devletin görevleri arasında tanımlanmıştı. Ücretsiz dağıtılan kinini satanlardan, sattıkları miktarın yirmi katı ücret cezası alınması öngörülmüştü. Ülke içinde sağlık kontrollerine tabi olanlar hariç her türlü su birikintisine sebebiyet vermek yasaklanırken; mevcut havuz ya da gölcüklerin ıslahı devletin görevleri arasında yer almıştı. Islah çalışmalarında halkın nakden veya bedenen çalışması esası getirilmişti. Lağım, bulaşık suyu gibi kirli sular için hususi ve kapalı çukurların yapılması zorunlu kılınmış ve bu gibi suların açık alanlara akıtılması yasak edilmişti. Belediyeler ile köy ihtiyar heyetlerinin çeşme ve benzer alanlarda suların birikmesini engelleyecek, suların akışını sağlayacak projeler yaparak, hayata geçirmeleri istenmişti. Islahı uzun zaman alacak sulak bölgelerde yaşayan halkın, uygun görülmesi halinde bakanlıkça başka bir bölgeye nakline imkan sağlanmıştı (Resmi Ceride, 29 Mayıs 1926).

1925 yılı ile birlikte ülke içinde başlatılan sıtma mücadelesinde ilk olarak Ankara, Aydın ve Adana bölgelerinde “Sıtma Savaş Kurulları” kurularak, ilk iki yıl içinde 1.600 köy ve kasabada yaklaşık yarım milyon nüfus taramadan geçirilmişti. Tarama sonrası sıtmalı olduğu tespit edilen 100 bin nüfus tedavi altına alınmış, bir o kadarına da koruyucu ilaç dağıtımını sağlanmıştı. Ayrıca halka 3 bin kiloya yakın kinin dağıtımını bu ilk iki yıl içinde yapılmıştı. Cumhuriyet’in onuncu yılında, 1933’te 24 vilayeti içine alan 11 bölgede toplam 3.526 köy ve kasabada oturan 2,5 milyon nüfus içindeki 314 bin sıtmalı hastanın tedavisi için senede ortalama 5 bin kilo sıtma ilacın parasız dağıtımını sağlanmıştı (Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 4-5). 1940 yılında ülke içindeki sıtmalı hasta oranı %11’e kadar düşürülmüştü. Fakat İkinci Dünya Savaşı yıllarının zor şartları, sıtma ilacına ulaşım olanaklarının sınırlı olması sonrası sıtma oranlarında artış olmuş ve %32’e kadar çıkmıştı. Rakamların artması sonrası ülke içinde sıtma ile mücadelede ikinci bir olağanüstü mücadele dönemi başlamıştı. 26 Mart 1945 tarihinde kabul edilen “Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun” (Resmi Gazete, 28 Mart 1945) ile 15 Şubat 1946 yılında kabul edilen “Sıtma Savaşı Kanunu” (Resmi Gazete, 21 Şubat 1946) yapılan mücadelenin temelini oluşturmaktadır. 1946 yılında Sağlık Bakanlığı bünyesinde “Sıtma Savaşı Genel Müdürlüğü” kurulmuştu (Resmi Gazete, 15 Şubat 1946).

Cumhuriyet Türkiye'sinin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

1945 yılına gelindiğinde yurdun her yerindeki toplam 16.934 köy ve mahallede sıtma mücadelesi yürütülmüştü. Toplam 7,5 milyondan fazla nüfusun içindeki 2,5 milyon sıtmalı nüfus parasız tedavi edilmişti (Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 5). 1945 yılında hastalıkla mücadele edilen alanlarda görülen sıtmalı oranı % 20 iken, 1956 yılında bu oran % 0,8'e kadar düşmüştü (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 105). 1951 yılında sıtma ile mücadele edilen bölge sayısı 34'e, şube sayısı 248'e çıkmış, köy sayısı 12.302'e ulaşmıştı. (Sıtma Savaşı Çalışmaları Albümü 1953: 55). Cumhuriyet'in 40.yılına gelindiğinde bölge sayısı 57'e, teşkilat bünyesinde çalışan kişi sayısı 46 bine yaklaşmıştı. Mücadele edilen köy sayısı 23.006'a yükselmişti. Yaklaşık 24 milyon nüfusun kontrolü sağlanmıştı (Frik 1964: 4).

Sıtma ile mücadelenin önemli bir safhasını oluşturan bataklıklar ile su birikintilerinin kurutulması çalışmaları kapsamında 1925 yılında başlayan çalışmaların ilk iki yılında 222 dekarlık arazi kurutulurken; 1930 yılında 25 bin dekar, 1935'te 61 bin dekar ve 1945 yılında ise 78 bin dekarlık bataklık arazisi kurutulmuştu (Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 5-6).

1953 yılında İstanbul'da "Uluslararası Tropikal Hastalıklar ve Malarya" kongresi toplanmıştı. Sıtmanın tüm dünya genelinde yok edilmesi ilkesi etrafından alınan karar sonrası, 1957 yılından itibaren Dünya Sağlık Örgütü ve UNICEF ile yapılan iş birliği ile Türkiye'de sıtmanın yok edilmesi hedef olarak belirlenmişti. Bu hedef temelinde 4 Ocak 1960 tarihinde "Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun" çıkarılmıştı. Bu mücadele evresinin sonunda 1957'de tespiti yapılan sıtmalı oranı binde 6,1 iken, 1972 yılına gelindiğinde binde 1,36'a kadar gerilemişti (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 105-107).

5.2. Verem ile Mücadele

Verem, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e halk sağlığını tehdit eden en tehlikeli ve ölümcül hastalıkların başında geliyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren verem hastalığı ile mücadele sağlık alanında devletin en önemli öncelikleri arasında yer almıştı. Ülkedeki ölüm oranları içinde veremden ölümler ilk sıralarda geliyordu. 1923 yılında İstanbul'da Verem Savaş Dispanseri ile başlayan süreçte 1924 yılında 50 yataklı Heybeliada Verem Sanatoryumu açılmıştı. 110 yataklı Haydarpaşa ve 50 yataklı İzmir Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Hastaneleri açılmış; bu hastaneler önemli bir bölümü verem hastalarına ayrılmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 253). 1930 yılında Heybeliada Sanatoryumuna 35 yataklı yeni bir ek bina yapılırken; 1932 yılında yapılan eklemelerle yatak kapasitesi 130'a çıkarılmıştı. Haydarpaşa Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesinde veremli hastalara mahsus yatak adeti 75'e çıkarılmıştı (Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 8). Umumi Hıfzıssıhha Kanunu içinde veremle mücadele başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştı (Madde 113-121). Verem hastalarının sekiz gün, hastalıktan ölenlerin yirmi dört saat içinde, isim ve adreslerinin bildirim zorunlu kılınmıştı. Hastalığın tedavi süreci ile hastaların ikametgâhları ile eşyalarının temizliği devlet tarafından ücretsiz karşılanmıştı. Kanunla, Veremle Mücadele Cemiyetleri Sağlık bakanlığının denetimi altında

faaliyetlerine devam edeceklerdi (Resmî Gazete, 6 Mayıs 1930). Prof. Dr. Besim Ömer Akalın tarafından 1918 yılında İstanbul'da kurulan "Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti" hastalıkla mücadele de toplumu bilinçlendirmek ve yönlendirmek adına atılan ilk adımdı. 1923 yılında Dr. Behçet Salih Uz tarafından İzmir'de "İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti" ile aynı yıl "Balıkesir Veremle Mücadele Cemiyeti", 1927'de İstanbul'da "İstanbul Verem Mücadele Cemiyeti" kurulmuş; hastalıkla mücadelede toplumsal farkındalık yaratmak adına adımlar atılmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 112).

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile birlikte veremle mücadelede topyekûn bir seferberlik başlamıştı. 1930 yılında Ankara ve Bursa'da; 1935 yılında Trabzon'da bir Verem Savaş Dispanseri açılmıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında artan verem vakaları üzerine devlet daha fazla tedbir alma yoluna gitmişti. Sağlık Bakanlığı tarafından 1943-47 yılları arasında Ankara, Bursa, Eskişehir, İstanbul ve İzmir'de yapmış olduğu ölüm tespitlerinde veremden ölümler ilk üç sırada yer alırken, genel ölümlere oranı %13,5'ti (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 111-117). Savaş yılları içinde Verem Savaş Derneklerinin sayısı üç yıl içinde 48'e ulaşmıştı. 1945 yılında Heybeliada Sanatoryumunda yatak sayısı 260'a; ülke içindeki sağlık teşkilatı bünyesinde verem hastalarına ayrılan yatak kapasitesi 660'a ulaşmıştı (Sağlık Savaşımız-Frenği, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 8). 1945 yılında Adana ve Eskişehir'de, 1946'da Rize ve İstanbul-Fatih'te, 1947'de Adapazarı'nda verem savaş dispanserleri açılmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 117).

1948 yılında İstanbul'da Sağlık Bakanı Dr. Behçet Uz'un başkanlığında bir verem konferansı toplanmış ve sonrasında bir "Halk Sağlığı" sorunu olan veremle mücadele adına "Türkiye Ulusal Savaş Derneği" kurularak, ulusal seferberlik başlatılmıştı. Derneğin uzun yıllar başkanlığını yürüten Dr. Tefvik Sağlam hastalıkla mücadelede öncü olmuştu. Verem Savaş Derneği, 1949'da Uluslararası Verem Savaş Birliği'nin kurucuları arasında yer almıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 112-114). 11 Nisan 1949 yılında "Verem Savaşı Hakkında Kanun" kabul edilmişti. Kanunla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı gerekli gördüğü yerlerde verem savaş teşkilâtı kurmuştu. Bakanlık bu amaç etrafında verem sanatoryumlarını, hastanelerini, prevantoryumlarını ve dispanserlerini veya bu bölgelerde mevcut hastanelere ek olarak verem pavyonlarını yaptırmak, kiralamak, kamulaştırmak veya satın almak suretiyle tesis ve teçhiz ederek faaliyete geçirmek ve bunlar için her türlü taşıt araçlarıyla seyyar ve sabit röntgen cihazlarını satın alabilecekti. Ayrıca bakanlık özel idareler, belediyeler ve verem savaş derneklerince kurulmuş verem sanatoryum, prevantoryum, hastane ve dispanserlerine faaliyetlerinin devamı için, gerekli gördüğü hususlarda, her çeşit para ve aynî yardımı yapabilecekti. Bu kurumlarda, kanunlarla kazanılmış memurluk ve özlük hakları saklı kalmak kaydıyla, bakanlık kuruluşundan doktor ve hemşire, eczacı ve laborant çalıştırmaya, özel ve tüzelkişiliklere ilişkin sağlık kurumlarında veremli hastaları, ücreti Bakanlık verem ödeneğinden ödenmek üzere, tedavi ettirmeye yetkili kılınmıştı (Resmî Gazete 15 Nisan 1949).

Sağlık Bakanlığı, 1949 yılında hastalıkla mücadele edenlerin tecrübe ve fikirlerinden istifade etmek adına "Verem Danışma Komisyonu"nu toplamış ve mücadele süreci için bir

Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

program ortaya çıkarmıştı. Bu komisyon 1950, 1953, 1960 ve 1965 yıllarında toplantılar yapmıştı. Komisyon toplantılarında alınan en önemli kararlardan biri dispanser sayılarının artırılması, her ilde birer dispanserin faaliyete geçirilmesi yönünde olmuştu. Bu karar doğrultusunda 1951'de Maraş ve Ordu'da birer dispanser daha açılmış, 1952 yılında 11, 1953 yılında 17 ilde dispanser açılmıştı.

Tablo 6 Türkiye'de Veremden Ölenlerin Sayıları ve Oranları 1945-1970

Yıl*	Nüfus	Veremden Ölen Sayısı	Ölenlerin 100 bin Nüfusa Oranı
1945	2.084.000	5.462	262
1950	3.105.500	6.338	204
1955	4.177.000	4.465	106,8
1960	8.772.000	4.855	55,2
1965	10.652.000	3.386	36,4
1970	13.650.000	2.770	20,3

* 1945 yılı 25 il merkezini kapsar; 1950-1955 yılları yalnız tüm il merkezlerini kapsar; 1960 yılı ve sonları tüm il ve ilçe merkezlerini kapsar.

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 127.

Hastaların tedavileri için Ankara'da 19 Mayıs 1953'te Atatürk Sanatoryumu hizmete açılmıştı. 1960 yılında Bakanlık bünyesinde "Verem Savaşı Genel Müdürlüğü" kurulmuştu. 1959 yılında toplam dispanser sayısı 67 iken, 1968'de 154'e, 1972'de 188'e, 1973 yılında 231'e ulaşmıştı. Cumhuriyet'in 50. yılında 22 milyon nüfus, verem savaş ekipleri tarafından taramadan geçirilmişti. Veremle mücadelenin en önemli safhasını oluşturan aşı çalışmaları kapsamında gerek ülke içindeki aşı çalışmaları gerekse uluslararası alandaki desteklerle birlikte ülke genelinde bir aşı seferberliği başlatılmıştı. 1 Ocak 1953 tarihinde Edirne'den başlayan BCG aşı seferberliği sonrası Aralık 1972 tarihine gelindiğinde 67 il, 571 ilçe ve 35.638 köyde yaşayan yaklaşık 62 milyon nüfusa tüberkülin testi yapılmış, yaklaşık 28 milyonun üzerinde çocuk aşılanmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 115-121).

5.3.Frengi ile Mücadele

Frengi (Sifilis), genellikle cinsel birleşmelerle bulaşan, tedavi edilmediğinde inme, körlük, delilik vb. sonuçları ortaya çıkan; irsi olarak gelecek nesillere geçerek vücutta ve akılca sakat bir soyun yetişmesine yol açan bir hastalık olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>). 19. Yüzyılın başlangıcıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin Batı dünyası ve Rusya ile gerek ticari ilişkilerinin artması gerekse savaşlar nedeniyle sürekli etkileşim halinde olmasından dolayı frengi, Anadolu coğrafyasında giderek artan oranda kendini göstermeye başlamıştı. İktisadi ve sosyal hareketliliğin yoğun olduğu İstanbul, İzmir gibi şehirlere çalışmaya gelen halkın aracılığıyla hastalık Anadolu'da, bilhassa Batı Karadeniz bölgesinde yayılma imkânı bulmuştu. Frengi ile mücadele kapsamında 1913 yılında Kastamonu bölgesinde hastane açılmış, nizamnameler yayınlanmıştı. İstiklal Savaşı yıllarında TBMM tarafından kabul edilen "Frenginin Men ve Tahdidi Sirayeti Hakkında

Kanun", zor şartlar altında devletin hastalıkla mücadele istek ve iradesinin somut bir sonucuydu. Geçmişte frengi ile mücadele kapsamında cıva kullanımının yaygın olması pek çok zehirlenmeye, ölümlere ve sakatlıklara neden olmuştu. (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 92) 1921 yılında kabul edilen kanunla hastalar hastalıklarını tedavi ettirmekle mecbur kılınmış, tedavi süreci devlet tarafından karşılanmıştır. Frengili hastaların hastalığı başkasına bilerek bulaştırmaları halinde altı aydan iki yıla kadar hapis cezası almaları ile nakit para cezası ile cezalandırılmaları yanında evli çiftlerden birinin diğerine bulaştırması halinde cezanın en üst seviyeden verilmesi kanunla ön görülmüştür (Ceride-i Resmîye, 7 Mart 1337).

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun içeriğinde zührevi hastalıklarla mücadele ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştı. Frengi, bel soğukluğu ve yumuşak şankre hastalığına yakalanan kişilerin tedavi hizmeti için doktora başvurmaları zorunlu tutulmuştu. Her doktor, kendisine başvuran frengili hastaların kimlik bilgilerini, her ay için düzenli olarak bakanlığa bildirecek; gizli olarak yapılacak olan bu yazışmaları ifşa edenler hakkında gerekli yasal işlemler yapılacaktı. Bütün tedavi süreçleri ücretsiz olarak gerçekleştirilecekti. Doktorlar hastalık taşıdıklarından şüphe ettikleri kişileri bildirmeye mecbur kılınmış; hastalık taşıdığı kesinleşen kişilerin zorla tedavi ettirilmeleri yanında hastalığın yayılmasını engellemek adına bir hastanede tecrit ve tedavi altına da alınabilecekti. Doktorlar, hastalarına, hastalıklarının tehlikesini ve bulaşma yollarını anlatan bir evrak vermekle yükümlü kılınmıştı. Hasta olduğunu bildiği halde hastalığı yayanlar hakkında ön görülen ceza işlemlerinin uygulanması zorunlu kılınmıştı. Hastalığın yoğun olduğu bölgelerde mücadele heyetlerinin kurulması; askeri kıtalarda askeri makamlarca yürütülecek olan mücadelenin her safhası Milli Müdafaa Vekâleti tarafından Sağlık Bakanlığına bildirilecekti. Frengi, bel soğukluğu ve yumuşak şankre hastalığı ile cüzzam ve akıl hastalarının evlenmeleri kanunen yasaktı (Resmî Gazete, 6 Mayıs 1930).

1925 yılında yayınlanan "Frengi Talimatnamesi" ile tedavi yöntemleri ve kullanılacak ilaçlara yönelik ortak bir yol tutulmuş; devlet tarafından oluşturulan Frengi Savaş Kurulları ile hastalığın yoğun olduğu bölgelerde mücadeleye aksatılmadan devam edilmişti. Örneğin 1929 yılı içinde Sivas'ta faaliyet yürüten frengi mücadele teşkilatının yürüttüğü çalışmalar kapsamında yüz bin kişi muayene edilmiş, hastalık tespit edilen dört bin kişi tedavi altına alınmıştı. Hali hazırda tedavi gören hasta sayısı 1.869'du (BCA, 30.10.177.220.8).

Tokat, Giresun, Samsun, Karadeniz Ereğlisi, Uşak ve Çorum'da oluşturulan Frengi Savaş Kurullarınca 1926'dan 1947 yılına kadar yapılan tespit ve tedavi süreçlerinde 2.247.561 şahıs muayene edilmiş ve bunlardan 86.231 (%3,8) kişinin frengili olduğu kayıt altına alınmıştı. 1927 yılında ilk olarak Ankara ve İzmir'de "Deri ve Tenasül Hastalıkları Tedavi Evi" ismi altında dispanserler açılmıştı. Bu dispanserler, büyük şehirler ile zührevi hastalıkların kolayca yayılmasına uygun olan yerleşim yerleriyle, genel tarama yoluyla hastaların tespitlerin zor olduğu bölgelerde zührevi hastalıklara yakalananların kolayca müracaat ederek tedavi süreçlerinin gizli yürütüleceği merkezler olarak tasarlanmıştı. 1970'li yıllara gelindiğinde sayıları 16'ya ulaşmıştı. Kırsal bölgelerde tedavi aksaklıklarının giderilmesi adına 1945 yılından itibaren "Geçici Frengi Tedavi İstasyonları" kurulmuştu.

Cumhuriyet Türkiye'sinin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

Şehirlerde, bakanlık dışında, belediyelerinde hastalıkla mücadele kapsamında hastaneler açtıklarını; 1945 yılında sayısı 7 olan zührevi hastalıklar hastanesinden, Ankara ve İstanbul Belediyelerine ait olmak üzere 2 hastane ve 3 deri ve tenasül dispenseri bulunuyordu (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 92-94).

Tablo 7 Tespit Edilen Frengi Vakaları 1926-1972

Yıl	Mevcut Frengili Hastalar		Yıl İçinde Tespit Edilen Hastalar		Kaydı Silinen Hastalar	
	Sayısı*	100 Bin Nüfusa Oranı	Sayısı	100 Bin Nüfusa Oranı	Sayısı	Mevcut Frengili Hastalara Oranı (%)
1926	84.662	638	4.125	31	2.836	3,3
1930	114.730	794	12.605	87	5.938	5,1
1935	173.578	1.154	19.209	127	11.825	6,8
1940	170.177	961	17.963	101	21.522	12,6
1945	158.353	836	30.652	162	35.722	22,5
1950	118.169	568	10.387	50	13.678	11,5
1955	75.126	315	7.582	32	13.518	17,9
1960	47.565	173	4.159	15	8.599	18
1965	27.802	89	689	2,2	3.967	14,2
1970	17.420	49	612	1,7	3.845	22
1972	13.020	35	1.344	3,6	1.558	11,9

* Bir önceki yıldan devreden vaka sayısı ile o yıl içerisinde tespit edilen yeni vaka sayısı toplamıdır.

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 96.

5.4. Çiçek Hastalığı ile Mücadele

Ülkemizde çiçek hastalığı ile mücadele 1892 yılında başlamıştı. İstiklal Savaşı yıllarında çiçek aşılı, ücret karşılığı olarak İtalya hükümetinden karşılanmıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren önce İstanbul'da sonrasında Ankara'da Hıfzıssıhha Enstitüsü bünyesinde yapılan aşı üretimi ülke ihtiyaçlarını yeter noktadaydı. Hıfzıssıhha Kanunu ile birlikte her doğan çocuk ile vatandaşa çiçek aşısı olma zorunluluğu getirilmişti. Zaman içinde azalan hastalık, İkinci Dünya Savaşı yıllarında yeniden artışa geçmişti; 1942-1944 yılları arasında 10.359 kişinin hastalanmasına ve 2.232 kişinin ölmesine neden olan salgın, bütün yurttan uygulanan aşılama çalışmaları sonrası 1944 yılında sona erdirilmiştir. 1950'lili yıllarda Türkiye'nin güney komşularında görülen çiçek salgını karşısında devletin önlemler almasına rağmen, salgının sınır şehirlerimizde ortaya çıkmasına engel olunamamıştı. Fakat yerinde önlemler sonrası hastalık tamamen yok edilmişti. Aşılamanın zorunlu tutulması sonrası 1960'lı yıllardan sonra çiçek hastalığı vakası görülmemişti (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 84-85). Ülke içinde yürütülen mücadele kapsamında Ocak 1970 ile Aralık 1972 tarihleri arasında yaklaşık altı milyon üç yüz bin kişiye çiçek aşısı uygulanmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 121).

Tablo 8 Çiçek Hastalarının Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Tespit Edilen Vaka		Tespit Edilen Ölüm		
	Sayı	100 Bin Nüfusa Oranı	Sayı	100 Bin Nüfusa Oranı	100 Vakada Ölüm Oranı
1925	483	3,8	69	0,5	14,3
1930	906	6,3	160	1,1	17,6
1935	106	0,7	15	0,1	14,1
1940	987	5,6	129	0,7	13
1944	6.093	32,9	678	3,6	11,1
1951	152	0,7	3	-	1,9
1957	128	0,5	7	-	5,4

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 85.

5.5. Kuduz Hastalığı ile Mücadele

19. yüzyılın sonları ile birlikte ülkemizde kuduz hastalığı ile mücadele başlamış ve 1888 yılında İstanbul Daülkelp Tedavihanesi (Kuduz Tedavi Kurumu) kurulmuştur. İstiklal Savaşı yıllarında kuduzla mücadele kapsamında büyük çaba sarf edilmiş; İstanbul Kuduz Tedavi Kurumunda çalışmış olan Dr. Eşref (Akman) Bey, İstanbul Daülkelp Tedavihanesi Müdürü Dr. Hayım Naum Bey'den gizlice tedarik ettiği virüslü bir tavşanı, tavşandan tavşana pasajlar yaparak ve İngiliz polisinin takibinden kaçarak Ankara'ya getirmiş ve Kuduz Tedavi Kurumu'nun kuruluşuna büyük katkı sunmuştu. Cumhuriyet'in ilanından sonra İstanbul'a olan ulaşım ve iletişim zorlukları dikkate alınarak, 1925'te Sivas ve Erzurum, 1926'da Diyarbakır, 1927'de Konya, 1930'da İzmir'de ve 1953'te Elazığ'da birer tedavi kurumu açılmıştı. Temmuz 1932 tarihinden itibaren Ankara Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü bünyesinde tedaviye başlanmıştı. 1933 yılında ülkenin 26 yerinde "Kuduz Aşı İstasyonları" açılmıştır. Cumhuriyet'in 50. Yılına gelindiğinde istasyon sayısı 530'a çıkmıştır. İstanbul'da kuruluş olan İstanbul Kuduz Tedavi Kurumu dışında, 1937 yılından sonra her il merkezinde tedavi istasyonları kurulmuştur. Tedavi istasyonlarının artırılmasıyla birlikte hastane sayısı azalmış; 1945'te 3'e ve 1960'ta 1'e düşmüştü. 1967 yılında kuduz şüphesi olan hasta sayısı 18.839, 1970'te 26.872 ve 1972'de 45.802 olmuştur (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 88-91, 258).

Tablo 9 Tespit Edilen Kuduz Vakaları*

Yıl	Ölüm Sayısı	Yıl	Ölüm Sayısı
1925	5	1950	24
1930	11	1955	37
1935	31	1960	59
1940	13	1965	25
1945	5	1970	33
		1972	49

* 1950'den itibaren rakamlarda görülen artış, tespit ve ihbar sisteminin gelişmesinden ileri gelmektedir.

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 91

5.6. Cüzzam (Lepra) Hastalığı ile Mücadele

Cüzzam (Lepra), binlerce yıllık insanlık tarihinde kendisinden korkulan en önemli hastalıkların başında gelmektedir. Cüzzam, Hansen basilinin sebep olduğu, sinir sistemi ve deri başta olmak üzere birçok sistem ve organı etkileyebilen bulaşıcı bir hastalıktır. (<https://sozluk.gov.tr/>) İskitler ve Hititler devrinden itibaren Anadolu topraklarında görülen cüzzam hastalığının tedavisine yönelik olarak Selçuklular ve Osmanlı Devleti zamanında "Miskinler Tekkesi" ismiyle de anılan "Cüzzamhane"lerin kuruldukları görülmektedir. 20. Yüzyıla gelindiğinde, Gülhane Askeri Hastanesi hekimlerinden Dr. George Deycke (Dayke Paşa) tarafından dikkatle izlenen cüzzam hastalığı üzerine Prof. Dr. Mazhar Osman Uzman, ülkemizde Bakırköy Akıl Hastalıkları Hastanesi⁴ bünyesinde ilk modern cüzzam tedavi merkezini açarak, mücadeleye devam etmiştir (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 97). Geçmişten Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar cüzzam hastaları için alınan en önemli tedbir onların toplumdan tecrit edilmesi, toplum dışına itilmesi idi. Cüzzam insanı sadece sağlık yönüyle değil, aynı zamanda hastanın toplumdan dışlanmasına neden olan sosyal yönü ağır basan bir hastalıktı. Bu nedenle tedavi sürecinde sadece tıbbi yönüyle değil "Sosyal" yönüyle de dikkate alınması gerekiyordu (Güneş Umuttan Şimdi Doğar "Türkan Saylan Kitabı" 2008: 195-196).

Cumhuriyet idaresi, Kars, Ardahan, Adana ve Kastamonu gibi merkezlere ulaşım imkanı elverişli olan Elazığ'da ilk cüzzam hastanesi açılmıştı. 1936 yılında inşasına başlanan hastane 1941 yılında faaliyete başlamıştı (Kardaş 2018: 224-225). Türkiye'de cüzzamla savaşta ilk akla gelen isimlerden biri Doç. Dr. Etem Utku'ydu. Etem Utku, Elâzığ'da görev yaptığı sırada hastalığa yakalanan insanları görmüş, onların yaşadığı drama, eziyetlere tanık olduktan sonra, bu hastalıkla mücadele kararı almıştı. Ankara'ya döndükten ve Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde Araştırma Şube Şefi görevine başladıktan sonra çalışmaları sadece ülke içinde kalmamış, hastalıkla mücadelede uluslararası desteğinde sağlanmasına kapı aralamıştı. Dr. Utku, çalışmalarını üniversite çatısı altına taşımış, Ankara Üniversitesi bünyesinde cüzzam çalışmalarını başlatmıştı. 27 Haziran 1957'de Ankara'da "Cüzzam Savaş ve Araştırma Derneği"ni kuran Dr. Utku, derneğin başkanlığını yürütmüştü. Cüzzam Savaş ve Araştırma Derneği, 1959 yılında hükümet tarafından "*kamu menfaatlerine faydalı cemiyetler*" kapsamına alınmıştı (BCA 30.18.1.2.154.65.12). Dernek, Türkiye'nin pek çok yerinde dispanserler açılmasına, doktorlara hastalıkla ilgili özel kurslar verilmesine katkı

⁴ Osmanlı Devleti bünyesinde akıl hastalarına yönelik tedavi merkezi Fatih Sultan Mehmet döneminde 1459 yılında "Bimarhane-i Ebu'l Fetih Sultan Mehmet" ismi altında açılmıştı. Sonraki yıllarda Bimarhane sayısı artmıştır. 1908 yılında Toptaşı Bimarhanesi'nin yönetimine Dr. Mazhar Osman atanmıştır. Zaman içinde Toptaşı Bimarhanesi'nin ihtiyaca cevap vermemesi üzerine Bakırköy'de bulunan askeri kışlalar 1924 yılında Sağlık Bakanlığı'na devredilmişti. Başta Dr. Mazhar Osman, Dr. Fahrettin Kerim Gökay'ın büyük çaba ve gayretleri sonrası 1927 yılında Türkiye'nin ilk modern aklı ve ruh sağlığı hastanesi olan "İstanbul Emrazı Asabiye ve Akliye Hastanesi" açılmıştır. 650 yatak kapasiteli açılan bu hastanenin yatak kapasitesi 1933'te 1.500'e, 1938'de 2.000'e ve 1970'te 3.500'e çıkmıştır. Ayrıca 1926 yılında Elazığ ve Manisa'da 50 yataklı birer akıl hastanesinde faaliyete sokulmuştu. *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, ss. 168-173.

sağlamıştı. Onun çalışmaları ile birlikte 1960'lı yıllarda ülke genelinde cüzzam mücadelesine hız verilmişti (Fişek 2018: 12-17). 1962 yılında Sağlık Bakanlığı, "Cüzzam Savaş ve Araştırma Derneği" ile Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden alınan destekle "Lepra Eğitim ve Araştırma Enstitüsü" kurmuştu (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 97). Böylece ülke genelinde cüzzam hastalarının başvurabileceği üç hastane faaliyette bulunmuştu. Elazığ'da açılan ve 265 yatak kapasiteli hastane; Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi bünyesinde faaliyete geçen 35 yataklı Lepra Eğitim ve Araştırma Enstitüsü ile 50 yataklı Bakırköy Cüzzam Pavyonu sonrasında İstanbul Lepra Hastanesi (Fişek 2018: 18). 1962 yılında Dünya Sağlık Örgütü ve UNICEF ile yapılan anlaşmalar sonrası cüzzam ile mücadelede uluslararası destek alınmıştı (BCA 30.18.1.2.183.7.19; 30.18.1.2.185.22.20; 30.18.1.2.210.61.17; 30.18.1.2.215.10.12; 30.18.1.2.178.30.11.) Hastalıkla mücadelede Sivas şehri pilot bölge olarak seçilmiş ve Ağrı, Ankara, Bitlis, Erzurum, Kars, Maraş, Muş, Sivas ve Van şehir merkezlerinde Lepra Savaş Dispanserleri açılmıştı. 1963 yılında bu merkezlere Yozgat ve Hakkari'de eklenmişti. Bu bölgelerde hastalık taramaları yapılarak, tespit edilen cüzzam hastaları tedavi, kontrol ve takip altına alınmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 97-98).

Cumhuriyet Türkiye'sinde cüzzam hastalığı mücadele de ilk akla gelen isimlerden biri de Prof. Dr. Türkan Saylan'dır. Dr. Etem Utku'dan görevi devralan Dr. Saylan, 1970'li yıllardan itibaren hastalıkla mücadele de ulusal ve uluslararası alanda başarılı çalışmalar yürütmüş, halkın sağlığını tehdit eden bu hastalığın ortadan kaldırılmasında önemli çaba harcamıştır. Dr. Saylan, tıp eğitimi aldığı dönemde (1958 yılı) Bakırköy Akıl Hastanesi'nde yapmış oldukları bir ziyaret sırasında ilk kez cüzzam hastalarını gördüğüne değinerek, kaderlerine terk edilen bu hastalar için o tarihten itibaren mücadelesine başladığını ve bu yolda Dr. Etem Utku'nun yayın ve faaliyetlerinin kendisinin başucu kaynakları olduğunu ifade etmişti (Güneş Umuttan Şimdi Doğar "Türkan Saylan Kitabı" 2008: 128, 191). Dr. Saylan'ın öncülüğünde 1976 yılında İstanbul'da "Cüzzamla Savaş Derneği" kurulmuştu (BCA, 30.18.1.2.369.88.2.156-19). Dernek ile Sağlık Bakanlığı arasında yapılan protokol ile "Cüzzamla Savaş Dispanseri" faaliyetlerine başladı. Dr. Saylan'ın çabaları sonrası 1977 yılında İstanbul Üniversitesi bünyesinde "Lepra Araştırma Uygulama Merkezi" ve 1981 yılında da "Cüzzam Hastanesi" faaliyete geçmiştir. Cüzzamla Savaş Dispanser bünyesinde kurs alan sağlık teknisyenleri cüzzamı nasıl teşhis edecekleri ve hastalığın tedavisi konularında eğitim aldıktan sonra Anadolu'ya gönderilmişti. Fakat zaman içinde bu uygulamadan yeterli fayda sağlanamayınca 1980'li yıllardan itibaren Dr. Türkan Saylan ve ekibi, başta Van olmak üzere hastalığın yoğun olduğu bölgelere giderek sağlık personelinin eğitmeye başlamışlardı (Güneş Umuttan Şimdi Doğar "Türkan Saylan Kitabı" 2008: 195-200).

Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

Tablo 10 Tespit Edilen Lepra Vakaları 1960-1972

Yıl	Mevcut Lepralı Hastalar		Yıl İçinde Tespit Edilen Hastalar		Kaydı Silinen Hastalar	
	Sayısı*	100 Bin Nüfusa Oranı	Sayısı	100 Bin Nüfusa Oranı	Sayısı	Mevcut Lepralı Hastalara Oranı (%)
1960	1.206	4,3	94	0,3	14	1,1
1962	1.875	6,4	385	1,3	95	5
1964	3.454	11,3	334	1	15	0,4
1966	3.499	10,9	289	0,9	205	5,8
1968	3.809	11,3	374	1,1	22	0,5
1970	3.826	10,8	116	0,3	199	5,2
1972	3.737	9,9	166	0,4	176	4,7

* Bir önceki yıldan devreden vaka sayısı ile o yıl içerisinde tespit edilen yeni vaka sayısı toplamıdır.

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 98.

5.7. Trahom ile Mücadele

Trahom, göz kapaklarının altında birtakım kabarcıkların belirmesiyle başlayan, tedavi edilmediğinde kirpiklerin içeriye kıvrılması, saydam tabakada yaralar çıkması nedeniyle körlükle sonuçlanabilen bulaşıcı bir hastalıktır (<https://sozluk.gov.tr/>). Anadolu topraklarına trahom hastalığının ne zaman girdiği tespit edilemese de iki yoldan giriş yaptığı kesindir. Birincisi Mısır ve Suriye üzerinden hastalık Anadolu'ya gelmiş; ikincisi Anadolu'dan savaş, göç ve ticaret yoluyla başka ülkelere gidenler hastalığı ülkeye taşımışlardı (Vefik Hüsnü 1927: 19-21). Cumhuriyet hükümetleri trahomla mücadelesinde sabit ve gezici olmak üzere iki ayrı sağlık teşkilatını hayata geçirmişti. Hastaneler, dispanserler ve köy tedavi merkezleri ile sabit bir teşkilat oluşturulmuştu. Bunun yanında köylere kadar giden ve oradaki hastaları doktorlardan aldıkları talimatlara göre parasız olarak tedavi eden ve ilaç veren gezici ekipler bulunuyordu (Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 7). 1925 yılında "Körler Memleketi" adı verilen Adıyaman ile Malatya'da birer hastane açılmıştı. Bu hastanelerin sayısı 1930 yılında Adana, Gaziantep, Kilis ve Besni Hastaneleri ile 6'ya ve yatak sayısı 100'e çıkarılmıştı. Dispanser sayısı da 6'ya çıkarılarak yılda 80 bin vatandaşa hizmet götürülmeye başlanmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 130-131). 1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu içinde "Trahom ile Mücadele" başlığı altında maddeler mevcuttu. Trahom hastalığının yoğun olduğu bölgelerde sağlık bakanlığı tarafından mücadele heyetlerinin teşkil edileceği ve hasta tedavilerinin devlet tarafından ücretsiz karşılanacağı yer almıştı (Madde 99). Diğer bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele olduğu gibi trahom hastalarının tespiti halinde yetkili makamlara bildirimleri her vatandaşa zorunlu kılınmıştı. Ayrıca hastalar tedaviyi istememeleri halinde gerekirse zorla tedavi edilebileceklerdi. Trahom hastalarının, toplu halde bulunmaları yasaklanmış, tedavileri süresince eğitim ve meslek yaşamlarından uzak kalmaları ve hasta çocukların eğitimleri için Sağlık ile Milli Eğitim

Bakanlığı'nın gerekli önlemleri alması öngörülmüştü. Askeri makamlar, kendi bünyelerinde Sağlık Bakanlığı ile iş birliği halinde mücadeleyi yürüteceklerdi (Resmi Gazete 6 Mayıs 1930).

1935 yılında hastane sayısı 10'a çıkarılmıştı. Aynı yıl dispanser sayısı 10'a yükselirken, 7 tane "Trahom Tedavi Evi" açılmıştı. 1933 yılı itibariyle 75 bin nüfus muayene edilirken, bunlar arasındaki 55 bin hasta parasız olarak tedavi edilmişti (Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 7). Hastane sayısı 1940'ta 13'e çıkmıştı. 1945 yılı itibariyle ülke içinde yürütülen trahom mücadelesinde 15 hastane, 28 dispanser, 35 köy tedavi evi ile sayısı 150'ye yaklaşan seyyar ekip görev alıyordu. 1950'de hastane sayısı 16'ya çıkarılmıştı. Mücadelenin başarıya ulaşması ve zaman içinde trahomlu hasta sayısının azalmasıyla birlikte hastane sayısı 1972'de 4'e düşmüştü. Öte yandan tarama ve tedavi hizmetlerini daha geniş bir alanda yürütmek adına 1950'lili yıllardan itibaren dispanser ve tedavi evi sayıları arttırılarak; 1960 yılında dispanser sayısı 52, tedavi evi sayısı 305'e çıkarılmıştı. 1965 yılında muayene edilen kişi sayısı 2 milyon 300 bini bulmuştu (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl 1973: 134, 257; Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar 1946: 7).

Sonuç

Cumhuriyet Türkiye'sinin sağlık politikasının temelleri Türk İstiklal Savaşı yıllarında, 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla atılmıştı. Açılan mecliste kurulan ilk hükümette sağlık ve sosyal yardım işlerinin bakanlık düzeyinde ele alınması, yönetici kadronun halk sağlığına verdiği önemi gösteren en önemli kanıtların başında geliyordu. Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucusu Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, sağlıkta izlenecek politikayı halkın sağlığını korumak ve onu dinç tutmak, ölümleri azaltmak, nüfusu çoğaltmak bu hedefe ulaşmak adına salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele ederek, sağlam, sağlıklı ve kabiliyetli bireyler yetiştirmek olarak özetlemişti.

İstiklal savaşı yıllarında salgın ve bulaşıcı hastalıklarla başlayan mücadele süreci, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren en başta sıtma, verem ve frengi hastalıkları olmak üzere yoğun olarak devam ettirilmişti. Sağlık alanında pek çok yasal düzenleme meclis tarafından kabul edilirken; 1930 yılında yürürlüğe giren "Umumî Hıfzıssıhha Kanunu" sağlık politikasının temelinde yer almıştı. Çeşitli sağlık kurum ve kuruluşlarının inşa edilerek, faaliyete geçtiği bu dönemde, ülkenin yetersiz olan sağlık altyapısı hızla iyileştirilmeye çalışılmıştı. 1928 yılında kurulan "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi" ile birlikte yerli ve milli aşı, serum ve ilaç üretimine başlanmış, bu sayede koruyucu sağlık hizmetlerinde dikkate değer bir gelişim sağlanmıştı. Nitelikten ödün vermeden, yetersiz olan sağlık personeli sayısını arttırmak adına ülke genelinde eğitim kurumlarının açılmasına özen gösterilmişti. Öte yandan ülkesinin ve halkının menfaatlerini gözetken vatansever sağlık çalışanları, iki yılda bir Ankara'da toplanan tıp kongrelerinde bir araya gelerek, sağlıkta izlenecek politikalara yön vermişti.

Cumhuriyet Türkiye'sinin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

Son söz olarak, İstiklal Savaşı yıllarından başlayarak sağlık alanında birçok gelişme ve başarının sağlanmasında büyük emeği olan, 1925 yılında toplanan ilk tıp kongresinde yapmış olduğu konuşmasında “Misak-ı Tıbbi” başlığı altında ülkenin izleyeceği sağlık politikası ile sağlık çalışanlarının vazife ve sorumluluklarının altını çizen, Atatürk'ün Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın ismini saygı ve minnetle zikretmek son derece anlamlı olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

“Mısır'da çıkan ve yayılma istidadı gösteren kolera hastalığının bulaşmasını önleyecek tedbirler”. BCA. 30.18.1.2 / 114.67.7

“Suriye'de görülen kolera vakalarının memleketimize bulaşma tehlikesini önleyecek tedbirler”. BCA. 30.18.1.2 / 115.81.4

“Kolera aşısı için müracaat eden Çin'e Birleşmiş Milletler'in yardım isteği”. BCA. 30.10 / 257.728.14-434A

BCA. 30.18.1.2 / 183.7.19

BCA. 30.18.1.2 / 215.10.12

BCA. 30.18.1.2 / 178.30.11.

BCA. 30.18.1.2 / 185.22.20

BCA. 30.18.1.2 / 210.61.17

BCA. 30.18.1.2 / 154.65.12

BCA. 30.18.1.2 / 369.88.2 / 156-19

Resmi ve Süreli Yayınlar

“Frenginin Men ve Tahdidi Sirayeti Hakkında Kanun”. *Ceride-i Resmîye*. S 5 (7 Mart 1337).

“Men-i Müskirat Kanunu”. Kanun No: 22. *Ceride-i Resmîye*. S 4 (28 Şubat 1337).

“Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun”. Kanun No: 224. *Resmî Gazete*. S 10705 (12 Ocak 1961).

“Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu”. *Resmî Gazete*. S 3337 (23 Haziran 1936).

“Sıtma Mücadelesi Kanunu”. Kanun No: 839. *Resmî Ceride*. S 384 (29 Mayıs 1926).

“Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun”. *Resmî Gazete*. S 863 (14 Nisan 1928).

“Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun”. *Resmî Gazete*. S 899 (27 Mayıs 1928).

“Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha müessesesi teşkiline dair kanun”. Kanun No: 3959. *Resmî Gazete*. S 4703 (4 Kanunisanı 1941).

“Umumî Hıfzıssıhha Kanunu”. *Resmî Gazete*. S 1489 (6 Mayıs 1930).

“Verem Savaşı Hakkında Kanun”. Kanun No: 5368. *Resmî Gazete*. S 7183 (15 Nisan 1949).

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III. 1997. C I. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Birinci Milli Türk Kongresi 1-3 Eylül 1925 Müzakeratı. 1926. İstanbul.

Birinci Milli Türk Tıp Kongresi Zabıtnameleri. 1925. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası.

Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri. 2013. C 1. Haz: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.

Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri. 2013. C 2. Haz. İrfan Neziroğlu, Dr. Tuncer Yılmaz, Ankara: TBMM Yayınları.

İstiklal Harbi Sıhhi Raporu, 336-337-338 Mudanya Mütarekesi’ne Kadar. 1341. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi.

Kanun No: 4707. Resmi Gazete. S 5967 (28 Mart 1945)

Kanun No: 4862. Resmi Gazete. S 6233 (15 Şubat 1946)

Kanun No: 4871. Resmi Gazete. S 6238 (21 Şubat 1946)

On Beşinci Yıl Kitabı.1938. Cumhuriyet Halk Partisi.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl. 1973. Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları.

Sağlık Savaşımız-Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma ile Uğraşmalar. 1946. Sivas: Ülkü Basımevi.

Sıtma Savaşı Çalışmaları Albümü (1952). 1953. Der. Dr. Midhat Süyev, İstanbul: Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâleti Yayınları.

TBMM Zabıt Ceridesi. D:1. C:22. 92. Birleşim (28.8.1338).

TBMM Zabıt Ceridesi. D:1. C:9. 12. Birleşim (26.3.1337).

TBMM Zabıt Ceridesi. D:2. C:6. 106. Birleşim (19.2.1340)

TBMM Zabıt Ceridesi. D:2. C:6. 110. Birleşim (24.2.1340).

TBMM Zabıt Ceridesi. Devre 1. C 1. 13. İçtima (09.05.1336)

TBMM Zabıt Ceridesi. Devre 1. C 4. 65. İçtima (14.09.1336).

TBMM Zabıt Ceridesi. Devre 1. C:28. 1. İçtima (1.3.1339).

Vefik Hüsnü. 1927. *İkinci Milli Türk Tıp Kongresi Türkiye Trahom Coğrafyası*. Kader Matbaası.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Altay, Sadet. 2019. *Atatürk Döneminde Numune Hastanelerine Dönüştürülen Osmanlı Hastaneleri (1924-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Arkan, Ayten. 2005. “Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri”. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.

Atatürk’ün Bütün Eserleri (2. b.). 2005. C 12. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Aydemir, Şevket Süreyya. 1932. “Çok Nüfuslu Anadolu”. *Kadro*, 2 (5): 35.

Cumhuriyet Türkiye'sinin Sağlık Politikası ve Uygulamaları (1923-1973)

- Çakmak, Fevzi. 2021. "Milli Mücadele Dönemi Sağlık ve Sosyal Yardım Faaliyetleri", *Milli Mücadele-1921*, Ed: İbrahim Bozkurt, Umut Karabulut, Ankara: Nobel Yayınları.
- Fişek, A. Gürhan. "Cüzzamlıların Babası Etem Utku". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, Ed. Fevzi Çakmak, Şükran Köse, Çağrı Büke, Eren Akçiçek. Ankara: Gece Akademi.
- Frik, Feridun. 1964. *40 Yıl- Cumhuriyet Devri Sağlık Hareketleri 1923-1963*. İstanbul.
- Gümüşçü, Osman. 1999. "Milli Mücadele Dönemi Türkiye Coğrafyası İçin Bilinmeyen Bir Kaynak: Türkiye'nin Sıhhi-İ İçtimai Coğrafyası". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 15 (45): 939-968.
- Güneş Umuttan Şimdi Doğan "Türkan Saylan Kitabı" (8. Bs). 2008. Söyleşi: Mehmet Zaman Saçlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kardaş, Abdulaziz. 2018. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Sağlık Politikalarında Cüzzam". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, Ed. Fevzi Çakmak, Şükran Köse, Çağrı Büke, Eren Akçiçek. Ankara: Gece Akademi: 217-239.
- Kardaş, Abdülaziz. 2021. "Tek Parti Döneminde Türkiye'yi Tehdit Eden Veba Salgınlarına Karşı Alınan Önlemler". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba*. Ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak vd. Ankara: Gece Kitaplığı: 383-400.
- Noyan, Abdülkadir. 2019. *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*. Ankara: Ankara Tıp Fakültesi Yayınları.
- Sarı, Nil, Kurt, Ümit Emrah. 2009. "Millet İçin Memleket ve Örnek Olarak Numune Hastaneleri". *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi(1920-1938)*. Ed. Mustafa Mutluer, İ. Eren Akçiçek. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tekir, Süleyman. 2019. "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti'nin Kuruluşu ve Erken Cumhuriyet Dönemindeki Faaliyetleri (1920-1930)". *BELGİ*. 2(18): 1301-1326.
- Tuna, Pınar. 2021. "Cumhuriyet İstanbul'unda 1923 Veba Mücadelesi". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba*. Ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak vd. Ankara: Gece Kitaplığı: 355-382.

İnternet Yayınları

<https://sozluk.gov.tr/>

Hüseyin YADİGAROĞLU

Doktor Öğretim Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Sosyoloji Bölümü/Toplumsal Yapı ve Değişme Anabilim Dalı, Trabzon/ Türkiye
Doctor Lecturer, Karadeniz Technical University/Faculty of Letters/Department of Sociology/Department of Social Structure and Change, Trabzon/ Türkiye

eposta: hyadigaroglu@ktu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9490-8428>

RorID: <https://ror.org/03z8fyr40>

Atıf/Citation: Yadigaroglu H. 2023. Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 354-380. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1357403>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	08.09.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	13.10.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

CUMHURİYETİN 100. YILINDA UYGULANAN NÜFUS POLİTİKALARI VE DEMOGRAFİK DEĞİŞİM SÜRECİ

Öz

Rasyonelleşme, sekülerleşme ve sanayiye dayalı üretim ile birlikte oluşan ulus devlet formu, demografik yapı ve bu yapının nesnel ve sosyal niteliklerini daha da önemli hale getirmiştir. Buna bağlı olarak nüfus yapısı, siyaset kurumunun temel konusu haline gelmiştir. Günümüzde refah devleti uygulamaları, gelişmiş sağlık imkânları ve modern dünyanın insanlara sunduğu yaşam koşulları dünya nüfusunu hızla artırmaktadır. Ayrıca başta göç olmak üzere eğitim ve turizm gibi aktiviteler ve ulaşım teknolojisinin hız ve konfor imkânlarıyla birlikte dünya nüfusu hareket halindedir. Bu bağlamda eğitim, sağlık, barınma, yoksulluğun önlenmesi ve üretimin sürdürülmesi gibi hedefler siyaset kurumunun temel konuları olmuştur. Bu çalışmada demografik yapının boyutları ve nüfus artışı veya azalışına neden olan politikalar ve bu politikalara dayalı olarak şekillenen demografik tutum ve değişim süreçleri tartışılmaktadır. Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar uygulanan nüfus politikaları ve bu politikalara bağlı olarak demografik yapıda görülen değişiklikler çalışmanın konusudur. Cumhuriyetin bir asırlık tarihinde uygulanan nüfus politikaları ve bu politikaların siyasi ve sosyal sebepleri ve sonuçlarını irdeleme amacı taşıyan bu çalışmada dokümantasyon yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın araştırma sorusu: Cumhuriyet'in 100 yıllık tarihinde hangi nüfus politikalar uygulanmış ve bir asırlık süreçte demografik değişim süreci nasıl bir seyir izlemiştir? Bu bağlamda Cumhuriyet tarihi boyunca yapılan genel nüfus sayımları ve sayımlardan elde edilen demografik veriler ilgili kurumların (Türkiye İstatistik Kurumu, Resmi Gazeteler, Devlet Planlama Teşkilatı vb.) rapor ve yayımlarından yararlanılmıştır. Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmış Gazi Millet'in hem nicelik (toplam nüfus sayısı) hem de nitelik (eğitim durumu vb.) olarak yara aldığı bir gerçektir. Bu sebeple Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusu artırmaya yönelik politikalar yürütülmüştür. Bekârlık vergisi uygulaması bunun en somut örneğidir. 1960 yıllardan sonra ise kalkınma planlarında doğum

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci kontrolü ve aile planlaması gündeme gelmiştir. Artan nüfusun ekonomik ve sosyal kalkınma üzerinde baskı yarattığı düşüncesiyle nüfus artış hızı düşürülmeye çalışılmıştır. 2000’li yıllardan sonra – özellikle 2008 sonrasında – nüfusu artırmaya yönelik politikalar yürütüldüğü anlaşılmıştır. Sonuç olarak, Cumhuriyet dönemi nüfus politikaları 1963’e kadar nüfus artırmaya yönelik (pronatalist politika), 1963’ten 2000’li yıllara kadar aile planlaması ve nüfus kontrolünün olduğu (anti-natalist politika) dönem ve 2000’li yıllardan sonra nüfusu artırmaya yönelik politikalar yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Nüfus, Demografik Değişim, Pronatalist Politika, Doğum, Ölüm.

POPULATION POLICIES IMPLEMENTED IN THE 100TH ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC AND THE PROCESS OF DEMOGRAPHIC CHANGE

Abstract

The nation-state form, which emerged with rationalization, secularization, and industrial-based production, has made the demographic structure and the objective and social qualities of this structure even more important. Accordingly, population structure has become the main subject of the political institution. Today, welfare state practices, advanced health opportunities, and the living conditions offered to people by the modern world are rapidly increasing the world population. In addition, the world population is in motion, especially with migration, activities such as education and tourism, and the speed and comfort opportunities of transportation technology. In this context, goals such as education, health, housing, preventing poverty, and sustaining production have become the main issues of the political institution. In this study, the dimensions of the demographic structure, the policies that cause population increase or decrease, and the demographic attitudes and change processes shaped by these policies are discussed. The subject of the study is the population policies implemented since the proclamation of the Republic and the changes in the demographic structure depending on these policies. The documentation method was used in this study, which aims to examine the population policies implemented in the century-old history of the Republic and the political and social causes and consequences of these policies. The research question of the study: What demographic policies were implemented in the 100-year history of the Republic, and what course did the demographic change process follow? In this context, general population censuses conducted throughout the history of the Republic and demographic data obtained from the censuses, reports, and publications of relevant institutions (Turkish Statistical Institute, Official Gazettes, State Planning Organization, etc.) were used. It is a fact that the Veteran Nation that emerged from the War of Independence was injured both in quantity (total number of population) and quality (education status, etc.). Thereby, in the first period of the Republic, policies were implemented to increase the population. Celibacy tax practice is the most concrete example of this. After the 1960s, birth control, and family planning came to the fore in development plans. Depending on the idea that the increasing population puts pressure on economic and social development, efforts have been made to reduce the population growth rate. After the 2000s - especially after 2008 - policies were implemented to increase the population. Thus, the population policies of the Republic are structured as follows: the period aiming to

increase the population (pronatalist policy) until 1963, the period of family planning and population control (anti-natalist policy) from 1963 to the 2000s, and the period aiming to increase the population after the 2000s.

Keywords: Population, Demographic Change, Pronatalist Policy, Birth, Death.

Giriş

Avrupa'da 19. Yüzyılda şekillenmeye başlayan siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerle birlikte imparatorluk yapılarında bir çözülme meydana gelmiş ve ulus devletlerin inşa edilme süreci başlamıştır. Toplumsal yapılarda kurumlar arası etkileşim toplumsal sistemin işlevsel olarak devamlılığını hem statik hem de dinamik yönden etkiler. Bu etkiye nüfusun niteliği de yön verir. Bu bağlamda 19. Yüzyıldaki endüstriyel üretimin yürüyebilmesi için ulus devletler kendi nüfuslarının niteliğini artırmaya yönelik temel politik hedefler ortaya koymaya başlamıştır. Bu hedefler statik yapıyı olduğu gibi dinamik yapıyı da ilgilendirmekte ve toplumsal değişimi sağlayan temel dinamikler olmaktadır. Dolayısıyla hem toplumsal statik hem de toplumsal dinamik açısından demografik yapı modern devletlerin ilgi alanlarından biridir.

Michel Foucault modern ulus devletlerin ortaya çıkışıyla beraber nüfusu yönetme ve planlama konusunun gündeme geldiği üzerinde durmaktadır. Ulus devletler sanayiye dayalı ekonomi ve parlamenter demokrasi sistemiyle birlikte düşünüldüğünde insan faktörü ön plana çıkmakta ve nüfus, ulus devletler açısından yönetilmesi gereken bir alan olmaktadır. Nüfusun işlevsel kullanımı da yönetme, kontrol etme ve sınıflandırma gibi iktidar uygulamalarını gerektirmektedir. Foucault, nüfusu ekonomik ve siyasi bir sorun olarak ele alırken nüfusun kontrol edilmesi ya da düzenlenmesi gereken bir olgu olduğunu da vurgular. Bu bağlamda nüfus, iktidar ilişkilerinin merkezinde yer almaktadır. Nüfus ve nüfusun yapısıyla ilgili kontrol ve düzenlemeleri içeren biyo politikayı ise Foucault şu şekilde tanımlar: "Bollaşma, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi ve bunları etkileyebilecek tüm koşullar önem kazanmıştır; bunların sorumluluğunun yüklenilmesi bir dizi müdahale ve düzenleyici denetim yoluyla gerçekleşir: İşte bu da nüfusun biyo-politikasıdır" (2012: 99).

Foucault modern devletlerin iktidar tekniklerini değerlendirirken nüfus sorununun üzerinde durur. Ona göre, modern öncesi devletlerdeki mutlak iktidar yerini disipline edici ve biyo-iktidara bırakmıştır. Disipline edici iktidar insan davranışlarına odaklanırken biyo-iktidar nüfusa odaklanmaktadır. Foucault'a göre (2012: 25);

XVIII. yüzyılda iktidar tekniklerinin büyük yeniliklerinden biri, ekonomik ve siyasal bir sorun olarak 'nüfus'un ortaya çıkması olmuştur. ... Hükümetler yalnızca uyruklarla, hatta halkla değil, özgül fenomenleri ve özel değişkenleriyle (doğum, ölüm, yaşam süresi, doğurganlık, sağlık durumu, hastalıkların sıklığı, beslenme ve konut biçimi) bir 'nüfus'la karşı karşıya olduklarının farkına varırlar.

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte ulus devletinin inşa edilmesi noktasında bir dizi ekonomik, siyasi ve sosyal düzenlemeler yapılmaya başlanmış ve Cumhuriyet rejimi tüm bu farklı alanlardaki düzenlemeler üzerine kurulmuştur. İnşa sürecinin kilometre taşlarından biri de demografik yapıdır. Nüfus sayımları, demografik yapının hem nitel hem de nicel özelliklerine dair veri elde etmenin ana yöntemidir. 1927’de başlayan sayımlar 2007 yılına kadar belirli bir gün içinde sokağa çıkma yasağı uygulanarak ve herkesin yaşadığı yerde sayılması şeklinde yapılmıştır. 2007 yılından sonra ise adrese dayalı nüfus kayıt sistemine göre sayımlar yapılmıştır. Bu bağlamda demografik veri elde etmeye dair iki farklı nüfus sayım türünden bahsedilmektedir (Tandoğan, 1998, 10). De facto nüfus sayımı, “tek gün içinde ülke sınırlarında bulunan herkesin buldukları yerleşim yerlerinde sayılmasıyla gerçekleşir. De jure sayımda ise nüfusun daimi ikametgâhı esas alınarak sayım yapılır” (Danış 2022: 70).

Cumhuriyet tarihindeki ilk “de facto nüfus sayımı” 1927 yılında yapılmıştır. Yapılan ilk nüfus sayımından sonra, düzenli sayımlar 1935 ile 1990 yılları arasında uygulanmıştır. Elde edilen verilere bakıldığında Türkiye’de köy nüfus oranı 1927 yılında %75,78 iken 2018 yılında %7,7’ye düşmüştür. Bir diğer önemli değişim ise kentte ve kırdaki yaşayan nüfus oranında yaşanmıştır. Buna göre 1927’de nüfusun %24,22’si kentte yaşıyorken 2018 yılında bu oran %92,3’e çıkmıştır. 2010 yılına gelindiğinde ise kırdaki ve kentte yaşayanların oranı tersine dönmüştür (Sertkaya Doğan ve Bostan 2019: 63).

Kentte ve kırdaki yaşayan nüfus oranlarındaki değişimin yanı sıra nüfus politikaları da Cumhuriyet tarihi sürecinde değişmiştir. “Nüfus politikası en dar tanımı içinde, doğurganlığı azaltmak için devletin alacağı tedbirler olarak anlaşılmaktadır. ... Bundan daha geniş bir tanımlamaya göre nüfus politikası, nüfusun büyüklüğü, yapısı ve yersel dağılımını doğrudan doğruya etkileyecek şekilde, devletin alacağı tedbirlerin bütünüdür” (Tuncer 1975: 158).

Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusu artırmaya yönelik politikalar yürütülmüştür. Ancak bu politikalar belirgin nitelikte olmamıştır. Sadece “Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen dönemde çıkartılan bazı kanunlar ve T.B.M.M’de yapılan konuşmalardan nüfus artışını destekleyen bir eğilimin olduğunu görmek mümkündür” (Başol 1984: 27). Bu kapsamda Kurtuluş Savaşı sonrası dönemde nüfusu artırmaya yönelik yapılan uygulamalardan biri olarak “Bekârlık Vergisi” karşımıza çıkmaktadır. Savaştan çıkan ülkenin insan sayısının artırılması için evliliğin teşvik edilmesi amacıyla bekârlardan vergi alınmasına dair kanun hazırlanmıştır. İlk kanun teklifi 19 Ekim 1920 tarihinde Canik Milletvekili Hamdi Bey tarafından yapılmıştır. 22 Şubat 1921’de Erzurum Milletvekili Salih Efendi “Mecburi Tevhül Hakkındaki Kanun Teklifi” vermiştir. Her iki teklifte mecliste kabul edilmemiştir. Ancak söz konusu olan bekârlık vergisi tartışması daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. 18 Mart 1929’da Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı İçöz meclise bekârlık vergisine ilişkin teklif sunmuştur. Bu teklif de kabul edilmemiştir ancak bekârlık vergisi ile ilgili teklifler 1931, 1940 ve 1944 yıllarında da tekrardan gündeme gelmiştir (Özer 2013: 173). “Cumhuriyetin ilk

yıllarında genç devletin nüfus oranını yükseltebilmek amacıyla Avrupa’da uygulanmış ve uygulanmakta olan politikalar aynen izlenmeye çalışılmıştır”. Bu dönemde uygulanan bu nüfus politikalarında İtalya’nın fazlasıyla etkisi vardır. Mussolini döneminde doğumu artırma ve ölüm oranını düşürme hedeflenmiş, evlilikler de desteklenmiştir (Erdal 2011: 781-782).

1963-1967 yıllarını kapsayan I. Kalkınma Planı’nda nüfusun ekonomik gerekçelerle planlanmasının gerekli olduğu yer almıştır. Dolayısıyla planlı kalkınma döneminden sonra anti natalist yani doğumu sınırlandırıcı görüş ön plana çıkmıştır. Bu nedenle Cumhuriyet sonrası nüfus politikaları iki farklı dönem olarak ele almak mümkündür (Doğan 2011: 297). Ancak Ak Parti iktidarları döneminde “en az üç çocuk” daha sonra “en az dört çocuk” söylemi gündeme gelmiştir. Buna göre doğurganlığın artırılması ve evli çiftlerin çocuk yapmaları ve doğurganlığın artırılması tavsiye edilmiştir. Özetle Cumhuriyet tarihi içinde nüfus politikalarına dair genel bir değerlendirme yapıldığında üç farklı dönem karşımıza çıkmaktadır: 1923-1963 arası dönemde pronatalist, 1963-2008 döneminde anti natalist ve 2008 sonrası dönemde pronatalist nüfus politikaları yürütülmüştür. Esasında nüfus politikaları üç grupta toplanabilir: 1- “Nüfusun artışını hızlandırıcı (teşvik edici) siyaset”, 2- “Nüfusun artışını yavaşlatıcı (sınırlayıcı) siyaset” ve 3- “Nüfusun kalitesini ıslah edici (eugenique) siyaset”(Tandoğan 1998: 27; Başol 1984: 25). Ancak özellikle belirtmek gerekir ki Cumhuriyet tarihinde ıslah edici veya öjenik nüfus siyaseti uygulanmamıştır.

Uygulanan nüfus politikalarını ve Türkiye’nin nüfus yapısını konu edinen literatürde birçok çalışma vardır. Koray Başol “Demografi - Genel ve Türkiye” kitabında demografi bilimi hakkında bilgi verdikten sonra Türkiye’de uygulanan nüfus sayımları ve nüfus artışının ekonomik gelişme üzerindeki etkilerine değinmiştir (Başol 1984). Kemal Karpat “Osmanlı Nüfusu (1830-1914)” adlı eserinde Osmanlı Devleti’nde nüfus çalışmalarından başlayarak nüfus hareketleri ve nüfus istatistikleri ile İstanbul’un nüfusu hakkında bilgilere yer vermiştir (Karpat 2003). Fevzi Çakmak “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler” başlıklı çalışmasında Cumhuriyet’in ilanından sonra Mustafa Kemal Atatürk döneminde Anadolu’da nüfusun azalışını durdurmak ve nüfusu kayıt altına almak amacıyla yapılan uygulamalar ve alınan kararlara değinmektedir (Çakmak 2009). Mesut Doğan’ın “Türkiye’de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bakış” çalışmasında 1927’den 2007 ve 2013 dönemini kapsayan 9. Beş Yıllık Kalkınma Planına kadar uygulanan nüfus politikaları ele alınmıştır (Doğan 2011). Emre Kongar’ın “21. Yüzyılda Türkiye” çalışması Türkiye’nin toplumsal yapısını sorunsallaştırırken nüfusu toplumsal yapının ve değişimin görünümü olarak ele almıştır (Kongar 2012). Erdal Aydoğan ve Ebru Çoban’ın birlikte yaptıkları “Türkiye’de Nüfus Sayımları ve Uygulanan Nüfus Politikaları” başlıklı çalışmada Cumhuriyet öncesi dönemde Türklerde nüfus gelişimi ve Cumhuriyet sonrası nüfus politikaları hakkında bilgi verilerek nüfus politikasının siyasi yönleri üzerinde durulmuştur (Aydoğan ve Çoban 2016). Murat Yılmaz “Türkiye Nüfus Coğrafyası” adlı kitabında Türkiye nüfusunun gelişimi ve demografik yapı ile geleceğe dair tahminler üzerinde durmuştur

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

(Yılmaz 2021). Didem Danış'ın "Nüfus ve Toplum" başlıklı ders kitabı demografi kavramı, demografi bilimi, tarih boyunca demografik değişim ve Türkiye'nin demografik yapısı ve demografik dönüşümü hakkında bilgilere yer vermektedir (Danış 2022).

Bu çalışma 100 yıllık Cumhuriyet tarihinde uygulanan nüfus politikaları ve nüfusun 100 yıl içindeki değişimine, ilgili literatür üzerinden tarama-değerlendirme yaparak demografik yapı, nüfus politikaları, güncel tartışmalar ve geleceğe dair tahminlere yer vererek 100 yıllık sürece projeksiyon tutmayı amaçladığı için özgün bir değere sahiptir. Çalışma Cumhuriyet döneminde yapılan nüfus sayımları ve uygulanan politikalara dair betimleyici ve istatistiki verilere yer vererek bütüncül bir bakış açısı sunmaktadır. Bu çalışma, özgün değeri ve sunduğu bütüncül bakış açısıyla diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. 100. Yılı kutlayacağımız Cumhuriyet ile birlikte inşa edilen toplumsal yapının aktörleri olan bireylerin doğurganlık eğilimleri ve bu eğilim üzerinde etkili olan siyasi söylem ve politikaların sebep ve sonuçlarını irdeleme amacı taşıyan bu çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi, "araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar" (Yıldırım ve Şimşek 2013: 217). İlgili analiz Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan genel nüfus sayım sonuçlarından, Türkiye İstatistik Kurumu, Resmi Gazeteler, Devlet Planlama Teşkilatı gibi kurumların yayımlarından elde edilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili literatür taranarak ikincil kaynaklardan da yararlanılmıştır.

1. Cumhuriyet Tarihinde Nüfus Sayımları

1.1. 1927 ve 1960 Arasında Yapılan Sayımlar

Cumhuriyet döneminde yapılan nüfus sayımları ve kayıt altına alma gibi nüfus hizmetlerinin başlangıcı Osmanlı Devleti'ne kadar gitmektedir. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk sayım 1828-1829 yıllarında yapılmıştır. Bu sayımda hem Anadolu hem Avrupa'da yaşayan insanlar sayılmış olmakla birlikte tüm bölgeler sayılamamıştır (Karpaz, 2003, s. 56). 1831 yılında kurulan Cerîde-i Nüfus Nezareti 1884'te Nüfusu Umumiye Müdüriyetine, 1889'da Sicili Nüfusu Ahali İdareyi Umumiyyesi'ne ve son olarak 1914 yılında Nüfus Müdüriyeti Umumiyyesi adıyla revize edilmiştir. "1905 yılında yapılan Genel Nüfus Yazımıyla oluşturulan kayıtlar ve 1914 yeniden düzenlenen Sicil-i Nüfus Kanunu Cumhuriyet dönemindeki nüfus hizmetlerinin temelini oluşturmuştur" (Çimen 2012: 183). Sicil-i Nüfus Kanunuyla birlikte nüfusu kayıt altına alma yönünde adım atılmıştır. Ancak savaş durumunda olan ülkede doğum, ölüm, evlenme vb. nüfusun yapısını etkileyen olayla kayıt altına alınamamıştır (Çakmak 2009: 90). 1926 yılında Umûmî Nüfûs Tahrîri icrası hakkında kanun yürürlüğe girmiştir. Bu kanunda "1927 senesinde Türkiye Cumhuriyetinde umumî bir tahriri nüfus icra edilecektir" maddesi yer almaktadır (TBMM 1927).

1927 nüfus sayımına dair resmi hazırlıkların başlangıcı 1926 yılında İstatistik Umum Müdürlüğü'nün kurulmasıdır. Söz konusu olan kuruma müdür olarak Belçikalı istatistikçi Camille Jackquart getirilmiştir. İlk nüfus sayımı için yapılan bir diğer hazırlık ise 2 Haziran

1926 tarih ve 893 numaralı kanundur. Kanunda “1927 senesinde Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde umumî bir nüfus tahriri icrasını amir bulunuyordu. Aynı kanunun 2inci maddesi 1925 senesinde memleketin bazı aksamında tecrübe tahrirleri icrası için Dahiliye Vekâletine mezuniyet verilmişti” ifadeleri yer almaktadır (Devlet İstatistik Enstitüsü [DİE] 1929: 3). Kanunda genel nüfus sayımı öncesinde “tecrübe tahrirleri” yapılacağı yer almaktadır. Tecrübe tahrirlerinin yapılmasındaki amaç genel nüfus sayımında karşılaşılabilecek sorunlara karşı alınabilecek önlemleri belirlemektir. Karşılaşılabilecek sorular arasında her bölgenin mevcut nüfusunun bilinmemesi, her bölgede sayım memurluğu yapacak eğitimli insanların bulunmaması, ulaşım sorunu, Doğu ve Güney bölgelerde göçebe nüfusun bulunması ve kışın şehirlerde yazın kırsal alanda yaşayan yarı göçebe nüfusun bulunması yer almaktadır. Ancak tüm bu sorunlara karşı ülkenin beş farklı yerinde “tecrübe tahrirleri” yani ön nüfus sayımları yapıldı. Bu kapsamda 1 Ekim 1926 yılında Sivas’ta, 14 Ocak 1927’de Ankara, 29 Şubat 1927’de Mersin’de, 12 Nisan 1927’de Tekirdağ’da ve 22 Nisan 1927’de Ödemiş ilçesi ve bazı köylerinde sayım yapıldı (DİE 1929: 3).

Cumhuriyet tarihindeki ilk genel nüfus sayımı 28 Ekim 1927’de yapılmıştır. Daha önceki sayımlar Osmanlı Devleti döneminde vergi toplama ve askere alınacak kişileri belirlemek amacıyla gerçekleştirilmişti. Ancak 1927 yılında yapılan nüfus sayımında öncelikli amaç insanlara ihtiyaçları doğrultusunda hizmet getirmektir. İstatistik Umum Müdürlüğü bu durumu şu şekilde açıklamıştır (İstatistik Genel Müdürlüğü 1927; aktaran Tamer ve Bozbeyoğlu 2004: 76):

Zamanımızda nüfus meselesi başlı başına bir gaye olmuştur. Halkçı bir hükümetin hikmet-i mevcudu da ancak nüfusun refah ve saadetindedir. Cumhuriyet idaresinin saltanattan tefrik eden vasfı da budur. Eski idarede halk sağmal bir inek gibi telakki olunurdu. Hâlbuki yeni idarede nüfus hükümet için değil, hükümet nüfus içindir. O halde hizmet-i umumiyeyi teşkilat, hükümeti nüfusun ihtiyacına tetabuk ettirmek hükümetin en esaslı vazifesini teşkil eder.

Tablo 1. İlk Nüfus Sayımı Sonuçları (DİE 1929: 8).

Bölgeler	Nüfus Sayısı	Yüzde	Kilometre Başına Düşen Nüfus Oranı	Yüzde	Kilometre Başına Düşen Nüfus
Avrupa Türkiye’si	1.040.669	7,63	23.975	3.15	43.4
Asya Türkiye’si	12.607.601	92,37	738.761	96.85	17.0
Toplam	13.648.270	100	762.736	100	17.9

İlk nüfus sayımı “hem süregelen modernleşmenin hem de nüfus büyüklüğüne dayanan gücün bir göstergesiydi” (Tamer ve Bozbeyoğlu 2004: 73). Bu nüfus sayımından elde

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci edilen veriler tablo 1’de yer almaktadır. Sayıma göre toplam erkek sayısı 6.563.879, kadın sayısı da 7.084.391 olarak kaydedilmiştir (DİE 1929, s. 7).

Tablo 2. 1927 Nüfus Sayımına Göre Demografik Özellikler (Umumî Nüfus Tahriri, 1929).

	Cinsiyet	Yaş			Okuma Bilenler	Medeni Durum	
		20 yaş altı	20-60 yaş	60 yaş ve üzeri		Bekâr	Evli
Kadın	%51.91	% 43.67	%50.78	%5.41	% 3,67	42.09	41.97
Erkek	%48.09	% 52.81	%41.92	%5.15	% 12,99	55.57	42.60
Toplam	% 100	% 48.06	%46.52	%5.29	% 8,61	57,69	42,27

Tablo 2’ye bakıldığında nüfusun %48.09’u erkek, %51.91’i ise kadınlardan oluşmaktadır. Kadınların %43.67’si erkeklerin %52.81’i 20 yaş altındadır. Toplam nüfusun ise %48.06’sı 20 yaş altındadır. Kadınların %50.78’i ve erkeklerin %41.92’si 10-60 yaş arasında, toplam nüfusun %46.52’si 20-60 yaş arasında yer almaktadır. 60 yaş ve üzeri yaşlı nüfus oranı kadınlarda %5.41 iken erkeklerde %5.15’dir. Toplam nüfus içinde yaşlıların oranı %5.29 olarak kaydedilmiştir. Eğitim durumuna bakıldığında kadınların %3.67’si erkeklerin de %12.99’u okuma bilmektedir. Toplam nüfusun da %8.61’i okuma bilmektedir. Ancak okuma bilenlerin Arap harfleriyle okuma bildiğini de ifade etmek gerekir. Medeni durumla ilgili elde edilen verilere bakıldığında erkeklerin %55.57’si kadınların ise %42.09’u olmak üzere toplam nüfusun %48.58’i bekârdır. Kadınların %41.97’si erkeklerin de %42.60’ı ve toplam nüfusun %42.27’si evlidir.

1927 sayımına göre nüfusun büyük bir kısmı (10.342.391 kişi) kırsal alanda yaşamaktadır. Kırsal alanda yaşayanların 4.853.397’si erkek iken 5.488.994’ü kadındır. Kırsal alanda yaşayan nüfusun %46,9’u erkek, %53,1’i de kadındır. Buna göre 1927 nüfus sayımına göre toplam nüfusun yaklaşık %75,8’i kırsal alanda ikamet ederken %24,2’si de il ve ilçe merkezlerinde yaşamaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] 2010: 10).

1927 öncesi dönemde kırsal alanda yaşayan nüfus çoğunlukta olmakla birlikte ekonomi de tarıma dayalıdır. 1927 yılında ilk nüfus sayımının yanı sıra ilk tarım sayımı da yapılmıştır. Tarım sayımında çiftçilik yapan aileler, ekili alanlar, üretim miktarı, hayvanlar ve tarımda kullanılan aletler hakkında veriler elde edilmiştir. “1927 Tarım Sayımı, 2 Haziran 1926 tarih ve 893 sayılı Nüfus Sayımı Kanunu ve 25 Haziran 1927 tarih ve 1153 sayılı İstatistik Kanunu uyarınca yapılmıştır” (Saçlı 2009: 11). Tarıma dayalı üretimin olduğu bu dönemde sanayi üretimi sınırlı düzeydedir. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) raporlarına göre 1925 yılında tarımın “kaba ulusal ürün” içindeki payı %48,0 iken sanayinin payı %9,6’dır (DİE 1973; aktaran Kongar 2012: 356).

Tablo 3. 1935 ve 1940 Nüfus Sayım Sonuçları ((BİGD 1935: 4; İstatistik Genel Müdürlüğü 1940a: 2)

Bölgeler	Yıllar	Nüfus Sayısı	Toplam Nüfus İçindeki Oran (%)	Nüfus Yoğunluğu (km ²)
Avrupa Türkiye'si	1935	1 267 753	7.8	53
	1940	1 550 939	8.7	65
Asya Türkiye'si	1935	14 890 265	92.2	20
	1940	16 270 011	91.3	22
Toplam	1935	16 158018	100.0	21
	1940	17820950	100.0	23

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ikinci nüfus sayımı 20 Ekim 1935'te yapılmıştır. Tablo 3'e bakıldığında 1935 ve 1940 sayım sonuçları görülmektedir. 1935 nüfus sayımının nasıl yapılacağı ve izlenecek yol Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü'nün (BİGD) genel nüfus sayımına dair yayımında şu şekilde ifade edilmiştir (BİGD 1935: 3):

Sayım tarihinden bir yıl önce yurd içinde, şehirlerde, köylerde, yol üzerlerinde, kırlarda ve dağlarda, içinde insan oturan veya oturması ihtimali bulunan bütün binalara hatta, mağara kovuk ve sabit çadırlara hususî bir talimatnameye tevfikana numara konulmuş ve bu suretle tesbit edilen meskenler bilahara (sayım muntakası) denilen ve en çok 200 nüfusu havi bölgelere ayrılmıştır. Bu ameliyeyi müteakip, bu muntakaların her birine tayin edilen sayım memurları, sayımı kendilerine tevdi edilen muntakalardaki binaları dolaşarak buldukları nüfusu kaydeylemişlerdir.

Yukarda yer verilen alıntıdan da anlaşılacağı üzere sayım hazırlıklarının bir yıl önceden başlatıldığı ve insanların yaşadıkları mekânlar numaralandırılarak sayım bölgelerine ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu bölgelerin her birinde de sayım memurları görevlendirilerek nüfus sayımı yapılmıştır. Sayım günü belirlenen bölgelerde ve meskenlerde hazır bulunan tüm nüfus yani hem yerli nüfus hem de sayım günü ilgili bölgede bulunan ve oranın yerlisi olmayan insanlar da kayıt altına alınmıştır. Ancak sayımda herhangi bir sebeple başka bir yerde bulunanlar kaydedilememiştir (BİGD 1935: 3).

1935 sayımında erkek sayısı 7.974.226 iken kadın sayısı 8.226.468 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca hem 1927 hem de 1935 nüfus sayımlarında toplan nüfus içindeki kadın nüfusun oranı erkek nüfusa göre fazladır. Nüfusun köy-kent dağılımına bakıldığında 1927 sayımında köyde yaşayanların oranı %75,8, kentte yaşayanların oranı ise %24,2 iken 1935 sayımında köyde yaşayanların oranı %76,6, kente yaşayanların oranı da 23,4 olarak kaydedilmiştir (BİGD 1935: 66). Devlet İstatistik Enstitüsü raporlarına göre tarımın "kaba ulusal ürün" içindeki payı 1930 yılında %45,7 iken 1935 yılında %35,4 oranındadır. Aynı yıllar içinde sanayinin kaba ulusal ürün içindeki payı %11,4'ten %18,0'e yükselmiştir (DİE 1973; aktaran Kongar 2012: 356).

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

1935 nüfus sayımının yapıldığı dönemdeki gelişmelere bakıldığında 1929 ekonomik krizi en önemli gelişmelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. I. Dünya Savaşı sonrası Amerika ve Kuzey Avrupa merkezli ortaya çıkan bu kriz sanayileşmiş ülkeleri olduğu gibi Türkiye'yi de olumsuz yönde etkilemiştir. Esasında Türkiye açısından en önemli değişim liberal ekonomi modelinden devletçilik ilkesine geçişle olmuştur. 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde öncelikle özel girişim ve sermayenin önemi üzerinde durulmuş ve "[ö]zel sektör öncelikli bir ekonomik modelin uygulanması kararı alındı" (Kayıran ve Saygın 2019: 28). Ancak özel sermaye yetersizliği ve 1929 ekonomik krizi sonrasında hükümet ekonomik alanda daha etkin rol oynamaya başlamıştır. Bu bağlamda hem dünyayı kuşatan ekonomik kriz hem de Atatürk ilkelerinin hayata geçirilmesi 1930 ve 1950 arası dönemde devletçi ekonomik politikalara geçişin yolunu açmıştır (Kongar 2012: 351).

1940 genel nüfus sayımı göz önüne alındığında şehirlerde yaşayan toplam 4.346.249 kişi vardır. Bu nüfus içinde 2.332.558 erkek ve 2.018.691 kadın yer almaktadır. Kırsal alanda yaşayan toplam nüfus 13.474.701 kişi olmakla birlikte 6.566.354 kişi erkek 6908347 kişi de kadındır. Buna göre nüfusun yaklaşık %24,38'i şehirlerde yaşarken %75,61'i kırsal alanda yaşamaktadır (İstatistik Genel Müdürlüğü 1940b: 680). Yukarıda yer verilen tablo 3'de Hatay'a dair bilgiler yer almamaktadır. Hatay 23 Haziran 1939 tarihinde anavatana katılmıştır. Hatay'ın nüfusu 108.723 erkek ve 99.390 kadın olmak üzere toplamda 208.116 kişiden oluşmaktadır (İstatistik Genel Müdürlüğü 1940: 3). Okuma yazma bilen oranlarına bakıldığında 1940 yılında nüfusun %24,55'i okuma yazma bilmekteydi. Bilmeyenlerin oranı ise %75,45'tir. Erkeklerin %36,20'si okuma yazma biliyorken kadınların ise sadece %12,92'si okuma yazma bilmektedir (TÜİK 2010: 21).

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde nüfusu artırmaya yönelik politikalar yürütülmüştür. Yeni kurulan ve beşeri sermayesi yetersiz olan devlet pronatalist politikalarla nüfusu sayısal olarak artırmayı amaçlamıştır. Özellikle işgücü ihtiyacının giderilmesi ve üretimin artırılması için doğurganlık teşvik edilmiştir. Tarıma dayalı üretiminde yaşanan durağanlığın nedeni özellikle "aktif erkek nüfus"taki düşüşten kaynaklanmıştır (Baştürk 2017: 311). Her üç genel nüfus sayımında da (1927, 1935 ve 1940) nüfusun düzenli olarak arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca kilometre kareye düşen insan yoğunluğu da düzenli olarak artmıştır. 1927 ve 1940 yılları arasında toplam nüfus 4.172.680 kişi artmıştır. Yapılan ilk üç nüfus sayımından elde edilen verileri bakıldığında 1927 ve 1935 nüfus sayımları arasında yılda ortalama artış %22,9'dur. 1935 ve 1940 sayımları arasındaki yılda ortalama artış ise %18,0'dir (İstatistik Genel Müdürlüğü 1940a: 3).

Doğurganlığı artırmaya yönelik uygulamalardan biri de medeni kanunda yapılan değişikliklerdir. Bununla birlikte hem erkek hem de kadınların evlilik yaşları aşağı çekilmiştir. Kanunda "[e]rkek on yedi, kadın on beş yaşını ikmal etmedikçe evlenemez" (Resmi Gazete 1938: 10112) ibaresi yer almıştır. Bu dönemde nüfusu artırmaya yönelik farklı bir uygulama

da kürtaj ve kısırlaştırma gibi gebeliği önleyici her türlü eylemin yasaklanmasıdır. 1936 yılında Türk Ceza Kanunu'nda "ırkın tümlüğü ve sağlığı aleyhine cürümler" başlığı altında kadının rızası veya rızası dışında çocuğun düşürülmesi ve isteyerek çocuğunu düşüren kadınlara çeşitli cezalar verileceğine yer verilmiştir. Erkek ve kadınların çocuk yapma kabiliyetlerini yok eden veya yok etmek için bir takım eylemlerde bulunanlara da ceza verileceği kanunda yer almıştır. Doğurganlığa engel olan eylem ve uygulamaları teşvik eden kimselere de ceza verileceği kanunda düzenlenmiştir (Resmi Gazete 1936: 6718).

1945 yılında Cumhuriyetin ilanından sonra atılan adımlara bir yenisi daha eklenerek çok partili siyasi hayata geçiş sağlanmıştır. Nuri DEMİRAG tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisi'nin ardından Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü 1946 seçimlerinde iktidara gelecek olan Demokrat Parti'yi kurmuştur. Bu yıllarda da nüfusu artışı devam etmiştir. 1945 yılında yapılan sayıma göre kayıt altına alınan nüfus bilgileri tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 4. Nüfus Sayım Sonuçları (İstatistik Genel Müdürlüğü 1945: 3).

Bölgeler	Yıllar	Nüfus	Nüfus içindeki yüzdesi	Nüfus yoğunluğu (km ²)
Avrupa Türkiye'si	1940	1 550 939	8.7	65
	1945	1 496 612	8.0	64
Asya Türkiye'si	1940	16 270 011	91.3	22
	1945	17 293 562	92.0	23
Toplam	1940	17 820 950	100.0	23
	1945	18 790 174	100.0	24

Tablo 4'e bakıldığında 1940 ve 1945 yıllarında yapılan genel nüfus sayımlarının sonuçları görülmektedir. Her iki nüfus sayımı arasında nüfus 969.224 kişi artmıştır. 1940-1945 arasında Türkiye'de nüfus artış hızı önceki döneme göre düşmüştür. Bunun sebebi, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında doğumların az ancak ölümlerin fazla olmasıdır. 1940-1945 döneminde ana-baba olma şansına sahip nüfusun az olması sebebiyle doğumların az olması nüfus artış hızını düşürmüştür. Yine erkeklerin savaş yıllarında silahlı altına alınması, savaş koşulları, açlık, hastalık vb. sorunlar da nüfus artış hızını düşüren diğer nedenlerdir (Tandoğan 1998: 56).

Tablo 5. Cinsiyet ve Nüfus Artış Oranı (İstatistik Genel Müdürlüğü 1945: 3).

Sayımlar	Nüfus Sayısı			Cinsiyet Oranı		Yılda Ortalama Artış		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Toplam
1940	8893912	8922038	17820950	49.9	50.1	21.5	14.6	18.0
1945	9446580	9343594	18790174	50.3	49.7	12.3	9.4	10.9

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

Tablo 5'e bakıldığında 1940 ve 1945 genel nüfus sayımlarında kayıt altına alınan kişi sayısı, nüfusun cinsiyete göre oranı ve yılda ortalama artış oranları görülmektedir. Tabloda yer alan rakamlara 23 Haziran 1939 tarihinde anavatana katılan Hatay'ın nüfus bilgileri dâhil değildir. Hatay'ın nüfusu 108.726 erkek ve 99.390 kadın olmak üzere toplam 208116 kişiden ibarettir (İstatistik Genel Müdürlüğü 1945: 3).

Önceki nüfus sayımlarından farklı olarak 1945 nüfus sayımında engelli insanlarla ilgili demografik bilgiler de kayıt altına alınmıştır. Buna göre engelli erkek sayısı 73377 iken engelli kadın sayısı 60749 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Engelliler arasında gözleri görmeyen, eli veya ayağı sakat, dilsiz, kambur, kötürüm ve birden fazla engeli olan insanlar yer almaktadır (İstatistik Genel Müdürlüğü 1945: 89). 1945 genel nüfus sayımında ana dil ve dinler itibarıyla de veriler kayıt altına alınmıştır. Bu veriler tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Ana Dil ve Dinlere Göre Nüfus Sayısı (İstatistik Genel Müdürlüğü 1945: 146).

Ana Dilleri	Dinler										
	İslam	Katolik	Ortodoks	Protestan	Gregoryen	Mezhebi Bilinmeyen Hristiyan	Musevi	Dinsiz	Diğerleri	Meçhul	Toplam
Türkçe	16546681	4955	10705	1099	17581	3847	11836	298	1017	18	16598037
Abacaza	3585	6	4	-	5	1	1	-	-	-	8602
Acemce	722	1	10	-	1	1	42	-	4	-	781
Almanca	343	699	39	657	1	10	568	22	3	-	2342
Arapça	235668	964	7071	244	92	617	1027	1	1517	3	247204
Arnavutça	12663	23	1446	1	11	13	2	-	6	-	14165
Boşnakça	13260	1	7	-	1	1	9	1	-	-	13280
Bulgarca	7277	32	1325	8	7	27	69	-	4	1	8750
Çekoslovakca	192	81	6	10	-	1	13	-	-	-	303
Çerkezce	66681	1	5	-	-	3	1	-	-	-	66691
Ermenice	3396	2295	2280	979	42019	4301	124	40	136	9	56179
Filamanca	19	12	10	3	-	-	-	-	62	-	106
Fransızca	356	3438	208	193	58	30	925	6	17	2	5233
Gürcüce	39870	21	23	-	-	1	159	-	-	2	40076
Hırvatca	30	6	2	-	-	2	-	-	-	-	40
İngilizce	104	354	87	1117	14	42	48	5	2	-	1773
İspanyolca	106	122	30	8	7	7	10866	3	3	-	11152
İsveççe	15	4	-	38	-	-	-	-	-	-	57
İtalyanca	134	2215	42	4	3	2	234	-	5	1	2640
Kiptice	4283	3	1	1	1	-	3	133	38	-	4463
Lazca	46979	2	3	-	-	-	3	-	-	-	46987

Hüseyin YADİGAROĞLU

Lehce	99	343	21	26	-	6	154	1	3	-	653
Macarca	81	354	17	82	-	12	53	1	2	-	602
Pomakça	13026	3	3	-	-	-	1	-	-	-	13033
Rumence	719	36	137	6	5	5	32	1	1	-	942
Rumca	9898	4546	73083	141	177	460	290	2	80	3	88680
Rusça	581	76	2441	44	10	348	220	22	184	174	4100
Sırpça	3544	224	306	6	2	10	8	-	-	-	4100
Tatarca	100347	1	5	-	-	-	2	-	2	-	10047
Yahudice	602	22	57	14	43	16	50216	5	42	2	51019
Kürtçe	1469570	273	281	335	148	712	23	9	5208	3	1476562
Diğerleri	2233	829	3580	195	74	237	36	11	4246	3	11444
Meçhul	47	8	4	2	-	70	-	-	-	-	131
Toplam	18497801	21950	103839	5213	60260	10782	76965	561	12582	221	18790174

Tablo 6'ya bakıldığında 1945 Türkiye'sinde Türkçe dâhil 31 farklı dil konuşulduğu görülmektedir. Ayrıca tabloda "diğerleri" ve "meçhul" olarak yer verilen farklı diller de vardır. İnsanların dini özelliklerine bakıldığında 7 farklı inanç (din veya mezhep) olduğu görülmektedir. "Dinsiz", "diğerleri" ve "meçhul" olarak ifade edilen farklı kategorilere de tablo da yer verilmiştir. Esasında tüm tablo çok kültürlü bir demografik yapının olduğunu göstermektedir.

Tablo 7. 1950-1955 ve 1960 Nüfus Sayım Sonuçları (İstatistik Umum Müdürlüğü 1950: 3;

TÜİK 2014: 7; DİE 1960: 7-16).

Yıllar	Nüfus Sayısı	İl ve ilçe merkezi nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı	Belde ve köy nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı
1950	20.947.188	25.0	75.0
1955	24.064.763	28.8	71.2
1960	27 754 820	31.9	68.1

Tablo 7'ye bakıldığında 1950, 1955 ve 1960 genel nüfus sayımlarının sonuçları görülmektedir. 1950'ye gelindiğinde yaşanan en önemli olay çok partili döneme geçişten sonra 14 Mayıs 1950'de yapılan ikinci genel seçimde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesidir. Demokrat Parti Hükümet programında nüfus konusuna da yer vermiştir. Buna göre Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu 1950 yılı TBMM hükümet programı görüşmelerinde nüfusa dair partisinin düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir (TBMM 2013: 775):

Nüfusumuzu çoğaltma politikamızın esas unsuru olarak vatandaşı hastalıklardan korumak çalışmalarımızın ilk hedefini teşkil etmiş, koruyucu hekimlikte modern tesisler sayılan sağlık merkezlerini ilçe, bucak ve köy gruplarına götürünceye kadar tahribatını en çok köylü vatandaşlar arasında yapan türlü salgın hastalıklarla sıtmaya, trahom ve frengiye karşı başlanan bilgili ve sistemli mücadele devam etmektedir.

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

Nüfusun artırılmasında dair benzer görüş II. Adnan Menderes Hükümeti programında da yer almıştır. Hükümet programında bu konu şu şekilde ifade edilmiştir: “Nüfusumuzun türlü hastalıklardan korunması ve fizyolojik inkişafı yolunda çalışmalara elimizdeki imkânların azami hadleriyle devam edeceğiz” (TBMM 2013: 927).

1950 Seçim beyannamesinde İsmet İnönü'nün liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi'nin önceliklerinin köylü ve çiftçiler olduğu ifade edilmiştir. Köylünün eğitim, ulaşım ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik politikalar üretileceği beyan edilmiştir. CHP'nin “Köy sağlığı”na yönelik beyanında “[h]er 50 bin nüfusu bir sağlık merkezine kavuşturmak üzere başladığımız çalışmalarını 10 yılda tamamlayacağız” ifadesi yer almakla birlikte “[k]üçük yaşta çocuk ölümlerini azaltmak meselesini lâıyk olduğu önemle ele alıp bu devre içinde esaslı tedbirlere bağliıyacağız” ifadesi de yer almıştır (TBMM 2022: 143). Bu bağlamda çocuk ölümlerini azaltma ve sağlık sorunlarını çözüme kavuşturma nüfus artışını sağlayacak yollardır. 1950 yılında yapılan genel nüfus sayımında elde edilen veriler tablo 7'de yer almaktadır. Tabloya bakıldığında 1950 genel nüfus sayımında toplam nüfusun 20.947.188 kişi olarak kayıt altına alındığı görülmektedir. 1945 ve 1950 sayımları arasında nüfus 2.157.014 kişi artmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde doğurganlık oranının önceki yıllara göre arttığı görülmektedir. Bu durumun iki nedeni vardır: a) Uzun bir süre silah altında bulunan genç nüfusun terhis olması, bunun sonucu evlenmelerin artması vb... b) Millî mücadeleden sonra yani Cumhuriyet döneminde doğan nüfusun doğurgan çağa erişmesi” (Kışnişçi 1975: 119).

1950 nüfus sayımı sonuçlarında nüfusun cinsiyete göre dağılımı hakkında bilgi yer almamaktadır. Ancak TÜİK, bu nüfus sayımında cinsiyete göre nüfusa dair bilgilerle ilgili olarak 1945 ve 1955 yıllarında yapılan sayımlardan hareketle tahminde bulunmaktadır. Bu tahmine göre 1950 nüfus sayımında toplam nüfusun 10.572.557'si erkek, 10.374.631'i kadındır. Yine il ve ilçe merkezi nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı %25, belde ve köy nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı ise %75'tir (TÜİK 2014: 7).

1950 yılında yayımlanan Resmi Gazete'de nüfus sayımlarının nasıl yapılacağına dair kanun yer almıştır. Sayımlar Kanunu'nda sayımların hangi yıllarda ve hangi kurumlar tarafından yapılacağı şu şekilde yer almıştır (Resmi Gazete 1950: 18195):

Genel nüfus ve genel tarım sayımları sonu sıfırla (0) biten yıllarda, genel iş yerleri sayımları sonu birle (1) biten yıllarda olmak üzere (10) senede bir defa İstatistik Genel Müdürlüğünce tekrarlanır. Diğer sayımlar ve anketlerin tarihi İstatistik Genel Müdürlüğünün teklifi ve Başbakanlığın tasvibiyle tesbit olunur.

Sayımlar Kanununda on yılda bir nüfus sayımının yapılacağı yer almasına rağmen iktidarda olan Demokrat Parti 1955 yılında nüfus sayımı yapılması gerektiğini savunmuştur.

Adnan Menderes'in kurduğu Demokrat Parti Hükümeti'nin (1954) programında nüfus politikaları şu şekilde yer almıştır (Öztürk 1968; aktaran Güriz 1971: 25):

Önümüzdeki devre zarfında sağlık sahasında girilen bu gayretlerimize devam edeceğimiz gibi, milli sağlığın ve onunla çok sıkı bir irtibat halinde bulunan nüfus artımının kıymet ve ehemmiyetini göz önünde tutarak vatandaş sağlığını mutlaka koruma ve bu husustaki çalışmalarını köylere kadar götürme kararındayız.

1955 genel nüfus sayımında toplam nüfus 24.064.763 kişi olarak kayıt altına alınmıştır. Buna göre nüfus, 1950 yılında yapılan sayımdan sonra 3.117.575 kişi artmıştır. Bir diğer artış da il ve ilçe merkezlerinde yaşayan toplam nüfus oranında olmuştur. Kırsal alanda yaşayan nüfusun hâlâ fazla olduğu dönemde il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus %3,8 oranında artmıştır. Dolayısıyla kentleşme sürecine dair kısmi bir hareketliliğin olduğunu söylemek mümkündür (TÜİK 2014: 7).

1960 genel nüfus sayımı nüfus, nüfus ve yüz ölçümü ve yıllık nüfus artışı başlıkları doğrultusunda yapılmıştır. Bu bağlamda coğrafi bölgeler, il, ilçe ve köyler itibariyle nüfus, yüz ölçümüne düşen nüfusun yoğunluğu ve yıllık nüfus artışı hakkında veriler elde edilmiştir. Buna göre Avrupa Türkiye'sinde toplam nüfus 2.284.625 kişi olarak kaydedilirken Asya Türkiye'sinde 25.47.195 kişi olarak kaydedilmiştir. 1960 nüfus sayımına göre nüfus artış oranı %28,94 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu sayımda şehirde yaşayan nüfus 8.859.731 kişi olurken kırsal alanda toplam 18.895 kişi olmuştur (DİE 1960: 16).

1960 yılı yüksek nüfus artış hızına rağmen (%28,5) yıllık nüfus artış oranı düşüktür. Bu durum "demografik intikal teorisi"ne göre değerlendirildiğinde "sanayileşme, ulaşım ve haberleşmenin gelişmesiyle birlikte ölüm oranları ani düşüş gösterir. Fakat bu gelişmelerin doğum konusundaki "düşünce ve davranışlara" etkisi daha yavaş olur. Dolayısıyla doğum oranının düşmesi ölüm oranına nazaran daha geç gerçekleşir (Tandoğan 1998: 59).

Cumhuriyet tarihi sürecinde doğurganlığı teşvik eden ilk dönemin son nüfus sayımı 1960 yılında yapılmıştır. Dolayısıyla 1960 yılına gelindiğinde nüfus artış hızının yükseldiği görülmektedir. Çünkü savaş sonrası "erkek nüfusun büyük bir kısmının terhis edilmiş ve bunların evlenmeleri ile birlikte doğumlar artmış; savaşın sebep olduğu kıtlık ve mahrumiyetlerin yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlaması, ölüm oranlarını düşürmüştür" (Tandoğan 1998: 57).

1.2. 1960-2008 Arasında Yapılan Sayımlar

Cumhuriyetin ilanından sonra uygulanan nüfusu artırmaya yönelik politikalar 1963 yılında başlayan kalkınma planlarında yerini anti-natalist yani doğum karşıtı politikalara bırakmıştır. 1963-1967 yılları arasını kapsayan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda nüfusun planlanması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Kalkınma planının hazırlanma gerekçesi şu şekilde ifade edilmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT] 1963: 3):

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak bir demokratik düzeni kesin olarak seçmiş olan Türk Milletinin, Anayasamızda açık ifadesini bulan iktisadi ve sosyal hayatı, keyfi ve plânsız davranış tecrübelerine son verip adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenleme arzu ve azmine uygun olarak:

Millî tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararına, gerektirdiği önceliklerle yöneltmek ve iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek üzere ... Birinci Beş Yıllık (1963 - 1967) Kalkınma Plânı hazırlanmıştır.

Planın hazırlanmasının ana gerekçesi ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Ancak sadece ekonomik alan değil, sosyal ve kültürel alanlar da plana dâhil edilmiştir. Kalkınma planında yer alan konulardan biri de nüfustur. 1963 yılına kadar doğurganlığı artırmaya yönelik eğilimler teşvik ediliyorken Cumhuriyet tarihinde ilk kez nüfusun planlanması ve kontrol edilmesi kalkınma planı ile gündeme gelmiştir. Kalkınma planında hızlı nüfus artışının dönemin şartlarına uygun olmadığı ve artan nüfusun ekonomik kalkınmayı olumsuz yönde etkilediğinin üzerinde durulmuş ve planlı nüfusun tasarrufu artırmanın amaçlardan biri olduğuna yer verilmiştir. “Bir ülkede sermaye birikimini gerçekleştirebilmek için bugün yapılan üretimin tümünün tüketilmemesi, bir kısmının tasarruf edilmesi zorunludur” (Tuncer 1975: 62). Bu birikimin yapılabilmesi üretimin nüfus tarafından tüketilmemesi gerekiyor. Bunun yollarından biri de nüfusun planlanması ve artış hızının düşürülmesidir. Bu sebeple planda “yeni nüfus politikası” başlığı altında bu durum şu şekilde yer almıştır: “... bugünkü politikanın nüfus plânlamasını yasaklayan yönü hemen değiştirilecektir. Bu hem nüfus artış hızının biraz yavaşlamasını hem de çocuk nüfus oranının küçülmesini sağlayacaktır” (DPT 1963: 73).

Başta ekonomik gerekçelerle olmak üzere nüfus artış hızını yavaşlatmak ve çocuk nüfus oranını düşürmek amacıyla birçok tedbir yürürlüğe girmiştir. Alınan tedbirlerin ilki “[g]ebeliği önleyici bilgilerin yayılmasını ve gebelik önlemede kullanılan araç ve ilâçların ithal ve satışını yasaklayan kanun hükümleri” kaldırmaktır. Ayrıca sağlık personeline nüfus planlanmasıyla ilgili bilgiler verilmesi ve eğitimin çeşitli kademelerinde gerek ders gerekse kurslar verilerek nüfus planlamasına dair bilgilerin aktarılması amaçlanmıştır. Sağlık personeli insanların ihtiyacı olan gerekli bilgiyi veya parasız dağıtılan malzemeleri vermekle yükümlü tutulmuştur. Nüfus planlamasına dair eğitimler yapılmasının yanı sıra doğum kontrolünü sağlayan araç ve ilâçların ithali, yurt içinde üretilmesi ve muhtaçlara parasız dağıtılması gibi hizmetlerin sunulma imkânlarının da araştırılacağı kalkınma planında yer almıştır (DPT 1963: 73).

Tablo 8. 1965-2000 Yılları Arasında Yapılan Nüfus Sayım Sonuçları (TÜİK 2014: 5-11)

Yıllar	Nüfus Sayısı	Yıllık Nüfus artış hızı	Erkek	Kadın	İl ve ilçe merkezi nüfusunun Toplam nüfus içindeki oranı (%)	Belde ve köy nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı (%)
1965	31.391.421	24,6	15.996.964	15.394.457	34,4	65,6
1970	35.605.176	25,2	18.006.986	17.598.190	38,5	61,5
1975	40.347.719	25,0	20.744.730	19.602.989	41,8	58,2
1980	44.736.957	20,65	22.695.362	22.041.595	43,9	56,1
1985	50.664.458	24,9	25.671.975	24.992.483	53,0	47,0
1990	56.473.035	21,7	28.607.047	27.865.988	59,0	41,0
2000	67.803.927	18,3	34.346.735	33.457.192	64,9	35,1

Tablo 8'e bakıldığında 1965-2000 yılları arasında yapılan genel nüfus sayımlarından elde edilen sonuçlar görülmektedir. Yıllık nüfus artış hızı 1960 nüfus sayımında 28,5 iken 1965 nüfus sayımında 24,6'ya düştüğü görülmektedir. Dikkat çeken bir diğer nokta il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfusun artışıdır. Buna göre 1960'da nüfusun %31,9'u il ve ilçe merkezlerinde yaşıyordu. 1965'te ise bu oranın %34,4'e çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda kırsal alanda yaşayan nüfus oranı azalırken şehirlerde yaşayan nüfus oranı artmaktadır. Ancak nüfusun büyük bir kısmının (1960'ta %68,1 ve 1965'te %65,6) kırsal alanda yaşadığını da vurgulamak gerekir.

Tablo 8'e göre il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus oranı da artmıştır. 1965 sayımında nüfusun %34,4'ü il ve ilçe merkezlerinde yaşıyordu. 1970'de ise bu oranın %38,5'e çıktığı görülmektedir. Ancak halâ daha tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş söz konusu değildir. Yine tabloya bakıldığında yıllık nüfus artış hızı 1965 sayımında %24,6 iken 1970 yılında %25,2'ye yükselmiştir.

İkinci Kalkınma Planında (1968-1972) yıllık %2,6 oranındaki nüfus artışının yüksek olduğu ve artış hızının kişi başı gelir düzeyi üzerinde olumsuz etkileri olduğuna yer verilmiştir (DPT 1968: 47). Ayrıca kalkınma planında “[d]oğurganlıktaki azalma çocuk yaştaki nüfus oranının küçülmesine ve çalışma çağındaki nüfusun artmasına” yol açacağına dair ifadeler de yer almaktadır (DPT 1968: 48). “Çalışma çağındaki olmayanların, çalışan nüfusa oranına ‘bağımlılık oranı’ deniliyor. Nüfusun yaş dağılımı her şeyden önce doğurganlıktan etkilenmektedir. Doğurganlık ne kadar yüksek olursa bağımlılık oranı da o nispette yüksek olacaktır” (Tuncer 1975: 62). Dolayısıyla bağımlılık oranı, 1965 ve 1970 arası dönemde (4.213.755 kişi) artmıştır.

Nüfusun değişimini etkileyen olgulardan biri de göçtür. Özellikle Türkiye coğrafi konumu sebebiyle göç yollarının üzerinde yer almaktadır. Siyasi sebepler, şiddet, terör ve çalışma amacıyla Türkiye'ye gelen veya Türkiye'den dış ülkelere göç eden milyonlarca insan vardır. Buna göre 1970 nüfus sayımına kadar yani “Cumhuriyetin başlangıcından 1969 yılına kadar geçen 45 sene içinde dışarıdan Türkiye'ye göçmen olarak 1.232.692 kişi gelmiştir”

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

(Tandoğan 1998: 96). Türkiye’de yaşanan iç göçler de göz önüne alındığında büyük bir nüfus hareketliliği yaşanmıştır. Özellikle İstanbul gibi büyükşehirlerle doğru iç göç hareketliliği olmuştur. Bu hareketlilik göç alan alanların nüfusunda önemli değişiklikler meydana getirmiştir (Tümertekin 1977: 68).

Kalkınma planlarından sonra yapılan 1975 genel nüfus sayımında toplam nüfus 40.347.719 olarak kayıtlara geçmiştir. Toplam nüfusun bir önceki sayıma göre arttığı görülmesine rağmen yıllık nüfus artış hızı az da olsa düşmüştür. 1970 nüfus sayımında %25,2 olan nüfus artış oranı 1975’de %25,0’e düşmüştür. Planlı nüfus uygulamalarından sonra böyle bir düşüş yaşanması olası bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Nüfus artış hızı 1945-1955 arasında % 24,74’e, 1955-1965 arasında % 26,58’e yükselmiştir. Bu dönemden sonra düşmeye başlayan nüfus artış hızı 1965-1975 arasında % 25,10’a düşmüştür (Cerit 1989: 10).

1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda da önceki planlar gibi nüfus konusu ele alınmış ve nüfus artış hızının yüksek olduğuna şu şekilde yer verilmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı 1973: 73):

1970 Nüfus Sayımı geçici sonuçlarına göre, yurtiçi nüfus 36.7 milyonu bulmuştur. Bu, 1965 -1970 döneminde yurtiçi nüfusun yılda ortalama binde 25.6 oranında arttığını göstermektedir. Yurt dışında bulunan işçilerin dikkate alınması halinde, bu oran (doğal hız) binde 27.3 dolaylarına yükselmektedir. 1960 -1965 döneminde ise yurtiçi nüfusun artış hızı binde 24,6 olarak gerçekleşmiştir.

Planda nüfus artış hızının yüksek olmasının sorun olduğu ve Türkiye’nin dünyada nüfusu en hızlı artan ülkelerden biri olduğu vurgulanmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı 1973: 106). Söz konusu planda “nüfus konusundaki yaklaşım biraz daha değişmekte ve ‘hızlı nüfus artışı’ toplumun uzun dönemde çözümlenmesi gereken sorunları arasında kabul edilmekte ve konuya ilişkin bir politika veya önleme rastlanmamaktadır” (Başol 1984: 27).

1980 yılına gelindiğinde yapılan nüfus sayımında toplam nüfusun 44.736.957 kişiye ulaşmıştır. Nüfus artış hızı bu dönemde de düşüş göstermiştir. Tablo 8’de 1975 ve 1980 yıllarında yapılan genel nüfus sayım sonuçları görülmektedir. Her iki nüfus sayımı arasında 4.389.238 kişilik bir artış vardır. Ayrıca il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus 2.438.606 kişi artmıştır. Toplam nüfus içindeki kırsal alanda yaşayan nüfus oranı azalırken kentlerde yaşayan nüfus oranı artmaktadır. Bu durum kırsal alandan kentlere göç ve kentleşme sürecinin devam ettiğini göstermektedir. 1975-1980 tarihleri arasında toplam göç eden nüfus 3.584.421 kişidir. Bunların 610.067’si köyden şehirlere göç etmiştir (Kocaman 2008: 18).

1980 ve 1985 sayımları arasında yıllık nüfus artış hızı 20,7’den 24,9’a yükselmiştir. İl ve ilçe merkezi nüfusun toplam nüfus içindeki oranı da bu yıllar arasında %43,9’dan %53,0’e yükselmiştir. Buna göre 1985 yılına gelindiğinde toplam nüfusun yarısından fazlası il ve ilçe merkezlerinde yaşamaktadır. Söz konusu veri kentleşmenin hızlı bir şekilde devam ettiğini ve

kırsal alandan göçün canlı olduğunu göstermektedir. “Türkiye tarihinde ilk kez 1985 yılında kentsel nüfus, kırsal nüfusun üzerine çıkmıştır” (Baştürk 2017: 315).

1980 sonrası dönem bir yandan 24 Ocak Kararları bir yandan 12 Askeri Darbesi gibi toplumsal yapıyı makro düzeyli biçimde etkileyen olayların gölgesinde şekillenmiştir. Ayrıca liberal ekonomi politikalarının uygulandığı bu dönemde kentleşme hızlanmıştır. Eğitim, ulaşım, sağlık gibi temel hizmet kalitesindeki artış göçün çekici sebepleri olurken Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi’nde terör faaliyetlerinin olması insanları göç etmeye itmiştir (Adıgüzel 2016: 43).

1990 genel sayımında toplam nüfusun 56.473.035 kişi olduğu tespit edilmiştir. 1985 sayımı ile 1990 sayımı arasında nüfusun 5.808.577 kişi artmıştır. İl ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus oranı %59’a yükselirken belde ve köy nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı %41’e düşmüştür. Kırsal alandan kent merkezlerine göç sürecinin devam ettiğini gösteren bu veri aynı zamanda kentlerin insanlara cazip yaşam olanakları sunduğunu da göstermektedir.

2000 yılında Cumhuriyet tarihinin on dördüncü nüfus sayımı yapılmıştır. Bu nüfus sayımı de facto şeklinde yapılan son nüfus sayımıdır. Buna göre 2000 yılında yapılan nüfus sayımında toplam nüfus 67.803.927 kişi olarak kayıt altına alınmıştır. Her iki sayım arasında nüfus 11.330.892 kişi artmıştır. Yıllık nüfus artışı %21,7’den %18,3’e düşmüştür.

Doğurganlık düzeyinde 1945-2000 yılları arasında doğurganlık düzeyinde belirgin bir değişim gözlenmektedir.

1945-2000 yılları arasında doğurganlık düzeyinde gerçekleşen değişim, çocuk-kadın oranına (15-49 yaştaki her 1000 kadına düşen, 0-4 yaş grubundaki çocuk sayısı) göre incelendiğinde, Türkiye’de doğurgan çağda kadın başına düşen ortalama çocuk sayısında 1945-1960 döneminde sürekli artış gözlenmektedir. 1960 yılından sonra 2000 yılına kadar ise sürekli bir azalma görülmektedir. 1945 yılında doğurgan çağdaki her 1000 kadına 555 çocuk düşmektedir. Bunun en büyük sebebi II. Dünya savaşı sırasında Türkiye’de yaşanan doğurganlık düşüşüdür. 1960 yılında se 1000 kadına 698 çocuk düşmektedir. 2000 yılına kadar bu gösterge sürekli düşme göstererek 2000 yılında 1000 kadına 362 çocuk olarak gerçekleşmiştir (Hoşgör ve Tansel 2010: 35).

Doğurganlık düzeyinde görülen düşüş yönündeki eğilim 2000 sonrası dönemde de devam etmiş ve doğurganlığı teşvik edici nüfus politikaları gündeme gelmiştir. 2000 genel nüfus sayımında önemli bir gelişme de il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfusun toplam nüfus içindeki oranının artmaya devam etmesidir. Buna göre 1990 sayımında nüfusun %59,0’u 2000 yılında ise %64,9’u il ve ilçe merkezlerinde yaşamaktadır. Bu veri, köyden kente göç ve kentleşme sürecinin hızla devam ettiğini göstermektedir. “1940 yılında %75.6 olan köylü nüfus oranı 1950’de %75.0’e, 1970’te %61.5’e, 1980’de %56.9’a ve 2000’deki sayımda %35.1’e düşmüştür” (Özer 2017: 255).

1.3. 2000 Sonrası Nüfus Sayımları

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

1927 ve 2000 yılları arasında toplam 14 nüfus sayımı de facto yöntemi ile yapılmıştır. 2007 yılına gelindiğinde ise ilk defa de jure nüfus sayım yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemle göre ikametgâh adresi esas alınarak nüfus sayımı yapılmaktadır. Tablo 17 adrese dayalı kayıt sistemiyle yapılan sayımların sonuçlarını göstermektedir.

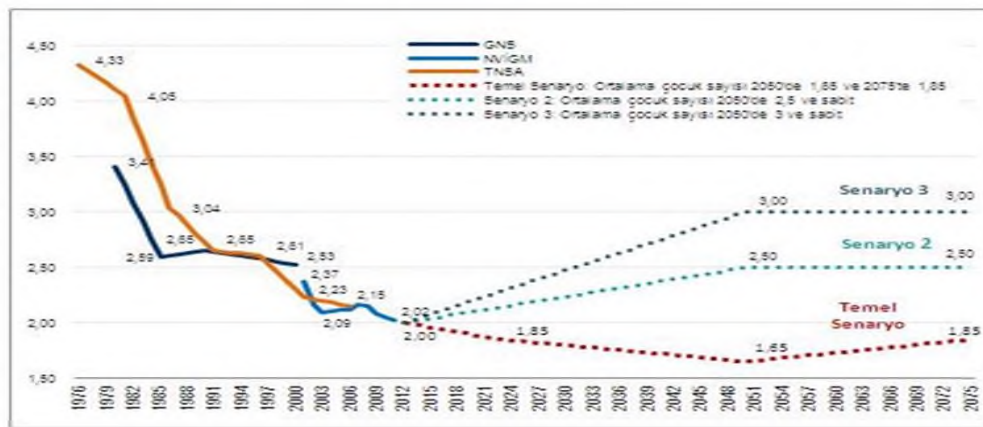
Tablo 9. Nüfus Sayımlarının Sonuçları (TÜİK 2023a).

Yıllar	Köy/ Erkek	Şehir/ Erkek	Köy/ Kadın	Şehir/ Kadın	Toplam
2007	10.447.548	24.928.985	10.390.849	24.818.874	70.586.256
2008	8.954.348	26.946.806	8.951.029	26.664.917	71.517.100
2009	8.872.983	27.589.487	8.881.110	27.217.732	72.561.312
2010	8.734.326	28.308.856	8.766.306	27.913.500	73.722.988
2011	8.679.379	28.853.575	8.659.184	28.532.131	74.724.269
2012	8.607.938	29.348.230	8.571.015	29.100.201	75.627.384
2013	3.337.565	35.135.795	3.295.886	34.898.618	76.667.864
2014	3.228.312	35.755.990	3.181.410	35.530.192	77.695.904
2015	3.134.796	36.376.395	3.083.123	36.146.739	78.741.053
2016	3.107.640	36.936.010	3.035.483	36.735.738	79.814.871
2017	3.064.942	37.470.193	2.984.451	37.290.939	80.810.525
2018	3.227.657	37.912.323	3.109.728	37.754.174	82.003.882
2019	3.060.531	38.660.605	2.943.186	38.490.675	83.154.997
2020	2.994.319	38.921.666	2.884.002	38.814.375	83.614.362
2021	2.946.307	39.481.794	2.825.335	39.426.837	84.680.273
2022	2.901.673	39.802.439	2.764.601	39.810.840	85.279.553

Tablo 9'a bakıldığında 2007 yılında toplam nüfus 70.586.256 kişiyken 2022 yılına gelindiğinde 85.279.553 kişi olmuştur. Bu süreç zarfında toplam nüfus 14.693.297 kişi artmıştır. Nüfusun 15 yıl içinde bu kadar artmış olmasına rağmen doğurganlık hızı düşmüştür.

Şekil 1. Doğurganlık Hızı (TÜİK 2023b).

Toplam doğurganlık hızı, Türkiye, 1976-2075

TÜİK doğurganlık hızında yaşanacak değişimleri üç farklı senaryo, Şekil 1'de de görüldüğü gibi, üzerinden incelemiştir. İlk senaryo "doğurganlık hızının doğal akışı içinde

azalıp 2050 yılında 1,65'e düştüğü ve 2050 yılından sonra artışa geçip 2075 yılında 1,85'e ulaştığı doğurganlık senaryosu" dur. İkinci senaryo "doğurganlık hızının, 2020 yılında 2,11'e, 2050 yılında 2,5'e ulaşacağını ve 2075 yılına kadar sabit kalacağını varsayan kademeli artan doğurganlık senaryosu" dur. Üçüncü senaryo ise, "doğurganlık hızının 2050 yılına kadar kademeli olarak 3'e ulaşacağını ve 2075 yılına kadar sabit kalacağını varsayan artan doğurganlık senaryosu" dur.

Birleşmiş Milletler'in nüfus projeksiyonlarına göre 2012 yılı itibariyle Türkiye nüfus bakımından dünyanın en büyük 18. ülkesidir. İlk senaryo TÜİK tarafından temel projeksiyon senaryosu olarak değerlendirilmektedir. Bu senaryoya göre 2050 yılında Türkiye 20. sıraya gerileyecek, 2075'de ise 24. sıraya yükselecektir (TÜİK 2023c).

Şekil 2. Yıllık Nüfus Artış Hızı (TÜİK 2023c).

Şekil 2'e bakıldığında 1927 ve 2021 yılları arasında yıllık nüfus artış hızının değişimini göstermektedir. Buna göre en yüksek yıllık nüfus artışı 1960 yılında olurken (%28,5) en düşük artış ise 2020 yılında (%5,5) olmuştur. 1927-1960 arası nüfus artış hızının yüksek olması o dönemde uygulanan pronatalist uygulamaların bir sonucudur. 1960 sonrası görülen düşüş de nüfus planlanmasına bağlı olarak yürütülen anti natalist politikaların bir sonucudur.

2. Güncel Nüfus Tartışmaları

Türkiye'nin doğurganlık hızındaki düşüş genç nüfus sayısında azalmayı beraberinde getirirken yaşlı nüfusu da artırmaktadır. TÜİK verilerine göre "65 ve daha yukarı yaştaki nüfus, 2017 yılında 6 milyon 895 bin 385 kişi iken son beş yılda %22,6 artarak 2022 yılında 8 milyon 451 bin 669 kişi oldu. Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ise 2017 yılında %8,5 iken, 2022 yılında %9,9'a yükseldi" (TÜİK 2023d). Buna göre yaşlı nüfus oranının ilerleyen yıllarda artacağı tahmin edilmektedir.

10. Kalkınma Planı (2014-2018) içerisinde "ailenin ve dinamik nüfus yapısının korunması programı" başlığı altında göç, kentleşme, kültürel değerlerin aşınması ve bireyselleşme vb. süreçlerin aile kurumunu olumsuz etkilediğine değinilmiş ve aile refahının korunması için bir dizi önlem alınması (aile danışmanlık hizmetlerinin etkinleştirilmesi gibi) gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca kalkınma planında dinamik nüfus yapısının

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

korunması için aile kurumunun güçlendirilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuş ve programın hedefleri arasında ailenin korunması ve doğurganlık hızının artırılmasına yer verilmiştir. Kalkınma planına göre, “[n]üfusun yaş yapısındaki değişimler sonucunda gelecekte aktif olmayan nüfusun payının artması, doğurganlık hızının azalmasıyla da yaşlı nüfusun payının yükselmesi riski bulunmaktadır” (Kalkınma Bakanlığı 2013: 192).

11. Kalkınma Planında (2019-2023) “genç ve dinamik nüfus yapısının korunması”nın temel amaçlardan biri olduğu ifade edilmiştir. Söz konusunu amaç doğrultusunda benimsenecek politika ve tedbirlerden biri “[s]ahip olduğumuz demografik fırsat penceresinden azami derecede faydalanılması için genç ve dinamik nüfus yapısı korunacaktır” şeklinde açıklanmıştır. Bir diğer tedbir ise “[d]oğurganlık hızının yenileme seviyesinin üzerinde tutulması için geçmiş dönemde gerçekleştirilen iş ve aile yaşamını uyumlaştırıcı politikaların etki değerlendirmesi yapılarak gerekli değişiklikler veya ilave tedbirler hayata geçirilecektir” şeklinde kalkınma planında yer almıştır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2019: 154). Özetle her iki kalkınma planındaki ortak tema doğurganlık hızının artırılmasıdır. Doğurganlık hızının artışı Türkiye’nin ekonomik ve sosyal kalkınma hedeflerine ulaşma bağlamında ihtiyacı olan genç ve dinamik nüfus yapısını ortaya çıkaracağı düşünülmektedir.

Türkiye’de doğurganlık hızındaki düşüş ve yaşlı nüfusun artışı pronatalist nüfus politikasını gündeme getirmiştir. Ak Parti döneminde benimsenen doğurganlığı artırmaya yönelik düşünce “kürtaj yasağı” ve “en 3 çocuk” söylemiyle birlikte belli pratik ve uygulamaları da beraberinde getirmiştir. 2008 yılında dönemin Başbakanı olan Recep Tayyip Erdoğan, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü etkinliği kapsamında Uşak’ta düzenlenen organizasyonda ilk defa “en az 3 çocuk” yapılması gerektiğini söyleyerek Türkiye’nin genç nüfus yapısını koruması gerektiğini vurgulamıştır. Ak Parti 2015 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi’nde de nüfusu artırmaya yönelik politikalara sahip olduğuna yer vermiştir: “AK Parti olarak, aile kurumunu güçlendirmeyi, çocuklarımızın sayısını artırarak nitelikli bir biçimde yetiştirmelerini sağlamayı insan merkezli kalkınma politikalarımızın ana eksenini kabul ediyoruz” (Ak Parti 2015: 97). Aynı seçim beyannamesinde doğurganlık hızının kadın başına 2,1 seviyesine düştüğüne yer verilerek nüfus politikalarında değişikliklere gidildiği vurgulanmıştır. Beynamede bu durum şu şekilde yer almıştır: “Bu kapsamda nüfus politikamızda değişime gittik ve 2000’li yıllara kadar uygulanan doğurganlığı azaltmaya yönelik politikalar yerine doğurganlığı artırmaya yönelik politikalara geçiş sağladık” (Ak Parti 2015: 102).

Ak Parti 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi’nde de doğurganlığı artırıcı politikaların sürdürüleceğine yer vermiştir. Beynamede partinin nüfusa dair düşünceleri şu şekilde yer almıştır (Ak Parti 2018: 99):

Nüfus politikamızda ciddi bir değişime giderek, 2000’li yıllara kadar uygulanan doğurganlığı azaltmaya yönelik politikaları terk ettik ve doğurganlığı artırmaya yönelik politikalara geçişi sağladık. Bu kapsamda, çalışan kadınlara üçüncü çocuğa kadar doğum borçlanması imkânı getirdik. Tüp bebek uygulamasına erişimi kolaylaştırdık ve özel sektör tarafından kurulacak kreş ve gündüz bakımevleri için 5. bölge teşvikleri sağladık. Evlat edinme, işçi annenin ölümü ve prematüre doğumlarda izin haklarının genişletilmesini sağladık. Eşi doğum yapan işçiye babalık izni verilmesini düzenledik.

Doğurganlık hızının düşmesi ve “genç ve dinamik nüfus” hedefiyle birlikte anti-natalist politikalara karşı çıkan Erdoğan, “en az 3 çocuk” söylemini 2014 yılından itibaren ileri bir noktaya taşıyarak “en az 4 çocuk” tavsiyesinde bulunmuştur. Erdoğan’ın doğurganlığın artırılması gerektiğine dair söylemi biyopolitik bir hedef olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu hedef, kalkınma planlarında da yer almıştır. Bu bağlamda 11. Kalkınma Planında toplam doğurganlık hızının (kadın başına çocuk sayısı) 2018 yılında %1,99 olduğu 2023 yılında ise %2,15 oranının hedeflendiği yer almıştır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2019: 155). Bu bağlamda “en az 3 çocuk” söylemi ile başlayan doğurganlığı artırıcı nüfus politikaları tüp bebek tedavisine erişimi kolaylaştırmak, babalık izni ve doğum yapan kadınlara doğum borçlanması imkanı getirilmesi gibi uygulamalarla pratiğe geçirilmiştir.

Nüfusa bir diğer güncel tartışması da kürtajın yasaklanmasıdır. Erdoğan, birçok kez sezaryen türü doğum ve kürtaj yapılmasına karşı olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu düşünceye veya biyopolitik hedefe karşı tepkiler de gösterilmiştir. CHP gerek kürtajın yasaklanmasına gerekse de doğurganlığı artırıcı söyleme karşı çıkmıştır. Gençlere iş ve çalışma koşullarının yeterli sağlanamaması ve kürtaj, sezaryenle doğum ve en az üç çocuk söylemi gibi nüfus politikalarını kadınların özel yaşamlarına müdahale etme olarak değerlendiren CHP konuya dair tepkilerini şu şekilde ifade etmiştir: “CHP, AKP’nin çok çocuk ve ucuz emek politikasına karşıdır. Vasıflı işgücü arzının artırılmasını savunmakta, rekabet gücümüzü artıracak, yenilikçi, yüksek katma değer üreten bir ekonomi modeli için politikalar üretmektedir” (CHP 2023).

Ak Parti’nin nüfus politikaları siyasi tepkilerin dışında farklı kesimlerden de tepkiler almıştır. Öyle ki [h]ükümetin kürtaj karşıtı politikaları feministler tarafından tepkiyle karşılanmış ve kürtaj hakkı etrafında bir feminist aktivizmin doğmasını tetiklemiştir” (Atay 2017: 11). Kürtaj yasağı, AKP döneminde benimsenen neoliberal ve muhafazakâr politikalara bağlı olarak şekillenen biyopolitikanın bir örneğidir (Erkmen 2020).

Sonuç

Cumhuriyet’in 100 yıllık tarihinde yaşanan demografik değişimler ve uygulanan nüfus politikalarının araştırma sorusu yapıldığı bu çalışmada nüfusun hem siyasi söylemin hem de ekonomik hedeflerin temel konusu olduğu ve demografik yapının toplumsal düzenin sürdürülmesi ve kalkınma hedeflerine ulaşılması noktasında biçimlendirici olgu olduğu

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

anlaşılmıştır. Demografik yapının biçimlendirici doğası, ulus devlet formunun bir getirisi. Çok uluslu imparatorluklardan sonra sanayileşme, rasyonelleşme, seküler düzen ve aydınlanma düşüncesi gibi saikler üzerine inşa edilen ulus devletler açısından insanlar birer beşeri sermayedir. Dolayısıyla endüstriyel gelişme ve toplumsal refah düzeyinin artırılması gibi ana hedeflere ulaşmanın yollarından biri nüfus siyasetidir. Diğer yandan nüfus siyaseti, dönemin koşullarına bağlı olarak şekillenmekte (örneğin I. Kalkınma Planında ekonomik gerekçelerle nüfus planlanmasının gündeme gelmesi) ve mevcut siyasi iktidarın söylemi doğrultusunda (örneğin en az üç çocuk söylemi) yön kazanabilmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilanından sonra alfabenin kabul edilmesi, kılık-kıyafet kanunu, halifelğin kaldırılması, saat ve ölçülerde değişiklik yapılması ve din ile devlet işlerinin ayrılması gibi sosyo-kültürel adımların atılmasının yanı sıra milli mücadele dönemi sonrasında mevcut nüfusu kayıt altına alma ve devletin demografik yapısını kontrol etme amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır. 1914'te "Sicil-i Nüfus Kanunu" ve 1926'da İstatistik Umum Müdürlüğü'nün kurulması bu amaçla atılan ilk adımlar arasında yer almaktadır. Nüfusun kontrol edilmesi, kayıt altına alma veya ülke sınırları içinde yaşayan vatandaşların yaş, cinsiyet, eğitim vb. niteliklerinin bilinmesi ve başta sağlık olmak üzere eğitim ve sosyal hizmetlerin verilmesi hem siyaset hem de ekonomi, sosyoloji ve coğrafya gibi farklı bilimsel disiplinler arası iş birliğini zorunlu kılmıştır. Bu makalede üzerinde durulan Türkiye Cumhuriyeti tarihinde nüfus ve uygulanan politikalar örneği iki hususu ön plana çıkarmaktadır: İlki, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte değişen devlet formuyla birlikte tebaa olarak kategorize edilen insanların artık vatandaş olduğu gerçeğidir. Her devlet vatandaşlarını karşılayabileceği olası risklere karşı koruma ve gerekli önlemleri alma sorumluluğuna sahiptir. Diğer ise; bir asırlık Cumhuriyet tarihi süresince nüfus siyasetinin iki farklı yönünün olduğudur: Nüfusu artırma ve nüfus artış hızını düşürme. Buna göre 100 yıllık Cumhuriyet tarihi göz önüne alındığında; 1960' yıllara kadar nüfusu artırmaya yönelik yani pronatalist nüfus siyaseti, 1960'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar nüfus artışını kontrol etme ve yavaşlatma yani anti natalist nüfus siyaseti uygulanırken 2000'li yıllardan (özellikle 2008 sonrası) günümüze kadar nüfus artışını teşvik eden nüfus siyaseti uygulanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin demografik yapı ve nüfusa dair böylesi uygulamalar yapmasının iki sebebi vardır. Öncelikle Türkiye kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün gösterdiği "muasır medeniyetler seviyesine çıkma"yı hedeflemekteydi. Bu hedef, topyekûn bir mücadeleyi ve toplumsal örgütlenmeyi gerekli kılmaktadır. Çünkü söz konusu hedefe ulaşma kalifiyeli iş gücü ve nitelikli bireylerin yetiştirilmesiyle mümkündür. Bir diğer neden ise, tarihi sorumluluklar ve jeopolitik konum gereği güçlü bir devlet ve dirayetli bir nesle sahip olma gerekliliğidir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Yusuf. 2016. *Göç sosyolojisi*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ak Parti. 2015. "2015 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi", <https://www.akparti.org.tr/media/fmypruoa/7-haziran-2015-edited.pdf>. (Erişim Tarihi: 28.09.2023).
- Ak Parti. 2018. "Cumhurbaşkanlığı Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi". <https://www.akparti.org.tr/media/quhdqtia/24-haziran-2018-cumhurbaskanligi-secimleri-ve-genel-secimler-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf>. (Erişim Tarihi: 28.09.2023).
- Atay, Hazal. 2017. "Kürtaj Yasasının Arkeolojisi: Türkiye’de Kürtaj Düzenlemeleri, Edimleri, Kısıtları ve Mücadele Alanları ". *Fe Dergi* 9, (2):1-16.
- Aydoğan, Erdal. ve Çoban, Ebru. 2016. "Türkiye’de Nüfus Sayımları ve Uygulanan Nüfus Politikaları". *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6(2), 113-126.
- Başol, Koray. 1984. *Demografi – Genel ve Türkiye*. İzmir: MAS AMBALAJ Ofset.
- Baştürk, Şenol. 2017. Türkiye’de nüfus ve demografik yapının dönüşümü. (6. Baskı). M. Zencirkıran (Ed.), *Dünden bugüne Türkiye’nin toplum yapısı* içinde (ss. 301-336). Bursa: Dora Basım-Yayım.
- Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü (BİGD). 1935. *Genel nüfus sayımı – Türkiye nüfusu*. Ankara: Ulus Basımevi.
- Cerit, Sevil. 1989. *Türkiyede nüfus doğurganlık ölümlülük*. Ankara: Yeniçağ Basın Yayın.
- CHP. (2023). "Ahlak Zabıtalığından Toplum Mühendisliğine: Kadınların Özel Yaşamına Göz Diken AKP". <https://chp.org.tr/yayin/ahlak-zabitaligidan-toplum-muhendisligine-kadinlarin-ozel-yasamina-goz-diken-akp/Open>. (Erişim Tarihi: 28.09.2023).
- Çakmak, Fevzi. 2009. Cumhuriyet’in ilk yıllarında nüfusu kayıt altına almaya yönelik girişimler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 8(18): 89-115.
- Çimen, Adnan. 2012. Sayım, kayıt düzeni ve teşkilatlanma açısından Osmanlıda nüfus hizmetleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 14 (3): 183-216.
- Danış, Didem. 2022. Nüfus ve toplum. http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/sosyoloji_lisans_a0/nufus_ve_toplum.pdf, (Erişim tarihi: 03.07.2023).
- Devlet İstatistik Enstitüsü. 1929. *Umumi nüfus tahriri - fasikül III – usuller kanun ve talimatnameler neticelerin tahlili*. Ankara: Başvekalt Müdevvenat Matbaası.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. 1960. *Genel nüfus sayımı – İl, ilçe, bucak ve köyler itibariyle nüfus*. (Yayım No: 444), Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Devlet Planlama Teşkilatı. 1963. *Kalkınma planı (Birini beş yıl 1963-1967)*. T.C. Başbakanlık. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- Devlet Planlama Teşkilatı. 1968. *İkinci beş yıllık kalkınma planı 1968-1972*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/ikinci_Bes_Kalkinma_Planı-1968-1972.pdf, (20.10.2022).
- Doğan, Mesut. 2011. "Türkiye’de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bakış". *Marmara Coğrafya Dergisi*, (23): 293-307.
- Erdal, İbrahim. 2011. "Ülkü Mecmuasına Göre Erken Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikası (1923–1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. (48): 779-791.
- Erkmen, Sedef. 2020. *Türkiye’de Kürtaj: AKP ve Biyopolitika*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Cumhuriyetin 100. Yılında Uygulanan Nüfus Politikaları ve Demografik Değişim Süreci

- Foucault, Michel. 2012. *Cinselliğin tarihi*. (Çev. H. U. Tanrıöver, (4. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Güriz, Adnan. 1971. "Türkiye'de siyasi partilerin nüfus politikası konusunda görüşleri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(1), 13-40.
- Hoşgör, Şeref ve Tansel, Aysıt. 2010. *2050'ye Doğru Nüfusbilim Ve Yönetim: Eğitim, İşgücü, Sağlık Ve Sosyal Güvenlik Sistemlerine Yansımalar*. (2. Baskı). TÜSİAD yayım no: TÜSİAD-T/2010/11/505, İstanbul, İstatistik Genel Müdürlüğü. 1940a. *Genel nüfus sayımı*. <https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0013482.pdf>, (Erişim tarihi: 25.10.2022).
- İstatistik Genel Müdürlüğü. 1940b. *Genel nüfus sayımı*, <https://web.archive.org/web/20161020175739/http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0013482.pdf>, (Erişim tarihi: 25.10.2022).
- İstatistik Genel Müdürlüğü. 1945. *Genel nüfus sayımı*, <https://web.archive.org/web/20190815112717/http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014843.pdf>, (Erişim tarihi: 25.10.2022).
- Kalkınma Bakanlığı. 2013. *Onuncu kalkınma planı 2014-2018*, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Planı-2014-2018.pdf, (Erişim tarihi: 04.06.2023).
- Karpat, Kemal. H. 2003. *Osmanlı nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kayıran, Mehmet. ve Saygın, Selami. 2019. İzmir İktisat Kongresi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*. 2(5): 27-70.
- Kişnişçi, Hüsnü (1975). "Türkiye'de Nüfus Planlaması Programlarının Uygulanması", *Dünyada Ve Türkiye'de Nüfus Sorunları*. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık. 116-155.
- Kocaman, Tuncer. 2008. *Türkiye'de İç Göçler ver Göç Edenlerin Nitelikleri 1965-2000*. Devlet Planlama Teşkilatı.
- Kongar, Emre. 2012. *21. Yüzyılda Türkiye – 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (45. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özer, İnan. 2017. "Türkiye'de Kent, Kentleşme ve Kentsel Değişim". M. Zencirkıran (Ed.), *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplum Yapısı* (ss. 301-336). (6. Baskı), Bursa: Dora Basım-Yayım.
- Özer, Sevilay. 2013. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Bekârlık Vergisi'ne ilişkin tartışmalar. *Akademik Bakış*, 6(12): 173-191.
- Resmi Gazete. 1936. *Kanunlar*, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf>, (Erişim tarihi: 25.10.2022).
- Resmi Gazete. 1938. *Kanunlar*, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3945.pdf>, (Erişim tarihi: 25.10.2022).
- Resmi Gazete. 1950. *Kanunlar*, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7469.pdf>, (Erişim tarihi: 25.10.2022).
- Saçlı, Yurdakul. 2009. *Türkiye'de tarım istatistikleri*. Ankara: İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Sertkaya Doğan, Özlem ve Bostan, Hakan. (2019). Türkiye'nin Demografik Dönüşümü Ve Nüfus Projeksiyonlarına Göre Fırsatlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 24(41): 61-90.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı. 2019. *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf. (Erişim tarihi: 04.06.2023).
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı. 2019. *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf. (Erişim tarihi: 04.06.2023).

- T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. 1950. Umumî nüfus sayımı, <https://web.archive.org/web/20190815112717/http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015040.pdf>. (Erişim tarihi: 25.10.2022).
- Tamer, Aytül. ve Çavlin Bozbeyoğlu, Alanur. 2004. "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımaları". *Nüfusbilim Dergisi*. (26): 73-88.
- Tandoğan, Alaettin 1998. *Demografik Temel kavramlar ve Türkiye Nüfusu*. Trabzon: Lega Kitabevi
- Tuncer, Baran. 1975. "Nüfus artışının ekonomik etkileri ve Türkiye", *Dünyada Ve Türkiye'de Nüfus Sorunları*. (ss. 58-85). İstanbul: Çeltüt Matbaacılık.
- Tümertekin, Erol. 1977. "Türkiye'de İç Göçler Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, (no. 68).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. 1927. *Umumî tahriri nüfus icrası hakkında kanun*, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400893.pdf, (Erişim, 23.09.2022).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. 2013. *Hükümetler programları ve genel kurul görüşmeleri cilt 2, İ. Neziroğlu ve T. Yılmaz (Haz.)*, https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukümetler/hukümetler_cilt_2.pdf. (Erişim tarihi: 04.07.2023).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. 2022. *Cumhuriyet dönemi partiler – seçiler beyannameler (1923-1980)*. M. K. Kaynar ve N. Kalkan (Ed.), Ankara: TBMM Basımevi.
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2010. *İstatistik göstergeler 1923-2009*, (Yayın no. 3493). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2010. *İstatistik göstergeler 1923-2009*, (Yayın no. 3493). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2014. *İstatistik göstergeler 1923-2013*, (Yayın no. 4361). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2023a. "Adrese dayalı nüfus kayıt sonuçları", <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, (Erişim Tarihi: 26.06.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2023b. "Nüfus projeksiyonları 2013-2075", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Nufus-Projeksiyonlari-2013-2075-15844#:~:text=T%C3%BCrkiye%20n%C3%BCfusu%202023%20y%C4%B1l%C4%B1nda%2084,172%200088%20ki%C5%9Fi%20olmas%C4%B1%20beklenmektedir> (Erişim Tarihi: 26.04.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2023c. "Nüfus ve konut sayımı, 2021", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Population-and-Housing-Census-2021-45866>, (Erişim Tarihi: 26.04.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2023d. "İstatistiklerle Yaşlılar, 2022", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=%C4%B0statistiklerle-Ya%C5%9Fi%C4%B1lar-2022-49667&dil=1#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=Ya%C5%9Fi%C4%B1%20n%C3%BCfus%20olarak%20kabul%20edilen,9%2C9'a%20y%C3%BCkseldi> (Erişim Tarihi: 22.10.2023).
- Yıldırım, Ali. ve Şimşek, Hasan. 2013. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, Murat. 2021. *Türkiye Nüfus Coğrafyası*. Ankara: Nobel.

Filiz Güven

Doç. Dr. Sinop Üniversitesi/Fen Edebiyat Fakültesi, Sinop/Türkiye
Assoc. Dr., Sinop University/Faculty of Arts and Sciences, Sinop/Türkiye
eposta: fguven@sinop.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-9123-929X> - [RorID: https://ror.org/004ah3r71](https://ror.org/004ah3r71)

- Atıf/Citation: Güven, F. 2023. Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş İdeolojisi, "Ulus-Devlet" Düşüncesi Bağlamında Okuma. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi 2023, Özel Sayı-Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 381-399.*

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1367974>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi /Received:	28.09.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	17.10.2023
Yayın Tarihi/Published:	29.10.2023

TÜRKİYE MERKEZLİ YAPILAN DESTAN ÇALIŞMALARINI TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN KURULUŞ İDEOLOJİSİ, "ULUS-DEVLET" DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA OKUMA

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yüzyılındaki millileşme çabaları, Türk toplumunun ulusal kimlik oluşturma ve modern ulus devletin inşasında kritik bir rol oynamıştır. Bu çabalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Türkiye'nin siyasi, sosyal ve kültürel dönüşümünü şekillendiren girişimlerden oluşmaktadır. Dünya siyasetinde büyük ölçüde savaşların ve ekonomik krizlerin etkili olduğu ilk dönem, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ulus devlet olma amacını birçok manada sekteye uğratmıştır. Yine de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemleri özellikle dili, kültürü ve tarihi millileştirme adımları bakımından modern bir ulus devletinin temellerinin atıldığı önemli bir dönemdir. Bu dönemde Türk dilinin, tarihinin ve kültürünün korunması için kurumlar kurulmuş, milli eğitim politikaları geliştirilmiş, halk kültürünün önemine dikkat çekilerek toplumsal kolektivizmin oluşturulması amaçlanmıştır.

Bu bağlamda bu çalışmanın sınırlılığını Türkiye'de yapılmış destan çalışmaları oluşturmaktadır. Çalışmada millileşme süreci, ilk olarak tarihsel, kültürel alanlarda ele alınacak daha sonra, yapılan destan çalışmalarıyla birlikte değerlendirilecektir. Çalışma, destan anlatı türü hakkında yapılmış akademik çalışmaları kolektivizm ve köken inşası çerçevesinde incelerken Türkiye ve dünyadaki önemli tarihsel süreçleri de odak noktasına alacak ve ulus devletinin inşasına dolaylı veya doğrudan etki edebilecek tarihsel, siyasal, ekonomik olay/durumları birlikte değerlendirecektir. Dolayısıyla çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti Devletini içte ve dışta etkileyen tarihsel, siyasal, ekonomik olaylara yer verilmiştir. Bu detayların tamamı

değerlendirme ve sonuç bölümünde ulus devlet, millileşme, köken arayışı gibi kavramlar çerçevesinde okunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Kolektivizm, Köken arayışı, Ulus devlet, Milliyetçilik

READING TURKEY-CENTERED EPIC STUDIES IN THE CONTEXT OF THE FOUNDING IDEOLOGY OF THE REPUBLIC OF TURKEY AND THE "NATION-STATE" IDEA

Abstract

In the first century of the Republic of Turkey nationalization attempts played a critical role in Turkish society's formation of national identity and the construction of the modern nation state. These attempts consist of initiatives that shaped Turkey's political, social and cultural transformation after the collapse of the Ottoman Empire. The first period, in which wars and economic crises were largely influential in world politics, disrupted the aim of the Republic of Turkey in many ways to become a nation state. Nevertheless, the early periods of the Republic of Turkey are an important period in which the foundations of a modern nation state were laid, especially in terms of nationalization steps of language, culture and history. During this period, institutions were established to protect the Turkish language, history and culture, national education policies were developed, and it was aimed to create social collectivism by drawing attention to the importance of folk culture.

In this contexts this work is limited with the scientific research on epics which has studied in Turkey. In the study, firstly the nationalization process will be discussed in historical and cultural areas, and then will be evaluated together with the epic studies. While the study examines academic studies on the epic narrative genre according to collectivism and origin construction, it will also focus on important historical processes in Turkey and the world. The study will evaluate together historical, political and economic events/situations which may indirectly or directly affect the construction process of the nation state.

Therefore, the study includes historical, political and economic events that affected the Republic of Turkey internally and externally. All of these details will be read in the evaluation and conclusion section according to the concepts such as nation state, nationalization and search for origins.

Keywords: Epic, Collectivism, Search for origin, Nation-state, Nationalism

Giriş

19. yüzyılda Avrupa'da başlayan sonra dünyanın birçok yerini etkisi altına alan milliyetçilik akımı, toplumların bağımsızlık arzusunun artmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yüzyılı da modern bir ulus-devletin kuruluş ve gelişme sürecini içermektedir. Cumhuriyetin ilanı sonrası gerçekleştirilen millileşme çabaları, ilk reformlar, Türk toplumunun ulusal kimlik ve kültürel birliğini pekiştirmek için önemli adımlardan oluşmaktadır. Dünyada yaşanan önemli gelişmeler, savaşlar, ekonomik

Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş İdeolojisi, "Ulus-Devlet" buhranlar, siyasal, sosyal gelişmeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslaşma sürecini birçok manada etkilemiştir.

Millileşme ya da millileştirme halka, toplumsal, kültürel belleğe yönelme sürecidir. Yani, kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe doğru aşamalı bir süreci gerektirir. 19. Yüzyıl dünyada, 20-21. yüzyıl Türkiye'de halk; geleneğin, kültürün temsilcisi olarak kabul edilmiş ve halkbilimi çalışmalarına hız verilmiştir. Bu bağlamda, milletin varoluş, yurt tutma, kurtuluş mücadelelerini anlatan epik destanlar, kimlik oluşumu için önemli birer kaynak olarak görülmüştür. Her ne kadar destanlar, milli kimliğin oluşumunda, milli değerlerin yayılmasında güçlü bir kolektif araç olarak kabul edilmiş olsa da hem Türkiye sahasında yapılan destan çalışmalarının büyük bir kısmının metin merkezli karşılaştırma, motif incelemesi olması hem de destan ya da diğer kültürel unsurların kültürel kimlik ile sınırlı kalması, sözlü kültür unsurlarının ulus kimliği inşa sürecine katkısını sorgulatmaktadır. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yüzyılında yapılan destan çalışmalarının ulus devleti inşa etme düşüncesine milletin ve devletin ideolojik temellerine etkisi sorgulanmalıdır.

Araştırmanın Amacı

Bu makalenin amacı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yüzyılında gerçekleştirilen destan çalışmalarını köken arayışı, kültürel kimlik ve millileşme kavramları çerçevesinde incelemektir. Araştırma, destanların milli kimlik oluşturma ve milli bilinç geliştirme süreçlerindeki rolünü anlamak, destan çalışmalarının millileşme politikalarıyla nasıl ilişkilendirildiğini belirlemek ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihini şekillendiren olayları millileşme süreciyle birlikte okumaya odaklanmaktadır.

Yöntem ve Teknik

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yüzyılında yapılan destan çalışmaları ve millileşme çabalarıyla ilgili mevcut bilgi birikimine, konuyla ilgili yazılmış akademik kaynaklar, araştırma makaleleri ve kitaplar taranarak ulaşılmıştır. Yapılan literatür taraması, araştırmanın temel teorik çerçevesini ve mevcut araştırmalarda ortaya konulan düşünceleri belirlemeyi sağlamıştır. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yüzyılında yapılan destan çalışmalarının millileşme süreciyle olan ilişkisi, millileşme politikaları ve kültürel reformlar çerçevesinde yapılan değişiklikler, örnek destan araştırmaları ekseninde incelenmiştir.

Antikçağlara kadar takibi yapılabilecek milliyet düşüncesinin devlet kuran bir ideolojiye dönüşmesi Alman romantizmine dayandırılır. 19. yüzyılda akılcı kültüre tepki gösteren romantik doğalcılığın temsilcileri, dil ve kültüre odaklanmış, kırsal yaşam ve kırsal yaşamın el değmemiş bozulmamış geleneklerinden övgüyle bahsetmişler, mitleri, halk anlatılarını, türkülerini, destanları vd. sözlü kültürel malzemelerini derleyerek bellek aracılığıyla yaşatılan geçmiş üzerinden kurumsal bugünü inşa etmeye çalışmışlardır. Kaynaklara göre romantik doğalcılığın asıl amacı siyasi propaganda olmamıştır, onlar sadece

yarattıkları akımla Alman özgülüğüne vurgu yapmışlardır ama bu düşünce kısa bir sürede Alman olma bilincinin oluşmasına kaynaklık etmiştir (Özkırmı 1998: 11).

Herder'in düşünceleri, ilk dönem milliyetçiliğinde ön plana çıkar. Ona göre insanı insan yapan dildir ve dilden önce insandan söz etmek manasızdır, çünkü dil düşüncedir (Özkırmı 1998: 14). Herder bu görüşle her insanın belirli bir dilin ve topluluğun üyesi olduğunu belirtir ve romantik doğacılığın/doğalcılığın çerçevesini çizer. Eğer dil bir düşünceyse ve yalnız topluluk içinde öğrenilir, anlaşılırsa (Özkırmı 1998: 14) her topluluğun da kendi düşünce tarzı ve buna bağlı gelişmiş değerleri, retleri, gelenek, görenek, ritüelleri, kabulleri bulunmaktadır. Ancak Herder'in bu görüşü bir çeşit farklılık yaratmak ya da farklılıkları yok saymak değildir, o farklılıkların yok edilmesi tarafını seçmez. Fichte de Herder gibi otantik milliyetçiliğin savunucusudur. Bu iki isim milliyet bağı olan toplulukları organik birer oluşum olarak kabul eder, onlara göre birbirine organik yollarla bağlı olan bir topluluk kendi özünden uzaklaşmış, unutmuş ya da bir gerileme süreci içerisine girmiş olsa dahi eşsiz birer oluşum olarak eski doğal haline dönebilir (Özkırmı 1998: 15). Benzer biçimde Fransız milliyetçiliği de Fransızca ekseninde gelişim göstermiştir. Hukuk ve yasama dilinin Fransızca olmasının kabulü, bunun için akademilerin kurulması, sözlük oluşturulması ve cumhuriyet rejimiyle birlikte eğitim kurumlarında kimlik, kültür zemininde geçmişin köklü yapısının okutulması (Erdal 2020: 91) ulus-devlet süreciyle ilgili net bir örnektir. Görüldüğü üzere ilk dönem milliyetçiliği kesin esaslara sahip değildir. Bu durum onu, bir ideolojiden daha ziyade bir duygu durumu ve buna bağlı olarak gelişmiş tutum/davranış olarak kabul edilmesine neden olmuştur (Özdemir ve Işık 2022: 490).

Dünyada yükselen milliyet düşüncesi, kısa süre içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkilemeye başlamıştır. Elbette altı yüz yıllık bir imparatorluğun bir anda kimlik siyasetiyle yok olması mümkün değildir. Ancak dünyada yükselen bu yeni değer içinde yaşanan devlet işleyişindeki aksaklıklarla birleşmiştir. Özellikle II. Abdülhamit döneminde yaşanan siyasi, kültürel değişimlerin devlet istikrarı üzerinde yarattığı etki, kimlik siyasetinin gelişim süreci ile birlikte değerlendirilmelidir.¹

¹ Tanzimat Devri tüm dünyada, hem Batılılaşma hareketlerinin hem de kültürel değişimlerin başlangıcı olarak görülür (Turhan 20218: 125). Osmanlı İmparatorluğu da bu değişimden etkilenmiş, hukuktan ekonomiye birçok alanda ıslahatlara girişmiştir.¹ Tanzimat Fermanı (3 Kasım, 1839)'nın ilan edilmesi, Meclis-i Mebûsan (7 Mart 1876)'ın kurulması, Kânûn-ı Esâsî (23 Aralık 1876)'ın ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çağdaşlaşma, modernleşme denemeleri olarak kültürel değişimin bir parçası olarak kabul edilebilir. Özellikle II. Abdülhamit dönemi hem İmparatorluğun son dönemi hem de bahsedilen politik, kültürel değişimlerinin birçoğunun yaşandığı devir olması nedeniyle önemlidir. Osmanlı tarihi içerisinde II. Abdülhamit devri, Ergin tarafından (1977: 840-841), "yayıma ve ilerleme" devri olarak görülmüştür. Ergin (1977: 840-841) özellikle II. Abdülhamit saltanatının birinci döneminde; eğitim, sağlık, ziraat gibi birçok alanda atılımın yapıldığını, vilayetlere, sancaklara okulların açıldığını ve ilerlemeci, yayılmacı politikaların olduğunu belirtir. Ancak bu yenileşme hareketlerinin içte/dışta yaşanan sorunlar, değişime hazır olmayan geliş güzel koşullar, liyakatsiz durumlar, özellikle de gerek padişahın gerekse toplumun böylesi demokratikleşme hamlelerine zihnen hazırlıklı olmaması

Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş İdeolojisi, "Ulus-Devlet"

Osmanlı tebaası içerisinde yaşayan toplulukların kimlik arayışı uzun süre resmi ideolojinin, 'ümme't, içerisinde gayri resmi şekilde varlık göstermiştir. Resmi manada Osmanlı coğrafyasında millet ülküsü, önce Müslüman olmayanlarda, sonra Arnavut ve Araplarda, en son ise Türklerde ortaya çıkmıştır (Gökalp 2018: 122). Bu bakımdan Osmanlı coğrafyası içerisinde milliyetçiliği en son fark eden millet Türklerdir. Öz (2012, Bayraktutan 1996'dan)². Gökalp (2018: 123-124) Türkler arasında milliyet ülküsünün gecikme nedenini, "Türklerin milliyeti, "var olan millet" demek olan "devlet" ile aynı anlamda görmelerine ve toplumsal, ekonomik varlıklarının yozlaşmakta olduğunu fark edemiyor olmalarına bağlar. Ayrıca Türklerin sosyal ve ekonomik egemenliklerini ülkede yaşayan başka unsurların ellerine geçtikçe, bir şey yitirdiklerini anlamadıklarını çünkü onların gözünde yalnız Osmanlı milletini meydana getiren unsurların olduğunu ve kendilerinin bazı ekonomik ve sosyal tabakalardan ve sınıflardan çıkarılmalarının da önemli olmadığını ekler (Gökalp 2018: 123). Gökalp'in her iki tespitine göre, Türkler Osmanlı içindeki diğer toplumları kendi varlıklarından ayrı görmemişlerdir.

Gecikmeli bir şekilde olsa da Osmanlı içerisindeki Türk siyasi otoritelerden daha önce aydınları³ tarafından vurgulanan (Öz 2012: 42) milliyetçilik, Türk düşünce sistemine Batı'dan girdiği (Akçura 1976: 34) için başlangıçta taklit olarak kalmıştır. Ayrıca, Osmanlı Türk aydınında oluşan bu milliyetçiliğin Batı'da gelişen milliyetçiliğin tersine, siyasî milliyetçilik olması da bu durumun başka bir sonucu olarak görülmüştür. Osmanlı içerisinde yükselen Türk Milliyetçiliğinin siyasal milliyetçilik olması ve aydınların kültürel kaynaklara odaklanmamasının nedeni, konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılar tarafından, Osmanlı'nın parçalanma süreci olarak gösterilmiş ve zor koşullar nedeniyle kültürel milliyetçiliğin siyasî milliyetçiliğe dönüşmediği, çünkü bunun için gerekli zaman diliminin olmadığı ileri sürülmüştür (Öz 2012: 42-43). Ancak bu durumunun diğer nedenleri içerisinde yukarıda da değinilmeye çalışıldığı gibi, Osmanlı toplumunda Türklük 'ün kendi başına düşünülmemiş olması, İslam dini etrafında üretilmiş ümmet kimliği içerisinde varlık göstermesi (Öz 2012: 47) ya da Osmanlı içerisinde Türklerin sevk ve idareden kitle halinde uzak tutulmaları, milli bir bilinçten mahrum bırakılmaları ve müşterek buldukları cemaat ve teamüllere uymaları gösterilebilir (Turhan 2018: 142). Nitekim kendini kültürel olarak

nedeniyle başarılı olmadığı ve istibdat devrini hazırladığı belirtilir (Turhan 2018: 137-138). İstibdat dönemi yayılmacı ve ilerlemeci politikaların aksine günlük yaşamın hemen hemen her alanında sıkışma hamlelerine dönüşmüş, işin ehli bürokratlar görevden alınmış, gazete ve diğer yayın organlarındaki sansürler şiddetlenmiş hatta öğrencilerin zihinlerini açtığı düşünülen edebiyat ve tarih derslerinin yerine fıkıh, kelim gibi dini dersleri getirilmiştir (Turhan 2018: 138).

² Örneğin Bulgarlar XIX. yüzyıldaki ilk gazetelerinde dahi milli tarih ve coğrafyaya sütunlar ayırmışlardır (Ortaylı 2008: 11).

³ Türkcülük düşüncesinin olgunlaşması uzun bir süre almıştır. II. Meşrutiyet (1908) bu bağlamda önemlidir. Meşrutiyet'in ilânı ile oluşan özgür ortamda Rusya'da baskı altında kalan Yusuf Akçura, Zeki Velidi, Sadri Maksudi ve Ahmet Ağaoğlu gibi bilim insanı ve aydınların Osmanlı idaresine sığınmaları sonrası gerekli alt yapı hazırlanmış oldu Öz (2012, Çağ 2011'den).

Osmanlıdan ayırmayan kitle kültürel kimlik mücadelesine odaklanmayacaktır. Osmanlı içerisindeki diğer kitlelerin hareketlenmeleri sonucunda bir çeşit mecburiyet sonucu siyasal kimlik mücadelesine girişecektir. Çünkü hem dünya siyaseti hem de Osmanlı içerisindeki siyasi, ekonomik, sosyal durum, İmparatorluk içindeki Türk kitleye pek fazla seçenek bırakmamıştır. İmparatorluk içerisindeki Türk varlığı ya eski istibdat devrine dönecek ve imparatorluğun parçalanmasına göz yumacak ya da Türk kimliği altında güçlü bir devlet tesis edecek birliği oluşturacaktı. Bu nedenle “ulus devleti” olma, ulusun kendi kaderini tayin etme” arzusu, Osmanlı İmparatorluğu’nun genç subayları tarafından ilgi görmüştür. Özellikle 23 Temmuz 1908’de Meşrutiyetin ikinci kez ilanına önyak olan ve 1908-1918 yılları arasında faaliyet gösteren İttihat ve Terakki cemiyeti önemlidir. Bu dönem, içte/dışta kayda değer değişimlerin başlangıcını temsil eder. Milliyetçiliğin ruhani temellerinin atılmaya başlandığı devir, bir yol ayrımı olarak okunmalıdır. İttihat ve Terakki cemiyeti milli bir fikir hareketinin doğuşuna katkı sağlamış olsa da hem yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü hem de 1911’de başlayan Türk- İtalyan Harbi, bir yıl sonra Balkan Harbi ve Birinci Dünya Savaşı nedeniyle yenileşme, değişim hareketlerini kolektif bir alan yayamamış ve imparatorluğa karşı yapılan (içte-dışta) saldırılara karşı koyamamıştır.

Osmanlı içerisinde artan siyasî milliyetçiliğin Osmanlıyı parçalanma sürecine getirmesi, II. Meşrutiyet ile birlikte gittikçe görünür olan kimlik probleminde, Osmanlılık karşıtlığının yükselmesine ve Türkçülük düşüncesinde birleşen çevrenin Türk Derneği (1908), Türk Yurdu Cemiyeti (1912), Türk Ocakları gibi dernek ve kurumları kurmasına olanak tanımıştır (URL-1). Türkçülük fikrinin ve ulus devletin güçlenmesi noktasında İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan Türk Ocakları Cumhuriyet Döneminde de önemli roller üstlenmişlerdir. Atatürk’e göre de Türk Ocakları, Türk kültür ve sosyal yaşamına önemli katkılar sunmuştur ve üstlerine düşen asli görev de Türkleştirme faaliyetleridir (URL-2). Türk Ocakları aydınların, gazetecilerin, düşünürlerin olduğu bir yapıdır ve faaliyetlerine “Türk Yurdu” dergisi “Türklerin faydasına çalışır” sloganıyla devam eder (Erdal 2020: 92). Altı yüz yıllık imparatorluk içerisinde bir şekilde kendini koruyan Türk kültür ve kimliğinin devamlılık sağlaması Türkçeye dayandırılmış ve Türkçenin resmi dairelerde, eğitim, ekonomi gibi yaşamın her alanında kullanılmasına, öğretilmesine öncelik verilmiştir (Erdal 2020: 93). Bu bağlamda Cumhuriyetin ilanı sonrası Anadolu’nun dört bir yanında faaliyetlerine başlayan ocaklar, özellikle dil devriminden sonra yeni alfabenin halka öğretilmesi konusunda önemli bir rol üstlenmiştir (URL-2). Türk devleti idealinin bir yayın organı ve sahaya inen bireyler aracılığıyla teşkilatlanması ise hem geçmiş dönem ulus-devlet inşa sürecini anlamak hem de bugün yapılacak milliyetçilik söylem(ler)i için önemlidir. Sadece dil merkezli kalmayan millileşme çalışmaları Osmanlı Türkleri arasında milli birliği sağlamak amacıyla kimlik, köken merkezli arayışlara paralel olarak tarih ve kültür çalışmalarının da başlamasına vesile olmuştur. Bu bağlamda Türk tarihinin ilgi sahası genişletilmiştir. Türklük tarihinin sadece Osmanlı tarihinden ibaret olmadığı, Osmanlı öncesinde de Anadolu, Orta

Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş İdeolojisi, "Ulus-Devlet"

Asya ve Hindistan'daki bazı devlet ve kavimleri de içine aldığı savunulmuştur Öz (2012, Güngör 1993; Ergin, 1977; Ortaylı, 2008'den). 1925 yılına kadar Türkçülük, sonrasında ise Cumhuriyet reformlarının savunucusu, koruyucusu, çağdaşlaşma düşüncesi ve Türkleştirme politikalarının bir parçası olan Ocaklar, bazı temsilcilerinin SCF'ye destek olması, üye olması gibi durumlar ileri sürülerek başlangıçtaki hedeflerinden uzaklaşmış olduğu gerekçesiyle önce CHF'ye dâhil edilmiş, sonrasında ise Atatürk tarafından dünyadaki örneklerinden hareketle Halkevleri 'ne dönüştürülmüştür (URL-2). "Türk Tarih Tezi" nin halka anlatılması görevi artık halkevlerinin görevi olmuştur. Halkevleri de tıpkı Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu gibi Cumhuriyetin kimlik politikasının bir parçasıdır. Tıpkı ocaklar gibi bir yayın organı (Ülkü Mecmuası) bulunan halk evleri, Türk milli karakterinin her alanda yükseltilmesini hedeflemiştir (Erdal 2014: 51-52).

Cumhuriyetin ilk yılları özellikle Harf devrimi sonrasında Tek-Parti iktidarı yönetimi ve denetimi altında ulus yaratma çalışmaları ekseninde tüm resmî/sivil aygıtların seferber edildiği dönemdir (Eskin 2017: 2). Eğitimden ekonomiye, tarımdan sağlığa, sanata kadar her alanda milli kalkınma hedeflenmiş ve girişimler yapılmış, kurumlar kurulmuştur (Erdal 2014; Erdal 2021). Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ulus-devlet düşüncesinin gelişimi şu şekilde özetlenebilir. İlki, doğuş ve oluşum süreci (Meşrutiyet dönemi); ikincisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, devlet aygıtlarının kurulması ve romantik milliyetçilik düşüncesinin milli edebiyat akımlarına dönüşmesi; üçüncüsü ise, çok partili sistem ve 1961 anayasası ile elde edilen haklar nedeniyle aydınların ideolojik manada farklılaştığı dönem. Aksakal (2014: 21)'a göre, özellikle 1961⁴ sonrasında Türkçü, İslamcı, Kemalist, sosyalist çeşitli düşünce akımlarının kendi yollarında ilerlemesi. Bu dönem bir başka elli yıllık dönemi ortaya çıkarmıştır.

İnceleme/Değerlendirme

Bugünün ihtiyaçları geçmişin kudretinin ne şekilde ortaya çıkacağını, yani geçmişten neyin/ne şekilde çekileceğini belirler. 19. yüzyılda dünyada yükselen uluslaşma düşüncesi de kendi ihtiyaçları doğrultusunda sözlü/yazılı kültür, mitolojik destanlar vd. halk bilgisi ürünlerini köken arayışının önemli argümanları olarak ön plana çıkarmıştır. Benzer biçimde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk yıllarında Türk kimliğini oluşturmak için belleğe ait unsurların ön plana çıktığı, hatta yeni ulus-devlete ait kurum-kuruluşların amblemlerinde geçmişe ait imge ve motiflerin, bozkurt gibi, kullanıldığı görülür. Nitekim Kurtuluş Savaşı da Türklerin ikinci kez Ergenekon'dan çıkışı olarak tasvir edilmiştir. Bu bağlamda ulus-devletin

⁴ 27 Mayıs sonrası Türk halkının daha önce deneyimlemediği temel hak ve özgürlüklerle tanışacağı 1961 anayasası hazırlanmış, kent insanı için cumhuriyet tarihinin en önemli özgürlük alanları açılmıştır. TRT'nin ve Üniversitelerin özerkleştirildiği bu anayasada sosyal devlet vurgusu yapılmış, kişi hakları güvence altına alınmıştır (URL-12). Sendikacılık faaliyetlerinin de hız kazandığı altmışlar, Türkiye Cumhuriyeti tarihini, kültürünü birçok manada etkileyen bireysel özgürleşme girişimlerinin sergilendiği sayısız örneklerle doludur.

ilk döneminde duygudaşlık bağı yaratmak için belleğe ait ürünlere başvurduğu ve bunu kimi zaman geçmişin somutlaşmış göstergelerinden seçtiği somut adımlarla yaptığı söylenebilir. Önce Türk ocaklarının sonrasında halkevlerinin, Dil Tarih Coğrafya Fakültesinin faaliyetleri bu bağlamda önemlidir. Halktan derlenerek elde edilecek somut-soyut verilerin batılı tekniklerle işlenmesi ve dolaşıma sokulması sadece ulusun kendi kökenini, tarihini öğrenmesi için değil, aynı zamanda köken birlikteliği etrafında oluşacak duygudaşlık, vatanseverlik duygusunu güçlendireceği için de dikkate değerdir. Bu bağlamda özellikle ulus kimliği kavramının destan anlatısı ile olan organik bağı göz önüne alındığında hem Ergenekon ile kurtuluş mücadelesi arasında kurumaya çalışılan benzerlik hem de bugün bile halk bilimi, halk edebiyatı kürsülerinde yapılan kimlik eksenli çalışmalarda destan araştırmalarının ön plana çıkması anlaşılır.

Bu bağlamda destanlar, ulus düşüncesinin bellek siyasetine dayandığı ve kolektif kimliğin hafıza temelinde şekillendirildiği ürünler olarak görülmüştür (Eskin, 2017: 9). Türkiye’de doktora tezi düzeyinde yapılmış hemen her destan araştırması çalışmanın problem sorusu ekseninde okunmuştur. Okunan yaklaşık altmış tezin doğrudan Türk kimliği ile olan kısmı şu şekilde özetlenmiştir: Beki (2001), Fedekar (2003), Kara Düzgün (2007), Arvas (2009), Şahin (2009), Çeribaş (2010), Özcan (2011), Akyüz (2013), Abalı (2014), Abdürrezak (2014), Yeşildal (2015), Gezer (2017), Özdemir (2020), Duran Gültekin (2020)⁵, Kolot (2021), Aday (2022), Aslan (2022), Kızıldağ (2022), Çelebi (2022), Usta (2023), Ragıbova (2023), Bayır (2023) gibi araştırmacılar özel ayrıntılar dışında genel olarak kimlik siyasetini mitolojik benzerlikler, tip ve motiflerin tasnifi, tahlili, dini benzerlikler üzerinden karşılaştırma yapmışlardır. Şayhan (2015) ve Savcı (2016) destan kahramanının yolculuğunu; Duman (2017) olumsuz karakterleri; İlhan (2018), Dede Korkut anlatılarını leksikal ve anlambilimsel incelemiştir; Aksoy (2019), kadın tiplerini incelemiştir; Erbek (2021), Türkçülük imge ve simgelerinin destan anlatılarından hareketle güncel yaşama sirayetini örnekleriyle sunmuştur.¹ Yapılan çalışmaların ortak özelliği, kimlik eksenli bellek siyasetidir.⁶

Milliyetçiliğe sempatik/romantik bir tutumla yaklaşan ilk dönem araştırmacıları ile onu eleştirel bir zeminde incelemeye çalışanların ortak noktaları, milliyetçiliği doğal bir oluşum olarak kabul etmeleridir. Türk Cumhuriyetlerinin 1991 yılında bağımsızlıklarına kavuşmaları, bir ulus olarak kimliklerine odaklanmaları ve inşa sürecinde destancılık geleneğini canlandırmaları ilk dönem ulus-devlet hamleleriyle aynıdır. Ancak bu, Türkiye sahası araştırmacılarının bu destanları veya diğer Türk kitlelerin destanlarını birer araştırma ganimeti olarak görmelerini aynı oranda açıklamaz. Türk halkbilimi çalışmaları içerisinde destan çalışmalarının iki binli yılların başından beri artması ve bu çalışmaların genellikle bağımsız olan Türk devletlerinin destanlarıyla ilgili olması birkaç neden etrafında

⁵ Birbiriyle hiç temasta bulunmayan Türk kitleler arasında paydaşlıklar tespit etmiştir.

⁶ İncelenen çalışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi son not şeklinde verilmiştir.

Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş İdeolojisi, “Ulus-Devlet”

açıklanabilir. Bu ülkelerdeki destan çalışmalarının henüz tespit ve tahlil boyutunda geri kalmış olması, araştırmacılara yeni bir çalışma sahası açmıştır. Türkiye’de halkbilimi araştırmacılarının çağdaş kuramlar yerine geleneksel yöntemlerle tercih etmeleri, bu tür çalışmaların yönetsel kolaylığı veya ülkelerin bağımsızlığının araştırmacılarda yarattığı heyecan destan çalışmalarına artan ilginin ilk birkaç nedeni arasında sayılabilir. Öte yandan yönelimin Türkiye sahası halkbilimi araştırmalarıyla ilgili boyutları da sorgulanmalıdır.

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde Türk halkbilimi çalışmaları kuramsal bir zenginlik yaşamıştır. Umay Günay, Saim Sakaoglu, Ensar Aslan gibi araştırmacılar kuramsal çalışmalarıyla Türk halkbilimine yeni konu ve yöntemler kazandırmıştır. Sonraki kuşağın yenilikçi yaklaşımlar/yöntemler tercih etmemesi, iyi derecede yabancı dil bilmemesi akademinin önemli bir bölümünde uzunca bir süre bu kuramların kullanılmasına neden olmuştur. Bu durum ise ekollerin ve ekolcülük etrafında aynı ekolü temsil edenlerin benzer konu ve sahalari çalışmasına neden olmuştur. Araştırmacıların yenilikçi olmaması, gelenekseli, alışılmış olanı tercih etmesi ise, başka birtakım durumlarla ilgilidir. Halkbilimi alanında çalışma yapan araştırmacıların birçoğu “Türk Dili ve Edebiyatı” formasyonu kaynaklı metin merkezli eğitim almıştır. Dolayısıyla müzikoloji, ya da radyo-televizyon gibi görsel, işitsel halkbilimi bilgisine sahip değillerdir. Doksanlı yıllara kadar Türk halkbiliminin önemli bir çalışma konusu olan âşıklık geleneği ve âşık edebiyatının halkbilimciler tarafından metin merkezli her türlü detayı çalışılmış, incelenmiştir. Alınan eğitimde müzikoloji bilgisi içermediği için âşıklık geleneğinin müzik ile ilgili olan bölümleri (halk hikâyeleri anlatımdaki canlı performans veya usul, biçim, güfte, makam) çalışılamamıştır. Benzer şekilde sahadan elde edilen veriler, görsel, işitsel alanda kendine yer açamamış ve çalışmalar metin merkezli teknikle sınırlı kalmıştır. Tüm bu nedenler yeni bağımsız olmuş Türk devletlerini araştırma sahası haline dönüştürmüştür. Bu sahada yapılan ilk çalışmaların destan anlatısı olması, destan-köken/kimlik kavramları arasındaki anlamsal ilgiden kaynaklanmaktadır. Ama çalışmaların sayısı ve sahanın popüler hale gelmesi burada belirtilen nedenlerden ötürüdür.

Türkiye’de yapılan destan araştırmaları yöntemleri, amaçları, sonuçları bakımından incelendiğinde şu sonuçlar ortaya çıkar. Araştırmaların Türk halkbilimi alanında tez konusu haline dönüşme süreci, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarından sonra başlamıştır. Genellikle benzer aşamalardan oluşan araştırmalarda, Türkiye sahası destanları merkez kabul edilmiş, diğer Türk uluslarının destan metinleri Türkiye Türkçesine aktarılmış, konu, şekil, destancılık geleneği, motif, tip gibi tematik başlıklar oluşturularak karşılaştırılmıştır. İnceleme, karşılaştırma bölümünde, Türklükle bağdaştırılan ya da bağdaştığı kabul edilen mitolojik unsurlar, inançlar, motifler, gelenek, görenekler tahlil edilmiştir. Çoğu sözlü kültür tarihinden çekilen, sonrasında yazıya aktarılan metinler içerisinde kimlik otantik bir oluşum olarak kabul edilmiş, elde edilen malzemeler derinlikten yoksun, tek tip, birbiriyle benzer

içeriktedir. Bu özellikleriyle Herder düşüncesinin Batı'da yaratmış olduğu ilk dönem milliyetçiliğinin tavrını yansıtmaktadırlar.

Milliyetçilik kuramlarıyla ilgili çalışan Özkırımlı (1998)'ya göre, kimlik inşa etme sürecinde geçmişin kalıntılarına sempatiyle yaklaşanlar özellikle tarihçilerdir. Ona göre tarihçiler araştırmalarında geçmişi tarayarak belirli bir milletin varlığını kanıtlayacak bulguları ortaya çıkarmaya çalışırlar veya kendilerince yarattıkları ve milli kültürel öge olarak kabul ettikleri gelenek, görenek, simge, imgeleri keşfederler ya da tasarlarlar. Çalışma kapsamında okunan doktora tezlerinin sonuçları, bu iddia ile birlikte değerlendirilse, çalışmanın hipotezine uygun bir durum ortaya çıkar. Tez yazarları tarihçi değildir, ama tezlerin genelinde şu iddiada bulunmuşlardır. Türkler yaşadıkları onca olaya, temas ettikleri onca topluluğa rağmen kültürel bellek aracılığıyla özlerini korumayı başarmışlardır. İddia doğru olabilir; ancak iddianın kanıtlarının niteliği şu sorularla birlikte ele alınmalıdır. Türk dünyası destan metinleri SSCB döneminde derlenmiştir. Rus kültür politikasının metinler üzerindeki etkisi ne boyuttadır? Orta Asya'dan Balkanlara kadar yedi bağımsız Türk Devleti, Rusya Federasyonu sınırları dâhilinde yaşayan pek çok otonom cumhuriyet, Orta Doğu'da başka devlet çatısı altında yaşayan çok sayıda Türk ve bunların bazılarının tarihsel süreçte birbiriyle hiç teması olmadığı göz önüne alındığında ortaklıkların diğer nedenleri üzerinde duruldu mu? Belirtilen sorular bu çalışmanın temel problemleri arasındadır.

Elbette Türk varlığının tarihsel kültürel ortaklığı önemlidir. Ancak hatırlama-unutma ilişkisinde, hatırlama temelli yapılanmanın belleği politik hale getirdiği göz önünde bulundurulmalıdır. "Bellek politiktir" dolayısıyla tespiti ve tahlili yapılan metinlerin ortaklıklara odaklanması ve bu ortaklıklar üzerinden kimlik vurgusu yapılması, toplulukların tarihsel süreçte uğramış oldukları değişiklikleri, kültürün devinimini, kendini yenileme biçimlerini göz ardı etmektedir. Her ne kadar araştırmaların bir kısmı toplulukların geçirdiği sosyokültürel, siyasal, tarihsel değişimlere değinmiş olsa da Türk kitlenin büyük kısmının SSCB döneminde maruz kaldığı kültürel dönüşümü, Türkiye Türklerinin İslamlaşma sürecini ve yeni bir coğrafyaya (Anadolu) gelmeleriyle birlikte yaşantılarının köklü bir biçimde değiştiği gerçeğini, pek çok çalışma göz ardı etmiş ya da tüm bunların etkisini küçümsemiştir. Örneğin, ana yurtlarından başka bir coğrafyaya göç eden Türkiye sahası Türkleri, yeni yaşamlarını yerleşik yaşamın dinamiklerine göre şekillendirirken bir yandan da İslam topluluklarıyla derin temasa geçmişler, farklı kimliklerin olduğu bir sahada yaşamaya başlamışlardır. Diğer yandan kendi yurtlarını hiç terk etmeyen Kazaklar mevcut yaşamlarına devam etmişlerdir. Elbette buradaki iddia şu değil, bu iki Türk kitle yaşanan olaylar, değişimler sonrası birbirinden tamamen farklılaşmıştır ya da bellek tamamen yitime uğramıştır ve hiçbir ortaklık kalmamıştır! Aksine kimi ortaklıklar kolektif bilinç aracılığıyla kısmen de olsa devam etmiştir. Fakat yine de bu ortak bilinç kalıntılarını sadece imgelere, simgelere, mitolojik motiflere indirgeyerek metinleri bu şekilde incelemek hem bu metinlerin ilk anlatıldığı/yaşandığı dönemle yazıya geçirildiği dönem arasındaki hatırlamanın bilimsel

Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş İdeolojisi, “Ulus-Devlet” sürecini hem de toplulukların geçirdiği politik, sosyokültürel, ekonomik, teknolojik vd. değişimleri/oluşumları yok saymak olacaktır. Bu bağlamda çalışmalarda elde edilen benzerlikler kuramsal bir derinlikle incelenmemiştir. İncelemelerin derinlikten yoksun ve yüzeysel olmasının nedeni, ortaklık olarak kabul edilebilecek bir unsurun birden sıradan bir unsur haline dönüşebileceğiyle ilgili durumdur. Örneğin, Duran Gültekin (2020), sonuç bölümünde, Anadolu Türklüğü ile hiç temas etmemiş Altay Türklerinin paydaşlıklarını iletmiştir.

Anadolu Türkleriyle Hakas Türklerini, Balkan Türkleriyle Doğu Türklerini aynı bağlamda değerlendirmek araştırmacıyı ve araştırmayı reel yaşam merkezinden uzaklaştıran aynı zamanda işlevselliği de göz ardı eden bir yaklaşımdır. Birbiriyle hiç temas etmeyen toplulukların benzer tutum/davranış/adet/gelenek vd. sergilemeleri özcü kuramlardan daha ziyade işlevselci bir bakışla ele alınsaydı, sonuç da kolektif bir birlikten ziyade sıradan bir kültürel tepkiye ya da biyolojik duruma dönüşebilirdi. Dolayısıyla motif, simge ya da diğer terminolojik ifadeler aracılığıyla kurulan bir benzeşimin niteliği sorgulanmalıdır. Bu nedenle yapılan çalışmalarda benzerlik üzerine yapılmış tespit ve tahliller, derin bir bilimsel tartışmadan uzak, korumacı bir üslupla oluşturulmuş ve okuyucusunda romantik bir yakınlık hissi oluşturmak için tasarlanmıştır. Bu tıpkı ilk düzey milliyetçilik girişimlerindeki akılcı kültüre karşı savunulan romantik bakış örneğidir.

Sonuç

Araştırmacıların destan çalışmalarına yönelmeleri ve bu tema çerçevesinde Türk kimliğine vurgu yapmalarının nedeni olarak Türk toplulukları arasında birlik oluşturma istekleri ve bağın ne şekilde kurulacağına/sürdürüleceğine dair yöntem(ler)in olmaması da görülebilir. Bu nedenle sürdürülmek istenen Türklük bilinci bin yıllık kopuşun ardında motifler, imgeler, semboller aracılığıyla kurulmaya çalışılmaktadır. Öyleyse üzerinde durulması gereken bir diğer konu, kimlik çalışmalarında geçmişten daha ziyade şimdiki geçmişe bağlayan olgu ve olaylara odaklanmanın gerekliliğidir. Bu cümleyle kastedilen birbirinden farklı coğrafyalarda birbirinin konuştuğu dili dahi anlamayan kitleler arasında kökene dayalı bir birlik bulmak ve onu dillendirmek için tarih öncesi olduğu düşünülen metinlerde motifsel bir benzerlik kazıma olmayacağı gibi devşirme bir kültür oluşturma önerisi de değil. Kast edilen şey, bin yıl önce farklı nedenlerle birbirinden kopmuş Türk milletini şimdiki zamanın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden bir araya getirecek kurum, kuruluş, örgüt, birlik kurmaktır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ulus-devlet ideolojisinin bir seferberliğe dönüştürülmüş, devletin çeşitli organları aracılığıyla vatandaşlık eğitim faaliyetleri başlatılmış, ulus-devlet ideali gerçekleşmiştir. Ancak bugün devletin kuruluş dönemindeki yaklaşımları terk etmesi, ilgili kurum ve kuruluşların ekonomik anlamda toplumu dönüştürecek güçten uzak olması

bu çalışmaları akademinin ya da ilgili bazı araştırmacılar dışındaki kitlelerin yapmamasına yapılanların ise sadece metin merkezli çalışmalarla sınırlı kalmasına neden olmuştur. Bu nedenle bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacıların bazı detayları göz önüne alarak ilerlemesi gerekmektedir. Türk birliği düşüncesiyle ortak motif ve değer gösterme çabası temele indirgenmemeli yukarıdan aşağıya doğru bir ilerleme/bilgilendirme süreci haline dönüştürülmelidir. Teknolojik gelişmelerle birlikte son otuz yılda görsel-işitsel yayın organları yazılı kültürü arka planda bırakmış olması herhangi bir akademik yayının da sadece birincil muhataplarıyla sınırlı kalmasına neden olmuştur. Her alanda değişimin yaşandığı bu süreçte akademi de kendini değiştirmeli teknolojik aygıtları kullanmalı, iddia ettiği şeyi/şeyleri belli bir bilimselliğe oturarak sunmalıdır. En önemlisi tespit/tercih edilen ortaklıklar zorlama bir ortaklıktan daha ziyade tarihsel ortaklığa dayandırılmalı ve kültürel, dilsel faaliyetle dönüştürülerek yeni iletişim olanaklarıyla dolaşıma sokulmalıdır. İşte o zaman bellek şimdiki zamanın ihtiyaçları doğrultusunda geçmişten faydalanacak ve yeniden şekillenecektir.

Sonuç olarak Türkiye sahası Türkleri ile dünyanın farklı coğrafyalarında farklı koşullarda yaşayan diğer Türk toplulukları arasında belleğin ürünleri aracılığıyla benzerlik oluşturmaya çalışma, halk bilimi çalışmalarının gelişimini sekteye uğratacaktır/uğratmıştır. Her biri hacimli olan bu çalışmalar, tespitleri bakımından halk bilimi literatürü için kıymetli olsa da birbirinden bin yıl önce ayrılmış bir milletin motif benzerliği üzerinden kurulmaya çalışılan köken birliğini anlamlı kılmamaktadır.

Kaynakça

- Abalı, İsmail. 2015. "Canış, Bayış Destanı (Moldobasan Musulmankulov, Cusupaalı Canayev, Kalık Akiyev, Sarıkunan Dıykanbaev Varyantları) İnceleme-Metin", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Abdurrezzak, Ali Osman. 2014 "Türk Dünyası Mitolojik Destanları İle Kalevala Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma". Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aday, Selma. 2022. "Kazak Dinî Destanları Üzerine İnceleme". Doktora Tezi, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak.
- Akçam, Harun. 2018. "Kırgız Destanlarının Halk Hukuku Açısından Değerlendirilmesi". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aksakal, Hasan. 2014. "Tanzimat'tan Günümüze Türk Politik Kültüründe Romantizm". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aksoy, Hüseyin. 2019. "Kırgız Destanlarında Kadın Tipler". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş İdeolojisi, "Ulus-Devlet" Akyüz, Çiğdem. 2013. "Bağış Destanı İnceleme-Metin". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Alptekin, Mehmet. 2016. "Bamsı Beyrek Destanı Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İnceleme-Metin)". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arvas, Abdulselam. 2009. "Dede Korkut Destanı ve Kıpçak Sahası Epik Destan Geleneği". Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Aslan, Zeynep. 2022. "Abılay Han ve Kabanbay Batır Destanları Üzerine Karşılaştırma ve İnceleme". Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Bayır, Zehra. 2023. "Türk Destan Evreninde Oyun Üzerine Bir İnceleme". Doktora Tezi, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
- Beki, Selahaddin. 2001. "Altay Türk Destanı Maaday-Kara (İnceleme- Metin)". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çelebi, Özlem. 2022. "Moğol Destancılık Geleneği ve Moğolca Cangar Destanı". Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- Çeribaş, Mehmet. 2010). "Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Tıpkıbasım)". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Duman, Mustafa. 2017. "Türk Halk Anlatmalarında Olumsuz Tipler -Mit, Destan, Halk Hikâyesi". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Duran Gültekin, Zehra Görkem. 2020. "Cañar Destanı (İnceleme-Metin)". Doktora Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Erbek, İsmail. 2021. "Cumhuriyet Dönemi'nde Destan Öğretimi, Oğuznameler ve Hasan Basri Gocul'un Oğuzlama'sı". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Erdal, İbrahim. 2014. "Türk Tarih Tezi Açısından Halkevlerinin Türk Dili ve Kültürü üzerine Faaliyetleri Yozgat Halkevi Örneği", *Folklor/ Edebiyat Dergisi* 20(78): 51-58.
- Erdal, İbrahim. 2020. "Tarihin Kimlik ve Kültür ile İlişkisi Bağlamında Cumhuriyet Dönemi Kurumsal Yapılarda Türk Kimliğinin İnşa Süreci". ss. 9-24 içinde *Kültür Ve Kimlik: Disiplinler Arası Yaklaşımlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Ergin, Osman. 1977. *Türk Maarif Tarihi III-IV*. İstanbul: Eser Matbaası.

- Eskin Mustafa Şerif. 2017. "Cumhuriyet Türkiye'sinde (1923-1950) Ulusal Kimlik ve Hafıza İnşası Bağlamında Edebiyat Faaliyetleri". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Fedekar, Selami. 2003. "Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Gezer, Şule. 2017. "Kırgız Destanlarında Mitolojik Unsurlar". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Gökalp, Ziya. 2018. *Kültür ve Medeniyet: Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları.
- İlhan, Ekin. 2018. "Dede Korkut Destanlarının Anlambilimsel Yapısı". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kara Düzgün, Ülkü. 2007. "Başkurt Destanlarının Tipolojisi". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kızıldağ, Hasan. 2022. "Sibirya Sahası Türk Destanlarında Şamanizmin İzleri". Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Kolot, Berna. 2021. "Türk Boylarının Destanlarında Kurt". Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Ortaylı, İlber. 2008. *Tarihimiz ve Biz*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Öden, Utku Mehmet. 2023. "Türk Destanlarında Değer Aktarımı". Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Özcan, Derya. 2011. "Kazak Batırlık Dastanları Üzerine Bir İnceleme". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Özdemir, İlker, S. Yetkin Işık. 2022. "Milliyetçi Romantizm: Eril Bir Tutku Olarak Popüler Milliyetçilik". *Moment, Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi* 9(2): 487-510.
- Özdemir, Özlem. 2020. "Kazak Türklerinin Destanlarında Mitolojik Unsurlar". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Özkırmı, Umut. 1998. "Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öz, Şaban. 2012. "Türk Tarih Yazıcılığında Millileşme Çabaları Üzerine". Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / 20 (Aralık 2012): 40-66.

- Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş İdeolojisi, “Ulus-Devlet”
- Ragıbova, İmura (2023), “Altay Destanı Oçı Bala Üzerine Bir İnceleme”. Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Savcı, Esra Bilge. 2016. “Hikâyet-i Köroğlu Sultan”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Şahin, Halil İbrahim. 2009. “Türkmenistan Sahası Destancılık Geleneği ve Türkmen Destanları”. Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balıkesir.
- Şayhan, Fatih. 2015. “Altay Destan Kahramanlarının Mitik Serüveni (Erginlenme-Olgunlaşma)”. Doktora Tezi, Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan.
- Teke, Tuba. 2020). “Özbek Sahası Türk Destanlarında Kadın”. Doktora Tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.
- Turhan, Mümtaz. 2018. *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- Usta, Mustafa. 2023. “Kazak Destanlarındaki Tiplerin Tespiti ve Tahlili”, Doktora Tezi, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak.
- Yeşildal, Ünsal Yılmaz. 2015. “Er Töştük Destanı (İnceleme-Metin)”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

İnternet Kaynakları:

- URL-1 https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Ocaklar%C4%B1 Erişim Tarihi: 13.09.2023: 14:14
- URL-2: https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Ocaklar%C4%B1 Erişim Tarihi: 13.09.2023: 14.47

ⁱ Beki (2001) tarafından hazırlanan “Altay Türk Destanı Maaday-Kara (İnceleme- Metin)” adlı çalışma, Motif-Index of Folk-Literature’a göre motiflerin tasnifi ve tahlilinden oluşmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde, destanın kültürel arka planının Altay Şamanizm’ine dayandığı, tespiti yapılmıştır.

Fedekar (2003) tarafından hazırlanan “Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı” adlı çalışma, Rüstem Han destanı yapı bakımından tahlil edilmiş, epizotlar tespit edilmiş ve altı varyant bu epizotlar dâhilinde karşılaştırılmalı olarak incelenmiştir (Fedekar, 2003).

Kara Düzgün (2007) tarafından hazırlanan “Başkurt Destanlarının Tipolojisi” adlı çalışma, Başkurt destanlarından Ural Batır, Akbozat, Zayatülek ile Hıvhlıv, Kuzykürpes ile Mayanhılıv ve Küsek Bey destanlarının merkezi kahraman tipleri ile Türk destan kahraman kalıbı karşılaştırılmıştır. Sonuç bölümünde, Başkurt destanlarında yer alan tiplerin Türk dünyası destan geleneğinde tespit edilen tipler ile paralel bir oluşum ve gelişim sergilediği, tespiti yapılmıştır (Kara Düzgün, 2007: 807).

Arvas (2009) tarafından hazırlanan “Dede Korkut Destanı ve Kıpçak Sahası Epik Destan Geleneği” adlı çalışma, “Motif Index of Folk Literature” göre, Dede Korkut ve Kıpçak destanlarının motif indeksini çıkararak bahsi geçen destanların karşılaştırılmasını yapmıştır. Sonuç bölümünde, genel manada karşılaştırılan destanlarda ortak bir kompozisyon ve üslup olduğu belirtilmiştir. Topluluklar arasındaki birtakım farklılıkların nedenini olarak ise, tarihi dönemde meydana gelen birtakım kopukluklar ve temas edilen topluluklar arasındaki kültürel etkilenmedir (Arvas 2009: 523).

Şahin (2009) tarafından hazırlanan “Türkmenistan Sahası Destancılık Geleneği ve Türkmen Destanları” adlı çalışma, Türkmenistan destan geleneği, destanlarının kaynakları, şekil, muhteva ve yapı özellikleri, destan anlatıcıları gibi konuların yanı sıra geleneğin örneklerini diğer Türk destan gelenekleriyle karşılaştırmıştır.

Çeribaş (2010) tarafından hazırlanan “Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Tıpkıbasım)” adlı çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Araştırmacı çalışmanın ilk üç bölümde sırasıyla, Kırgız Destan Geleneğinden, Er Soltonoy Destanı ve anlatıcısına ait bilgilerden, destanın motif yapısından bahsetmiş, dördüncü bölümde aktarma, beşinci bölümde ise, eserin orijinal nüshasını tıpkıbasım şeklinde verilmiştir (Çeribaş 2010). Çalışmanın sonuç bölümü, destan anlatı geleneği ve ulus devlet olabilmek ve bunu sürdürebilmek politikaları için önemlidir. Bu bölümde Çeribaş (2010), Kırgızların birkaç kez bağımsız devlet kurmuş olduklarına ama genellikle Hun, Avar, Göktürk, Karahanlı Türk devletleri ile Moğol, Kalmuk ve son olarak da Sovyet Rusya gibi devletlerin egemenliğinde yaşamlarını sürdürdüklerine değinmiş ve Kırgızların, Rusya’nın bölgeyi işgaline kadar Türk yaşam biçimini sürdürmüş olduklarını belirttikleri Rusya’nın uyguladığı politik süreç içerisinde dillerinden ve kültürlerinden koparılmaya çalışıldıklarına dikkat çekmiştir. Ayrıca çalışmada, Rusya’nın uyguladığı, böl-parçala yönet stratejisine değinilerek Kırgız Türklerinin de Kuzeyli ve Güneyli olarak dil ve kültür eksensel bir çatışmaya sürüklendiklerine değinilerek Kırgızların mevcut siyasi yapı gereği uluslaşma sürecini tamamlayamadığını, boyculuk ve bölgecilik hâlâ etkin olduğunu belirtmiştir.

Özcan (2011), tarafından hazırlanan “Kazak Batırlık Dastanları Üzerine Bir İnceleme” adlı çalışma, “Munlık - Zarlık”, “İyrangayıp Şah Gabbas” ve “Şakir-Şakirat” destanlarının Türkiye Türkçesine aktarılması ve epizot, motif yapılarının incelenmesinden oluşmaktadır.

Akyüz (2013), tarafından hazırlanan “Bağış Destanı İnceleme-Metin”, adlı çalışma, on bir bölümden oluşmaktadır. Destan hakkındaki genel bilgilerin verildiği ilk bölümden sonra, destanın Kırgız tarihi ile ilişkisi incelenmiş ve sonrasında sırasıyla şu konular ele alınmıştır. Zaman-mekân, mitik ve epik unsurlar, kahramanlar, destan kahramanlarının diğer Türk destanlarındaki kahramanlarla karşılaştırılması, Türk savaş felsefesi, destanın Axel Olrik epik yasalarına göre incelenmesi, Ara sözler ve fonksiyonlar, deyim, atasözü gibi söz varlığının tespiti ve milli oyunlar.

Abdurrezzak (2014), tarafından hazırlanan “Türk Dünyası Mitolojik Destanları İle Kalevala Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma” adlı çalışma, Türk dünyası mitolojik destanları ile Fin destanı Kalevala’nın benzer ve farklı yönlerini, motif, kült ve tip açısından değerlendirmiştir.

Abalı (2015), tarafından hazırlanan “Canış, Bayış Destanı (Moldobasan Musulmankulov, Cusupaalı Canayev, Kalık Akiyev, Sarıkunan Dıykanbaev Varyantları) İnceleme-Metin” adlı çalışma, on iki bölümden oluşmaktadır. Destanın teşekkülünün ve varyantlarıyla ilgili bilgi verilen birinci bölümden sonra, çalışma şu bölümlerle devam etmektedir: Zaman-mekân, mitik ve epik unsurlar, kahramanlar, destan kahramanlarının diğer Türk destanlarındaki kahramanlarla karşılaştırılması, Türk kültürünün genetik kodları bağlamında destanın incelenmesi, milli oyunlar, savaş metafiziği- silahlar ve teçhizatlar, fonksiyonları bakımından arasözler, atasözü, deyim, alkışlar ve kargışlar, sonuç.

Şayhan (2015), tarafından hazırlanan “Altay Destan Kahramanlarının Mitik Serüveni (Erginlenme-Olgunlaşma)” adlı çalışma, Türk destancılık geleneği içerisinde yer alan Altay destanlarının genel bir prototipini çıkarmış; destan kahramanının doğumdan itibaren geçirmiş olduğu evrelere bütüncül bir yaklaşımla ele alınıp incelemiştir (Şayhan 2015: 210).

Yeşildal (2015) tarafından hazırlanan “Er Töştük Destanı (İnceleme-Metin)” adlı çalışma, Er Töştük anlatmalarının Kırgız sahasına ait Sayakbay Karalayev’den derlenen 16445 mısralık varyantı esas almıştır. Bu varyantla birlikte yine Kırgız sahasına ait beş, Kazak sahasına ait dört, Tatar ve Altay Tuvası sahasına ait birer

ve Uygur sahasına ait üç varyantı epizot, motif ve kahramanlar mukayeseli olarak incelenmiş ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Yeşildal 2015: 2). Çalışmanın sonuç bölümünde, Er Töştük Destanı'nın Türk destanlarının karakteristik özelliklerini eksiksiz ve kusursuz şekilde taşıdığı, tespiti yapılmıştır.

Alptekin (2016), tarafından hazırlanan "Bamsı Beyrek Destanı Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İnceleme-Metin)" adlı çalışma, Bamsı Beyrek Destanı'nın farklı coğrafyalarda, yazılı ve sözlü gelenekte yaşayan varyantlarını karşılaştırmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde, Bamsı Beyrek Destanı ve varyantlarının olay örgüsü ve folklorik unsurlar bakımından ortak bir kompozisyona ve dile sahip olduğu, tespiti yapılmıştır.

Savcı (2016), tarafından hazırlanan "Koroğlu Destanı "Hikâyet-i Koroğlu Sultan" adlı çalışma, Koroğlu Destanı'nın "Hikâyet-i Koroğlu Sultan" adı ile yayınlanmış metnini, Koroğlu Destanı'nın yayınlanmış diğer metinleriyle sözlü kompozisyon yapıları, destanın anlatıldığı coğrafi bağlamlar, anlatıcılar ve anlatıların biçim özellikleri bakımından karşılaştırılmasından oluşmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde, "Hikâyet-i Koroğlu Sultan" metninin, özellikleri bakımından Koroğlu Destanı'nın Türkistan versiyonunda yer alan "kör" ve "gur/gür/gör" ile ilişkilendirilen kahramanın doğumu ve ad alışı olgusu ile benzer bir özellikler gösterdiği, tespiti yapılmıştır.

Gezer (2017) tarafından hazırlanan "Kırgız Destanlarında Mitolojik Unsurlar" adlı çalışma, Kırgız Türklerine ait küçük destan anlatıları içerisindeki mitolojik unsurların tespiti ve değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Mitolojik inanç dünyasının tüm Türk boylarında ortak bir yapıya sahip olduğu ve bu ortaklığın anlatılara da yansıdığı, tespiti yapılmıştır.

Duman (2017) tarafından hazırlanan "Türk Halk Anlatımlarında Olumsuz Tipler -Mit, Destan, Halk Hikâyesi" adlı çalışma, Türk halk anlatımlarındaki olumlu ve olumsuz karakterler arasındaki ilişkiye, olumsuz karakterler ekseninden odaklanmıştır.

Akçam (2018) tarafından hazırlanan "Kırgız Destanlarının Halk Hukuku Açısından Değerlendirilmesi" adlı çalışma, Kırgız destanlarında halk hukukuna dair malzemelerin tespiti ve tasnifinden oluşmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde, destan metinlerinde tespit edilen sosyal normlar ile şekillenen halk hukuku kavramına tasnif önerisinde bulunulmuştur (Akçam 2018: 193).

İlhan (2018) tarafından hazırlanan "Dede Korkut Destanlarının Anlambilimsel Yapısı" adlı çalışma, Dede Korkut anlatıları söz varlığını leksikal semantik birimler halinde inceleyerek destan hakkında anlambilimsel bir yapı ortaya koymaya çalışmıştır (İlhan 2018: 3).

Aksoy (2019) tarafından hazırlanan "Kırgız Destanlarında Kadın Tipler" adlı çalışma, Kırgız destanlarındaki kadın karakterlerinin görünümünü; nitelikleri, varlık biçimleri, yaş grupları ve sosyal statüleri bakımlardan incelemiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde, kadın karakterlerin de erkek karakterlere eşdeğer bir etki ve işleve sahip olduğu, tespiti yapılmıştır (Aksoy 2019: 460).

Özdemir (2020) tarafından hazırlanan "Kazak Türklerinin Destanlarında Mitolojik Unsurlar" adlı çalışma, Kazak Türklerinin destanlarındaki mitolojik unsurların tespiti ve değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde, Kazak destanlarının mitolojik motifler bakımından son derece zengin olduğu ve Türk mitolojisine ait motiflerin büyük oranda bu destanlar içerisinde yer aldığı, tespiti yapılmıştır (Özdemir 2020: 606).

Teke (2020) tarafından hazırlanan "Özbek Sahası Türk Destanlarında Kadın" adlı çalışma, Özbekistan sahası destanları çerçevesinde kadın rollerini ve destanî dönemde kadınlara bakış irdelemiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde, Özbek sahası destanlarında merkezi kahramanların genelde erkek olduğu, ancak kadınların da kimi zaman merkezi kahraman olabildikleri veya olayları gidişatını etkiledikleri tespiti yapılmıştır (Teke 2020: 235).

Duran Gültekin (2020) tarafından hazırlanan "Cañar Destanı (İnceleme-Metin)" adlı çalışma, transkripsiyon, motif tespiti ve tahlilinden oluşmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde, Cañar Destanı'nın Altay Türklerinin, dinî, kültürel ve sosyal hayatına dair pek çok veriyi taşıdığına değinilmiştir. Ayrıca Anadolu Türklüğü ile hiç temas etmemiş olan Altay Türklerinin Türkiye Türkleri arasında paydaşlıklar bulunduğu çalışmanın bir diğer tespittir (Duran Gültekin 2020: 1512).

Erbek (2021) tarafından yapılan “Cumhuriyet Dönemi’nde Destan Öğretimi, Oğuznameler ve Hasan Basri Gocul’un Oğuzlama’sı”, adlı çalışma Türkçülük imge ve simgelerinin destan anlatılarından hareketle güncel yaşama nüksünü örnekleriyle sunmaktadır. Çalışmada, Cumhuriyet Dönemi’nde destan öğretimine verilen önem ve destanları yeniden yazma girişimlerinin nedenleri sorgulanmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde, 1924-2018 arasında yürürlüğe giren bütün edebiyat programlarında Türk kültürüne ilişkin verilerin bulunduğu değinilmiştir. Oğuzlama geleneğinin kazanımlarından bahsedilmiştir. Oğuzlama içerisindeki sözcükler ilgili bazı bulgular istatistiksel olarak sunulmuştur (Erbek 2021: 438-439).

Kolot (2021) tarafından hazırlanan “Türk Boylarının Destanlarında Kurt” adlı çalışma, Türk dünyası destanları içerisinde “kurt-bozkurt” motifini incelemiştir.

Aday (2022), tarafından yapılan “Kazak Dinî Destanları Üzerine İnceleme” adlı çalışma, yedi bölümden oluşturulmuştur. İlk üç bölümde destan, destan anlatıcıları, yapılan destan çalışmaları, dini destanlarla ilgili bilgiler; dördüncü bölümde çalışma konusu olan destanların özetleri; beşinci bölümde motif incelemesi; altıncı bölümde tip incelemesi; yedi de ise, “Zarkum”, “Kiyssa Seyitbattal” ve “Muhammed Hanafiya Haziret Âli Oğlunun Tabut Padişahamen Soğıskanı” adlı üç destanın aktarımı bulunur (Aday 2022). Çalışmanın sonuç bölümünde, İslamiyet sonrası destan anlatı geleneğinin iç ve dış unsurlarının incelenen destanlarda görüldüğü tespiti yapılmıştır.

Aslan (2022), tarafından yapılan “Abılay Han ve Kabanbay Batır Destanları Üzerine Karşılaştırma ve İnceleme”, adlı çalışmada, ilk olarak Kazak Türkleri Destan geleneği, sınıflandırılması ve tarihi gelişimi hakkında bilgi verilmiş. Sonrasında ise, Abılay Han ve Kabanbay Batır Destanı ile ilgili destanların destan- tarih ilişkisi incelenmiştir. Sonuç bölümünde Abılay Han destanlarında tarihî gerçeklerle örtüşen bazı olaylar tespit edilmiştir. Destanlardaki bu tarihî olayların Kazak toplumsal belleğinde yer edindiği ve bunların destancılar aracılığıyla yeni nesillere aktarıldığı dile getirilmiştir (Aslan 2022: 866).

Kızıldağ (2022), tarafından yapılan “Sibiryaya Sahası Türk Destanlarında Şamanizm’in İzleri”, çalışmada, Sibiryaya Sahası Türk destanları ele alınmış ve bu destanlar içerisinde, Türklerin tarihindeki en eski dönem olan destan devrinin, yine Türklerin en arkaik dönemlerinden itibaren var olan Şamanizm dönemiyle örtüştüğü hipotezinden hareketle, Şamanizm’in karakteristik varlığı incelenmiştir. Tezin kapsamının yazıldığı ilk bölümde, Türklerin Şamanizm’le olan ilişkisinin kesilemediğine, semavi dinlerin içerisinde de Çarlık dönemi Rusya’sının Hristiyanlaştırma politikaları ve daha sonrasında gelen kapalı Sovyet rejiminin baskı politikalarına rağmen hâlâ varlığını sürdürebiliyor oluşuna değinilmiş ve bu devamlılığın sözlü kültürün gücü sayesinde olduğuna dikkat çekilmiştir (Kızıldağ 2022: 5).

Kızıldağ, çalışmasının sonuç bölümünde, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği’nin her türlü baskıcı tutumlarına rağmen sözlü kültürün etkisiyle “Altay, Hakas, Saha/Yakut, Şor ve Tuva Türklerinin destanlarından oluşan Sibiryaya sahası Türk destanlarının, hem Sibiryaya Türklerinin Orta Asya ve diğer bölge Türklerine nazaran kapalı bir toplum yapısına sahip olması hem de Sibiryaya coğrafyasının, dış tesirlerden en az şekilde etkilenmiş olmaları nedeniyle Türk Şamanizm’ine ait neredeyse her unsuru barındırdıklarını belirtmiştir (Kızıldağ 2022: 763).

Çelebi (2022), tarafından yapılan “Moğol Destancılık Geleneği ve Moğolca Cangar Destanı” adlı çalışmada, Moğolca Cangar Destanı Türkiye Türkçesine aktarılmış ve genel olarak Moğol destancılık geleneği, özel olarak Cangar Destanı, oluşum, konu, icra, araştırılma tarihi, kahramanlar vb. hususlar açısından değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde, “Cangar Destanı’nın Kırgız Manas, Özbek Alpamış vb. Türk destanlarıyla birçok tipolojik özelliği ve motifi paylaştığı” belirtilmiştir (Çelebi 2022: 449).

Usta (2023), tarafından yapılan “Kazak Destanlarındaki Tiplerin Tespiti ve Tahlili” çalışma, Kazak Destan anlatılarındaki olumlu ve olumsuz tiplerin tahlili ve karşılaştırılması üzerinedir.

Öden (2023), tarafından yapılan “Türk Destanlarında Değer Aktarımı, adlı çalışmada, Türk topluluklarından seçilerek ele alınan destan metinleri Shalom H. Schwartz’ın ortaya koyduğu 56 değer ve bu değerleri sınıfladığı 10 temel değer tipinin çerçevesinde incelenmiş; metinler, değerlerin önceliklerine göre tespit edilerek Türk destanlarından hareketle Türk toplum yapısının öncelendiği değerler üzerine durulmuştur. Türk sosyokültürel yaşamının dizaynı için önemli olan değer ve değer aktarımına ilişkin çalışmanın sonuç bölümünde, destan anlatıları içerisinde sıklıkla vurgu yapılan” cesur olmak, yetkin olmak, başarılı olmak gibi pozitif ve istendik

Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş İdeolojisi, “Ulus-Devlet”

değerlerin ön plana çıktığı; ancak dindar olmak, itaatkâr olmak gibi bazı değerlerin de arka planda kaldığı görülür (Öden 223: 259). Bu sonuçlar destan anlatı formunun iç dinamiği göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir.

Ragıbova (2023), tarafından yapılan “Altay Destanı Oçi Bala Üzerine Bir İnceleme”, adlı çalışmada, Oçi Bala Destanının Altay Destanları içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Destan kahramanının kadın olması Türk kültüründe kadın imajı hakkında bilgi vermektedir. Çalışmanın sonuç bölümünde araştırmacı, destanların kültürel kimlik taşıyıcısı olduklarından ve destan anlatıcılarının geçmiş ve gelecek arasında bir köprü rolü üstlendiklerinden söz etmiş ve destan anlatma geleneğinin Sovyetler Birliği döneminde, ideolojik sebeplerden dolayı duraklama yaşadığını günümüzde ise canlanmaya başladığını belirtmiştir (Ragıbova 2023: 107).

Bayır (2023), tarafından yapılan “Türk Destan Evreninde Oyun Üzerine Bir İnceleme”, adlı çalışmada, Türk Destanları içerisinde geçen oyunların tespiti yapılmış, oyunlar metin merkezli kuramlardan “Yapısalcı”, “Bağlamsal” ve “İşlevsel” halkbilimi kuramlarıyla incelenmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’nde yer alan Geleneksel Türk oyunlarından “Geleneksel Türk Okçuluğu” 2019 yılında, “Geleneksel zekâ ve strateji oyunu: Togyzqumalaq, Toguz Korgool, Mangala/Göçürme (Kazakistan ve Kırgızistan ile Ortak Dosya)” 2020 yılında UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirası Listesi’ne eklendiğinden söz edilmiştir. Bu bağlamda Türk Destan anlatıları içerisinde yer alan diğer oyunlarında güncelle uyarlanmasının Türk oyun kültürü açısından önemine değinilmiştir (Bayır 2023: 387) .

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

AVRASYA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Hakemli Uluslararası Bilimsel E-Dergi

Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi üç ayda bir yayınlanan çift kör hakemli uluslararası dergidir. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi'ne aittir.

Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi'ndeki makaleler, Creative Commons Alıntı-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracığı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır.

Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM, MLA, DRJİ, ISI, ESJİ, ADVANCED SCIENCE INDEX tarafından taranmaktadır.

e-ISSN:2141-2610

